

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 20

На пошану професора І.В.Рибака

Кам'янець-Подільський
2010

УДК 378.4(477.43)(082):94
ББК 63.3 (4 Укр.)
Н 16

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ:

В.А.Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;
Л.В.Баженов, академік УАН, доктор історичних наук, професор; **В.П.Газін**,
доктор історичних наук, професор; **В.С.Степанков**, академік УАН, доктор
історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О.М.Завальнюк**,
кандидат історичних наук, професор; **С.А.Копилов**, доктор історичних наук,
професор (заступник відповідального редактора); **В.В.Нечитайло**, доктор
історичних наук, професор; **І.В.Рибак**, кандидат історичних наук, професор;
С.В.Трубчанинов, кандидат історичних наук, доцент; **А.Г.Філінюк**, кандидат
історичних наук, професор; **В.В.Газін**, кандидат історичних наук, доцент (від-
повідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових
праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть
публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки” (Бюлетень ВАК
України. – 2001. – №3)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Марчук В.В. – доктор історичних наук, професор (м. Івано-Франківськ)
Добржанський О.В. – доктор історичних наук, професор (м. Чернівці)

Н 16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного універ-
ситету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-По-
дільський: Оіюм, 2010. – Т.20: На пошану професора І.В.Рибака. –
544 с.
ISBN 978-966-2187-31-1

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка, протокол № 10 від 25 листопада 2010 р.*

ISBN 978-966-2187-31-1

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

<i>Копилов С.А.</i> Відданість обраному шляху: І.В.Рибак – історик і педагог	9
--	---

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Дзира І.Я.</i> Літописознавство в науковій спадщині Володимира Антоновича	27
<i>Головко О.Б., Лиман С.І.</i> Відносини Речі Посполитої і Османської імперії XV–XVII ст. у науковій спадщині Н.С.Рашби	48
<i>Верстюк В.В.</i> Українсько-польські відносини середини XVII ст. в оцінці М.І.Костомарова	63
<i>Антонюк-Кисіль П.В.</i> “Ягеллонська ідея” в інтерпретації української школи польських істориків романтичної доби	73
<i>Дробна І.В.</i> Кам’янець-Подільський кінця XIX – початку XX ст. в документальних листівках В.Вінярського	81
<i>Дубінський В.А.</i> Аграрна проблематика в документах українських політичних партій Наддніпрянщини (1890–1917 рр.): джерелознавчий аспект	89
<i>Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю.</i> Листи Юхима Січінського до Ореста Левицького	105
<i>Трембіцький А.М.</i> Співпраця Михайла Грушевського і членів родини Січінських-Січинських на мистецтвознавчій ниві	120
<i>Копилов С.А.</i> О.П.Крижанівський – історик, педагог, особитість	128

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Смолій В.А., Степанков В.С.</i> Переговори Петра Дорошенка з Московією влітку-восени 1673 р. та їх наслідки	141
<i>Філінюк А.Г.</i> Міжнародні відносини в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст. у контексті політичних і соціально-станових чинників	158
<i>Гордуновский О.М.</i> Особливості постачання зерна на південні ринки України у XIX ст.	172
<i>Задорожнюк А.Б.</i> Промислові заняття селян Подільської губернії у другій половині XIX – на поч. XX ст.	178
<i>Іваневич Л.А.</i> Формування наукових засад і громадських поглядів К.В.Широцького під час отримання освіти	190
<i>Якимчук І.В.</i> Бачення аграрної проблеми селянами Наддніпрянської України початку XX століття: аналіз кризь призму чуток	204
<i>Кульчицький Р.В.</i> Формування світогляду і початок громадсько-політичної діяльності Івана Макуха	211

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Лозовий В.С.</i> Земства чи ради: вибір владної моделі на селі в період Центральної Ради	223
<i>Карпенко С.В.</i> Державна служба в Україні періоду гетьманату П.Скоропадського	233
<i>Завальнюк О.М.</i> Проблема формування кабінетно-лабораторної бази навчання в українських університетах у 1918–1920 рр.	240
<i>Гудима В.В.</i> Організація інституту волосних комісарів у добу Директорії Української Народної Республіки	251
<i>Красносілецький Д.П.</i> Безпартійні конференції як форма пасивного опору українських селян політиці більшовиків у 1920–1924 рр.	259
<i>Палилюк О.М.</i> Фахова допомога громадських установ західноукраїнському селянству Східної Галичини у 1919–1939 рр.	267
<i>Савчук В.О.</i> Історико-красназнавчий рух в Україні в умовах становлення радянської тоталітарної системи (в 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст.)	274

<i>Мельничук О.А.</i> Організація санітарно-курортного лікування в системі соціального страхування в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.	282
<i>Олійник О.С.</i> Запровадження радянської моделі охорони здоров'я у західноукраїнському селі (1946–1951 рр.)	290
<i>Нечитайло В.В.</i> Еволюція системи сільського господарства в умовах сучасної України	297

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

<i>Перерва В.С.</i> Управління церковнопарафіяльними школами Подільської єпархії ХІХ – початку ХХ ст.	307
<i>Глушковецький А.Л.</i> Суспільно-політична боротьба в Подільській губернії під час виборів до ІІІ Державної Думи	315
<i>Мілясевич І.В.</i> Діяльність Волинського земства з позашкільної освіти населення	327
<i>Федорак Н.Д.</i> Роль громадських організацій у медичному і санітарно-гігієнічному обслуговуванні українців Галичини (1920–30-ті роки)	338
<i>Сеньків М.В.</i> Кооперативний рух у галицькому селі в міжвоєнний період (1919–1939 рр.)	347
<i>Прокопчук В.С.</i> Доля лікаря М.В.Рум'янцева	359
<i>Матвеев А.Ю.</i> Соціально-економічний розвиток доколгоспного села Поділля та Південно-Східної Волині напередодні колективізації	365
<i>Свідерська О.М.</i> Типологія виробників сільськогосподарської продукції на Поділлі і Південно-Східній Волині у добу непу (1921–1929 рр.)	375
<i>Комарницький О.Б.</i> Антирадянські настрої вінницьких студентів у ході боротьби правлячого режиму проти політичної опозиції 1930-х років	382
<i>Стародубцев В.А.</i> Відновлення тваринництва у колгоспах Поділля в повоєнний період (1945–1950 рр.)	391

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Юга О.А.</i> Політика радикального угруповання еліти Речі Посполитої щодо повсталого України в 1648 році	399
---	-----

<i>Газін В.В.</i> Обриси Андрусова: “українське питання” під час дипломатичної місії А.Ордин-Нащокіна у Львові в березні-квітні 1663 р.	408
<i>Кравчук О.М.</i> Виникнення судетсько-німецького питання (1918–1920 рр.)	423
<i>Газін В.П.</i> Г.Штреземан – провісник єдиної Європи	436
<i>Боровець І.І.</i> Словацьке суспільство у вирі повстання 1944 р. ...	452
<i>Постоловський Р.М.</i> Особливості формування традицій демократичного самоврядування в Чеських землях у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.	472
<i>Байдич В.Г.</i> Становище римо-католицької церкви в СРСР у 1940-х рр.	482
<i>Олійник О.В.</i> Особливості вступу Великої Британії до Європейського економічного співтовариства	494
<i>Олещук А.Р.</i> “Візове питання” в польсько-українських відносинах	503
<i>Гахраманова Ш.Ш.</i> Косово у балканській регіональній системі міжнародних відносин (1999–2010 рр.)	511
<i>Трубчанінов С.В.</i> Історичне картознавство Стародавнього світу та Середніх віків	523
Коротко про авторів	540

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

УДК 378.011.3-051:94](092)

С.А.Копилов

ВІДДАНІСТЬ ОБРАНОМУ ШЛЯХУ: І.В.РИБАК – ІСТОРИК І ПЕДАГОГ

У статті розкриваються основні віхи життя та творчий шлях відомого українського історика-аграрника І.В.Рибак, розглядається його педагогічна діяльність в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Ключові слова: Рибак Іван Васильович, історик, українське село, Поділля, педагог, професор, кафедра, університет.

Своєрідною квінтесенцією творчості вченого-історика є його історичні погляди та світобачення, що зазвичай формувалися під впливом соціокультурного середовища, інтелектуальної та духовної атмосфери академічного чи навчального закладу, вчителів-наставників, ідейних впливів та інших чинників. Саме їх поєднання із індивідуальними нахилами і пріоритетами вченого створює той неповторний візерунок наукової творчості, який репрезентує дослідника, його самобутнє ім'я в інтелектуальному середовищі. Втім, оперування зазначеними факторами суттєво ускладнюється, коли йдеться про сучасних українських істориків, яким довелося творити на зламі епох – радянської з її офіційними канонами й ідеологічними нормами історіописання, та незалежної Української держави, історіографічна ситуація в якій характеризувалася подоланням кризи і творчим поступом дослідників.

Саме на переломний період новітньої української історії припала наукова та педагогічна діяльність відомого українського історика-аграрника І.Рибак – завідувача кафедри історії Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана

Огієнка, кандидата історичних наук, професора, члена-кореспондента Української Академії історичних наук.

Іван Васильович Рибак народився 1 січня 1951 р. у містечку Зінькові Вінківського району Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області у родині простих колгоспників. Батько – Василь Іванович, інвалід Великої Вітчизняної війни, працював на різних роботах у колгоспному господарстві, мати – Марія Прокопівна, все своє життя пропрацювала у рільничій ланці місцевого колгоспу. Сина назвали Іваном, на честь діда, відомого у Зінькові кушніра, який “за заняття незаконним промислом” в 1938 р. був заарештований і назавжди пропав для своєї родини. Натомість у рік народження Івана його сім'я сплатила державі 431 крб. 48 коп. сільськогосподарського податку; 50 крб. податку на нежонатих, одиноких і малосімейних; 8 крб. 55 коп. обов'язкових страхових внесків; 23 крб. 55 коп. самообкладання; здійснила передплату державної позики на відбудову народного господарства на суму 250 крб.; державі безплатно було поставлено 44 кг м'яса, 240 літрів молока, 210 яєць, одну шкіру забитої тварини, 9 ц картоплі, 86 кг жита¹.

Сім'я перебувала в жахливій матеріальній скруті (зі спогадів матері було відомо, що новонародженого Івана не було у що сповити, щоб принести додому із пологового будинку, оскільки за роботу в колгоспі ні батькові, ні матері нічого не платили, а через відсутність запису про поранення у військовому квитку батькові не виплачували пенсію за інвалідність²). Врятувала в такій ситуації домашня корова: молоко та інші молокопродукти батьки продавали місцевій лікарні й завдяки цьому вдавалось сплачувати податки і забезпечувати сім'ю найнеобхіднішими речами. У цей час сім'ї допомагала і сусідська єврейська родина Хуновичів.

У 1958 р. Іван пішов у перший клас Зінківської середньої школи, де його наставниками стали високопрофесійні педагоги. Зі спогадів Івана Васильовича, найбільший вплив на формування його світогляду мали вчителька початкових класів Т.Р.Гольденберг, вчителі М.І.Ковальська, Г.Ф.Мазун, І.Х.Молотківський, І.В.Кабачинський. У середніх і старших класах школяр виявив неабиякий хист до вивчення історії та літератури. У характеристиці учня 10-Б класу, підписаній директором школи І.В.Кабачинським і класним керівником Г.Ф.Мазун, відзначалося: “Виявив старанність до навчання. На уроках уважний, активний. Активну участь приймав у роботі історичного гуртка. За добру роботу в історичному гуртку відзначався в наказі по школі і нагороджений путівкою для поїздки в м.Ленінград... Працьовитий, правдивий”³. Імовірно, поїздка до колишньої столиці Російської імперії, екскурсії по музеях та історичних місцях цього міста справили на юнака величезне і незабутнє враження, підштовхнули його до рішення

вступити на історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педінституту.

Безсонні ночі за підручниками та знання, отримані в школі, дали свої результати. У вересні 1968 р. І.Рибак став студентом історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В.П.Затонського, де потрапив у сприятливу для навчання науково-педагогічну атмосферу. На факультеті в той час викладали талановиті вчені-історики і педагоги: Л.Коваленко, І.Винокур, І.Гнатенко, М.Довгань, В.Зайцев, І.Козак, А.Копилов, П.Лаптін, М.Олександра, О.Осетров, О.Степенко, А.Хоптяр, П.Щербина. За свідченням Івана Васильовича, найбільший вплив на нього як майбутнього педагога вищої школи справили М.Олександра, О.Осетров та П.Щербина, від яких він успадкував стиль читання лекцій без конспекту. Про останнього, зокрема, він згадував: “Петро Федорович вразив тодішню студентську аудиторію своєрідною манерою викладання, недотриманням надто суворих параметрів, характерних для вузівської лекції. На початку викладач повідомляв тему, план лекції, список обов'язкової літератури, а потім вільно викладав суть порушених проблем. При цьому характерним був не лише вільний виклад матеріалу, насиченого яскравими фактами, промовистими подіями, але найголовніше – глибокими співставленнями, історичними паралелями. Все це викладалося емоційною, барвистою, соковитою російською мовою”⁴.

Уже на другому курсі І.Рибак почав займатися науково-дослідницькою роботою, зокрема брав участь у роботі наукового студентського гуртка. За успіхи в навчанні й науково-дослідній роботі йому було надано іменну Ленінську стипендію. Тоді ж, за порадою доцента П.Ф.Щербини, під керівництвом якого на другому і третьому курсах виконував курсові роботи, обрав тему дипломної роботи: “Мирові суди Подільської губернії (до історії проведення судової реформи на Правобережній Україні)”. За порадою наукового керівника, однією з прикметних рис якого було “наполегливе прищеплення навичок наукової роботи студентам, формування у них стійкого потягу до дослідницької діяльності”, молодий науковець неодноразово їздив до Києва для роботи в Центральному державному історичному архіві й Центральній науковій бібліотеці ім. В.І.Вернадського⁵. Це дало змогу зібрати необхідний матеріал і підготувати оригінальну роботу, яка за результатами публічного захисту в ДЕК (голова – доктор історичних наук, професор Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка В.Бруз) була оцінена на “відмінно”, а її автор отримав диплом вчителя середньої школи з відзнакою⁶.

Чималий вплив на формування наукового світогляду І.Рибак (як і багатьох інших тогочасних студентів педінституту, а згодом відомих вчених-

істориків – В.Смоля, В.Степанкова, Г.Бондаренка, О.Завальнюка, А.Опрі, Р.Постоловського та ін.) справив також доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри загальної історії Л.А.Коваленко. Надзвичайно демократичний в спілкуванні зі студентами, він був дбайливим наставником І.Рибача, неодноразово запрошував до себе додому, дозволяв користуватися власною бібліотекою, інколи допомагав фінансово, але найбільше – цінними порадами. Саме його рекомендації дозволили науковцю-початківцю налагодити контакти з багатьма відомими українськими радянськими істориками.

По закінченні педінституту (1972) І.Рибак працював вчителем історії у Ворошилівській середній школі на Вінниччині. Звідси його було призвано на строкову службу в Радянську армію, відбувати яку довелося в групі радянських військ у Німеччині (м.Рудольштадт). Демобілізувавшись із армії, працював архіваріусом Хмельницького обласного державного архіву, вчителем історії середньої школи с.Петрашівка, секретарем Віньковецького райкому та інструктором Хмельницького обкому комсомолу. У серпні 1976 р. рекомендований на посаду заступника завідувача відділу комсомольських організацій Хмельницького обкому комсомолу, але згоди на призначення не дав. У цей же час підготував і склав два кандидатські іспити в Київському педагогічному інституті ім. М.Горького, що свідчило про його прагнення продовжити наукові студювання і навчатися в аспірантурі.

Сприятливим моментом для реалізації цих задумів став перехід Івана Васильовича у жовтні 1976 р. на викладацьку роботу в Кам'янець-Подільський педінститут, чому найбільше сприяли тодішній проректор з наукової роботи А.Копилов, завідувач кафедри історії КППС А.Суровий, старший викладач цієї кафедри А.Гавришук. На цей момент він постав як людина з чималим життєвим досвідом й усвідомленим вибором.

В опануванні професійних засад, ґрунтовному оволодінні предметом, вузівською методикою читання лекцій й проведення семінарських занять велику допомогу І.Рибачу надавали його старші колеги Л.Коваленко, А.Копилов, А.Суровий. Винятково важливе значення для формування І.Рибача як особистості, педагога й науковця мала створена на кафедрі й інституті в цілому атмосфера демократичності, взаємоповаги, доброзичливості та добропорядності, що охоплювала не лише середовище викладацького колективу, але й сферу його взаємин із студентським загалом.

Його академічна кар'єра розпочалася в середині 70-х рр., коли І.Рибак розпочав наукові студії з розробки однієї з традиційних для української радянської історіографії проблематики – історії українського селянства в перші десятиліття радянської влади. Отримати цільове направлення на навчання в аспірантурі одного із київських вищих навчальних закладів не

вдалося, а тому йому довелося поєднувати роботу над дисертацією з викладацькою діяльністю, працювати під час відпусток в архівах і бібліотеках Вінниці, Житомира, Києва, Ленінграда, Москви, Полтави, Харкова.

Вибір теми кандидатської дисертації – селянська взаємодопомога в Українській РСР у 1921–1932 рр., принаймні її об’єкт і просторово-хронологічні межі, вмотивувалися кількома чинниками. По-перше, українське село, де минули дитячі роки дослідника, було йому близьким і рідним, а доля українських селян – чи не найголовніших носіїв української мови, національних традицій і менталітету, цікавила його з дитинства. По-друге, знаходячись під впливом марксистської ідеології і офіційних догматів радянської історіографії, він намагався знайти відповіді на питання щодо важкого селянського життя й причин його переслідувань сталінським режимом у довоєнні роки (як діда Івана) чи нещадної експлуатації радянсько-колгоспною системою (як його батьків) у повоєнні десятиріччя. Тож залишаючись в межах офіційного канону, він зробив спроби розширеного його тлумачення, не виходячи поза межі усталеної парадигми. Вочевидь, важливу роль відіграли й академічні пріоритети його наукового керівника, відомого українського історика-аграрника, професора Київського державного педінституту ім. М.Горького Миколи Даниловича Березовчука.

Упродовж 1978–1981 рр. у ряді авторитетних часописів (“Социальное обеспечение”, “Український історичний журнал”, “Архіви України”) було опубліковано 4 статті науковця з досліджуваної проблеми⁷. Водночас результати його дослідження були апробовані у виступах на I Республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства і V Подільській історико-краєзнавчій конференції⁸.

Логічним завершенням багаторічного дослідження став успішний захист І.Рибаком в Інституті історії АН УРСР кандидатської дисертації на тему: “Селянські комітети (товариства) взаємодопомоги Української РСР (1921–1932 рр.)” (травень, 1982)⁹. Усі 22 члени Вченої ради проголосували за присудження вченого ступеня кандидата історичних наук, а невдовзі ВАК СРСР підтвердив це рішення. Джерельну основу дисертації склали матеріали Центрального партархіву при ЦК КПУ, Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР, Вінницького, Житомирського, Київського, Полтавського, Харківського, Хмельницького облдержархівів, періодична преса тощо. Їх ретельне опрацювання дозволило йому обґрунтувати наступні висновки. По-перше, повоєнна розруха народного господарства, глибока диференціація селянства, наявність значного прошарку бідноти, стихійні лиха та куркульська кабала стали головними чинниками згуртування бідняцько-середняцьких мас села в комітетах взаємодопомоги, створення яких в Україні розпочалося наприкінці 1921 р.

По-друге, згідно рішень XIII з'їзду РКП(б) на початку 1925 р. комітети взаємодопомоги були реорганізовані у селянські товариства взаємодопомоги, що повинні були стати, як наприклад на Поділлі, широкими бідняцько-середняцькими організаціями, але залучити в них всю масу трудящого селянства не вдалося.

По-третє, в ході реорганізації і зміцнення колгоспів у 1930–1932 рр. селянські товариства взаємодопомоги поступово були реорганізовані у каси взаємодопомоги колгоспів, що, зрештою, мало велике значення у справі згуртування трудящого селянства навколо Радянської влади.

У 1984 р. І.Рибак було обрано доцентом кафедри історії СРСР та УРСР і призначено заступником декана історичного факультету. Поряд із викладацькою роботою, він активно продовжив наукові студії. Визначальну роль у виборі предмета його подальших досліджень відіграв відомий український історик-аграрник, завідувач відділу Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук П.Панченко. З ним Іван Васильович познайомився під час роботи Всесоюзного симпозіуму істориків-аграрників у місті Казані (1983). Саме цей вчений-аграрник порекомендував молодому колезі тему докторської дисертації: “Соціально-побутовий розвиток українського села радянської доби”. Порада була сприйнята і розпочалась щоденна, рутинна робота. Упродовж середини – другої половини 80-х рр. з'явилися змістовні статті й тези виступів вченого, що стосувалися визначення головних завдань вивчення історії колгоспів і радгоспів Української РСР¹⁰, проблем вивчення побуту радянського селянства¹¹, перетворень у побуті українського селянства в доколгоспний період¹², культурно-побутових процесів у подільському колгоспному селі (1929–1940 рр.)¹³, соціально-побутового розвитку українського села в роки передвоєнних п'ятирічок¹⁴, побуту селян Волині в роки Великої Вітчизняної війни¹⁵, партійного керівництва культурно-просвітницькою роботою на селі у визволених районах України (1943–1944 рр.)¹⁶ та ін. Тоді ж була написана монографія за темою дисертації. На жаль, в радянські часи дослідникам більшості педагогічних інститутів було складно здійснювати публікацію своїх монографічних праць, а тому ця праця І.Рибак була депонована (1991)¹⁷.

Здобуття Україною незалежності стало ще одним вододілом у житті І.Рибак, дозволило йому в повній мірі зосередитися на дослідженні проблеми соціально-побутової інфраструктури українського села в 20-х – початку 90-х рр. ХХ ст. Упродовж перших 10-ти років незалежності ним було опубліковано 4 монографії¹⁸, 39 статей і 19 матеріалів конференцій, що стали результатом наукових пошуків вченого в галузі аграрної історії України. Втім, їх вихід співпав з черговими ускладненнями процедури захисту наукових робіт, що завадило йому отримати ступінь доктора історич-

них наук за сукупністю опублікованих праць. Проте це не зупинило вченого і невдовзі він підготував текст докторської дисертації¹⁹ і навіть провів її обговорення на засіданні відділу Інституту історії України НАН України. Робота отримала позитивні відгуки, але життєві негаразди перешкодили пройти процедуру її захисту в спеціалізованій раді академічного закладу.

Не переказуючи змісту вищевказаних праць, дозволимо собі висловити ряд міркувань оціночного характеру. У 1999 р. під грифом Інституту історії України НАН України (відповідальний редактор професор П.Панченко) була видана монографія І.Рибак “Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.)”, підготовлена на основі його кандидатської дисертації. На відміну від попередньої праці, у книзі зроблена спроба “всебічно, комплексно розглянути діяльність комітетів (товариств) взаємодопомоги України, виявити труднощі та невирішені проблеми у їх розвитку, показати фатальні наслідки їх ліквідації для українського села”²⁰.

Неупереджений аналіз матеріалів 8 центральних і державних архівів України дозволив досліднику переглянути ряд висновків радянської історіографії щодо комітетів (товариств) селянської взаємодопомоги. Насамперед, було з’ясовано, що процес організації селянської взаємодопомоги в Україні тривав з грудня 1921 по осінь 1923 рр., мав складний характер і певні регіональні особливості. Було підкреслено, що виключні права в організації селянської взаємодопомоги надавалися комітетам незаможних селян, а не сільським Радам, до складу яких “на хвилі боротьби з політикою “воєнного комунізму” обрали найбільш хазяйновиту, працьовиту, енергійну частину українського села”, з якою “Радянська влада навіть в умовах переходу до НЕПу продовжувала перебувати у стані війни”²¹. Доведено, що партійним і радянським органам лише на осінь 1923 р. вдалося формально завершити організаційний етап у розвитку селянської взаємодопомоги; остаточно “не вдалося розвіяти сумніви селян у доцільності існування комітетів взаємодопомоги та переконання, що така організація є благодійницькою і створена для підтримки бідноти за рахунок коштів більш заможних верств села”²².

Автором було з’ясовано, що початковий досвід діяльності комітетів взаємодопомоги і необхідність оформлення їх правового становища зумовили їх реорганізацію в напрямку створення селянських товариств взаємодопомоги, що ставали громадськими організаціями бідняків та середняків і проводили свою роботу на основі самодіяльності, самоврядування, керуючись інструкціями і вказівками наркомату соціального забезпечення та його органів на місцях. Проте “в ході реорганізації не вдалося до кінця вирішити завдання перетворення товариств взаємодопомоги в масові селянські організації”²³.

Аналіз різноманітних форм діяльності товариств взаємодопомоги в 1925–1928 рр. дозволив стверджувати, що вони “поступово перетворювалися у впливову силу в українському селі”: виявляли більше ініціативи та господарської гнучкості в зміцненні матеріальної бази, значно розширили натурально-грошову допомогу селянами, переважно на виробничі цілі, кількісний і якісний розвиток отримала трудова допомога бідняцьким та маломіщним середняцьким господарствам²⁴.

Окремо слід підкреслити заслугу І.Рибак в обґрунтуванні висновку, що перехід до політики колективізації сільського господарства визначив подальшу долю селянських товариств взаємодопомоги, завдання якої підпорядковувались створенню колгоспно-радгоспної системи. Тому в 1929–1932 рр. відбувалася ліквідація селянської взаємодопомоги, що “мало для України трагічні наслідки” і “стало складовою злочинної політики геноциду проти українського селянства. Разом з тотально-нещадними хлібозаготівлями українське село було підведено до фатальної межі – голодомору”. Чи не вперше у вітчизняній історіографії дослідник серед головних причин голодомору 1932–1933 р. назвав “нищення селянської взаємодопомоги”, аргументуючи це тим, що “позбавлені системи взаємодопомоги, вичерпавши свої харчові ресурси, мільйони селянських родин опинилися в обіймах всеосяжного голоду”²⁵.

Широту евристичного пошуку, який притаманний Івану Васильовичу як історичу, що послуговується найрізноманітнішими джерелами, розкрила монографія “Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.)” (1997). У 2000 р. із врахуванням зауваг, висловлених під час наукової апробації у відділі сучасної історії України Інституту історії України НАН України, монографія була доповнена і перевидана²⁶. Науковим редактором цієї книги був провідний український історик-аграрник П.Панченко – науковий консультант дисертаційного дослідження І.Рибак. Зауважимо, що праця була побудована на обширній джерельній базі: архівні матеріали із 16 фондів ЦДАВО України, ЦДАГО України, архіву Інституту фольклору і етнографії НАН України, Хмельницького облдержархіву, опубліковані статистичні матеріали, збірники документів і матеріалів, періодична преса (42 назви центральних і місцевих газет й 35 журналів).

Опрацювання різнопланових джерел дозволило автору об’єктивно реконструювати стан соціально-побутової інфраструктури українського села на етапах виникнення і загибелі радянської моделі суспільства. Зокрема, аналіз соціально-побутової сфери українського села у 20-х рр. дав підстави спростувати офіційні запевняння кремлівських зверхників про швидке подолання відмінностей між селом і містом та встановити, що в цей період

спостерігалась “тенденція до поглиблення відставання соціальної інфраструктури села від міста”, багато складових якої “продовжували перебувати у занедбаному, нерозвинутому стані”²⁷. Дослідник цілком виправдано вважав, що не вирішені проблеми та труднощі соціальної інфраструктури тодішнього села “були використані комуністичною верхівкою як агітаційний матеріал за якнайшвидше створення колгоспно-радгоспної системи”²⁸.

І.Рибак встановив істотне відставання в роки передвоєнних п’ятирічок соціально-побутового розвитку села від потреб жителів, а створення колгоспів і радгоспів не супроводжувалось модернізацією та прискореним розвитком сільської соціально-побутової сфери. Було також підкреслено, що з кінця 20-х – до середини 30-х рр. спостерігалось руйнування, глибокий занепад соціальної інфраструктури села, а спроби пришвидшити його соціально-побутовий розвиток в період “колгоспного неонепу” дали незначні результати, які, зрештою, “не були закріплені і розвинуті”. Більш того, окреслився серйозний розрив у забезпеченні житлово-побутовими умовами, впорядкуванню, електрифікації, медичному, торгівельному, побутовому обслуговуванні тощо²⁹.

Важко не погодитись з висновком дослідника, що в роки Великої Вітчизняної війни в результаті військових дій та надзвичайно жорстокого окупаційного режиму соціальну інфраструктуру села було зруйновано і відкинуто далеко назад. Автор підкреслював, що жителі сіл залишилися наодинці з величезними соціально-побутовими труднощами та проблемами, пов’язаними з руйнацією житла, відсутністю медичної допомоги, торгівельного і побутового обслуговування, згортанням мережі шкіл, дошкільних та культурно-освітніх закладів тощо. “Все це значно поглиблювало і посилювало страждання та бідування українського селянства в умовах війни”, – констатував він³⁰.

Вагоме місце в дослідженні І.Рибак було відведено висвітленню процесу відбудови соціально-побутової сфери українського повоєнного села. Автор з’ясував, що соціально-побутовий розвиток села здійснювався вкрай повільно і мляво. Такий стан речей, на його думку, був зумовлений не лише післявоєнною розрухою, але й залишковим принципом фінансування соціальних закладів на селі, злочинно-байдужим ставленням властей до потреб сільських жителів, що призвело до поглиблення відмінностей між містом і селом у побутовій сфері³¹. Він цілком слушно підмітив, що повоєнні соціально-побутові проблеми та труднощі негативно позначились на настроях людей і спонукали значну їх частину, особливо молодь, до переїзду у міста (1955 р. в міста виїхало 662 тис. осіб або 3% сільського населення)³².

І.Рибак цілком виправдано вважав нереалізованими на практиці широко розрекламовані владними структурами в другій половині 50-х – першій

половині 80-х років програми соціальної перебудови села. Причинами цього, на його думку, було те, що розвиток соціальної інфраструктури здійснювався за залишковим принципом, а виконання багатьох соціальних програм було перекладено на плечі економічно слабких колгоспів. У свою чергу, невпорядкованість сільського побуту “спричиняла негативний вплив на самопочуття сільських людей, породжувала стійкі міграційні настрої серед значної частини і в кінцевому випадку сприяла погіршенню демографічної ситуації на селі”³³.

Аналіз фактичного матеріалу дозволив досліднику встановити, що у другій половині 1980-х років правлячим режимом мало було зроблено для подолання відставання соціально-побутової сфери села, хоча з метою подолання кризових явищ розроблено концепцію його прискороного соціально-побутового розвитку. Результатом такої політики стала масова втеча людей від землі, запустіння сіл, обезлюднення значних сільських територій³⁴.

Досить своєчасною стала монографія “Трагічний перелом. Колективізація та розкуркулення на Поділлі і Південно-Східній Волині”³⁵. Праця побачила світ напередодні відзначення сумних подій, пов’язаних з колективізацією, розкуркуленням, голодомором. Вперше в історіографії було об’єктивно проаналізовано хід та наслідки сталінської колективізації в Подільському регіоні.

Окремим науковим проектом І.Рибачака стало монографічне дослідження про індивідуальні селянські господарства Поділля у добу непу (2008), яке він присвятив світлій пам’яті своїх батьків – сучасникам і свідкам описуваних в книзі подій³⁶. Заслуга автора полягала в тому, що він уперше у вітчизняній історіографії на широкій джерельній базі проаналізував і узагальнив регіональні особливості функціонування індивідуального селянського господарства на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.

Проведений аналіз стану селянських господарств напередодні й в роки аграрної революції дозволив І.Рибачаку обґрунтувати наступні висновки. По-перше, в ході аграрної революції 1917–1921 рр. було ліквідовано поміщицькі економії і зазнала невдачі спроба більшовицького режиму створити на їх місці великі державні підприємства; натомість індивідуальні селянські господарства не отримали конфісковані земельні угіддя, знаходилися у важкому становищі, а їх власники змушені були чинити потужний опір воєнно-комуністичній, аграрній і продовольчій політиці. По-друге, з метою подолання політичної та економічної кризи Радянська держава стала на шлях деякої підтримки індивідуального селянського господарства, яке стало ключовим, домінуючим типом виробничої одиниці в аграрному секторі аж до початку 30-х років. По-третє, на Поділлі переважали селянські господарства середніх розмірів й значний відсоток складала парцелярні

дрібнотоварні (середняцькі) господарства, які мали переважно натурально споживчий характер. Така ситуація стала наслідком стихійного “чорного переділу”, коли багатоземельні заможні господарства Поділля фактично були знищені³⁷.

Надзвичайно важливою була наступна теза І.Рибачка: доба класичного непу (1923–1927 рр.) виявилась дещо сприятливою для розвитку селянського господарства та його піднесення³⁸. Утім, він застеріг від некритичного перебільшення тогочасних здобутків в аграрній сфері, оскільки владні структури проводили політику фактичного визнання пріоритету натурально-споживчого господарства перед ринковим; земельні відносини знаходилися у дуже нестабільному мінливому стані, що виключав можливість довготривалого раціонального, індивідуального господарювання; влада продовжувала вести відкриту і приховану боротьбу із заможним селянством, створюючи їм штучні проблеми і труднощі у розширенні і зміцненні господарства. Він також висловив думку, що “все це не могло не відбитися негативно на становищі індивідуальних селянських господарств, сільськогосподарському виробництві”, а у зв’язку із проголошенням курсу на колективізацію сільського господарства політика радянської держави набула “яскраво вираженого антиселянського характеру, що спричинило розорення і деградацію селянських господарств”³⁹. А протягом 1928–1929 років фактично було ліквідовано найзаможнішу частину селянства краю і надзвичайні заходи все сильніше били і по середньому селянству. На його переконання, “подібна практика зумовила розорення індивідуальних селянських господарств”⁴⁰.

Загалом праці І.Рибачка з аграрної історії виявляють неординарність його мислення та широту евристичного пошуку. Наприклад, для аналізу діяльності комітетів (товариств) взаємодопомоги України або дослідження соціально-побутової інфраструктури радянського села він широко використав різноманітний матеріал періодичних видань, що вважались в радянській історіографії ненадійним комплексом джерел. Натомість Іван Васильович використав і ввів до наукового обігу чималий масив матеріалів періодичної преси вже в перших своїх працях і кандидатській дисертації, а згодом поширив цю практику в наступних дослідженнях. Зокрема, аналізуючи джерельну основу своєї монографії про соціально-побутову інфраструктуру українського села, він наголосив на важливості періодичної преси, опрацювання якої, на його думку, дає досліднику можливість “вжитися” в епоху, зрозуміти, в яких конкретно-історичних умовах функціонувала соціальна сфера села. “На шпальтах газет нерідко друкувались листи, скарги селян на негаразди свого життя та побуту, – писав він. – Тут без прикрас, суворо і чітко подано панораму реалій сільського способу життя, на перше

місце виступають ті сторони буття, які, як правило, офіційна пропаганда оголошувала “нетиповими”⁴¹.

Усе своє творче життя І.Рибак ділив між аграрною історією України та проблемами регіональної історії, що теж стали одним із важливих напрямків його наукових зацікавлень. Вагомими стимулами присвятити себе їх вивченню були активна діяльність з середини 1960-х років на Хмельниччині обласного історико-краєзнавчого товариства та регулярне проведення на базі історичного факультету Кам’янець-Подільського педінституту Подільських історико-краєзнавчих конференцій, організацію й участь в яких брали викладачі та випускники навчального закладу. Тож в центрі уваги Івана Васильовича опинилися три головні сюжети: історія його малої батьківщини – села Зіньків – одного із найвідоміших і найбільших населених пунктів Віньковецького району; історія єврейської громади Поділля ХІХ – початку ХХ ст.; проблеми аграрної історії Поділля новітнього часу, про що частково вже говорилося.

Власне стимулом до вивчення історії села (колишнього містечка) Зіньків була потреба створення цілісної картини минуло його малої Батьківщини й кількох поколінь його мешканців, чимало з яких історик знав особисто. Відтак, упродовж кінця 1980-х – початку 2000-х років Іван Васильович провів аналіз інформаційного потенціалу фондів бібліотеки Кам’янець-Подільського музею-заповідника на предмет матеріалів з історії Зінькова⁴², проаналізував висвітлення окремих проблем історії села авторами історико-краєзнавчих досліджень у дожовтневий період⁴³, дослідив соціально-етнографічний розвиток Зінькова⁴⁴, з’ясував стан розвитку народних промислів в Зінькові та навколишніх селах⁴⁵, описав сталінські репресії в рідному селі⁴⁶, розповів про М.Гладиша – подільського друга і однодумця Т.Шевченка⁴⁷ та ін. Зрештою, у 1995 р. вийшла з друку його монографія “Зіньків в історії Поділля”⁴⁸, яку автор розцінював як виконання громадянського обов’язку перед своєю малою Батьківщиною. За порадою професора В.Степанкова, історію цього подільського містечка автор висвітлив не у формі історико-краєзнавчого нарису, а у вигляді монографічного дослідження. Ця книга була по-своєму унікальною, оскільки в ній вперше в історіографії на основі багатого документального матеріалу (археологічні матеріали, літописи, документи з архівосховищ Варшави, Кракова, Києва, Львова, Хмельницького), більшість якого раніше не була у науковому обігу, автором висвітлювалась історія села Зіньків від найдавніших часів до сьогодення. Максимально можливий хронологічний діапазон дав можливість автору простежити весь еволюційний шлях розвитку Зінькова, визначити в ньому головні віхи, з’ясувати роль внутрішніх і зовнішніх факторів як у розквіті, так і занепаді економічного, громадського

й культурного життя поселення. Для книги характерний широкий історичний контекст викладу матеріалу, що дозволило автору показати, з одного боку, перебіг місцевих подій на тлі регіональних і всеукраїнських, а з другого – розкрити специфіку розвитку останнього в умовах даного населеного пункту. У 2010 р. вийшло друге, доповнене видання цієї книги, яку автор присвятив своїй малій Батьківщині⁴⁹.

Оригінальний фактичний матеріал і висновки представлені в низці матеріалів і статей дослідника з історії єврейського населення Поділля. Зокрема, ним було схарактеризовано становище євреїв на Поділлі у другій половині XIX ст.⁵⁰, розглянуто проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі і Волині у першій половині XIX ст.⁵¹, досліджено події єврейського погрому 1882 р. у Летичівському повіті⁵². Чимало уваги даній тематиці було також приділено в його монографіях⁵³.

Іван Васильович виявив неабияку зацікавленість відносно наукового і педагогічного доробку своїх інститутських наставників, а згодом колег – П.Щербини⁵⁴, Б.Кушніра⁵⁵, а також своїх інститутських однокашників, а сьогодні організаторів української вищої освіти – Р.Постоловського⁵⁶ і Г.Бондаренка⁵⁷.

За період роботи в університеті він взяв участь у більш як 120 міжнародних, всеукраїнських, регіональних та наукових конференціях та симпозиумах, опублікував 260 наукових праць. Визнанням чималих наукових здобутків І.Рибак стало його обрання в березні 1999 р. членом-кореспондентом Української Академії історичних наук. Він також є одним із найактивніших членів Національної спілки краєзнавців України.

Досить плідною виявилася 35-річна педагогічна діяльність І.Рибак в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. За цей час він пройшов шлях від асистента до професора, завідувача кафедри. У 2002–2005 рр. працював на посаді декана факультету довузівської підготовки, а у вересні 2005 р. очолив кафедру історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін.

Іван Васильович розробив і успішно викладає студентам історичного факультету ряд нормативних курсів: історія Росії (нового часу), новітня історія Росії, новітня аграрна історія України; а також спецкурси: країни СНД і Балтії у постсоюзний період, українська дипломатія в добу незалежності. Здійснює керівництво науково-дослідною роботою студентів і аспірантів історичного факультету. Під його науковим керівництвом аспірантами кафедри (А.Лубчинський, Л.Іваневич, Д.Красносілецький, А.Матвеев) було підготовлено і захищено 4 кандидатські дисертації, а також здійснюється написання ще трьох робіт з аграрної історії України. Остання обставина дає підстави стверджувати, що професор І.Рибак разом зі своїм

колегою по історичному факультету професором В. Нечитайлом сьогодні успішно формують наукову школу дослідників проблем аграрної історії України новітньої доби.

У 2001–2009 рр. за сумісництвом Іван Васильович працював завідувачем кафедри українознавства Хмельницького економічного університету. Сьогодні він також є старшим науковим співробітником Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Значну увагу в своїй науково-педагогічній діяльності І. Рибак приділяв створенню навчальних посібників. Тут робота здійснювалася у двох напрямках: написання посібників для студентів історичних спеціальностей університетів (з історії Росії⁵⁸, історії радянського суспільства⁵⁹, новітньої аграрної історії України⁶⁰, історії країн СНД і Балтії⁶¹) та посібників для учнів загальноосвітніх шкіл (з історії України та історії Хмельниччини). Слід відзначити, що на адресу автора надходило і надходить чимало позитивних відгуків від вчителів. Загалом ним опубліковано 13 навчальних посібників для студентів університетів, 7 посібників для учнів шкіл і 1 посібник для вчителів історії.

Активна громадська позиція І. В. Рибак проявилася в участі у редколегіях наукових збірників та журналів, як заступника відповідального редактора та члена редакційної колегії. З-під його пера вийшла чимала кількість рецензій на дисертаційні роботи, монографії, наукові видання. З 2008 р. і дотепер він є членом спеціалізованої ради по захисту кандидатських дисертацій при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. У 2008 р. атестаційна комісія МОН України присвоїла І. Рибаку вчене звання професора по кафедрі історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін.

Примітки:

1. Рибак, І. В. Зінків в історії Поділля / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 101.

2. Завальнюк, О. М. Рибак Іван Васильович / О. М. Завальнюк // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 2. – С. 400.

3. Характеристика на учня 10 класу “Б” Зінківської середньої школи Вінківського району Хмельницької області Рибак Івана Васильовича // Архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Особова справа І. В. Рибак. – Арк. 2.

4. Рибак, І. Слово про вчителя / І. Рибак // Проблеми дидактики історії : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 2. – С. 144.

5. Там само. – С. 145.

6. Залікова книжка Рибак Івана Васильовича // Архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Особова справа І.В.Рибак. – Арк.14.

7. Рыбак, И. В. Крестьянский комитет взаимопомощи / И. В. Рыбак // Социальное обеспечение. – М., 1978. – № 4. – С. 22-23; Рыбак, И. В. Селянські комітети (товариства взаємодопомоги в соціалістичній перебудові села) / І. В. Рибак, І. Д. Мазур // Укр. істор. журнал. – 1979. – № 11. – С. 65-71; Рыбак, И. В. Організація селянської взаємодопомоги в Україні в 1925–1932 рр. / І. В. Рибак // Там само. – 1981. – № 2. – С. 55-59; Рыбак, И. В. Документи ЦДАЖР УРСР про діяльність селянських комітетів взаємодопомоги на Україні (1921–1932 рр.) / І. В. Рибак // Архіви України. – 1981. – № 1. – С. 76-84.

8. Рыбак, И. В. Селянські комітети на Полтавщині 1921–1931 рр. / І. В. Рибак // І Республіканська конференція з історичного краєзнавства : тези доповідей. – К., 1980. – С. 224-226; Рыбак, И. В. Розвиток селянської взаємодопомоги на Поділлі (1921–1932 рр.) / І. В. Рибак // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 49-50.

9. Рыбак, И. В. Крестьянские комитеты (общества) взаимопомощи Украинской ССР (1921–1932 гг.) : автор. дис. ... канд. истор. наук / И. В. Рыбак. – К., 1982. – 24 с.

10. Рыбак, И. В. История колхозов и совхозов Украинской ССР: основные итоги и задачи изучения проблемы / И. В. Рыбак // I Всесоюзная конференция по историческому краеведению : тезисы докладов. – М., 1986. – С. 152-156.

11. Рыбак, И. В. К проблеме изучения быта советского крестьянства / И. В. Рыбак // Доклады Всесоюзной научной конференции “Этнографическая наука и пропаганда этнографических знаний”. – Омск, 1987. – С. 189-202.

12. Рыбак, И. В. Преобразования в быту украинского крестьянства в доколхозный период / И. В. Рыбак // Вопросы истории СССР : респуб. межвед. сб. – Харьков, 1987. – Вып. 32. – С. 83-90; Рыбак, И. В. Соціально-побутовий розвиток подільського села (за матеріалами санітарно-демографічного обстеження 1923–1924 рр.) / І. В. Рибак // Тези доповідей VII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 116-119.

13. Рыбак, И. В. Культурно-побутові процеси у подільському колгоспному селі (1929–1940) / І. В. Рибак // Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 64-65.

14. Рыбак, И. В. Соціально-побутовий розвиток українського села в роки передвоєнних п'ятирічок / І. В. Рибак // Питання історії народів СРСР : наук. збірник. – Харків, 1991. – С. 114-116.

15. Рыбак, И. В. Побут селян Волині в роки Великої Вітчизняної війни / І. В. Рибак // Минувле і сучасне Волині : наук. збірник. – Луцьк, 1988. – С.132-138.

16. Рыбак, И. В. Партийное руководство культурно-просветительной работой на селе в освобожденных районах Украины (1943–1944 гг.) / И. В. Рыбак // Научные труды по истории КПСС. – К., 1989. – № 160. – С. 89-94.

17. Рыбак, И. В. Социально-бытовая сфера украинского села: проблемы и трудности развития (1921–1971 гг.) / И. В. Рыбак // Рук. деп. ИНИОН АН СССР. – М., 1991. – 221 с. – № 841.

18. Рибак, І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак. – К., 1997. – 165 с.; Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / І. В. Рибак. – К., 1999. – 92 с.; Рибак, І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 304 с.; Рибак, І. В. Трагічний перелом, Колективізація та розкуркулення на Поділлі і Південно-Східній Волині / І. В. Рибак, А. Ю. Матвєєв. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 140 с.

19. Рибак, І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського радянського села: зміни, проблеми та труднощі розвитку (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) : дис. ... доктора іст. наук. – К., 2005. – 410 с. // Рибак Іван Васильович: Бібліографічний покажчик. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 12.

20. Рибак, І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / І. В. Рибак. – К., 1999. – С. 4.

21. Там само. – С. 15.

22. Там само. – С. 25, 22.

23. Там само. – С. 48-49, 52.

24. Там само. – С. 72.

25. Там само. – С. 90, 85.

26. Рибак, І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 304 с.

27. Там само. – С. 42.

28. Там само.

29. Там само. – С. 95-96.

30. Там само. – С. 122.

31. Там само. – С. 173.

32. Там само.

33. Там само. – С. 234.

34. Там само. – С. 236, 248.

35. Рибак, І. В. Трагічний перелом, Колективізація та розкуркулення на Поділлі і Південно-Східній Волині / І. В. Рибак, А. Ю. Матвєєв. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 140 с.

36. Рибак, І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу : монографія. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 244 с.

37. Там само. – С. 25.

38. Там само. – С. 44.

39. Там само.
40. Там само. – С. 59.
41. Рибак, І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села / І. В. Рибак. – С. 12.
42. Рибак, І. В. Історія Зінькова XV–XIX ст. у фондах бібліотеки Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника / І. В. Рибак, М. Б. Петров // Музей і Поділля : наук. збірник. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 61-64.
43. Рибак, І. В. Зіньків в дореволюційних історико-краєзнавчих дослідженнях / І. В. Рибак, М. Б. Петров // Тези доповідей науково-практичної конференції “Віньковеччина: історія і сучасність”. – Хмельницький, 1993. – С. 81-84.
44. Рибак, І. В. До історії соціально-етнографічного розвитку Зінькова у XV–XVIII ст. / І. В. Рибак // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля : наук. збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 215-217.
45. Рибак, І. В. Народні промисли Зінькова та навколишніх сіл: виникнення та еволюція / І. В. Рибак // Духовні витоки Поділля: творці історії краю : наук. збірник. – Хмельницький, 1993. – С. 182-187.
46. Рибак, І. В. Сталінські репресії у Зінькові на Поділлі / І. В. Рибак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К., 1993. – С. 214-218.
47. Рибак, І. В. Михайло Казимирович Гладиш – подільський друг і однодумець Т.Г.Шевченка / І. В. Рибак // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Вип. 9.– С. 67-71.
48. Рибак, І. В. Зіньків в історії Поділля / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 120 с.
49. Рибак, І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 160 с.
50. Рибак, І. В. До питання про становище євреїв на Поділлі у другій половині XIX ст. / І. В. Рибак // Тези доповідей XIV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1995. – С. 114-118; Рибак, І. В. Євреї на Поділлі у 80–90-ті роки XIX ст. / І. В. Рибак // Тези доповідей XV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1997. – С. 31-33.
51. Рибак, І. В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині у першій половині XIX ст. / І. В. Рибак // Поділля і Волинь у контексті історії національного відродження : наук. збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 129-132.
52. Рибак, І. В. Єврейський погром у Летичівському повіті у 1882 році / І. В. Рибак // Матеріали науково-практичної конференції “Меджибіж: 850 років історії”. – Меджибіж, 1996. – С. 95-97; Рибак, І. В. Єврейський погром 1882 року на Поділлі / І. В. Рибак // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 312-317.
53. Рибак, І. В. Зіньків в історії Поділля / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський,

1995. – С. 93-94; Рибак, І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.78-83, 108, 123, 126-128 та ін.

54. Рибак, І. Слово про вчителя / І. Рибак // Проблеми дидактики історії : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 2. – С. 144-145.

55. Рибак, І. Подвижник шкільного краєзнавства на Поділлі (Борис Михайлович Кушнір) / І. Рибак // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи : наук. збірник. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 230-235.

56. Рибак, І. В. Постоловський Руслан Михайлович / І. В. Рибак // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 1. – С. 658-688.

57. Рибак, І. Бондаренко Геннадій Васильович / І. В. Рибак // Там само. – С.706-713.

58. Рибак, І. В. Історія народів Росії нової доби (початок ХІХ–ХХ ст.) : навчальний посібник / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 216 с.

59. Рибак, І. В. Історія радянського суспільства: зародження і утвердження (1917–1941 рр.) : навчальний посібник для студентів історичного факультету / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 140 с.; Рибак, І. В. Історія радянського суспільства: випробування, криза, загибель (1941–1991 рр.) : навчальний посібник для студентів історичного факультету / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 148 с.; Рибак, І. В. Практикум з історії радянського суспільства : навчальний посібник для семінарських і практичних занять / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Ч. І. – 92 с.; Рибак, І. В. Практикум з історії радянського суспільства : навчальний посібник для семінарських і практичних занять / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Ч. ІІ. – 94 с.; Рибак, І. В. Новітня історія радянської доби 1917–1991 рр. : навчальний посібник / І. В. Рибак. – 2-е вид. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 288 с.

60. Рибак, І. В. Новітня аграрна історія України / І. В. Рибак, О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 288 с.

61. Рибак, І. В. Країни СНД і Балтії у пост союзний період : навчальний посібник / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 168 с.

Резюме

В статтє раскрываються основные вехи жизненного и творческого пути известного украинского историка-аграрника И.В.Рыбака, рассматривается его педагогическая деятельность в Каменец-Подольском национальном университете имени Ивана Огиенко.

Ключевые слова: Рыбак Иван Васильевич, историк, украинское село, Подолье, педагог, кафедра, профессор, университет.

Одержано 4 листопада 2010 р.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2(092)

І.Я.Дзира

ЛІТОПИСОЗНАВСТВО В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

У статті проаналізовано внесок В.Антоновича в дослідження українського літописання, охарактеризовано здійснені ним публікації літописів, розглянуто використану методичку, основні тенденції та підходи до вивчення цих пам'яток.

Ключові слова: Володимир Антонович, літопис, джерела, науковець, методика.

Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908) належить до провідних українських учених другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Визначний історик, джерелознавець, археограф, нумізмат своєю багатогранною діяльністю зробив великий внесок у розвиток названих галузей історичної науки. У даній статті йтиме мова про працю В.Антоновича на ниві літописознавства, що є однією з найважливіших складових українського джерелознавства.

Питання дослідження Володимиром Боніфатійовичем літописних пам'яток розглядалося в рецензіях на “Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси” (далі – “Сборник летописей”). В одній з них подано лише зміст “Сборника”, а до іншої вміщено надзвичайно стисло формальну інформацію про літописи без будь-якої характеристики принципів видання¹. Обидва рецензенти дали високу оцінку опублікованим джерелам. У 1904 р. в розлогій статті до 70-річного ювілею вченого С.Томашівський розглянув деякі питання діяльності В.Антоновича з вивчення літописання. Автор не ставив перед собою завдання проаналізувати здійснені Володимиром Боніфатійовичем видання, а практично обмежився лише переліком опублікованих пам'яток. С.Томашівський також зазначив, що в “Очерке истории Великого княжества Литовского до смерти великого

князя Ольгерда” автор заперечує свідчення літопису Биховця про завоювання Києва Гедиміном і що в I відділі “Сборника материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей” (далі – “Сборник”) зібрано інформацію з історико-літературних творів Київської Русі, західноруських хронік, компіляцій XVI–XVII ст. і козацьких літописів. Досить цікавими видаються зауваження дослідника про вживану Володимиром Боніфатійовичем методику критики джерел. На думку С.Томашівського, критичного аналізу вимагають, у першу чергу, нарративні джерела, а В.Антонович у своїх працях спирався передусім на документальні. Тому найкращим прикладом використання останнім аналітичного методу може служити “Очерк истории Великого княжества Литовского”, побудований переважно на літописних матеріалах. “В тім напрямі, – пише С.Томашівський, – показав автор багато бистроти, зручності, навіть інтуїційної здібності, все-таки слідно подекуди за малу ґрунтовність, ухоплювання першої гадки, висновки, що при глибшій аналізі показуються поверховими”². Саме через брак критицизму, на переконання дослідника, В.Антонович “мав завсіди багато довір’я до всякого рода літописей, спеціально козацькі літописи мали у ньому дуже лагідного суддю; між іншими він признає багато наукової вартості так сильно апокрифічному джерелу, як Величкова літопись”³.

Найвагоміша на сьогодні характеристика В.Антоновича-літописознавця міститься в опублікованій у 1930 р. розвідці М.Ткаченка. У ній автор розглянув видавничу діяльність Володимира Боніфатійовича не ізольовано, а в контексті загального функціонування Київської археографічної комісії, у зв’язку із становленням і розвитком вітчизняної археографії. Природно, що при цьому він не міг обминути надрукованих В.Антоновичем літописних пам’яток. М.Ткаченко перелічив джерела, вміщені до “Сборника летописей”, і зауважив, що передмова до нього показує, який “з Антоновича був тонкий аналітик та критик джерел, коли це було треба”⁴. Наголошуючи на широкій джерельній базі “Сборника”, дослідник визначив видову належність літописних матеріалів, які були використані в першому розділі праці. Він також стисло охарактеризував статтю “Летопись Яна Юзефовича как источник для истории Южной Руси”. Полемізуючи з С.Томашівським, котрий звинувачував В.Антоновича в недостатньо критичному ставленні до джерел, М.Ткаченко підкреслював, що останній “завсіди брав до уваги історію походження джерела. Він, наприклад (як в передмові до щоденника Освенціма або в передмові до літопису Яна Юзефовича), бере на увагу соціальне походження автора, суб’єктивні авторові симпатії або антипатії. Уважливе ставлення до матеріалів, що являють основу пізнання минулого, всебічна критична аналіза їх дуже характерні для археографічної праці Володимира Антоновича”⁵. А щоб зробити зауваження

галицького історика стосовно літопису Величка доказовими, спочатку необхідно, як справедливо вважав М.Ткаченко, визначити ступінь достовірності інформації “Літописи событий в Юго-Западной России в XVII веке”.

З середини 30-х рр. XX ст. В.Антоновича було оголошено “буржуазним націоналістом” і об’єктивне вивчення його наукової спадщини стало неможливим. Однак це не стосувалося науковців діаспори, предметом студій яких були окремі сторони діяльності Володимира Боніфатійовича. Зокрема, в узагальненій, стислій формі зупинився на досліджуваному нами питанні Д.Дорошенко, який 1942 р. у Празі надрукував історико-біографічний нарис “Володимир Антонович. Його життя й наукова діяльність”⁶.

Новий період вивчення творчого доробку видатного вченого розпочався після відновлення незалежної Української держави. Важливим кроком у дослідженні його археографічної та джерелознавчої діяльності стала монографія В.Ульяновського й В.Короткого “Володимир Антонович: Образ на тлі епохи” (1997). Автори зробили спробу оцінити рівень науково-критичного аналізу виданих джерел, правила і прийоми підготовки публікацій, охарактеризувати основні теоретичні засади, яких дотримувався вчений у своїх археографічних та джерелознавчих студіях. Вони встановили, що В.Антонович використовував системно-видовий принцип опрацювання джерел і вказали, що йому на належному рівні вдавалося видавати тільки актові матеріали. Справа з наративними джерелами виглядала значно гірше, оскільки він “комбінував списки і редакції в один загальний текст, здійснював лише незначний зовнішній аналіз пам’яток, не враховував системи письма та особливостей мови, редагуючи текст, скорочуючи, просто переказуючи зміст уривків тощо”⁷. Як і С.Томашівський, дослідники підкреслили, що ці публікації призначалися, в першу чергу, для широкого поширення історичних знань і характеризувалися “споживацьким” підходом до джерел. “Щодо наративних пам’яток, – доводять В.Ульяновський і В.Короткий, – то Антонович обмежувався встановленням часу написання, атрибутуванням, іноді порівнянням та описом списків. Він розглядав кожну пам’ятку окремо, безвідносно до контексту джерел даного виду, не простежував розвиток різних видів джерел та їх співвідношення”⁸. Тому його доробок поступається перед кращими досягненнями російської та європейської археографії. В інших працях зустрічаються епізодичні відомості з теми нашого дослідження⁹.

Отже, можна зробити висновок, що вивчення діяльності В.Антоновича як літописознавця є черговим завданням дослідників багатогранної творчої спадщини вченого і в історіографії тільки розпочинається.

Уперше з українськими літописами Володимир Боніфатійович познайомився в 1850 р., після вступу до Київського університету. Роздобути

українську літературу в ті часи було складно, адже незадовго перед цим пройшов процес Кирило-Мефодіївського братства. Незважаючи на небезпеку політичних переслідувань, студент дістав рукописний примірник забороненої тоді “Історії русів”, а згодом прочитав літописи Самовидця, Грабянки, “Літописну оповідь про Малу Росію” О.Рігельмана і, нарешті, літопис Величка, який дав йому “багато знання і розуміння козацької епохи”¹⁰. Але науковим дослідженням історико-літературних творів Володимир Боніфатійович зайнявся пізніше.

Прагнення до пізнання минулого українського народу, тісно пов’язане з розвитком національної свідомості у другій половині XIX ст., спонукало В.Антоновича до цілеспрямованого опрацювання історичних джерел. Одним з найважливіших етапів його творчого шляху була праця в Київській комісії для розгляду давніх актів. З 1863 по 1883 рр. він обіймав посаду головного редактора цієї установи. Обсяг виконаної ним за вказаний час роботи є вражаючим. Адже В.Антонович підготував і видав 9 томів “Архива Юго-Западной России” загальним обсягом понад 4000 сторінок, де було вміщено 2200 актів. Загалом же вченому на 1874 р. вдалося зібрати 8000 історичних документів. Як справедливо зазначають В.Ульяновський і В.Короткий, при цьому слід “врахувати складності архівного пошуку, відбору, копіювання і звірки документів, написаних старим письмом, різними (часто неймовірно важкими для прочитання) почерками і мовами”¹¹. Видані В.Антоновичем актові матеріали й до сьогодні зберігають свою наукову вартість. До них продовжують регулярно звертатись дослідники історії українського козацтва, селянства, міщанства, шляхти, гайдамацького руху, розвитку суспільних відносин, церкви, культури тощо.

Однак археографу не задовольняла публікація лише документальних джерел з української історії. Тому він за першої-ліпшої нагоди займався також виданням наративних джерел, зокрема разом з І.Самчевським відредагував IV том літопису С.Величка, що вийшов у світ 1864 року¹². Під час тримісячних занять у відділі рукописів Інституту Оссолінських у Львові В.Антонович виявив 54 одиниці документальних джерел, 12 мемуарів і 10 у більшості неопублікованих літописів¹³. Учений проводив ретельні пошуки і в багатьох інших установах.

У 1888 р. Археографічна комісія видала підготовлений В.Антоновичем “Сборник летописей”, до складу якого, зокрема, ввійшли Лизогубівський, Київський, Межигірський, Вітебський, Добромільський літописи, літописи Юзефовича і Львівського кармелітського монастиря. П’ять з них побачили світ уперше. Окремі уривки з літопису Юзефовича 1854 р. опублікував М.Пивоцький, а Вітебський літопис за іншим списком у 1883 р. ввів до наукового обігу О.Сапунов. Текст літописів Юзефовича і Львівського кармеліт-

ського монастиря був надрукований латинською мовою, а Вітебського – польською без синхронного перекладу, що сьогодні утруднює користування ними пересічним читачам. Довідковий апарат “Сборника” складався з передмови, текстуальних приміток, іменного та географічного покажчиків.

В. Антонович починав передмову з розгляду “Літописца, или описанія краткого знатнѣйших дѣйств и случаев”. Дослідник звернув увагу на значні зовнішні відмінності між опублікованим ним списком, що належав переяславському колекціонеру Карпенку, і “Кратким літоизобразительным знаменитых и памяти достойных дѣйств и случаев описанім”, яке у 1856 р. видав М. Білозерський. Якщо в описі подій до 1662 р. обидва варіанти дуже близькі між собою, то після цієї дати у списку Карпенка з’явилися вставки; з 1682 р. спільних уривків зустрічається небагато, “и, наконец, с 1692 года оба текста совершенно расходятся и повествуют о различных событиях”¹⁴. Джерелознавець зробив правильний висновок, що обидва списки незалежні один від одного й висловив думку про їхнє походження із спільного джерела – “Короткого опису Малоросіі”. Далі дослідник відзначив особливості використання літописцями праці свого попередника. Розповідаючи про події 1662 р., автор списку, виданого М. Білозерським, скоротив текст джерела, а з “1692–1700 годов он стал черпать свои известия из других источников, обращаясь только в редких случаях к “Краткому описанию”¹⁵. Укладач списку Карпенка, котрий охоплював події до 1737 р., з 1692 р. поширив інформацію першоджерела матеріалами з інших творів, і “мало-помалу прибавления эти почти совершенно заменяют собою известия первого источника и конец летописи представляет текст совершенно оригинальный и самостоятельный”¹⁶. Правда, сучасний дослідник А. Бовгира уточнив вищенаведені висновки стосовно джерельної основи “Літописца, или описанія краткого знатнѣйших дѣйств и случаев”. Він довів, що “Короткий опис Малоросіі” не є безпосереднім джерелом цього твору, оскільки між ними лежить проміжна ланка – “Описание кратчайшее”¹⁷.

В. Антонович поділив на три групи самостійні та додаткові відомості з першої частини “Літописца, или описанія краткого знатнѣйших дѣйств и случаев”: політичні й воєнні події, історія церковного життя, пошесті та явища природи. Далі науковець відзначив такі характерні риси пам’ятки, як історизм, критицизм, інтерес до історичних осіб і подій, наявність моральних оцінок. Він назвав також кілька місць з літопису, де видно авторське ставлення до учасників історичного процесу. Зауважимо, що співчутливий відгук про царя Федора Олексійовича є не безпосереднім вираженням симпатій літописця, а простим запозиченням з “Літопису Самовидця”.

Детальні біографічні відомості про членів родини Лизогубів, котрі часто зустрічаються у творі, допомогли В. Антоновичу встановити його автора.

Ним він уважав генерального обозного Якова Лизогуба, який на підставі родових записок і склав 1742 р. “Лїтописец, или описаніе краткое знатнїйших дїйств и случав”. Сумлінний дослідник навів з тексту твору ряд цінних біографічних відомостей, котрі істотно доповнили зібрані в монографії О.Лазаревського матеріали про життєвий шлях цього історичного діяча.

В. Антонович дав стислу характеристику збірників Іллі Кошаківського й Олександра Лазаревського, що містили Київський літопис: вказав на якість оправи, паперу, розмір аркушів, їх кількість, особливості почерку тощо. Джерелознавче значення публікації підвищують наведені в передмові тексти приписок, які дають можливість скласти уявлення про історію рукописів, встановити імена власників. Дослідник виклав короткі відомості про структуру збірника І.Кошаківського та джерельну основу його статей. Перша стаття “Кроника Руская о Россійских Самодержцех и великих царех...” є компіляцією, складеною з давньоруських літописів і праць польських істориків кінця XVI ст. М.Стрийковського, М. та Й.Бельських, О.Гваньїні тощо. Друга, що називається “Здї о двох монархіах: Руской Московской и Лядской Польской”, цілком виписана з О.Гваньїні. Третя стаття – “О Литвї”, є сукупністю витягів із хроніки М.Стрийковського. Наступна – “Пораховане сего лтописца и хроніки”, містить загальний перелік основних подій, про які йдеться в попередніх текстах. Далі йдуть записки київського міщанина Богдана Балики “О Москвї и о Дмитрію, царіку московском ложном”. 7-ма стаття, під назвою “Лїтописец вторуй”, складається з 6 літописних фрагментів. Це уривки з літопису Києво-Печерської лаври (за 1051–1177 рр.), витяг із Смоленського літопису (1162–1492 рр.), лаконічні замітки про події 1394–1572 рр. у Литві, короткі відомості про польсько-козацькі взаємини в 1516–1600 рр., Київсько-Волинський літопис (1393–1611) і Київський літопис (1612–1620 рр.). Восьма стаття – “Линїя митрополитов Кїевских православных до 1690 года”, включає перелік імен 53 митрополитів від Михайла (998) і до Варлаама Ясинського. Наступна стаття – “Вывод народу Словенскому и Рускому”, базується на виписках з “Повісті врем’яних літ”. В основу 10-ї покладено матеріали хронік О.Гваньїні й М.Бельського (1025–1378 рр.). Збірник замикають Межигірський літопис і переклад польського щоденника, автором якого, ймовірно, був Опалінський, про похід у 1621 р. польсько-козацького війська під Хогин. Джерелознавець також коротко познайомив читача зі змістом першої, восьмої та дев’ятої статей.

Провівши текстуальний аналіз вміщеного до складу збірників І.Кошаківського й О.Лазаревського “Лїтописца второго”, він встановив схожість і відмінність обох редакцій. При цьому його особливо зацікавив додаток до другого варіанту. Тут містилися записи про події 1618–1621 рр.,

укладені особою, яка перебувала на службі у князя С.М.Лика. Як справедливо вважав В.Антонович, “В Киевской летописи несомненно самую ценную часть её, совершенно самостоятельную и представляющую большой запас новых исторических данных, составляет последний её отдел с 1608 по 1621 год; так как отдел этот писан современником рассказываемых событий, то и объём его относительно больше, а также подробности рассказа обстоятельнее, чем в остальных частях летописи”¹⁸.

В основу видання Київського літопису було покладено текст О.Лазаревського. Редактор вилучив перші дві структурні одиниці зі складу “Літописца второго”, оскільки вони містили загальновідомі факти. Стилiстичні відмінності він виніс у підрядкові примітки. Відсутні в 2-й редакції фрагменти видавець не оформив у вигляді приміток, а позначив зірочкою й безпосередньо ввів до основного тексту, що призвело до контамінації. Мова йде про рядки, присвячені повстанню С.Наливайка, а також про більшу частину кінцівки літопису (1617–1621 рр.), якої бракує у збірнику О.Лазаревського. Розташувавши у хронологічній послідовності літописну інформацію, В.Антонович також знизив наукову якість видання.

Літопис, що становить одинадцять статтю збірника з відділу рукописів Інституту Осолінських, був складений, як слушно вважав науковець, у Межигірському монастирі й належав перу настоятеля цієї обителі Іллі Кошчаківського. Джерелознавець наголосив, що автора переважно цікавили козацькі рухи й місцеві події на теренах Київщини й Переяславщини, зокрема стихійні лиха та явища природи. Тематика пам’ятки розширена також за рахунок повідомлень з історії православної ієрархії.

У передмові до “Сборника летописей” найдетальніше опрацювання одержав літопис Юзефовича. Археографічна довідка є дуже стислою. В ній повідомляється лише про місце зберігання, формат аркушів, обсяг і почерк опублікованого списку. Археограф також зазначив, що він був переписаний з копії, складеної в 1769 р. для Львівського кармелітського монастиря. Познайомивши читачів з докладною біографією Яна Юзефовича, Володимир Боніфатійович визначив композицію твору. Головними його джерелами послужили друковані праці В.Коховського й П.Пясецького, численні рукописні актові й документальні матеріали, а також усні свідчення очевидців зображуваних подій. Основну увагу в передмові дослідник зосередив на переказі змісту літопису, який поєднується з його тематичною характеристикою.

Найбільший обсяг займала та частина пам’ятки, що присвячена історії Львівської католицької архієпископії. В.Антонович писав про безсумнівний суб’єктивізм Я.Юзефовича у трактуванні історичних подій, котрий був зумовлений його вихованням, суспільним становищем і відповідав настроям тогочасного суспільства. Він наголосив, що “В религиозных вопросах

автор нам являється не тільки ревностним католиком, но, незважаючи на свою начитанність і розвиток, він висказує слепий фанатизм і значительную наклонність к мистицизму”¹⁹. Остання риса, як цілком справедливо доводив дослідник, виявляється в пристрасному змалюванні численних чудес, “даже в таких случаях, когда они ясно носят апокрифический характер и не согласны с основными положениями христианства как с догматической, так и с нравственной стороны”²⁰. Свої висновки В. Антонович проілюстрував кількома яскравими й переконливими прикладами.

На його думку, у присвяченій церковній історії частині пам’ятки особливої інтерес становили нечисленні відомості про стан православної церкви у Львові в XVII ст. Незважаючи на суб’єктивне висвітлення, вони дозволяли краще усвідомити масштаби організованого наступу католицького й уніатського духовенства на православно українську спільноту. В. Антонович підкреслював, що, звертаючись до політичної історії, Я. Юзефович основну увагу приділяв подіям, які відбувалися на українських землях. Мова йде про козацькі повстання, татарські набіги й боротьбу Речі Посполитої з Османською імперією за панування над Поділлям. Можна цілком погодитися з висновком дослідника, що “Политические убеждения, симпатии и антипатии Юзефовича, несмотря на его мещанское происхождение, заимствованы им всецело от окружавшей его шляхетской среды”²¹. Через це львівський канонік з презирством ставився до “сільської черні”; обурювався “сваволею” козаків, хоча визнавав несправедливе ставлення до них з боку польського уряду, шкодував про втрату такого хороброго й дешевого війська; за першої-ліпшої нагоди демонстрував свою ненависть до Б. Хмельницького.

Однією з центральних тем твору, як слушно вважав науковець, є історія львівської міської громади. Написані жвавим і виразним стилем відповідні сторінки свідчили про гарячий місцевий патріотизм Я. Юзефовича, котрий “относится с глубоким уважением к городскому магистрату, с особою любовью выставляет на вид ученость, гражданское развитие и нравственный авторитет представителей городской общины, указывает злоупотребления по отношению к ней шляхтичей и с торжеством рассказывает те случаи, в которых магистрат победоносно вышел из столкновений с членами дворянского сословия...”²². Окрім усього іншого, тут міститься цікава інформація про життя вірменської колонії та взаємини християн з представниками львівського єврейського кагалу.

У передмові В. Антонович також охарактеризував видання частини цієї пам’ятки, яке в 1854 р. здійснив М. Пивоцький. Основним недоліком публікації, на думку археографа, є скорочення тексту, довільний вибір матеріалу, перестановка місцями повідомлень, редакторські правки, котрі сер-

йозно спотворюють зміст, і, нарешті, той факт, що уривки літопису побачили світ у польськокомовному перекладі. Як бачимо, наведені зауваження свідчили про розуміння Володимиром Боніфатійовичем основних правил видання наративних джерел. Однак, йому не вдалося уникнути всіх помилок попередника, оскільки він також сильно скоротив текст оригіналу.

Характеризуючи Вітебський літопис, В. Антонович у першу чергу зупинився на історії створення пам'ятки, котра становить групу заміток, укладених різними особами. Її упорядник вітебський міщанин Стефан Гаврилович Аверка поклав у основу своєї праці скомпонований у 1709 р. літопис вітебчанина Михайла Панцирного. Стосовно XVII ст. він становить докладну збірку місцевого вітебського матеріалу, поповнену повідомленнями про події з інших регіонів Білої Русі. Далі С. Аверка використав рукопис рідного батька. Гаврило Кирилович продовжив до 1757 р. записки двох поколінь своїх співгромадян – міщан Чарновських. Ця частина також присвячена, головним чином, життю міста протягом 1601–1757 рр. Після цього упорядник доповнив текст різноманітними відомостями, запозиченими з різних друкованих польських джерел, і кількома фактами з історії вітебської міської громади.

Недоліками даної публікації було скорочення останньої частини оригіналу, зведення до мінімуму археографічної легенди (вказується лише місце зберігання і шифр рукопису), відсутність приміток і невикористання двох інших списків пам'ятки – з бібліотеки Вітебської гімназії та з бібліотеки Полоцької духовної семінарії.

Надзвичайно коротко зупинився В. Антонович на Добромільському літописі. Він навів стислі контрольні-довідкові відомості про рукопис і зазначив, що з 1648 по 1700 рр. його вів священник добромільської церкви Різдва Богородиці Симеон Коростенський.

В. Антонович вказав на місце зберігання та шифр рукопису хроніки Львівського кармелітського монастиря, а також описав його зовнішній вигляд (обсяг, формат, папір, почерк). Науковець розглянув склад манускрипту, в якому, крім власне літопису, є оповідання про походження монастирської чудотворної ікони й чудеса, котрі відбувалися біля неї. Володимир Боніфатійович встановив, що в плані змісту хроніка також розпадається на 2 частини. Одна з них тематично відображала історію обителі, а інша містила повідомлення про історичні події на Україні за 1648–1676 роки, в основному про облогу Б.Хмельницьким Львова в 1648 р., під час якої було зруйновано монастир. Те, що науковець вирішив надрукувати лише цю, останню, частину, значно знизило археографічну вартість видання.

1885 року в “Киевской старине” вийшла стаття В. Антоновича “Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга”. Харак-

теризуючи особливості культурного життя на Лівобережжі у XVIII ст., автор відзначив, що основна тенденція в розвитку козацького літописання полягала в переході “от формы летописи к форме прагматической истории”²³. Він також наголосив на джерельній цінності мемуарної літератури та “записних книг”.

Навівши докладну й точну археографічну легенду, В.Антонович вказав привід, через який М.Мовчаном була заведена “книга”. Після цього він розподілив за змістом і видовими ознаками вміщені до неї джерела. Серед них дослідник називав 9 літописних уривків і заміток, які були “частью списаны из летописей, ходивших в то время по рукам среди козацкого общества, частью продиктованы самим Мовчаном по его воспоминаниям”²⁴. Як встановив Володимир Боніфатійович, чотири фрагменти були дослівно переписані з “Літопису Самовидця”, два (за 1664 і 1664–1678 рр.) запозичені з якогось короткого втраченого козацького літописця і, нарешті, три останніх є, скоріш за все, особистими спогадами М.Мовчана, зокрема про похід під Відень у 1683 р.

В.Антонович представив розгорнуту біографію укладача та його батька Федора, а також розповів про родовід онука прилуцького полкового осавула – Андрія Мазаракі, котрий зрідка продовжував вносити записи до дідівського збірника. У додатках під окремою рубрикою було вміщено 5 оригінальних літописних уривків.

Ще 1882 р. Володимир Боніфатійович видав записки київського мішанина Богдана Балики про “московську смуту”²⁵. Ця, складена очевидцем подій, унікальна історична повість містилася у збірнику І.Коцаківського. У передньому слові В.Антонович навів контрольню-довідкову відомість, розповів про композицію збірника, джерела й загальний зміст його складових частин. Ми вважаємо за недоцільне докладніше зупинятись на даній передмові, оскільки вона в дещо розширеному вигляді потрапила на сторінки вищеохарактеризованого “Сборника летописей”.

Загальними недоліками розглянутих публікацій є лаконізм археографічних легенд, відсутність змістових і текстуальних коментарів і приміток (лише в Київському літописі наведено різночитання текстів), а також пояснень особливостей передачі тексту джерел (за винятком Добромільського літопису). Літописи Київський, Вітебський, Юзефовича та Львівського кармелітського монастиря були надруковані у скороченому вигляді. Три пам’ятки побачили світ без синхронного перекладу з латинської та польської мов (на виправдання видавця зазначимо, що тодішні фахівці-гуманітарії мали відповідну філологічну підготовку і, як правило, знали кілька іноземних мов, у тому числі й латину – І.Д.). Готуючи до друку Вітебський літопис, В.Антонович не використав два відомих йому списки. Серйозним

недоліком було також доповнення основного тексту Київського літопису фрагментами другої редакції із збірника І.Косаківського. Слід зауважити, що контамінацію текстів наративних джерел нерідко допускали й російські археографи другої половини XIX ст. Так, 1888 р. Петербурзька археографічна комісія опублікувала Новгородський літопис за Синодальним списком. При цьому відсутній в основному тексті початок (від найдавніших часів до 1016 р.) надруковано за Толстовським і Комісійним списками молодшого ізводу з варіантами з Академічного списку, а статті 1333–1444 рків – за Комісійним з варіантами з Толстовського й Академічного²⁶.

Проте, незважаючи на певну археографічну недосконалість, видання В.Антоновича істотно збагатили джерельну базу досліджень вітчизняного минулого, зокрема допомагають отримати повніше уявлення про національно-визвольні рухи, структуру й побут українського суспільства XVII–XVIII ст., церковне життя тощо.

Із двох статей В.Антоновича з історії місцевого літописання слід зупинитися на статті “Летописи Сатановского монастыря”. Автор спочатку дав коротку довідку про історію подільського містечка Сатанова, після чого навів археографічну легенду рукопису й розглянув питання історії тексту. Основне місце в статті займав переказ літописних повідомлень, оскільки вони, “помимо местного интереса, представляют бытовые черты для характеристики отношений, существовавших в крае в прошлом столетии”²⁷. На жаль, у статті домінував оповідний спосіб викладу матеріалу, що полягає у зв’язній та послідовній передачі елементів змісту джерела без їхньої інтерпретації та тлумачення. Дослідник також нічого не говорить про світогляд авторів літопису, за винятком Амвросія Гнатовича. Цей уніатський ігумен Сатанівського монастиря (1777–1785) у зроблений під 1782 р. замітці всіляко звеличував канівського старосту Миколу Потоцького, “который так прославился неукротимым самодурством, жестокостью и развратом”²⁸.

Опублікована В.Антоновичем 1887 р. стаття про літопис Юзефовича²⁹ практично без змін потрапила до уже розглянутої нами передмови до “Сборника летописей”.

На II археологічному з’їзді, що проходив 1871 р. у Петербурзі, науковець вступив у полеміку з російським істориком Г.Карповим стосовно обставин зародження козацького літописання та наявності в ньому значної кількості апокрифічних сюжетів³⁰.

Для всебічного висвітлення здобутків В.Антоновича в галузі літописознавства розглянемо методіку залучення ним літописного матеріалу до власних наукових досліджень. Будучи основоположником документалізму в українській історіографії, Володимир Боніфатійович залишив майстерні зразки використання різноманітних, зокрема й літописних, джерел у сту-

діях з національної історії й археології, завдяки чому його праці мають високий науковий рівень і до сьогодні зберігають пізнавальну вартість.

1874 р. Київська археографічна комісія опублікувала “Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей”³¹, котрий призначався не лише для любителів місцевої старовини, а й для учасників III Всеросійського археологічного з’їзду. “Ця праця, – наголошує Л.Добровольський, – мала на меті дати всім, хто б цього забажав, змогу користуватися літературними першоджерелами”³². В.Антонович підготував матеріали до першого і третього розділів збірника й, можливо, покажчик топографічних назв. В основу I розділу покладено літописні відомості, пов’язані з топографією Києва. Розповідаючи про природу міста, його історичні райони, найдавніші вулиці та площі, архітектурні пам’ятки, а також про найважливіші події минулого (862–1300 рр.), науковець спирався, в першу чергу, на Іпатіївський літопис, а варіанти наводив за Лаврентіївським, Никонівським, Воскресенським і Густинським. Текст витягів з білорусько-литовських, російських і українських літописних зведень за 1300–1600 рр. видано за літописом Биховця, літописцем Литви і Русі, Воскресенським, Никонівським, Густинським літописами, “Синописом”, хроніками М.Стрийковського й М.Бельського. І, нарешті, третя частина (1600–1787 рр.) містить фрагменти з Львівського літопису, “Синопису”, літописів І.Єрлича, Самовидця, С.Величка, Чернігівського літопису, “Краткого лѣтоизобразительного знаменитых и памяти достойных дѣйств и случаев описанія”, “Хронологии высокославных, ясневелможных гетманов”, “Летописного повествования о Малой России” О.Рігельмана, “Дневных записок” Я.Марковича. Усі змістові різночитання до основного тексту подано в підрядкових примітках. Третій розділ містив відомості, почерпнуті з 72 грамот, універсалів та інших документальних джерел.

На жаль, у збірнику відсутні наукові коментарі, присвячені встановленню достовірності використаної інформації. На думку Л.Добровольського, “...публікація й редагування отаких матеріалів, що переводилися одночасно та в певному співвідношенні з виданням актів для окремих томів “Архива Юго-Западной России”, дуже характерні для представника документального напрямку в студіях над краєвою історією. Констатування (іноді вперше в друкованому вигляді, до того ж московською мовою) і групування, хронологічне й за змістом, історично-топографічних відомостей значною мірою усунули колишні перешкоди, щоб належно їх використовувати. В цьому й полягає головна заслуга видання...”³³.

Статтю В.Антоновича “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)” слід розглядати в контексті тієї боротьби, яку вела українська інтелігенція проти псевдонаукових гіпотез про запустіння Над-

дніпрянщини. Згідно з горезвісною погодінською “теорією”, в домонгольську добу більшу частину території сучасної України нібито населяли великороси, а тому Київська Русь була російською державою. Після татаро-монгольської навали корінні мешканці вимушені були перебраться на північний схід, а на запустілі землі в XIV–XV ст. прийшли з Прикарпаття малороси. У свою чергу, польські історики М.Грабовський, К.Шайноха та інші доводили, що розорений Батием край колонізували польські вихідці з берегів Вісли.

Спростовуючи ці псевдотеорії, дослідник простежив процес поступового перетворення відомостей Іпатіївського літопису про розорення Києва Батием у літературну фавулу. “Уже с исхода XVI века, – писав В.Антонович, – мы замечали у летописцев стремление связать и сопоставить оба факта (захоплення міста монголо-татарами і його запустіння – І.Д.), как причину и последствие. Стремление это выражается у составителей летописных сводов дополнениями и приставками совершенно произвольных подробностей к истории Батыева погрома”³⁴. На думку вченого, в цей час Ростовська й Рязанська землі давньоруської держави постраждали сильніше, ніж південно-західні. Однак брак необхідної історичної інформації змусив книжників XIV–XVII ст. вдаватися до реконструкції подій. “Таким образом, – підсумовує В.Антонович, – посредством постоянных наростов и украшений, к концу XVII столетия составила полная картина разорения Киева и запустения киевской области, освобождавшая писателей от дальнейшего рассказа о её судьбе, что было для них весьма затруднительно за отсутствием источников”³⁵. Науковець наголошував, що, незважаючи на суперечливість вміщеного до історико-літературних пам’яток матеріалу, їх авторів не можна звинувачувати в тенденційному висвітленні фактів. Детально вивчивши літописну інформацію про стан Києва, його церков і монастирів, а також про історію Київської землі, з середини XIII до кінця XIV ст., В.Антонович вважав її достатньою для спростування версії про цілковите запустіння краю та міста. А ось занепад політичної могутності давньої столиці розпочався ще з другої половини XII ст. внаслідок тривалої міжусобної князівської боротьби за київський престол. Посилаючись на Іпатіївське й Лаврентіївське зведення, Володимир Боніфатійович намагався довести, що в 1169 і 1203 рр. місто зазнало більших руйнувань, ніж у 1240 р. Як і ряд інших подібних праць, дана стаття, “маючи деякі фактичні похибки... правильно розв’язувала основну проблему про генетичні зв’язки Київської Русі з пізньосередньовічною Україною та обстоювала погляд на історію домонгольської Русі як невід’ємну частину історії України”³⁶.

У праці “Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда” В.Антонович на основі системного аналізу риз-

номанітних джерел, у першу чергу літописних, висвітлив процес формування цієї держави. Особливо велику увагу він приділив літопису Биховця. За допомогою логіко-змістового аналізу Володимир Боніфатійович показав, як, зібравши силу-силенну легенд і переказів, західноруський книжник зайнявся штучним групуванням матеріалу й екстраполяцією сучасних йому суспільно-політичних реалій другої половини XVI ст. на попередні епохи. Така методика призвела до появи численних хронологічних помилок, дублювань і внутрішніх суперечностей у змісті. Проте, незважаючи на всі ці недоліки, зібрана у творі інформація “составляет существенный дошедший до нас отголосок преданий об истории Литвы за время, предшествовавшее возникновению Литовского государства”³⁷.

Дослідник встановив джерела вміщених до літопису топографічних і родинних переказів. Хоч невідомий автор і спробував розташувати місцевих князів у послідовному порядку й приписати їм генеалогічні зв'язки, використані ним родинні перекази свідчили, що предки кожного знатного литовського роду були колись самостійними володарями певної частини етнічних литовських земель. Підтвердженням факту одночасного існування в Литві до другої половини XIII ст. багатьох дрібних князів служила інформація Іпатіївського літопису, який В. Антонович вважав набагато достовірнішим джерелом, ніж літопис Биховця.

Для спростування гіпотези про завоювання в 1320–1321 рр. Гедиміном Волині й Київської землі вчений провів ґрунтовний текстуальний, логіко-змістовий аналіз літопису Биховця, Густинського літопису та хроніки Стрийковського, де міститься відповідна інформація.

Кількома прикладами він проілюстрував, як за допомогою творчої фантазії польський історик деталізував оповідання західноруського книжника. До того ж, М. Стрийковський продатував запозичений уривок, який в оригіналі не мав хронологічної мережі. Автору Густинського літопису, котрий скоротив текст першоджерела, не вдалося узгодити запозичений список князівських імен з відомим йому родоводом Романовичів.

Щоб встановити достовірність досліджуваного уривку з літопису Биховця, Володимир Боніфатійович залучив інформацію більш надійних джерел. Підтвердженням того, що Волинь до 1340 р. перебувала під владою нащадків Данила Галицького, а потім була успадкована Любартом Гедиміновичем, служить Супрасльський список Західноруського літопису, 7 оригінальних грамот останніх галицько-волинських князів і лист польського короля Владислава Локетка до папи Іоанна XXII. Оповідання Супрасльського, Воскресенського, Софійського першого й Никонівського літописів про перебування в 1331 р. митрополита Феогноста у Володимирі-Волинському й рукоположення ним новгородського архієпископа Василя

також свідчили про незалежність Волинської та Київської земель від Литви. Оскільки тут названо київським князем Федора, а в Густинському літописі йшлося, що в 1362 р. після перемоги над татарами на Синій воді Ольгерд Гедимінович зайняв Київ і вигнав звідти Федора, то, на думку В. Антоновича, Київ потрапив під литовську зверхність саме 1362 р.

На підставі літописних матеріалів дослідник довів, що з семи дійових осіб оповідання літопису Биховця лише двоє князів були сучасниками Гедиміна, троє правили в інший час, а двоє взагалі є вигаданими. В. Антонович також визначив недоліки в системі топографічних відомостей твору.

Вчений дійшов висновку, що уривок з літопису Биховця про завоювання Волині й Київщини Гедиміном є поєднанням двох різних фабул. Прочитавши в Супрасльському списку Західноруського літопису оповідання про похід у 1392 р. Вітовта на Київ, внаслідок якого удільне князівство було відібране у Володимира Ольгердовича, західноруський книжник вмістив його до своєї праці під 1392 р. Але потім, замінивши дійових осіб і додавши ряд деталей, переніс на початок XIV ст. В основу ж першої фабули лягли перекази про боротьбу Гедиміна з волинськими князями за Підляшшя.

Про недостовірність хронології даної пам'ятки йшлося і в III розділі монографії. Насправді похід Ольгерда на Поділля відбувся не в 1351 р., як сказано в літописі Биховця, а в 1362 р., як про це зазначено в Никонівському й Густинському літописах.

Як бачимо, “Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда” дав змогу проникнути у творчу лабораторію Антоновича-джерелознавця, познайомитись з тими методами, котрі він використовував при опрацюванні історико-літературних пам'яток.

У 1885 р. М. Дашкевич опублікував “Заметки по истории Литовско-Русского государства”, в яких висловив ряд критичних зауважень на монографію В. Антоновича, зокрема заперечив його твердження про апокрифічність повідомлення літопису Биховця відносно завоювання Гедиміном південноруських земель. На відміну від В. Антоновича, М. Дашкевич вважав, що за своєю сутністю дане оповідання разом з багатьма подробицями заслуговує на увагу, якщо тільки розглядати його не як об'єктивне свідчення сучасника, а як пізнішу передачу й об'єднання первісних відомостей. На думку Миколи Павловича, не витримує критики тільки композиція уривка, тоді як його “весьма многие, даже мелкие, подробности могут быть приняты после проверки”³⁸.

Погоджуючись з висновком В. Антоновича про приєднання Волині до Литовської держави в 1340 р., М. Дашкевич зробив ряд зауважень стосовно подій, що відбувалися в цьому українському регіоні у 1300–1340 рр. Так, Микола Павлович намагався довести, що волинський князь Володимир,

який за літописом Биховця загинув у бою з Гедиміном, та історичний Андрій Юрійович – одна й та ж сама особа. По-друге, йдучи за невідомим автором, він зробив спробу переконати читача, ніби в той період існувало окреме Луцьке князівство, володар якого – князь Лев, також поліг у боротьбі з литовцями. І, нарешті, дослідник відкидав засноване на інформації Супрасльського списку Західноруського літопису обґрунтоване твердження В. Антоновича про те, що Волинське князівство було не завойоване, а успадковане Любартом після смерті тестя.

На відміну від В. Антоновича, М. Дашкевич вважав достовірними відомості з літопису Биховця стосовно топографії Київської землі першої половини XIV ст. Врешті-решт, заперечуючи висновки Володимира Боніфатійовича, його опонент доводив, ніби завоювання Києва Гедиміном було здійснено невдовзі після 1332 р. Невдалу спробу М. Дашкевича підкріпити свої міркування звістками з 3-ї, 4-ї та 5-ї статей збірника І. Кошаківського про похід Гедиміна на Київщину спростував М. Грушевський. На підставі текстуального аналізу він встановив, що в основі цих заміток лежать матеріали хроніки М. Стрийковського, котрий, у свою чергу, скористався літописом Биховця³⁹.

Позицію М. Дашкевича щодо питання про приєднання Волині й Наддніпрянщини до Великого князівства Литовського підтримали М. Бобжинський, М. Владимирський-Буданов, Д. Іловайський, М. Максимейко тощо⁴⁰.

Зрештою, в монографії В. Антонович виявив уміння здійснювати філігранний критичний аналіз зібраного матеріалу, дар узагальнення, здатність робити вмотивовані висновки. Через це “Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда” становить значний науковий інтерес, а викладені в ньому погляди виглядають набагато переконливішими за спостереження вищеперерахованих авторів.

Шляхом, прокладеним В. Антоновичем, пішли такі дослідники цієї проблеми, як М. Грушевський, П. Клепацький, Ф. Леонтович⁴¹. Вони поглибили, розвинули, збагатили доробок свого попередника і, водночас, піддали справедливій критиці чимало непереконливих тез його опонентів.

Матеріалами історико-літературних творів В. Антонович скористався і для встановлення місцерозташування літописних міст Звенигорода, Шумська й Пересопниці. У 1873 р. на одному із засідань Історичного товариства Нестора-літописця вчений виголосив доповідь “О местоположении древнего киевского Звенигорода”, яку пізніше було опубліковано у двох виданнях⁴². “Розглянувши відразу документальні свідчення й переказавши – іноді текстуально – відповідні місця в літопису, – пише Л. Добровольський, – автор робить з них висновки, щоб вияснити місцевість, де був цікавий для його пункту, зноситься з цього приводу із знавцями місцевої топографії,

робить належні довідки в детальній географічній мапі, особисто вивчає місцевість, робить екскурс у літературу питання й робить, кінець-кінцем, висновок, що колишнє київське передмістя Звенигород – тож саме з Хотівсько-Теофаніївським, так званім Сіраковим, городищем. А щоб по змозі уточнити текст викладу, В.Б. ілюстрував його вертежами⁴³. При цьому зіставлення повідомлень Іпатіївського літопису за 1097, 1150, 1151 і 1234 роки та Лаврентіївського за 1097 рік займало важливе місце в композиції доповіді й допомагало автору знаходити вагомні аргументи для підтвердження власної точки зору. Матеріали Іпатіївського літопису під 1149 р. використано в іншій історико-географічній доповіді В.Антоновича – “О местоположении летописных Шумска и Пересопницы”⁴⁴.

Отже, для методики наукових досліджень В.Антоновича було характерне використання як документальних, так і літописних джерел, встановлення їх достовірності, критичний аналіз вміщеної до них інформації та відтворення на її основі історичних подій.

Володимир Боніфатійович застосовував історико-літературні твори у викладацькій діяльності. На семінарських заняттях “он умело расширял познания слушателей, старался возбудить в них интерес к науке, приучал к самостоятельному труду и критическому отношению к источникам”⁴⁵. Тут його студенти, крім актів, читали, перекладали й аналізували давньоруські та козацькі літописи.

В.Антонович також докладав чимало зусиль до розповсюдження і популяризації історико-літературних пам’яток і відповідної наукової літератури в середовищі тогочасної інтелігенції. Наприклад, у листі до Д.Багалія від 8/20.04.1880 р. він розповідав про свої заняття у відділі рукописів Інституту Оссолінських, зокрема про студювання хроніки Я.Юзефовича, стисло переказав зміст найцікавіших місць пам’ятки, попросив адресата переслати історику Ісидору Шараневичу Супрасльський літопис⁴⁶. Через місяць В.Антонович повідомив кореспондента, що “Критико-історичну повість временних літ Червоної або Галицької Русі” Д.І.Зубрицького набагато легше придбати в Росії, ніж в Австро-Угорщині⁴⁷.

У листі від 11.05.1889 р. до В.С.Іконникова автор висловив сподівання, що його колега зможе одержати від М.Владимирського-Буданова примірник “Летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси”⁴⁸. З проханням отримати 30-40 відбитків своєї статті “Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга” вчений звернувся до редактора “Киевской старины” Ф.Лебединцева. Частину він мав надіслати власнику рукопису записної книги поміщику А.Ф.Мазаракі⁴⁹. Останні факти переконують нас у тому, що Володимир Боніфатійович турбувався долею підготованих ним до друку першоджерел і після їх публікації.

Наприкінці травня 1889 р. професор В. Антонович під свою особисту відповідальність дозволив студенту М. Грушевському отримати на час канікул з університетської бібліотеки більше десятка книжок, серед яких була “Die Nypatios Chronik als Quellen-Beitrag zur Osterreichischen Geschichte” І. Шараневича⁵⁰.

Узимку 1891 р. В. Антонович повідомив Ф. Вовка, що протягом року у великому томі історико-літературних пам’яток він збирався опублікувати літопис І. Єрлича⁵¹. Однак другий випуск “Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси” побачив світ лише 1896 р., і з ряду причин “Літопис або хронічку різних справ і подій” не було включено до плану видання.

Загалом В. Антонович досліджував літописні пам’ятки як у джерелознавчому, так і в історіографічному аспектах. Правда, при цьому він не завжди використовував усі можливості наукового аналізу, тому більшості його літописознавчих студій бракувало комплексного характеру. Так, Володимир Боніфатійович добре вивчив взаємини між редакціями Лизогубівського й Київського літописів, але, з іншого боку, чомусь не скористався двома відомими йому списками Вітебського літопису. Хоч В. Антонович завжди займався встановленням кола джерел досліджуваних пам’яток, проте лише іноді зупинявся на прийомах авторської роботи (наприклад, коли йшлося про Лизогубівський літопис). Виокремивши оригінальні повідомлення в Лизогубівському, Київському й Вітебському літописах, науковець нічого не говорив про їх достовірність. Натомість в “Очерке истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда” на високому рівні провів джерелознавчий аналіз матеріалів з літопису Биховця. Адже в основі докторської дисертації В. Антоновича лежить ідея реалістичної реконструкції історичного процесу, а головним засобом її досягнення є всебічна перевірка інформації, вміщеної до різноманітних, у першу чергу літописних, джерел. В окремих випадках (в літописах Лизогубівському і Юзефовича) він схарактеризував історичні й суспільно-політичні погляди авторів.

Отже, як літописознавець В. Антонович йшов, перш за все, шляхом логічно-змістового вивчення матеріалів першоджерел, хоча в окремих випадках вдавався до порівняльно-текстологічного аналізу й характеристики історичних і суспільно-політичних поглядів авторів. Здійснені ним публікації історико-літературних пам’яток не лише розширили коло джерел з української історії XVII–XVIII ст. і зробили їх доступними для читацького загалу, а й спонукали до подальшого вивчення українського літописання. Це ж саме стосується й наукових студій Володимира Боніфатійовича, пов’язаних з літописною тематикою. І хоча мають місце певні недоліки методичного характеру, не можна заперечувати наукової цінності сформульо-

ваних у них висновків щодо літописного джерелознавства, текстології, хронології, історичної географії, шляхів подальшого дослідження історико-літературних творів.

Примітки:

1. Див.: М[якотин], В. Рец. на: Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев. 1888 / М[якотин], В. // Исторический вестник. – 1890. – Т. XL. – Май. – С. 464-465; Новицкий, И. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. Киев. 1888. В 8-ю д., стр. 4 нenum., + LIX + 322 / И. Новицкий // Киевская старина. – 1890. – № 3. – С. 568-571.

2. Томашівський, С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. (З нагоди ювілею) / С. Томашівський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. – К., 1997. – Т. 1. – С. 54.

3. Там само.

4. Ткаченко, М. Археографічні студії Володимира Антоновича / М. Ткаченко // Там само. – Т. 2. – С. 318.

5. Там само. – С. 323.

6. Див.: Дорошенко, Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова діяльність / Д. Дорошенко // Там само. – С. 259, 261, 264.

7. Ульяновський, В. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи / В. Ульяновський, В. Короткий. – К., 1997. – С. 92.

8. Там само.

9. Див. наприклад: Ляскоронский, В. В.Б.Антонович / В. Ляскоронский // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович... – С. 87; Данилевич, В. В.Б.Антонович как профессор / В. Данилевич // Там само. – Т. 2. – С. 215; Ульяновський, В. Релігійні переконання та історико-церковні розправи проф. Антоновича / В. Ульяновський // Там само. – С. 306-307; Добровольський, Л. Праця В.Б.Антоновича на ниві історичної географії / Л. Добровольський // Там само. – С. 391-392, 396.

10. Антонович, В. Мемуари / В. Антонович // Там само. – Т. 1. – С. 180.

11. Ульяновський, В. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. – С. 89.

12. Див.: Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составленная в 1720 г. бывшим канцеляристом малороссийской генеральной канцелярии Самоилом Величком. – К., 1864. – Т. 4. – XI, 407 с.

13. Див.: Письмо В.Антоновича к А.Котляревскому от 22.05.1880 г. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович... – С. 275.

14. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. II.

15. Там само. – С. III.
16. Там само.
17. Див.: Бовгиря, А. Українські історичні хроніки пізньої доби (друга половина XVIII – початок XIX століття) / А. Бовгиря // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10. – С. 357-364, 380.
18. Антонович, В. Предисловіе / В. Антонович // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. XXVII.
19. Там само. – С. XXXV.
20. Там само. – С. XXXVI.
21. Там само. – С. XL.
22. Там само. – С. XLI.
23. Антонович, В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга / В. Антонович // Киевская старина. – 1885. – № 1. – С. 59.
24. Там само. – С. 60.
25. Див.: Антонович, В. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 года (из летописного сборника Ильи Кошачковского) / В. Антонович // Там само. – 1882. – № 7. – С. 97-105.
26. Див.: Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку. – СПб., 1888. – X, 2 нум., 490, ХСVIII с.
27. Антонович, В. Летопись Сатановского монастыря / В. Антонович // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России В.Б.Антоновича. – К., 1885. – С. 347.
28. Там само. – С. 349.
29. Див.: Антонович, В. Летопись Яна Юзефовича как источник для истории Южной Руси / В. Антонович // Киевская старина. – 1887. – № 11. – С. 529-536.
30. Див.: Труды II археологического съезда в Санкт-Петербурге. – СПб., 1881. – Т. 2. – С. 39-40.
31. Див.: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – 48, 179, 176, X с.
32. Добровольський, Л. Праця В.Б.Антоновича на ниві історичної географії / Л. Добровольський // Син України... – Т. 2 – С. 391-392.
33. Там само. – С. 392.
34. Антонович, В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) / В. Антонович // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России В.Б.Антоновича. – К., 1885. – С. 224.
35. Там само. – С. 225.
36. Брайчевський, М. Європеєць рідної історії / М. Брайчевський // Син України... – Т. 1. – С. 148.

37. Антонович, В. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда / В. Антонович // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России В.Б.Антоновича. – К., 1885. – С. 15.

38. Дашкевич, Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства / Н. Дашкевич. – К., 1885. – С. 44.

39. Див.: Грушевський, М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1993. – Т. 4. – С. 428-430.

40. Див.: Bobrzynski, M. Dzieje Polski w zarysie / M. Bobrzynski. – Warszawa ; Krakow, 1887. – Т. 1. – С. 241, 247; Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII в. до Люблинской унии // Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 38-40, 50; Иловайский, Д. И. История России / Д. И. Иловайский. – М., 1896. – Т. 2. – С. 14, 72; Максимейко, Н. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии / Н. Максимейко. – Харьков, 1902. – С. 43-44.

41. Див.: Грушевський, М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К., 1991. – С. 470-497; Грушевський, М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1993. – Т. 3. – С. 115-117, 120-121, 139-142, 173-174, 525-527; К., 1993. – Т. 4. – С. 18, 73-94, 427-430; Клепатский, П. Г. Очерки по истории Киевской земли / П. Г. Клепатский. – Одесса, 1912. – С. 1-24; Леонтович, Ф. Очерки истории литовско-русского права / Ф. Леонтович. – СПб., 1894. – С. 24, 182.

42. Див.: Антонович, В. Б. О местоположении древнего киевского Звенигорода / В. Б. Антонович // Древности, издаваемые Московским археологическим обществом. – М., 1876. – Т. VI. – С. 41-46; Антонович, В. Б. О местоположении древнего киевского Звенигорода (с картою) / В. Б. Антонович // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1879. – Кн. 1. – С. 37-43.

43. Добровольський, Л. Зазначена праця. – С. 396.

44. Див.: Антонович, В. Б. О местоположении летописных Шумска и Пересопницы / В. Б. Антонович // Известия 11-го археологического съезда в Киеве 1-20 августа 1899 г. – К., 1899. – № 13. – С. 199-200.

45. Данилевич, В. В.Б.Антонович как профессор / В. Данилевич // Син України... – Т. 1. – С. 386.

46. Письмо В.Б.Антоновича к Д.И.Багалею от 8/20.04.1880 // Там само. – С. 226-227.

47. Письмо В.Б.Антоновича к Д.И.Багалею от 19/20.05.1880 // Там само. – С. 227.

48. Письмо В.Б.Антоновича к В.С.Иконникову от 11.05.1889 // Там само. – С. 273.

49. Письмо В.Б.Антоновича к Ф.Г.Лебединцеву от 05.11.[1886] // Там само. – С. 281.

50. Типографский бланк с автографом В.Антоновича, подписанный 27.05.1889 // Там само. – С. 256.

51. Письмо В.Б.Антоновича к Ф.К.Вовку от 25.01/06.02.1891 // Там само. – С. 247.

Резюме

В статье анализируется вклад В. Антоновича в исследование украинского летописания, характеризуются осуществленные им публикации летописей, идет речь об использованных основных тенденциях и подходах к изучению этих памятников.

Ключевые слова: Владимир Антонович, летопись, источники, ученый, методика.

Одержано 11 листопада 2010 р.

УДК 94(438+560)“14/16”:930.2(092)

О.Б.Головко, С.І.Лиман

ВІДНОСИНИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ І ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XV–XVII ст. У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Н.С.РАШБИ

У статті проаналізовано внесок відомого українського радянського історика Н.С.Рашиби в дослідження відносин Речі Посполитої і Османської імперії в XV–XVIII ст. Обстоюється думка про подолання вченим стереотипів старої польської історіографії проблеми польсько-турецьких відносин за рахунок суттєвого розширення джерельної бази дослідження.

Ключові слова: Ной Самойлович Рашиба, Річ Посполита, Османська імперія, міжнародні відносини, дослідження.

Проблеми відносин Речі Посполитої і Османської імперії, місця в цих відносинах князівств Молдови і Валахії, Кримського ханства, Російського царства, впливу цих відносин на ситуацію в українських землях в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу були предметом багатолітніх наукових пошуків відомого українського історика Ноя Самойловича Рашиби (1916–1986 рр.). Тому не випадково в сучасній науковій літературі можна часто зустріти посилання на його дослідження¹.

Колеги по історичному цеху не тільки спираються на висновки, здобуті науковцем, для підтвердження або аргументації своїх позицій, дають оцінку його творчості, але часом, що природно, вступають у полеміку з тими

чи іншими думками вченого². Проте сам факт постійної уваги до творчості дослідника незаперечно свідчить про головне – Н.С.Рашба та його наукові дослідження є складовою історичної науки. На жаль, констатуючи це положення, слід визнати інше – досі історіографи не приділили уваги спеціальному вивченню творчої біографії вченого.

Саме тому автори цієї статті вирішили підготувати спеціальну працю, присвячену дослідженню Н.С.Рашбою історії взаємин Речі Посполитої і Османської імперії, їх впливу на міжнародну ситуацію у Центрально-Східній Європі у період пізнього середньовіччя та раннього нового часу. На нашу думку, підготовка подібного нариса є особливо нагальною, оскільки в 2011 р. виконується 95 років з дня народження і 25 років від дня смерті історика.

Н.С.Рашба народився 5 червня 1916 р. у Києві. Закінчив історичний факультет Ленінградського педагогічного університету ім. Герцена в 1938 р. У 1942–1943 рр. перебував в армії, служив у батальйоні аеродромного обслуговування, проте невдовзі був демобілізований через важку хворобу. З 1950 р. почав працювати у Харківському бібліотечному інституті (з 1964 р. – Харківський інститут культури, зараз Харківська академія культури). З цього ж навчального закладу він і пішов на пенсію у червні 1976 р.³

У другій половині 50-х років Н.С.Рашба почав готувати кандидатську дисертацію на тему: “Польсько-турецькі відносини наприкінці XVI – на початку XVII ст. і зовнішня політика Польщі у період польсько-турецької війни 1620–1621 рр.”. Велику роль у цій роботі мали жваві наукові й особисті контакти з видатним істориком, доктором історичних наук, професором Харківського університету А.П.Ковалевським. Найвищий науковий авторитет останнього робить зрозумілою логіку його співавторства з починаючим, але, безсумнівно, талановитим автором Н.С.Рашбою в одній з важливих наукових публікацій: спільну рецензію на працю М.А.Алекберлі.

Ще в 1951 р. чернівецький історик М.А.Алекберлі захистив кандидатську дисертацію, текст якої в 1957 р. був надрукований як монографія під назвою “Хотинська війна”⁴. І хоча автори рецензії визнавали, що ця монографія “безперечно є кроком уперед у висвітленні даної теми”⁵, критика ряду її положень явно переважала над обов’язковими формулами академічної ввічливості. Використовуючи турецький наратив, М.А.Алекберлі залишив поза увагою майже всі польські, а також російські, джерела. З приводу польських джерел, насамперед щоденників, не використаних автором монографії, А.П.Ковалівський та Н.С.Рашба вказували: “А мова йде про щоденники учасників війни, в тому числі Любомирського, який був помічником командувача цілого польсько-козацького війська Ходкевича і заступив його, коли той помер. Відкинуто автором і чимало інших джерел (хроніки Єрлича, Пясецького, листи Збараського, Замойського)”⁶. Ця обме-

женість джерельної бази монографії, на думку рецензентів, призвела до того, що “автор не зміг дати правильного аналізу польсько-турецьких відносин, отже не міг розкрити причини Хотинської війни”⁷.

Цілком очевидно, хто саме з двох авторів рецензії наполягав на подібному формулюванні, а хто своїм авторитетним ім’ям забезпечував повну волю вираження думок. На той час Н.С.Рашба вже вів повномасштабне вивчення джерельної бази й історіографії проблеми польсько-турецьких відносин наприкінці XVI – початку XVII ст. і навіть опублікував першу статтю⁸. В ній не тільки розглянуто зміст публікації І.Я.Франка “Наш погляд на польське питання” (1883) і дана загальна оцінка польської історіографії, але і висунута низка основних положень майбутньої концепції дослідження про польсько-османські взаємини. Насамперед це стосувалося критики намагань багатьох польських авторів XIX – першої половини XX ст. “обґрунтувати історичне значення Речі Посполитої тим, що вона була передовим бастионом передмуру Європи проти орд монгольських і татарських”⁹.

Відзначимо, що тема “високої історичної і культурної місії Польщі” традиційно викликала в українській науковій літературі та суспільстві гостру критику¹⁰. Один з найяскравіших проявів подібної дискусії – відкритий лист відомого українського історика М.О.Максимовича до М.А.Грабовського “Про причини взаємної жорстокості поляків і малоросіян, що була у XVII ст.”. Лист з’явився задовго до публікацій І.Я.Франка, ще в 1857 р. у журналі “Руська бесіда”, і спростовував твердження польської історіографії про те, що включення України до Речі Посполитої “було з боку Польщі ні завоюванням, ні поневоленням, а навпроти – звільненням цієї землі”¹¹. Проте і до, й після цієї дискусії польські автори із завидною завзятістю зображували свою Батьківщину щитом європейської цивілізації від ісламізму, а деякі, як, наприклад, І.Лелевель, порівнювали її в цьому відношенні з Іспанією¹².

Н.С.Рашба у своїй праці зміг, з одного боку, подолати стереотипи старої польської історіографії, з іншого – значно розширити джерельну базу дослідження проблеми польсько-турецьких відносин за рахунок, насамперед, польських джерел, не використаних у монографії М.А.Алекберлі. У своїх статтях і головному науковому дослідженні – дисертації “Польсько-турецькі відносини наприкінці XVI – початку XVII ст. і зовнішня політика Польщі в період польсько-турецької війни 1620–1621 рр.” – він запропонував власне бачення міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі в XV–XVII ст.

Основою цього бачення є твердження про те, що успіхам турецько-татарської агресії в Європі в розглянутий період сприяв тривалий союз Порти з Польсько-Литовською державою (пізніше Річчю Посполитою)¹³.

Початком такої політики Н.С.Рашба вважав угоду Казимира IV Ягеллона з Туреччиною ще наприкінці XV ст.¹⁴. Цей союз, “що зберігався безперервно до польсько-турецької війни 1620–1621 рр.”, істотно змінив геополітичну карту Центрально-Східної Європи¹⁵. Насамперед, зближення Польщі з Портою “сприяло розгрому турками Угорщини в 1526 р. при Могаче (Мохаче – Авт.)”¹⁶. Крім того, як переконливо доводив Н.С.Рашба, “ряд договорів, укладених у XVI ст. між турецькими султанами і польськими королями, забезпечував останнім допомогу татар проти Росії”¹⁷. “Політика польської шляхти, спрямована на дружбу з Турецькою імперією, завдала великої шкоди всім, хто бився проти турецько-татарської агресії”, – вважав харківський дослідник¹⁸. Таку політику Польщі Н.С.Рашба іменував однозначно “протурецькою” і “протурецькими” категорично вважав польських державних діячів і магнатів до початку Хотинської війни¹⁹.

Тривалий союз Порти і Польсько-Литовської держави мав катастрофічні наслідки для українського народу. Ця думка Н.С.Рашби червоною ниткою проходить через усю його творчість. Зазначений союз не відвів небезпеки татарських набігів від українських земель. Саме Кримське ханство як васал Порти, на думку Н.С.Рашби, “мало паразитичний характер”, кримські хани з метою “пограбування і захоплення в полон мирного населення” очолювали “постійні грабіжницькі напади на українські, російські і польські землі”²⁰. Бездіяльність польського уряду, що не міг “організувати систематичну оборону своїх кордонів”, протиставлялася активності козаків²¹. Саме козаки, а не Польща, зображувалися щирими руйнівниками турецько-татарських планів захоплення не тільки українських, польських і литовських земель, але і всієї території Східної та Центральної Європи до Балтійського моря²². Поряд з українськими і донськими козаками, важливим фактором стримування турецько-татарської агресії Н.С.Рашба вважав Росію²³. Ця позиція останньої, на думку харківського історика, особливо яскраво проявилася напередодні та під час Хотинської війни, у якій російський уряд відмовився підтримувати турків, незважаючи на дуже складні відносини з Річчю Посполитою²⁴.

Причини Хотинської війни в концепції Н.С.Рашби не віддільні від ключових міжнародних зіткнень у тодішній Європі. Логіка загальноєвропейської Тридцятирічної війни і пов’язані з її можливими підсумками вигоди реальних і потенційних учасників підштовхували і Туреччину, і Річ Посполиту до активних дій, здатних зруйнувати їхній давній союз. Безпосереднім приводом до війни Н.С.Рашба вважав воєнну авантюру польського коронного гетьмана С.Жолкевського²⁵. Водночас причини війни харківський історик бачив у спробах Туреччини скористатися обстановкою, що склалася на початку Тридцятирічної війни, “для поновлення агресії в Європі”²⁶. Са-

му допомогу Польщі Габсбургам у Туреччині розглядали як порушення рівноваги на континенті і побоювалися, що досягнуте у випадку перемоги Габсбургів посилення Австрії приведе до витиснення з Європи Туреччини²⁷.

Міжнародне становище Польщі напередодні Хотинської війни Н.С.Рашба трактував як “політичну ізоляцію”²⁸. Водночас була вірно звернена увага на те, що протягом усієї війни велися таємні переговори між польським і турецьким командуванням. “Метою їх була нова змова між турецькими і польськими феодалами за рахунок українського народу, насамперед запорізького козацтва”, – указував Н.С.Рашба²⁹. Результат усієї Хотинської війни, зрозуміло, вирішувався як на полях боїв, так і в тиші дипломатичних кабінетів. Ця думка автора цілком впливає з його концепції, з його тематики, нарешті, із загальної логіки відносин воюючих держав в іншій частині Європи початку XVII ст. Російський вектор дипломатичних зусиль Порти міг поховати Річ Посполиту як державу у випадку, якби патріарх Філарет – фактичний глава зовнішньої політики Росії – вирішив би прийняти пропозицію турецького посла Кантакузена про спільні дії проти поляків³⁰. Наприклад, Швеція скористалася важким положенням Польщі і захопила частину Прибалтики. Проте турки не одержали згоди Філарета, а прихід під Хотин у польсько-українську армію донських козаків, на думку Н.С.Рашби і польського історика Л.Підгородецького, “безумовно знаходиться і у певному зв’язку з позицією Росії під час польсько-турецької війни”³¹. Росія перешкодила встановленню повної зовнішньополітичної ізоляції Польщі, – доводив харківський учений, – а її позиція “відіграла найважливішу роль у ході польсько-турецької війни 1620–1621 рр.”³². Проте вирішальне значення під час самих воєнних дій Н.С.Рашба відводив українським козакам. “Отже, кількість козаків у Хотинській кампанії, – підкреслював він зі своїм співавтором Л.Підгородецьким, – перевищувала число польських та інших воїнів, що знаходилися під командуванням Ходкевича”³³.

Як відомо, І.Я.Франко свого часу вважав, що “Туреччина, здобувши перший рішучий погром під Хотиним у 1621 р., почала хилитися з zenіту своєї величі і сили”³⁴. Н.С.Рашба був більш поміркованим і обмеженим в оцінках її значення, оскільки вважав Хотинську угоду лише новою змовою між польськими магнатами і турецькими феодалами³⁵. “Не можна початок занепаду Турецької імперії датувати такою подією, як військова поразка”, – підкреслював Н.С.Рашба у своїй дисертації³⁶. І все-таки, пізніше в одній зі своїх статей він і Л.Підгородецький вказували: “Хотинська війна 1621 р. стала переломною подією в боротьбі проти турецької агресії”. Автори навіть провели аналогію з відомою Грюнвальдською битвою³⁷.

Зрозуміло, у роботах Н.С.Рашби є положення, уразливі для критики, особливо з точки зору досягнень сучасної історичної науки. І справа тут

не тільки в тім, що в душі свого часу він нещадно критикував творчість “буржуазних націоналістів” П.О.Куліша і М.С.Грушевського³⁸.

Насамперед, зосередившись на зовнішньополітичних аспектах проблеми, Н.С.Рашба, по суті, залишив поза увагою важливі внутрішні процеси в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. Серед них: подальше послаблення королівської влади, зростання могутності магнатів і шляхти, тимчасові, але очевидні успіхи Реформації (польських кальвіністів, антитринітаріїв тощо), зростання національної і релігійної напруги, особливо після Брестської унії. Усі ці внутрішньополітичні фактори істотно позначалися на виборі польським урядом форм можливих відносин з турками і татарами. Додамо до цього, що Польща була не єдиною європейською країною, яка прагнула підтримувати дружні взаємини з Портою. Таку політику тривалий час проводила і Франція. В історичних джерелах XV–XVII ст. добре відбито, як європейські християнські держави намагалися використовувати Порту в своїх цілях. Навіть римський папа незабаром після захоплення турками Константинополя й організації хрестового походу не тільки підтримував тісні дипломатичні відносини із султаном, приймаючи від нього посольства і гроші, але і всерйоз розглядав, поряд з неаполітанським королем, можливість допомоги з боку турків проти католицької Франції³⁹.

В працях Н.С.Рашби містяться певні протиріччя в оцінці тих чи інших проблем. Зокрема, він не завжди послідовний в оцінках найважливішої полководницької інтриги Хотинської війни – взаємин між керівниками козацького війська Я.Бородавкою і П.Сагайдачним. Найчастіше харківський учений різко засуджує і самого Сагайдачного за інтриги проти Бородавки⁴⁰, і всю “буржуазну історіографію”, що “безпідставно звеличила Сагайдачного, хоча він став гетьманом лише за день до з’єднання козаків з польським військом”⁴¹. Проте в одній зі спільних публікацій Н.С.Рашби з Л.Підгородецьким можна прочитати, що для заміни Бородавки Сагайдачним “були причини різні”. “Але що стосується воєнного таланту, то козацтво у цьому відношенні не загубило, а навпаки – знайшло в особі П.Сагайдачного більш досвідченого полководця”⁴². Вочевидь, на таку непослідовність харківського історика вплинули як складність оцінки самого сюжету, так і так званий класовий підхід тодішньої радянської історіографії, згідно якого Я.Бородавку, як представника козацьких низів, слід було показувати у позитивному ключі, а його суперника – лідера козацької верхівки П.Сагайдачного – навпаки, критикувати.

Н.С.Рашба чудово знав як джерела, так і художню літературу з історії міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі пізнього середньовіччя та раннього модерного часу, що знайшло відбиття в його публікаціях⁴³. Свої підходи у висвітленні історії міжнародних відносин він прагнув

постійно відстоювати на сторінках наукових видань, про що, наприклад, свідчить його дискусія з Р.Маєвським на шпальтах польського орієнталістичного журналу в середині 70-х років ХХ ст., яка відбулася після виходу дослідження останнього про битву під Цецорою⁴⁴.

Напередодні й зразу ж після захисту дисертації Н.С.Рашба підготував низку публікацій по її темі, що вийшли в Україні, Росії та Польщі⁴⁵. Ця робота була обумовлена бажанням як популяризувати результати великих зусиль над рукописом, який не мав шансів бути надрукованим, так і бажанням продовжити науково-дослідницьку працю, вдосконалювати її.

Активна і плідна робота Н.С.Рашби на початку 60-х років по вивченню міжнародних відносин країн Східної та Центральної Європи XVII ст. одразу знайшла інтерес у колег. Більш того, цей інтерес набув, певною мірою, глобального характеру. Зокрема, 1965 р. в Японії у місті Кіото вийшла велика бібліографія праць з історії міжнародних відносин, де згадується стаття Н.С.Рашби, видана в польському сходознавчому виданні⁴⁶.

В 1976 р. Нюю Самойловичу виповнилось 60 років і він вийшов на пенсію. Проте з виходом “на відпочинок” розпочинається черговий і вкрай цікавий період його наукового життя, пов’язаного, багато в чому, з продовженням активного вивчення історії взаємин Речі Посполитої і Османської імперії. В 1979 р. у Польщі краківським “Видавництвом літераським” було надруковано книгу польського історика Лешека Підгородецького і Нюя Рашби “Хогинська війна 1621 р.”⁴⁷. Співавтор Нюя Самойловича Лешек Підгородецький – випускник Варшавського університету, учень відомого військового історика професора С.Хербста. За своє життя підготував велику кількість книжок з історії Східної Європи. Історія створення цього творчого тандему досить цікава, оскільки, як відзначалося вище, між дослідниками польсько-турецьких відносин XVI–XVII ст. тривалий час йшли жваві наукові дискусії. Як розповідав сам Нюй Самойлович першому з авторів цієї статті О.Б.Головку, головними темами суперечок українського і польського істориків були питання оцінки причин польсько-турецької війни початку XVII ст., місця і ролі українців, зокрема козацтва, у переможній війні під Хотином, чисельності війська українських козаків у подіях 1621 р.

Проте, все це не завадило ідеї написання спільної монографії українського та польського науковців. У 1971 р. в Україні широко відзначалося 350-річчя перемоги під Хотином. Л.Підгородецький на запрошення Н.Рашби відвідав Україну і під час цього візиту й виникла ідея створення спільного польсько-українського дослідження. Першою пробою такої співпраці стали статті обох істориків, які вийшли в “Українському історичному журналі” та московському “Военно-историческом журнале”⁴⁸. Н.С.Рашбою було підготовлено чотири з дванадцяти розділів книги.

Український історик підготував нарис міжнародних відносин напередодні Хотинської війни, проаналізував складну тему взаємин запорозьких козаків з польською владою та елітою Речі Посполитої, дослідив хід дипломатичного життя в Європі в ході Хотинської війни, показав значення цієї війни в історії Центральної та Східної Європи, висвітлив питання про вивчення Хотинської війни в історіографії⁴⁹. Особливо слід сказати про перший розділ книги, де мова йде про польсько-турецькі відносини напередодні Хотинської війни. Н.С.Рашбою відзначається велика зацікавленість Порти у проведенні Річчю Посполитою інтервенції проти Російської держави, оскільки Стамбул прагнув використати труднощі Варшави в Росії для зміцнення позицій Османської імперії в Валахії та Молдові⁵⁰. Водночас, постійні обіцянки турецьких дипломатів під час переговорів з поляками стримувати кримських татар від нападів на Україну залишалися деклараціями. Не дивлячись на це, польський уряд на вимогу Порти постійно вдавався до репресій проти козаків, які були чи не єдиною силою, яка захищала південні кордони Речі Посполитої. Саме в перші десятиліття XVII століття у відповідь на напади запорожці здійснюють походи у татарсько-турецькі володіння, звільняють тут полонених. Особливо великим був похід у липні 1616 р. на центр работоргівлі – місто Кафу⁵¹.

Н.С.Рашба показав військову слабкість тодішньої Речі Посполитої, короткозорість політики варшавського уряду, його нездатність організувати опір нападам турецьких орд. Саме ця політика дозволила туркам спочатку зміцнити свої позиції у Валахії і Молдові, а згодом підготуватися до війни з поляками, яка завершилася жорстокою поразкою під Цецорою. На думку українського історика, поразка під Цецорою, розвал польської армії призвели до виникнення у турецького керівництва ідеї про повну військову неспроможність Речі Посполитої і можливість здійснення переможної війни проти неї, яка мала б завершитися завоюванням України⁵². Розповідаючи про наслідки поразок польських військ під Цецорою і Могильовим, зазначимо, що Н.С.Рашба навів чимало фактів того, що лише козацькі підрозділи зберегли в той час боездатність і успішно протидіяли мародерським нападам татар, звільнили багатьох полонених⁵³.

У спільній монографії Н.С.Рашба спеціально розглядає тему взаємин українських козаків і польської адміністрації на початку XVII ст. Він підкреслює, що протягом десятиліть уряд Речі Посполитої не був здатним забезпечити оборону південних кордонів держави від нападів кримських татар. Більш того, на вимоги Стамбулу польська верхівка постійно вдавалася до репресивних дій проти запорожців. В умовах, коли політика загравання з Портою зазнала краху, польський уряд відчував потребу у допомозі з боку козацтва, але складні внутрішньодержавні стосунки по-

ляків і українців, попередні антикозацькі дії польського керівництва викликали велику недовіру до нього з боку козаків⁵⁴.

У розмові з О.Б.Головком один з найкращих сучасних спеціалістів з історії Центрально-Східної Європи ранньомодерної доби професор В.С.Степанков сказав: “Не дивлячись на те, що книга Н.С.Рашби та Л.Підгородецького з’явилася на світ більше тридцяти років тому, вона залишається найкращою працею з історії польсько-турецької війни початку XVII ст.”.

У 1978 р. Н.С.Рашба підготував невелику замітку про козацького лідера Івана Підкову, де показав його велику роль у боротьбі українського та молдавського народу проти турецької експансії, в якій містяться нові оцінки діяльності козацького ватажка⁵⁵. З одного боку, І.Підкова в зображенні Н.С.Рашби справедливо показаний як один з керівників героїчної боротьби проти Османської імперії в XVI ст. Але, з іншого, харківський історик не іделізував свого героя, що діяв інколи досить авантюристично. “Марно намагався Підкова прорвати кільце ізоляції навколо Молдавії. Даремно посилав він своїх людей до султана з проханням затвердити його на престолі Молдавії, а до Стефана Баторія – допомогти у війні проти турецького володарювання, яку він розпочав”⁵⁶. На думку харківського дослідника, Підкова “здався сам”, а не був “спійманий гетьманом М.Синявським, як стверджували деякі польські історики”⁵⁷. Важливо підкреслити, що діяльність Підкови Н.С.Рашба розглядав не ізольовано, а в контексті напружених міжнародних відносин у Центральній і Південно-Східній Європі. Польща готувалася до війни проти Росії, намагалася зберегти союз із Туреччиною і “робила все можливе, щоб відвернути увагу козаків, які зазнали поразки на початку 1578 р., від походів у Молдавію”⁵⁸.

Після виходу з друку в Польщі книги про Хотинську війну Н.С.Рашба переймається проблемою підготовки збірки найважливіших пам’яток з історії взаємин Речі Посполитої і Османської імперії, участі в цих відносинах українського козацтва. Для реалізації цієї мети треба було вирішити два важливих завдання: знайти висококваліфікованих спеціалістів, здатних не тільки професійно перекласти джерела, але й підготувати до них коментарі, знайти видавництво, яке взялося б видати підготовлену працю. Просуванню у вирішенні і першого, і другого завдань сприяло налагодження творчої взаємодії з відомим сходознавцем, доктором історичних наук Х.М.Ібрагімбейлі. Щоб полегшити видавничий план, було вирішено збірник статей видати під узагальнюючою назвою “Османська імперія в першій чверті XVII ст.”, не дивлячись на те, що чисто “турецькою” тематикою спрямованість матеріалів у запланованій праці не обмежувалася⁵⁹.

У “Вступі” до збірника, підготовленим М.Х.Ібрагімбейлі, подано загальну характеристику ситуації в Османській імперії XVI–XVII ст., відзна-

чено негативний вплив на економічний і політичний стан країни постійних війн, прикладом яких, на думку автора, є Хотинська війна 1620–1621 рр. Н.С.Рашба підготував для книги “Нарис історії польсько-турецьких відносин в XVI – першій чверті XVII ст.”, хоча реально виклад подій історик розпочинає з середини XV ст. У ґрунтовному нарисі викладена передісторія Хотинської війни, визначені її причини, докладно показано хід польсько-турецької війни, участь в ній запорізького війська, значення Хотинської війни для загального розвитку міжнародних відносин.

В головній частині збірника вміщено переклади п’яти джерел, до яких наведені докладні коментарі. Слід зазначити особливу цінність цих коментарів, оскільки вони своїм змістом значно доповнюють вступні статті, фактично пропонують читачеві багатопланову картину історичного процесу у Південно-Східній Європі. При опрацюванні статей і коментарів упорядниками були використані матеріали архівів, література на різних мовах. Першим із джерел була “Кам’янецька хроніка”, яка була написана мешканцями міста Кам’янець – вірменами Агопом та Аксентом, і в якій розповідається про події польсько-турецької війни.

Включена цінність пам’ятки визначається тим, що сучасні польські та турецькі джерела про Хотинську війну пишуть вкрай тенденційно. Надзвичайно цікавим є уривок учасника польсько-турецького перемир’я Якуба Собеського, особливо розповідь польського дипломата про хід переговорів 9 жовтня 1621 р. Турецька хроніка “Ібретнюма” яскраво розповідає про криваву смуту в Стамбулі у 1622 р., під час якої яничарами було вбито султана Османа II.

Турецьке джерело доповнює лист польського дипломата Станіслава Суліковського, в якому також розповідається про державний заколот у Стамбулі. Про політичну ситуацію в турецькій столиці після Хотинської війни розповідає офіційний звіт тодішнього посла Речі Посполитої до Османської імперії Кшиштофа Збараського. Цьому ж автору належить докладна записка про результати польської дипломатичної місії до Туреччини, де дається характеристика ситуації в Османській імперії, висловлюються пропозиції щодо організації заходів по боротьбі з османською та татарською агресією. У додатку до збірника вміщено тексти чотирьох турецько-польських договорів початку XVII ст.

Ознайомлення із змістом збірника призводить до однозначного висновку про те, що Н.С.Рашба був натхненником і організатором підготовки усього видання. Він підібрав для видання і переклав більшість джерел, написав велику синтетичну статтю з історії відносин Речі Посполитої і Османської імперії, залучив до роботи інших учасників наукового проекту, сприяв їх роботі при підготовці збірника.

Вихід у світ збірника “Османська імперія в першій чверті XVII ст.” став помітною подією у науковому житті. Незабаром на видання вийшла ґрунтовна високофахова рецензія М.С.Лазарева, в якій визначалась важливість виданих джерел для вивчення міжнародних відносин XVII ст., високий науковий рівень вступних статей та коментарів збірника. Зокрема, в рецензії зазначена “наявність великої дослідницької праці з наведенням цінних джерел, що дають уявлення про епоху і події, які відбулися. Матеріал книги насичений фактами з військової, громадянської і соціально-економічної історії, багато з яких маловідомі або зовсім невідомі”⁶⁰.

Ной Самойлович Рашба в цілому був задоволений виходом збірника, оскільки це була реалізація тривалої великої роботи історика. Хоча він, водночас, часто скаржився на свої “баталії” з видавцями, на те, що до тексту увійшли не всі матеріали. Багатьом колегам, з якими він підтримував творчі зв’язки, він презентував книгу. Зокрема, доктор історичних наук, професор Юрій Андрійович Мицик у розмові з першим з авторів цієї статті не тільки наголосив, що збірник “Османська імперія у першій чверті XVII ст.” постійно ним використовується для роботи як цінна праця, але й із задоволенням показав дарчий запис харківського історика на книжці: “Дорогому Юрию Андреевичу Мыщыку, соратнику по изучению истории XVII в. от одного из составителей и автора. 17.VII.1984. Н.Рашба”.

В середині 80-х років Н.С.Рашба продовжував займатися історією міжнародних відносин у Центральній-Східній Європі на початку XVII ст., особливо його цікавили польсько-турецькі відносини у післяхотинський час, а також взаємодія між запорозькими і донськими козаками. Тоді він дуже хотів підготувати серію наукових розвідок з історії “Азовського сидіння” 1637 р. і сподівався їх видати у зв’язку з 350-річним ювілеєм цієї знакової події, у тому числі й у московському журналі “Вопросы истории”. Було у нього бажання написати і розвідку про боротьбу вірменського народу з османською експансією⁶¹.

На жаль, великі плани вченому не вдалося реалізувати. Влітку 1986 р. Н.С.Рашба переніс інфаркт, проте коли йому стало трохи легше, то зразу ж відновив свої наукові пошуки. На жаль, черговий серцевий напад він не зміг пережити. Вчений пішов з життя 29 серпня 1986 р., працюючи за друкарською машинкою...

Примітки:

1. Serczyk, W. Na dalekiej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku / W. Serczyk. – Warszawa, 1984. – S. 349, 354; Плохий, С. Н. Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской войны / С. Н. Плохий // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 101; Лазарев, М. С. [Рецензія] Османская империя в первой четверти

XVII века. Сборник документов и материалов / М. С. Лазарев. – М., 1994 // Вопросы истории. – 1985. – № 6. – С. 134-136; Флоря, Б. Н. Россия и чешское восстание против Габсбургов / Б. Н. Флоря. – М., 1986. – С. 132, 153; Plochy, S. The Cossaks and Religion in Early Modern Ukraine / Plochy S. – New York, 2004. – P. 34; Степанков, В. С. Між Москвою і Стамбулом: Чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 pp.? / В. С. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 224, 234; Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. 1 (автор розділу – С. А. Леп'явко). – С. 738; Kunowski, J. Ekspedycja inflantska 1621 roku / Kunowski J. – Bialystok, 2007. – S. 205; Живачівський, А. Криза тимарської системи в Османській імперії XVI–XVII ст. / А. Живачівський, О. Жерноклеєв // Вісник Прикарпатського університету. Вип. 17. Історія. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 55 та ін.

2. Лазарев, М. Зазначена праця. – С. 135; Сас, П. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. / П. М. Сас // Укр. істор. журн. – 2010. – № 2. – С. 20-21.

3. Більш докладно біографію Н.С.Рашби див. у статті авторів “Центрально-Східна Європа XV–XVII ст. у науковій творчості Н.С.Рашби”, яка передана для видання до наукового збірника “Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)”. – Вип. 9. – К., 2011.

4. Алекберли, М. А. Борьба украинского казачества против турецко-татарской агрессии в 1600–1621 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. А. Алекберли. – Черновцы, 1951. – 15 с.; Алекберли, М. А. Хотинская война (1621 г.) / М. А. Алекберли. – Черновцы, 1957. – 122 с.

5. Ковалівський, А. П. Книга про Хотинську війну / А. П. Ковалівський, Н. С. Рашба // Укр. істор. журн. – 1959. – № 2. – С. 135.

6. Там само. – С. 135-136.

7. Там само. – С. 138.

8. Рашба, Н. С. Цінна історична розвідка Івана Франка / Н. С. Рашба // Прапор. – 1956. – № 8. – С. 21-23.

9. Там само. – С. 21.

10. Див.: Лиман, С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Харьков, 2009. – С. 338, 340.

11. Максимович, М. А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII в. (Письмо к М.А.Грабовскому) / М. А. Максимович // Русская беседа. – 1857. – Кн. 8. – С. 37.

12. Лелевель, И. Польша и Испания, историческая между ними параллель в XVI, XVII и XVIII ст. / И. Лелевель. – М., 1863. – С. 5.

13. Рашба, Н. С. Польско-турецкие отношения в конце XVI – начале XVII вв. и внешняя политика Польши в период польско-турецкой войны 1620–1621 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. С. Рашба. – Харьков, 1960. – С. 4.

14. Рашба, Н. С. Цінна історична розвідка Івана Франка. – С. 22.

15. Рашба, Н. С. Польско-турецкие отношения в конце XVI – начале XVII вв. и внешняя политика Польши в период польско-турецкой войны 1620–1621 гг. – С. 5.

16. Там само. – С. 4.

17. Там само. – С. 5; Крот, В. А. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV – в першій половині XVI ст. / В. А. Крот, Н. С. Рашба // Укр. істор. журн. – 1983. – № 5. – С. 104.

18. Рашба, Н. Пафос визволення: Боротьба народів Східної Європи проти турецьких загарбників у художній літературі / Н. С. Рашба // Прапор. – 1957. – № 4. – С. 91.

19. Рашба, Н. С. Польско-турецкие отношения в конце XVI – начале XVII вв. и внешняя политика Польши в период польско-турецкой войны 1620–1621 гг. – С. 9, 15; Рашба, Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII ст. / Н. С. Рашба // Османская империя в первой четверти XVII века : сб. документов и материалов / Сост. Ибрагимбейли Х., Рашба Н. – М., 1984. – С. 19; Рашба, Н. С. Цінна історична розвідка Івана Франка. – С. 22.

20. Рашба, Н. С. Гіреї // Українська радянська енциклопедія: В 17 т. / Н. С. Рашба ; Ред. М. П. Бажан. – К., 1960. – Т. 3. – С. 273; Рашба, Н. С. Іслам-Гірей III / Н. С. Рашба // Там само. – К., 1961. – Т. 5. – С. 526; Рашба, Н. С. Кримське ханство (1449–1783) / Н. С. Рашба // Там само. – К., 1962. – Т. 7. – С. 397.

21. Рашба, Н. С. Цінна історична розвідка Івана Франка. – С. 22; Крот, В. А. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV – в першій половині XVI ст. – С. 106.

22. Там само. – С. 110.

23. Рашба, Н. Хотинская война (1621 года) / Н. Рашба, Л. Подгородецкий // Военно-исторический журнал. – 1971. – № 12. – С. 80.

24. Рашба, Н. С. Польско-турецкие отношения в конце XVI – начале XVII вв. и внешняя политика Польши в период польско-турецкой войны 1620–1621 гг. – С. 13.

25. Підгородецький, Л. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.) / Л. Підгородецький, Н. Рашба // Укр. істор. журн. – 1971. – № 9. – С. 132; Рашба, Н. С. Жолкевский Станислав / Н. С. Рашба // Советская историческая энциклопедия: В 12 т. / Ред. Е. М. Жуков. – Москва, 1964. – Т. 5. – С. 557.

26. Рашба, Н. С. Польско-турецкие отношения в конце XVI – начале XVII вв. и внешняя политика Польши в период польско-турецкой войны 1620–1621 гг. – С. 12.

27. Там само. – С. 12-13.

28. Там само. – С. 15.

29. Там само. – С. 17.

30. Рашба, Н. С. Польско-турецька війна 1620–1621 рр. і Росія / Н. С. Рашба // Укр. істор. журн. – 1959. – № 6. – С. 81.

31. Підгородецький, Л. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.). – С. 137.

32. Рашба, Н. С. Польско-турецкие отношения в конце XVI – начале XVII вв. и внешняя политика Польши в период польско-турецкой войны 1620–1621 гг. – С. 19.

33. Підгородецький Л. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.). – С. 134.
34. Франко, І. Хмельницький і Хмельниччина у поезії / І. Франко // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – 1898. – Т. 23-24. – Кн. 3-4. – С. 7.
35. Рашба, Н. С. Польско-турецкие отношения в конце XVI – начале XVII вв. и внешняя политика Польши в период польско-турецкой войны 1620–1621 гг. – С. 19.
36. Там само. – С. 20.
37. Рашба, Н. С. Хотинская война (1621 года). – С. 83.
38. Рашба, Н. С. Цінна історична розвідка Івана Франка. – С. 22-23; Рашба, Н. С. Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. і Росія. – С. 77.
39. Инфессура, С. Дневники о современных римских делах / С. Инфессура ; Пер. Н. Т. Цветкова // Инфессура С., Бурхард И. Дневники. Документы по истории папства XV–XVI вв. – М., 1939. – VII, с. 130, 142; Бурхард, И. Дневники о римских городских делах / И. Бурхард ; Пер. Н. Т. Цветкова, Д. Д. Шамрай // Там само. – С. 173.
40. Рашба, Н. С. Польско-турецкие отношения... – С. 16-17.
41. Рашба, Н. С. Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. і Росія. – С. 83.
42. Підгородецький, Л. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.). – С. 134.
43. Рашба, Н. С. Пафос визволення: Боротьба народів Східної Європи проти турецьких загарбників у художній літературі. – С. 91.
44. Majewski, R. Cecory – rok 1620 / R. Majewski. – Warszawa, 1970; Raszba, N. W sprawie “Cecory – rok 1620” R. Majewskiego / Raszba N.; Majewski, R. Docentowie N. Raszbie – w odpowiedzi / R. Majewski // Studia historiczne. – 1975. – Т. 18. – № 3 (70). – S. 389-405.
45. Рашба, Н. С. Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. і Росія. – С. 77-88; Рашба, Н. С. Протурецька політика польських магнатів під час боротьби румунського і молдавського народів проти турецького панування наприкінці XVI століття / Н. С. Рашба // Учені записки Харківського бібліотечного інституту. – 1959. – Вип. 4. – С. 161-189; Рашба, Н. С. Новый источник по истории борьбы украинского и польского народов против турецко-татарской агрессии. [Публикация русского перевода “Истории Хотинской войны” Иоаннеса Каменецкого, армянского хрониста XVII в.] / Н. С. Рашба // История СССР. – 1959. – № 5. – С. 170-172; Raszba, N. Z dziejow polsko-tureckich stosunkow w XVI–XVII w. / Raszba N. // Przegląd Orientalistyczny. – 1962. – № 3 (43). – S. 241-257; Raszba, N. O pewnej omylce w wartosciowym wydawnictwie / Raszba N. // Przegląd Orientalistyczny. – 1963. – № 4 (44). – S. 45-48; Рашба, Н. К истории польско-турецкой войны 1620–1621 гг. / Н. Рашба // Краткие сообщения Института славяноведения. – Москва, 1963. – Вып. 37. – С. 54-65 та ін.
46. Raszba, N. Z dziejow polsko-tureckich stosunkow w XVI–XVII w. – S. 241-257.
47. Podchorodecki, L. Wojna Chocimska 1621 / Podchorodecki L., Raszba N. – Krakow, 1979. – 343 s.+32 ill.
48. Рашба, Н. С. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.); Рашба, Н. С. Хотинская война (1621 года).

49. Podchorodecki, L. Wojna Chocimska 1621. – S. 5-49, 109-137, 272-302.
50. Там само. – S. 6.
51. Там само. – S. 7-10.
52. Там само. – S.6.
53. Там само. – S. 50.
54. Там само. – S. 109-137.
55. Рашба, Н. С. Іван Підкова в історії українського і молдавського народів: До 400-річчя з дня смерті / Н. С. Рашба // Укр. іст. журн. – 1978. – № 6. – С. 126-130.
56. Там само. – С. 127.
57. Там само. – С. 128.
58. Там само.
59. В одному з листів і до Ю.А.Мицика Н.С.Рашба визнає не зовсім вдалу назву збірника, оскільки головним у ньому є джерела про Хотинську війну. Див.: Лист Н.С.Рашби Ю.А.Мицику від 25 грудня 1981 р. // Особистий архів Ю.А.Мицика. Автори статті висловлюють вдячність професору, доктору історичних наук Ю.А.Мицику за допомогу у підготовці нашого нарису.
60. Лазарев, М. С. [Рецензія] Османская империя в первой четверти XVII века. – С. 78-79.
61. Листи Н.С.Рашби Ю.А.Мицику від 11 березня та 25 травня 1985 р. // Особистий архів Ю.А.Мицика.

Резюме

В статье проанализирован вклад известного украинского советского историка Н.С.Рашбы в исследование отношений Речи Посполитой и Османской империи в XV–XVIII вв. Отстаивается мысль о преодолении ученым стереотипов старой польской историографии проблемы польско-турецких отношений за счет существенного расширения источниковедческой базы исследования.

Ключевые слова: Ной Самойлович Раба, Речь Посполитая, Османская империя, международные отношения, исследование.

Одержано 11 листопада 2010 р.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ СЕРЕДИНИ XVII ст. В ОЦІНЦІ М.І.КОСТОМАРОВА

В статті охарактеризовано внесок М.І.Костомарова в дослідження українсько-польських відносин середини XVII ст., зокрема проаналізовано діяльність дипломатичних посольств і місій Речі Посполитої та Гетьманщини, розглянуто пошуки сторонами альтернативних союзників, зміну статусу козацької України на різних етапах визвольних змагань українського народу.

Ключові слова: Б.Хмельницький, козацька Україна, посольство, дипломатія, відносини, угода, договір, автономія, протекція.

В історії України є чимало видатних особистостей, котрі в значній мірі вплинули на її хід – воєначальників, політиків, вчених. До їх числа можна віднести Б.Хмельницького – людину, яка очолила революційні події середини XVII ст., заклала основи зовнішньої та внутрішньої політики козацької України в умовах війни. Однак, справді наукове дослідження історичної ролі великого гетьмана розпочалося лише в XIX ст., в міру того, як робилися доступними документальні джерела. Один з аспектів його діяльності, а саме зовнішню політику, першим в українській історіографії комплексно проаналізував М.Костомаров¹.

Міжнародне становище Української держави, поява якої привела до істотної зміни існуючої конфігурації співвідношення сил у Східній, Південно-Східній та Центральній Європі, визначалося впливом наступних чинників: ставленням до факту її виникнення та самостійного існування Речі Посполитої; місцем, що відводилося їй у геополітичних планах сусідніх країн; спрямованістю української зовнішньої політики; кадровим забезпеченням дипломатичної служби².

Виняткову роль у становленні козацької України М.Костомаров відводив Б.Хмельницькому, який після завданих йому на Батьківщині та у Варшаві образ утвердився у рішучості “звільнити Україну від влади панства і, може бути, зробити козаків зряддям перетворення Речі Посполитої”³. При цьому дослідник відмежовував Гетьманщину від Польщі, називаючи першу “наша сторона”⁴. Історик докладно зупинився на висвітленні факту проголошення Б.Хмельницького на раді в Січі, так само як на віче в давнину, “старшим”, охарактеризував його універсали до українського народу із закликами до повстання проти панів⁵.

Розгортання національно-визвольних змагань українського народу польська шляхта сприйняла як справжню “трагедію”, яка, на думку М.Костомаро-

ва, визрівала протягом першої половини XVII ст.⁶ Ще в своїй магістерській роботі “Про причини і характер унії в Західній Росії” (1841–1842 рр.) дослідник писав, що “Малоросія поступово стала військовою республікою. Вона тільки набирала сили, але мала всі ознаки самостійності; а при нагоді могла розпочати діалог з Польщею на рівних”⁷.

Не визнавали українську державу і країни Центральної і Західної Європи, які, у кращому випадку, зберігали щодо неї нейтралітет, в іншому ж – відкрито ставали на бік Польщі. Зокрема, Франція, переживаючи Фронду й маючи напружені відносини з Іспанією, попри боротьбу з Габсбургами, одразу ж засвідчила свою підтримку останній. Бранденбург і Пруссія надавали їй військову допомогу. Римська курія активно підтримувала найрішучіші дії поляків проти українців і чинила спротив найменшим поступкам останнім у національно-конфесійній сфері. Австрійська імперія сприяла вербуванню на своїх землях найманців для Речі Посполитої⁸.

Навіть після перших перемог при Жовтих Водах та під Корсунем (травень 1648 р.), а також біля річки Пилявки (21-23 вересня 1648 р.), Б.Хмельницький свідомо не хотів переносити бойові дії на етнічні польські землі⁹. Це можна пояснити тим, пише історик, що гетьман вважав “за можливе, що Русь (Україна) зможе користуватися незалежністю та правами вільної нації, не пориваючи своїх зв’язків із королівством; щиро вірив, що Ян Казимир в якості нового польського короля задовольнить прагнення козацької України, тому в такий спосіб сприяв його утвердженню на троні”¹⁰.

Після облоги Львова гетьман продовжував ухилитися від вторгнення на терени Польщі та пішов облягати Замостя*, де також очікував на обрання короля (“Хмельницький вирішив тримати фортецю в облозі, щоб залякати противників Яна Казимира; а в разі чого – здобути силою зброї йому престол. Кандидатуру Яна Казимира підтримував і канцлер Оссолінський, який вів таємні переговори з козаками”)¹¹. Історик стверджує, що “Хміль хотів бути ворогом панства, але ні в якому разі не польської нації та польського уряду”¹².

У лютому 1649 р. до Переяслава прибуло польське посольство, яке очолював А.Кисіль. Воно привезло Б.Хмельницькому грамоту на гетьманство, булаву та червоний прапор із зображенням білого орла. Всі ці атрибути влади були прийняті ним з повагою¹³. Хоча гетьман неодноразово погрожував послам під час переговорів розправою над панами, він все-таки визнавав владу Яна Казимира¹⁴.

* Насправді Замостя є етнічними польськими землями. Щодо Б.Хмельницького, то він навпаки, як доводять сучасні дослідники (В.Смолий та В.Степанков), розсилав загони, щоб дезорієнтувати польський уряд.

Ті ж самі цілі (перетворення Речі Посполитої на триєдину федерацію Польщі, Литви та Гетьманщини) переслідувалися і в ході кампанії 1649 р., яка завершилася укладенням Зборівського договору (серпень 1649 р.). Влада гетьмана, згідно з умовами цієї угоди, поширювалася лише на три воєводства – Київське, Чернігівське та Брацлавське¹⁵. Історик стверджує, що “під Зборовом Богдан знову проявив поміркованість та милість: фактично тримаючи в своїх руках польського короля з сенаторами та панами Речі Посполитої і маючи змогу відправити їх в кримську неволю, як він вже зробив подібне рік до цього з польськими гетьманами, Хмельницький не зробив цього, а скористався своїм успіхом лише для того, щоб змусити поляків визнати те, що вони мають ставитися до Русі на основі стародавніх прав”¹⁶.

Підсумовуючи події 1648 – першої половини 1649 рр., М.Костомаров пише: “Україна змінилася так, як не змінювалася впродовж віків: польський аристократичний порядок рушився, стани перемішалися і злилися в розумінні українського козака; зв’язок, що з’єднав Україну з Польщею, був, напевно, розірваний, але поворот залишився незавершеним”¹⁷.

Із першої половини 1649 і до 1654 рр. гетьман та його оточення намагалися досягнути у зовнішній політиці визнання самостійності козацької України з боку Речі Посполитої та інших держав (Туреччини, Кримського ханства, Молдавії, Трансільванії, Московії), робили все можливе, щоб не допустити створення антиукраїнської коаліції; шукали надійного протектора¹⁸. Так, у 1649 р. Б.Хмельницький відрядив до Туреччини чергове посольство (контакти між державами мали місце і раніше), яке цього разу очолив Ф.Джеджалій, і добився прихильності цієї держави¹⁹. На думку М.Костомарова, який отримав про це відомості лише наприкінці 70-х рр. XIX ст., ці відносини не припинялися навіть після укладення Переяславського договору з Московією в 1654 р.²⁰

Фактично історик на інтуїтивному рівні сформулював ази концепції полівасалітетної залежності Української держави, сам цього не усвідомлюючи²¹. Тепер, на переконання дослідника, “історичне значення особи Богдана повинно уявлятися в іншому світлі, а саме: його наступники – Брюховецькі, Дорошенки, Орлики та інші, з другорядним значенням, котрі ставили собі за мету ідею самобутності України під верховною владою Порту, не діяли врозріз із політикою Б.Хмельницького, а навпроти, думали тільки йти по вказаному ним шляху”²².

Тенденція до розриву з Польщею, яка намітилася ще на початку 1649 р., з часом тільки посилювалася. Вже тоді член посольства А.Киселя Л.М’яковський характеризував гетьмана як “самодержця руського”²³, а під час підписання Зборівського договору гетьман “входив до намету польського короля з відчуттям власної гідності, чим дуже здивував поляків”²⁴.

Дослідник вірно підмітив, що тодішні державні люди і дипломати Польщі відшукували засоби послабити козацьку Україну. Адже в ній у 1649–1650 рр. відбувався активний процес державотворення – поділ території на полки та сотні²⁵, формування дієвої адміністрації, становлення судової системи, налагодження торгівлі, формування нової соціальної структури суспільства, в якій був відсутній стан великих землевласників (магнатів та панів)²⁶.

Щодо положень Зборівського договору 1649 р., то польська еліта і не думала їх виконувати. Шляхетський стан ще більше утвердився проти єдиновладдя, і “з цієї пори аристократично-республіканський елемент взяв вирішальну зверхність у Речі Посполитій”²⁷. Радикально налаштована частина козацької старшини також не визнавала його умов. Так, полковник Д.Нечай мав епізодичні сутички з польськими військами на подільському прикордонні²⁸. В цей же час формується опозиція на Запорізькій Січі, проте Б.Хмельницький вчасно зумів взяти цю “вольницю” під свій контроль²⁹.

Зважаючи на ситуацію, що склалася, гетьман на весну 1650 р. призначив у Переяславі генеральну раду, яка за висловом сучасників, підмітив М.Костомаров, “була схожа на польський сейм і була справжніми національними зборами держави вільної і незалежної”. Правда, одночасно він видав універсал про заборону бунтів, оскільки розпочалася “справжня партизанська війна селян проти панів”³⁰.

Поляки розуміли, що військові дії рано чи пізно мали поновитися. Крім того, ширилися чутки, що хтось їздив до Стамбулу від Б.Хмельницького³¹. До Чигирини від турецького султана також прибув уповноважений – Осман-чауш, який привіз подарунки, гроші та називав гетьмана “князем України”. Гетьман не приховував цього, оскільки в такий спосіб намагався залякати керівництво Речі Посполитої³². На початку 1651 р. час посольств і перемовин закінчився, “24 грудня 1650 р., на останньому засіданні сейму, війну було оголошено всіма присутніми”³³. Перші сутички почалися в лютому 1651 р., коли польські війська, очолювані М.Калиновським, захопили Красне, Мурафу, Шаргород, Ямпіль та інші міста³⁴. Тим часом Б.Хмельницький, за словами історика, виступив з Чигирини і почав рухатися на Бар. Війська у гетьмана було замало для ведення широкомасштабних військових дій, оскільки він залишив на кордоні з Литвою 20 тис. війська на чолі з М.Небабою для прикриття північних кордонів держави³⁵.

На початку травня король разом з військом виступив з Любліна в напрямку на Сокаль, до якого прибув 17 травня. Б.Хмельницький також не втрачав часу: на початку травня відправив українсько-татарський корпус на чолі з наказним гетьманом Д.Лисовцем до Кам’яця, щоб розгромити військо М.Калиновського, але він не застав поляків під стінами міста, оскільки вони залишили його околиці³⁶.

Заслугою М.Костомарова є те, що він фактично першим в українській історіографії висловив припущення, що гетьман намагався підняти повстання на території етнічних польських земель з метою зменшення чисельності ворожого війська, значні частини якого були б кинуті на придушення виступу. Для реалізації свого задуму гетьман налагодив контакти з “відчайдушним шляхтичем Косткою-Наперським, якого сучасники вважали позашлюбним сином Владислава IV”³⁷. Останній “скрізь показував закличні універсали Б.Хмельницького громити шляхетські маєтки та вбивати жидів”, але цей виступ було придушено, а “керівника посадили на палю”³⁸. Щодо кримського хана, то “він не міг прибути вчасно на з’єднання з українським військом, оскільки був зайнятий приборканням калмиків”³⁹.

Польське командування вирішило змінити позиції і на початку червня спрямувало свої війська до Берестечка. Б.Хмельницький після об’єднання з основними силами татар, очолюваних Іслам-Гіреєм, на початку червня почав просуватися назустріч польській армії⁴⁰. 28 червня почалися перші сутички. М.Костомаров вірно оцінив чисельність українського війська разом зі слугами “до ста тисяч з лишком”, критично поставившись до польських джерел (350000, 250000, до 200000)⁴¹. 30 червня українські війська пішли на штурм польських позицій під прикриттям табору, але його зупинив І.Вишневецький: “непереможний, у свідомості поляків, козацький чотирикутник розпався”⁴². До того ж, союзник Б.Хмельницького Іслам-Гірей залишив поле бою. Гетьман, передавши командування Ф.Джеджалію, кинувся за ханом, який його “затримав”. Поляки зайняли місце татар і почали тіснити козаків⁴³.

Історик розглядав поразку під Берестечком, в результаті якої українська армія була оточена, притиснута до болота і після тривалої облоги змушена була з боями відступити в район Білої Церкви, як результат зради татар і полонення ханом гетьмана⁴⁴. Дослідник акцентує увагу на військовому таланті І.Богуна та мужності “трьохсот молодців, які не осоромили козацької слави, прикриваючи відступ основних сил”⁴⁵.

Становище козацької України стало критичним: литовські війська, очолювані Я.Радзивілом, розбивши М.Небабу, на певний час зайняли Чернігів та Київ. За цих обставин Б.Хмельницький вступив в переговори з поляками, щоб виграти час⁴⁶. Останні на них погодилися, оскільки “хлопи скрізь зустрічали панів рогатинами та косами”⁴⁷. Гетьман, скориставшись тимчасовою перервою у військових діях, зібрав нові полки, побудував укріплення поруч з Білою Церквою і зупинив польську армію. Проте бої поблизу цього міста у вересні 1651 р. показали, що ні польська сторона, ні українська, не мають сил для наступу⁴⁸. Б.Хмельницький змушений був підписати невігідний для козацької України Білоцерківський договір 1651 р., який,

за словами вченого, “приводив Гетьманщину до того ж становища, в якому вона перебувала до 1648 р”⁴⁹.

М.Костомаров звернув особливу увагу на те, що Білоцерківський договір залишився незатвердженим на сеймі, тому Б.Хмельницький мав право вважати його недійсним і розпочати наприкінці весни 1652 р. війну. Її кульмінацією стала битва під Батогом, в якій було вщент розбито польську армію. Після цієї перемоги тенденція до розриву ще більше поглибилася⁵⁰. Разом з тим, посилювався процес зміцнення одноосібної влади гетьмана. Він прагнув породичатися з молдавським господарем В.Лупулом для задоволення своїх прагнень стосовно встановлення монархічної форми правління⁵¹.

На жаль, після Жванецької кампанії (жовтень-грудень 1653 р.) геополітична ситуація (зближення Польщі та Кримського ханства) складалася не на користь молодій державі, тому Б.Хмельницький змушений був піти на зближення з Московією, яке завершилося укладенням Переяславсько-Московського договору 1654 р. Історик детально зупинився на характеристиці політичних планів московського та українського урядів, які часто не співпадали: “Хмельницький з’єднавав з Московією вільний народ, який здобув собі кривавими зусиллями незалежність і свободу, а московський уряд мав на увазі не народ, а області, що були випадково придбані, які при нагоді можна було продати, проміняти, подарувати, коли буде вигідно”⁵².

Підґрунтя трагедії, яка спіткала українську козацьку державність, М.Костомаров вбачає в тому, що, незважаючи на єдність віри і походження, “в суспільних поняттях історія залишила на двох наших народностях свої сліди і встановила в них поняття абсолютно протилежні”⁵³. “У великоруського народу ідея свободи поглинається ідеєю общинності, південно-руський сприймає общинність як рабство і несправедливість. На відміну від російської общини, пізніша українська громада не обмежувала особисту свободу людини”⁵⁴.

Протягом 1654 – першої половини 1656 рр. українські війська спільно з російськими вели бойові дії проти Польщі. Але в листопаді 1656 р. Москва, реалізуючи свої стратегічні плани, уклала Віленський договір з Польщею, згідно якого встановлювалися де-факто союзні відносини між державами, спрямовані проти Швеції. Посли козацької України не були допущені до переговорів, оскільки “вони були підданими московського царя і не сміли подавати голос там, де вирішують їх долю посланці правителів”⁵⁵. Дізнавшись про це, Б.Хмельницький прийшов у страшний гнів і став поводитися, як християнину не годиться”⁵⁶. Фактично ця угода штовхнула гетьмана до зближення з Швецією та Трансільванією, але з цього “мало що вийшло”⁵⁷.

Прикінцевий розділ монографії про історію Хмельниччини насичений матеріалом стосовно тогочасних зовнішньополітичних зв’язків. Автор по-

казав участь у них козацької України, Польщі, Московії, Туреччини, Австрії, Трансільванії, Литви, Швеції та ін. При цьому він приділив увагу такому важливому питанню, як тодішні кордони України і, що особливо цінно, ставленню до цієї теми істориків, у тому числі польських⁵⁸. Характеризуючи перебування влітку 1656 р. польського посла Бенювського в Чигирині, з яким Б.Хмельницький уклав мир, М.Костомаров зазначав: “Польські історики не згадують про це і зрозуміло чому: деякі з них могли не знати цього, але Каховський, який один говорить про посольство в цей час, не сказав про домовленості щодо кордонів, хоча й знав, що мова про них йшла. Але кордони між Польщею та Україною в цей час дійсно були встановлені; це доводять сучасні акти”⁵⁹.

Як підсумок наведемо цитату з есе дослідника “Декілька слів про пам’ятник Хмельницькому”: “Гетьман не був одним з рубак свого віку, котрим необхідна була війна, як рибі глибінь водяна, як птиці широчінь повітряна. Хмельницький був чоловік політичний, муж ідеї (якби він не був таким, то не вартий був би й пам’ятника). Здійснення цієї мети було метою його діяльності. Війна була для нього тільки засобом, правда немінучим, але завжди таким, якого він готовий був уникнути, коли б тільки мета, до якої він прагнув (незалежність України), була досягнута іншими шляхами”⁶⁰.

Полемізуючи з П.Кулішом щодо історичного значення національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст., учений відзначав: “Як Хмельниччина не залишила по собі ніякого громадського ладу? А Гетьманщина, що існувала після Хмельницького більше ста років”⁶¹.

Отже, заслуга М.Костомарова як історика полягає в наступному: по-перше, він започаткував в історіографії вивчення українсько-польських відносини середини XVII ст. не в статичній ретроспективі, а в динаміці, логічно виводячи наступні події з попередніх; по-друге, висловив припущення, що Б.Хмельницький прагнув перетворити Річ Посполиту на триєдину федерацію Польщі, Литви та козацької України; по-третє, підкреслив, що остаточний розрив між козацькою Україною та Річчю Посполитою стався в ході Жванецької кампанії 1653 р.; по-четверте, довів, що в середині XVII ст. було засновано нове державне утворення – Гетьманщину, яке мало свої органи управління, судову систему, військо, дипломатичну службу та контакти з країнами Європи і Туреччиною.

Примітки:

1. Пінчук, Ю. А. Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К., 1992. – С. 147.
2. Смолій, В. А. Дипломатична боротьба за збереження Української держави / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Нариси з історії дипломатії України / За ред. В. А. Смолія. – К., 2001 – С. 118.

3. Костомаров, Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров. – М., 1994. – С. 174; Б.Хмельницький, на думку М.Костомарова, прагнув домогтися для Гетьманщини права стати третім рівноправним суб'єктом у складі Речі Посполитої. В полеміці з М.Максимовичем дослідник з цього приводу зазначав, що “якби гетьман був живий, то неодмінно був би ініціатором укладення Гадяцького договору 1658 р”. (Див.: Пінчук, Ю. А. Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії “Богдан Хмельницький” / Ю. А. Пінчук // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2005. – Вип. 16 : Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О.Максимовича). – С. 60-72).

4. Там само. – С. 175.

5. Там само. – С. 187-188.

6. Костомаров, Н. И. О причинах и характере унии в Западной Руси / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії за ред. М. Грушевського]. – К. : ДВУ, 1928. – С. 29.

7. Там само.

8. Смолій, В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.) / В. Смолій, В. Степанков. – К., 2009 – С. 272.

9. Костомаров, М. Галерея портретів: Біогр. нариси: Для серед. та ст. шк. віку / М. Костомаров ; Упоряд. і передм. В. О. Замлинський; Пер. з рос. М. М. Іяш ; Худож. С. К. Семендяев. – К., 1993. – С. 139.

10. Костомаров, Н. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С. 289.

11. Там само. – С. 284.

12. Там само.

13. Там само. – С. 305.

14. Там само. – С. 309.

15. Костомаров, М. Галерея портретів: Біогр. нариси... – С. 144.

16. Костомаров, Н. Несколько слов о памятнике Хмельницкому / Н. Костомаров // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 138.

17. Костомаров, Н. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С. 298.

18. Смолій, В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.)... – С. 276.

19. Костомаров, Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С. 300.

20. Костомаров, Н. И. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Казаки. Исторические монографии и исследования. – М., 1995. – С. 421.

21. Чухліб, Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 pp. / Т. В. Чухліб. – Видання 2-ге, доопрацьоване. – К., 2005. –

С. 57; Флоря, Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” / Б. Флоря // Київська старовина – 2001. – № 3. – С. 87.

22. Костомаров, Н. И. Богдан Хмельницький – Данник... – С. 431; Малашевич, А. Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал “Вестник Европы” / А. Малашевич // Историчний журнал. – 2004. – № 10-11. – С. 64.

23. Костомаров, Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницький... – С. 308.

24. Там само. – С. 373.

25. Там само. – С. 323.

26. Костомаров, М. Галерея портретів: Біогр. нариси... – С. 146.

27. Там само. – С. 144-145.

28. Костомаров, Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницький... – С. 403.

29. Там само. – С. 406.

30. Там само. – С. 410-411.

31. Там само. – С. 419.

32. Там само. – С. 421-422.

33. Там само. – С. 439.

34. Там само. – С. 444-445.

35. Костомаров, М. Галерея портретів: Біогр. нариси... – С. 149.

36. Костомаров, Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницький... – С. 462-463.

37. Там само. – С. 501.

38. Там само. – С. 505.

39. Там само.

40. Там само. – С. 470-471.

41. Там само. – С. 478-479.

42. Там само. – С. 483.

43. Костомаров, М. Галерея портретів: Біогр. нариси... – С. 149-150.

44. Пинчук, Ю. А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова (Критический очерк) / Ю. А. Пинчук. – К., 1984. – С. 122.

45. Костомаров, Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницький... – С. 498.

46. Там само. – С. 511-514.

47. Там само. – С. 523; Крип’якевич, І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип’якевич ; Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бугич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-ге вид., виправлене і доповнене. – Львів, 1990. – С. 115.

48. Костомаров, М. Галерея портретів: Біогр. нариси... – С. 151.

49. Там само. – С. 152.

50. Костомаров, Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницький... – С. 713.

51. Костомаров, М. Галерея портретів: Біографічні нариси... – С. 152-153.
52. Цит за: Пінчук, Ю. Постаць Богдана Хмельницького у творчості М.І.Костомарова Ю. Пінчук // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого Гетьмана) : зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 178.
53. Костомаров, М. І. Дві руські народності: Порівняльна характеристика українців та росіян / М. І. Костомаров // Українська мова та література в школі. – 2001. – № 6. – С. 58.
54. Там само. – С. 59.
55. Костомаров, Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С. 709-710.
56. Там само.
57. Там само. – С. 726.
58. Пінчук, Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 104.
59. Костомаров, Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С. 699.
60. Костомаров, Н. Несколько слов о памятнике Хмельницкому / Н. Костомаров // Науково публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії за ред М. Грушевського]. – К. : ДВУ, 1928. – С. 229.
61. Костомаров, Н. И. О козаках (По поводу статьи П. А. Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях “Русского Архива”, изд. 1877 года) // Костомаров Н. И. Казаки. Исторические монографии и исследования. – М. : Чарли, 1995. – С. 18.

Summary

M.I.Kostomarov's contribution in a research of Ukrainian-Polish relations of the mid-seventeenth century is analyzed in the article, namely: the functioning of diplomatic embassies and legations, searching for the alternative allies, changing status of the Cossack Ukraine during various stages of liberation movement of the Ukrainian people.

Key words: Bohdan Khmelnytsky, the Cossack Ukraine, embassy, diplomacy, relationsc, treaty, agreement, autonomy, patronage.

Одержано 4 листопада 2010 р.

**“ЯГЕЛЛОНСЬКА ІДЕЯ”
В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ
ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ РОМАНТИЧНОЇ ДОБИ**

У статті аналізується процес розвитку теорії федералізму (з позицій “ягеллонської ідеї”) представниками української історичної школи в польській романтичній історіографії ХІХ століття.

Ключові слова: романтизм, українська історична школа, федералізм, історіографія, “ягеллонська ідея”.

Українська історична школа в польській історіографії ХІХ ст. належить до явищ, малознайомих сучасному досліднику. Між тим, з’явившись в епоху романтизму (40–60-ті рр. ХІХ ст.), вона, уособлена іменами таких польських істориків, як М.Грабовський, К.Шайноха, Й.Ролле, О.Яблонівський, Ф.Равіта-Гавронський та ін., зіграла помітну роль у формуванні польських історичних стереотипів відносно історії України¹.

У сфері здобутків представників української історичної школи важливе місце посідають теорії, які стали складниками польських національно-історичних міфів, сформованих навколо понять: “креси”, “передмур’я християнства”, “культуртрегерства”, “ягеллонська ідея” та ін. Остання інтерпретувалась як найбільш досконала форма вирішення як польсько-литовських, так і польсько-українських міжетнічних взаємин в епоху існування Речі Посполитої².

У статті аналізується зміст “ягеллонської ідеї” як історико-політичної доктрини представниками української історичної школи польської романтичної історіографії.

Теорія історичного федералізму в минулому польсько-литовсько-руських міжетнічних взаємин була достатньо популярною в середовищі представників української історичної школи. У концептуальному виразі вона тісно пов’язана з так званою “Ягеллонською ідеєю”, вихідним пунктом якої стала Кревська унія, що поклала початок поєднання Литви та Польщі. З позиції цієї теорії, яка зусиллями Й.Лелевеля, Е.Морачевського та інших польських романтиків перетворилася в історико-політичну догму, політична унія, що привела до федеративного об’єднання, яке поширювалось на простір від Чорного до Балтійського моря, гідна наслідування і є чи не єдиним варіантом польсько-литовсько-українського зближення³.

В історичному ракурсі “Ягеллонська ідея” об’єднувала в собі культурне, структурне і політичне завдання, виконання яких було покладено на Ягай-

ла, Ядвігу і Ягеллончиків. За цією концепцією, українські землі де-юре ввійшли до складу Корони (Польського королівства) у 1385–1386 рр., а де-факто – в результаті Люблінської унії 1569 року. Причому, на думку Е. Морачевського, одного з найбільш послідовних прихильників теорії, ці угоди зовсім не означали негайну соціальну й структурну асиміляцію українських земель, оскільки створювали можливості для розвитку територіального партикуляризму новоприєднаних територій⁴. Відповідно, Річ Посполита виступала у ролі своєрідної “Ягеллонської федерації” Польщі, Литви та Русі⁵. Подібне трактування заперечувало відхід від традиційної для польського консерватизму (А.Нарушевич та ін.) теорії, головним компонентом якої виступала моноетнічна польська держава династії П’ястів.

Завдяки зусиллям К.Шайнохи та О.Яблоновського українська історична школа виробила свій погляд на проблему, визнаючи політичний контекст “Ягеллонської ідеї”, водночас уважала за можливість повернутися до теоретичного осмислення її наслідків в історії.

Вже в ранній студії К.Шайнохи “Jadwiga i Jagiello 1374–1413” (1855) помітне прагнення спостерігати міжетнічні й династійні взаємовідносини через призму реалізації федеративних положень. Розглядаючи, наприклад, поділ литовсько-руської держави між Ольгердом і Кейстутом, історик доходить висновку, що Кейстут виступає литовським, а Ольгерд – литовсько-руським володарем. Такий стан речей підкреслюється й тією обставиною, що діти Ольгерда від першого шлюбу були православними, а від другого – залишилися язичниками. Передача влади Ольгердом сину-язичнику Ягайлу, на думку Шайнохи, мала підкреслити литовський характер верховної влади, а не домінування литовського етнічного елементу. Це засвідчує той факт, що під зверхністю Ягайла перебували його старші брати православного віросповідання, що перейняли руську культуру⁶.

На думку Шайнохи, Кревська унія в її первісному варіанті зводилася до бажання “можновладства”, насамперед малопольських земель, створити єдину державу в складі Польщі, Литви та Русі з виборним королем на чолі. Але позиція Ягайла, який прагнув забезпечити для своїх спадкоємців престол і готовий був заради цього порушити унійне об’єднання, примусила поляків визнати право спадковості за династією Ягеллонів⁷. Суперництво Ягеллонів з династією Кейстutowичів змусило їх шукати компромісних рішень як з Польщею, так і зі своїми династійними противниками в Литві та Русі. За Казимира Ягеллончика, у зв’язку зі згасанням династії Кейстutowичів в Литві та ослабленням руської партії в особі київського князя Семена Омельковича, склалися унікальні передумови для піднесення ролі Ягеллонів у житті всіх територіальних одиниць, які були причетні до унії. Очевидно, що для Шайнохи польсько-литовсько-руські взаємини періоду

пізнього середньовіччя виражаються виключно в контексті діяльності династії Ягеллонів, яка має надетнічний характер і є головним ферментом нового державного об'єднання⁸.

Майбутня політична стратегія, втіленням якої займалися Ягеллони, безпосередньо торкалася й українських теренів. Причому, Русь розглядалася ними на ранній стадії не з точки зору польських інтересів, а з позиції литовської династії. Однак, в наступні часи спольщення династії Ягеллонів (у розумінні мови, культури), а за нею – і литовсько-руської аристократії, й визначило перевагу польського елемента в майбутній Речі Посполитій. Державний компонент отримав перевагу над етнічним, що й визначило подальшу перспективу в розвитку “Ягеллонської ідеї”⁹.

На відміну від Шайнохи, який вкладав у зміст дефініції “Ягеллонська ідея” як державно-політичний, так і етнічний принцип, М.Грабовський, К.Свідзинський, Е.Руліковський та інші представники старшого покоління української історичної школи уявляли її характер у формі проникнення й втілення ідеалів польської цивілізації. “Ягеллонська ідея” в їх розумінні виникла внаслідок конфлікту поляків – носіїв християнської добропорядності, й литовців, та особливо русинів, як виразників некультурності та носіїв агресії варварського Сходу¹⁰. Після 1386 року (коронація Ягайла на польський престол) поляки змушені були втілювати цю ідею в життя. Головним компонентом її реалізації стала польсько-литовська унія, до якої були залучені й русини. Але серед етнічної тріади, на їх думку, лише поляки в цей проміжок часу виступали у формі консолідованої етнічної маси, тому лише вони могли або розбудувати федеративні принципи, або їх занехати, побудувавши унітарну державу. На думку Грабовського, поляки, всупереч їх політичним інтересам, виходячи з високих моральних принципів, продовжили розвивати не інкорпоративний, а унітарний принцип щодо Литви та Русі. Відповідно, польська експансія на Схід є фактором, зумовленим, насамперед, моральною перевагою і політичним тактом¹¹.

Для істориків української школи, які виступали прихильниками “Ягеллонської ідеї”, польське просування на Схід традиційно уявлялося як мирний, безконфліктний процес. Оскільки в Галичині були помітні елементи польсько-українського протистояння, то адепти школи (К.Шайноха) заговорили про два рівні інтеграції, перший з яких в землях “Полудневої Русі” мав переважно політичний, а в Литві та Україні – колонізаційний мотив.

“Ягеллонська ідея” в уяві представників школи поширювалася на всі польські, литовські, руські землі й навіть Московщину, яку, скажімо, М.Грабовський вбачав у формі можливої майбутньої федерації. Головна увага адептів школи була сконцентрована навколо руських територій, підвідомчих Польщі – Галицькій Русі, Поділлі, Волині, Київщини¹².

Особливу популярність серед істориків школи, прихильників “Ягеллонської ідеї”, отримала тема Люблінської унії 1569 року, яка дала їм можливість довести до логічного завершення теорію “етнічного тріумвірату”, під яким розумілося мирне співіснування польського, литовського та українського народів у межах Речі Посполитої. Як правило, представники школи підходили до розгляду наслідків унії дуалістично. З одного боку, вони вели мову про політично-державні інтереси, а з іншого, – вбачали в унії наслідки цивілізаційного виміру. У першому випадку історики школи (насамперед Ф.Равіга-Гавронський) вважали, що запровадження внаслідок Люблінської унії федеративної територіальної системи співіснування Корони, Литви та Русі, а також збереження автономних прав Київського воєводства у складі Речі Посполитої (надання права використовувати руську мову в судочинстві), стало джерелом слабкості держави і привело згодом до її падіння¹³.

Водночас, такі історики, як Й.Ролле, М.Грабовський, виходячи з “культурницьких” і “цивілізаційних” інтересів поляків на українських і литовських теренах, визнавали позитивні наслідки унійного об’єднання. У своїй історії Поділля Й.Ролле навіть доходить думки, що Люблінська унія перевела економічну діяльність у зовсім іншу площину, адже позбавила населення обтяжливої форми повинностей, властивих феодальному устрою литовського князівства¹⁴.

З позицій “Ягеллонської ідеї” підходив до оцінки наслідків Люблінської унії О.Яблоновський. Серед адептів української історичної школи він виступав найбільш послідовним прихильником федералізму. Яблоновський, як дослідник переважно історії колонізації й соціальних відносин, звернувши, насамперед, увагу на поступ “колонізаційного руху”, який після Люблінської унії “наповнив новим життям українські землі”¹⁵.

Оскільки Люблінська унія відкривала доступ до багатих ресурсів на східних теренах Речі Посполитої магнатерії, Яблоновський досить ретельно аналізує її колонізаційну діяльність. Прискіпливе ставлення О.Яблоновського до цієї проблеми пояснюється тим, що українські народники (В.Антонович і Київська історична школа) оцінювали наслідки Люблінської унії в контексті руйнування системи господарювання й устрою, який був заснований на громадських засадах у відповідності з інтересами широких верств місцевого населення¹⁶. Для представників української народницької історіографії найбільш негативним економічним моментом Люблінської унії став процес надмірного поширення приватної власності на землю, який привів до нищення милого серцю українця громадського устрою, результатом якого є суспільна диференціація і витвір антиполітичних класів – шляхти й селянства. Позиція, що її займав до цієї народницької концепції Яблоновський, цікава тим, що вона є майже ідентичною погляду на цю

справу українського історика-державника В.Липинського, який досить часто покладається саме на неї. Водночас, відсутні посилання на висновки щодо Люблінської унії української народницької історіографії¹⁷. Теорію про руйнування в результаті Люблінської унії “праруського громадського ладу” Яблоновський кваліфікує як “патріархальну іділію” і пропонує залишити її поетам. “Що це за староруський тип громадського життя мали наново відновити вихідці з густіше заселених країн у степах, цього гаразд не розуміємо, ця староруська громада так мало нам відома, що свого часу висунуте поняття про неї так пахне знову іділістичним сентименталізмом, що відкликатися до неї вже, може, запізно”¹⁸.

Не поділяє О.Яблоновський також народницьку тезу про соціальну гармонію в Україні, що склалась напередодні Люблінської унії. Навпаки, він повністю схвалює тенденцію, спрямовану на витворення приватної власності й становлення суспільних класів, вважаючи це за прояви суспільного поступу. Польська шляхта (але наскільки дійсно “польська”? – критично запитує Яблоновський, – адже властиво, українська) – це для нього невід’ємна частина спільної для всієї Європи земельної аристократії, що існувала в часи староруської держави в особі князів і бояр задовго до польського проникнення в Україну. Саме тому нове проникнення феодальної знаті в український степ після Люблінської унії не може розглядатися в контексті “історичної вини” Польщі, тим більше, що головна маса земельної знаті була руського походження.

Щодо вирішення міжетнічних взаємин, то О.Яблоновський, перебуваючи під сильним впливом романтизму та народницької ідеології, дотримувався “антимістичної” позиції щодо можливості співіснування в межах “федерації трьох народів”. На його переконання, “Ягеллонська ідея” шляхом подальших “братерських уній” ефективніше сприяла державній консолідації, ніж будь-яка інша форма державно-територіальної інтеграції, створеної на основі примусу¹⁹. Наголошуючи, що унію було запроваджено на засадах повної рівноправності усіх народів, які мали причетність до неї, О.Яблоновський переконаний, що вона не порушувала прав і свобод Литви і Русі, а, навпаки, гарантувала всілякі станові привілеї. На його думку, литовська й руська шляхта отримала можливість користуватися більш демократичним польським урядовим парламентаризмом, у свою чергу незможні верстви населення – селяни й міщани – також не втратили нічого з позицій свого попереднього становища. Розглядаючи унійний союз, Яблоновський всіляко підкреслює фактор міжконфесійної толерантності, зрівняння у правах грецького віросповідання з католицьким. У праці з історії Києво-Могилянської академії історик також акцентує увагу на позитивному ставленні польського суспільства до поширення й використання русь-

кої мови²⁰. На відміну від польських ортодоксів з консервативного табору, які вбачали у факторі збереження “мови русинів” одну з причин відсутності міжетнічної консолідації і, як наслідок, краху Речі Посполитої, О.Яблоновський був переконаний, що культурна толерантність поляків сприяла “окультуренню” українського народу, а отже, з позицій залучення до надбання цивілізації не може розглядатися як негативний процес²¹.

“Ягеллонський міф” проявився повною мірою при розгляді adeptами української школи Зборівської (1649) та Гадяцької (1658) польсько-українських домовленостей. Ця тема цікавила adeptів школи (М.Грабовський, К.Шайноха, О.Яблоновський, Й.Ролле) насамперед у контексті можливості досягнення польсько-українського компромісу й порозуміння. У рішенні Зборівської угоди вони вбачали небезпеку руйнування унійної системи, оскільки вона, запроваджуючи станові привілеї стосовно окремої суспільної групи – козацтва, сприяла соціальним заворушенням і дестабілізації в Україні. Натомість Гадяцька угода, в уяві О.Яблоновського, замінювала конфронтаційну модель вирішення “українського питання” в Речі Посполитій на модель “співпраці”²². Унаслідок Гадяцької домовленості Україна перетворювалася в межах федерації на окрему територіальну цілісність, яка охоплювала Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства, з виборним гетьманом на чолі. Яблоновський висловив припущення, що реалізацією цієї федеративної “шляхетської” угоди можна було б назавжди об’єднати “Полудневу Русь” з Польщею та Литвою²³. Вона ж, на думку польського історика, була розумним тактичним ходом, який вирішував надважке завдання виходу зі стану громадянської (“домової”) війни, яка безперестанно точилася на теренах України. Половинчастість рішень Гадяцької унії та невиконання її головних положень учасниками з обох сторін мали ті недоліки, які приведуть згодом до руйнування Речі Посполитої²⁴.

Загалом, більшість істориків української історичної школи (за винятком досить одіозної постаті Ф.Равіти-Гавронського) дивилися на Зборівську і Гадяцьку угоди як на продовження попередніх унійних домовленостей, вважали, що в них є досить очевидні прояви “ягеллонської мудрості” та виваженості у справі розв’язання міжетнічних і релігійних взаємин.

Своєрідну позицію до “ягеллонської ідеї” й проблем федералізації займав у межах української історичної школи Ф.Равіта-Гавронський. На його думку, відсутність позитивних досягнень і невиконання рішень польсько-козацьких угод лише засвідчує, що з українцями, як з політично неконсолідованим етносом, не потрібно мати будь-яких справ. Вчений мав на увазі, що оскільки українці не спромоглися до XVII століття витворити власну державу, то жодні, навіть найкращі, федералістичні проекти, якими керувалися поляки (Гадяцька угода), не могли змусити цю “фалангу анар-

хистів” до її виконання. Незважаючи на те, що умови цих угод були надзвичайно сприятливі для українців, вони в силу своєї “відсталості” (на думку Ф.Равіти-Гавронського, “про народ руський не можна з повагою розмовляти”) не зрозуміли наданих поляками політичних преференцій. У силу цього будь-які переговори і пошук компромісів з українцями є згаяним часом²⁵.

Твердження Равіти-Гавронського про українців як аморфну етнографічну масу зустріли принципову критику з табору української народницької історіографії (насамперед В.Антоновича)²⁶. Але, розвінчуючи постулати Равіти-Гавронського, той же Антонович у резонансній студії “Бесіди про часи козацькі в Україні” висловив цілий ряд припущень щодо “деструктивного начала”, “анархізму” та “неохоти українського народу до державного будівництва”²⁷.

Таким чином, здійснений аналіз ставлення до теорії федералізму в ракурсі історії “Ягеллонської ідеї” засвідчує певну роздвоєність в оцінці цього явища виразниками української історичної школи польської романтичної історіографії ХІХ ст. Частина з них, сповідуючи принципи федералізму щодо польсько-українських взаємин в історичному минулому (О.Яблоновський), шукали підтвердження своїх положень в унійних союзах та угодах. Водночас, адепти школи консервативного спрямування (насамперед Ф.Равіта-Гавронський) висловлювали скепсис з приводу корисності “Ягеллонської ідеї” в історії Речі Посполитої, яка привела не лише до децентралізації, але й падіння цього унікального державного утворення.

Примітки:

1. Кіян, О. Володимир Антонович: історик і організатор “Київської історичної школи” / О. Кіян. – К., 2005. – С. 342-343.
2. Feldman, J. Dzieje Unji Jagiellonskiej w swietle badan historiografii polskiej / J. Feldman // Przegląd Powszechny. – 1924. – R. 41. – T. 164. – № 490. – S. 31-54.
3. Moraczewski, A. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej z drugiej polowy XVI wieku / Andrzej Moraczewski. – Poznan, 1849. – S. 197.
4. Ibid. – S. 212.
5. Ibid. – S. 231.
6. Szajnocha, K. Jadwiga i Jagiello 1374–1413 / K. Szajnocha. – Lwow, 1855. – T. 1-3. – S. 168.
7. Ibid. – S. 168.
8. Ibid. – S. 278.
9. Ibid. – S. 312.
10. Грабовский, М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII в. / М. Грабовский // Записки о Южной Руси. – К. : Либідь, 1994. – Т. 2. – С. 306.

11. Szajnocha, K. Jadwiga i Jagiello 1374–1413. – S. 222.
12. Grabowski, M. Korespondencia literacka / M. Grabowski. – T. I. – Wilno, 1840. – S. 294.
13. Rawita-Gawronski, F. Sprzedaz Krolestwa i Rusini / Fr. Rawita-Gawronski // Rzeczpospolita. – 1909. – 29 maja. – № 11. – S. 135.
14. Rolle, J. Sylwetki i szkice historyczne: Seria III / J. Antoni (J. Rolle). – Krakow, 1892. – S. 271.
15. Jablonowski, A. Kolonizacja Ukrainy za ostatnich Jagiellonow / A. Jablonowski // КН. – 1893. – R. 7. – S. 59.
16. Кіян, О. Володимир Антонович і польсько-українська конфронтація в історіографії другої половини ХІХ століття / О. Кіян // Третя академія професора Володимира Антоновича. – К., 1995. – С. 70.
17. Липинський, В. Твори / В. Липинський ; [Ред. і вступн. ст. Л. Біласа]. – Філадельфія, 1980. – Т. 2. – С. 17.
18. Jablonowski, A. Zasedlenie Ukrainy / A. Jablonowski // Ateneum. – 1888. – Т. 1. – S. 100.
19. Jablonowski, A. Akademia Kijowsko-Mohilanska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogolnego cywilizacji zachodniej na Rusi / A. Jablonowski. – Krakow : W.L.Anczyk i Spolka, 1899–1900. – S. 112.
20. Ibid. – S. 201.
21. Ibid. – S. 279.
22. Grabowski, M. Korespondencia literacka. – S. 279.
23. Jablonowski, A. Historia Rusi Podudniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej / A. Jablonowski. – Krakow: Nakladem Funduszu Nestora Bucewicza, 1912. – S. 178.
24. Ibid. – S. 182.
25. Rawita-Gawronski F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza / F. Rawita-Gawronski. – Lwow ; Warszawa, 1906. – S. 19.
26. Антонович, В. Б. Новое сочинение о гайдамачестве (Рец. на кн. “Historia ruchow hajdamackich” Ф. Равиты-Гавронского) / В. Б. Антонович // Чтение в Историческом обществе Нестора летописца. – 1900. – Кн. 14. – Вып. 1. – С. 27-29.
27. Кіян, О. Володимир Антонович: історик і організатор “Київської історичної школи”. – С. 216-217.

Резюме

В статтє рассматривается процесс развития теории федерализма (с позиций “ягеллонской идеи”) представителями украинской исторической школы в польской романтической историографии ХІХ века.

Ключевые слова: романтизм, украинская историческая школа, федерализм, историография, “ягеллонская идея”.

Одержано 4 листопада 2010 р.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ЛИСТІВКАХ В.ВІНЯРСЬКОГО

У статті аналізуються документальні листівки з видами м.Кам'янець-Подільського, видані В.Вінярським на початку 1900-х рр. З'ясовано зміни їх зовнішнього вигляду відповідно до розвитку видавничої справи в Російській імперії.

Ключові слова: В.Вінярський, документальна листівка, серія, тип, фотографія, акварельна веду́та.

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливого значення набуває виявлення і введення до наукового обігу нових видів історичних джерел, що раніше залишалися поза увагою дослідників, зокрема такого різновиду зображальних джерел, як документальні листівки. За останні двадцять років українськими дослідниками були видруковані і досліджені поштові листівки з видами українських міст кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Харкова, Миколаєва, Сум, Києва, Чернівців, Володимира-Волинського, Луцька, Мукачєва, міст Прикарпаття¹, видано каталог “Україна в старій листівці”². Російськими (А.Ларіна) та українськими (А.Бараній, О.Борисенко, І.Бугаєвич, В.Кіркевич, Д.Вакуліч та П.Петрик) дослідниками були висловлені пропозиції щодо класифікації документальних листівок. На необхідність видання каталогу листівок про Поділля, які друкувалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., вказує у своїй розвідці Л.В.Макарова³.

Перші відкриті листи без ілюстрацій з'явилися в Росії 1 січня 1872 р., а їх випуск здійснювало лише поштове відомство. Проте 19 жовтня 1894 р. міністр внутрішніх справ Росії генерал-ад'ютант С.М.Тимашев видав розпорядження, за яким ліквідовувалася монополія поштового департаменту на випуск немаркованих бланків для листівок. Крім стандартних бланків, що випускалися поштовим відомством, приватні видавці отримали право видавати бланки з ілюстраціями. Їх адресний бік мав оформлятися аналогічно до стандартних листівок поштового департаменту зразка 1886 року. 1907 р. поштове відомство остаточно втратило монополію на друк відкритих листів. Водночас було дозволено друк фотолистівок приватним підприємствам⁴.

У цей час в адміністративному центрі Подільської губернії – м.Кам'янець-Подільському, сформувалося коло підприємців, зацікавлених у виданні ілюстративних листівок: власник фотоустанови М.Грейм⁵, паперового магазину – Г.Шпірман⁶, книжкового – Д.Лахманович⁷, канцелярських товарів – Варгафтіг⁸, а також В.Вінярський.

Відомості про останнього на даному етапі дослідження обмежені, ос-

кільки в першому загальному переписі населення по Кам'янецькій окрузі від 5 червня 1895 р. його прізвище не було зазначено. Так, припускаємо, що свою діяльність в місті він розпочав на початку 1900 рр. Якщо ж брати до уваги розпорядження Головного управління у справах друку від 1902 р. про дозвіл продажу листівок лише в закладах, що торгували друкованими творами або ж в магазинах, що отримали спеціальний дозвіл⁹, можемо припустити, що він був власником такого закладу. У документальних листівках В.Вінярського, на підставі зовнішніх ознак, ми можемо виділити три

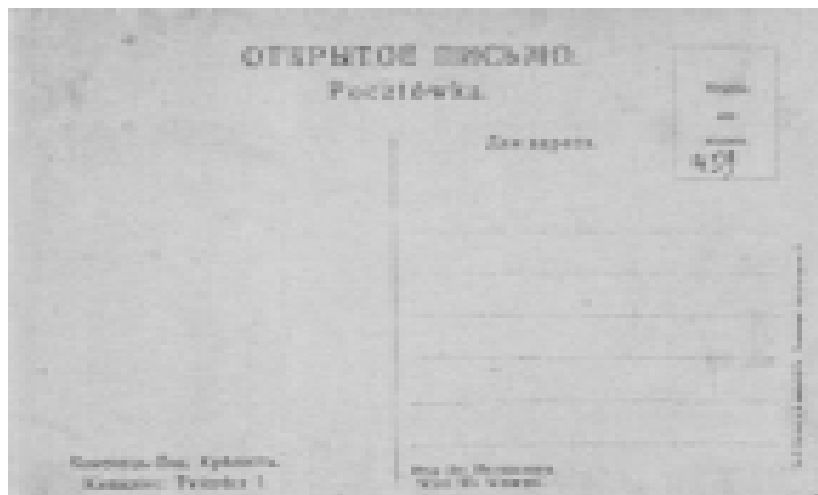
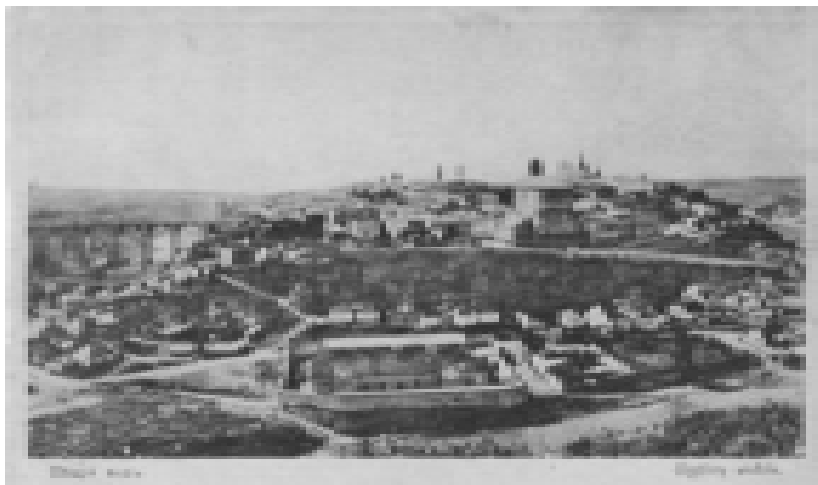

Рис. 1

серії, кожна з яких різниться оформленням лицьової й адресної сторін (рис. 1-2).

Перша серія листівок Вінярського була виготовлена в Санкт-Петербурзі “Товариством Р.Голіке та А.Вільборг”. У нашому розпорядженні знаходиться 25 листівок даної серії, в основі лицьової сторони кожної з яких є чорно-білі фотографії видів м.Кам’янець-Подільського, виготовлені на підставі негативів М.Грейма, роботи якого відзначалися високим художнім виконанням фотографування пам’яток та різних видів міста. Він першим

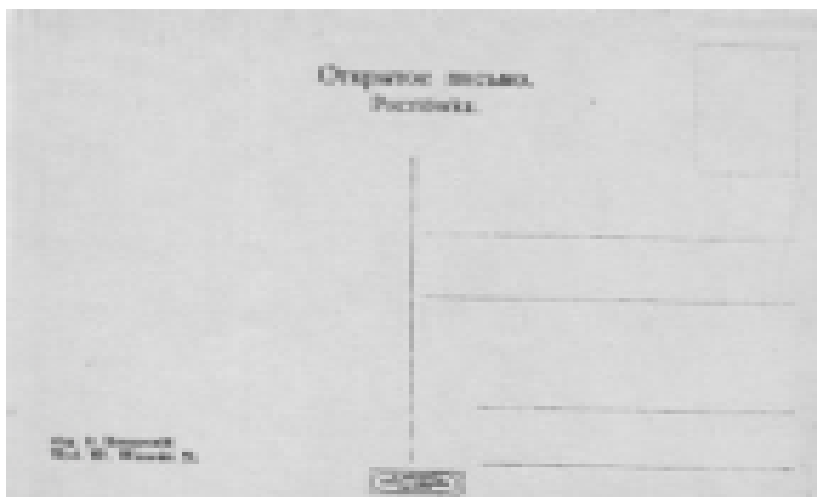

Рис. 2

розпочав широку популяризацію міста шляхом видання листівок за допомогою фотоофсетного друку. Цінність його світлин полягала в тому, що він розпочав фотографувати пам'ятники в 1865 р., тобто до того, як в 1874–1875 рр. їх було перебудовано. Протягом 1889–1914 рр. організував 23 видання видів міста і архітектурних пам'яток, серед яких “Види Кам'янець-Подільського”, два видання поштових листівок¹⁰.

На кожній листівці, виготовленій В.Вінярським, у нижньому правому і лівому кутках російською та польською мовою вказувався зображуваний об'єкт. Коли малюнки художників чи фотографії почали займати більшу частину неадресної сторони листівки, остання стала називатись “лицьовою”, адресна – зворотною. Ліва частина зворотної сторони отримала призначення місця для напису повідомлення, а права – для адреси, марки, поштового штемпеля та видавничого знаку¹¹.

Сучасний український дослідник М.Забочень виділяє три категорії видавничих знаків: буквений (представлені ініціали видавця чи видавництва); сюжетний (символічне зображення видавництва) і змішаний (ініціали видавництва поєднували з сюжетними зображеннями)¹².

В.Вінярський використовував буквений спосіб позначення видавничого знаку. Адресна сторона листівок була розподілена на дві частини: ліва для повідомлення, права – адреси (“Для адреса”) та марки (“Мъсто для марки”). Лініювання й текстунання виконувалося в чорному кольорі. Вони мали заголовок “Открытое письмо” та “Pocztowka” (з польської – листівка). В нижньому лівому кутку листівок даної серії, незалежно від виду на лицьовій стороні, робився напис “Каменьць-Под. Кръпость. Kamieniec. Twierdza 1”. Відмінність між ними полягала лише в тому, що одні листівки мали цифру “1”, а інші ні. По центру в нижньому ряду зазначався двома мовами видавець – В.Вінярський. По горизонтальній лінії правої сторони – логотип товариства Р.Голіке та Вільборга, яке напередодні Першої світової війни за якістю виготовленої продукції поступалося лише видавництву “Експедиції заготівлі державних паперів”¹³.

Оцінюючи технічні особливості друку листівок, відома художниця початку 1900 рр. А.Остроумова-Лебедева відзначала: “В даний час важко собі уявити той низький рівень смаку, знання стилю, невміння володіти технічними засобами, що панували тоді в кращих друкарнях”. Ведучи мову про видання журналу об'єднання “Світ мистецтва”, вона підкреслювала: “Дягілев, Бакст і Філософов багато часу проводили в друкарні. Сперечалися там, доводили, вчили. Згадую, як вони не один раз приходили у відчай від виготовлених “Голіке і Вільборг” кліше, бракували їх і замовляли за кордоном”¹⁴.

Інша серія листівок В.Вінярського була видрукувана в Празі. З останньої нами виявлено 39 одиниць. Від попередньої вона відрізнялася оформ-

ленням лицьової і зворотної сторін. Кожна з листівок виготовлялася фотографічним способом, оскільки фотографія мала глянцеве покриття й друкувалася на бланку листівки. Упродовж 1900–1914 рр. значна частина документальних листівок друкувалася технікою фототипії у вигляді оригінальних фотовідбитків. Вони передавали видові сюжети з такою високою чіткістю, яку не давала техніка хромолітографії, а тому у видавців відпала необхідність залучати німецьких друкарів.

Зауважимо, що необхідно розрізняти фотографічні та фототипічні листівки. Оригінальні фотографічні листівки мали глянцеве покриття, фотографії при цьому способі проявлялися безпосередньо на бланк листівки, а їх наклад, як правило, був нечисленним. Таким способом створювалися сімейні портрети й види пам'яток невеликих міст та селищ. Фототипічні листівки не мали глянцевого покриття, а в основі їх зображення була фотографія, видана фотомеханічним способом друку. Наклад таких листівок досягав 15000 відтисків¹⁵. Часто фототипічні листівки розмальовувалися від руки, але, як правило, це були карточки, надруковані способом трикольорової фототипії¹⁶.

Текстування обох сторін виданих листівок було двомовним (російською й польською). На лицьовій стороні зазначалося місто, в якому зроблено фотографію. Адресна сторона, аналогічно до попередньої серії, мала роздільну смугу, два заголовки й виділене місце для марки. Проте не було написів “Для адреса”, “М'єсто для марки”. В лівому нижньому кутку зазначалися замовник і порядковий номер листівки. По центру нижнього ряду зображувався логотип фірми-видавця. Лініювання та текстування виконувалися в чорних кольорах.

На початку ХХ століття для створення власних листівок видавці починають залучати відомих художників, а імена майстрів вписувалися на зображенні чи на звороті. В.Вінярський не став виключенням і в співпраці з польським художником М.Тшебінським створив серію листівок з видами м.Кам'янець-Подільського. Листівки цієї серії, на нашу думку, були видані в одній із друкарень Кам'янець-Подільського, на що вказує відсутність логотипів, окрім імені видавця та міста. Все текстування (як лицьової, так і зворотної сторони) було одномовне, що здешевлювало собівартість листівки, адже друкарська обробка тексту двома мовами коштувала 2 руб. 50 коп. на тисячу листівок, а на одній мові – 1 руб. 25 коп.¹⁷ Крім того, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виготовлявся спеціальний фотопапір розміром поштової листівки, на якому були нанесені лінії для напису адреси, надпис “Открытое письмо”, контури для марки¹⁸.

В основу даної серії було покладено не фотографічні світлини, а кольорові малюнки польського художника М.Тшебінського. Вона складалася

з дванадцяти оригінальних акварельних ведуг (італ. – топографічно точний міський пейзаж) різних частин Старого міста. Кожний малюнок був підписаний автором і датований. Це дозволяє встановити, що листівки цієї серії було видруковано не раніше 1912 року. Адресна сторона розподілена на дві частини і має заголовок “Carte postale” (фр. – відкритий лист), в її лівому нижньому кутку зазначено ім’я художника і зображувальний об’єкт, а в нижньому ряді по центру вказувалися видавець та місце видання. Текст і лінії виконано в чорному кольорі.

Усі листівки В.Вінярського були видані після 1904 р., на що вказувала вертикальна смуга адресної сторони. Остання з’явилася після зняття заборони в 1903 р. писати що-небудь, окрім адреси, у відповідності до поштового циркуляру “Про отримані з-закордону ілюстровані відкриті листи з письмовим повідомленням на лицьовій стороні”¹⁹. В цьому документі зазначалося, що, у відповідь на клопотання деяких іноземних поштових управлінь, в Росії дозволяється пересилання листівок з незвичною адресною стороною, розділеною на дві частини, відправлених із закордону²⁰.

Листівки без роздільної смуги залишалися в користуванні протягом кількох наступних років, поки не були розпродані видруковані екземпляри, що знаходилися в наявності у видавців. Крім того, листівки зразка 1903 р. не могли бути відправленими за кордон до прийняття нововведень іншими країнами – членами Всесвітнього поштового союзу. Фактично, листівками старого зразка користувалися для листування аж до 1907 р., коли новий варіант адресної сторони набув широкого поширення у світі. Це нововведення почало застосовуватись у Великобританії з 1902 р., Франції – з 1904 р., Німеччині – з 1905 р.²¹.

Оскільки, відповідно до “Постанови з поштової частини” (1909 р.), напис “Открытое письмо” було замінено на “Почтовая карточка”, висловлюємо міркування, що листівки В.Вінярського перших двох серій видавалися у Празі й Санкт-Петербурзі в період 1904–1909 рр., на що вказували роздільна смуга і напис “Открытое письмо”.

Листівки третьої серії побачили світ не раніше 1912 р., оскільки на кожному своєму малюнку М.Тшебінський ставив дату, а на місці вказаних написів зазначалося “Carte postale”.

Документальні листівки В.Вінярського доцільно систематизувати за тематичними ознаками: 1) загальні види (види міста з півночі, півдня, заходу, сходу, північного сходу та заходу, південного сходу та заходу); 2) передмістя (Видрівка, Карвасари); 3) Кам’янецька фортеця; 4) культові споруди (Хрестовозвиженська церква, Кафедральний, Тринітарський, Домініканський костели, Олександро-Невський собор, турецький Мінарет); 5) громадські споруди (військовий шпиталь); 6) об’єкти інфраструктури

(мости – турецький, старий, новий); 7) архітектурні пам'ятки (Польська, Руська, Кафедральна та Вітряна брами); 8) річка Смотрич.

Отже, вивчення документальних листівок з видами м. Кам'янця-Подільського із фондів і музейної колекції НІАЗ “Кам'янець”, відділу естампів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург), колекції Історико-культурологічного Подільського Братства (м. Кам'янець-Подільський) та приватних зібрань дозволяє визначити серед них 29 серій (груп) листівок з видами міста. Три з них було видано власником одного із книжкових магазинів Кам'янця-Подільського В.Вінярським. Кожна з цих серій різниться оформленням лицьової та зворотної сторін, місцем видання (Санкт-Петербург, Прага, Кам'янець-Подільський) і документальною основою (фотознімки М.Грейма і акварельні ведуги М.Тшебінського). Вони дозволяють не лише дослідити історико-архітектурний розвиток м. Кам'янця-Подільського наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., але й документально відтворити зовнішній вигляд історичних об'єктів тогочасного міста, а відтак сприяють реставрації деяких з них, що відбувається сьогодні.

Примітки:

1. Старовинний Харків у поштових картках : альбом / В. О. Прилуцький – Х. : Колорит, 2004. – 123 с.; Старый Николаев = Nikolaev of old times : фотоальбом ХІХ–ХХ вв. / Ю. Любаров (автор проекта). – Николаев : б.и., 2007. – 56 с.; Суми. Вулицями старого міста: Історико-архітектурний альбом / Ю. С. Кобиляков, В. С. Соколов, В. К. Шийко. – Суми : РВО “АС-Медіа”, 2003. – 263 с.; Киев на почтовой открытке конца ХІХ – начала ХХ века : фотоальбом / А. Арутюнян. – К. : Видавництво Ашота Арутюняна, 2005. – 160 с.; Білек, В. Вітання з Чернівців / Мандрівка містом за колекцією старих поштівок / Gruss aus Czernowitz / В. Білек, О. Криворучко, О. Масан, І. Чеховський. – Чернівці : Видавнича спілка “Час”, 1994. – 106 с.; Пушкар, Н. Володимир-Волинський на старій поштовій листівці. Спроба каталогізації / Н. Пушкар // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. – Луцьк, 1998. – С. 113-118; Пушкар, Н. Луцьк на старих поштових листівках. Каталог колекції з фондів Волинського краєзнавчого музею / Н. Пушкар // Волинський музей. Історія і сучасність. – Луцьк, 1999. – Вип. 2. – С. 89-97; Бараній, А. Мукачево очима наших бабусь і дідусів / А. Бараній. – Мукачево : Благодійний фонд ім. Вітеза Шандора Пака, 2007. – 327 с.; Корпанюк, П. Мій рідний край (Альбом-каталог листівок) / П. Корпанюк. – К. : Видавничий дім “АДЕФ – Україна”, 2007. – 384 с.

2. Забочень, М. Україна в старій листівці / М. Забочень, О. Поліщук [та ін.]. – К. : Криниця, 2000. – 505 с.

3. Макарова, Л. В. Документальні поштові листівки кінця ХІХ – початку ХХ ст. – важливе джерело вивчення культури та побуту подолян / Л. В. Макарова // Освіта, наука і культура. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т.13. – С.363.

4. Костюк, В. Гадяч у стародавній листівці / В. Костюк. – К., 2007. – С. 19-21.

5. Грейм М.О. // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Вып. 11. – Каменец-Подольск, 1911. – С. 411.
6. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 244. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 90.
7. Там само. – Спр. 24. – Ар. 277.
8. Подольській адресь-календарь / Сост. В. К. Гульдмань. – Каменець-Подольській : Типографія Подольскаго губернскаго Правленія, 1895. – С. 108.
9. Распоряжение по продаже иллюстрированных открытых писем // Печатное искусство. Ежемесячный иллюстрированный сборник. – СПб., 1902. – Май. – С. 262.
10. Паравійчук, А. Г. Краєзнавець М.П.Грейм і перша фотодрукарня у Кам'янці-Подільському / А. Г. Паравійчук // Матеріали ІІІ історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1968. – С. 68.
11. Ларина, А. Н. Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы : дисс. на соискание степени канд. пед. наук / А. Н. Ларина. – М., 2004. – С. 94.
12. Забочень, М. С. Филокартия (Краткое пособие-справочник) / М. С. Забочень. – М., 1973. – С. 12.
13. Тагрин, М. С. Мир в открытке / М. С. Тагрин. – М. : Изобразит. искусство, 1978. – С. 53.
14. Ларина, А. Н. Зазначена праця. – С. 107.
15. Там само. – С. 95.
16. Ермиловъ, Н. Фотографическія открытыя письма. Любительское изготовление открытых писемъ и иллюстрирование ихъ фотографическимъ путемъ / Н. Ермиловъ. – СПб. : Типографія Ц.Крайзь, 1906. – С. 43-51.
17. Ларина, А. Н. Зазначена праця. – С. 108.
18. Там само. – С. 115.
19. Пантюхин, В. Фирма “Оттомар Циер” для филателистов / В. Пантюхин // Филателия. – 1996. – № 3. – С. 54.
20. Ларина, А. Н. Зазначена праця. – С. 93.
21. Там само. – С. 92.

Резюме

В статье анализируются документальные открытки с видами г.Каменца-Подольского, изданные В.Винярским в начале 1900-х гг. Прослеживаются изменения их внешнего вида в соответствии с развитием издательского дела в Российской империи.

Ключевые слова: В.Винярский, документальная открытка, серия, тип, фотография, акварельная ведута.

Одержано 4 листопада 2010 р.

**АГРАРНА ПРОБЛЕМАТИКА
В ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ
ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ (1890–1917 рр.):
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**

У статті проаналізовано підходи щодо здійснення аграрних реформ в партійно-організаційних документах і пропагандистсько-агітаційних матеріалах українських політичних партій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX століть.

Ключові слова: партійні документи, програма партії, аграрне питання, партійна преса, українські соціалісти, українські ліберали, статут партії, листівка, партійна публіцистика.

Сьогодні важливим завданням економіки України є реформування сільського господарства. Тому зростає роль досліджень, спрямованих на визначення сутності аграрного питання та пошук шляхів виходу із кризи аграрних відносин у вітчизняній історії, зокрема в політичний період українського національного відродження (1890–1917 рр.). Їх результати дадуть можливість простежити в історичній ретроспективі і визначити притаманні українському національному характеру форми земельних відносин і розробити найбільш реальну та адекватну стратегію реформ у сільському господарстві.

Джерела українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. щодо аграрного питання розглядаються у контексті розподілу їх на дві групи: джерела партійного та іншого (непартійного) походження¹. Для кожного з них характерні певні складові та особливості. Метою даної статті є аналіз і систематизація джерел партійного походження, пов'язаних з вивченням проблем розробки та реалізації програм аграрних перетворень в українській громадсько-політичній думці наприкінці XIX – початку XX ст.

Документи партій і організацій дозволяють нам визначити їх позиції відносно конкретних економічних, політичних і національних питань, виявити ставлення до різних соціальних верств населення. Аналіз програмних документів дає нам можливість прослідкувати відповідність проголошених ідеалів їх практичній діяльності, висвітлити позиції партій і організацій щодо окремих проблем аграрного характеру. Видання текстів таких документів у періодичній пресі, брошурах і мемуарах з метою пропагування партійних поглядів зумовили їхнє практично повне збереження.

Серед інших значна увага в партійних документах приділяється шляхам розв'язання аграрних і національних проблем. Аналіз основних положень

програмного документу таємного товариства “Братерство Тарасівців”² дає можливість дослідити, якими були ідеї щодо розв’язання аграрного питання у 90-х рр. XIX ст. в Наддніпрянській Україні. “Profession de foi молодих українців” став першою програмою розв’язання національних і соціально-економічних проблем на користь трудящих і здобуття волі для всього українського народу. Важливими є також програмні документи першої соціал-демократичної організації “Група українських соціал-демократів”, що діяла під керівництвом І. Стешенка та Л. Українки (“Програма соціальної демократії” і “Про соціал-демократичну роботу серед українських селян”)³, видані нелегально в Києві у 1897–1898 рр., та нарис програми Української соціалістичної партії, що з’явилася у 1900 році⁴.

Залучення різноманітних джерел початку XX ст. дозволяє нам прослідкувати процес розробки програми першої української національної партії Наддніпрянщини – РУП-УСДРП. Так, на початку 1903 р. варіант програми партії запропонувала Київська вільна громада, основні положення якої було надруковано у серпневому випуску часопису “Селянин”⁵. Після обговорення у місцевих організаціях проекту програми партії, запропонованого ЦК РУП у березні 1905 р.⁶, з’їзд ухвалив затвердити його з деякими змінами. Програма була прийнята у грудні 1905 р. на II з’їзді партії, важливе місце в ній відводилося аграрній проблемі⁷. При цьому слід зауважити, що певна радикалізація вимог у програмі відбулася під впливом подій початкового етапу революції 1905–1907 рр.

Найбільш детально висвітлена стратегія розв’язання аграрних проблем в програмі УНП, яка була надрукована у 1906 р. в Чернівцях⁸. У ній виділено окремий розділ “Аграрна програма”, де розкриваються причини концентрації землі в руках великих власників у Росії та інших країнах, шляхи переходу землі в руки селян на різних етапах розвитку суспільства, наявний також розділ про націоналізацію землі, в якому, зокрема, розглядається питання про істотну відмінність поняття “націоналізація землі” від “удержавлення землі”.

Чітка позиція українських лібералів стосовно вирішення аграрного питання прослідковується в змісті програмних документів УДП⁹, УРП¹⁰, УДРП¹¹.

У єдиному номері газети “Запоріжжє” 1906 р. ми знаходимо програму Української селянської партії, яка визначала шляхи здійснення земельної реформи. Внаслідок її реалізації землі великих власників повинні були стати національною власністю українського народу, а землі дрібних власників – залишатися в їхньому володінні¹².

У міжреволюційний період відбувався процес розробки програмних положень УПСР (остаточно програма партії була прийнята 15-19 липня

1917 р.). Тому при його висвітленні варто звернути увагу на проект програми даної партії, ухвалений у червні 1915 р.¹³.

Важливе місце серед джерел цієї групи посідають доповнення до програм, що об'єднують матеріали, які виходили з-під пера лідерів партій і відображали зміни їхніх поглядів на різні проблеми, зокрема і ті, що стосуються аграрного питання¹⁴.

Доповненнями до програм слід вважати окремі резолюції партійних з'їздів, в яких уточнювалися трактування окремих програмних положень, у тому числі тих, що стосуються врегулювання аграрних відносин. Вони дозволяють визначити мотиви постановки в програмах певних завдань для їх вирішення, акцентують увагу на найгостріших тогочасних проблемах та визначають шляхи мобілізації членів партії на їх розв'язання. Так, II з'їзд УСДРП схвалив резолюції про тактику в проведенні аграрної програми, про ставлення до селянських рухів, селянських спілок та про автономію України¹⁵. У них обґрунтовувалася необхідність конфіскації земель великих власників, підтримка ВСС, а також програма досягнення автономії України із законодавчим сеймом у справах того населення, що живе на території України¹⁶.

Важливим доповненням до аграрної програми УНП стала ухвала з'їзду партії, що містила положення, які уточнювали зміст програми партії (допускалося право власності на землю. – В.Д.) та визначали її ставлення до роботи Української парламентської громади у II Державній думі¹⁷.

Значне місце у цій групі джерел займають також різного роду відозви і заяви центральних органів партій та їх лідерів, в яких подається розширене трактування окремих положень їхніх програм. Прикладом таких доповнень є відозви і звернення РУП-УСДРП, які стосуються, зокрема, й аграрних проблем¹⁸.

Окрему групу джерел становлять статuti українських політичних партій, які дозволяють зрозуміти як їх організаційну структуру, так і з'ясувати основні напрямки їхньої діяльності. Це, зокрема, Статут УДП та Статут РУП-УСДРП¹⁹.

Аналіз Статуту Київського комітету РУП допомагає відтворити структуру місцевої організації. Слід зауважити, що важливе значення у діяльності партії відігравала сільська група, котра складалася з місцевих підрозділів селян. У ньому також було чітко визначено завдання і функції кожної групи, принципи їх взаємовідносин з Київським комітетом. Типовим прикладом діяльності таких груп була робота Полтавського крайового комітету УСДРП, який для здійснення своїх функцій розробив окремий статут²⁰. Цінним джерелом є Статут “Селянської спілки”, організованої Полтавським комітетом УДП²¹, який був поширений по всій території України. У ньому визначалися мета

й завдання організації, напрямки їх діяльності. Крім того, партійні статuti відбивали розвиток організаційних принципів, форми і методи роботи серед різних соціальних верств суспільства.

Важливими документами центральних партійних органів, які належать до матеріалів діловодства секретаріату українських політичних партій і організацій, є також інструкції місцевим партійним організаціям, що поширювалися з метою роз'яснення методів організаційної роботи з населенням. Вони являли собою конкретні розпорядження підпорядкованим організаціям, у них подавалися рекомендації з приводу виконання тих чи інших статутних положень, рішень партії.

У цьому відношенні цінним є “План роботи і інструкція ЦК УСДРП місцевим організаціям”, ухвалений у січні 1906 р.²². У документі давалися вказівки, як покращити організаційну роботу з різними верствами населення, особливо на селі, вимагалось створення партійних клубів, гуртків за участю вчителів-пропагандистів та сільських комітетів. Основним завданням їх діяльності мало стати роз'яснення програми УСДРП, особливо здійснення аграрної агітації на селі²³. Типовим для цієї групи був лист ЦК УСДРП до партійних організацій, виданий у червні 1907 р.²⁴. У ньому характеризується політична ситуація в країні у зв'язку з прийняттям нового виборчого закону. В листі також висуюються головні завдання українських соціал-демократів на цьому етапі боротьби. Аналогічною за змістом є “Програмова заява Головної ради УПСР про відновлення партійної роботи (серпень 1911 р.)”²⁵.

Крім того, цікавими є два звернення ЦК УСДРП, в яких розглядалися питання щодо ставлення до роботи “землевпорядних комісій” та тактики місцевих організацій під час виборів до III Державної думи²⁶. Інформування політичної громадськості про основні напрями діяльності партії за певний історичний період і перспективи подальшої революційної роботи знаходимо у доповідях на міжнародних з'їздах та конференціях міжпартійних організацій. Одним із завдань цих виступів було повідомлення різних політичних сил про активну діяльність партії, координацію дій із міжнародним соціалістичним рухом. Доречно звернути увагу на доповіді РУП-УСДРП міжнародним соціалістичним конгресам у Амстердамі (1904 р.), Штутгарті (1907 р.) та Копенгагені (1910 р.)²⁷. Вони дають можливість у загальних рисах простежити напрямки діяльності РУП-УСДРП, оцінити революційно-агітаційну роботу та проаналізувати позиції окремих діячів щодо вирішення певних проблем розвитку країни, зокрема й аграрних.

Значне місце в налагодженні політичної, партійної та громадської діяльності відігравали місцеві організації. Саме ними в досліджуваний період здійснювалася вся національно-політична робота, формувалася суспільна

думка, проводилися акції протесту тощо. Важливими у цій групі документів, на наш погляд, є матеріали народних віче, мітингів, страйків, які висвітлюють події загальнонародного руху, що організовувалися саме місцевими партійними осередками, і тому саме вони дозволили нам зробити висновки щодо особливостей проведення агітаційно-революційної роботи, проаналізувати напрями діяльності партій в означений період часу. Так, у змісті першої української газети Наддніпрянщини “Хлібороб” вміщено матеріали, пов’язані з селянськими зверненнями щодо оцінки роботи селянського з’їзду, ставлення до Всеросійського селянського союзу, утворення Всеукраїнської спілки хліборобів та артикуляції власних ідей і пропозицій у розв’язанні аграрного питання представниками українських ліберальних кіл²⁸.

При аналізі української громадсько-політичної думки кінця XIX – початку XX ст. в сенсі вирішення аграрного питання неможливо переоцінити значення партійної періодичної преси, котра є комплексним джерелом, що містить різні за змістом, видами і походженням матеріали. Її унікальність визначається тим, що вона містить величезний обсяг джерел з історії політичних партій та організацій. Це стосується, насамперед, документів діяльності місцевих партійних організацій, дискусійних матеріалів щодо розгляду аграрного питання та пошуку шляхів його вирішення.

Слід відзначити, що партійна преса як історичне джерело має певні особливості. А саме: масовий тираж; відносна періодичність видання; доступність використання (основна маса газет знаходиться на зберіганні у фондах Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, бібліотеки Головного управління архівів у м.Києві, окремі газети і статті у фондах Центрального державного історичного архіву у м.Києві); комплексний склад матеріалів, що міститься у газетах²⁹.

Так, поряд з традиційними газетними рубриками – передовими статтями, оглядами, хронікою – в партійних виданнях публікувалася досить значна кількість різноманітних матеріалів про діяльність українських політичних партій. Програмні матеріали майже всіх політичних партій, як правило, спочатку оприлюднювалися у партійній пресі. Це стосується програм РУП (“Селянин”, “Праця”), УСДРП (“Вільна Україна”), УДП (“Рідний край”), Українська селянська партія (“Запоріжжє”). Іншими документами, що публікувалися в українській партійній пресі, були матеріали з з’їздів, конференцій, нарад та замітки й коментарі щодо них. Зазначимо, що ці джерела дозволяють нам прослідкувати найважливіші етапи формування аграрних програм окремих політичних партій. У газеті “Рада” в рубриці “З життя партій” зустрічаємо низку публікацій, присвячених діяльності УДРП³⁰. Їхній аналіз дає можливість побачити, як відбувався процес ста-

новлення аграрних поглядів представників партії. Якщо певний час вони пропонували вирішення земельного питання шляхом заснування земельного фонду, з якого землею будуть наділятися “трудожачі хлібороби” у довгострокову оренду, то за рішенням з’їзду партії (травень 1907 р.) вносилися корективи: “До того ж фонду повинні бути передані землі поодиноких власників (приватновласницькі) на умовах, які виробить краєва рада (сейм)”³¹. Показовим у цьому плані було видання щомісячника УСДРП “Вільна Україна” (березень 1906 р., №3), в якому подано рішення та резолюції II з’їзду партії, які також стосувалися шляхів розв’язання аграрного питання³². У партійній пресі активно публікувалися листівки, відозви, прокламації. Це було зумовлено досить великим тиражем газет і їхнім масовим розповсюдженням в Україні. Окремі матеріали також містяться у часописах РУП “Гасло” й “Селянин” та газеті УДРП “Рідний край”³³.

Цінними у матеріалах партійної преси, на нашу думку, є інформаційні повідомлення про події, пов’язані з діяльністю партій. Факти, викладені у цих добірках, найбільш детально висвітлюють їх історичний поступ. Однак для деяких матеріалів характерним є незначне прикрашання діяльності партій, що носило агітаційний характер. Так, у трьох числах рупівського часопису “Селянин” висвітлюється діяльність партії, пов’язана з підготовкою, організацією та проведенням страйку³⁴. Інколи поряд із загальними відомостями друкувалися статті про страйки, які відбувалися в Україні. У часопису “Добра Новина” отримуємо інформацію, що стосувалася як об’єднання УСП і РУП, так і їхнього ставлення до проблем аграрного характеру на початку ХХ ст.³⁵. Висвітленню цих питань присвячено також окремі числа часописів РУП-УСДРП “Праця”³⁶, “Боротьба”³⁷ та “Вільна Україна”³⁸.

У партійній пресі подано фактичний матеріал, який у багатьох випадках відсутній в інших джерелах, що дозволяє краще з’ясувати окремі аспекти діяльності партії. Так, цінним є “Короткий нарис партійної історії”, надрукований у часописі партії “Наш голос”, що допоміг чіткіше визначити вплив партійних видань на аграрні заворушення у Харківській і Полтавській губерніях 1902 року та організаційне значення для УСДРП виборів до II Державної думи³⁹.

Значна увага у матеріалах партійної преси приділяється питанням діяльності партій під час проведення виборів і роботи I та II Державних дум, крім того, при розгляді аграрного питання. У єдиному числі газети “Слобожанщина”, яку було видано у Харкові в 1906 р., визначено тактику УНП під час виборів до Думи⁴⁰. А у двох числах газети українських еседеків “Наша Дума” відображено не тільки роль соціал-демократів при розгляді аграрного питання у II Державній думі, але й позицію партії щодо значення цього органу при врегулюванні інших проблем, пов’язаних із земельними відносинами⁴¹.

Погляди на шляхи розв'язання аграрного питання в І Державній думі членами УДРП та іншими ліберальними діячами висвітлено на сторінках часопису “Громадська думка”⁴². У квітні 1912 р. відбулася нарада ТУП, на якій було ухвалено платформу об'єднання щодо участі у виборах до III Державної думи. Матеріали були надруковані у газеті “Рада”⁴³, в них було згадано і про аграрне питання.

Вагоме місце в українській партійній пресі займають записки і статті членів партії або їхні листи до редакції. Вони характеризуються особистою позицією автора з питань діяльності партії, висвітленням його міркувань щодо шляхів і перспектив розвитку країни й організації. Така інформація, на нашу думку, є цінною, оскільки дозволяє з'ясувати загальну картину діяльності партії при розв'язанні аграрного питання на початку XX століття очима безпосередніх свідків. Вона відображає як загальну характеристику діяльності партії в сфері врегулювання земельних відносин, так і погляди та міркування окремих її представників на цю проблему, плани їхнього подальшого розвитку, ставлення до політики уряду й інших політичних партій. Так, у часописі УСДРП “Вільна Україна” міститься ряд статей одного з лідерів партії – С.Петлюри, котрі присвячені питанням політичного життя України, а також ролі партії при вирішенні проблем селянства, у його боротьбі за свої права та землю⁴⁴.

Важливого значення при висвітленні позицій УСДРП у міжреволюційний період набула партійна газета “Слово”, яка виходила впродовж 1907–1909 рр. У ній подавалася різноманітна інформація, що безпосередньо або частково стосувалася шляхів і засобів розв'язання аграрних проблем. Зокрема, цій проблематиці присвячено декілька статей Л.Юркевича⁴⁵ та М.Порша⁴⁶.

У газеті зустрічаємо також цілий ряд матеріалів, присвячених оцінці столипінської аграрної реформи. Цієї проблеми стосуються статті В.Садовського⁴⁷, А.Жука⁴⁸ та М.Порша⁴⁹. Поєднанню аграрного й національного аспектів в українському питанні приділено увагу в розвідках М.Порша⁵⁰. У них автор окреслює власну позицію щодо шляхів врегулювання аграрних відносин, поєднуючи їх з встановленням автономії України. Значне місце при формуванні аграрної складової у майбутній програмі УПСР відіграли публікації у газеті “Село”, що виходила за підтримки партії у міжреволюційний період. Авторами статей в основному були активні діячі партії О.Мицюк та А.Терниченко, а їх тематика стосувалася, перш за все, питань столипінської аграрної реформи та розвитку кооперативної справи на українських землях⁵¹.

Серед джерел партійного походження вагому групу складають твори та публіцистика лідерів і провідних діячів українських партій початку XX ст.

У них висвітлюються теоретичні питання щодо партійного будівництва, ролі і місця українських політичних партій у революційній боротьбі, в тому числі при розробці й розв'язанні аграрного питання. Ці праці є джерелом для вивчення основних етапів розвитку аграрних ідей в українському соціалістичному, ліберально-демократичному та націоналістичному рухах, оскільки відображають зміни в поглядах і настроях політиків, перегляд методів і засобів вирішення аграрного питання. Партійні діячі в названих матеріалах подавали власну оцінку тогочасних подій, висвітлювали своє бачення сутності та значення аграрного питання в Наддніпрянській Україні, способи його розв'язання.

Слід зазначити, що аграрна проблематика була представлена в творах провідних діячів українських політичних партій, оскільки на початку ХХ ст. ці питання були чи не найголовнішими у їх діяльності. Їх автори головне завдання вбачали в тому, щоб: підкреслити важливість аграрного питання для українського селянства; зорієнтувати його на висування вимог щодо його врегулювання перед урядом імперії; визначити та аргументувати форми боротьби селян; з'ясувати шляхи і засоби розв'язання аграрних проблем у Російській імперії.

Більшість цих творів видруковано окремими брошурами або представлено циклами статей у тогочасній періодичній пресі. Так, на початковому етапі становлення аграрної програми РУП важливе значення відіграли брошури В.Антоновича “Дядько Дмитро” та “Чи є тепер панщина?”⁵², в яких вперше звертається увага на причини загострення аграрних суперечностей та шляхи їх розв'язання. Значну увагу питанням аграрного характеру приділив один із лідерів УСДРП М.Порш. У своїх працях він висвітлював питання щодо ролі української соціал-демократії при врегулюванні аграрного питання⁵³ та висловлював власні думки щодо його розв'язання⁵⁴. А проблемам поєднання національного й аграрного питань і пошуку їх вирішення присвячено ряд вже згаданих його статей у газеті “Слово” під назвою “Автономія України”.

Окремим проблемам аграрного характеру присвячено студії ще одного з лідерів УСДРП – А.Жука⁵⁵. Інший соціал-демократ, В.Садовський, надрукував низку статей у часописі “Украинская жизнь”, які висвітлювали як теоретичні питання щодо землеволодіння, так і проблеми, що стосувалися розвитку кооперативного руху на Україні⁵⁶.

При формуванні аграрної програми українських есерів важливе значення мають також твори їх активних діячів. Зокрема, оцінка політики П.Столипіна була дана у працях О.Мицюка⁵⁷. А М.Стасюк більшість своїх публікацій присвятив проблемам кооперативного руху на Україні, який, на думку есерів, мав важливе значення для врегулювання аграрних відносин⁵⁸.

При визначенні та характеристиці українського ліберально-демократичного руху щодо розгляду аграрного питання на початку ХХ ст. вагоме значення також мали твори його лідерів. При розробці аграрної програми українських наддніпрянських радикалів слід виділити чотири брошури Б.Грінченка, надруковані під псевдонімами Л.Яворенко та С.Ярошенко⁵⁹. В них автор звертає увагу не тільки на шляхи і засоби вирішення аграрного питання, але й висвітлює методи боротьби, спрямовані на захист прав селян і робітників.

Характеристиці аграрного законодавства Російської імперії та захисту прав сільськогосподарських робітників, у тому числі шляхом ухвалення відповідних законів, присвятив свої праці О.Лотоцький⁶⁰.

Значну роль у формуванні аграрних поглядів українських лібералів відіграли публікації М.Грушевського. У них він розглядав різноманітні проблеми, пов'язані з аграрними відносинами початку ХХ ст. Це і причини загострення аграрного питання, і пошук шляхів його розв'язання, розробка аграрних законопроектів у І Державній думі, питання розподілу землі та взаємозв'язок між національними й аграрними відносинами⁶¹.

Різноманітним проблемам аграрного характеру присвячено праці члена УДРП, активного учасника кооперативного руху в Україні В.Доманицького. Частину своїх публікацій він присвятив питанням характеристики різних форм права власності на землю⁶², значне місце приділив пошуку ефективних методів господарювання та ролі Державної думи в їх вирішенні⁶³. Ці питання розглядав у своїх творах і Г.Коваленко⁶⁴. С.Єфремов у публікаціях більше звертав увагу на розробку тактичних кроків діяльності українських лібералів при врегулюванні аграрних відносин шляхом підтримки діяльності селянських спілок⁶⁵, використання законних заходів їх вирішення⁶⁶ та обов'язкового поєднання національного і аграрного аспектів у суспільно-політичному житті України⁶⁷. Інший активний діяч УДРП Є.Чикаленко у своїх творах основну увагу приділяв питанням інтенсифікації сільського господарства, створенню умов для її здійснення та підвищення рівня освіченості селян⁶⁸.

Упродовж усього дореволюційного періоду та першої російської революції найважливішим і, мабуть, єдиним способом спілкування з селянами були видання, які мали характер “всенародної об'яви”, тобто листівки та прокламації. Їх зміст допоміг нам дослідити основні напрямки діяльності політичних партій України на етапі їхнього становлення, в тому числі й при розробці аграрних програм. Усі листівки можна розділити на дві групи. До першої належать прокламації, що відображають стан внутрішньопартійного життя і партії загалом. Як правило, вони видавалися з метою активізації діяльності членів партії, роз'яснення тогочасної ситуації в країні,

конкретизації найближчих завдань. У них відображені стратегія і тактика, практика загальнопартійної роботи.

Другою групою листівок є ті, що звернені до українського народу із закликом до певних конкретних дій. У них розглядається економічне, політичне та національне становище різних верств населення України, в тому числі й селян. Автори листівок з'ясовували причини його погіршення, конкретизували завдання щодо зміни, проголошували залик до проведення страйку як форми боротьби селян і сільськогосподарських робітників. Листівки мали різний зміст та завдання. Так, вони видавалися членами РУП і являли собою інструкції з проведення страйків під час сільськогосподарських робіт або були спрямовані на роз'яснення сутності й значення страйку.

Важливе значення мають документи, присвячені позиції селян або робітників під час виборів до I-IV Державних дум. Слід зауважити, що у більшості прокламацій зверталася увага й на обов'язкове розв'язання, крім соціально-економічних проблем, національного питання. Яскравим прикладом цього є Прокламація Головної Ради (УПСР) до селян із закликом до боротьби за самостійну Україну⁶⁹.

Певну цінність серед джерел даної групи становлять також звернення до народу або його окремих соціальних верств. До них належать листівки та інші агітаційні публікації місцевих організацій українських політичних партій. Вони не тільки носять пропагандистський характер, але й відображають зміст політичної платформи, на якій перебувала місцева партійна організація, висвітлюють її найближчі програмні завдання. Важливе значення відіграють листівки Київського комітету РУП та відозва Чернігівської Вільної громади РУП⁷⁰, які допомогли нам з'ясувати погляди на розв'язання аграрних відносин на початку ХХ ст. у місцевих організаціях партії та методи боротьби, до яких вони закликали. Подібні вимоги зустрічаємо також у зверненнях Полтавського комітету УСДРП⁷¹. Однак у листівці й відозві полтавської громади та Харківського комітету УДП, які було видано в 1905–1906 рр., висвітлювалися лише основні положення програми партії, що не дозволяє повною мірою виявити особливості діяльності місцевих організацій цієї партії⁷². Ці матеріали допомагають лише частково розкрити методи і засоби діяльності місцевих організацій партій серед селян, прийоми їхньої пропаганди та основні вимоги щодо вирішення аграрного питання в період 1905–1907 рр.

Більшість з них зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Києві та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління. Важливе значення для вивчення цих джерел мають додатки праці О.Гермайзе з історії РУП, в яких опубліковано значну кіль-

кість листівок цієї партії⁷³. При аналізі цієї групи джерел українських політичних партій міжреволюційного періоду цінною є збірка Б.Корольова та І.Михальського⁷⁴.

Загалом, документальні матеріали партійного походження дозволяють відобразити не тільки основні сторони партійного життя, але й висвітлити еволюцію суспільно-політичних, в тому числі аграрних, поглядів українських політичних партій, методи й засоби досягнення ними поставленої мети. Вони допомагають вирішити такі завдання: по-перше, з'ясувати бачення тогочасними політичними силами суті аграрного питання в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.; по-друге, окреслити сутність головних теоретичних концепцій, що формувалися в середовищі українських політичних кіл, спрямованих на врегулювання аграрних відносин; по-третє, визначити особливості розуміння даної проблематики представниками українських політичних партій, а також динаміку розвитку суспільно-політичних концепцій, які визначали шляхи розв'язання аграрних проблем.

Примітки:

1. Михальський, І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. С. Михальський. – Луганськ, 2003. – С. 43.

2. Profession de foi молодих українців // Правда. – 1893. – Т. XVII. – Вип. 1. – Квітень. – С. 201-207.

3. Гошовська, В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX століття (Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси) / В. А. Гошовська. – Харків, 1997. – С. 282-289.

4. Нарис програми української партії соціалістичної // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід. матеріали / Упоряд. В. Ф. Шевченко [та ін.]. – К., 1993. – С. 44-45.

5. Чи є хто на світі... // Селянин. – 1903. – Ч. 8. – Серпень. – С. 3-4.

6. Проект програми РУП // Праця. – 1905. – Ч. 13, 14. – Березень-квітень. – С. 6-7.

7. П. С. З політичного життя України / П. С. // Вільна Україна. – 1906. – № 3. – Березень. – С. 107-109.

8. Програма Української народної партії. – Чернівці, 1906. – 47 с.

9. Від Української Демократичної Партії // Літературно-науковий вісник (далі – ЛНВ). – Львів, 1905. – Т. XXX. – Кн. VI. – С. 273-274.

10. Платформа Української радикальної партії. – Львів, 1905. – 16 с.

11. Програма Української Демократично-Радикальної партії // ЛНВ. – Львів, 1906. – Т. XXIV. – С. 194-199.

12. Наші завдання (Демократія Української Селянської Партії) // Запоріжжє. – 1906. – № 1. – 23 лютого; Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття / Упорядник, автор передмови і приміток Олександр Федьков. – Тернопіль, 1991. – С. 75-78.

13. Проект програми УПСР (червень 1915 р.) // Листівки українських політичних партій між двома революціями (1907–1917 рр.) / Упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михайльський. – Луганськ, 1999. – С. 107.

14. Оцінка “Нарису програми української партії соціалістичної” (Від групи українських соціальних демократів) // Воля. – 1901. – Ч. 11. – 1 червня. – С. 5-7.

15. П. С. З політичного життя України. – С. 105-114.

16. Там само.

17. З'їзд УНП // Рада. – 1907. – № 111. – 16 травня. – С. 2-3.

18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3805. Колекція документальних матеріалів про діяльність українських національних партій РУП-УСДРП, 1901–1929. – Оп. 1. – Спр. 4. – 12 арк.

19. Там само. – Ф. 3807. Особистий фонд українського емігранта А.Жука. – Оп. 2. – Спр. 21. Статут Київського комітету РУП, звіти ЦК РУП Київської вільної громади за 1904 р. Конференції Полтавської, Лубенської організації та інші документи з внутрішнього життя РУП. 1904–1905. – 42 арк.

20. Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 321. Розшуковий пункт. Полтавсько-губернське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 22. Статут сільської організації УСДРП, виданий Полтавським комітетом УСДРП. 1907. – 19 арк.

21. Статут селянської спілки // Полтавщина. – 1905. – № 307. – 20 грудня. – С. 2.

22. Михайльський, І. С. Зазначена праця. – С. 139.

23. Там само.

24. Лист ЦК УСДРП до партійних організацій. Червень 1907 р. // Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.): зб. документів і матеріалів. – Луганськ, 1999. – С. 14-16.

25. Програмова заява Головної ради УПСР про відновлення партійної та революційної роботи (серпень 1911 р.) // Листівки українських політичних партій. – С. 37-39.

26. ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 5. Центральний Комітет РУП-УСДРП; Інші центральні установи, 1903–1905. – 61 арк.

27. Доклад Центрального Комітету Революційної Української партії Міжнародному Соціалістичному Конгресові в Амстердамі. – Л., 1904. – 16 с.; Доклад Центральної Соціалдемократичної Робітничої Партії Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. – Л. : З “Загальної Друкарні”, 1907. – 16 с.; Доклад соціал-демократичної Робітничої Партії Росії Міжнародньому Соціалістичному Конгресові в Копенгазі. – Л. : Из “Загальної Друкарні”, 1910. – 16 с.

28. Селянський приговор // Хлібороб. – 1905. – Ч. 2. – 20 грудня. – С. 2; Про селянський з'їзд // Там само. – Ч. 3. – 28 грудня. – С. 1; Заклик до селян // Там само. – С. 3; До української інтелігенції // Там само. – Ч. 4. – 7 грудня. – С. 4.
29. Михальський, І. С. Зазначена праця. – С. 164-165.
30. З життя партій // Рада. – 1906. – № 40. – 31 жовтня. – С. 2; № 52. – 14 листопада. – С. 2; 1907. – № 107. – 11 травня. – С. 3.
31. Там само.
32. П. С. З політичного життя України. – С. 105-114.
33. Від Полтавської Громади УДП (радикал-демократи) // Рідний край. – 1906. – № 13. – 31 березня. – С. 1-2; Із партії // Гасло. – 1903. – Ч. 2. – Лютий. – С. 31; Відозва Чернігівської Вільної Громади РУП // Там само. – С. 32-33; Борітеся – поборете! // Селянин. – 1903. – Ч. 4. – квітень. – С. 1-2; Наші права // Там само. – Ч. 9. – Вересень. – С. 3-4; Жнива // Там само. – 1904. – Ч. 18. – С. 1-2.
34. Шандрівський страйк // Там само. – 1903. – Ч. 1. – Січень. – С. 4-6; Хто сам про себе не дбає... // Там само. – Ч. 7. – Липень. – С. 1; Що далі робити? // Там само. – Ч. 4. – Квітень. – С. 5-9.
35. Оповідення про об'єднання УСП і РУП // Добра Новина. – 1903. – Вересень-жовтень. – С. 4-5.
36. Дописи. Селянські страйки на Київщині // Праця. – 1905. – Ч. 13, 14. – Березень-квітень. – С. 10; На села // Там само. – 1904. – Ч. 3. – Травень. – С. 1-2.
37. Селяни добиваються кращого заробітку // Боротьба. – 1906. – № 1. – С. 4.
38. Ткаченко, М. З селянського життя на Полтавщині / М. Ткаченко // Вільна Україна. – 1906. – № 3. – Березень. – С. 123-125.
39. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. – 1911. – Ч. 6-8. – С. 278-288.
40. Вибори до Думи Державної // Слобожанщина. – 1906. – № 1. – С. 1.
41. Земельна справа в Государственій Думі // Наша Дума. – 1907. – № 1. – 22 березня. – С. 2; Кому передати землю (Гомін біля думи) // Там само. – № 2. – 25 березня. – С. 3.
42. Огієнко, І. Приїзд депутата А.Ф.Грабовецького / І. Огієнко // Громадська думка. – 1906. – № 124. – 13 червня. – С. 3; Збори української парламентської групи // Там само. – № 135. – 14 червня. – С. 2; Огієнко, І. У посла А.Ф.Грабовецького / І. Огієнко // Там само. – № 157. – 9 липня. – С. 2-3.
43. Українська платформа // Рада. – 1912. – № 87. – 17 (30) квітня. – С. 2.
44. Тагон, С. Внутрішній огляд / С. Тагон // Вільна Україна. – 1906. – № 1-2. – Січень-лютий. – С. 51; № 3. – Березень. – С. 86; П. С. З політичного життя України. – С. 105-114.
45. Юркевич, Л. Кооперація на Україні / Л. Юркевич // Слово. – 1909. – № 9. – 1 березня. – С. 6-8; № 10. – 8 березня. – С. 5-7.
46. Порш, М. Кооперативний націоналізм / М. Порш // Там само. – № 17. – 26 квітня. – С. 7-9.

47. Садовський, В. Як думає правительтво допомогти селянам? / В. Садовський // Там само. – 1908. – 2 листопада. – С. 2-3.

48. А. В. Для чого крестьянський банк скуповує землі у панів-поміщиків? / А. В. // Там само. – 11 травня. – С. 1-3.

49. М. Г. Землеустроїтельні комісії і крестьянські депутати / М. Г. // Там само. – 1907. – № 12-13. – 4 серпня. – С. 8-9.

50. Порш, М. Автономія України // Там само. – 1908. – № 2. – 13 січня. – С. 7-8; № 5. – 4 лютого. – С. 8-9; № 11. – 16 березня. – С. 6-9; № 12. – 23 березня. – С. 7-8.

51. Мицюк, О. Община, одруба та безземелля / О. Мицюк // Там само. – 1910. – № 6. – 4 лютого. – С. 4; Мицюк, О. Купівля земель та селянський банк / О. Мицюк // Там само. – № 20. – 20 травня. – С. 11; Григорович, М. Про переселення / М. Григорович // Там само. – № 40. – 7 жовтня. – С. 5-6; Григорович, М. Як селянські товариства продають хліб / М. Григорович // Там само. – 1909. – № 10. – 5 листопада. – С. 3; Григорович, М. Українська сільська кооперація в 1910 р. / М. Григорович // Там само. – 1911. – № 3. – 13 січня. – С. 6-7; Сільський Кооператор Корисна справа // Засів. – 1911. – № 20. – 15 липня. – С. 308.

52. Дядько Дмитро. – Б. м., 1900 – 46 с.; Чи є тепер панщина? – К., 1901. – 42 с.

53. Чацький, М. Сучасний момент в життю української нації і завдання української соціал-демократії / М. Чацький // На теми дня : зб. статтів. – Львів, 1910. – С. 5-19.

54. Порш, М. На економічні теми / М. Порш // Рада. – 1912. – № 18. – 22 січня (3 лютого). – С. 3-4; Порш, М. На новому шляху / М. Порш // Там само. – 1910. – № 74. – 2 (15) лютого. – С. 2; Добрий почин // Там само. – 1911. – № 4. – 6 (19) січня. – С. 1.

55. ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. Особливий фонд українського емігранта А. Жука. – Оп. 1. – Спр. 15. Статті А. Жука “Земство і українська книжка”, “Наше економічне становище і вихід з нього”. Просвітньо-економічний конгрес в 1909 р., стаття В. Васюка “Український хаос продовжується”. 1909–1936. – 32 арк.; Рибалка, Л. Сучасний кооперативний рух й наша партія / Л. Рибалка // На теми дня. Збірник статтів. – Львів, 1910. – С. 19-40.

56. Садовський, В. Русское землевладение в Правобережной Украине / В. Садовський // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 45-59; Садовський, В. Федерализм и централизм в кооперативном движении на Украине / В. Садовський // Там само. – № 4. – С. 34-42; Садовський, В. На киевском кооперативном съезде / В. Садовський // Там само. – № 7-8. – С. 52-60.

57. Мицюк, О. Переселенський туман / О. Мицюк // Рада – 1907. – № 169. – 26 липня (8 серпня). – С. 2; Мицюк, О. Од переселення до колонізації / О. Мицюк // Там само. – 1909. – № 9. – 21 січня (3 лютого). – С. 1; Мицюк, О. Переселення та українство (Відбиток з тижневика “Сніп”) / О. Мицюк. – Харків, 1912. – С. 15-18.

58. Стасюк, М. По кооперативному з'їзді / М. Стасюк // Рада. – 1912. – № 68. – 22 березня (4 квітня). – С. 2-3; Стасюк, М. З одеського кооперативного з'їзду / М. Стасюк // Там само. – № 128. – С. 2-3; Стасюк, М. Централізм і федералізм в кооперації / М. Стасюк // Там само. – № 171. – 27 липня. – С. 2; № 178. – 4 серпня. – С. 1.

59. Яворенко, Л. Чого нам треба? / Л. Яворенко. – Львів : Видання УРП, 1905. – 42 с.; Яворенко, Л. Чому у нас досі нема доброго ладу? / Л. Яворенко. – Львів : Видання УРП, 1905. – 68 с.; Ярошенко, С. Як люди прав собі добувають / С. Ярошенко. – Львів, 1905. – 29 с.; Ярошенко, С. Як визволитися з бідності робочим людям / С. Ярошенко. – Львів, 1905. – 10 с.

60. Білоусенко, О. Аграрне законодавство в Росії минулого року / О. Білоусенко // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. II. – С. 306-314; Білоусенко, О. Ліквідація удільних земель / О. Білоусенко // Рада. – 1908. – № 48. – 27 лютого (11 березня). – С. 2; Білоусенко, О. Сільський пролетаріат / О. Білоусенко // Нова громада. – 1906. – Кн. 3. – Березень. – С. 11-18; Лотоцкий, А. Илоты XX века / А. Лотоцкий // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – 3 березня. – С. 364-368.

61. Грушевский, М. С. Национальный вопрос и автономия / М. С. Грушевский. – СПб, 1907. – 15 с.; Грушевський, М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905–6 р. / М. Грушевський. – К., 1906. – 104 с.; Грушевский, М. Украинство в России, его запросы и нужды / М. Грушевский. – СПб, 1906. – 48 с.; Грушевский, М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки // М. Грушевський. Твори у 50 томах. – Т. 1. Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907 рр.)”. – Львів, 2002. – С. 448-454.

62. Доманицький, В. Земля (Лад владіння нею і, як нам бути на далі) / В. Доманицький // Рідний край. – 1906. – Ч. 2. – 13 січня. – С. 8-9; Доманицький, В. Земля / В. Доманицький // Там само. – Ч. 3. – 20 січня. – С. 6-8; Ч. 7. – 18 лютого. – С. 8-9.

63. Доманицький, В. Як хазяюють селяни в чужих краях / В. Доманицький. – Львів : Вид. Львівського товариства “Просвіта”, 1908. – 88 с.; Доманицький, В. М. Популярний нарис про сільське господарство. Чернетка / Доманицький Василь Миколайович // Інститут рукописів. – Ф. 95. – Спр. 53. – 6 арк.; Колодянський, В. Земля панська і мужицька / В. Колодянський // Рідна справа. Вісті з Думи. – 1907. – № 5. – 6 травня. – С. 2; Колодянський, В. Як найкраще порішити земельну справу / В. Колодянський // Там само. – № 9. – 20 травня. – С. 2.

64. Коваленко, Г. 18 лютого 1861 року / Г. Коваленко // Рідний край. – 1906. – Ч. 7. – 17 лютого. – С. 3-4; Коваленко, Г. Листи до селян / Г. Коваленко // Там само. – Ч. 5. – 4 лютого. – С. 3-6; Коваленко, Г. Як здобути землю хліборобам? / Г. Коваленко // Там само. – № 15. – 15 квітня. – С. 2.

65. Єфремов, С. Питання часу (IV) / С. Єфремов // Рада. – 1907. – № 242. – 28 жовтня. – С. 1.

66. Єфремов, С. З нашого життя / С. Єфремов // Рада. – 1907. – № 46. – 24 лютого. – С. 1.

67. Єфремов С. З громадського життя на Україні / С. Єфремов. – СПб., 1909. – 74 с.

68. Чикаленко, Є. Розмова про всячину. V. Про землю / Є. Чикаленко // Громадська думка. – 1906. – № 107. – 11 травня. – С. 2-3; Чикаленко, Е. К вопросу о нуждах сельскохозяйственной промышленности / Е. Чикаленко // Хугорянин. – 1902. – № 40. – 3 октября. – С. 706-708; Чикаленко, Е. На селі / Є. Чикаленко // Рада. – 1906. – № 25. – 13 жовтня. – С. 3.

69. Прокламація Головної Ради (УПСР) до українських селян на початку Першої світової війни із закликом до революційного здобуття вільної, самостійної України // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907–1917 рр.) / Упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – Луганськ, 1999. – С. 82-84.

70. Листівки Київського комітету РУП. – Б.м., 1905. – 8 с.; Відозва Чернігівської Вільної Громади РУП // Гасло. – 1903. – Ч. 2. – лютий. – С. 32-33.

71. ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. Особистий фонд українського емігранта А.Жука. – Оп. 1. – Спр. 3. Матеріали з історії РУП-УСДРП: селянські рухи на Полтавщині; селянські комітети УСДРП. 1902–1905. – 207 арк.

72. ЦДАУК. – Ф. 268. Південне районне охоронне відділення. – Оп. 1. – Спр. 300. Доповнення до №13 часопису “Рідний край” від 31 березня 1906 р. “Від Полтавської громади УДП”. Знайдено при обшуку у студента Новоросійського університету Г.Н.Багрінського в м.Одесі 1908 р. – Арк. 52-54; Ф.336. Харківське ГЖУ. – Оп. 1. – Спр. 1927. Відозва Харківського комітету УДП, вилучена при обшуку 7 травня 1906 р. у прапорщика Е.Н.Коротневича в м.Харкові, 1905. – Арк. 5-7.

73. Гермайзе, О. Нарис з історії революційного руху в Україні. – Б.м., б. р. – Т. 1. Революційна Українська партія (РУП). – 389 с.

74. Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – Луганськ, 1999. – 163 с.

Резюме

В статтє на основе анализа партийно-организационных документов и пропагандистско-агитационных материалов украинских политических партий показано суть и пути разрешения аграрного вопроса в подроссийской Украине в конце XIX – начале XX века.

Ключевые слова: партийные документы, программа партии, аграрный вопрос, партийная пресса, украинские социалисты, украинские либералы, устав партии, листовка, партийная публицистика.

Одержано 4 листопада 2010 р.

ЛИСТИ ЮХИМА СІЦІНСЬКОГО ДО ОРЕСТА ЛЕВИЦЬКОГО

Друкуються 12 листів відомого науковця і громадського діяча Поділля Ю.Сіцинського до видатного українського історика і архівіста Ореста Івановича Левицького, що відносяться до 1895–1911 рр. Вони містять важливі факти стосовно життя і наукової діяльності обох учених, зокрема засвідчують активну участь Ю.Сіцинського у підготовці до друку першого перекладу українською мовою Євангелія.

Ключові слова: Ю.Сіцинський, О.Левицький, листи, наукова діяльність, Євангеліє, владики Парфеній.

Юхим Йосипович Сіцинський (1859–1937) належить до числа найвизначніших наукових та громадських діячів Поділля, який особливо відзначився на полі дослідження історичного минулого рідного краю. Вчений народився у сім'ї священика, вдома здобув початкову освіту, з 11 років навчався у Кам'янець-Подільському духовному училищі, а потім – у Подільській духовній семінарії (з 1874 р.) і Київській духовній академії (далі – КДА) (з 1881 р.). У цей період він починає вивчати рідний край, працює під керівництвом відомого вченого, професора КДА М.Петрова. У 1885 р. він отримав науковий ступінь кандидата богослов'я, одружився і став учителювати у м.Бахмут. У 1889 р. Сіцинський повернувся до рідного міста і там його було висвячено у диякона, а потім – у священика. Свою пастирську діяльність Сіцинський успішно поєднував з науковою, зблизився з видатними українськими істориками, насамперед В.Б.Антоновичем, М.С.Грушевським, О.І.Левицьким, Д.І.Яворницьким, активно з ними листувався, став дійсним членом Подільського епархіального історико-статистичного комітету (в 1903 р. цю установу було реорганізовано у Подільське Церковне Історико-Археологічне товариство), потім очолив його, почав писати свою першу монографію, присвячену рідному місту. На цей момент він став цілком сформованим українським патріотом, внаслідок чого зазнавав переслідувань, особливо з 1908 р. Після поразки українських визвольних змагань і встановлення влади більшовицької Росії репресії щодо Сіцинського стали систематичними, вченого прирекли на безробіття, виселили з квартири, арештовували. Через це здоров'я вченого різко підупало, він був прикутий до ліжка в останній рік життя, а 8 грудня 1937 р. помер.

По смерті вченого його творча спадщина була вилучена з обігу і лише в останнє двадцятиліття починає повертатися до читачів. З'явилися й розвідки, присвячені його життю і творчості, поживавився архівний пошук.

Зокрема, нашу увагу привернули листи вченого до видатного українського історика й архівіста, громадського діяча Ореста Івановича Левицького (1848–1922). Ці листи були нами виявлені в Інституті рукописів (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського у м.Києві (далі – НБ). Слід відзначити, що найважливіша частина особистого архіву О.І.Левицького зберігається саме в цій установі і тому природно, що там вдалося знайти 12 листів Ю.Й.Сіцинського. Вони охоплюють період 1895–1911 рр. і містять у собі ряд важливих фактів стосовно життя й діяльності обох вчених, які ділилися між собою новинами громадського та наукового життя, творчими планами, обмінювалися книгами, допомагали один одному, подавали цінні відгуки щодо наукових публікацій. Дуже цікавими є стислі згадки Сіцинського про новини з життя Кам'яця-Подільського, наприклад, про відкриття там технічного училища або про гастролі у місті у 1905 р. трупі одного з корифеїв українського театру Панаса Саксаганського.

Листи засвідчують активну участь Сіцинського у підготовці до друку першого перекладу українською мовою Євангелія. Як відомо, його здійснив ще у 1860 р. Пилип Морачевський (1806–1879), але цей переклад був заборонений керівництвом РПЦ, через що побачив світ тільки у 1906–1911 рр. Незалежно від Морачевського перекладом Святого Письма займався класик української літератури Пантелеймон Куліш (1819–1897), який у 1869 р. видав П'ятикнижжя, а у 1887 р. – Новий Завіт. До перекладу подальших книг Святого Письма Куліш залучив видатного українського вченого й перекладача Івана Пулюя (1845–1918), який переклав Псалтир, а по смерті письменника до цієї справи приєднався ще один класик української літератури – Іван Нечуй-Левицький і, врешті, у січні 1904 р. вийшов їхній переклад Біблії. Оскільки кулішівський переклад Євангелія вийшов за кордоном (у Відні), тому він не міг вживатися у церковній практиці Російської імперії. У зв'язку з цим, було вирішено відредагувати й видати переклад Морачевського (сам перекладач на той час уже помер). Тут виявив ініціативу відомий український церковний і освітній діяч – подільський єпископ Парфеній (Памфил) Левицький (1858–1922), вихованець Київської Духовної Академії (1882). Владика Парфеній був висвячений у єпископи у 1889 р., а з 1904 р. діяв у Кам'янці-Подільському, де була його кафедра. Щирий український патріот (не випадково на схилі життя він взяв участь у формуванні УАПЦ), владика Парфеній з ентузіазмом взявся за редагування перекладу П.Морачевського і підключив до цієї справи о. Юхима.

Спільними зусиллями переклад було завершено і він побачив світ у 1906–1911 рр., а його перші випуски стали запроваджуватися у церковний вжиток з 1906 р. і, поза сумнівом, важливу роль у цьому відіграли як владика Парфеній, так і о. Юхим. Поразка революції 1905–1907 рр. та посилення реакції

мало негативні наслідки, в т.ч. і для вищезгаданих священнослужителів. Так, у 1909 р. єпископа Парфенія перевели до Тули і на рідну землю він зміг повернутися лише у 1917 р. Наведені нижче листи свідчать також про участь у редагуванні перекладу Євангелії й таких видатних українських науковців, як Сергій Єфремов (1876–1939), Павло Житецький (1837–1911) та Олександр Лотоцький (1870–1939). Між іншим, долі двох останніх були міцно пов'язані з Поділлям, зокрема з Кам'янцем-Подільським.

Не переказуючи змісту наведених нижче листів Юхима Сіцінського, відзначимо лише їхнє важливе значення як джерела з історії України, зокрема Кам'янця-Подільського. На сьогодні нами виявлено ще ряд листів цього видатного українського церковного і культурного діяча. Сподіваємось з часом увести їх до наукового обігу шляхом публікації текстів, що, поза сумнівом, відкриє незнані сторінки в історії краю. Додамо, що знаком (...) * у нинішній публікації ми зазначили нерозбірливі слова.

№1

1895, 2 червня, Кам'янець-Подільський.

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Весьма благодарен за присланные книги “Архива”. В свою очередь в благодарность Вам я выслал Вам книжку “Подольская Архитектура”; тоже текст написан и не мной, но я принимал непосредственное участие в издании книги.

Я к Вам имею одну просьбу, – а обратиться с ней дает мне некоторое право Ваше любезное, дорогое для меня письмо. Вы писали мне, что если мне нужны какие издания Вашей Комиссии, то Комиссия может прислать. Весьма благодарен Вам за это; почти все издания имеет наш историко-статистический комитет. Одного только тома нет ни в Комитете, ни у меня и нет его и в продаже, и тут в Каменце нельзя достать, а между он очень нужен – это именно т. IV-ый части 1-ой об (...)*. Хотя этого тома нет в продаже, а следовательно и в Археогр[афической] Комиссии, но может быть где в кладовых Комиссии залежался один томик. Может быть при случае найдется. Правда, просьба моя неисполнима, но повторю, при случае, если найдется этот том, то покорнейше прошу прислать мне. Еще одной брошюрки мне очень нужно – напишу Вам – может опять случайно где можно найти, – это перечень актовых книг Киевского центрального архива. В самом архиве для продажи ее нет, как мне известно. Вы, как занимаетесь в архиве, может быть где найдете “на лекарство”. Об этой брошюре я уже писал в разные места и никак не могу ее добыть.

Глубокоуважающий Вас священник Євф[имий] Сицинський.

2 июня 1895 г., Кам[янец]-Под[ольский].

(НБ. IP. – Ф. III. – № 53778. – Арк. 1-2. Автограф. Адреса на конверті: “В г.Киев Его высокоблагородию Оресту Ивановичу Левицкому, секретарю Киев[ской] Археографической Комиссии (Универ[ситетский] спуск, д. Мачеровской, №3”).

№2

1898, 27 листопада, Кам'янець-Подільський.

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Посылаю Вам снимки с картин, находящихся в нашем Древнехранилище и краткое описание тех картин. Если получится, прошу поместить в “Киевской Старине”.

Фотография одна вышла не ясно, но иначе нельзя: картина вся написана “анти-фотографическими” красками: зеленый и желтый цвета выходят на фотографии неясно, темно.

Напечатаете ли что из путешествия по Подолии? Собираюсь и я что-нибудь состряпать, да времени нет. Канцелярщина меня заедает. Вспомнил я себе, что Вы писали, чтобы я переходил в Киев на какой-нибудь приход, так как законоучительство мешает. Но получить в Киеве место трудно: для этих мест есть свои. Я пробовал как-то лет несколько назад. Кроме того, нужно вовремя подать прошение, а узнать о месте не всегда можно. Словом трудно...

Глубокоуважающий Вас священник Е.Сицинский.

27 ноября 1898 г., Каменец-Подольский.

(НБ. IP. – Ф. 81. – № 118. – Арк. 1-1зв. Автограф).

№3

Після 1901 р., (?) грудень, Кам'янець-Подільський.

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Поздравляем Вас и Ваше семейство с Новым годом и дай Бог Вам счастья и благополучия в новом году и всегда.

Сердечное Вам спасибо от меня и других за те строки, которые Вы поместили в рецензии о Вольнском (?) Церковно-Археологическом сборнике (в “Киев[ской] Старине”). Это место (?) мы читали в нашем Собрании Историко-Статистического Комитета, воспрянули духом и принялись за составление и издание следующего выпуска “Трудов”.

Недавно я выслал Ивану Михайловичу Каманину отчет (?) и фотографии, сделанные мною в минувшее лето. Прошу написать мне как найдены эти снимки и вообще, что и как.

Глубокоуважающий и любящий Вас священник Е.Сицинский.

Если у Вас есть оттиски Ваших очерков, печатавшихся в “Киевской Старине” 1901 г., то прошу прислать мне экземпляр.

(НБ. IP. – Ф. III. – № 53788. – Арк. 1-1 зв. Автограф.)

№4

1902, 24 (?) березня, Кам'янець-Подільський.

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Сердечно благодарен Вам за присылку “Очерков народной жизни в Малороссии в XVII ст.”. Хотя я читал эти очерки по мере печатанья в “Киевской старине”, но читал с перерывами и не все. Теперь вновь, получив Вашу книжку, я перечитал, и скажу не лгья: прочитал с наслаждением эти художественные очерки (хотя гово-

рится все о разных преступлениях). Как живые являются эти злодеи, несчастные, эти судьи, эта толпа, принимающая участие в следствии и суде. Очерки написаны именно художественно. А сколько здесь историко-этнографического материала, археологически-бытового!

Когда-то я перечитал несколько томов актов книг униатской Консistorии XVIII в. И у меня была мысль написать какие-нибудь очерки. Ваша книга возродила во мне эту давнюю мысль использовать тот материал, который мною выписан... Но, конечно, этот материал не может ничего со стороны языка, так как акты Консistorии написаны на латыни. Когда-то я на основании этих актов написал о семейной жизни в Подолии после турецкого здесь владычества и эта статья была помещена в Киев[ской] Старине.

Но... время идет. Время бежит среди этой нашей будничной толкотни, канцелярского писания и др. ... Прошла зима и я мало что написал...

Будете ли Вы на Археологическом съезде в Харькове? Когда он именно будет? Будут ли допущены галицийские ученые?

Я предполагаю поехать, если Бог даст. Нужно осветиться... Ведь у нас глушь, ни от кого не услышишь и слова о чем-нибудь выходящего из среды нашей сеньской жизни, где только и есть: канцелярия, еда и винт...

У нас в Каменце, будет устроено техническое училище. Хоть бы туда попасть в законоучители, и избавиться от этой Консistorии! Как здоровье Владимира Бониф[атьевича] Антоновича? В Киеве ли он?

Не слышно ли, что с моими фотографиями и отчетом? И что будет с предположительным описанием украинских древностей?

Прошу написать хоть что-нибудь. Ваши письма большая для меня отрада.

Будьте так добры, сообщите мне, какой существует лучший словарь латинский актового языка. Я, помню, видел у Вас какой-то. И где можно достать?

Искренно любящий и уважающий Вас священник Евф[имий] Сицинский.

Сердечный привет и поклон супруге Вашей. Дай Боже, здоровья и счастья всем Вам, добрым сердечным людям.

(НБ. IP. – Ф. III. – № 53783. – Арк. 1-2 зв. Автограф. Поштовый штампель на конверті: “К[аменец]- П[одольский] 24 (?). III. 1902” – “Киев 26. III. 1902”).

№5

1905, 23 травня, Кам'янець-Подільський.

Дорогой Орест Иванович!

Действительно, нашему архиерею Парфению был прислан для просмотра и заключения украинский перевод Морачевского Евангелия в двух редакциях – подлинную рукопись Морачевского (с разными поправками и изменениями) и другую, написанную на машинке, последняя рукопись имеет несколько разниц от подлинной рукописи Морачевского. Преосвященный пригласил несколько лиц, в том числе и меня, просматривать присланный перевод, причем мы сличали его с существующими переводами на славянский, русенев и малорусенев (Кулиша и Полюя), а также с греческим подлинником, и то, что нам казалось неточным исправить, выписали на отдельных листах (напр[имер] неудобные выражения, несоо-

ответствующие греческ[ому] подлиннику, иногда пропуски, иногда и ошибки).

Так мы занимались около месяца и прошли все Евангелие от Матфея и большую часть Евангелия от Марка. А тут стали являться в газетах заметки, что малорусский перевод попал в руки Синода и дело затормозилось. По сему преосв[ященный] Парфений написал митрополиту Антонию (ибо и препроводил перевод Парфению он, митр[ополит] Антоний), продолжать ли и дальше подробное рассмотрение перевода или же дать общее заключение о достоинстве перевода. Через несколько дней получается письмо митр. Антония о том, чтобы поспешили с работой, и преосвящ[енный] Парфений сделал общее заключение о переводе (что при издании его нужно сделать кое-какие исправления, а издать перевод нужно и т.п.), выслал ему все рукописи и наши заметки. Но оказалось, что это письмо Антония не было ответом на запрос Парфения, потому что спустя несколько дней получается опять письмо от митрополита, где он просит продолжить работу в возможной скорости. Но рукописи были уже отправлены в Синод. На этом и стоит дело теперь.

Теперь преосвящ[енный] Парфений получил известие из Москов[ской] Синод[альной] типографии о том, что Синод поручил этой типографии печатать малорус[ское] Евангелие под редакцию пресвящ[енного] Парфения. Причем для ускорения дела будут печатать отдельно сначала Евангелие от Матфея, затем от Марка и т.д. и выпускать отдельными выпусками, а затем все Евангелия вместе. Вероятно возвратят к нам перевод для продолжения просмотра.

Наши исправления касаются главным образом таких выражений и слов, в которых есть неточности или несоответствия подлинным, т.е. мы имели гл[авным] обр[азом] богословскую точку зрения, не касаясь способа выражения Морачевского, его индивидуальности. Намечено нами также такие исправления, чтобы во всех собственных словах придерживаться общепринятой в слав[янском] и рус[ском] языке форме (напр. Иисус вм[есто] Исус, Иосиф, вм[есто] Йосип, Отец (Бог) вм[есто] батько, ангел, вм[есто] янгел и т. п.) Были иногда и такие выражения, которые нужно бы изменить, но мы не находили соответственных выражений (были у нас и словари все), напр[имер] юноша (у Морач[евского] переведено паныч (в рассказе о богатом юноше, отказавшемся раздать свое имение), мы нашли, что такое слово “паныч” не удобно и оставили славянское юноша). “Будьте мудры яко змii” – это выражение передано у Кулиша: як гадюки, у Морач[евского] – як вужи. Ни то ни другое выражение – нехорошо, мы оставили як змii (в малор[уских] народных сказаниях, змii выступает как очень умное животное).

Я говорил преосв[ященному] Парфению относительно желания Вашего земляка (архиеп[ископа] Димитрия), и он обещал написать Вам. Получили ли Вы письмо?

Куда же Вы едете на лето? В Карлсбад или на родину? А в Екатеринославе на археологическом съезде не будете? И будет ли этот съезд? Теперь пошли такие дела в России, что может быть и не будет съезда?

И вообще что будет дальше с этой войной, с этими смутами? Я желал бы быть в Екатеринославе, но время неудобное назначено для этого съезда. С 15-го августа, между тем, с этого времени начинаются учебные занятия, приемные экзамены, а я законоучитель в двух учебных заведениях – технич[еском] училище и женской

прогимназии (частн[ой]). Но все-таки попытаюсь поехать в Екатеринослав. Я может буду в Каменце, только поеду на недельку к родным. Я еще не освободился от службы по епархиальному вестнику; Епарх[иальные] Ведомости на шее. Церковь моя также не освобождает меня на каникулы.

Сочувствую Вашему горю, но может Бог даст – война прекратится и Ваш сын возвратится к своему мирному труду.

А у меня свое горе, сын мой старший лентяй, остался на 2-ой год в 6-м классе гимназии. Я даже задумал, не лучше ли его перевести в Киев в интернат (Петра или Галагана, только дорого там), может быть он там научился бы трудиться, а то дома ленится. Хочет в военную службу поступить, но теперь как-то немного утомился. А как Вы думаете насчет перевода моего сына в интернат? Иногда бывает, что перемена места и учебного заведения влияет благотворно на молодую натуру. Младшего своего сына (11 лет) я поместил теперь в техническое училище. Сей как будто подает надежды. У меня всего два сына и дочь (в 6-м классе гимназии).

Летом хочу заняться музеем и напечатать указатель. Время идет, нужно закрепить печатью то, что собрано, а то и я уже стареюсь и забываю что откуда и как, и некому передать все по преданию. А ведь многое известно только мне. У нас теперь гостит Саксаганский со своей труппой. Заходил ко мне. И до нас достигае проміння весняного сонця. Будьте здоровы.

Преданный Вам прот[оиерей] Е.Сицинский

23 мая 1905 г. Каменец-Под[ольский].

(НБ. IP. – Ф. III. – № 53779. – Арк. 1-4 зв. Автограф. Адреса на конверти: “В г.Киев Его Высокоблагородию Оресту Ивановичу г. Левицкому, секретарю Киевской Комиссии для разбора древних актов. Крутой Университетский спуск, 3”).

№6

1905, 8 вересня, Кам'янець-Подільський.

Дорогой Орест Иванович!

Одновременно вместе с ним письмом я посылаю П.И.Житецкому корректуру дальнейшую малорусского евангелия. На этот раз Московская Синодальная типография выслала только 2 экз[емпляра] корректуры (забыли ей сообщить, чтобы она высылала больше), а потому я не высылаю Вам. Прошу быть у Павла Игнатовича и просмотреть корректуру. Твердого знака не изъяли, и потому правописание вышло смешанное. Первые листы еще не опечатаны, так как посланы в II отд[еление] Академии Наук “для научно-филологической и орфографической проверки”. На днях ожидается возвращение этих листов. Молитва Господня переведена, причем, почти в таком виде, как написал перевод ее С.А.Ефремов. Вообще Ваши замечания тут все приняты. Кое-что впрочем оставлено: напр[имер] мытарь (вместо проектируемого Вами мытник), т.к. это слово “мытарь” стало т[ак] ск[азать] техническим (?) словом в Евангелии славянском и русенов и в богословской литературе. Оставили еще такие слова: звізда (вм[есто] зоря), награда (вм[есто] нагорода), прелюбодійство (вм[есто] перелюб, неупотребительного в народе и неизвестного нам).

Напишу Вам подробнее о всех затруднениях в дальнейшем тексте перевода, а пока спешу написать Вам по поводу отправки корректуры 3-го листа. Прошу пойти к Павлу Игнатьевичу обсудить перевод и [подать?] а затем возратить в возможной скорости.

Преданный Вам прот[оиерей] Е.Сидчинский.

8 сент[ября] 1905 г.

(НБ. IP. – Ф. III. – № 53780. – Арк. 1-2 зв. Автограф. Адреса на конверти: “В г.Киев Его В[ысоко]благородию Оресту Ивановичу г. Левицкому. Университетский Крутой спуск, 3”).

№7

1906, 24 січня 24, Кам'янець-Подільський.

Каменец-Под[ольский] 24 янв[аря] 1906 г.

Дорогой Орест Иванович!

Корректуру украинского Евангелия и Ваше письмо я получил и спешу объяснить пред Вами. Прежде всего – когда я посылал Вам (т.е. в Киев) корректуру, то написал и Вам и Павлу Игнатьевичу, и в тех письмах пояснил, почему задержка и т.п. Не понимаю, почему письма эти не получены. Вы сообщаете, что кто-то писал из Киева по поводу Евангелия нашему преосвященному Парфению, но и он не получал такого письма. Так как это было в первых числах января перед тем как очень побаивались наступавшего 9 января и были принимаемы самые разнообразные меры, то не было ли в числе этих мер просмотр писем? Словом я в недоумении и смущении.

Теперь относительно корректуры. Тех два листика начальных, что Вам были посланы, еще не отпечатаны и будут напечатаны по исправлению ошибок. Уже набрано все Евангелие от Матфея, но мы ожидаем ответа от Академии Наук. Дело вот в чем: в конце сентября нам написали из Петербурга, что Академия Наук (соб[ственно] 2-ое отделение) желает просмотреть в каком виде будет печататься украинское Евангелие. 2-го октября была послана в Академию корректура. Наступили дни, предшествующие изданию манифеста 17 октября. Корректуры из Петербурга не присылали долго; наконец 31 октября я телеграфировал одному земляку в Петербург (А.Лотоцкому), чтобы он похлопотал о скорейшей высылке корректуры. 7-го ноября получен (наперед уплаченный) ответ, что корректура рассмотрена и высылается. То же самое телеграфировал преосвященному Парфению академик Веселовский. Но корректура была получена еще не скоро; кажется в половине или конце ноября, причем, в присланной с корректурой заметке сказано, что корректура рассмотрена в заседании 5 ноября. Академия писала, что нужно принять для Евангелия правописание новейшее, такое, какое теперь введено в Галиции. Приходилось выкидывать Ъ и делать другие поправки и скоро была послана корректура в Московскую Синод[альную] Типографию. Но затем наступила московская смута, забастовки, потом разгром, бунты в Москве и корректура в исправленном виде (но не вполне, так как было очень много поправок) была получена в Каменце в конце декабря, именно 28 декабря, праздниками. Сейчас я послал один экземпляр в Киев, а другой в Петербург в Академию Наук. От Вас кор-

рекрута получена 21-го января, а от Академии еще нет. Позавчера я опять послал телеграмму в Петербург с просьбой ускорить высылку корректуры. 2-й лист.

Теперь судите, виноваты ли мы, что так медленно идет дело. Теперь на счет правописания. Я согласен с Вашим замечанием на счет союза И или Й и др., но в одном не согласен: на счет букв І и Ї. Вы пишете, что употребление ее в наших коррект[урных] листах спутано. Позвольте объясниться. Академия Наук указала, что необходимо печатать Евангелие новейшим правописанием галицийским, а ведь там-то правописание, которого придерживается в своих изданиях “Наукове Товариство імені Шевченка”, которого придерживаются и другие издатели, которое введено в учебных заведениях; оно совсем не такое, как Вы указываете. Так І (мягкое, ютированное И) употребляется не только после гласных (напр[имер] мої, твої, гоїти и пр.), но и после согласных в тех случаях, если звук и образовался из мягкого среднего звука Е (Ъ) и вообще где звук И по природе мягкий; напр. Лід (леду), ніс (несла), тіло (тело), діва (дева). В отношении правописания украинской Библии в Вене 1903 г. Еще у меня руководство: “Методична граматика рускої мови для IV класи шкіл 5-и 6-класових”, уложили В.Коцовський и І.Огоновський, другое видане, у Львові 1904 р.” и “Руска правопись зі словарцем (накладом ц.к. Видавництва книжок шкільних, Львів, 1904 р.”. Да и в том издании Академии Наук, что дал мне Павел Игнатьевич для руководства (именно “Статьи по славяноведению, 1904 г.”), украинские статьи напечатаны новым правописанием, какой устанавливается вышеуказанными учебниками. Я не понимаю почему “Громадська Думка” издается новейшею кулішовкою (т.е. галицийским правописанием с І и Є), но не соблюдает правил относительно мягкого І. Действительно в этой газете буква І пишется только после гласных и в начале некоторых букв, но ведь это неправильно, выходит чисто механическое употребление мягкого І.

Академия Наук писала только, что не следует употреблять мягких І и Є в иностранных словах как Израиль, Иерусалим (чтобы удержать близость слова к славянскому начертанию – это моя догадка). Потому-то в разных собственных словах допущено в Евангелии отступление от употребительного в Галиции правописания. Буквы Ф и (...) * в собственных именах удержаны применительно к славянскому начертанию.

Как нужна грамматика украинского языка! Галицийские грамматики не вполне подходят к нам.

Через день-два я пришлю Вам корректуру до конца “Евангелие от Матфея”.

Искренно преданный Вам прот[оиерей] Е.Сичинский. Мне интересно бы знать Ваше заключение относительно употребления І. Напишите.

Е.С[ичинский].

(НБ. IP. – Ф. III. – № 53781. – Арк. 1-4 зв. Автограф).

№8

1907, 8 грудня, Кам'янець-Подільський.

Глубокоуважаемый и дорогой Орест Иванович!

Напрасно Вы опасаетесь, что дело издания украинского Евангелия прекратилось. Дело идет, хотя очень медленно. Задержана была первая корректура пер-

вых глав, Еван[гелие] от Луки, а затем типография, видя нашу поспешность, также не спешила; только недавно прислала вторую корректуру, которая на днях отправлена в Москов[скую] Синод[альную] Типографию для печатанья. Отправлено 3 печ[атных] листа, т.е. 48 стр. Дальше набирают. Виноват в задержке и я: мне придется переписывать текст для типографии, а времени у меня очень мало (много уроков, да разных других дел). Продолжаем собираться по вечерам у преосв[ященного] Парфения и читаем Евангелие от Иоанна и это занимает много времени.

Но так или иначе, а движемся понемногу.

Действительно жаль “Киевской старины”. Ведь издавать сборник, хотя и периодически, не тоже, что журнал. “Літ[ературно]-Наук[овий] Вістник” – это не “Киевская старина”. Для Киева, и именно теперь, стыдно не иметь исторического ученого украинского журнала. Столько там у Вас разных собраний, чтений и т[ому] под[обной] “рухи”, а науки мало в этих чтениях и рухах.

В нашей семинарии разрешено читать, как необязательный предмет историю украинской литературы и историю Украины и Подолии на местные средства. Епархиальный съезд ассигновал лектору 1500 руб. в год и назначено одновременно на приобретение книг 400 р. Предположено читать в 5-м и 6-м классах, по 4 урока в классе (2 по литературе и 2 по истории). Остановка теперь за лектором. У нас нет никого, кто бы мог читать эти предметы. Нет ли в Киеве кого? Может быть Вы могли сказать об этом в своем круге: не найдется ли какой охотник, но конечно, для этого нужна личность легальная, иначе не допустят, разрешить-то разрешили, а допустить лектора опять будут думать, да еще передумают. Ведь теперь там в ходу это движение назад.

За присылку рукописи проповедей весьма Вам благодарен. Я писал в Черниговский музей, нельзя ли выслать на время подлинную рукопись, и мне ответили, что по правилам этого музея рукопись не может быть прислана нам.

Желаю Вам от души всех благ, а также и Вашему семейству.

Глубокоуважающий Вас прот[оиерей] Е.Сицинский.

8 дек[абря] 1907, Каменец-Под[ольский].

(НБ. IP. – Ф. III. – № 53782. – Арк. 1-2 зв. Автограф. Адреса на конверті: “В г.Киев Его Высокородию Оресту Ивановичу г. Левицкому, секретарю Археограф. Комиссии. Университетский Крутой спуск, 3”. Поштовий штемпель: “К[аменець]-П[одольський] 8.12.1907”).

№9

1909, 24 травня, Кам'янець-Подільський.

Дорогой Орест Иванович!

Придется, вероятно, ехать к попечителю после экзаменов, которые у меня оканчиваются 7 июня.

А вообще – тяжело жить на свете... А пока занимаюсь историей. Это отвлекает мысль от неприятностей. Теперь я принялся за историю русско-православных родов Подолии, и в первую голову взялся за Ярмолинских, оставивших после себя кое-какие вещественные памятники. И вот интересуясь Ярмолинскими, я нашел в Вашей статье: “Невінчані шлюби на Україні XVI–XVII ст.”, в III кн. “Записок

укр[аїнського] Наук[ового] Тов[ариства]”, указание на “змовини” Яна Ярмолинского с Катериною Стрибель 1634 г. Нет ли у Вас выписок этого акта? Если есть, то может быть Вы могли бы прислать мне на день-два.

Еще прошу сделать мне одно разъяснение. В той же Вашей статье на стр. 101 говорится про кн. Станислава Воронцового и поясняется, что он был православным. Как это он православный с таким именем? Это меня заинтересовало потому, что я встретил в 1518 г. Станислава Ярмолинского (Арх[ив] ЮЗР, VIII, I, 43), как будто католика, а между тем Ярмолинские из этого рода были все православные, женились на православных и сохранили свою родную веру и в XVII веке. Не употреблялось ли это имя Станислав как взаимозаменяющее какое-либо православное имя?

Прошу написать мне как Вы думаете об этом.

Не известно ли Вам какие сведения о Ярмолинских? Был бы очень признателен я, если бы Вы поделились со мной этими сведениями, какие Вам известны.

Искренне уважающий и преданный Вам – прот[оиерей] Е.Сичинский.

Недавно окончил печатать “Опись” музея нашего. Вышло в Вашу Комиссию вместе с “Указателем Под[ольских] Епарх[иальных] Ведомостей” за 1862–1905 гг. Думаю, что подобная книга будет бесполезной для занимающихся историей нашего края.

Е.С[ичинский].

24 мая 1909 г.

Долго ли будете в Киеве? Куда едете на лето?

(НБ. IP. – Ф. III. – № 53784. – Арк. 1-2. Автограф).

№10

1909, 28 грудня, Камянець-Подільський.

Глубокоуважаемый и дорогой Орест Иванович!

Поздравляю Вас с Рождественскими праздниками и Новым годом; от души желаю Вам всех благ в новом году и всегда. Дай Бог Вам здоровья и крепких сил трудиться, работать на ниве свободной науки.

Я и не поздравил Вас, – не знаю поздравлять ли, с выходом из-под казенного ярма. В настоящее время Вы не занимаете никаких уроков? Но после трудов Вам необходим и отдых. Вижу Вас выступающим часто с научными трудами в Науковім Товаристві.

Ожидаем от Вас корректуры первых пяти глав Еванг[елия] от Иоанна. Пресвященный Парфений писал мне, что Вам послана корректура. Одновременно прислана и нам. Вы, конечно, знаете, что текст перевода этого просматривала комиссия при Академии Наук, и набор сделан по исправленной рукописи. Но кое-где поправки не сделаны, а именно (укажу Вам все эти места, чтобы Вы приняли во внимание):

1 гл. 1 и 2 ст. “споковвіку” комиссия поправила так: з початку (а сбоку карандашом дописано: ибо споковвіку обозначает продолжительность до настоящего времени). Мы оставили споковвіку, потому во 1-х, что такую мысль и нужно выразить: Бог – Слово существовало вечно и существует до сих пор, а не только “сначала” – “з початку” творения; во 2-х споковвіку уже напечатано в пасхальной

Евангелии, изданной Моск[овской] Синод[альной] Типографией назад тому года два или три.

I, 27 – обувья – комиссией поправлено: обуття.

I, 29 – бере гріхи мира – поправлено: здіймає гріх світа.

I, 38 – що вам треба – поправлено: чого шукаєте (дословний перевод).

I, 45 – та й каже – поправлено: сказав (в подл. (...)*).

II, 93 – побачивши – поправлено: бачачи (неблаговзвучно).

III, 16 мир – поправлено: світ.

IV, 29 – чи не Він то Христос? – поправлено: Чи се не Христос?

IV, 24 – Бог є дух – поправлено: Дух Бог.

IV, 33 – проміж собою – поправлено: один до одного.

IV, 50, 51, 53 – одужав – поправлено: живий.

IV, 53 – і весь дом його – поправлено: і всі, що в домі його.

V, 2 и 4 – купальня – ставок.

V, 8, 9 и 10 – постіль – ліжко (ліжко – кровать панська).

V, 13 – ухилився від народа, що був на тім місці – поправлено: зник, бо був натовп на місці тому. (Слово “зник” – неудобно, это говорится по отношению к диаволу или к чему-то нечистому).

V, 18 – шукали іудеї убити його – поправлено: бажали іудеї вбити його. (Слово “бажали” – слишком нежное)

V, 25 – оживут – житимуть.

Настав – надходить. (Ми поправили: настає).

Вот эти поправки не сделаны в посланной Вам корректуре.

Как здоровье Павла Игнатьевича? Слыхал я, что летом он сильно было заболел? Прошу засвидетельствовать мое глубокое уважение к нему. Когда бы Бог помог ему просмотреть это последнее Евангелие!

В июне я был в Киеве, но Вас не застал. Разные неприятные для меня дела занесли меня тогда в Киев: нужно было быть у попечителя... Вообще же дела мои кое-как поправились: пока не трогают меня, хотя тяжело мне теперь служить, убили у меня веру в свои силы, в свое положение... Вообще не легко жить, но Бог милостив... Посылаю Вам мою последнюю заметку о росписи церкви в украинском стиле (она, впрочем, была частью перепечатана в киев[ских] газетах).

Вернусь я к своему делу у попечителя. Меня защищал теперешний наш архиерей Серафим. Хотя его выставляют неприхильником к украинству, но он написал, между прочим, обо мне, что если и “называют его украинофилом, то это значит только то, что он любит свою родину, как любят свою родину все, изучающие ее историю и быт народа”. Что-то в этом роде... Историю пока можно заниматься...

А вышел ли том “Архива ЮЗ России” о семейных отношениях?

Вашей глубокоуважаемой супруге шлю сердечное поздравление с Новым годом и пожелание всего наилучшего. Глубокоуважающий Вас протоиерей Евф[имий] Сицинский.

Не знаете ли, можно ли высылать в Университет деньги за нравоучение или в Казначейство? Прошу мне написать об этом, если будете присылать корректуру.

Е.С[ицинский]. Каменец-Под[ольский].

28 дек[абря] 1909.

(НБ. IP. – Ф. III. – № 53785. – Арк. 1-3 зв. Автограф. Адреса на конверти: “Каменец-Под[ольский]. 30.12.09”, “Киев 1.1.10”).

№11

1910, 9 лютого, Кам'янець-Подільський.

Глубокоуважаемый Орест Иванович!

Основываясь на любезном Вашем обещании дать нововышедший том Архива ЮЗР, я поручил своему сыну, студенту Университета, зайти к Вам и взять книги, которые он мне привезет, так как думает к масляной приехать в Каменец. Покорнейше прошу дать книги и для нашего Церковного Историко-Археологического Общества и для меня, если можно. Я бы еще просил, нельзя ли мне дать какую-нибудь книжку Архива из недавно вышедших, так как в библиотеке Ист[орико]-Арх[еологического] Общества есть, а у меня нет, напр[имер] томы о заселении ЮЗ России (ч. VII, т. III) или томы о Львовском братстве (ч. I, т. XI-XII).

Корректуры, какие были у меня, я послал преосвящ[енному] Парфению, и за нами ничего теперь нет. Впрочем, еще не послан весь подлинник для набора, так как конец его не был прислан из Петербурга, хотя заметки, с предполагаемыми исправлениями все до конца присланы.

Будьте здоровы.

Глубокий поклон Вашей глубокоуважаемой супруге. Искренне уважающий Вас Протоиерей Е. Сицинский.

9 февр[аля] 1910 г., Каменец-Под[ольский].

(НБ. IP. – Ф. III. – № 53786. – Арк. 1-1 зв. Автограф).

№12

1910, 14 жовтня, Кам'янець-Подільський.

Дорогой Орест Иванович!

Весьма и весьма благодарен я Вам за книги, переданные через моего сына. Сейчас же, по получении книг, я с большим интересом прочитал Ваше исследование о брачном праве и семейном быте. Прочитал не отрываясь.

В последних вышедших томах “Архива ЮЗР” есть объявление, что в Вашей Комиссии продается IV-й том летописи Величко. Мы недавно приобрели в музей для пополнения комплекта 2-й и 3-й томы у антиквара в Петербурге за 8 руб. Не достает нам еще 4-го тома. В книжных магазинах (напр[имер] в Книгарні “Киевской Старины” нет в продаже этого тома. Будьте добры, сообщите, можно ли приобрести тот том в Комиссии. Я сейчас выслал бы деньги за эту книгу.

Преосвященный Порфирий прислал нам корректуру дальше Еван[гелия] от Иоанна и писал мне, что и Вам послана корректура, и мы ожидаем от Вас присылки этой корректуры. Запоздала с той корректурой типография; там у них была ревизия, управляющий Войт болел, а теперь ему предложено оставить эту должность. Словом там теперь замешательство. Когда бы скорее кончить это последнее Евангелие!

Тяжелые времена! От украинства отбирают то, что прежде дали.

Желаю Вам и всему Вашему глубокоуважаемому семейству встретить и провести Светлые Праздники в добром здоровье и благополучии.

Искренно уважающий Вас прот[оиерей] Е.Сицинский.

В нашем музее есть много дубликатов, старопечатных книг и один антикварий, торгующий в Львове желает купить некоторые экземпляры или заменять за некоторые необходимые нам издания. Но не знает, как ценить свои книги. Не посоветуете ли нам, как произвести оценку таких книг. Нет ли каких каталогов с ценами? Нельзя ли произвести обмен с каким киевским книгохранилищем?

Еще одно дело, – о нем я уже писал Вам как-то давно, еще при жизни Вл[адимира] Б[онифатьевича] Антоновича. Нельзя ли получить в дар нашему музею предметы добытые при раскопках в Балте, а особенно оловянную чашу и дискос (тарелочка). Теперь эти предметы в распоряжении, вероятно, Екатерины Николаевны. Как бы желательно было, чтобы эти предметы были у нас, а не затерялись где-нибудь, даже если бы они попали в киевские музеи. Ведь в киев[ских] музеях эти предметы не представляют столько интереса, как в нашем цер[ковно]-археологическом музее. Потрудитесь, прошу поговорить с высокоуважаемой Екатериной Николаевной об этом.

Е.С[ицинский].

(НБ. IP. – Ф. III. – № 53787. – Арк. 1-2. Автограф. Поштовый штампель на конверті: “Каменец-Подольский” 14.4.10”, “Киев 16.4.10”).

Коментар:

№1

“Архива”. Мається на увазі фундаментальна археографічна серія “Архив Юго-Западной России” (скорочено – АЮЗР або Архив ЮЗР), яку видавали українські науковці на чолі з В.Б.Антоновичем у другій половині XIX – на початку XX ст.

“Вашей Комиссии”. Мається на увазі “Тимчасова комісія для розбору давніх актів” (Київська археографічна комісія) – перша загальноукраїнська інституція з виявлення, вивчення та публікації джерел з історії України. Була створена у 1843 р., а у 1921 р. злилася з Археографічною комісією Всеукраїнської Академії наук. До її складу входили провідні українські історики, в т.ч. й О.І.Левицький.

“т.ІV-ый части I-ой”. У цій частині АЮЗР (всього 12 томів) публікувалися джерела з історії Православної Церкви в Україні.

№3

“Каманину”. Іван Михайлович Каманін (1850–1921) – видатний український історик і архівіст, з 1883 р. до смерті працював у Київському Центральному Архіві Давніх Актів.

№4

“Очерков народной жизни в Малороссии в XVII ст.”. Йдеться про книгу Левицький О.И. Очерки народной жизни в Малороссии XVII в. – К., 1902.

“Археологическом съезде в Харькове”. Археологічний з’їзд у Харкові відбувся у 1902 р.

№5

“в Екатеринославе на археологическом съезде”. У Катеринославі (нині – Дніпропетровськ) у 1905 р. відбувся XIII Археологічний з’їзд.

“война прекратится”. Йдеться про російсько-японську війну 1904–1905 рр.

“Саксаганский”. Панас Саксаганський (псевд. Тобілевича) (1859–1940) – видатний український актор і режисер, один з корифеїв українського театру. У 1890–1898 та 1905–1909 рр. очолював Товариство українських акторів.

№7

“очень побаивались наступавшего 9 января”. 9 січня 1906 р. виповнювалася річниця “Кривавої неділі” (9.01.1905 р.), коли в Петербурзі було розстріляно мирну демонстрацію робітників, що стало приводом до вибуху революції 1905–1907 рр. У зв’язку з цією річницею поліцією було вжито суворих попередніх заходів.

“академик Веселовский”. Мається на увазі Олександр Миколайович Веселовський (1838–1906) – видатний російський літературознавець і фольклорист.

№10

“Как здоровье Павла Игнатьевича?”. Мова йде про вищезгаданого П.Г.Житецького.

“наш архиерей Серафим”. Єпископ Серафим був у 1908 р. призначений на Подільську кафедру на зміну єпископу Парфенію (Левицькому).

№12

“IV-й том летописи Величко”. Вийшов у світ у Києві у 1864 р.

“Екатерины Николаевны”. Мова йде про Катерину Антонович-Мельник (1859–1942) – українського історика та археолога, удову В.Б.Антоновича.

Резюме

Печатаются 12 писем известного ученого и общественного деятеля Подолья Ю.Сицинского к известному украинскому историку и архивисту Оресту Ивановичу Левицкому, которые относятся к 1895–1911 гг. Они содержат важные факты относительно жизни и научной деятельности обоих ученых, в том числе свидетельствуют об активном участии Ю.Сицинского в подготовке к печати первого перевода Евангелия на украинский язык.

Ключевые слова: Ю.Сицинский, О.Левицкий, письма, научная деятельность, Евангелие, владыка Парфений.

Одержано 11 листопада 2010 р.

СПІВПРАЦЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО І ЧЛЕНІВ РОДИНИ СІЦІНСЬКИХ-СІЧИНЬСЬКИХ НА МИСТЕЦТВОЗНАВЧІЙ НИВІ

У статті відображено співпрацю відомого українського історика Михайла Грушевського з членами відомої української родини істориків і мистецтвознавців Сіцинських-Січинських щодо дослідження ними історії українського мистецтва.

Ключові слова: мистецтвознавець, Михайло Грушевський, Євфимій Сіцинський, Володимир Січинський.

В українській історіографії ХХ – початку ХХІ ст. взаємовідносини відомого українського історика Михайла Грушевського з членами славної української родини істориків і мистецтвознавців Сіцинських-Січинських, що залишила значний слід у культурно-мистецькому житті України, частково висвітлили в своїх працях М.Мушинка (Пряшів)¹, Л.Баженов², В.Логвіна³ та ін.⁴. Нами, на підставі наявних та віднайдених матеріалів, привертається увага українських дослідників до маловідомих фактів творчої співпраці М.Грушевського з Є.Сіцинським і В.Січинським щодо дослідження історії українського мистецтва.

У своїй співпраці М.Грушевський і члени подільської родини Сіцинських-Січинських пройшли декілька етапів.

Так, на першому етапі досить зважено, демократично і терпимо поставився відомий історик Михайло Грушевський до наукового мистецтвознавчого доробку Євфимія Йосиповича. Він, рецензуючи його праці, писав, що вчений “представляє собою типичного провінціального дослідника в ліпшім значінню того слова, і для тих, що, сидячи в провінціальних містах, плачуться на неможливість щось робити, може бути прикладом, як може чоловік робити, сидіти і в такому мало інтелігентнім куті, як славний Кам’янець”. Є.Сіцинський ще навчаючись в академії збирав та обробляв матеріал, який мав під рукою (переважно з церковної історії й археології), та робив усе “над історією рідного Поділля, так виходили його описи давніших подільських церков, монастирів”⁵. Марія Грушевська підтримала свого чоловіка Михайла Сергійовича і, рецензуючи працю Є.Й.Сіцинського “Исчезающий тип деревянных церквей” (1905) з історії українського храмового мистецтва, писала, що дослідник одним з перших подав докладний опис старих дерев’яних церков Поділля, зазначивши при цьому, що українська дерев’яна архітектура має “свій оригінальний стиль, вироблений з візантійського”⁶.

На другому етапі вже Є.Січинський присвятив Михайлу Сергійовичу декілька своїх праць, серед них: “Ак[адемік] М.Грушевський, як історик” (1926)⁷ і “Грушевський М.С.”⁸, в яких висвітлено внесок відомого вченого в дослідження історії і культури українського народу.

На третьому етапі до висвітлення мистецтвознавчих здобутків Михайла Сергійовича підключився син Є.Січинського – Володимир Січинський, якому належать біля сотні досліджень з історії українського та світового мистецтва, методики мистецького виховання і мистецького навчання. Вчений, вивчаючи особливості розвитку українського мистецтва і з’ясовуючи його місце та значення у загальносвітовому культурному процесі, в своїх працях переконливо доводив, що “українське мистецтво у всіх його проявах упродовж століть зберігало свою самобутність і ніколи не було складовою частиною сусідніх культур”. Він також простежив “генезу, тяглість і, що особливо важливо, безперервність розвитку українського мистецтва у контексті світового мистецького процесу”⁹.

Своїм взаєминам з відомим українським вченим М.Грушевським В.Січинський присвятив розділ “Зустріч з М.Грушевським” рукописної праці “За українське мистецтво. Спогади 1900–1960”, копію якої нам надав його син Ярослав Січинський¹⁰. Після наукового опрацювання ця рукописна праця В.Січинського, з метою її введення в науковий обіг, була опублікована в повному обсязі у “Збірнику праць молодих учених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України” (2007)¹¹. Крім того, автор не тільки описав свою співпрацю з М.Грушевським, але зібрав і опрацював колосальний науковий матеріал про дослідження знаним українським вченим історії українського мистецтва. Так, на підставі вивчення майже півсотні мистецтвознавчих праць, розвідок і рецензій М.Грушевського, присвячених висвітленню різних напрямів українського мистецтва, В.Січинський дав короткий аналіз мистецтвознавчої спадщини вченого, відзначивши його внесок у розвиток історії мистецтва України¹². На урочистому зібранні Українського літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку В.Січинський виголосив доповідь “М.Грушевський як історик українського мистецтва (з нагоди 20-річчя з дня смерті)”, яку невдовзі опублікував часопис “Свобода” (1955)¹³.

Всі мистецтвознавчі дослідження і здобутки знаного українського історика Михайла Грушевського на підставі аналізу, зробленого В.Січинським, можна умовно поділити на п’ять напрямів:

- власні мистецтвознавчі праці;
- статті-огляди мистецьких публікацій;
- рецензії на найбільш важливі видання з історії українського мистецтва;
- надання шпальт редактованих ним видань для опублікування знаними

українськими дослідниками-мистецтвознавцями і митцями своїх праць;

- участь у створенні різних мистецьких осередків (об'єднань, навчальних закладів) українськими митцями та мистецтвознавцями.

Так, характеризуючи творчі надбання вченого в галузі історії українського мистецтва, В.Січинський писав, що “знаменитий синтетик та ерудит М.Грушевський розумів історію як усестороннє, основне знання рішуче всіх форм, галузей і відтінків людської творчості”. Саме тому “його історія України-Руси – це перша справжня енциклопедія українського народу”, де відображено “найдокладніші відомості не тільки про зовнішні, чисто-формальні, історичні події, але також про соціальні відносини, промисловість, торгівлю, право, побут, літературу, філософію, церкву, театр, музику і, врешті, всі галузі образотворчого мистецтва, як архітектура, різьба, малярство та ужиткове (промислове) мистецтво”. Відомий історик, добре розуміючи роль мистецтва, писав, що “мистецтво в житті українського народу займало визначне місце, і то більшою мірою, як у багатьох інших народів”. Саме тому дослідження Михайла Сергійовича в галузі мистецтвознавства були не випадковими чи односторонніми, а постійними і різноманітними. Він з однаковою зацікавленістю вивчав архітектуру, геральдику, гравєрство, графіку, друкарство, малярство, мініатюру, нумізматику, одяг, промислове і народне (селянське) мистецтво, різьбу, сфрагістику тощо¹⁴. Про це свідчать його праці, бібліографічний покажчик яких уклав В.Січинський, що дає змогу сучасним дослідникам мати досить повну уяву про зміст і обсяг праць вченого з історії українського мистецтва.

Найбільша заслуга Михайла Грушевського перед українським мистецтвом, стверджував В.Січинський, у “його синтетичних оглядах українського мистецтва в “Історії України-Руси”. Саме в ній вчений “не тільки дав перший суцільний синтетичний огляд історії українського мистецтва” старокняжої доби X–XII ст. (1905) і доби XIII–XVI ст. (1907), “але загалом вперше в українській літературі правильно підійшов до питання – що саме треба розуміти під назвою українського мистецтва”. М.Грушевський, як учений світового рівня, “не міг інакше розглядати пам’ятки українського мистецтва, як лише за територіальним принципом”, зараховуючи до українського мистецтва всі “пам’ятки на всій українській етнографічній території, незалежно ким вони створені”. Далі вчений писав, що таке бачення українського мистецтва його сучасниками “приймається як самозрозумілий, як загальноприйнятий серед усіх інших європейських народів”. Хоча цей “засадний принцип” ученого тривалий час “не знаходив більшого зрозуміння і був просто “сенсаційним” для українського читача”. Ще тривалий період після опублікування “Історії України-Руси” українські “мистецтвознавці не могли вийти з хуторянських рамок етнографізму і провінціалізму,

розуміючи під українським мистецтвом лише “народне” (селянське) мистецтво, або визнавали такими лише твори деякої релігійної групи..., або нарешті починали історію українського мистецтва щойно з XVII ст. – “українським бароко”¹⁵.

Подані Михайлом Сергійовичем в “Історії України-Руси” загальні огляди українського мистецтва цінні, на думку В.Січинського, ще й з методологічного погляду, адже “дають повний, заокруглений нарис пам’яток мистецтва в тому обсязі, як це дозволяла зробити тогочасна література”. Вчений “з властивою йому ерудицією і основним знанням матеріалу докладно описує важливі пам’ятки, подає еволюцію розвитку українського мистецтва, намічає мистецькі течії, які приходили ззовні, подає характеристичні риси українського мистецтва та з’ясовує своєрідності української творчості”. При цьому він висвітлює не лише архітектуру, різьбу і малярство, але описує й такі галузі ужиткового (промислового) мистецтва, як емаль, кераміка, скло, ювелірство та інші, досить широко й критично використовуючи при цьому усю наявну наукову літературу і музейні джерела, подає бібліографію¹⁶.

За спостереженням В.Січинського, особливе значення для сучасних українських мистецтвознавців мала праця М.Грушевського “Ілюстрована історія України” (1912), що “є цілим скарбом ілюстрованого матеріалу до історії українського мистецтва”, а також студія “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці” (1912), яка “вперше відкрила нам все багатство і красу старої української графіки і гравєрства”. Характеризуючи ці праці вченого, В.Січинський відзначив, що його сучасники “українські графіки були виховані” саме на цих працях і дуже часто українські мистецтвознавці й митці не раз заглядали “до цього джерела”¹⁷.

Досить цінними, на думку В.Січинського, є праці знаного історика з історії архітектури XV ст., в яких було зроблено описи подільських замків 1491 р. (1895) і львівського замку (1896). Він також подав історію таких храмових споруд, як церква святого Василя в Овручі (1910), Мстиславова церква у Володимирі-Волинському (1911), сакральна святиня українського християнства – Аскольдова могила (1911). Дослідник також звернув увагу на творчі здобутки українського малярства XVII–XVIII ст., опублікувавши такі цінні мистецтвознавчі статті, як “Портрет Хмельницького” (1898), “До портрета Мазепи” (1909), “Ще до портрета Мазепи” (1910).

У своїх мистецтвознавчих дослідженнях М.Грушевський торкався окремих аспектів спеціальних мистецьких тем в працях “Український герб” (1917), “Український державний герб” (1918), “Українська гривня” (1918) та “Українські стародруки” (1921). Крім того, про народне (селянське) мистецтво він опублікував статтю “Туцільська вистава (з портретом

М.Шкрибляка” (1904), про українське музейництво – “Друга руська артистична вистава у Львові” (1900) і “Друга вистава образів Івана Труша” (1901). Водночас, учений виявив інтерес до сучасного мистецтва, проявивши себе “не тільки прекрасним спостерігачем і дослідником, але справжнім мистецтвознавцем”, що засвідчили його статті про портрет Шевченка роботи Ф.Красицького (1906), про пам’ятник Шевченкові (1908, 1909) і про митців-селян (1910)¹⁸.

Свої власні мистецтвознавчі праці, статті і рецензії з історії українського мистецтва М.Грушевський найчастіше публікував у таких часописах, як “Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” і “Літературно-науковий вісник” (Львів), “Україна”, “Народна Воля” і “Село” (Київ), “Вісник політики, літератури й життя”, “Книга” (Відень) та багатьох інших.

В.Січинський уклав бібліографічний покажчик лише окремих, найбільш цінних з цих праць М.Грушевського, з’ясовуючи при цьому “особливі занедбані теми в історіографії старого українського мистецтва, або нові знахідки, які освітлюють проблеми української образотворчості та мистецьких течій на території України”¹⁹.

Серед рецензій М.Грушевського на найбільш важливі видання з історії українського мистецтва варто відмітити цінні відгуки на праці В.Антоновича про нумізматику, Х.Вовка про етнографію, Д.Айналова з історії руського мистецтва, Н.Кондакова з історії візантійського мистецтва, А.Хміля з історії мистецтва і цивілізації, М.Ростовцева про античне мистецтво в Україні, А.Стороженка про римо-католицькі храми Києва, Я.Смірнова про рисунки Києва 1651 р., Л.Нідерле про слов’янську археологію, А.Міллера про розкопки Танаїсу, З.Батовського про польського графіка Яна Норбліна, І.Свенціцького про українське друкарство, на церковно-археологічні нариси П.Лашкарьова і статтю невідомого автора про античне мистецтво Причорномор’я, на праці “Друга мистецька вистава українських митців у Львові” (1900), “Друга виставка образів Івана Труша” (1901), “Туцьольська вистава” (1904)²⁰.

Значну цінність для сучасних українських дослідників мають огляди відомого історика різних опублікованих праць про українське мистецтво в таких виданнях, як “Археологическая летопись Южной России”, “Древности”, “Записки Русского Археологического Общества”, а також огляди музейних каталогів, наукових збірників і записок²¹.

За сприяння М.С.Грушевського в журналі “Україна” були опубліковані мистецтвознавчі праці В.Січинського: “Брама в Мілеті і фасад катедри у Володимирі Волинському” (1928)²², “Українське пластичне мистецтво” (1928, 1929)²³, “Перший Міжнародний конгрес народного мистецтва в Празі” (1929)²⁴.

М.Грушевський був ініціатором створення різних осередків українських митців та мистецтвознавців на теренах України, став одним з організаторів українського мистецького об'єднання “Товариства прихильників руської штуки” у Львові (1905). Вчений зробив досить значний внесок у створення і розбудову музею Наукового Товариства ім. Шевченка (Львів), став одним із співзасновників Української академії мистецтва в Києві (1917)²⁵. Згодом у праці “Українська академія мистецтва” (1926), В.Січинський добрим словом згадав ініціаторів її заснування М.Грушевського, М.Бойчука, М.Бурачека, В.Кричевського, Ф.Кричевського, О.Мурашка, Ю.Нарбута, І.Стешенка. В рукописі “Наукові дослідження над українським мистецтвом” (1925) В. Січинський відмічав, що саме з поверненням Михайла Сергійовича весною 1924 р. до Києва було “намічено план дослідів з історії України (також і мистецтва) по окремих районах (Правобережжя, Лівобережжя, Степова Україна, Поділля, Західна Україна і т.д.)”. Крім того, він планував відновити “видання “Збірників Наукового Товариства” зі спеціальними статтями з археології, історії мистецтва та ін.”²⁶.

Підсумовуючи внесок М.Грушевського в дослідження українського мистецтва, В.Січинський писав, що подана ним історія “є для нас першим незвичайно важливим джерелом пізнання українського мистецтва, без якого не може обійтися ні один історик мистецтва, мистецтвознавець і практик-митець. І треба лише жаліти, що вона не доведена до кінця так само, як ціла “Історія України-Руси”²⁷.

Отже, співпраця М.Грушевського і членів родини Січинських-Січинських на мистецтвознавчій ниві є цікавою сторінкою інтелектуального життя України новітнього часу. Вона потребує подальшого вивчення із залученням нових документальних матеріалів, насамперед, епістоляріїв, мемуарних джерел. Що розпорочені по архівосховищах окремих зарубіжних країн.

Примітки:

1. Січинський, В. Із “Спогадів 1900–1960 рр.” / В. Січинський ; Під ред. М. Мушинки // Дукля. – Presov, 1994. – № 3. – С. 49-52; Мушинка, М. Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини / М. Мушинка. – Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки, 1995. – 122 с.

2. Баженов, Л. В. Володимир Антонович та його учні – дослідники Поділля / Л. В. Баженов // Наукові праці історичного факультету. – Кам’янець-Подільський : Історичний факультет Кам’янець-Подільського державного пед. інституту, 1995. – Т. 1. – С. 163-170; Баженов, Л. В. М.С.Грушевський і Поділля / Л. В. Баженов // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. – Кам’янець-Подільський, 1995. – С. 219-221; Баженов, Л. В. Михайло Грушевський і Євтим Січинський (З історії взаємин на ниві досліджен-

ня Поділля) / Л. В. Баженов // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 69-76; Баженов, Л. В. Святий Січинський і Михайло Грушевський (З історії листування на ґрунті дослідження Поділля) / Л. В. Баженов // Дивокрай. Хмельниччина Подільська. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Вип. 2. – С. 79-80 та ін.

3. Логвіна, В. Л. М.С.Грушевський, Є.Й.Січинський та В.Ю.Січинський: перехрестя долі / В. Л. Логвіна // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 178-183; Логвіна, В. Л. В.Січинський – дослідник історії українського мистецтва / В. Л. Логвіна // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Відп. ред. проф. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 1 : Десятиріччю Центру дослідження історії Поділля присвячується. – С. 465-470; Логвіна, В. Л. Володимир Січинський в науковому, громадському і освітянському житті України та української еміграції (перші десятиліття – 60-ті рр. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук / В. Л. Логвіна. – Кам'янець-Подільський, 2006.

4. Тремб'юцький, А. М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Січинського (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 284 с.; Вшанування пам'яті проф. М.Грушевського // Свобода. – Нью-Йорк, 1955. – № 90. – 12 травня.

5. Грушевський, М. Рецензія на: Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / М. Грушевський // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка (ЗНТШ). – 1895. – Т. 8. – С. 16.

6. Грушевська, М. Рецензія на: Сецинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии. – Каменец, 1904 / М. Грушевська // ЗНТШ. – 1905. – Т. 73. – С. 220.

7. Січинський, Є. “Ак. М.Грушевський, як історик”. Рукопис / Є. Січинський // Доповідь на розширених урочистих зборах наукової інтелігенції з участю представників трудових колективів міста й округи з нагоди 60-ліття від дня народження і 40-річчя наукової і громадської діяльності академіка Михайла Грушевського у Кам'янці 3 жовтня 1926 р.

8. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 68-70.

9. Шафран, Р. Теоретична спадщина Володимира Січинського в контексті українського мистецтва 1920–1960 рр. : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства / Р. Шафран. – Львів, 2001. – С. 1.

10. Січинський Володимир. За українське мистецтво. Спогади 1900–1960. Рукопис // Сімейний архів Ярослава Січинського в Кергонксоні (США). – Арк. 11-15; Лист Січинського Я. до Тремб'юцького А. від 1-го березня 2003 р. Оригінал // Родинний архів А.Тремб'юцького. – Арк. 3.

11. Тремб'юцький, А. Просопографічний портрет родини Січинських-Січинських за матеріалами родинного архіву Ярослава Січинського / А. Тремб'юцький // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 2006. – Т. 14. – С. 321-348.

12. Січинський, В. Українська академія мистецтва / В. Січинський // Українське

мистецтво. – Львів, 1926. – № 2. – С. 51-53; Січинський, В. Розвідки Михайла Грушевського з українського мистецтва / В. Січинський // Мистецтво. Орган асоціації незалежних українських митців. – Львів, 1936. – Зошит I. – С. 9-11; НТЕ. – К., 1997. – № 1. – С. 53-56; Січинський, В. Михайло Грушевський (1866–1934) / В. Січинський // Мистецтво. – Львів, 1936. – № 1. – С. 9-11; Січинський В. Наукові досліді над українським мистецтвом. Рукопис // Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 402. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 246-257.

13. Січинський, В. М. Грушевський, як історик українського мистецтва (з нагоди 20-річчя з дня смерті) / В. Січинський // Свобода. – 1955. – № 105. – 3 червня. – С. 3-4.

14. Січинський, В. Розвідки Михайла Грушевського з українського мистецтва... – С. 53.

15. Там само. – С. 55.

16. Там само.

17. Там само. – С. 54.

18. Там само. – С. 55.

19. Там само. – С. 54.

20. Там само. – С. 53, 55.

21. Там само. – С. 54.

22. Січинський, В. Брама в Мілеті і фасад катедри у Володимирі Волинському / В. Січинський // Там само. – 1928. – Кн. 3. – С. 24-26, іл.

23. Січинський, В. Українське пластичне мистецтво / В. Січинський // Там само. – 1928. – № 6. – Кн. 37. – С. 128-134; Січинський, В. Українське пластичне мистецтво / В. Січинський // Там само. – 1929. – № 9. – Кн. 36. – С. 135-145.

24. Січинський, В. Перший Міжнародний конгрес народного мистецтва в Празі / В. Січинський // Там само. – 1929. – № 1/2. – Кн. 32. – С. 177-180.

25. Січинський, В. Розвідки Михайла Грушевського з українського мистецтва... – С. 54.

26. Січинський, В. Наукові досліді над українським мистецтвом... – Арк. 246-246 зв.

27. Січинський В. Розвідки Михайла Грушевського з українського мистецтва... – С. 55.

Резюме

В статтє отобразено сотрудничество известного украинского историка Михаила Грушевского с членами известной украинской семьи историков и искусствоведов Сичинских-Сичинских относительно исследования ими истории украинского искусства.

Ключевые слова: искусствовед, Михаил Грушевский, Евфимий Сичинский, Владимир Сичинский.

Одержано 4 листопада 2010 р.

О.П.КРИЖАНІВСЬКИЙ – ІСТОРИК, ПЕДАГОГ, ОСОБИТІСТЬ

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях видатного українського вченого-історика, талановитого педагога, завідувача кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка О.П.Крижанівського (1944–2010). Розглядаються його історичні погляди, світобачення та наукова спадщина.

Ключові слова: О.П.Крижанівський, університет, педінститут, викладач, історія церкви, Правобережна Україна, Стародавній Схід.

Життєвий шлях видатного українського історика, фахівця з історії України нового часу, талановитого викладача і педагога Олега Прокоповича Крижанівського – це шлях багатьох інтелектуалів його покоління, яким випало долати наслідки “культу особи” і розбудовувати країну в період хрущовської “відлиги” та роки “розвинутого соціалізму”. Це – історія покоління вчених, яке народилося в 40-х рр. минулого століття і якому довелося відновлювати і розвивати постраждалу від репресій 1950-х років вітчизняну науку й культурну традицію.

Він народився 3 січня 1944 р. в с.Красна Слобідка Обухівського району Київської області у вчительській родині. Батько – Прокіп Михайлович – випускник історико-філософського факультету Київського державного університету, щоб прогодувати родину деякий час працював чорноробом Григорівського цукрозаводу, а з 1943 р. у складі Червоної Армії брав участь у радянсько-німецькій війні й отримав ряд бойових нагород. Мати – Ніна Федорівна – випускниця Київського сільськогосподарського інституту, працювала шкільним вчителем. У 1946 р. родина переїхала в с.Деренівці Корсунь-Шевченківського району, де вони обидва вчителювали у місцевій школі, до першого класу якої у вересні 1949 р. пішов їх син Олег. Згодом сім'я перебралася до с.Мліїв Городищенського району, в середній школі якої працювали батьки, а діти здобували освіту. Вже з дитинства найстарший з останніх, Олег, допомагав батькам по господарству, а тому нелегкі умови селянського життя вплинули на формування характеру і світоглядні підвалини майбутнього історика.

Після закінчення зі срібною медаллю середньої школи (1960 р.) він за порадою батька вступив на історико-філософський факультет (відділ історії) Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, де пограпив у сприятливу для навчання науково-педагогічну атмосферу. На факультеті в той час викладали талановиті вчені-історики і педагоги: професори Ю.Бі-

лан, О.Бородін, М.Грищенко, В.Дядиченко, В.Жебокрицький, В.Маркіна, М.Марченко, доценти П.Овчаренко, А.Буцик, В.Бруз, А.Джеджула, А.Кізченко, В.Котов, А.Мартиненко, В.Тарасенко, С.Яковлев та ін.

Завдяки зусиллям викладачів і систематичній праці О.Крижанівський отримав блискучу історичну освіту. Вже на студентській лаві він виявив здібності до наукової роботи, зокрема брав активну участь в роботі наукового студентського гуртка з історії середніх віків, що функціонував при кафедрі стародавнього світу і середніх віків, яку з 1960 р. очолювала кандидат історичних наук (з 1963 р. – доктор наук) В.Маркіна. На його засіданнях він не раз виголошував змістовні повідомлення, провів апробацію своєї першої наукової праці “Античність і Відродження”, яку кафедра рекомендувала до участі у всесоюзному конкурсі студентських наукових робіт.

Майбутній історик брав активну участь у громадському житті факультету й університету: виконував обов’язки члена бюро комсомольської організації курсу, приймав участь у сільськогосподарських роботах на ланах Київщини і Кіровоградщини. У січні 1964 р. він став кандидатом, а в березні 1965 р. – членом КПРС, що у той час відкривало шлях до наукової і педагогічної роботи у вищих навчальних закладах. У характеристиці студента-випускника Олега Крижанівського, підписаній деканом факультету П.Овчаренком і секретарем парткому В.Брузом, відзначалося: “За час навчання в університеті проявив себе як дисциплінований, здібний і вдумливий студент. Вчився в основному на “відмінно”. Провів відмінно педагогічну практику в школі, виявивши здібності до педагогічної роботи. <...> Виявив неабиякі здібності до наукової роботи”¹.

Після закінчення університету за направленням Міністерства освіти УРСР О.Крижанівський почав працювати асистентом кафедри історії Кам’янець-Подільського педагогічного інституту (з посадовим окладом 105 крб. в місяць). Утім, розгорнути педагогічну діяльність він не встиг, оскільки в листопаді 1965 р. був призваний до лав Радянської армії. Після демобілізації повернувся на посаду асистента кафедри історії педінституту, де його академічне навантаження за 1966–1967 навчальний рік склало 592 години².

Дякуючи наполегливій і цілеспрямованій праці, молодий викладач досить швидко опанував нормативні дисципліни для студентів історичного відділу історико-філологічного і загальнонаукового факультетів “Історія стародавнього світу” (I курс), “Історія СРСР” (I курс), а також розробив спецкурс “Питання історії в творах живописців і скульпторів”, який читав студентам I–III курсів³. Його колишній учень В.Степанков (нині професор кафедри всесвітньої історії Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка) згадує: “У середині 60-х рр. навчальні програми орієнтували студентів-істориків на вивчення переважно соціально-

економічних і політичних проблем вітчизняної і зарубіжної історії, а тому їх відразу зацікавила новизна спецкурсу, який почав викладати О.Крижанівський. Він знайомив майбутніх вчителів історії з різноманітними аспектами вітчизняної культури, майже невідомими більшості із них. Їм також імпував високий науковий рівень знань молодого викладача, його м'якість і совісність у відносинах зі студентами, чимало з яких за своїм віком були набагато старшими за нього"⁴.

У липні 1967 р. О.Крижанівський успішно склав вступні випробування й вступив до аспірантури при кафедрі історії Української РСР Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка і, як показав подальший перебіг подій, цей крок став визначальним у його сходженні до вершин педагогічної і наукової кар'єри. Наприкінці серпня 1967 р. він був звільнений з посади асистента кафедри історії Кам'янець-Подільського педінституту⁵ і переїхав до Києва.

Науковим керівником кандидатської дисертації О.Крижанівського став доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії УРСР і колишній декан історичного факультету Київського державного університету П.Лавров, який спеціалізувався на вивченні української історії ХІХ – початку ХХ ст. Першими результатами професійної наукової діяльності молодого вченого стали статті по темі дисертаційного дослідження⁶ та захищена в листопаді 1970 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка кандидатська дисертація⁷. Остання отримала високу оцінку офіційних опонентів: доктора історичних наук, професора Л.А.Коваленка, під керівництвом якого О.Крижанівський працював на кафедрі історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, кандидата історичних наук, старшого викладача Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка А.М.Катренка, а також схвальну рецензію кафедри історії Луцького державного педагогічного інституту.

Дисертаційне дослідження було присвячено інвентарній реформі 1847–1848 рр. у Волинській губернії, вивчення якої, на думку автора, мало суттєве наукове значення: по-перше, “допомагало у вирішенні проблем специфіки генези капіталізму в умовах кріпосництва, окремі аспекти якої є дискусійними”; по-друге, було “дуже важливим при висвітленні класової боротьби на селі напередодні падіння кріпосного права в Росії, оскільки наслідком її проведення був значний підйом селянського антифеодального руху на Правобережній Україні”⁸. Зрештою, в дисертації було проаналізовано передумови, хід і наслідки інвентарної реформи, що розглядалася в контексті боротьби російського уряду з польською шляхтою, котра становила кістяк учасників повстання 1830–1831 рр. Вивчення різнопланових

матеріалів й історичних документів дозволило автору обґрунтувати висновок, що в силу низки політичних обставин російський уряд пішов на виділення для викупу селянами Правобережжя інвентарних наділів. Їх обов'язкове введення, за його спостереженням, було черговою “спробою уряду Миколи I погасити на Правобережній Україні полум'я селянської антикріпосницької боротьби і завдати удару по польському національно-визвольному руху”⁹.

Слід зазначити, що узагальнення молодого науковця цілком вкладалися в офіційний канон радянської історіографії, але вирізнялися певною оригінальністю і демонстрували прагнення розширеного його тлумачення. Останнє, зокрема, стосувалося трактування ним інвентарної реформи на Волині як одного із чинників політики російського уряду щодо придушення польського національного руху.

Після закінчення аспірантури (1970) О. Крижанівський працював на посаді викладача кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, що стала єдиним місцем його подальшої науково-педагогічної роботи. Упродовж багатьох років він викладав студентам-історикам нормативні дисципліни за профілем кафедри: “Історію Стародавнього Сходу”, “Етнографію південних і західних слов'ян”, ряд спецкурсів. Утім, головними серед його наукових зацікавлень залишалися проблеми української історії нового часу. Протягом наступних 10–15 років відбувається перетворення фахівця з аграрної історії у дослідника історії церкви та релігійної думки в Україні доби нового часу.

Вочевидь, визначальними у цьому процесі стали його бажання відійти від розробки традиційної для української радянської історіографії проблематики – історії робітничого класу і селянства, їх ролі й місця в соціально-економічних процесах, а також вийти за межі усталених парадигм і зруйнувати деякі з офіційних канонів і штампів, що панували в тогочасній історичній науці. Ці чинники й академічна безперспективність переорієнтації творчих пошуків, відповідно до профілю кафедри, на вивчення проблем історії Стародавнього світу або європейського середньовіччя (проблематичність отримання закордонних відряджень для виявлення і опрацювання необхідних джерел), зумовили зацікавленість Олега Прокоповича розробкою проблем історії церкви в Україні. Вона збережеться протягом усього творчого шляху вченого.

Автору цієї статті запам'ятались одні зі зборів парторганізації історичного факультету Київського університету середини 80-х рр., коли викладачі молодшого і середнього покоління звітували про підготовку ними докторських дисертацій. Серед них також доцент О. Крижанівський, який

від членів президії партійного зібрання отримав кілька критичних зауваг, що стосувалися актуальності теми дисертаційного дослідження й термінів його написання.

Так чи інакше, протягом другої половини 70-х – 80-х рр. з'являється низка публікацій О.Крижанівського з історії експансії католицизму на Правобережжі¹⁰, традиційних джерел церковних доходів у XVIII ст.¹¹, експлуатації селян церквою напередодні скасування кріпосного права¹², антицерковних настроїв селян у першій половині XIX ст.¹³, антицерковної боротьби селян¹⁴ тощо.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. став ще одним вододілом у житті О.Крижанівського. У 1989 р. його було обрано завідувачем кафедри історії стародавнього світу і середніх віків. Нова посада передбачала його активну участь у визначенні стратегії і шляхів подальшого розвитку кафедри, насамперед її навчальної, методичної і наукової роботи, в переломний період новітньої історії України та її вищої школи. У ці ж роки вчений завершив написання монографії “Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.)” (вийшла друком 1991 р. у видавництві “Вища школа”¹⁵) і текст однойменної докторської дисертації, захищеної у 1992 р. Вони дозволяють відслідкувати певні авторські вподобання та нахили стосовно техніки викладу матеріалу, його тлумачення тощо.

Насамперед, слід зазначити, що автор ґрунтовно опрацював і ввів до наукового обігу документи семи архівосховищ, зокрема: Центрального державного історичного архіву СРСР у Ленінграді, Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, Державних архівів Волинської, Житомирської, Київської і Хмельницької областей, Рукописного відділу ЦНБ АН УРСР ім. В.І.Вернадського; використав масив опублікованих документів і матеріалів. За мету дослідження він поставив “висвітлити масштаби і характер господарської діяльності церкви на Правобережній Україні в XVIII – першій половині XIX ст. в умовах відносно незалежного економічного життя церкви у XVIII ст. та поступового взяття його під державний контроль після включення Правобережжя до складу Росії”¹⁶. Окремо слід вказати і на структуру його монографії, адже більша її частина (3 розділи із 4-х) хронологічно охоплювали події XVIII ст. Тільки в заключному розділі автор висвітлював соціально-економічний розвиток церкви на Правобережжі в першій половині XIX ст.

Насамперед, О.Крижанівський схарактеризував релігійну ситуацію на Правобережній Україні в XVIII ст., яку назвав “етапом посилення впливу католицизму на Правобережжі, загального зміцнення церкви в регіоні”¹⁷. Він довів, що економічною основою для інтенсивного церковного будів-

ництва стала народна колонізація спустошених під час польсько-турецької війни територій, в якій участь взяло також чернецтво. Повною ж мірою використати цей економічний фактор католицька церква змогла завдяки сприятливій політичній обстановці, насамперед її підтримці польською Короною і шляхтою.

Однією з особливостей церковного життя Правобережжя в XVIII ст. дослідник вважав посилення впливу католицизму. На його думку, “за допомогою унії шляхта і католицьке духовенство сподівались покатоличити й полонізувати православних українських селян, адже, як слушно вважали феодала, визискувати одновірців завжди легше, ніж іновірців”¹⁸. Водночас дослідник стверджував, що задушити православ’я на Правобережжі польській шляхті й католицькому духовенству не вдалося, а опір католицизму з боку православного духовенства й, особливо, селян нерідко змушував місцевих шляхтичів послаблювати утиск православ’я, повертати православним їхні храми¹⁹.

Крім того, О.Крижанівський обґрунтував думку, що корінні зміни в релігійній ситуації на Правобережній Україні настали з її включенням до складу Російської держави, коли на авансцену релігійно-політичного життя повернулася православна церква і з’явилися перші ознаки секуляризації²⁰.

Вивчення комплексу різнопланових джерел дозволило О.Крижанівському виокремити наступні особливості церковного господарства на Правобережжі у XVIII ст.: по-перше, у фільваркових господарствах великих церковних маєтків (почали виникати в другій половині XVII ст. і базувалися на панщинній повинності селян у поєднанні з натуральною та грошовою рентами) Волині й Північного Поділля займалися вирощуванням традиційних зернових, бобових, технічних і городніх культур, а також тваринництвом, птахівництвом, бджільництвом; по-друге, сільське господарство на церковних землях розвивалось екстенсивним шляхом, було малопродуктивним, тому духовенство приділяло певну увагу розвитку різноманітних промислів (гуральницького, млинарського, ткацького, залізоробного, гутного, деревообробного тощо); по-третє, у другій половині XVIII ст. у сільськогосподарському й промисловому виробництві церковних маєтків зросло використання сезонної і постійної вільнонайманої праці, яке поєднувалося з примусовим наймом кріпаків; по-четверте, основну увагу духовенство приділяло торгівлі та лихварству, і хоч “його торгово-лихварський капітал існував переважно у вигляді багатства, а не вкладався в промисловість, все ж він сприяв процесу первісного нагромадження капіталу на Правобережжі – важливій передумові капіталістичного виробництва”²¹.

Чільне місце в дослідженні О.Крижанівського відводилося з’ясуванню проблеми взаємин між церквою і селянством у XVIII ст. Він дотримувався

думки, що для господарського процвітання католицька Церква широко використовувала селянську працю. У церковних маєтках, як і в шляхетських, застосовувались однакові методи стягнення з селян феодальної ренти, які духовенство доповнило специфічними способами одержання поборів і прибутків: церковна десятина, плата за треби, відробіток церковної покути тощо²². Історик виокремив регіональні особливості зростаючої кріпацької експлуатації селян: панщинна повинність у поєднанні з грошовою та натуральними рентами панувала на Волині, а на Київщині та південному Поділлі здебільшого платили високий чинш та давали натуральну данину. Він також спостеріг, що розміри усіх трьох форм феодальної ренти протягом XVIII ст. зростали, а найважча з них – відробіткова – у другій половині століття досягла 4-5 днів на тиждень. Наголошуючи на посиленні кріпацького визиску, дослідник відзначив активну участь церковних селян в антифеодальних і визвольних рухах, які “в тій історичній обстановці виявились у формі опору унії”, а формами їхнього соціального протесту стали масові втечі селян, відмова від виконання повинностей, вихід із кріпацького стану, присвоєння церковного майна, розправа з священнослужителями, відмова від відбування церковної покути²³.

У своїй монографії О.Крижанівський приділив неабияку увагу соціально-економічному розвитку церкви (католицької, уніатської і православної) на Правобережжі в першій половині XIX ст., яке після включення до складу царської Росії опинилося в нових історичних умовах – під контролем сильної централізованої держави, поліцейсько-чиновницький апарат якої захищав класові інтереси духовенства набагато краще, ніж державна машина Речі Посполитої. Він обґрунтував наступні висновки: по-перше, протягом першої третини століття католицька і уніатська церква значною мірою відновили свій колишній економічний потенціал, підірваний скороченням їх землеволодіння в перші роки після включення регіону до складу Російської держави; правобережне духовенство намагалось інтенсифікувати в своїх маєтках товарне сільськогосподарське виробництво шляхом кріпацького визиску підданих селян; по-друге, наприкінці 30-х років уніатську церкву було ліквідовано й включено до “неподільного складу церкви всеросійської”, а вже на початку 40-х років церква на Правобережжі була остаточно перетворена в державну установу; завершено секуляризацію тамошнього церковного землеволодіння. Сподіваючись з допомогою парафіяльного духовенства запобігти злиттю антикріпосницької боротьби правобережних селян з польським національним рухом, уряд перетворив сільських православних священників у дрібних поміщиків, зобов’язавши селян виконувати на них панщинні повинності; по-третє, у 40–50-х роках на посилення кріпацького визиску церквою (православною і католицькою) пра-

вобережне селянство відповіло новою хвилею боротьби, яка мала яскраво виражений антицерковний характер, що особливо яскраво проявилось під час інвентарної реформи 1847–1848 рр. і “Київської козаччини” 1855 р.

Зацікавленість вченого історією церкви і релігійної думки в Україні засвідчила наступна його праця, що вийшла друком у 1994 р. Йдеться про заклочну книгу трьохтомної праці “Історія церкви та релігійної думки в Україні”, у якій в узагальнюючому плані було висвітлено церковно-релігійне життя на українських землях від Берестейської унії (1596 р.) до середини ХІХ ст.²⁴. Співавтором О.Крижанівського при написанні цієї книги став провідний український дослідник історії церковно-релігійного життя на українських землях у ранній новий час С.Плохій.

Не вдаючись до докладного аналізу цієї праці, дозволимо собі висловити ряд міркувань оціночного характеру. По-перше, на початку 90-х років минулого століття, в період становлення незалежної України, книга мала особливе значення для широких кіл української громадськості (політичних і державних діячів, науковців соціогуманітарної сфери, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, студентів-гуманітаріїв), оскільки була першою фундаментальною працею з історії церкви і релігійної думки, написаною на новій методологічній основі, вільній від ідеологічних догматів радянської доби. Крім того, вона була покликана до життя чималим інтересом громадськості до діяльності церкви та її історії, що зумовлювався, за визнанням самих авторів, “ідеологічним вакуумом, новим ставленням української держави до релігії, сподіваннями людей, що за її допомогою розпочнеться духовне відродження суспільства, поліпшиться моральний клімат, а сама церква, здолавши затяжні і небезпечні міжконфесійні негарзди, сприятиме збереженню й зміцненню соціальної злагоди та розбудові Української держави”²⁵.

По-друге, авторами цієї книги стали відомі українські вчені-історики, наукові зацікавлення яких були безпосередньо пов’язані з історією церкви та релігійної думки в Україні. Тому, висвітлюючи основні віхи церковно-релігійного життя, вони спиралися на “численну спеціальну літературу та результати власних наукових розробок”. Такий підхід дозволив їм відтворити всі головні аспекти багатогранного церковно-релігійного життя в Україні кінця ХVІ – першої половини ХІХ ст. і, не дивлячись на неоднаковий рівень їх дослідження в історичній літературі, “приділити більше уваги тим сторінкам церковної історії, які у виданих дотепер працях майже не відображені”²⁶. До числа останніх дослідники відносили господарську сферу діяльності церкви, стосунки між духовенством та мирянами тощо.

По-третє, об’єктивне висвітлення авторами досліджуваної проблеми, дохідлива форма викладення матеріалу, а також відсутність навчальних

посібників з цієї галузі історичних знань, стали підставою для надання Міністерством освіти України цій книзі грифу “Затверджено Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів”. Остання обставина зумовила її видання Головною редакцією літератури з духовного відродження України та історико-філософських наук видавництва “Либідь” при Київському університеті, а відтак відкрила їй шлях до мережі бібліотек вищих навчальних закладів України та широкого читацького загалу викладачів і студентів. Своєрідною згадкою про одну з багатьох зустрічей автора статті з улюбленим університетським викладачем є примірник книги “Історія церкви та релігійної думки в Україні” із дарчим написом: “Дорогому Сергію Анатолійовичу з побажанням усіляких гараздів і широю подякою за турботи. 24.05.96”. Вона була подарована під час чергового приїзду професора О.Крижанівського до Кам’янець-Подільського державного педагогічного інституту в якості голови фахової комісії з історії Міністерства освіти України.

Слід зауважити, що сферою наукових інтересів О.Крижанівського була й краєзнавча проблематика. Він, зокрема, написав (у співавторстві) для багатотомної “Історії міст і сіл України” історію двох сіл Черкаської області – Млієва та Старосілля²⁷.

Досить успішною виявилась педагогічна діяльність О.Крижанівського на кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків. Тут його викладацька діяльність тривала 40 років, з яких більше половини (21 рік) він займав посаду завідувача кафедри. Слід відзначити, що на його лекціях і семінарських заняттях виростало не одне покоління української інтелігенції: науковців, вчителів, архівних і музейних працівників, державних службовців. Упродовж багатьох років він викладав студентам історичного факультету нормативні курси “Історія Стародавнього Сходу”, “Етнографія південних і західних слов’ян”, а для студентів спеціалізації кафедри – спеціальні курси “Християнство, церква, ересі у середньовічній Європі та Візантії”, “Церква в Україні в контексті церковно-релігійного життя середньовічної Європи”, “Культура та релігія стародавніх народів Передньої Азії”, “Культура та релігія Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю” та ін. Лекції О.Крижанівського вирізняли не лише твердість переконань, дотепні репліки та історичні анекдоти, але й особлива манера поведінки: майже завжди усмінене обличчя, інколи трішки сумний погляд і особлива артикуляція, що лише підсилювала ті чи інші тези і висновки лектора. Крім того, автора статті, як і інших студентів-першокурсників кінця 70 – початку 80-х рр. (особливо тих, які приїхали до столиці з провінції), вражав супровід кожної з його лекцій демонстрацією десятків кольорових і чорнобілих слайдів, що створювали візуалізацію тих чи інших історичних подій

в Стародавньому Єгипті, Месопотамії, Індії чи Стародавньому Китаю. Саме за ініціативи Олега Прокоповича на кафедрі було створено колекцію тематичних слайдів з історії стародавнього світу і середніх віків, що у 2004 р. нараховувала 3 тис. діапозитивів²⁸.

Продуктивною і різноплановою виявилась діяльність О. Крижанівського на посаді завідувача кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, яку він очолював упродовж 1989–2010 рр. По-перше, у зв'язку з перебудовою історичної освіти після 1991 р. і новими завданнями щодо фахової підготовки студентів спеціалізації за профілем кафедри, він ініціював перегляд тематики спецкурсів в напрямку їх виходу за вузькі рамки соціально-економічної проблематики. Було запроваджено читання нових спецкурсів: “Методика праці з латиномовними джерелами європейського Середньовіччя” (В. Миронова), “Методика праці з давньогрецькомовними джерелами” (В. Ставнюк), “Суспільно-політична думка елліністичної доби” (В. Ставнюк), “Світоглядні орієнтири середньовічної людини” (О. Олександрова), “Культура Стародавньої Греції та Риму” (Ю. Грачов), “Культура західноєвропейського Середньовіччя” (М. Рудь), “Культура середньовічного Сходу” (В. Рубель), “Рицарство в середньовічній Європі” (Ю. Грачов), “Історизм культури Відродження” (Л. Урманова, П. Котляров), “Реформація й Контрреформація в Західній Європі” (П. Котляров), “Основні проблеми стародавньої та середньовічної історії в сучасному джерелознавстві та історіографії” (М. Рудь). Крім того, для студентів спеціалізації започаткували читання спецкурсів провідними викладачами інших кафедр (В. Рябцев, В. Гусев, В. Мироненко, О. Олександрова) та зарубіжними вченими (В. Остапчук, О. Савченко)²⁹.

По-друге, упродовж 2000-х років в діяльності кафедри О. Крижанівський приділив суттєву увагу інтенсифікації навчального процесу, в зв'язку з чим зусилля членів кафедри були спрямовані на впровадження новітніх методик викладання, зокрема широке використання екранних засобів наочності та комп'ютерної техніки, удосконалення форм самостійної роботи студентів тощо. Слід також відзначити, що зусиллями завідувача кафедри відбулось суттєве поповнення навчально-методичною, хрестоматійною і монографічною літературою фондів кафедральної бібліотеки.

По-третє, О. Крижанівський ініціював роботу членів кафедри із написання навчальних посібників і підручників з історії стародавнього світу та середніх віків для студентів історичних факультетів університетів і педінститутів. Так, у 1996 р. він (за участю В. Рубеля) видав курс лекцій з історії Стародавнього Сходу, а на його основі в 2000 р. – вузівський підручник з цієї дисципліни (перевиданий у 2002, 2006 і 2009 рр.)³⁰. У 2006 р. він (у співавторстві з О. О. Крижанівською) видав посібник з історії середніх ві-

ків³¹. Підручники і посібники опублікували інші члени кафедри³². Під керівництвом завідувача на кафедрі розроблялась комплексна наукова тема “Антична та медієвістична спадщина в українській історичній науці і просвітництві XVII–XIX ст.”.

Плідною виявилась діяльність О.Крижанівського як наукового керівника аспірантів кафедри. Під його керівництвом були виконані й захищені кандидатські дисертації: Л.Пономаренко “Крупне церковне землеволоння в Галичині останньої третини XVIII ст.” (1991), О.Романова “Жрецтво у соціальній структурі Єгипту доби Стародавнього царства” (2000), Ю.Хитровська “Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – у середині XIX ст. (у контексті церковної політики самодержавства)” (2001) та ін.

Від початку 1990-х років О.Крижанівський за сумісництвом працював у Міжнародному Соломоновому університеті (м.Київ) та Київському слов'ястичному університеті, де він також викладав курс “Історія Стародавнього Сходу”. У 2002 р. читав лекції в Інституті історії Свентокжиської педагогічної академії імені Яна Кохановського (м.Кельце, Польща).

Одним із напрямків науково-педагогічної діяльності О.Крижанівського стала методична допомога вчителям у викладанні шкільного курсу зарубіжної історії. У 1974 р. ним (у співавторстві з З.Мухіною та М.Мелашенко) було видано хрестоматію з історії стародавнього світу для середньої школи³³. У 1998 і 2001 рр. двома виданнями вийшов підручник для 7 класу з історії середніх віків, підготовлений вченим у співавторстві з вчителем-методистом середньої школи №25 м.Києва О.Хірною³⁴. Крім того, у першій половині 80-х рр. він читав лекції з основних проблем стародавньої історії для вчителів м.Києва, Київської і Черкаської областей. О.Крижанівський очолював також фахову комісію з історії Міністерства освіти і науки України.

Упродовж багатьох років видатний вчений був членом спеціалізованих рад по захисту кандидатських і докторських дисертацій в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та Інституті історії України НАН України. Його багаторічна, плідна науково-педагогічна робота була належним чином оцінена Українською державою: у 1993 р. він отримав вчене звання професора, а у 2009 р. йому було присвоєно почесне звання “Заслужений працівник освіти України”.

О.П.Крижанівський помер 18 лютого 2010 р. на 67 році життя, після тяжкої і виснажливої хвороби. Наступного дня його було поховано на Південному цвинтарі Києва. Пам'ять про нього житиме в серцях колег по професійному цеху, тисяч його учнів і наступних поколінь студентів, які навчатимуться за його монографіями, підручниками та посібниками.

Примітки:

1. Характеристика на студента-випускника V курсу історико-філософського факультету (відділ історії) Київського ордена Леніна державного університету ім. Т.Г.Шевченка Крижанівського О.П. // Архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Особова справа О.П.Крижанівського. – Арк. 5.
2. Наказ № 391 по Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституту від 16 серпня 1965 р. // Там само. – Арк. 11.
3. Протоколи засідань кафедри історії від 26 грудня 1966 р. // Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-302. – Оп. 10. – Спр. 34. – Арк. 102, 104.
4. Зі спогадів професора В.С.Степанкова.
5. Наказ № 371 по Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституту від 29 липня 1967 р. // Архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Особова справа О.П.Крижанівського. – Арк. 15.
6. Крижанівський, О. Література та джерела про інвентарну реформу 1847–1848 рр. на Правобережній Україні / О. Крижанівський // Архіви України. – 1970. – № 1. – С. 73-74 та ін.
7. Крижанівський, О. П. Інвентарна реформа 1847–1848 рр. у Волинській губернії: автореф. дис. канд. іст. наук / О. П. Крижанівський. – К., 1970.
8. Там само. – С. 1.
9. Там само.
10. Крижанівський, О. П. Експансія католицизму на Правобережній Україні в середині XIX ст. / О. П. Крижанівський // Антикомуністична сутність уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії українського народу. – К., 1984. – С. 81-88.
11. Крижанівський, О. П. Традиційні джерела церковних доходів на Правобережній Україні у XVIII ст. / О. П. Крижанівський // Вісник Київського університету. Історичні науки. – К., 1990. – Вип. 32. – С. 53-58.
12. Крижанівський, О. П. Експлуатація селян церквою на Правобережній Україні напередодні скасування кріпосного права / О. П. Крижанівський // Там само. – К., 1980. – Вип. 22. – С. 70-75.
13. Крижанівський, О. П. Антицерковні настрої селян Правобережної України у першій половині XIX ст. (До питання про формування антифеодальної ідеології селян) / О. П. Крижанівський // Там само. – К., 1979. – Вип. 21. – С. 77-81.
14. Крижанівський, О. П. Антицерковна боротьба селян Правобережної України в середині XIX ст. / О. П. Крижанівський // Укр. іст. журн. – 1986. – № 10. – С. 49-55.
15. Крижанівський, О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст. / О. П. Крижанівський. – К., 1991.
16. Там само. – С. 8.
17. Там само. – С. 10.
18. Там само. – С. 13.

19. Там само. – С. 15.
20. Там само. – С. 17.
21. Там само. – С. 63.
22. Там само. – С. 64.
23. Там само. – С. 81.
24. Крижанівський, О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. : навч. посібник / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К., 1994. – Кн. 3. – 336 с.
25. Вступ // Там само. – С. 3.
26. Там само.
27. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 142-160.
28. Крижанівський, О. Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків / О. П. Крижанівський // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення / Під ред. проф. Г.Д. Казмирчука. – К., 2004. – С. 102.
29. Там само. – С. 101.
30. Крижанівський, О. П. Історія Стародавнього Сходу : курс лекцій / О. П. Крижанівський. – К., 1996. – 480 с.; Крижанівський, О. П. Історія Стародавнього Сходу : підручник для студентів історичних спеціальностей / О. П. Крижанівський. – К., 2000. – 592 с.; Крижанівський, О. П. Історія Стародавнього Сходу : підручник для студентів історичних спеціальностей / О. П. Крижанівський. – 3-е вид. – К., 2006. – 592 с.; Крижанівський, О. П. Історія Стародавнього Сходу : підручник для студентів історичних спеціальностей // О. П. Крижанівський. – 4-е вид. – К., 2009. – 589 с.
31. Крижанівська, О. О. Історія середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя / О. О. Крижанівська, О. П. Крижанівський. – К., 2004. – 368 с.
32. Крижанівський, О. Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків. – С. 103.
33. Хрестоматія з історії стародавнього світу / Упорядники : О. П. Крижанівський, З. І. Мухіна, М. Д. Мелещенко. – К., 1974. – 160 с.
34. Крижанівський, О. П. Історія середніх віків: Підручник для 7 класу / О. П. Крижанівський, О. О. Хірна. – К., 1998. – 284 с.; К., 2001. – 288 с.

Резюме

В статтє освещаеться життєнний и творческий путь известного украинского ученого-историка, талантливого педагога, заведующего кафедрой истории древнего мира и средних веков Киевского национального университета имени Тараса Шевченко О.П.Крыжановского (1944–2010). Рассматриваются его исторические взгляды, мировоззрение и научное наследие.

Ключевые слова: О.П.Крыжановский, университет, пединститут, преподаватель, история церкви, Правобережная Украина, Древний Восток.

Одержано 1 листопада 2010 р.

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477+47)“1673”

В.А.Смолій, В.С.Степанков

ПЕРЕГОВОРИ ПЕТРА ДОРОШЕНКА З МОСКОВІЄЮ ВЛІТКУ-ВОСЕНИ 1673 р. ТА ЇХ НАСЛІДКИ

У статті розглядається проблема відносин гетьмана П.Дорошенка з Росією після укладення восени 1672 р. турецько-польського Бучацького договору. Висвітлюється позиція української сторони, врахування якої Москвою дозволяло б возз'єднати козацьку Україну.

Ключові слова: Правобережна гетьманщина, П.Дорошенко, Москва, переговори, козацька Україна, Військо Запорозьке.

Актуальність порушеної проблеми зумовлюється необхідністю комплексного дослідження зовнішньополітичної діяльності гетьмана П.Дорошенка після укладення у жовтні 1672 р. польсько-турецького Бучацького договору. Його умови не задовольняли гетьмана, котрий сподівався на включення до складу держави західноукраїнських земель, однак Порта проігнорувала його інтереси. А відтак почав задумуватися над можливістю прийняття царської протекції в обмін на схвалення Москвою його вимог. В історіографії лише Д.Дорошенко й В.Ейнгорн звернули увагу на цей аспект українсько-російських відносин 1673 р. Тим паче залишаються питання, що вимагають подальшого вивчення. Зупинимось на з'ясуванні важливіших із них.

Бучацький договір вніс істотні зміни у систему міжнародних відносин у Східній Європі. Де-юре і де-факто перекреслював умови Андрусівського (1667 р.) договору про розподіл українських земель між Московією і Річчю Посполитою. Тому Москва з початку 1673 р. почала схилитися до думки стосовно доцільності розпочати перемовини з правобережним гетьманом про прийняття ним царської протекції. Однак, лівобережний гетьман І.Са-

мойлович, побоюючись втратити булаву, не лише зірвав їх, а й спромігся схилити командувача російських військ Г.Ромодановського до проведення спільного походу проти П.Дорошенка. 1 червня вони об'єднали свої сили за Лохвицею, біля Лебединських озер¹.

П.Дорошенко вчасно одержав інформацію про наростання загрози воєнного вторгнення. Велика роль в її здобутті належала розвідці. Як і Богдан Великий, він приділяв їй організації й функціонуванню велику увагу. Розгалужена сітка агентури у Лівобережжі, західноукраїнських землях, Польщі, й, вочевидь, Молдавії забезпечувала досить-таки оперативне надходження до Чигирина відомостей, що дозволяли скласти більш-менш об'єктивну картину перебігу подій, що мали відношення до Правобережної гетьманщини. Знаючи про контакти свого свата Я.Лизогуба (генерального осавула, наказного гетьмана) з лівобережною старшиною, він слушно припустив, що супротивники зроблять спробу переправитися через Дніпро в районі, розташованому поближче до Канева. Тому розпорядився “з Канева струги і перевози, і мілкі лодки всі” сплавити до Черкас. За даними гоголівського священика Ісакія, “канівцям Дорошенко не довіряє, тому що вони бажають бути у підданстві у великого государя і чекають до себе боярина і воєвод князя Григорія Григоровича Ромодановського з ратними людьми”². Наказав також своїм полкам зосередитися у місцях можливих переправ на Сокирному перевозі, біля Канева, у Жердеві, Ржищеві, Стайках, Трипіллі³. Наявну татарську кінноту розташував під Чорним лісом, неподалік Чигирин, в якому залишався⁴. В тилу противника вирішив провести диверсійні акції, зокрема вчинити підпали міст. З цією метою під проводом Федора Ольшанського направив групу осіб під виглядом старців, переважно сліпих, з поводирами (Олексія, Павла, Матвія, Гришка, Петрика, Степана, Іллі, Пахома та ін.). Одного з них схопили під час підпалу будинку в Конотопі⁵.

Г.Ромодановський та І.Самойлович, враховуючи сильний розлив Дніпра, не наважилися відразу ж переправляти все військо. Вирішили спочатку захопити на терені Канівського полку плацдарм й заручитися підтримкою Я.Лизогуба та канівського козацтва. А відтак відправили туди передовий підрозділ у складі 250 рейтарів, 100 кадомських (?) козаків, 300 черкас і 2 козацьких полки – переяславський Р.Дмитрашки-Райчі та ніжинський Пилипа Уманця. Останні мали зустрітися з Я.Лизогубом й домогтися з ним порозуміння щодо прийняття царського підданства. 11 червня авангард російсько-українського війська з'явився під Каневом. Проте ні генеральний осавул, ні козаки Канівського полку не вступили з ними у переговори. Довідавшись про наближення козаків П.Дорошенка й татар, вони поспішно переправилися назад на лівий берег Дніпра (в історичній літературі висловлювалося міркування, що під Каневим відбувся бій, в якому вони зазнали

поразки). У цей же час провідники наступальної операції одержали повідомлення про появу на Лівобережжі татар, котрі розгромили під Коломаком харківський полк. Тому розпочали поспішний відступ: Г.Ромодановський до Білгорода, а І.Самойлович до Гадяча⁶.

Коли загроза російського вторгнення зникла, П.Дорошенко розпорядився зібрати козацьку раду у долині р.Росави неподалік Канева. Вона відбулася, ймовірно, у третій декаді червня. Показово, що сам він на неї не з'явився, а уповноважив проводити її наказного гетьмана Я.Лизогуба. Братом Андрієм передав “військові знамена”, без яких, вочевидь, вона не могла вважатися легітимною⁷. Джерела не дають однозначного пояснення причин його відсутності. За одними даними, побоювався невдоволення козаків, за іншими – не вірив у спроможність багатолюдного зібрання прийняти раціональну ухвалу⁸. Не виключаємо, що певну роль могла зіграти вимога козацького загалу, аби полки серденят були відведені від місця її проведення на 5 миль⁹. Як на наш погляд, у такий спосіб намагався запобігти майбутнім докорам на свою адресу у вчиненні тиску на прийняття ухвали. Надаючи повну свободу козацькому загалу в обговоренні питань, він водночас перекладав на нього усю повноту відповідальності за ухвалені рішення. У ситуації, коли зростало невдоволення турецькою протекцією і на гетьмана сипалися різноманітні обвинувачення, даний крок П.Дорошенка був повністю виправданим. Якщо він помилявся, то нехай тепер генеральна військова рада поправить його, прийнявши вірну ухвалу.

На порядку денному ради було єдине питання: зміна протекції. За даними гоголівського священника Ісакія, “рада де була, що їм у султана турецького у підданстві не бути, а бути у вічному підданстві у великого государя, чи у короля польського”. Обговорювалися різні варіанти, проте домовитися не вдалося. Тому, вона, не прийнявши жодної ухвали, припинила свою роботу¹⁰. За інформацією одних джерел, козаки розійшлися “по домівках”¹¹, інших – значна їх частина вирушила до Чигирина домагатися зустрічі з П.Дорошенком¹².

Можна припустити, що серед останніх було чимало прихильників пропольської орієнтації, котрі хотіли схилити гетьмана до розриву стосунків з Портою й повернення у підданство королю. Однак, він відмовився від зустрічі з ними, запропонувавши полковникам, осавулам й іншим старшинам (переважно прихильним до нього) з'явитися на розмову з ним. Ведучи її, звернув увагу на ті утиски, яких зазнавала “Україна” “від польського жовніра”, зокрема, що від їхніх постойв “ніколи не були вільними хутори, жінки й доньки”. Тепер же під протекцією Порти мають безпеку і спокій, то хіба в цьому є вина турецького монарха? Наголошував на тому, що вони добре знають, котрий гетьман, починаючи від І.Виговського і

П.Тетері, яку нагороду “отримав від поляків”. Як же тоді “ваше серце може прийняти поляків”, котрі для вас “були завжди лютішими за татар і за сьогоднішнього доброзичливого володаря”. Старшини, за свідченням анонімного автора оповіді про цю раду, були “вражені його промовою”. Пам’ятаючи про “невигойні образи” від жовнірських постойів в Україні, присягнули “йому вдруге, що його не залишать”¹³. Після чого гетьман розпустив на два тижні військо. Полковникам наказав з’явитися на старшинську раду в Чигирині, яка мала відбутися у другій декаді липня¹⁴.

Свавільна акція Г.Ромодановського та І.Самойловича викликала негативну реакцію Москви. Государ надіслав своєму воєначальнику грамоту із суворою доганою за те, що разом із лівобережним гетьманом, не провівши перемовин з П.Дорошенком, направив підрозділ війська на Правобережжя й вступив у переговори з Я.Лизогубом, “людиною непостійною”, вчинивши немало шкоду справі “великого государя”. Різко осуджувалася заборона Г.Ромодановського Л.Барановичу переслати царські грамоти до Й.Тукальського й П.Дорошенка. Грамоту Олексія Михайловича з доганою отримав також І.Самойлович, котрому “нагадували, що в таких справах навіть Богдан Хмельницький не смів поступати всупереч наказу, не узгодивши попередньо з государем”¹⁵.

Тим часом архімандрит Печерського монастиря І.Гізель послав зі своїм листом до київського митрополита Й.Тукальського ієромонаха Києво-Печерської лаври Серапіона Полховського, в якому схиляв того переконувати гетьмана у необхідності відмовитися від протекції султана й прийняти підданство “великого государя”. При цьому повідомляв, що начебто польський король “охоче дозволив” царю прийняти Правобережну Малоросію, бажаючи “аби краще цар православний володів православними християнами, аніж султан турецький”, що не відповідало, як ми знаємо, істині¹⁶. 7 липня зі змістом отриманого листа ознайомився київський митрополит, котрий зауважив С.Полховському, що “вже не вчасно царська величність з цим відізвався, не хотів він тоді нас до себе прийняти, коли про це Дорошенко сам царській величності бив чолом”. Висловив сумніви з приводу того, що “царська величність полякам, хитро обманливим людям, довіряє, чи то не на згубу нашу чинить, щоби нас зрозумівши, полякам повідомити, а вони – туркам”. Одначе цього ж дня відіслав посланця до гетьмана¹⁷.

Останній прийшов від С.Полховського ввечері наступного дня. Ознайомившись із змістом надісланих митрополитом листів, П.Дорошенко, як зазначав В.Ейнгорн, не приховував недовір’я до мети його місії: “Не відомо для чого це царська величність чинить, – зазначив він, – чи не хочуть з королем польським мене зловити і з цього світу звести. Я, між іншим, про своє життя не турбуюся, але чи буде від цього царській величності краще? Адж

моїм промислом Задніпров'я перебуває у тишині. ...так як государ не прийняв його у підданство тоді, коли він прохав про це, то нехай не має гніву за те, що з відчаю прийняв турецьку протекцію, а нині побоюється, що Москва вдалася до перемовин з ним для “вивідування та розголошення”¹⁸.

У відповідь посланець почав переконувати гетьмана у щирості намірів Олексія Михайловича прийняти Правобережну гетьманщину та захищати її від турок. На що П.Дорошенко зауважив: тільки у тому випадку погодиться прийняти протекцію, якщо сам государ “присягне дотримуватися договірних статей про вольності, яких він, Дорошенко, вимагатиме; інакше він завжди побоюватиметься, аби йому того не було, як Сомку з Васютою й іншим покійникам, дуже доброзичливих царській величності”. Він також “вірою, душею і серцем хоче бути бажаним царській величності”. Повідомив, що і поляки пропонують йому укласти з ними договір, “але він польський обман добре усвідомлює”. Щодо турецького підданства, то його можна легко позбутися, потрібно лише вести з царем переговори “у повній таємниці”. Коли відповідний договір з царем буде укладений і можна буде надіятися на російську допомогу, то “він, Дорошенко, у той же час залише турецьку протекцію” під тим приводом, що турки, всупереч “договору з ним укладеного, церкви й костели обернули у мечеті”. Окремо зупинився на характеристиці пропозицій, зроблених йому Й.Шумлянським¹⁹.

Після чого гетьман сформулював вимоги до Москви, які, на його переконання, мали б скласти зміст укладеного з нею договору. Вони зводилися до наступного. По-перше, “*на обох сторонах Дніпра повинен знаходитися один гетьман і я готовий здати гетьманство, якщо знайдеться хтось кращій за мене, котрий би і царську величність не підвів, і себе з Україною не погубив* (виділено нами – Авт.). Мене Господь Бог за мої важкі гріхи цим гетьманством навідав, бо ніколи спокою не маю і на каторзі неможливо більшого лиха зазнавати, як на цьому заморочливому гетьманстві терплю: ніколи не маю ні дня, ні години вільної, потрібно завжди мислити, як би себе і цього кутка України не втратити”. По-друге, що торкається вольностей, яких собі козаки вимагають, то про це нічого багато поширюватися, згадаємо тільки про наступне: “*царська величність буде козаків захищати, а керувати ними буде гетьман, котрий за той захист буде у всякий час готовим на послугу царської величності* (виділено нами – Авт.)”²⁰.

Отже, в уявленні гетьмана возз'єднана козацька Україна мала перебувати під номінальною протекцією царя, повністю зберігаючи при цьому внутрішньополітичний суверенітет. Не заперечував він і проти виплати сюзерену трибуту. “Якщо, Бог дасть, вся Україна з'єднається, то царська величність отримуватиме мільйон і більше доходу від цієї країни, а не так буде, як тепер у лівобережній Малоросії відбувається, звідкіля до скарбниці

государевої жодних доходів не надходить”. Чому, б, на його думку, “купець і всякий міщанин у містах... податків не виплачували”; що ж торкається селян, то мали б платити до царської скарбниці ті з них, котрі “не працюють на пана”. Принагідно змалював власне бачення основоположного принципу устрою Гетьманщини: козак мав би мати “коня і рушницю на війну добру” і готовим бути до неї, а посполиті “пану на його потребу і на захист свій чому б не мають давати”²¹.

На думку В.Ейнгорна, такий ідеал гетьмана був далеко не самобутнім, “а близьким до польського шляхетського ладу...”, а відтак суперечив реалізації національних устремлінь козаків” і “самобутності своєї вітчизни” (про що писав М.Костомаров)²². З нею не погоджувався Д.Дорошенко, стверджуючи, що цей погляд П.Дорошенка був ідеалом “станової держави з поділом обов’язків: козак (або пан – в оригіналі стоїть “господин”) мав боронити державу; селяни мали йому підпомагати, тим самим оплачуючи безпеку; купці, міщани й вільні селяни мусіли платити податок цареві за загальну оборону ним краю. Це був загально прийнятий в тодішній Європі порядок..., іншої форми культурної держави за тих часів бути не могло; стремління до необмеженої “козацької волі” провадило тільки до анархії, руїни й до поневолення України кимсь із її сусідів”²³.

Вважаючи ближчою до істини позицію Д.Дорошенка, все ж висловимо кілька застережень. По-перше, слід зважати на ту обставину, що маємо справу не з оригіналом “Статей” гетьмана, а з їх записом російським посланцем зі слів П.Дорошенка, тому не можна виключати певної смислової неточності у передачі їхнього смислу. А відтак, не маємо стовідсоткової гарантії, що власне саме так висловлювався гетьман. І, по-друге, що є важливішим, у принципі погоджуючись з міркуванням Д.Дорошенка щодо наявності в гетьмана “ідеалу станової держави”, все ж звертаємо увагу на специфіку “ідеалу” власне у його розумінні. Історик помилявся, ставлячи знак рівності між поняттями “козак” і “пан” (“господин”), бо гетьман дуже добре розумів існуючу в українському суспільстві різницю між ними. Як нам уже відомо з викладеного раніше матеріалу, він рішуче протидіяв спробам Польщі поновити на терені Української держави типову для тогочасної Центральної й Східної Європи класичну модель “станової держави”, не проводив, як і Богдан Великий, соціальної політики перетворення вільного селянства у феодално залежний стан та його правового відособлення від козацтва” (як констатувалося у проекті договору 1668 р. з Портою, “всі суть козаки”). Внаслідок чого питома вага залежного селянства, вочевидь, складала не більше 4-6% сільського населення, а козацтво не перетворилося у характерний для європейського суспільства ранньомодерного часу панівний стан (феодалів).

Відправляючи 9 липня С.Полховського, П.Дорошенко прохав негайно відправити до царя гінця з його умовами щодо прийняття протекції Московії, аби швидше довідатися про її реакцію. Наполягав також на збереженні суворої таємниці даних перемовин (знати про них могли тільки І.Гізель, київський воевода та особа, якій цар доручить займатися цією справою). Ієромонах по дорозі завітав у Канів до митрополита, аби передати гетьманського листа. Прочитавши його, той пообіцяв всіляко сприяти завершенню “початої государем справи підпорядкування західної Малоросії”. Повторив вимогу П.Дорошенка щодо дотримання суворої таємниці у веденні цих переговорів, особливо наполягав, щоб про них ніхто не дізнався у Лівобережжі. Передав також копії листів, привезених Й.Шумлянським з Варшави, і повідомив, що львівський владика уже вдруге прибув до гетьмана для продовження перемовин з Річчю Посполитою. П.Дорошенко хоче з ним зустрітися лише після отримання відповіді на свої пропозиції з Москви. 12 липня митрополит відпустив посланця до І.Гізеля. Останній наступного дня відіслав усі привезені ним папери київському воеводі. Москва одержала їх 24 липня²⁴.

Олексій Михайлович негайно підготував свої укази на усі клопотання української сторони. Важливо вияснити ставлення до них російського володаря. Так, давалося роз’яснення П.Дорошенку та Й.Тукальському, що раніше він не міг прийняти їх “у підданство” через чинність Андрусівського договору. Нині можна, бо “Дорошенко вчинився підданим султана”. При цьому нічого не говорилося про згоду польського короля на приєднання Правобережної гетьманщини до російських володінь. Наголошувалося, що “государ приймає їх під свою високу руку задля церковів Божих і жалючі їх, а не на згубу з підданства султана...”, а тому буде “обороняти Дорошенка своїми військами”. Цар обіцяв “тримати їх” “за їхніми правами і вольностями, які ніколи не будуть порушені, як був Богдан Хмельницький та інші, і як тепер Іван Самойлович перебуває...”. Проте навідріз відмовлявся присягнути на непорушності прав і вольностей Війська Запорозького: “цього ніколи і за минулих гетьманів не бувало і нині жодним чином тому бути неможливо”. Пропонував надіслати до Москви кількох осіб “самих добрих, розумних і знаючих, котрі вміли б читати руське і латинське письмо”, для обговорення статей майбутнього договору²⁵.

Олексій Михайлович виступив категорично проти домагання П.Дорошенка, аби “на обох сторонах Дніпра” перебував один гетьман. Наказав бути “на тому боці гетьманом йому, Петру Дорошенку, а на цій стороні гетьману Ів. Самойловичу і правити кожному на своєму боці, а вчиняти наступ неприятели і відсіч давати разом”. Погоджувався з тим, щоб Правобережжя користувалося “тими правами і вольностями, які були за минулих

гетьманів і на основі яких управляє східною Малоросією Самойлович”. Не спокусився цар обіцянкою П.Дорошенка спонукати вільних селян виплачувати податок до російської скарбниці. За його розпорядженням, податки “повинні бути до часу такі, які на цій стороні, а якщо що і додати доведеться, то про це вчинити раду, а на раді про збір цих доходів ухвалити рішення”. Москва погодилася тримати у таємниці зміст перемовин з “Українською державою”. Цар обіцяв, що про них знатимуть лише київський воєвода Ю.Трубецький та І.Гізель. Проте послані 30 липня до Києва піддядчий Семен Щоголев та перекладач Маврецький отримали повноваження повідомити про них І.Самойловича й С.Адамовича, що і виконали під час зустрічі з ними 11 серпня²⁶.

Неважко здогадатися про реакцію лівобережного гетьмана на отриману інформацію. Негайно, вже 13 серпня, відписав царю, повідомляючи, що не слід вірити П.Дорошенку, котрий хитрує, бо не лише турецьких послів “з честю” приймає, але і “з ляхами зноситься і безсумнівно хоче великого государя так же обманути, як уже обманув і до поразки призвів польського короля”. Він намагався схилити Малоросійський приказ до припинення відносин з правобережним гетьманом, прохав повідомляти його про хід перемовин з Чигирином²⁷. Водночас направив до Москви чернігівського полковника Василя Борковського, аби той переконував сановників не приймати П.Дорошенка під протекцію і не надавати йому в управління Правобережну гетьманщину. Чому? Бо, на думку І.Самойловича, захоче стати гетьманом і на Лівобережжі, а об’єднавши обидві сторони Дніпра, прагнучим стати “самовладцем України (виділено нами – Авт.)”²⁸. Показово – лякав російський уряд примарою витворення самостійної Української держави, про яку сам мріяв, але тільки під своїм проводом. Маємо яскравий прояв феномену малоросійського політикуму: сила любові до Вітчизни перебуває у прямій залежності від самореалізації у ній свого егоцентричного “я”, якщо ж не моє “я”, то не має сенсу турбуватися за неї. Посланець наголошував на тому, що у разі визнання за П.Дорошенком влади у Правобережжі, там доведеться постійно утримувати війська для захисту краю, а з ними він вчинить те ж саме, що зробив Ю.Хмельницький з військом В.Шереметьєва (під Чудновом 1660 р.). А гетьману Лівобережної України доведеться весь час остерігатися, аби з ним він не вчинив того, що з І.Брюховецьким²⁹.

С.Щоголев та Лаврецький з’явилися до Ю.Трубецького й передали царські указні статті й грамоти для правобережного гетьмана, митрополита й архімандрита Києво-Печерського монастиря. Останній 20 серпня знову послав до Чигириня С.Полховського з надісланими з Москви документами, а також своїми листами до П.Дорошенка та Й.Тукальського. Закликав геть-

мана відійти від турецької протекції й обрати “собі за государя його царську величність” й прохав київського митрополита стати миротворцем й схилити П.Дорошенка до розриву стосунків з “бусурманами”³⁰. У цей час гетьман проводить другу зустріч з Й.Шумлянським, котрий з’явився до нього 16 серпня з пропозиціями Варшави. На превеликий жаль, джерела майже не проливають світла на зміст їхніх перемовин. В.Ейнгорн, посилаючись на опосередковану інформацію деяких з них, висловив міркування, що йшлося про обіцянку польського керівництва поновити чинність Гадяцького договору й П.Дорошенко погодився з цією пропозицією³¹. Воно видається нам хибним, оскільки добре відомо, що Варшава якраз і не хотіла піти на визнання існування Української гетьманщини у формі князівства Руського. А тому схилиємося до зробленого Д.Дорошенком висновку, що “друга подорож Шумлянського до Чигирина практичних наслідків не мала”³².

Оскільки Й.Тукальський перебував у Чигирині, С.Полховський відразу ж подався туди, знаючи, що з найважливіших питань гетьман, як правило, радився з ним (ходили навіть чутки, що він “нічого сам не робив і посланців, і гінців від себе і листів нікуди не посилав без поради з митрополитом, котрий у всіх справах його, Дорошенка, управляв”)³³. Десь у середині третьої декади серпня відбулася його аудієнція у П.Дорошенка. Разом з митрополитом вони доброзичливо прийняли посланця. Підтвердили, “перед іконами хрест на себе поклавши”, своє бажання прийняти царську протекцію, але, перш ніж вчинити цей крок, поставили вимогу: точно повідомити, які сили будуть надіслані для їхнього захисту від ворога. На переконання гетьмана, війська слід мати багато, бо московської піхоти, калмиків, козаків і городових козаків буде замало. Слід сформувати ще 40-тисячний корпус найманих козаків, до командування якими можна було б і залучити полковників з Москви. Таку багаточисельну армію необхідно мати, аби врятувати від розорення Правобережну Україну, інакше тоді “ще кому-небудь дістанеться”. А при достатньо сильному війську весною наступного року можна самим напасти на “поганську землю раніше, ніж босурмани придуть до Малоросії”. Якщо турки будуть розгромлені, то тоді повстануть проти них волохи, мультаїни, серби, македонці, арнаути і ногайські татари³⁴. Отже, позиція гетьмана, безсумнівно, засвідчувала наявність у нього глибокого стратегічного мислення, почуття відповідальності за долю “Української держави”, несприйняття політичного авантюризму.

Одночасно він домагався від Москви виконання й інших попередніх умов прийняття протекції. Так, наполягав повернути “козакам Київ”, вивести звідтіля залогу й зрити наявні укріплення (фортецю передбачалося збудувати в іншому місці). Якщо б все-таки цар не погоджувався піти на цю поступку, то тоді мав би обіцяти не віддавати його полякам. П.Доро-

шенко висував також вимогу чітко окреслити кордон Гетьманщини з Річчю Посполитою (до складу козацької України мали увійти всі землі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств). Навідріз відмовився прийняти пропозицію Олексія Михайловича про одночасне існування двох гетьманщин: лівобережної й правобережної. На його переконання, у козацькій Україні повинен бути лише один гетьман, котрий пожиттєво управлятиме козаками і поспільством й виступатиме *“господарем під протекцією царської величності* (виділено нами – Авт.)”. Остання не повинна допускати *“непостійності окремих людей українських, внаслідок якого бувало по декілька гетьманів”*. Зі свого боку, П.Дорошенко *“постійно буде напоготові на послугу його величності”*. Запорожці у всьому повинні підлягати гетьману, бо *“там мало порядку, де домовитів (?) багато. Неможлива та справа і в Україні нечувана, щоб гетьман на тій стороні Дніпра коли-небудь був. При двох гетьманах буде так же мало порядку, як і в Польщі, де гетьмани завжди перебувають у сварці* (виділено нами – Авт.)”³⁵.

П.Дорошенко, обгрунтовуючи необхідність існування одного гетьмана у козацькій Україні, переконував С.Полховського у несумісності свого співіснування з І.Самойловичем. Адже останній не має підстав бути володарем булави, бо не козацького роду і не пройшов, на відміну від нього, усіх щаблів старшинської служби. *“Нехай Самойлович не похваляється, щоб він був таким козаком як я – від прадідів козак! – підкреслював гетьман. – Хіба він бачив запорозькі річки і море? Де він бував? До чого приглянувся? З якими государями про війну і мир добрим звичасем вів переговори? Чи знає, що потрібно для царської величності розпочати? Нехай доведе: коли все знає і зможе добру справу вести, я йому поступлюся і низько поклонюся за те, що зніме з мене тягар гетьманського чину. Але знають то Бог і люди: не давній він козак. Хіба проходив він усі військові чини, від малого до великого? Я так багато разів був полковником і всі старшинські чини пройшов! Нехай царська величність сам розсудить, що це буде, коли під царською рукою перебуватиме нас разом два гетьмани! Я його не люблю, і він мене не любить, – і буде в нас робитися в Україні теж саме, що чиниться у Польщі, де два гетьмани і вічно між собою сваряться. Ти говориш: Самойлович обраний вільними голосами; знаємо ми, яке то вільне обрання: інший би і не хотів подати за нього голос, та змушений був подати, – від того, що за нього тримав руку боярин!”*³⁶.

На що С.Полховський зауважив: *“Він царською величністю затвердений. Як тепер його відставити чи понизити?”*. П.Дорошенко знайшовся з відповіддю: *“Я не бажаю його пониження. Пан Самойлович може бути винагороджений в інший спосіб царською величністю. Я бажаю за віру християнську і за цілісність держави його царської величності у поганських*

землях умирати, а він нехай собі спокійно живе без турбот. Завжди я бажав – і тепер бажаю – добра його царській величності і землі московській, лише однією стороною України нам не можна від турків і татар оборонитися; тому то ми і змушені були піддатися турецькому государю: якщо я це вчинив, то вчинив задля віри християнської. Сам про себе менше всього помишляв, адже синів у мене немає! Йдеться мені про людей: не хочу, щоб хто-небудь по моїй волі загинув!”³⁷. Інший варіант цієї заяви гетьмана подає В.Ейнгорн: якщо цар “широ хоче підданства мого з цією стороною, то нехай вчинить так, як я прохаю; і я буду йому доброзичливим підданим і не підставлю його, а службу. Що ж торкається Самойловича, то може статися, я незабаром, на його щастя, помру, як і бажаю цього, борячись за віру у поганській землі; тоді він, Самойлович, зможе спокійно управляти, а не так клопітливо, як доводиться мені тепер”³⁸. А допоки І.Самойлович перебуватиме на тому боці Дніпра гетьманом, то йому не буде можливості стати підданим царя, бо лівобережний гетьман “не допустить цього”. Та не тільки він заважатиме цьому, бо “і протопоп ніжинський (С.Адамович – Авт.) на цю добру справу не дозволить; тоді довелось б їм побоюватися пильності пастиря (Тукальського), а нині що хочуть, те і творять”³⁹.

Завершуючи перемовини, П.Дорошенко передав посланцю І.Гізеля кілька листів і короткий письмовий виклад своїх вимог до російського володаря – “статейки”. Застеріг також його, що, враховуючи діяльність турецьких розвідників у Києві, змушений навмисне написати до І.Гізеля листа неприязного до Москви змісту. Так, прохав архімандрита не баламутити його, гетьмана, пропозиціями щодо підданства царю, котрий 1654 р. прийняв було під протекцію Малоросію, однак не захищав її від поляків, а згодом розділив. Тепер же він підпорядковувався такому володарю, котрий їх захищає і захищатиме у майбутньому. Й.Тукальський послав свої листи до царя та І.Гізеля, в яких висловлював сподівання, що перемовини з П.Дорошенком успішно завершаться. 13 вересня С.Полховський повернувся до Києва і документи переговорів відправляються до Москви⁴⁰.

До Москви “статейки” П.Дорошенка й інші матеріали, що торкалися переговорів з ним, надійшли 27 вересня. На відміну від попереднього часу, тепер Малоросійський приказ не поспішав з відповіддю. На переконання В.Ейнгорна, ця уповільненість зумовлювалася дією таких чинників: проминула небезпека вторгнення султана, систематичне нагадування І.Самойловичем у Москві того факту, що правобережний гетьман обманює царя і про всі “свої таємні переговори з московським урядом повідомляє до Туреччини султану і до Польщі королю”⁴¹. Лише 11 жовтня цар відповідає на пропозиції П.Дорошенка. Не важко здогадатися, що всі головніші з них рішуче відхилилися. Так, Москва наполягала на тому, аби він залишався

гетьманом у “західній Малоросії”, а в східній булавою продовжував володіти І.Самойович. Щоб обґрунтувати цю позицію, апелювали до епохи гетьманату Богдана Великого, мовляв, той “неодноразово прохав, аби було два гетьмани, один у Гадячі, другий у Чигирині, і щоб вони завжди перебували у містах для страху, а на війну посилали б наказних гетьманів”⁴². Ймовірніше всього, це посилення на клопотання Б.Хмельницького є фальшивим, бо жодному з істориків до сьогодення не вдалося віднайти хоча б опосередкованих даних про наявність у нього таких намірів.

Робилася спроба довести безпідставність докорів П.Дорошенка на адресу лівобережного гетьмана у його неспроможності чи навіть легітимності володіти булавою через своє неказацьке походження. “Слід йому, Дорошенку, пригадати попередніх гетьманів, – звучало у царській відповіді, – окрім Богдана Хмельницького, чи знатного роду і чи знаючими людьми були Сомко, Цицюра, Безпалій, Барабаш, Пушкаренко, Золотаренко, Брюховецький (зауважимо, що з цього переліку осіб тільки останній обирався гетьманом козацької України, решта ж були або наказними гетьманами, або самозванцями – Авт.): тільки обрані були вольними голосами по правах Війська Запорозького, тому що государ не забороняє Війську Запорозькому обирати гетьманів. Нічого поприкати Івана Самойловича, що він з монархами не домовляється: йому цього робити не можна, тому що він під рукою царської величності; як він, Дорошенко, своїми договорами Військо Запорозьке заспокоїв – це всьому світу відомо, а гетьман Іван Самойлович і все Військо Запорозьке на східній стороні у мирі живуть”⁴³. Правда, було велено посланцям до нього повідомити, що, якщо весною наступного року війська обох сторін, вийшовши у поле, захочуть мати його єдиним гетьманом за своїми правами козацькими, то цар цю ухвалу затвердить⁴⁴.

Відхилено було прохання П.Дорошенка передати Війську Запорозькому Київ, бо, мов, цього міста не тільки козакам, але й “королю польському ніколи віддано не буде”. Не знайшла підтримки також гетьманська пропозиція сформулювати у козацькій Україні потужний корпус найманців-козаків (40 тис. осіб) з полковниками, надісланими з Москви, бо цар не хоче “ламати військових правил”. Тому козаки нехай служать так, як звикли служити, а якщо він, себто П.Дорошенко, вірно служитиме, то “великий государ буде його захищати і проти турків, і проти татар”⁴⁵. Окрім указів царя на “статейки”, направлялися його грамоти П.Дорошенку та Й.Тукальському. Гетьмана хвалили за наміри “звільнитися з-під іґа турецького” й пропонували негайно надіслати посланців для “підтвердження статей”, на яких “західна Малоросія” приймала государеву протекцію. Київського митрополита також похвалили за добрі наміри і пропонували “приводити Дорошенка до того, щоб він був під рукою великого государя”. Посилалася й спеціальна грамота І.Гізелю,

що зобов'язувала його, не гаючи часу, відіслати царські укази і грамоти П.Дорошенку та Й.Тукальському, причому вони мали бути доставлені їм таємно. З ними виїхали з Москви піддячий Малоросійського приказу Михайло Савін (мав через Батурина прибути до Києва) і стольник Бухвостов до Батурина. Останній уповноважувався “вчитати” лівобережному гетьману усі укази государя, що надсилалися до Чигирин⁴⁶.

Вони з'явилися до Батурина 24 жовтня. Бухвостов зачитав гетьману “указні статті” государя П.Дорошенку. І хоча він заспокоював І.Самойловича не турбуватися можливим прийняттям П.Дорошенка у підданство царя, бо залишатиметься лівобережним гетьманом, останній наполягав на своїй позиції, аби не приймати правобережного володаря булави під протекцію, тому що разом з Й.Тукальським “баламутять за своїм звичаєм, задумуючи у такий спосіб відлучити Київ з-під держави царської величності і повернути під державу султана”. Якби П.Дорошенко хотів “вчинитися під рукою великого государя, то б не утримував резидентів з багатьма козаками при султані і в Кам'янці, не мав би стосунків з поляками, а просто прохав би за свої провини пробачення, прийняття у підданство й оброну”. Як і його супротивник у боротьбі за владу у козацькій Україні, висловлювався супроти існування двох гетьманів, так як П.Дорошенко “по-старому захоче цією стороною славним бути і шукати підступи щодо мене”⁴⁷. Мало цього, на його переконання, якщо ж царська величність “хоче прийняти Дорошенка, аби запобігти турецькій війні, то війна цим не відвернеться; прийнявши Дорошенка, потрібно буде його від неприятеля обороняти і розташувати війська по містах: в Чигирині, в Каневі, в Умані, в Черкасах, тому що турецький султан буде воювати з Дорошенком за зраду. Як піддасться Дорошенко великому государю, то буде безкінечно посилати до Москви, прохаючи допомоги й для інших справ, через наші міста; ці посланці завжди будуть нам докучати... і будемо ми у них точно у підданстві”⁴⁸. Насамкінець Самойлович мовив: “якщо Дорошенко по указним статтям, які тепер надсилаються до нього, не прийме підданства, так тоді вже б цю справу облишити і його Дорошковим обманам не вірити, нехай він згине, щоб ради цього прийняття у малоросійському народі біда не зростала”⁴⁹.

Наприкінці жовтня М.Савін прибув до Києва й з'явився до воєводи, котрий підтримував стосунки з Й.Тукальським через намісника Терехтемирівського монастиря Іларіона, очікуючи на реакцію Москви на клопотання П.Дорошенка. З листопада І.Гізель вкотре направив С.Полховського до гетьмана й митрополита. У своїх листах переконував у необхідності завершити перемовини з царем, покладаючись у всьому на його волю. Намагався навіть П.Дорошенку думку, що Олексій Михайлович “збереже козакам усі вольності подібно до того, як це зроблено на лівому боці Дніпра”⁵⁰.

4 чи 5 листопада у “митрополичому домі” в Чигирині гетьман і Й. Гукальський прийняли С. Полховського. Насамперед, П. Дорошенко висловив йому своє обурення фактом розголошення “всьому Задніпров’ю” таємниці ведення переговорів з Москвою. В силу чого і він не може їх проводити таємно і направляти своїх посланців до Москви. Адже тепер він змушений буде узгоджувати свої дії з старшиною (“зноситися зі всією старшиною”) і відправляти “явно посольство від усього війська”. Останнє може відбутися тільки за умови, якщо буде виконана його основна вимога – “надання йому гетьманства на обох сторонах Дніпра”. На що посланець зауважив, що тепер цю вимогу виконати неможливо, але коли весною війська з обох боків Дніпра, “вийшовши в поле, захочуть Дорошенка мати єдиним гетьманом за своїми правами козацькими, то государ його затвердить”. Гетьман підкреслив, що “це неправдива справа”, бо “на це знані люди не захочуть дозволити, і якщо я дам себе обдурити неправдивими справами, то потім не буде мені з ким від турків і татар оборонятися, тому що Самойлович, залишившись на тому боці гетьманом, з-за ворожнечі не буде мені допомагати”. С. Полховський, намагаючись якось аргументувати позицію Москви, зауважив, що цареві важко позбавити влади того гетьмана. Проте П. Дорошенко заперечив: якщо цар побажає, то зможе відняти гетьманство у Самойловича, котрому ця честь дісталася за милістю государя, бо на раді “козаки змушені були обрати його на вимогу Ромодановського”⁵¹. А тому наполягав, аби гетьманом об’єднаної козацької України цар затвердив його, і тоді, “маючи під своєю владою усіх козаків, він буде у змозі приборкати поганство й підкорити государю татар”. Проте при цьому порушив нове клопотання, щоб государ “явно про те оголосив і повністю підтвердив, яким власне способом Малоросію не віддасть польському королю, бо царська величність полякам монаршим словом своїм обіцяв і вони обіцяють собі, що Києвом і Задніпров’ям будуть незабаром володіти і його, Дорошенка, до цього ж приваблюють”⁵².

Гетьман домагався також, щоб йому роз’яснили, як власне, Москва виконає свою обіцянку не повертати Києва Польщі. Відпускаючи 9 листопада С. Полховського з листами до царя, київського воєводи та І. Гізеля, він повторив, що не відмовляється від прийняття підданства царю за умови виконання його вимог. Позицію П. Дорошенка підтвердив і Й. Гукальський, котрий підкреслив, що бажали інших царських указів – “милостивіших”. Якщо ж вони надійдуть, то “приймемо підданство відразу ж, як тільки з’являться великого государя війська”. Застеріг Олексія Михайловича мати “око, яке дивиться на тих, котрі не від усього серця його величності добра бажать, і душею там перебувають, де шляхетство собі дістають”⁵³. У листах гетьмана і митрополита висловлювалися запевнення у тому, що “хоча

вимоги Дорошенка не виконані, проте він не відмовиться від свого наміру бути під рукою великого государя, якщо на прохання свої одержить милостивий указ; що ж торкається пропозиції московського уряду надіслати посланців для остаточних переговорів, то їх можна буде послати тільки після того, як відбудеться про це нарада його, Дорошенка, зі старшиною”⁵⁴.

22 листопада С.Полховський прибув до Батурина й повідомив про хід перемовин з правобережним гетьманом. І.Самойлович, як і раніше, наполягав на їх недоцільності, мовляв, П.Дорошенко неправду говорить, що хоче “вчинитися під рукою великого государя”. Якщо ж це станеться, то він, вчинивши заколот, знищить лівобережних старшин і віддасть міста туркам. Підкреслював, що з ним слід “вести не переговори, а війну”. 24 листопада лівобережний гетьман відпустив С.Полховського, котрий 4 грудня з’явився до Москви⁵⁵. Привезена ним відповідь П.Дорошенка лише утвердила російський уряд у думці щодо необхідності припинити переговори і силою зброї опанувати Правобережну гетьманщину. Після прийому ігумена львівського монастиря Йосипа Творинського, котрий повідомив про зміст перемовин Й.Шумлянського з П.Дорошенком, ще 30 листопада цар видав указ послати розпорядження Г.Ромодановському, І.Самойловичу та І.Сірку, аби вони, не гаючи часу, з військами вирушили проти правобережного гетьмана. Якщо ж останній погодився б на підданство государю, то прийняти його на “статтях”, які вони отримають пізніше з Москви. 12 грудня російський уряд відправив їх. Вони передбачали можливість залишення П.Дорошенка правобережним гетьманом, але, якби козаки захотіли б обрати когось іншого гетьманом, то їм дозволялося це вчинити. Цим іншим міг стати й І.Самойлович⁵⁶. Київському воєводі Ю.Трубецькому направляєтья грамота із заборonoю продовжувати переговори з П.Дорошенком та Й.Тукальським⁵⁷. Отже, реальною ставала загроза військового вторгнення Г.Ромодановського та І.Самойловича у Правобережжя, відбити яке П.Дорошенко не мав, через обмаль сил, жодного шансу.

Отже, переговори показали, що П.Дорошенко принципово обстоював програму воз’єднання козацької України у межах соборної Гетьманщини. Погоджуючись на визнання царської протекції, домагався збереження її внутрішньополітичного суверенітету. Проте російська сторона виявилася неспроможною піти на істотні поступки, а відтак почала схилитися на користь силового розв’язання української проблеми.

Примітки:

1. Эйнгорн, В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. / В. Эйнгорн. – М., 1899. – С. 911-912; Эйнгорн, В. Дипломатические сношения московского правительства с Правобережной Малороссией в 1673 г.: Вирізка / В. Эйнгорн. – С. 128; Дорошенко, Д.

Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 456; Соловьев, С. Сочинения: История России с древнейших времен / С. Соловьев. – М., 1991. – Кн. VI. – Т. XII. – С. 438.

2. Акты Южной и Западной России (далі – Акты ЮиЗР). – СПб., 1879. – XI. – С. 249.

3. Там само. – С. 271, 274.

4. Там само. – С. 270.

5. Там само. – С. 265-266.

6. Дорошенко, Д. Зазначена праця. – С. 456-457; Эйнгорн, В. Очерки... – С. 912-913; Соловьев, С. Зазначена праця. – Кн. VI. – Т. XII. – С. 438; Perdenia, J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska / J. Perdenia. – Krakow. – S. 360; Wagner, M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676 / M. Wagner. – Zabrze, 2009. – Т. I. – S. 337.

7. Акты ЮиЗР. – Т. XI. – С. 271; Дорошенко, Д. Зазначена праця. – С. 457; Окиншевич, Л. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окиншевич // Праці Комісії для виучування історії Західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 311.

8. Grabowski, A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejow dawnej Polski / A. Grabowski. – Krakow, 1845 – Т. II. – S. 238; Kluczycki, F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / F. Kluczycki. – Krakow, 1880. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1277; Дорошенко, Д. Зазначена праця – С. 457.

9. Державний архів у Кракові (далі – ДАК). – Ф. 452. – Спр. 372. – Арк. 340.

10. Акты ЮиЗР. – Т. XI. – С. 271.

11. Там само.

12. Grabowski A. Зазначена праця. – Т. II. – S. 238.

13. Там само. – S. 238; Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. 1070. – Арк. 632 зв.; Акты ЮиЗР. – Т. XI. – С. 274.

14. Grabowski, A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. – S. 238; Акты ЮиЗР. – Т. XI. – С. 271.

15. Эйнгорн, В. Очерки... – С. 913.

16. Там само. – С. 915-916; Акты ЮиЗР. – Т. XI. – С. 268-269.

17. Эйнгорн, В. Очерки... – С. 916-917.

18. Эйнгорн, В. Дипломатические сношения... – С. 131.

19. Там само. – С. 132.

20. Там само. – С. 132-133.

21. Там само. – С. 133.

22. Там само.

23. Дорошенко, Д. Зазначена праця. – С. 461-462.

24. Эйнгорн, В. Дипломатические сношения... – С. 134.

25. Там само. – С. 135.
26. Там само. – С. 136-137.
27. Там само. – С. 137.
28. Там само. – С. 138.
29. Эйнгорн, В. Очерки... – С. 926.
30. Там само. – С. 928-929.
31. Там само. – С. 929-930.
32. Дорошенко, Д. Гетьман... – С. 464.
33. Цит. за: Эйнгорн В. Очерки... – С. 929.
34. Там само. – С. 930-931.
35. Цит. за: Там само. – С. 932.
36. Цит. за: Костомаров, Н. И. Руина // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. VI. – Т. XV. – С. 239.
37. Там само.
38. Цит. за: Эйнгорн В. Очерки... – С. 932-933.
39. Там само.
40. Там само. – С. 934-936.
41. Там само. – С. 938.
42. Там само. – С. 938-939.
43. Цит. за: Соловьев, С. М. Значена праця. – Кн. VI. – Т. 12. – С. 448.
44. Там само.
45. Эйнгорн, В. Очерки... – С. 939.
46. Там само. – С. 939-940.
47. Там само – С. 941.
48. Цит. за: Соловьев, С. М. Значена праця. – Кн. VI. – Т. 12. – С. 449.
49. Цит. за: Эйнгорн В. Очерки... – С. 942.
50. Там само. – С. 943.
51. Там само. – С. 944.
52. Там само. – С. 944-945.
53. Там само. – С. 945.
54. Там само. – С. 946.
55. Там само. – С. 947-948.
56. Там само. – С. 948-949; Костомаров, Н. И. Руина... – С. 241.
57. Эйнгорн, В. Очерки... – С. 955.

Резюме

В статье рассматривается проблема отношений гетмана П.Дорошенка с Россией после заключения осенью 1672 г. турецко-польского Бучацкого договора. Освещается позиция украинской стороны, учет которой Москвой позволял добиться воссоединения казацкой Украины.

Ключевые слова: Правобережная гетманщина, П.Дорошенко, Москва, переговоры, казацкая Украина, Войско Запорожское.

Одержано 4 листопада 2010 р.

УДК 94(477)“17/18”:316.47

А.Г.Філінюк

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ XVIII–XIX ст. У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ І СОЦІАЛЬНО-СТАНОВИХ ЧИННИКІВ

У статті зроблено спробу охарактеризувати вплив політичних і соціально-станових чинників на міжнаціональні відносини в Правобережній Україні в перших десятиліттях після її приєднання до Російської імперії.

Ключові слова: міжнаціональні відносини, Правобережна Україна, інкорпораційна політика, етнічність, соціально-станова приналежність.

У системі сучасного державотворення та суспільного життя поліетнічної України істотне місце посідають міжнаціональні відносини, вироблення цивілізованих, демократичних взаємин титульного етносу з усіма національними меншинами. Своїми коріннями міжнаціональні відносини, їх характер і специфіка, трансформаційні виміри сучасного етнонаціонального буття та етнонаціональні сенси духовного оновлення в Україні зумовлені історичним минулим¹, сягають глибини віків, але великою мірою рубежу XVIII–XIX століть, коли на її теренах стали цілеспрямовано формуватися поліетнічний склад населення та утверджуватися взаємини корінних мешканців із різними етнічними групами та властями з позицій і визначальних впливів імперій, до яких були включені українські землі. Передусім, постала необхідність заповнити прогалини стосовно їх місця

в суспільному житті, характеру та особливостей, історії національного поневолення та гноблення, повстань і репресій, боротьби й співпраці, асиміляції та зросійщення, котрі поки що не розкриті в науковій літературі. Враховуючи, що більшість українських земель, в тому числі Правобережжя, зазнала інкорпорації в державне тіло Російської імперії, глибинними серед них були російсько-українські відносини². Цим пояснюється не лише актуальність, а й наукова новизна, теоретичне і практичне значення дослідження проблеми міжнаціональних відносин у Правобережній Україні як напередодні, так і в перші десятиріччя після приєднання до Росії. Її вирішення допоможе глибше з'ясувати протиріччя, що нагромаджувалися впродовж століть, а також використовувати переваги, вироблені у регіоні в сфері міжнаціональних взаємин, на користь сучасної поліетнічної української нації.

До вивчення міжнаціональних відносин цього регіону зверталось чимало дослідників. У царині вивчення історії міжнаціональних відносин у Правобережжі до революції 1917 року активно працювали В.Б. Антонович, П.О. Куліш, М.П. Драгоманов, М.С. Грушевський, О.Єфіменко, М.І. Костомаров, М.О. Максимович, П. Чубинський, І.Я. Франко, в радянські часи – Г.Д. Вервес, Р. Кирчів, Л.О. Обушенкова. З літератури останнього часу помітно виділяються дослідження Б.Гудя, І.В. Діака, В.Кременя і В.Ткаченка, Б.В. Попова, Н.О. Щербак та ін.

За два останні століття створено значний науковий доробок, в якому тією чи іншою мірою, проте переважно побічно, відображені окремі аспекти цієї проблеми. І це закономірно, оскільки поява об'єктивних, науково виважених праць з історії Правобережної України загалом, і міжнаціональних відносин у регіоні зокрема, в дореволюційні та у радянські часи, особливо в умовах глухої атмосфери “застою”, коли не допускалося творче мислення, яке б виходило за рамки офіційної ідеології, була неможливою. Проблема полягає не стільки в ігноруванні у літературі національних аспектів, скільки в сприйнятті і трактуванні багатонаціональності³, якою відзначалася Правобережна Україна. Історія міжнаціональних відносин у приєднаному до Росії за другим і третім поділами Речі Посполитої Правобережжі, оцінка національної політики самодержавства по відношенню до його корінного населення висвітлювалися у діапазоні від концепції “абсолютного зла” до розширеної інтерпретації тези про “найменше зло” і добровільний характер приєднання⁴ через призму російської історії, імперських підходів і марксистсько-ленінських догматів й концепції класової солідарності та “братерської дружби”, що слугували підпорядкуванню “малої сестри” великому старшому брату⁵. Тому висновок О.Оглоблина про те, що українська нація зі своїм славним історичним минулим засуджена, брутально і цинічно, на історичне небуття⁶

повною мірою стосується і міжнаціональних відносин у Правобережній Україні на рубежі XVIII–XIX століть.

Разом з тим, історики, політологи та соціологи незмінно називають Росію тюрмою народів. Б.Гудь намагається показати відсутність на сторінках історичної літератури аргументованих наукових викладок про міжнаціональні відносини, міжетнічні конфлікти, аналізу причин російсько-українсько-польського протистояння, передусім у XIX столітті⁷. І.В.Діак розкриває причини формування у корінних мешканців України менталітету малоросійства, досліджує засоби, завдяки яким самодержавство реалізувало проект “великої російської нації”⁸. Незаперечний інтерес викликає монографія Н.О.Щербак, в якій на широкій джерельній базі комплексно досліджено тенденції та особливості вирішення російським самодержавством національного питання в Правобережжі, а також простежено врегулювання центральними і місцевими органами російської влади “польського питання”⁹.

Академік В.Кремень і професор В.Ткаченко¹⁰ обґрунтовують, що російсько-українські культурні взаємини, діалог двох культур в умовах уніфікаційної імперської політики “Третього Риму” відзначалися взаємним відчуженням, зростанням недовір’я та ворожнечі. Зауважують, що принципів особливості суспільної трансформації в Україні на межі XVIII–XIX століть зумовлені, з одного боку, втратою українцями державності і пріоритету в культурній сфері, внаслідок чого українство набувало рис провінціалізму, мужицтва, некультурності та грубості, які висміювались росіянами; з іншого – спрямованістю російської політики на уніфікацію та русифікацію українського суспільства, що вело до викривлення своєрідності національного державного розвитку загалом і, зрештою, стирання особливостей національного способу життя як потенційного джерела противу імперському владарюванню.

У першому томі колективного трьохтомного видання “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)”¹¹ акцентується увага на факторах становлення й розвитку української нації, її господарства, розкривається діяльність промисловців, банкірів, купців із корінних мешканців.

У праці, присвяченій українсько-польським відносинам та боротьбі за єдність України в XIX – на початку XX століть¹², акцентується увага на змінах, які збіглися в часі з початком нової епохи в історії Європи та всього світу і були зумовлені не лише поділами Речі Посполитої та припиненням безроздільного шляхетсько-магнатського володарювання на захід від Дніпра, а й впливом Великої Французької революції.

С.Лисенко і Є.Чернецький¹³ наголошують на категоричному невизнанні російськими властями культурної і соціальної самобутності правобережної

шляхти протягом кінця XVIII – першої половини XIX століть та їх намагання змінити соціальний статус, а потім декласувати цей багатотисячний прошарок у межах станової структури імперії.

Тему “Історія народів Росії” останнім часом стали розробляти дещо по-новому. Чимало дослідників, відмовляючись від апологетичного підходу, намагаються об’єктивно розкрити різноманітні форми входження різних народів, у тому числі українського, до складу Росії. Проводять тезу про те, що система управління національними окраїнами Росії, мала не тільки суперечливий, насильницький, але й, певною мірою, гнучкий, часом достатньо терпимий, характер¹⁴.

Однак на фоні спроб об’єктивно відтворити міжнаціональні відносини у національних окраїнах Росії в XIX столітті¹⁵ і закликів російських істориків “вийти з кола” та критично переосмислити нову історію Росії та Європи, не ідеалізуючи одну за рахунок іншої¹⁶, поширюється науковий збірник про “український сепаратизм” та ідеологію національного розколу в Росії¹⁷. У ньому “українське питання” трактується як найбільша внутрішня національна проблема, не вирішеність якої спричинить справжню трагедію Росії, і наголошується, що національне утворення “Україна” є продуктом нового часу і не має етнонаціональних коренів¹⁸. Подібні тлумачення свідчать не лише про потребу всебічного дослідження міжнаціональних відносин в минулому, а й про необхідність справжньої боротьби за їх об’єктивне висвітлення.

Сучасні російські науковці продовжують дивитися на Україну лише як на частину Росії та розцінювати її завоювання і підкорення Москвою як найкращі наслідки для власне українців¹⁹. При цьому поза увагою залишається політика самодержавства в сфері міжнаціональних відносин у Правобережній Україні після її приєднання до Росії, їх характер та динаміка розвитку.

Загалом, вивчення міжнаціональних відносин у Правобережжі на рубежі XVIII–XIX століть породжує низку непростиж методологічних проблем, успішне розв’язання яких може стати значним самостійним внеском істориків у теорію імперії як історичного феномену²⁰. Потреба в цьому є винятково важливою, адже, опинившись у складі Російської держави, українці, з одного боку, потрапили в принципово іншу сферу життя і були приречені постійно контактувати з представниками інших етносів, з іншого – це сприяло зближенню, взаєморозумінню та консолідації українства, поширенню і зміцненню його національної самосвідомості²¹. Ось чому розгляд міжнаціональних відносин у широкому порівняльно-історичному контексті є актуальним науковим завданням, розв’язавши яке, можна об’єктивно оцінити значення для українського національного руху різних факторів, у тому числі

історичних традицій, специфіки українського селянства, ролі традиційних, але не до кінця асимільованих, еліт, роздільності етнічних українських територій тощо²². Бо ж історичний розвиток українців Правобережжя і всього українського народу на межі XVIII–XIX століть відбувався паралельно і в органічному зв'язку з процесами утвердження новосвропейської цивілізації та поступового структурування навколо неї всього іншого світу. Лише в такому масштабі можна усвідомити і “національні відродження” (по суті – утворення модерних націй) етносів Центральної та Східної Європи і трагедію російської зверхності на території України²³.

Зважаючи на багатогранність проблеми та обмежені можливості статті, в нашій розвідці зосереджено увагу лише на її вузлових аспектах, передусім на тому, що зміст, характер і особливості міжнаціональних відносин у Правобережжі на межі XVIII–XIX століть зумовлювалися, головним чином, включенням цього регіону в склад Російської держави та політичними, економічними, соціально-становими та релігійними чинниками. У силу цього міжнаціональні відносини Правобережної України зазнали динамічного і, водночас, неоднозначного розвитку. Передусім через те, що Російська імперія утверджувалася тут не на етнічних, а на державницьких і територіальних засадах. Самодержавство, що володіло незмірними просторами, цікавили не конкретні українці, що жили на своїй одвічній землі і в етнічній структурі населення складали майже 90 відсотків, а поглинення нової території та отримання від неї нових доходів і ресурсів для наступних імперських завоювань й перетворень.

Яскравим свідченням цього стала трансформація назви Правобережної України: спочатку її називали приєднаною територією, згодом – “польськими землями” і, зрештою, – Південно-Західним краєм чи Південно-Західною Росією. При цьому Лівобережжя віднесли до ядра імперії та іменували Малоросією, а південь України взагалі вважали російською Новоросією²⁴. На наше переконання, на міжнаціональні відносини у Правобережжі значний вплив справляли губернії (намісництва), генерал-губернаторства, які слугували провідниками російської експансії в державному механізмі імперії. Що ж до політики центральної влади щодо степових корінних мешканців, то вона відзначалася агресивністю та зверхністю щодо їх етнічних, мовних, духовно-релігійних особливостей і здійснювалася лише в односторонньому порядку.

Безперечно, центральне місце у міжнаціональних взаєминах на території Правобережної України на межі XVIII–XIX століть посідали російсько-українські відносини, зумовлені приєднанням краю до складу Російської імперії за другим і третім поділами Речі Посполитої і реалізацією російським самодержавством “глибоко продуманої” інкорпораційної полі-

тики. М.М.Карамзін визнавав, що царизм не задовольнявся збиранням частин у ціле, а зв'язував їх твердо і посилював єдиновладдям²⁵. Двоєдина мета національної політики самодержавства полягала в якнайшвидшій інкорпорації країн при одночасному урахуванні і навіть збереженні деяких місцевих особливостей²⁶. До того ж, міжнаціональні відносини і вся національна політика в Правобережжі будувалися через призму реалізації курсу царизму на приєднання до Росії, який здійснювався під гаслом надання “братньої” допомоги в захисті інтересів корінного населення і православної віри. Така політика, за оцінкою Д.Бовуа, була шедевром “маніпулювання антикоролівськими настроями” та маргінальним стимулятором “захисту прав найбільш убогої польської шляхетської більшості”²⁷.

У реалізації національної політики царизм виходив з імперських інтересів і ролі поляків у суспільному житті Правобережної України та потреби втілення на її теренах курсу антиполонізму. Однак, із приходом до влади Олександра I політика з польського питання набула обрисів формального офіційного визнання польської національності, після чого її представникам нічого не залишалось, як підкоритися панівній верховній владі Росії.

На міжнаціональних відносинах відбивалося широке співробітництво Санкт-Петербургу з неросійською або, правильніше, неукраїнською політичною, економічною, церковною елітою, що значною мірою стимулювало роз'єднаність корінного населення і загострювало його протистояння з прибулими в регіон. Самодержавство, з одного боку, а польські магнати та шляхта – з іншого, стали сполученими посудинами, котрі одна без одної не могли реалізувати свої цілі. Кожна зі сторін не хотіла зміцнення дружніх зв'язків свого союзника з українцями. Якщо раніше царизм із терпінням і навіть симпатією ставився до українських намагань як противаги до польського руху²⁸, що, безумовно, виступало позитивним фактором для українців, то на межі століть ситуація діаметрально змінилася. Союзником росіян проти українців виступили поляки, до яких російська влада ставилася з прихильністю та симпатією і на яких вона спиралася, здійснюючи політичний свій курс. Цей альянс, зрозуміло, був нетривким, але важливим і необхідним для обох сторін. Кооптувавши польських магнатів і шляхту в російське дворянство, царизм заручився не стільки союзом із ними, скільки домогся їх нейтралізації й цим самим унеможливив об'єднання поляків з українцями. Відтак, у російсько-польсько-українському трикутнику росіяни і поляки (головним чином магнати і шляхта) виступали більше союзниками, ніж суперниками. У спольщеному регіоні надовго запанували польські порядки і польська культура, а царизм отримав можливість спертися на польське дворянство, зберігаючи більшість його традиційних привілеїв²⁹. Але в російсько-польсько-українському трикутнику міжнаціональ-

них відносин у новій метрополії альянс росіян і поляків був далеко неоднозначним і, по суті, відзначався різновекторністю. Українці, з свого боку, більше вигравали від протиріч, які мали місце в стосунках росіян і поляків.

Подібно до всієї країни, Катерина II розділила Правобережну Україну на дві частини, кожну з яких передала в кормління дворянам-землевласникам і чиновникам³⁰. Як перші, так і другі, були представлені переважно поляками. В сенсі утримання в покорі корінного українського населення надійними союзниками росіян виступали поляки. Разом з тим, вони не бажали ділитися з росіянами ні владою, ні власністю, ні доходами від експлуатації підданих. Водночас мали свої зацікавлення в співпраці з російською владою, намагаючись всіма засобами зберегти: а) своє панівне положення в сфері економіки завдяки власності на абсолютну більшість земель і людських ресурсів; б) стану незалежність від них українців; в) визначальний вплив на суспільне життя римо-католицької церкви та сформувані підґрунтя й сили для відновлення Речі Посполитої. Як пишуть сучасні російські дослідники, “важко сказати, яке значення відразу після поділів надавали в Петербурзі тій обставині, що більшість селянства нових західних окраїн імперії було русинським чи східнослов’янським. Катерина II вважала ці території “своїми” не тому, що на більшій їх частині селянське населення було, як будуть стверджувати вже при її внукові Миколі, “руським”, а тому, що ці землі колись входили у володіння Рюриковичів, нащадками яких себе вважали Романови. У всякому разі, ніяких спроб втрутитися у відносини польської шляхти з селянами чи поставити під питання домінуючу роль польської мови російські власті не робили. Більше того, саме після поділів, а особливо після 1815 року, стала відбуватися більш активна колонізація цих просторів”³¹. І справа тут не в національній історіографії, якій дорікають розгляд Російської імперії як обтяжливого контексту, в якому просипалася, зріла, боролася за незалежність українська нація³².

Самодержавство створювало певні законодавчі, соціально-станові та економічні переваги для представників неукраїнського населення, ставлячи тим самим у найгірше становище корінних мешканців. Царські власті надавали їм великі пільги. Іноземці, зокрема, 10 років могли не платити податки, звільнялися від військової повинності і військових постойв, отримували гроші на проїзд до місць поселення, наділялися землею до 30 десятин на душу, а згодом – по 60 десятин на сім’ю³³. Не останню роль у міжнаціональних взаєминах відігравала пропагандистська теза про те, що Правобережжя залежне від величезного ринку і можливостей Росії. Тим самим обґрунтовувалася культуртрегерська місія імперії щодо її населення.

Д.Бовуа акцентує увагу на конфлікті росіян і поляків у Правобережжі на межі XVIII–XIX століть. Справді, такий конфлікт мав місце. Але, по-

перше, він виходив далеко за межі регіону, по-друге, і це найважливіше – він був не єдиним, а тим більше не головним. На наше переконання, після 1793 року на перший план виступили суперечності між росіянами та українцями, які відтіснили на друге місце конфлікт між поляками і українцями та росіянами і поляками. До того ж, він ускладнився зростаючим впливом євреїв і ще більше загострився присутністю величезного контингенту російської армії.

Утверджуючи російську державність у Правобережжі силою зброї, самодержавство виходило з того, що росіяни представляли панівну націю, якій належала влада та управління і яка керувалася переважно насильницькими, воєнними методами, роль і значення котрих посилювалися по мірі поглиблення інкорпораційних процесів. Вони поводили себе за власними правилами. У всіх сферах суспільного життя росіяни ставились до українців з великодержавних позицій, демонструючи свою силу, зверхність та свавілля. Звичайним явищем було презирство і неповага з боку російської влади до місцевого населення. Як наслідок, стосунки між росіянами та українцями характеризувалися напруженістю й розвивалися у напрямку конфліктності та міжетнічної ворожнечі. Брехня, обман, жорстокість, віроломство були звичними методами управління російського самодержавства³⁴.

Від самого початку відносини росіян із українцями юридично не були оформлені, що означало закріплення за корінним населенням безправ'я. Створенню цілісного механізму поневолення українців Правобережжя слугували численні імператорські укази та циркуляри, рішення уряду, сенату і синоду. Це слід особливо підкреслити, оскільки існуючі на той час у регіоні взаємини були ближчими до європейських зразків й істотно відрізнялися від насаджуваних порядків. Насправді, головним змістом усіх російсько-українських відносин у цей період було поступове поглинення та переварювання великого українського регіону.

На відміну від поляків, ставлення до яких носило лицарський характер, свої взаємини з корінним населенням, представленим переважно селянами, росіяни стверджували на засадах переможців над переможеними, завойовників над завойованими, наділених владою над безправними, господарів над бездомними, сильних над беззахисними. Вони вносили в міжнаціональні відносини агресивність, зверхність, зневагу, ворожість. Натомість вимагали німу терпимість, сліпу покору, рабську слухняність і підневільну працю. Все це свідчило, що російсько-українські відносини будувалися мовою абсолютно різних цивілізацій, хоч мали однакову віру, близьку мову та спільну багатотисячлітню історію. Всюди, куди проникала російська держава, вона намагалася підкорений зброєю народ не лише грабувати економічно та утискувати політично, але й нещадно нищити його як окремих націо-

нальний організм. Домінуючою в них була репресивна складова, щоб примусити місцеве населення до поголовного служіння імператору й перетворити його в своєрідний будівельний матеріал на південному заході північно-східної метрополії. При цьому наполегливо насаджували в його свідомість міф про здавна єдину, але роз'єднану історичними обставинами та підступними діями поляків Російську державу, органічною складовою якою була Правобережна Україна. Тому цілком справедливою є оцінка М.С.Грушевським політики самодержавства, яке розглядало українців як будівельний матеріал для культури і суспільності російської³⁵, а самому Правобережжю відводило роль землеробської провінції у формі Hinterland, тобто краю, що примикав до більш розвинутого в промисловому та торговельному відношенні регіону російського. Не випадково Д.І.Дорошенко розцінив політику російського самодержавства щодо українців як таку, що “весь час ішла в розріз з інтересами України як чисто хліборобського краю”, гальмуючи сільськогосподарський розвиток митними тарифами, фінансовою політикою, немилосердно стягуючи з корінного населення податки й доводячи його до руїни³⁶. В одному з перших указів щодо Правобережжя Катерина II відверто вимагала від своїх намісників управляти на благо Росії силою зброї³⁷.

Як справедливо зауважує професор В.Нечитайло, “Колоніальний стан України ускладнювався процесом провінціалізації, що означав утрату національної самобутності (у тому числі й індивідуалістських засад в організації сільськогосподарського виробництва) і супроводжувався утвердженням на всіх землях антиукраїнського режиму з його колоніальними рисами – економічною експлуатацією, ліквідацією структур самоврядування, нав'язування неприйнятних для українського селянства, чужих господарських традицій”³⁸. Тому не випадково українсько-російські відносини в Правобережній Україні відзначалися перманентним застоєм, консерватизмом і хронічною депресією. До того ж, на український ґрунт Правобережжя було перенесено запозичені у французьких просвітителів політологічні знання прикладного характеру, зокрема щодо утримання здобутих земель за допомогою ототожнення “загального народного духу” з “духом народу переможця”. У прагненні посилити російський вплив у Південно-Західному краї на противагу полякам, царизм зробив ставку на православну церкву.

Наука виділяє два типи міжнаціональних відносин: зв'язки з багатограними відкритими контактами та локальні зв'язки між двома або кількома етносами. Можна сказати, що йдеться про макро- і мікрорівні. Останні мали і мають більш стійкий характер і справляли більш довготривалий вплив на генезис відносин. У Правобережній Україні на рубежі XVIII–

XIX століть прикладом цього були взаємовідносини між українцями, росіянами, поляками та євреями. Говорячи про взаємини українців і поляків на мікрорівні, прибувши у регіон, більшість поляків стала працювати в гутах, майстернях, на заводах, за що отримувала дрібні земельні наділи. Прибульці опановували мову корінного населення, а воно, в свою чергу, переймало польську мову як мову престижної культури і сучасної цивілізації, і ці дві мови, постійно взаємодіючи, впливали одна на одну. У поляків ці взаємовпливи породили польський кресів діалект – південний діалект, який відзначався відчутним впливом української мови³⁹.

За рахунок включення до складу Росії Правобережжя, майже 90 відсотків населення якого склали українці, в російсько-українських відносинах⁴⁰ помітно змінилася питома вага польського питання. З одного боку, корінних мешканців все більше втягували в російсько-польський конфлікт⁴¹, з іншого – поляки були не тільки союзниками, а й “конкурентами” росіян на всьому обширі краю⁴². При цьому росіяни відчували себе сильними і, як сильні, не завжди і не так легко бачили те, що існувало в безсиллі.

У російсько-польських відносинах поляки всіма засобами намагалися зберегти своє панівне становище, формуючи підґрунтя для відновлення Речі Посполитої. Відтак, з самого початку корінне населення опинились в умовах доволі гострого російсько-польського політичного, економічного та культурного суперництва за вплив на простір Правобережної України, який кожна зі сторін вважала своїм.

Поляки, передусім магнати і шляхта, ставили на перший план національно-політичні питання. При цьому опиралися на визнане російським законодавством економічне панування, прагнучи зберегти за собою не тільки абсолютну більшість земель і людських ресурсів, а й стану залежність українців і визначальний вплив на їх середовище римо-католицької церкви. Тому, якщо до 1793–1795 років українці вели боротьбу з польським гнітом, то з кінця XVIII століття перед ними постала необхідність одночасного визволення і від польської верхівки, і від російського поневолення.

Андреас Каппелер вирізняє застосування царизмом трьох ієрархій у національному питанні: а) політичну лояльність, б) станovo-соціальної приналежності та в) культурні відмінності, зокрема за релігією, життєвим укладом і мовою. Відповідно до першої ієрархії, освоєння росіянами Правобережної України як території чергової експансії методом колонізації будувалося за принципом – сам факт поселення на її теренах росіян давав підстави сприймати їх як частину Росії. Щодо другої ієрархії, що ґрунтувалася на першій, значення соціальних груп визначалося їх ставленням до держави⁴³. Власне, національний контекст посідав останню, найнижчу сходинку. Загалом, у нових історичних реаліях самодержавство з тим, щоб

утриматись на нових українських землях, балансувало між взаємодією інтеграційних і дезінтеграційних тенденцій.

За цих умов українці одночасно терпіли від обох сторін: від польської верхівки та російського поневолення. Імперська держава виявилася чужою для місцевих селян, які так і не змогли примиритись із черговим поневоленням й тим, що поляки в соціальному, економічному та культурному сенсах залишилися визначальною верствою в Правобережній Україні, а євреї і інші іноземці отримали від росіян значні привілеї. З часу, коли царизм почав набувати ресурси та амбіції “націоналізувати” на її території підданих, його політика спричинила як асиміляцію, так і захисну контрмобілізацію корінних мешканців, яка виливалася, поряд із переважною смиренністю, ненавистю до поневолювачів і посередницьких агентів Російської держави, іноді – у відкритий відчайдушний опір, а загалом – у все більшу консолідацію українців між собою та відмежування від поляків і росіян.

На рубежі XVIII–XIX століть у Правобережній Україні розвиток українсько-російських відносин, що оберігалися та всіляко підтримувалися самодержавством, величезним числом місцевої бюрократії, військами та поліцією, привів до того, що українці єдині опинилися на своїй землі в безправному становищі, позбавлені можливості розвиватися на власній етнічній основі. Тільки вони одні виявилися найбільш чужими для запровадженої російської адміністрації, а російська влада по мірі її утвердження ставала для них дедалі чужою і ненависною. Це зумовило загострення нових суперечностей і конфліктів на політичній, соціальній, економічній, етнічній, релігійній і культурній основі. Наслідком цих конфліктів ставало посилення кріпосництва, русифікації і колонізації. Деспотизм, зверхність, насильство, що запанували на ниві українсько-російських взаємин, не лише зумовлювали зростання частки збіднілого населення, зубожіння українців та їх дезінтеграцію, але й витіснення на узбіччя суспільного життя. Паралельно із посиленням адміністративного тиску зростав і набував загального характеру ідеологічний диктат, головним чином через православну церкву та школу.

Отже, після включення Правобережної України у склад Російської імперії її мешканці опинились в умовах гострого російсько-польсько-українського політичного, соціального, економічного та культурного суперництва за впливи на одвічному українському просторі, на котрий претендувала кожна зі сторін. Становище українців, абсолютну більшість яких складали кріпосні селяни та міські низи, ставало дедалі безправним і беззахисним як перед росіянами, так і перед поляками, котрі отримали повноцінні політичні, економічні та громадянські права. Якщо до 1793 року царизм із терпінням і навіть симпатією ставився до українців як противаги до польського руху, то в реалізації інкорпораційної політики та відносинах із корінними мешканцями

Правобережжя на рубежі XVIII–XIX століть він почав опиратися на польських магнатів і шляхту як на своїх союзників. Відтак, головним у регіоні став російсько-український конфлікт, зумовлений політичними і соціально-становими факторами. За цих умов його однорідне в етнічному відношенні населення, опинившись у подвійній залежності, почало все більше дистанціюватися від одних і других, посилюючи свою окремішність.

Примітки

1. Етнонаціональні трансформації в Україні / Відп. ред. Б. В. Попов. – К. : Український Центр духовної культури, 2003. – 308 с.
2. Когут, З. Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К. : Критика, 2004. – С. 218.
3. Лисенко, С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / С. Лисенко, Є. Чернецький. – 2-ге вид., виправ., доп. – Біла Церква : Вид. О.В.Пшонківський, 2007. – С. 428.
4. Архипова, Т. Г. Военные комитеты России второй четверти XIX в. (К истории кризиса феодально-крепостнической государственности) : дис. ... канд. ист. наук: спец. “История СССР” / Т. Г. Архипова. – М., 1970. – Арк. 309-310.
5. Каппелер, А. Мала історія України / Андреас Каппелер ; Пер. з німецької. – К. : К.І.С., 2007. – С. 7.
6. Оглоблин, О. Завдання української історіографії на еміграції / Олександр Оглоблин // Студії з історії України / Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк ; К., 1995. – С. 26.
7. Гудь, Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття / Б. Гудь. – Л. : Кальварія, 2000. – 192 с.
8. Діак, І. В. Україна – Росія: (Історія та сучасність) / І. В. Діак. – К. : Зодиак – ЕКО, 2001. – 400 с.
9. Щербак, Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) : монографія / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ “Ризографіка”, 2005. – 616 с.
10. Кремень, В. Шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : ВЦ “Друк”, 1999. – 446 с.
11. “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). В 3-х ч. Ч. I / Під ред. док. іст. наук, проф. В. Г. Сарбея. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1999. – 366 с.
12. Симоненко, Р. Г. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. (XIX – поч. XX ст.) : нариси / Р. Симоненко, Д. Табачник. – К. : Либідь, 2007. – 704 с.
13. Лисенко, С. Зазначена праця. – 448 с.
14. Русское население национальных окраин России XVII–XX вв. – М. : Славянский диалог, 2000. – 320 с.; “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX –

початок ХХ ст.)... – 366 с.

15. Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления / Отв. ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. – М. : Славянский диалог, 1997. – 416 с.

16. В раздумьях о России (XIX век) / Отв. ред. Е. Л. Рудницкая. – М. : Археографический центр, 1996. – С. 25.

17. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник / Вст. ст. и ком. М. Б. Смолина. – М. : Москва, 1998. – 432 с.

18. Там само. – С. 67.

19. Бушков, А. А. Россия, которой не было – 2. Русская Антлантида: Историческое исследование / Александр Бушков, Андрей Буровский. – Красноярск : БОНУС; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – С. 40.

20. Россия и Украина в XIX–XX в.: непредопределенная история // Украина и Россия: общества и государства. – М. : Права человека, 1997. – С. 71.

21. Реєнт, О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.) / Олександр Реєнт. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2003. – С. 44.

22. Миллер, А. И. Укратинофильство / А. И. Миллер // Славяноведение. – 1998. – № 5. – С. 35.

23. Павленко, Ю. В. Методологічні засади та загальні контури періодизації історії української культури / Ю. В. Павленко // Феномен української культури: методологічні засади осмислення : зб. наук. праць. – К. : Фенікс, 1996. – С. 165-166.

24. Мацузато, К. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу / Кимитака Мацузато // Новая имперская история постсоветского пространства : Сб. ст. / Под ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, А. П. Каплуновского, М. Б. Могильнер, А. М. Семёнова. – Казань : Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. – С. 431.

25. Карамзин, Н. М. История государства Российского. Репринтное воспроизведение издания 1842–1844 гг. в трёх книгах с приложениями. Кн. третья. – М. : Книги, 1989. – С. XVI.

26. Лысенко, Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало ХХ в.) / Л. М. Лысенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Прометей, 2001. – 358 с.

27. Бовуа, Д. Зазначена праця. – С. 51.

28. Грицак, Я. Передмова / Ярослав Грицак // Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Л. : Вид-во Укр. Катол. Ун-ту, 2005. – С. XI.

30. Пайпс, Р. Россия при старом режиме / Ричард Пайпс. – М. : Независимая газета, 2004. – С. 154.

31. Западные окраины Российской империи. – М. : Новое литературное обозрение, 2007. – С. 77.

32. Там само. – С. 5.

33. Брук, С. И. Миграция населения в России в XVIII – начале XX века (Численность, структура, география) / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Вопросы истории. – 1984. – № 4. – С. 43.
34. Козлов, В. П. Тайны фальсификации: пособие для преподавателей и студентов вузов / В. П. Козлов. – 2-е изд. – М. : Сапект-Пресс, 1996. – С. 99.
35. Грушевский, М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб. : Тип. общества “Общественная польза”, 1907. – С. 32.
36. Дорошенко, Д. І. Історія України в 2-х томах / Дмитро Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т. II (від половини XVI століття). – С. 276.
37. Держархів Хмельницької області. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24.
38. Нечитайло, В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – С. 60-61.
39. Войцехівський, Ю. С. З родоводу української польщизни: особливості мови і культури / Ю. С. Войцехівський // Відродження. – 1993. – № 9. – С. 72-73.
40. Верменич, Я. Конструювання ідентичностей: роль історико-інтелектуальної еліти України у творенні моделей регіонального розвитку (XIX – початок XX ст.) / Я. Верменич // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолий; відп. ред. І. Колесник. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 1. – С. 248.
41. Миллер, А. И. Украинафильство. – С. 28.
42. Стегній, О. Г. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження / О. Г. Стегній, М. М. Чурилов. – К. : СОЦІС, 1998. – С. 33.
43. Каппелер, А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер ; перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Л. : Вид-во Укр. Католического Університету, 2005. – С. 125.

Резюме

В статті предпринята попытка дати характеристику впливу політичних і соціально-словесних факторів на міжнародні відносини в Правобережній Україні в перших десятиліттях після її приєднання до Російської імперії.

Ключевые слова: міжнародні відносини, Правобережна Україна, інкорпораційна політика, етнічність, соціально-словесна приналежність.

Одержано 4 листопада 2010 р.

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТАЧАННЯ ЗЕРНА НА ПІВДЕННІ РИНКИ УКРАЇНИ У ХІХ ст.

У статті розглянуто основні особливості і своєрідні риси поставки зерна на ринки Південної України.

Ключові слова: Південна Україна, поставки зерна, ринок.

Соціально-економічний розвиток Південної України у ХІХ ст. характеризувався низкою особливостей, які відрізняли цей регіон від інших територій України. По-перше, це був регіон з найбільш розвинутою, як на той час, економікою. По-друге, тут знайшли яскраве відображення тенденції товарообігу не лише загальнонаціонального, а й, певною мірою, всеросійського масштабу. По-третє, на території Півдня України “капіталізація” господарства, інтенсифікація буржуазних відносин і насичення ринку продукцією набували періодами своєрідних рис, з деякими, на перший погляд, парадоксальними проявами. І останнє: цей аспект і донині залишається одним з найменш висвітлених у вітчизняній історіографії в контексті дослідження загальної теми “Розвиток торгівлі в Україні за нової доби”.

Виходячи з цього, вважаємо за необхідне окремо зупинитися на такій проблемі, як постачання зерна на південні ринки України. Слід відзначити, що даний регіон в економічному аспекті мав ряд особливостей. По-перше, на території південних губерній, які, порівняно з Лівобережжям, Правобережжям, Слобожанщиною та західноукраїнськими територіями, набагато пізніше були освоєні переселенцями, існували велика кількість родючої землі, більш сприятливий (теплий) клімат для сільського господарства, могутній людський потенціал і природні ресурси, котрі не так давно лише почали активно використовуватися.

Все це сприяло швидкому укрупненню поміщицьких маєтків, зростанню кількості дрібних господарств та значної концентрації землеробського реманенту й робочої худоби. Уже на середину ХІХ ст., наприклад, у Херсонській губернії, окремі поміщики володіли близько 1 тис. десятин землі, 200 робочими волами та 300 ревізькими душами¹. Приблизно тоді ж у Катеринославській губернії тільки в поміщицьких господарствах засівалося до 1 млн. 200 тис. десятин землі, правда, половина якої оброблялася за допомогою примусової праці, землеробських знарядь і робочої худоби підневільних селян (кріпаків)². Враховуючи такі розміри посівної площі і знаючи приблизну кількість населення південного регіону, можна з великою вірогідністю припустити: хліба мало б вистачати не лише для задо-

волення потреб місцевого населення, а й велика частина його повинна була б надходити на внутрішній і зовнішній ринок. Останнє існувало в дійсності, але нерідко при одночасному голоді серед селян, які зазнавали його через стихійні лиха, недороди, розорення господарств тощо.

Траплялися випадки, коли селяни, зазнаючи жорстоких утисків з боку панів і, навіть, голодуючи, на знак протесту відмовлялися від “хлібних” подачок своїх гнобителів, свідомо прирікаючи себе на фізичні страждання та смерть. Так, протягом 1805–1820 рр. неодноразово виникало питання про нестачу й дорожнечу хліба в Новоросійському краї. Навіть йшлося про закупівлю жита та борошна до 50 тис. четвертей в Орловській і Воронежській губерніях³. Разом з тим, 23 листопада 1821 р. херсонський військовий губернатор О.Ланжерон повідомляв керуючого міністерством внутрішніх справ про те, що селяни с.Кочубеївка (Херсонський повіт) категорично відмовилися прийняти від їх землевласника, дійсного статського радника С.Кочубея, “пособие, без коего с наступлением глубокой зимы подвергнут себя гибели”. Далі в донесенні О.Ланжерон зазначив: “...Все меры, какие употреблены были на склонение кочубеевских крестьян принять предлагаемый от владельца хлеб, остались тщетными, что они, отказываясь от того, объявили: скорее умрут, нежели получают какое пособие из экономии г. Кочубея, что положение их самое жалкое, остаются в опустошенных жилищах без одежды, топлива и жизненного продовольствия, и что неминуемо подвергнут себя гибели”⁴. Як бачимо, дуже неординарний випадок з досить своєрідним проявом селянської, в даному разі кріпацької, свідомості. У 1833 і 1836 рр. неврожаї та голод, навпаки, змусили селян окремих районів на Півдні України вимагати від своїх господарів продовольства та “хлібного пособия”⁵.

Поряд із заможними господарствами існували і такі, що були практично неспроможними не лише поставляти хліб на ринок, а й забезпечувати ним власних хазяїв. Зокрема, на думку управляючого Міністерства внутрішніх справ О.Строгова, в Олександрівському повіті Катеринославської губернії до виступу селян поміщиків Лаврових “послужило стесненное положение их, ибо, не имея ни удобных жилищ, ни собственного хлебопашества, ни должного распорядка в отправлении господских работ, они всегда находились в бедности, что все сие происходило не столько от намеренного отягощения их владельцами, сколько от совершенно расстроенного состояния самих Лавровых, которые, переходя с места на место и поселившись на оброчном участке земли временно, не имеют способов упрочить благосостояние своих крестьян...”⁶.

У тому ж таки повіті склалися схожі складні обставини в с.Онуфріївка –мастку Д.Бутурліна, про що доповідав управляючий Онуфріївською вотчинною конторою М.Беседовський у 1825, 1826 і 1828 рр.⁷.

Особливо негативно впливали на “разные хозяйственные заведения” Новоросійського краю масові втечі безпосередніх виробників у сусідні регіони. Про це йшлося в “Доповідній записці” імператору Олександру I 1811 р.⁸.

З метою вирішення “наболілих питань” і, в першу чергу, поліпшення становища сільського господарства, в межах Південної України почали створювати відповідні спеціалізовані товариства. Наприклад, у 1828 р. таке виникло в Одесі, члени якого разом з місцевими поміщиками розробили ряд заходів, спрямованих на збільшення прибутків від регіональних господарств.

Наприкінці XIX ст. особливо наполегливо деякі профільні товариства переймалися проблемою підвищення якості збіжжя, яке продавалося на всіляких ринках. Зокрема, в 1892 р. Одеське біржове товариство порушило клопотання про обмеження “домішок” до 3% при купівлі-продажу ячменю. Департамент торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів відповідним чином задовольнив його⁹. Мало того, цими питаннями спеціально займалася й державна дума.

Другою особливістю функціонування та наповнення ринків Півдня України слід вважати співвідношення між внутрішніми потребами та вивозом хліба за кордон. Наприклад, у деяких інших регіонах, особливо в межах Лівобережжя, яке “опинилося” всередині областей, багатих на збіжжя, проблема його реалізації стояла особливо гостро. Весь “надлишковий” запас міг “лежати” без руху роками, бо не виникало ніякої потреби щодо нього на зовнішньому ринку. Тому про товарність хліба в деяких місцевостях можна говорити лише умовно або ж із певними застереженнями. Зокрема, про “нагромадження” запасів зернових у лівобережних поміщиків свідчать такі дані. У 1840 р. у родині Базилевських (Хорольський повіт Полтавської губернії) їх набралось до 200 тис. четвертей. Проте значна частина із зібраного була зіпсована через надмірно тривалий термін зберігання (з 1825 р.)¹⁰. Місцевий поміщик Лялін у розпачі зазначив, що в 1844 р. господарі маєтків не знали, як вчинити з їх великим урожаєм – смп’ять. І це при крайній потребі коштів. Далі він скаржився на відсутність належної кількості покупців на хліб, на неможливість вивозу його в інші губернії через бездоріжжя та брак достатніх засобів транспортування. А тому поміщики були змушені з нетерпінням чекати неврожаю¹¹.

Отже, маємо парадокс тих часів, який, утім, можемо спостерігати й сьогодні. Такими суворими були тодішні реалії життя! Разом з тим, близькість чорноморсько-азовських портів, закордонних ринків набагато спрощувала вирішення схожих проблем для південних жителів. Хоча і в них інколи виникала затовареність різних видів зернових культур.

У зв’язку з вище означеним існувала й третя особливість. Порівняно з деякими регіонами (наприклад, Лівобережжям), у південних губерніях,

особливо у великих мастках, товарне землеробство розвивалося набагато успішніше, про що певною мірою може свідчити зростання тут посівної площі. Так, з 1788 р. по 1851 рр. вона розширилася в 25 разів (з 115 тис. четвертей до 2909 тис. четвертей). Причому, головним чином не за рахунок збільшення кількості місцевого населення, а завдячуючи переважно інтенсифікації товарного землеробства¹².

Конкретно по Катеринославській і Херсонській губерніям маємо такі дані про хліб для першої половини XIX ст. (тис. четвертей)¹³:

Роки	Катеринославська губернія		Херсонська губернія	
	посяно	зібрано	посяно	зібрано
1803	448,2	1565,9	261,4	554,3
1847	736,2	2252,7	608,3	2560,9

Причому, в окремі роки на початку XIX ст. у Катеринославській губернії залишалось для продажу близько 1 млн. 80 тис. четвертей хліба, а у Херсонській – 700 тис. четвертей.

Важливо зазначити і те, що наповнення південних ринків хлібом відбувалося не лише за рахунок внутрішніх можливостей, а й за допомогою купців Київської, Подільської та Волинської губерній. Велику роль у цій справі відігравали посередники (у певні роки до 80 % всіх поставок). Деякі поміщики Правобережжя мали на Півдні власні склади, як, наприклад, Браницькі в Одесі. Саме у це місто вивозилася основна частина товарного хліба (від 40 до 60%) Київської та Подільської губерній, а набагато менше – у Галичину та Волинь. У кінці 50-х – на початку 60-х років в Одесу з Поділля і Волині надходило в середньому 320 тис. четвертей по Дністру та 700 тис. четвертей сухопутними шляхами. В загальному обсязі найчастіше переважала пшениця¹⁴.

У 1858–1862 рр. вивіз збіжжя з Правобережної України розподілявся так: 40% – до Одеського порту, близько 28% – у Херсонську й Таврійську губернії, трохи більше 22% – у Бессарабію, 10% – Катеринославську та Полтавську губернії¹⁵. Слід загострити увагу на тому, що на початку XIX ст. всезростаючі обсяги хліба, який надходив у Одесу, аж ніяк не знижували ціну на нього. А цього варто було б очікувати за логікою ринку в умовах конкуренції. Проте в реалії відбувалося навпаки: вартість хліба зростала. Наприклад, ціна на пшеницю в місті з 1814 р. до 1817 р. збільшилася майже вдвічі (з 5 крб. 53 коп. за чверть до 10 крб. 21 коп.)¹⁶. Тому-то її і везли сюди звідусіль, нерідко за 600 верст і далі.

У подальшому на території Південної України спостерігалися значні коливання цін. Зокрема, несприятливі для Російської імперії “хлібні закони” в Англії 1815–1828 рр. і Франції 1819–1832 рр., війна з Туреччиною

1828–1829 рр., поява у Західній Європі дешевого єгипетського та американського зерна спричинили падіння його вартості, а голод і неврожай 1833–1834 рр., навпаки, викликали дорожнечу.

На певну специфіку того, хто і як наповнював місцевий хлібний ринок (окрім селян і поміщиків), звернув увагу тогочасний економіст А.Шмідт. З цього приводу він писав: “Торгівлею хлібом займаються окремо промисловці, які мають у краю незлічену кількість комісіонерів, агентів, факторів і торговців, котрі отримують значний бариш від свого посередництва. Вони їздять по селах, містечках і містах, на базари, торги і ярмарки, скуповують хліб по частинам, утворюють з них партії, решетують його, продають тут же крупнішим торговцям або везуть в Одесу”¹⁷.

Про стан торгових шляхів на території південних українських регіонів до середини 50-х років зазначив тамтешній поміщик В.Крейц: “Сухопутних сполучень, тобто зручних сучасних, у нас немає. Про шосе і залізниці ми нічого не знаємо. Не можна ж вважати шляхами сполучення ті поштові, чумацькі й міжселищні шляхи, якими рухаються наші пошти, транспорт, торгівля та взагалі все зовнішнє життя й інтереси кожного, – шляхи, які більше півроку непрохідні від багна, грузькості, на яких часто нема ні мостів, ні гребель, які ремонтуються або вірніше вичищаються і зарівнюються тільки перед ревізією губернатора і, нарешті, на яких найменша річка або струмок під час танення снігів становить непрохідну перешкоду і затримує транспорт не на дні, а на цілі тижні”¹⁸.

Реформуванню та поліпшенню торгівлі на місцях мала б зарадити організація кредиту, але її в першій половині XIX ст. фактично не існувало. Лише у 60–70-х роках почала створюватись кредитна система в Росії й частково в Україні. Зокрема, широкі операції з грошима став впроваджувати Державний банк, який було засновано 1860 р.

Таким чином, слід констатувати: XIX ст. – це особливий етап у розвитку Південної України. Його особливостями стало те, що ця територія, на відміну від інших великих українських регіонів, набагато пізніше була освоєна переселенцями, а могутній людський потенціал і багаті природні ресурси лише починали активно використовувати. Близькість чорноморсько-азовських портів, закордонних ринків особливо активізувала місцеву торгівлю й усувала можливість затовареності різних видів зернових культур. Проте, для означеного періоду були притаманні значні цінові коливання на хліб, а відсутність кредитної системи протягом тривалого часу лише гальмувала процеси, пов’язані з накопиченням і обігом купецького капіталу. Новий імпульс хлібна торгівля набула після 1861 р., що зумовило розвиток буржуазних відносин, транспорту, налагодження шляхів тощо.

Примітки:

1. Обнискій, Д. Описание сельского хозяйства помещика подполковника Келеповского, Херсонской губернии / Д. Обнискій // Земледельческая газета, 1848. – № 50. – 22 июня. – С. 593-596.
2. Гуржій, І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К., 1954. – С. 136.
3. РДА. – Ф. 1287. – Оп. 1. – Ч. 1. – Від. 1. – 1-й стіл. – Спр. 212. – Арк. 1-227.
4. Селянський рух на Україні. Середина ХVІІІ – перша чверть ХІХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1978. – С. 361, 362.
5. ЦДА України (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1383. – Арк. 1; Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. – К., 1985. – С. 142.
6. Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. – С. 165-166.
7. РНБ. ВР. – Ф. 116. – Спр. 18. – Арк. 1-48; Спр. 19. – Арк. 1-66; Спр. 21. – Арк. 1-43.
8. Селянський рух на Україні. Середина ХVІІІ – перша чверть ХІХ ст. – С. 307, 308.
9. РДА. – Ф. 20. – Оп. 10. – Спр. 27. – Арк. 1.
10. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Вып. 9. – С. 145.
11. Витте, Ю. О сельском хозяйстве в Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерниях / Ю. Витте // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1844. – № 10. – С. 58-75; № 11. – С. 101-122.
12. Скальковский, А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса, 1853. – Ч. 2. – С. 97.
13. Багалей, Д. И. Колонизация Новороссии и первые шаги ее по пути культуры / Д. И. Багалей // Киевская старина, 1889. – № 4-5. – С. 27-55; Штукенберг, И. Статистические труды / И. Штукенберг. – СПб., 1860. – Т. 2. – С. 6-19; Зябловский, Е. Статистическое описание Российской империи / Е. Зябловский. – СПб., 1815. – Ч. V. – С. 305, 340.
14. Гуржій, І. О. Зазначена праця. – С. 144.
15. Янсон, Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю. Янсон. – СПб., 1870. – Т. 2. (додаток 44/2); Янсон, Ю. Крым, его хлебопашество и хлебная торговля / Ю. Янсон. – СПб., 1870. – 185 с.; Янсон, Ю. Хлебная торговля на Вольни / Ю. Янсон // Хлебная торговля на самовывозных рынках. – СПб., 1870. – Вып. 5. – С. 177-335.
16. Экономический указатель. – 1857. – № 52. – С. 1225.
17. Шмидт, А. Херсонская губерния / А. Шмидт. – СПб., 1863. – Ч. 2. – С. 542.
18. Цит. за: Вернеке, О. До історії залізничного транспорту на Україні / О. Вернеке // Записки Исторично-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн. ХІ. – С. 313.

Резюме

В статье рассмотрены основные особенности и своеобразные черты поставки зерна на рынки Южной Украины.

Ключевые слова: Южная Украина, поставки зерна, рынок.

Одержано 4 листопада 2010 р.

УДК 94(477.43)“18/19”:338.45

А.Б.Задорожнюк

ПРОМИСЛОВІ ЗАНЯТТЯ СЕЛЯН ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті йде мова про роль і значення кустарних промислів в середовищі подільських селян після селянської реформи 1861 р. Робиться висновок про те, що кустарні промисли виконували важливу роль в окремих селянських господарствах, допомагали селянам знайти кошти для оплати зростаючих державних і громадських повинностей.

Ключові слова: селяни, селянське господарство, кустарні промисли, Поділля.

Серед актуальних і недостатньо вивчених тем з історії економічного розвитку Поділля пореформеного періоду залишаються кустарні промисли селянського населення краю. Аналіз історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що окремі її напрями привертали увагу дослідників, однак всебічно тема не вивчалася. У колі істориків, які зверталися до названої теми, варто назвати роботи О.Прусевича, В.Свідзинського, Ю.Самаріна, Л.Трофімова, Г.Олександровича¹. В працях названих істориків розглядалися гончарний, ткацький, килимовий, чоботарський, каменотесний та інші промисли. Проте, усі вони носили переважно загально-описовий характер. У радянській історіографії дослідники відносили кустарні промисли до етнографічних і мистецтвознавчих студій². На нашу думку, кустарне виробництво у ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. було важливою складовою соціально-економічного життя населення Поділля, особливо після селянської реформи, коли прибутки від ведення сільського господарства не покривали зростаючі виплати по викупним платежам. Тому, для більш гли-

бокого вивчення теми, як на наш погляд, заслуговують детального розгляду такі питання, як: роль і місце промислів у селянських господарствах, принципи організації кустарних промислів, кількісний та етнічний склад кустарів, виробничий асортимент їх продукції тощо.

Для висвітлення даної проблеми нами використано, окрім історіографічних праць, “Обзоры Подольской губернии” за різні роки кінця XIX – початку XX ст. В огляді Подільської губернії за 1886 р. вперше вміщено інформацію про стан кустарних промислів у краї. Після селянської реформи 1861 р. кустарне виробництво набуло особливого розвитку, внаслідок чого і потрапило до звіту 1886 р., де було виділено у окрему статтю. При цьому необхідно вяснити значення поняття “кустарні промисли”, які заняття відносили до “кустарної промисловості” у XIX ст. Згідно тогочасного законодавства, під цим поняттям розуміли, передусім, дрібне, сімейне, побічне при землеробстві і т.п. виробництво. Основну відмінність кустарного виробництва від ремісничого у XIX ст. бачили в умовах збуту продукції. Якщо ремісники працювали на конкретного замовника і були в певних особистих відносинах із споживачем, то кустарна промисловість, у випадку, коли була спрямована на ринок, орієнтувалася на абстрактного споживача. Часто вироблена кустарем продукція збувалася скупникам оптом³. При цьому кустарні промисли були заняттям селянських родин.

Разом з тим, на Поділлі кустарні промисли були малорозвинені, що зумовлювалося доброю родючістю ґрунтів. Після ліквідації кріпосного права у 1861 р. промисли набули дещо швидшого розвитку, що пояснюється “необхідністю селянської сім’ї щорічно сплачувати зростаючі державні і громадські повинності”⁴. У другій половині XIX ст. значного поширення отримали відхожі промисли. Їх суть полягала у тимчасовому відлученні селян від місць постійного проживання на заробітки в райони розвинутої промисловості. До реформи 1861 р. відхід селян носив переважно примусовий характер, а після реформи селянське населення само змушене було шукати заробітків і займатися відходництвом.

У XIX ст. до кустарних відносили такі допоміжні при землеробстві промисли, як гончарний, ткацький, деревообробний, каменотесний, килимове виробництво, вишиванки, кожухарство, чоботарство, обробку шкір і корзиноплетіння. Всі ці промисли відрізняє від ремесла тимчасове заняття ними в часи, вільні від сільськогосподарських робіт.

У 1886 р. були вперше зібрані відомості про ступінь розвитку в Подільській губернії кустарних промислів⁵. Вони дозволили визначити основні види існуючих в регіоні промислів, місцевості, де вони найбільше розвинені, а також річний прибуток, що отримувало сільське населення краю від промислових занять. Зазначено, що в Подільській губернії промисли розвинені

значно менше, ніж в нечорноземних губерніях, де вони складають основний дохід селянських родин. Разом з тим, і на Поділлі при добрій родючості землі прибуток селянських родин від занять промислами щорічно складав понад півмільйона рублів, а займалися промислами понад 6 тис. осіб⁶. Причиною такої значної кількості кустарів на теренах Подільської губернії був надлишок сільськогосподарської сировини, можливість для селян без особливих витрат її переробляти, виготовляючи кінцевий продукт і отримуючи додаткові прибутки від його реалізації. Найбільш прибутковим промислом було вироблення сукна і полотна. Цим промислом займалося понад 4 тис. селян, маючи прибуток близько 280 тис. руб. За ним йшли чоботарі (469 чоловік, прибуток 48 тис. руб.), скорняки, які вичиняли шкіри (338 чол., прибуток 44 тис. руб.), гончарі (375 чол., прибуток 25 тис. руб.), кравці, які шили одяг (117 чол., прибуток 17 тис.), а також кушніри, бондарі, столяри, ковалі, слюсарі та каменярі.

Фактично у кожному селянському господарстві знаходився ткацький верстат. Домашнє виробництво тканини забезпечувало потреби сім'ї і досить часто тривало впродовж декількох місяців, вільних від землеробства. Підготовкою сировини кустарі займалися ще влітку, а наприкінці вересня починали виготовляти пряжу. Цей процес внаслідок повільного ручного прядіння затягувався до глибокої осені. Потім починалося ткацьке виробництво, яке тривало протягом зимових місяців. З початком весни праця ткача переривалася польовими роботами⁷. В середині 80-х рр. XIX ст. ткацтво було найбільш розвинене у Проскурівському, Ушицькому і Летицькому повітах⁸. Доречно зауважити, що ткацтвом (для домашніх потреб) займалися жінки, тоді як професійними ткачами-ремісниками були, здебільшого, чоловіки⁹. На початку XX ст. "ткацьким промислом займалися всюди: не було такого поселення, де б не існувало ткацтва"¹⁰. Це пояснювалося тим, що умови цього промислу були найбільш близькими до селянського господарства. Для жінок-селянок ткацтво слугувало найбільш доступним домашнім промислом. "В довгий зимовий вечір, звільнившись від сімейних клопотів, жінка-ткачиха сідала за верстат і часто глибока ніч заставляла її за роботою"¹¹. У південно-східній частині Поділля домашнє ткацтво найбільшого розповсюдження набуло у Балтському, Ольгопільському та частині Гайсинського повітів¹². Виготовлялося, в основному, полотно із коноплі і льону, що йшло на потреби власної родини.

Паралельно із виготовленням полотна на Поділлі розвивалося килимарство. Килими виготовляли, переважно для власних потреб, у двох південних повітах: Ольгопільському і Балтському¹³. Килими ткали із овечої шерсті виключно дівчата і жінки. Наприкінці XVIII – першій пол. XIX ст. окремі поміщики мали в своїх господарствах ткацькі майстерні, де залежні

селяни навчалися килимарству. Зокрема, власник м. Саврань Вацлав Ржевуський, повернувшись із мандрів по Сходу, в 20-х р. XIX ст. організував у Саврані і Байбузівці ткацькі майстерні, в яких селяни виробляли килими за зразками, привезеними ним із Сходу¹⁴. Ще на початку XX століття килимове ткацтво зберігалося в с. Байбузівці у формі традиційного домашнього виробництва.

Широкого розповсюдження досягли на Поділлі обробка шкіри і пошиття із неї одягу та взуття. Здавна в краї шили кожухи з овечих шкір. Цей промисел у XIX ст. зосереджувався навколо містечок. Найбільше вказане виробництво було розвинене в м. Миколаєві Проскурівського повіту, м. Зінькові Летичівського повіту, в Дунаївцях і Калюсі Ушицького повіту. В цих місцевостях кушнірством займалися селяни, які мешкали в містечках¹⁵. У 60–70-х рр. XIX ст. вичинкою шкір і пошиттям кожухів стало займатися землеробське населення, здебільшого в місцях, близьких до традиційних кушнірських виробництв. У цей час пошиття кожухів було надзвичайно прибутковою справою. Пояснювалося це, перш за все, тим, що на Поділлі процвітало вівчарство. У 1886 р. пошиттям кожухів займалося 208 кустарів в Проскурівському повіті (у 25 поселеннях), 30 чол. – в м. Шаргороді (Могилівського повіту), 20 – у м. Сокилєць (Ушицького повіту) та 80 – в м. Рашків (Ольгопільського повіту)¹⁶. Проте, на початку XX ст. вівчарство занепало, що зумовило скорочення цього промислу. На той час центром кушнірства залишалося м. Миколаїв Проскурівського повіту, де були сформовані великі склади овечих шкір. У той час миколаївські купці купували шкіри на ярмарках в Нижньому Новгороді, Ростові-на-Дону, Харкові та інших містах. Загальна щорічна сума таких закупок на початку XX ст. складала біля 3 млн. руб. Із цих шкір кушнірі м. Миколаєва та околиць сіл переробляли сировини на суму понад 1 млн. руб.¹⁷.

Професійно вичинкою шкір займалися ремісники-кушнірі. Однак, часом шкіри для власної потреби виправляли і селяни домашнім, кустарним способом. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. виправка сап'янових шкір була зосереджена у вірменських майстернях м. Могилєва-Подільського та Рашкова. А вже на поч. XX ст. виправкою шкір займалися в м. Зінькові (Летичівського повіту) і м. Браїлові (Вінницького повіту). З кінця XVIII ст. в м. Ялтушкові майже в кожній селянській хаті займалися виправкою шкір¹⁸. У 70-х рр. XIX ст. мешканець Ялтушкова Воловодюк навіть заснував тут кустарне підприємство, монополізувавши цей промисел у містечку. Виправкою шкір займалися також євреї, що мешкали у поселенні Абазівка (Балтського повіту). Тут виробляли сиром'ятні шкіри.

На Поділлі у другій половині XIX – на поч. XX ст. не було жодного населеного пункту, в якому б не було чоботаря. В містах шевське ремесло

було розвинене здавна. Однак, у селах краю землеробське населення, через високу ціну міського товару, часто самостійно займалося пошиттям чобіт і черевиків для потреб своєї родини. Чоботарським промислом займалися переважно чоловіки, які працювали восени, взимку і ранньою весною. До відміни кріпосного права чоботарський промисел в селах Поділля носив виключно домашній характер. З 70–80-х рр. XIX ст. чоботарі-селяни стали все більше працювати на ринок. У 1886 р. найбільше чоботарів, які основним заняттям вважали землеробство, було в Ольгопільському повіті. Лише в м.Пісчанка чоботи шили біля 200 кустарів. В м.Шаргороді (Могилівського повіту) промислом займалося 70 чол., в м.Сокілець (Ушицького повіту) – 44 чол.¹⁹. У селах Проскурівського, Летичівського та Ямпільського повітів чоботарством займалися у вільний від землеробства час ще 155 осіб. Матеріал для пошиття чобіт кустарі переважно купували фабричної виправки. Виправкою шкір часто також займалися кустарі. На відміну від шкір фабричного (ремісничого) походження, матеріал кустарної виправки був гіршої якості, але і коштував дешевше. Ще на поч. XX ст. чоботарі в м.Шаргороді, Сокільці та інших населених пунктах самі вичиняли шкіри, з яких потім шили взуття²⁰.

Типовою формою домашньої праці на Поділлі була народна вишивка. З часів Київської Русі вишиванням займалися жінки. В XIX ст. – на початку XX ст. цей традиційний народний промисел залишався головним серед селянського населення Поділля. Селянські дівчата у вільний від польових та інших домашніх робіт час вишивали переважно для власних потреб. Основним матеріалом для вишивання було полотно, яке виробляли в кожному господарстві для пошиття сорочок, скатертин та ін. На Поділлі існувала особлива техніка вишивки низзю, яка, на думку мистецтвознавців, несе відображення античного мистецтва. Вплив візантійського мистецтва видно на характері візерунків і, подекуди, на техніці подільських вишиванок, що вирізняє їх від вишивок сусідніх місцевостей. Проте, у вишивці низзю збереглася і значна кількість геометричних мотивів, які своїм корінням сягають язичницьких часів і стосуються аграрної символіки²¹. Наголосимо, що в селах Клембівка і Яланці Ямпільського повіту цей промисел вийшов за рамки домашніх потреб і став все більше працювати на ринок²². Враховуючи, що місцеве населення складалося з представників української, молдавської та грецької національностей (с.Яланець – грецька колонія), у візерунках і способі вишивки золотими й срібними нитками тут утворився особливий стиль. Зокрема, в 70-х роках XIX ст. Текля Маньковська, дружина поміщика із с.Боровки Ямпільського повіту, звернула увагу на вишивки клембовських селянок і стала замовляти вишиванки у селянок і збувати їх в Росії та в інших державах. У 1880 р. вишивальниці із с.Клем-

бовки отримали замовлення на виготовлення візерунків для сукні імператриці, що повторилося і в 1897 р. Водночас, місцеві євреї стали скуповувати й перепродувати вишиванки, внаслідок чого, з одного боку, зросло виробництво, з іншого – “втрачався традиційний народний смак і якість”²³. Після першої Всеросійської кустарної виставки в Петербурзі (1902 р.) вироби клембівських вишивальниць отримали збут за кордон – у Англії, Німеччині, Данії, що призвело до створення серійних, шаблонних виробів.

В інших місцевостях Поділля вишиванка залишалася домашнім промислом і не була пов’язана з ринком. Однак і тут на початку ХХ ст. стали використовуватися друковані зразки візерунків, що відповідали тогочасним смакам і стали свідченням занепаду народного мистецтва. У цей час в занятті вишиванкою на Поділлі простежується певна особливість. Вишиванням майже не займалися у місцевостях, прилеглих до м. Кам’яця і у містечках Кам’янецького повіту. Не було вишиванок у поселеннях Проскурівського повіту, у яких домінували вихідці з Польщі (мазури)²⁴. В усіх інших повітах краю вишиванки залишалися надзвичайно популярними.

Гончарний промисел був розповсюджений у місцях наявності глини необхідної якості. Поряд із професійними гончарами, місцеві жителі для власних потреб виготовляли у вільний від землеробства час гончарний посуд. Господарство такого гончара залишалось землеробським. У 1886 р. кустарні гончарні виробництва були сконцентровані в Проскурівському (с. Сарни), Летичівському (с. Требухівці, Ставниця, Трубково, Адамівка, Пирогівка, Війтівці), Ямпільському (с. Сапигани) та Ольгопільському (с. Мала Кириївка, Вербка Чечельницька) повітах. Тут загалом було зайнято біля 400 кустарів, які виготовляли, в основному, горщики. Досить багато глиняного посуду виробляли в с. Адамівка і Пирогівка, де було зайнято біля 150 чол. Свою продукцію вони навіть поставляли до Бессарабії і Румунії²⁵. Значного розмаху набрало кустарне гончарне виробництво в м. Зінькові (з передмістями с. Адамівка, с. Калинівка, с. Станіславівка)²⁶. Добута глина вирізнялася високою якістю, внаслідок чого і вироби зіньковецьких кустарів були міцними і досконалыми. В Зінькові у ХVІІ–ХVІІІ ст. діяли ремісничі цехи, а із занепадом цехового ремісництва гончарством стали займатися селяни містечкової околиці.

На початку ХХ ст. на Поділлі навіть сформувалося шість районів, де особливо був розвинений гончарний промисел. Найбільш відомим і чисельним у цьому виді промислу був район м. Зіньків з чотирма околишніми селами. Другий район – Берлінці Лісові, третій – Янівський, четвертий – Заміхівський, п’ятий – Гайсинський і шостий – Вапнярський²⁷.

Значного поширення на Поділлі у ХІХ ст. набув дереворобний промисел, що обслуговував потреби біднішого міщанства і селянства. Мало

не в кожному господарстві домашніми засобами майстрували дерев'яні вила, граблі, ручки для сільськогосподарських знарядь. Крім таких предметів, що не вимагали особливих умінь, в Літинському і Вінницькому повітах виготовляли і складніші вироби. Дереворобні промисли грали значну роль у селянських господарствах²⁸. Кустарі не надавали своїм виробам особливої досконалості і часто переходили із виготовлення одних виробів на інші. Різноманітні вироби виготовляли кустарі у Літинському повіті, особливо багатому на ліс²⁹. Найбільш розповсюдженими виробами кустарів-дереворобів були: сани, вози, колеса і ободи до них, сільськогосподарські інструменти і знаряддя, а також бондарські вироби – діжки та дерев'яний посуд. Сани на Поділлі виготовляли в багатьох місцевостях і часто вони навіть називалися за місцем їх виготовлення. Зокрема, славилися літинські сани або “літинки”, виробництво яких було принесено в цю місцевість російськими переселенцями-старовірами. Матеріалом для саней слугувала, головним чином, липа, а також ясен і береза. Конструкція возів також різнилася. Виготовлялися вози трьох видів: з великим ящиком для поклажі (у Кам'янецькому і Проскурівському повітах), із дрібнішим – в усіх інших повітах. Вози німецького типу, або так звані “фургони”, виготовлялися у Балтському повіті. Цілі вози кустарі не збирали, оскільки великої майстерності вимагало виробництво коліс. Через неможливість обкувати віз і самому вирізати колеса кустарі в більшості випадків збували вози частинами. Колеса виготовляли інші майстри. Сільські спеціалісти робили лише колеса для возів, а для міських екіпажів вони не вміли виготовляти колеса³⁰.

У Літинському і Гайсинському повітах кустарі на примітивних домашніх токарнях виточували качалки, дерев'яні стакани, солянки, різноманітні коробочки і т.п. Інша техніка обробки дерева була пов'язана із виготовленням виробів шляхом видовбування. Таким способом виробляли вулики, корита та інші речі. Столярі-кустарі виготовляли віконні рами, табуретки, лавки, шафи, скрині, ліжка та ін. Центром з виробництва бондарського посуду наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. було м.Мизяків (Вінницький повіт). Окремим напрямом дереворобного виробництва виступало виробництво сит. Цим промислом у 1886 р. в м.Сарнів (Проскурівський повіт) займалися у семи господарствах, а в м.Бершадь (Ольгопільський повіт) ще 18 кустарів³¹. У 1899 р. більше сотні селян с.Луки (Ольгопільський повіт) займалися виготовленням виробів із дерева: бочок, відер, чашок, ложок, коліс, возів і саней³². Цей промисел існував тут здавна і обумовлювався, з одного боку, наявністю матеріалу для виробів, з іншого – близькістю степових просторів Балтського повіту і Херсонського краю. Слід зазначити, що на початку ХХ ст. лісові масиви на Поділлі також значно зменшилися, що

значною мірою призвело до згортання деревообробних промислів.

Значного розмаху в той час досягло плетіння корзин. Цей промисел був надзвичайно розповсюдженим у краї, однак його центрами були м. Миззяків і с. Хорпачки (Гайсинський повіт). Для цього промислу використовувалися тонкі гілки верби та лози³³. На початку ХХ ст. селяни стали виготовляти кошики із осоки. Дешевизна матеріалу і простота виготовлення зумовили значне поширення промислу в чотирьох повітах: Вінницькому, Лeticівському, Проскурівському і Брацлавському³⁴. Всі господарства, які займалися корзиноплетінням, залишалися землеробськими.

З деревообробкою була тісно пов'язана ковальська справа. В окремих місцевостях у другій половині ХІХ ст. стельмахи взагалі працювали під одним дахом із ковалями³⁵. Особливо така співпраця була необхідна при виготовленні кованих возів та скринь. Слід зазначити, що на початку ХІХ ст. ковальство на Поділлі було малопоширеним, в першу чергу, внаслідок відсутності місцевої сировини³⁶. Металообробні підприємства України до середини ХІХ ст. через низьку якість місцевого заліза взагалі не виготовляли такі сільськогосподарські знаряддя праці, як коси та серпи³⁷. Заможніше населення купувало привізні, іноземні вироби, а бідніше задовольнялося так званим циганським товаром. Така назва вкоренилася за дрібними ковальськими виробами, які виробляли і продавали або обмінювали на продукти харчування кочівники-цигани. Слово “циган” в значенні “коваль” довго побутувало серед селян³⁸.

З другої половини ХІХ ст. у подільських селах стали з'являтися місцеві ковалі, які навчалися цьому ремеслу в найближчих містечках або містах. Кузню, як правило, будували на краю поселення, біля дороги, що було зумовлено протипожежними заходами і функціональним призначенням. Подорожні повертали до коваля підкувати коня чи “набити”, натягнути обруч до воза³⁹. З середини ХІХ ст. на Поділлі широкого розповсюдження набули ковані скрині. Про значний розвиток цього промислу свідчать статистичні дані звітів комісії з дослідження промислів у Росії⁴⁰. Спочатку металеве окуття застосовувалося із суто декоративною ціллю, пізніше – ще й з метою підсилення конструкції. Тоді кути подільських скринь стали обковувати профільними або ажурними металевими смугами⁴¹. Разом з тим, сільський коваль займався ремеслом переважно у вільний від польових робіт час, “робота в кузні йшла щонайбільше взимку”. В тих місцях, де у коваля роботи було багато і велася вона майже цілорічно, замовник, як правило, за виготовлений плуг, сокиру, налагоджений віз тощо зобов'язувався відпрацювати на його полі: зорати ниву, скосити жито тощо⁴².

Традиційним для Поділля промислом була обробка каменю. Каменотесне кустарне виробництво розвивалося у всіх повітах губернії, однак

найбільшого розвитку досягло у Ямпільському, Ушицькому та Брацлавському. Хоча камінь на Поділлі можна знайти скрізь, для виготовлення виробів годився лише певний сорт піщаника, який видобували в тих місцевостях. Придатний для обробітку піщаник розробляли в Летичівському повіті (с.Черешеньки, с.Нижне), Могилівському повіті (с.Винош, с.Олчдаїв), Ушицькому повіті (м.Китайгород)⁴³. В с.Русави (Ямпільський повіт) використовували особливу породу піщаника для виготовлення точильних брусків⁴⁴. Є свідчення, що основи обробки каменю в с.Русави, неподалік Ямполя, заклали на поч. XIX ст. каменотеси-італійці. Їх запросив поміщик містечка Дзигівка для каменотесних робіт у своєму маєтку. Італійці поселилися в с.Русави, поряд з яким виявили поклади якісного піщаника⁴⁵. Каменотеси-італійці принесли із собою невідому тут раніше техніку обробки каменю, навчили цьому місцевих селян. Техніка шліфування кам'яних брил, якою володіли місцеві селяни ще на початку XX ст., ніді більше не зустрічалась. Місцеві кустарі виготовляли кам'яні стовпи для воріт, жолоби, кам'яні кільця для криниць та інші предмети, виробництву яких мало приділяли уваги місцеві майстри, що зосереджували основну увагу на виготовленні жорен для млинів. У 1886 р. в Ямпільському повіті каменотесним промислом займалися біля 30 селян. Обробка каменю була пов'язана із значним зношенням зрядь праці, що вимагало постійної присутності коваля, який би заточував інструмент. Однак, послуги ремісника коваля коштували дорого, тому для цих нескладних робіт існували свої ковалі, із числа кустарів-каменотесів. В кінці XIX – на поч. XX ст. найбільшого розмаху тут набуло виробництво кам'яних могильних хрестів та єврейських надмогильних пам'ятників (мацейв). Збут цих виробів спричинив виникнення ще одного промислу у середовищі землеробів. Багато селян, так звані “хрестовози”, восени після закінчення сільськогосподарських робіт набирали цілий віз кам'яного товару і розвозили його не лише по території Подільської, а й у сусідні – Київську, Волинську, Бесарабську і Херсонську губернії⁴⁶.

Поряд з розробкою покладів піщаника, на Поділлі кустарним способом наприкінці XIX – на поч. XX ст. проводилося добування граніту у Вінницькому повіті (м.Вінниця, м.Браїлів), покладів гіпсу – у Кам'янецькому повіті (с.Чорнокозинці, Завалля, Кундринці, Мілівці, Вітківці). Матеріал для випалювання вапна добували в багатьох місцевостях краю. Найбільшими були копальні біля м.Деражня, Браїлів, Кодима, Летичів та Снітків.

З кінця XIX ст. важливою галуззю кустарного промислу став видобуток фосфоритів. Породи, що містила фосфоритні мінерали, йшла на виготовлення мінеральних добрив. Вся добути на Поділлі сировина, яка за хімічним складом вважалася найкращою в Російській імперії, поступала на

Ловичський хімічний завод (в Польщі), в незначній кількості – на переробні заводи в Австрійську імперію⁴⁷. Фосфоритні поклади розробляли в чотирьох повітах краю: в Проскурівському повіті (с. Борбухи), в Летичівському повіті (м. Зіньків, с. Баранівка, Вербка Мурована, Крутибороди, Ковалівці, Сутківці і Велика Кужелівка), в Могилів-Подільському повіті (с. Бернашівка, Липчани, Текліївка, Березове і м. Яришів), в Ново-Ушицькому повіті (с. Антонівка, Куч, Джуржівка, Григорівка, Корначівка, Черкасівка, Глембівка)⁴⁸. Слід зазначити, що селяни, які добували фосфорити, вбачали в цьому промислі лише допоміжний заробіток. У жодному господарстві фосфорити в якості мінеральних добрив не використовувалися⁴⁹.

Таким чином, у другій половині XIX – на поч. XX ст. в господарському житті селян Подільської губернії спостерігається зростання ролі кустарного виробництва. Після реформи 1861 р. значна частина селян змушена була долучитися до кустарних промислів. Причиною цього стала необхідність селянської сім'ї щорічно сплачувати зростаючі державні і громадські повинності. Найпоширенішими промислами були ткацтво і деревообробка. На початку XX ст. навіть складається спеціалізація окремих районів губернії у розвитку тих чи інших промислів. Так, у Летичівському і Могилівському повітах домінував гончарний промисел, в Літинському і Вінницькому – чоботарський, а у Балтському – ковальсько-слюсарний. Усі ці промисли були тісно пов'язані із сільським господарством. Основний прибуток кустарі продовжували отримувати від землеробства, а промисел задовольняв потреби власної родини і, подекуди, давав незначний додатковий заробіток.

Примітки:

1. Прусевич, А. Гончарный промысел в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916; Свидзинский, В. Ткацкие промыслы в Подольской губернии / В. Свидзинский // Там само; Самарин, Ю. А. Подольские гончары / Ю. А. Самарин. – М., 1929; Трофимов, Л. Т. Ткацкий промысел в Подольской губернии / Л. Т. Трофимов // Кустарные промыслы Подольской губернии; Александрович, Г. Каменотесы – кустари и ремесленники Подольской губернии / Г. Александрович // Там само.

2. Артюх, Л. Ф. Поділля. Историко-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх [та ін.]. – К., 1994. – 504 с. – С. 404-497.

3. Энциклопедический словарь. Издание Брокгауза и Эфрона. – СПб., 1896. – Т. XVII. – С. 121.

4. Обзор Подольской губернии за 1886 г. – Каменец-Подольский, 1886. – С. 22.

5. Гульдман, В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 157.

6. Там само. – С. 158.
7. Свидзинский, В. Ткацкие промыслы в Подольской губернии. – С. 134.
8. Обзор Подольской губернии за 1886 г. – С. 132.
9. Свидзинский, В. Ткацкие промыслы в Подольской губернии. – С. 132
10. Трофимов, Л. Т. Ткацкий промысел в Подольской губернии. – С. 184.
11. Там само. – С. 185.
12. Там само. – С. 187
13. Прусевич, А. Ковровое производство в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – С. 293.
14. Там само. – С. 296.
15. Штельмах, П. Овчинно-тулупное производство в Подольской губернии / П. Штельмах // Там само. – С. 344
16. Обзор Подольской губернии за 1886 год. – С. 24.
17. Штельмах, П. Овчинно-тулупное производство в Подольской губернии. – С. 346
18. Штельмах, П. Кожевенный промысел в Подольской губернии // Там само. – С. 457.
19. Обзор Подольской губернии за 1886 г. – С. 24.
20. Прусевич, А. Сапожный промысел в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы в Подольской губернии. – С. 421.
21. Рыбаков, Б. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М., 1981. – С. 49-50.
22. Прусевич, А. Народное вышивание в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – С. 312.
23. Там само. – С. 314.
24. Там само. – С. 308.
25. Обзор Подольской губернии за 1886 г. – С. 26.
26. Самарин, Ю. А. Подольские гончары. – С. 32.
27. Прусевич, А. Гончарный промысел... – С. 11.
28. Александрович, Г. Кустарные дереводельные промыслы в Подольской губернии / Г. Александрович // Там само. – С. 505.
29. Там само. – С. 546.
30. Там само. – С. 572.
31. Обзор Подольской губернии за 1886 г. – С. 27.
32. Обзор Подольской губернии за 1899 г. – Каменец-Подольский, 1899. – С. 52.
33. Александрович, Г. Кустарные дереводельные промыслы... – С. 583.
34. Прусевич, А. Корзиноплетение в Подольской губернии / А. Прусевич // Там само. – С. 618.

35. Боньковська, С. М. Ковальство на Україні (XIX – початок XX ст.) / С. М. Боньковська. – К., 1991. – С. 54.
36. Клименко, П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. / П. В. Клименко // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й.Багалія. – К., 1927. – С. 1055.
37. Боньковська, С. М. Ковальство на Україні... – С. 41.
38. Там само. – С. 23.
39. Там само. – С. 30.
40. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1903. – С. 62.
41. Маланчук, В. А. Інтер'єр українського народного житла / В. А. Маланчук. – К., 1973. – С. 11.
42. Там само. – С. 33.
43. Обзор Подольской губернии за 1899 г. – С. 54.
44. Александрович, Г. Каменотесы-кустари в Подольской губернии / Г. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. – С. 484.
45. Там само. – С. 469.
46. Там само. – С. 498.
47. Обзор Подольской губернии за 1899 г. – С. 56.
48. Там само. – С. 55.
49. Там само. – С. 60.

Резюме

В статье раскрывается роль и значение кустарных промыслов в среде подольских крестьян после реформы 1861 г. Делается вывод о том, что кустарные промыслы исполняли важную роль в отдельных крестьянских хозяйствах, помогали крестьянам найти средства для оплаты возросших государственных и гражданских повинностей.

Ключевые слова: крестьяне, крестьянское хозяйство, кустарные промыслы, Подолья.

Одержано 4 листопада 2010 р.

ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ЗАСАД І ГРОМАДСЬКИХ ПОГЛЯДІВ К.В.ШИРОЦЬКОГО ПІД ЧАС ОТРИМАННЯ ОСВІТИ

У статті розглядається період формування наукових засад і громадських поглядів відомого вченого К.В.Широцького під час отримання освіти.

Ключові слова: Кость Віталійович Широцький, наукові засади, громадські погляди, освіта.

Український історик-краєзнавець та дослідник історії культури України Кость Віталійович Широцький відіграв значну роль у національно-культурному, педагогічному та громадсько-політичному житті України, зокрема Поділля, тому його постать привертає увагу багатьох сучасних українських науковців. Однак, незважаючи на це, й досі в його біографії ще багато невідомих сторінок, зокрема тих, що стосуються періоду формування наукових засад і громадських поглядів ученого під час отримання освіти. Саме дослідженню цієї проблеми присвячується дана стаття.

Насамперед громадська позиція та почуття патріотизму, які привели майбутнього вченого до науки, формувалися під впливом поглядів його рідних і відповідної родинної атмосфери. Адже змалечку Кость Широцький виховувався в любові до рідного краю, мови, історії та народних традицій.

Народився Кость Широцький 26 травня (7 червня за новим стилем) 1886 р. у с.Вільшанка-Бершадська Ольгопільського повіту Подільської губернії (тепер Крижопільського р-ну Вінницької обл.) в родині священника зі старовинного українського роду Шеїчів-Широцьких¹.

Завдяки дослідженню відповідних матеріалів стало відомо, що його батько Віталій Андрійович Широцький (Шероцький) народився 28 квітня 1862 р. в с.Губник Гайсинського повіту. Закінчивши Подільську духовну семінарію, він у 1882 р. був призначений на посаду псаломщика у с.Лукашівка Гайсинського повіту, в 1884 р. став священником Свято-Покровської церкви у с.Вільшанка-Бершадська. Пізніше, у 1894 р., Віталій Андрійович був переведений помічником настоятеля Олександро-Невської церкви в м.Межиріві Літинського повіту, а вже з 1896 р. став священником у с.Білоусівка Гайсинського повіту². Він вважався на Поділлі високоосвіченим та авторитетним священником – часто виступав на численних зібраннях духовенства. В.Шероцький (таким прізвиськом він частіше підписував свої праці), підтримуючи добрі стосунки з редактором часописів “Подольские епархиальные ведомости” і “Православная Подолия” Є.Сіцинським,

друкував у них свої статті про різноманітні аспекти життя в Білоусівці й навколишніх селах³. Мати вченого, Євгенія Іванівна, походила з роду Квартировичів і народилася в 1868 р.⁴.

У родині Широцьких, окрім Костя, були ще молодші сестри Віра (1889 р.н.), Олександра (1891 р.н.) та Наталя (1896 р.н.), які закінчили Тульчинське парафіяльне училище, а також брати Павло (1892 р.н.) і Степан (1903 р.н.), котрі навчалися в Тульчинському духовному училищі та Подільській духовній семінарії⁵. Степан після отримання освіти вчителював⁶.

У рідному селі Кость Віталійович закінчив церковнопарафіяльну школу в 1896 р., тоді ж його родина переїхала до у с.Білоусівка Гайсинського повіту, де його батько отримав парафію⁷.

Протягом 1896–1900 рр. навчався в Тульчинському духовному училищі – 4-класовій школі, яка становила нижчий ступінь духовної освіти⁸.

Після закінчення училища Кость Широцький, наслідуючи свого батька, вступив до Подільської духовної семінарії у Кам'янці-Подільському, яку сюди перевели з Шаргорода в 1864 р.⁹. Протягом шести років навчання, з яких чотири роки становила загальна освіта, а два роки – богословська, там отримували освіту до 500 семінаристів¹⁰.

Починаючи з другої половини ХІХ ст., діапазон знань, який надавала духовна семінарія, виходив далеко за межі релігійного світогляду. Це призвело до того, що майже третина випускників щороку відмовлялася приймати священницький сан та вступала у державні вищі навчальні заклади або влаштовувалася на роботу в різноманітні світські установи¹¹.

Відповідно до “Разрядныхъ списковъ воспитанниковъ Подольской духовной семинарии”, складених 12-13 червня 1901 р., Кость Широцький після річних іспитів був переведений з 2-го розряду 1-го відділу першого класу на 1-й відділ другого класу цього навчального закладу¹².

Під час навчання в семінарії Кость Віталійович брав участь у діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства, що відкрило йому можливість публікування своїх праць у часописі товариства “Православная Подолия”¹³. Найпоширенішими видавничими органами товариства до 1906 р. залишалися “Подольские епархиальные ведомости”, а протягом 1906–1917 рр. – часопис “Православная Подолия”, газета “Подолия” та “Труды Церковного Историко-археологического общества”¹⁴. На тлі розвитку поділезнавства у ці роки виріс і К.Широцький, як талановитий дослідник історії української культури. У звітах роботи Подільського церковного історико-археологічного товариства за 1890–1914 рр. зберігається опублікований у 1914 р. “Списокъ членовъ Подольского церковного историко-археологического общества”. Поточні зміни до цього списку протягом 1914–1920 рр. постійно вносив голова товариства Є.Сіцинський,

зокрема закреслював і позначав дати смерті вибулих членів, записував прізвища новоприйнятих, уточнював їх посади, здійснював інші помітки. На одному з аркушів “Списку” було виявлено допис про прийняття членом товариства 22 червня 1919 р. Костя Віталійовича Широцького¹⁵.

Народившись у старосвітській сім’ї священика, де плекались і процвітали національні звичаї, Кость Широцький виховувався за релігійними канонами. Вже в юнацькі роки він почав цікавитися студіюванням українського декоративного й релігійного мистецтва¹⁶. Перші основи художнього смаку, теоретичні та практичні навички у вивченні народного мистецтва та етнографії К.Широцький отримав у Кам’янецькій художній школі для селянських дітей В.Розвадовського (1905–1906), переймаючи досвід видатного художника¹⁷. Викладачі художньої школи, завдяки багатющим у повіті покладам глини, фосфоритів, гіпсу і мармуру, студіювали з учнями мистецтво керамічного, гончарного та різьбярського ремесел. Зокрема, за навчання Костя Широцького керамічною майстернею керував випускник Коломийської гончарської школи Ю.І.Лебішак. Директор школи В’ячеслав Розвадовський, у свою чергу сприяючи викладанню предметів українською мовою, активно популяризував у своєму закладі національну культурну спадщину, звичаї та традиції¹⁸. Під час навчання в художній школі Кость Віталійович перейняв від своїх вчителів працелюбність і основи майстерності у справі мистецтвознавчих та етнографічних досліджень рідного краю, вже тоді роблячи перші власноручні внески в обране ним захоплення. Саме під впливом поглядів викладачів це захоплення вченого переросло в майбутньому у мету його життя. Тому пізніше, приїжджаючи додому, він завжди знаходив час, щоб відвідати художню школу, її вечірні малювальні класи та виставки мистецьких робіт її вихованців¹⁹.

Важливу роль в сенсі культурного виховання у житті К.Широцького відіграло навчання в Подільській духовній семінарії (1900–1906), яка була головним осередком Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Викладачі організували для своїх учнів своєрідну практику зі збирання й студіювання зразків народного фольклору, етнографії, пам’яток мистецтва і місцевих старожитностей. Ця праця допомагала розвивати зацікавленість у семінаристів, зокрема й К.Широцького, до пізнання своїх історичних коренів та менталітету свого народу і ширшому залученню їх до творчої, науково-дослідної роботи²⁰. Так, Кость Широцький зібрав цінний матеріал в с.Білоусівка Брацлавського повіту, куди перевели служити батька, на основі якого пізніше видрукував працю “Подольськія “колядки” и “щедрівки” (1908)²¹.

У 1849–1855 рр. при Подільській духовній семінарії була започаткована діяльність народознавчого гуртка демократичного спрямування викладачів

і вихованців семінарії, так звана фольклорно-етнографічна наукова школа. Найбільшого розквіту вона набула в 70-ті – середині 80-х рр. XIX ст., коли директором її став один із організаторів краєзнавчого руху на Поділлі, ректор семінарії Митрофан Симашкевич. Проте 1885 р., у зв'язку із переводом його на посаду ректора Новочеркаської духовної семінарії, М.Симашкевич залишив Поділля назавжди. Його справу в контексті завдань Подільської фольклорно-етнографічної школи продовжили вихованці Подільської духовної семінарії, серед них і К.Широцький²².

У 1890 р. у Кам'янці-Подільському при сприянні Є.Сіцинського, М.Яворівського, В.Якубовича та ін. краєзнавців було засновано історичний музей (Давньосховище). А вже у 1909 р. тут була сформована найбільша колекція етнографічних надбань Поділля, що нараховувала понад 7,6 тис. одиниць речей матеріальної культури. І саме співпраця із Є.Сіцинським дала змогу К.Широцькому вивчати побутові предмети народного мистецтва в музеї²³, цінні матеріали якого пізніше знайшли своє відображення у його праці “Живописное убранство украинского дома” (1913–1914)²⁴.

Навчаючись у Подільській духовній семінарії, молодий дослідник часто виступав зі своїми розвідками з історії культури України на засіданнях семінарської Громади, зачаровуючи слухачів своєю манерою викладу матеріалу, своєю рішучістю та енергійністю²⁵. Проте семінаристи брали участь не лише в культурному житті країни, але й, починаючи з 1904 р., у громадсько-політичному. Саме за активну участь у семінарській Громаді Костя Широцького й виключили з семінарії в 1906 р., що підтверджує “Разрядный списокъ воспитанниковъ всехъ шести классовъ Подольской духовной семинарии” від 6 червня цього ж року. У ньому зазначалося, що семінарист 1-го відділу 6-го класу К.Широцький виключається із семінарії з виданням свідоцтва про закінчення курсу другого розряду²⁶. Згідно з віднайденими нами свідченнями батька вченого, Костя Широцького виключили з останнього курсу семінарії та ще й у додаток дали йому несхвальну характеристику. Тому він змушений був перевестися для закінчення навчального курсу в Новочеркаську духовну семінарію у Росії²⁷.

Закінчивши навчання, він вирішив здобути вищу освіту в Петербурзі. Тому 27 червня 1906 р. К.Широцький, отримавши умови вступу в Імператорський університет²⁸, надіслав лист ректору Санкт-Петербурзького університету з проханням прийняти його своїм студентом, додавши документи в оригіналі разом із копіями і кошти за осінній семестр навчання²⁹. В особовому архіві вченого були віднайдені “Свідоцтво” про прикріплення Костя Широцького до 2-ї призовної дільниці Гайсинського повіту для відбуття військового обов'язку в 1907 р. і 4 військові квитки Південно-Західної залізниці, але у зв'язку з тим, що він став студентом вищого навчального

закладу, від військової служби був звільнений³⁰.

Приступивши із особливою наполегливістю до навчання, К. Широцький став зразковим студентом професора Д. Айналова. Разом з іншими його студентами (П. Балицьким, Н. Сичовим, Г. Голоскевичем, В. Ярошенком, В. М'ясоєдовим) вони невдовзі утворили вузькоспеціалізований історичний гурток на чолі з професором для щотижневого обговорення нових історичних і мистецтвознавчих досліджень³¹.

Крім цього, навчаючись в університеті, Широцький взяв безпосередню участь у заснуванні за підтримки членів старої Громади 23 грудня 1906 р. на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету нової студентської організації – Українського наукового товариства або так званого “Гуртка Українознавства”.

Пізніше К. Широцький зазначив, що метою гуртка було наукове ознайомлення з духовним і суспільним життям українського народу. Торкаючись передумов заснування гуртка, Кость Віталійович у 1909 р. підкреслив, що до 1906 р. молодь більше вступала у партії, ніж у непартійні товариства, де не могла порозумітися в їх прагненнях. Причиною цього було нелегальне існування партій, яке блокувало доступ нових людей, а поза їх межами не сприяло виробленню спільних поглядів. На думку молодого дослідника, саме заборона української мови відхиляла від національних справ нове покоління, а система насильної русифікації сприяла “притупленню” їх національної свідомості. Тому не дивно, що серед українських студентів фатально бракувало єдності бачень і переконань, відсутність якої ставала на перешкоді формування спільної мети та визначення шляхів її досягнення. Тривала денационалізація українського народу й, зокрема, молоді затьмарила не одну душу, однак “не можна було від молодих очей закрити незбориму – живу, невмираючу ідею національної правди. І на далекій півночі, серед національно чужих обставин, значна частина української молоді живо відчуває свої зв'язки з рідним краєм і народом, не кидає думки працювати на рідному ґрунті та енергійно готувати себе до рідної праці... тому що сила знання науки – то найкраща зброя у всякій боротьбі”, наголосив К. Широцький³². Про результати діяльності цих організацій свідчило зростаюче зацікавлення українських студентів літературою, культурою та історією України, а знайомство із земляками на чужині та відверті розмови про відродження своєї країни і національну ідею притягували їх до товариства, де вони набували нових знань, розвивалися в культурному плані, розширювали свій світогляд, перетворюючись, таким чином, на національно-свідомих людей.

Керівником “Гуртка Українознавства” 1907 р. став професор Е. Вольтер. Роботою молодих членів гуртка – українських студентів К. Широцького,

Г.Голоскевича, В.Ярошенка, О.Кисіля, В.Ганцова та ін. керували відомі професори – академіки Ф.Вовк, Я.Бодуен-де-Куртене й О.Шахматов. Завдяки їх плідній співпраці гурток став своєрідною науковою інституцією для виховання майбутніх українських науковців і громадських діячів. Зокрема, академік О.Шахматов підтримував студентів своїми порадами та друкував їх праці у редактованих ним наукових записках Академії Наук³³. Протягом 1907 р. Кость Віталійович та інші члени товариства слухали лекції про “головні течії в українській літературі”, “землеволодіння на Україні”, “історію, теорію й філологію української мови”, “українську антропологію й етнографію”. Професор Я.Бодуен-де-Куртене читав курс “права української мови на існування”, а професор Ф.Вовк – “українську етнологію” і створив спеціальну програму для студентів стосовно збирання антропологічного й етнографічного матеріалу в Україні. За спогадами К.Широцького, 1908 навчальний рік розпочався значно пізніше, ніж зазвичай, у зв’язку зі студентським страйком проти позбавлення університету автономії, що негативно позначилося і на національних змаганнях українських студентів. Російське студентство, рятуючи університетську автономію, забувало або неприхильно ставилось до всього, що відволікало увагу від головної проблеми більшості студентів. Враховуючи те, що чисельність українців в університеті була невелика, не дивно, що їм не вдавалося відстояти свої національні потреби в академічному плані. Зокрема, коли під час страйку українські студенти – члени товариства збирали підписи на підтвердження внесення питання щодо створення в університеті українських кафедр до загальних вимог на студентському страйку, із 12 тисяч усіх студентів університету підписалось лише 300 осіб – переважно самі українці та поляки³⁴. Наприкінці осені 1908 р. у товаристві читалися етнографічні, історичні, літературні, мистецтвознавчі й економічні реферати, а також лекції академіка О.Шахматова про науковий запис народної мови та професорів А.Преснякова³⁵ і Д.Айналова про українське мистецтво.

Кость Широцький був не лише одним із засновників гуртка, але й членом його правління протягом 1908–1909 рр. У цей час він постійно виступав на його засіданнях із науковими рефератами. Матеріали для своїх досліджень віднаходив у власній бібліотеці товариства, кількість книг якої становила більше 3000 примірників³⁶, серед них усі українські періодичні видання Росії та найбільш відомі закордонні, зокрема видання “Наукового товариства ім. Т.Шевченка” у Львові, отримані за сприяння професора М.Грушевського³⁷. Членами товариства, крім професорів, були на той час 104 особи, які брали участь не лише в просвітницькій, але й громадській діяльності. Так, у 1907 р. вони стали учасниками з’їзду слов’янської молоді у Празі³⁸, в 1909 р. побували на з’їзді українських студентів у Львові (зо-

крема і К.Широцький³⁹) і проводили збір коштів на пам'ятник Т.Шевченкові⁴⁰. Наприкінці 1910 р. члени товариства заснували в університеті українську студентську касу взаємної допомоги для обслуговування матеріальних потреб та ознайомлення українських студентів з економічними питаннями⁴¹, що стало “добрим способом для поширення світогляду товариського, а також для приваблювання в товариство нових людей”, підкреслював К.Широцький⁴².

Різномірність тем прочитаних на зібраннях товариства рефератів приваблювала слухачів і викликала цікаві дискусії під умілою організацією професора Е.Вольтера. Зокрема, Кость Віталійович відзначав негативне ставлення українських студентів до агітаційних лекцій польського народовця І.Свенціцького про польсько-українські відносини в Галичині з метою обмеження українського національного руху, проведених ним у петербурзькому клубі “Общественных деятелей”⁴³. Не дістала підтримки у членів гуртка й пропозиція щодо можливості його приєднання до “Слов'янського товариства”, зазначав К.Широцький, тому що “туди не з охотою просили й просили вже тоді, як зроблені були вибори до ради товариства” і “там панував принцип перемоги одної нації над другими й значить нема що українцям йти туди запаморочувати собі голови й бути матеріалом до чийось експериментів”⁴⁴. Обговорювались на засіданнях товариства й питання, що торкалися громадської діяльності та напрямків політичного курсу. Про це свідчать викладені К.Широцьким у газеті “Рада” від імені студентства застереження про наміри петербурзьких москвофілів з “Галицько-руського товариства” втілювати у життя “руське діло”, які з цією метою відправили до Петербурзького університету свого агітатора⁴⁵.

Лекції відомих професорів, прочитані на засіданнях окремих відділів гуртка – історії, літератури, педагогіки, права й етнографії, давали поштовх К.Широцькому та іншим студентам-випускникам до створення рефератів громадсько-просвітнього змісту, розкривали їм очі на оточуючу дійсність, підбадьорювали їх патріотичний дух у той складний час, допомагали визначитись у майбутніх планах і підготуватись до праці після закінчення університету⁴⁶. Діяльність “Гуртка Українознавства” сприяла університету в стадії приготування молоді на корисну роботу суспільству, в якій він не відповідав вимогам життя, тому гурток і став своєрідним “просемінаром для справжнього семінару – життя”⁴⁷.

На засіданнях гуртка Кость Віталійович мав чудову нагоду виступати із власними науковими рефератами з історії української культури та можливість прослухати серію цікавих рефератів з української історії, літератури, мистецтва, статистики й економіки⁴⁸. Серед них варто назвати дослідження “Л.Толстой і українська національна справа” (К.Осипова)⁴⁹,

“В.Самійленко і його поетична творчість” (С.Підгірського), “Говірка села Гнійного на Підляшші” (Є.Рудницького), “Колонізація України на кінці XV–XVI вв.”, “Запровадження кріпацтва на Україні”, “Український університет”, “Українська народна лірика”, “Історія Руссов псевдо-Кониського”, “В.Стефаник”, “Шляхетство на Україні в наказах депутатам до Катерининської комісії” та “Відносини Гоголя до України” тощо. Наслідком сформованих професором Ф.Вовком літніх програмних завдань з етнографії стала низка таких розвідок студентів: “Про підляшське весілля” (Є.Рудницького), “Південнослов’янський епос в зв’язку з українськими народними думами”, “Про опришків і Кармелюка”, “Етнографічна карта України під час походу Чингізхана”, “Весілля на Чернігівщині”, “Етнографічний склад населення на Поділлі до в. XV–XVI”⁵⁰ і “Окриси в хатах на Україні колись і тепер” (К.Широцького). Про свій реферат “Окриси в хатах на Україні колись і тепер” сам учений згадував, що використав у ньому матеріали, добуті ним переважно на Поділлі з метою збереження зникаючих декоративних розписів на українських будинках⁵¹. Це дослідження стало основою його фундаментальної праці “Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство украинскаго дома въ прошломъ и настоящемъ” (1914)⁵². Окремо від товариства працювали його лінгвістична секція, у якій щотижня читалися реферати з української мови й діалектології⁵³, та філологічна секція під керівництвом академіка О.Шахматова⁵⁴. У жовтні 1910 р. при товаристві було засновано ще дві секції – історичну й літературну – під головуванням О.С.Грушевського. Тоді ж К.Широцький зачитав реферат про художника В.Тропініна, розкривши слухачам різноманітні течії та характерні риси староукраїнського малярства⁵⁵. Пізніше ця доповідь стала основою його праці “Дещо з української творчости артиста-маляра Тропініна” (1911)⁵⁶. Згідно з друкованими звітами університету за 1910 р., важливими науковими дослідженнями, котрі привернули до себе увагу всього гуртка, стали реферати К.Широцького “Український художник Г.Левицький” та “Українські гравюри з XIV по XIX ст.”, що незабаром переросли у відомі праці “Жизнь и деятельность Григорія Кирилловича Левицкаго” (1914)⁵⁷ і “Типографское искусство на Руси” (1915)⁵⁸. Крім цього, на засіданнях гуртка ним були прочитані доповіді, котрі стали підґрунтям більшості його шевченкознавчих праць про мистецьку спадщину Т.Г.Шевченка⁵⁹. Тому можна справедливо вважати, що “Гурток Українознавства” був для Костя Віталійовича своєрідною лабораторією, де народжувались і виростали його майбутні наукові дослідження.

Активну участь у просвітницькому русі студента К.Широцького підтверджує його епістолярна спадщина. Зокрема, в своєму листі від 29 лис-

топада 1907 р. до українського поета, фольклориста, філолога та історика В.Доманицького вчений писав, що “серед професури об’явилися наші прихильники – П.Лавров, В.Ястребов, І.Гревс, О.Ковалевський та інші. Як пощастить, то матимемо кафедру української мови, історії, літератури, статистики й етнографії. В університеті йде збирання підписів (студентських)... “Громада” – клуб став вже на ноги”⁶⁰. “Іспити через лиху годину в університеті цього року відкладаються, тому думаю в березні виїхати на Україну, коли закінчу тему з мистецтва раннього ренесансу взяту у професора Айналова... Після іспитів думаю залишитися в Петербурзі, бо тут і до науки ближче і українська справа потребує більше робітників” – повідомляв він у листі до видатного історика й громадського діяча М.Грушевського від 10.02.1911 р.⁶¹.

А видатному українському критику, громадському та політичному діячу О.Назарієву вчений у листі від 01.12.1913 р. розповідав, що в Петербурзі утворився “добрий гурток молодих українців, що цими роками позакінчували школи. Багато всяких планів”⁶². “Усі гуртуються коло своїх кафедр та коло наукових товариств. Що до мене, то я, як українець, окрім наукових російських закладів беру участь у деяких громадських інституціях українських, яких у Петрограді є здається більше аніж у Києві, бо жити тут вільніше та Україну здалеку видніше”, – запевняв у листі К.Широцький українського археолога В.Козловську⁶³.

Навчання в Петербурзькому університеті К.Широцький вдало поєднував із навчанням в іншому вищому навчальному закладі – Петербурзькому Археологічному інституті (протягом 1910–1911 рр.). Після успішного закінчення університету в 1912 р. з дипломом I-го ступеня, Костя Широцького залишили при вузі як професорського стипендіата для приготування до складання екзаменів на вчений ступінь магістра⁶⁴. В своєму листі до волинського громадського діяча й публіциста М.Черкавського він писав, що університетську стипендію отримував лише один рік, тому що пізніше її відмінили через його публікації у журналі “Украинская жизнь” (Москва): “Национальное искусство и задачи искусства на Украине” (1912), “Мотивы украинского орнамента (Къ альбому С.Васильковского)”, “Украинское происхождение певческих костюмовъ въ кафедральныхъ храмахъ Россіи” (1913). “Про се вистарався мені преславний професор Шляпкін, що був якийсь час членом міністерства, і бог з нею з їх стипендією. Добре, що хоч дають право приступати до магістерських іспитів. Мав їх розпочати от цими днями, але мені через війну термін перенесено ще до січня наступного року”, зазначав К.Широцький⁶⁵.

Отримавши вищу освіту в Петербурзі, вчений продовжив навчання в магістратурі університету. Ще до цього він став дійсним членом імпера-

торського Російського археологічного товариства, ставши протягом 1912–1917 рр. одним із помічників завідувача музею товариства та викладача кафедри археології Петербурзького університету О.Спіцина. Підтримуючи добрі стосунки із своїм музейним наставником, молодий дослідник мав можливість використовувати різні історичні джерела й археологічні знахідки музею у своїх наукових працях⁶⁶. Зі свого боку Кость Віталійович у 1913 р. під час поїздки професора О.Спіцина до Львова посприяв організації йому громадсько-політичним діячем і співробітником НТШ О.Нарзієвим огляду українських і польських музеїв у місті. Адже К.Широцький вважав О.Спіцина, котрий відав усіма археологічними дослідженнями й установами в Росії, корисним для українців тим, “що мав великі зв’язки у бюрократичних петербурзьких колах”⁶⁷. Свою співпрацю з Археологічним товариством К.Широцький продовжував протягом усього періоду перебування в Петербурзі, про що свідчать віднайдені у його епістолярній спадщині запрошення на засідання багатьох відділів товариства⁶⁸. Як член товариства він співпрацював з українськими археологами, власноручно вислав окремі томи “Записок отдела русской и славянской археологии Русского Археологического Общества” (Петроград) працівнику Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка у Києві та члену Всеукраїнського археологічного комітету В.Козловській, що підтверджують його листи до Валерії Євгенівни⁶⁹.

Отже, формування наукових засад і громадських поглядів ученого тривало протягом усього періоду отримання ним освіти. Становлення особистості К.Широцького та його світогляду відбувалося, починаючи від навчання в Подільській духовній семінарії і Кам’янецькій художній школі для селянських дітей В.Розвадовського під впливом видатних подільських діячів. Потім продовжилось під час навчання в Петербурзькому університеті й Археологічному інституті, протягом його діяльності в різноманітних наукових і громадсько-просвітницьких товариствах. Своєю активною участю у тогочасних подіях Кость Широцький намагався виконати свій обов’язок як громадянина країни та за допомогою самовідданої і плідної просвітянської й наукової роботи, значної дослідницької спадщини внести власну частку у важливу справу українізації й відродження національної свідомості свого народу та в процес державотворення майбутньої незалежної України.

Примітки:

1. Автобіографія та список друкованих праць К.Широцького // КПМДА. – Ф. 582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 81-83.
2. Формулярний список священника с.Білоусівка Гайсинського повіту Подільської

губерній В.Шероцького // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 13. – Арк. 1.

3. Листи В.Шероцького до Є.Сіцінського та рукописи двох праць В.Шероцького // КПМДА. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1-12; Шероцький, В. Преданіє о с.Стоянахъ Брацл. у. и основателе ихъ священнике Плащевскомъ / В. Шероцький // ПЕВ. – Кам'янець-Подільський, 1904. – № 9. – С. 227-384.

4. Формулярний список священника с.Білоусівка Гайсинського повіту Подільської губернії В.Шероцького // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 13. – Арк. 1.

5. Там само.

6. Лист В.Шероцького до К.Широцького // Там само. – Од. 152. – Арк. 1.

7. Формулярний список священника с.Білоусівка Гайсинського повіту Подільської губернії В.Шероцького... – Арк. 1.

8. Духовні училища // ЕУ-П. – Львів : НТШ, 1993. – Т. 2. – С. 613.

9. Приходько, В. Під сонцем Поділля. Спогади / В. Приходько. – 4-те вид. – Нью-Йорк ; Мюнхен : Криниця, 1967. – Ч. 1. – С. 28; Разрядные списки воспитанников Подольской духовной семинарии, составленные в педагогическом собрании Правления от 12-13 июня 1901 г. // ПЕВ. – Кам'янець-Подільський, 1901. – № 27. – С. 470.

10. Духовні семінарії. – С. 612.

11. Кошель, О. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина XIX – поч. XX ст.) / О. Кошель // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця : ДП “ДКФ”, 2004. – Вип. 7. – С. 111-114.

12. Разрядные списки воспитанников Подольской духовной семинарии, составленные в педагогическом собрании Правления от 12-13 июня 1901 г. – С. 470.

13. Кошель, О. Подільське церковне історико-археологічне товариство Кам'янецької доби директорії УНР (червень-листопад 1919 року) / О. Кошель // Збірник праць до 120-річчя з дня народження Симона Петлюри та 80-річчя Кам'янецької доби Директорії УНР. – Фастів : Поліграфіст, 1999. – С. 179.

14. Баженов, Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. Баженов. – Хмельницький : Доля, 1995. – С. 78-79.

15. Кошель, О. Подільське церковне історико-археологічне товариство Кам'янецької доби директорії УНР (червень-листопад 1919 року). – С. 179.

16. Зайцев, П. Некролог. К.В.Широцький / П. Зайцев // Книгар. – К., 1919. – Ч. 25-26. – С. 1783.

17. Серета, А. Кость Віталійович Широцький / А. Серета // Збірник секції мистецтва Українського Наукового Товариства. – К., 1921. – С. 126.

18. Перепада, В. З історії художньо-промислової школи в Кам'янці-Подільському / В. Перепада, Ю. Лашук // Високе призначення радянського мистецтва : збірник матеріалів Львівського Державного інституту прикладного та декоративного мистецтва. – Львів : Вища школа, 1975. – С. 106-109.

19. Тетрадь посещений мастерской частными лицами за 1907–1909 гг. и учебных выставок 1910, 1911 и 1912 гг. // ДАХО. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5-8.

20 Кошель, О. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина XIX – поч. XX ст.). – С. 112; Трембіцька, Л. Визначні учні Подільської духовної семінарії / Л. Трембіцька // Матеріали до українського мистецтвознавства. Микола Леонтович і сучасна освіта та культура (до 125-річчя від дня народження). Науковий збірник. – Київ ; Кам'янець-Подільський : Медобори, 2003. – Вип. 4. – С. 48-50.

21. Широцкий, К. Подольскія “колядки” и “щедрівки” / К. Широцкий // Православная Подолия. – Кам'янець-Подільський, 1908. – № 1. – С. 4-10; № 2-3. – С. 28-39; № 4. – С. 60-76.

22. Баженов, Л. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. – С. 128-129.

23. Баженов, Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 37-38.

24. Широцкий, К. Живописное убранство украинского дома / К. Широцкий // Искусство въ Южной России, графика, живопись, художественная промышленность. – К., 1913. – № 4-5, 6, 9-10; 1914. – № 1-2, 3-4, 5-6.

25. Серета, А. Кость Віталійович Широцький. – С. 126.

26. Разрядный список воспитанников всех шести классов Подольской духовной семинарии, составленный в педагогическом собрании Правления семинарии от 5, 6, 8, 10 и 12 июня 1906 г. // Православная Подолия. – Кам'янець-Подільський, 1906. – № 6. – С. 45.

27. Серета, А. Кость Віталійович Широцький. – С. 127.

28. Лист К.Широцькому від Гната // ІР НБУ НАНУ. – Ф. І. – Оп. 12773. – Арк. 1-3.

29. Прохання К.Широцького до Ректора Петербурзького Імператорського університету // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Оп. 14. – Арк. 1.

30. “Свідощтво” про прикріплення К.Широцького до 2-ї призовної дільниці Гайсинського повіту для відбуття військового обов'язку // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Оп. 4. – Арк. 1.

31. Серета, А. Кость Віталійович Широцький. – С. 128.

32. Широцький, К. Наукові змагання нашої академічної молоді в Петербурзі / К. Широцький // Рада (Київ). – 1909. – № 63. – 18 березня. – С. 1.

33. Лотоцький, О. Сторінки минулого. Ч. II / О. Лотоцький // Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1933. – Т. XII. – С. 354.

34. Широцький, К. Наукові змагання нашої академічної молоді в Петербурзі. – С. 1.

35. Широцький, К. З Петербурзької Академічної Громади // Рада. – 1908. – № 260. – 13 листопада. – С. 1.

36. Серета, А. Кость Віталійович Широцький. – С. 127.

37. “Т.”. В товаристві українознавства. (Лист з Петербургу) / “Т.” // Рада. – 1909.

– № 213. – 22 вересня. – С. 1.

38. Широцький, К. Наукові змагання нашої академічної молоді в Петербурзі. – С. 1.

39. Афанасьєв, В. Фанатична відданість справі / В. Афанасьєв // Культура і життя (Київ). – 1999. – № 1. – 6 січня. – С. 3.

40. “Т.” В товаристві українознавства. – С. 1.

41. Широцький, К. Лист з Петербургу / К. Широцький // Рада. – 1910. – № 98. – 1 травня. – С. 1.

42. Широцький, К. Петербурзький Університет / К. Широцький // Там само. – № 250. – 4 листопада. – С. 2.

43. Широцький, К. З Петербурзької Академічної Громади. – С. 1.

44. Широцький, К. Наукові змагання нашої академічної молоді в Петербурзі. – С. 1.

45. Широцький, К. Лист з Петербургу. – С. 2.

46. Широцький, К. Петербурзький Університет. – С. 2.

47. “Ф. С-о.”. В Петербурзькому університеті / “Ф. С-о.” // Рада. – 1910. – № 261. – 17 листопада. – С. 3.

48. Серeda, А. Кость Віталійович Широцький. – С. 127; Широцький К. З Петербурзької Академічної Громади. – С. 1.

49. Широцький, К. З життя українських студентів петербурзького університету / К. Широцький // Рада. – 1909. – № 51. – 4 березня. – С. 2.

50. Широцький, К. Наукові змагання нашої академічної молоді в Петербурзі. – С. 1.

51. Широцький, К. З життя українських студентів петербурзького університету. – С. 2.

52. Широцький, К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем / К. Широцький. – К. : Типография С.В.Кульженко, 1914. – 141 с.

53. Широцький, К. Наукові змагання нашої академічної молоді в Петербурзі. – С. 1.

54. “Т.” В товаристві українознавства. – С. 1.

55. Афанасьєв, В. Фанатична відданість справі. – С. 3; “Ф. С-о.”. В Петербурзькому університеті. – С. 3.

56. Широцький, К. Дещо з української творчості артиста-малювача Тропініна / К. Широцький // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. СІІІ. – Кн. ІІІ. – С. 98-112.

57. Широцький, К. Жизнь и деятельность Григорія Кирилловича Левицкаго / К. Широцький // Искусство в Южной России: живопись, художественная промышленность. – К., 1914. – № 5-6. – С. 175-189.

58. Широцький, К. Типографское искусство на Руси. (Исторический очерк). По поводу 350-летия Синодальной типографии / К. Широцький // Православная Подолія. – Кам’янець-Подільський, 1915. – № 18. – С. 861-867.

59. Серeda, А. Кость Віталійович Широцький. – С. 128; Лист-запрошення К.Ши-

роцькому на збори “Гуртка Українознавства” з проханням прочитати доклад про Т.Шевченка як художника // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 105. – Арк. 1.

60. Лист К.Широцького до В.Доманицького // ВРФТ ІЛ. – Ф. 47. – Спр. 922. – Арк. 1.

61. Листи К.Широцького до М.Грушевського // ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Спр. 835. – Арк. 9.

62. Лист К.Широцького до О.Назарієва // ВРФТ ІЛ. – Ф. 131. – Спр. 467. – Арк. 1.

63. Лист К.Широцького до В.Козловської // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 70. – Арк. 3-4.

64. Автобіографія та список друкованих праць К.Широцького // КПМДА. – Ф. 582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 81-83; Справка історико-філологічного факультету Петроградського університету, видана К.Широцькому // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 8. – Арк. 1.

65. Лист К.Широцького до М.Черкавського // ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2464. – Арк. 63.

66. Середа, А. Кость Віталійович Широцький. – К., 1921. – С. 128.

67. Лист К.Широцького до О.Назарієва // ВРФТ ІЛ. – Ф. 131. – Спр. 470. – Арк. 4.

68. Запрошення К.Широцькому на засідання Російського Археологічного товариства // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 37. – Арк. 1.

69. Лист К.Широцького до В.Козловської // ІР НБУ НАНУ. – Ф. І. – Од. 12737. – Арк. 1.

Резюме

В статтє рассматривается период формирования научных принципов и гражданских взглядов известного ученого К.В.Широцкого во время получения образования.

Ключевые слова: Кость Витальевич Широцкий, научные принципы, гражданские взгляды, образование.

Одержано 4 листопада 2010 р.

БАЧЕННЯ АГРАРНОЇ ПРОБЛЕМИ СЕЛЯНАМИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: АНАЛІЗ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЧУТОК

У статті зроблено спробу на основі реконструкції чуткової інформації, яка циркулювала у селянському середовищі на початку ХХ століття, виявити його пріоритети, відтворити модель ментальних установок та стереотипних конструкцій в умовах становлення модерного суспільства.

Ключові слова: чутки, земля, аграрне питання, Наддніпрянська Україна, селяни, ментальність.

Наукові дослідження радянської доби ґрунтувалися на марксистській методології історії, яка акцентувала увагу на вирішальному впливі соціально-економічних факторів історичного процесу, відтак недостатньо вивчалися інші чинники ідеологічного та духовного характеру, що мали вплив на суспільне життя. Зокрема, такий феномен, як чутки, що побутували в суспільстві в той чи інший період, загалом залишався поза системним аналізом істориків та суспільствознавців. Окремі згадки про чутки в історичному процесі подавалися лише тоді, коли вони “впліталися” у звичну канву історичного нарративу. Недостатність уваги пояснювалась уявленнями про “важливе” та “другорядне”: перевага надавалась опису фактів, відокремлених від вигадок. Під чутками розуміємо недостовірну інформацію, яка поширюється засобом усного мовлення, інтенсивність поширення якого залежить від важливості предмету обговорення та наявності офіційних джерел щодо обговорюваного явища.

Метою розвідки є реконструкція чуткової інформації, яка циркулювала у селянському середовищі на початку ХХ ст. і яка, на нашу думку, дає можливість виявити його пріоритети, відтворити модель ментальних установок та стереотипних конструкцій в умовах становлення модерного суспільства.

Російська імперія підійшла до ХХ століття країною пізньої індустріалізації, де уже значно переважало сільськогосподарське виробництво. В економічному зростанні, яке вона переживала до 1913 р., провідна роль належала саме аграрному виробництву¹. Але, незважаючи на модернізацію, становище імперії за показниками виробництва на душу населення було низьким². У цей час, крім загальних аграрної та соціальної проблем, далась взнаки економічна криза 1900–1903 рр., внаслідок якої значно звужився ринок праці і близько 200 тис. безробітних поповнили число робочих рук на селі, почастишали неврожаї (1899 та 1901 рр.). Російсько-японська

війна та пропагандистська діяльність опозиційних та революційних партій доповнювали картину напруги в країні, що супроводжувалось послабленням авторитету влади³.

На рубежі століть у 9 губерніях підросійської України проживало 22% населення імперії, представлене, в основному, селянством. За переписом 1897 р. тут проживало 23,4 млн. осіб, з яких сільського – 20,3 млн. (93% усіх українців)⁴. Згідно з усталеною традицією, селян ототожнювали з усім загалом й синонімічно використовували щодо них поняття “простонарод”⁵.

Наддніпрянина, незважаючи на бурхливий розвиток промисловості, залишалася аграрною окраїною Російської імперії, її земельний фонд станом на 1914 р. становив 44–46 млн. дес.⁶. У пореформений період відбувався ринковий перерозподіл земельного фонду, але ціни на землю випереджали прибутковість землеробства, адже ріст попиту на землю зі сторони селян випереджав ріст її пропозиції зі сторони поміщиків⁷. Аграрний уклад Європейської Росії в цілому був за своїм економічним змістом капіталістичним, але процес складання єдиного аграрного ринку не завершився в силу різкого відставання формування земельного фонду⁸. Тенденції до ринкової трансформації селянського господарства, попри економічну слабкість, орієнтувались на внутрішній попит та втягувались у вир товарно-грошових⁹ та орендних відносин, хоча питома вага останніх складала лише 1/5 всього надільного землеволодіння¹⁰. Земля, таким чином, стала суб’єктом ринкових відносин. Саме її українські хлібороби вважали основним джерелом добробуту, адже “влада землі” визначала селянський світогляд¹¹.

Напередодні революції 1905–1907 рр. селянство пов’язувало надії на розв’язання земельного питання з владою (царем). Існувала віра, що цар в політиці пов’язаний з Богом, адже він впроваджує у життя саме Його волю. Тому все, що робить цар, йтиме на користь народу. Часто цар уявлявся в образі землероба: “І в нього багато роботи: він не сидить без діла. Він для себе сіє хліб”. Уявлення про царя-землероба були необхідні селянам: якби цар не працював на землі, він не міг би бути “своїм”¹². Освічені люди та величезна маса чиновників та поміщиків, що перебували між царем та народом, уявлялися селянством хитрими ворогами¹³. Царські накази зазвичай сприймалися покірно, а випадки непокори були пов’язані з чутками про те, що наказ не від царя. Незрозумілу інформацію в урядових документах селяни трактували як спробу їх обманути¹⁴.

Модернізаційні процеси вважалися відхиленням від нормального укладу, справою рук нечистої сили, а відтак супроводжувались різними формами протидії: нерозумінням, традиціоналізмом, забобонами¹⁵. Це піддавало дестабілізації традиційні структури: порушувалась тисячолітня замкненість селянського життя¹⁶. Із революційних потрясінь селяни вийшли

з ослабленими монархічними поглядами, що проявилось у збільшенні кількості справ по звинуваченню селян у заочній образі імператора¹⁷. В цих умовах більшою довірою селян користувалася інформація, принесена “бродячими елементами”, аніж та, яка поступала від офіційно уповноважених осіб. Вони чули від перехожих переважно те, що було близьке їхній “землеробській природі”¹⁸.

У селянському середовищі завжди циркулювали чутки, що виводили селянську самосвідомість за межі сільської околиці й офіційних джерел інформації. Та й самі селяни і сільська інтелігенція часто відгукувались про багатьох із селянської маси як про “темних людей” – безграмотних і п’яних¹⁹. Але селянська темнота зовсім не виключає стійкого інтересу селян до “поточних справ”. Чутка несла в собі селянську мрію або інтерпретацію подій, вона повідомляла про реальний факт, але у фантастично збоченому вигляді²⁰. Часто до села спершу доходила якась невиразна інформація, потім вона ставала дедалі впertішою і, зрештою, її підтверджувала або газета, або перехожий очевидець. Воронежський губернатор С.С. Андрієвський відзначав: “Кожне затуманене слово жадібно ловиться, негайно коментується і розростається в цілу легенду, що швидко поширюється по навколишнім селам: чутки сприяють накопиченню невдоволення”²¹. Тому часто основу рішень та вчинків створювала не об’єктивна правда, якою вона уявлялась очам, а “правда” з домішками фантазії, така, якою її хотіли мати²².

Масові заворушення на селі почалися у роки першої російської революції, але і до 1905 р. вони спалахували у різних місцях. Ще в 1896 р. в Ольгопольських селах Подільської губернії поширювалась інформація, що селяни після коронації не повинні йти на роботу інакше як за оплату в 1 руб. за день²³. У 1899 р. житель с.Голениці Летичівського повіту Подільської губернії І.М.Ніколаєв у розмові з місцевим священиком відзначив, що “в церквах має бути розпорядження Государя Імператора про наділення кожного селянина 15 десятинами землі, але духовенство добре живе з панами і тому кожний священик приховує цей документ”²⁴. Крім того, він просив відкрити місцеву церкву, де обіцяв знайти документ про вищезазначені наділи²⁵. Навіть під час оголошення обвинувачення селянин своєї вини не визнав й наостанок сказав: “Тепер священик книгу під паху, а алілуя в кишеню”²⁶. Вороже ставлення до духовенства і поміщиків, які приховують волю царя, простежувалось і в роки революції. Серед селян Харківської губернії поширювались чутки про те, що священики приховують маніфест про наділення селян землею, перебуваючи у змові з поміщиками²⁷.

Часто на перший план виступала ідея “слухного часу”, приводом до якої виступали чутки про наявність царського указу, що давав право самовільного відбирання поміщицької землі. У 1898 р. в Заславському та Старо-

костянтинівському повітах Волинської губернії поширювались чутки про існування “золотої книги” і видачу урядом кожному селянинові, котрий запишеться до неї, 350 руб. для переселення в Уссурійський та Приамурський краї. Повідомлялось також, що запис робитиметься востаннє в Острозькому повіті²⁸. Такі факти є свідченням довірливо-ілюзорного ставлення селян до царя, характерним для наївного монархізму.

У 1902 р. аграрні заворушення відбувалися у ряді губерній, але найбільше – у Полтавській та Харківській. Попри бажання влади знайти якихось прийшлих підбурювачів, щоб звинуватити їх у розбещенні селянських душ, поліція не могла знайти участі не селян, за винятком декількох листівок, копії яких можна було знайти в більшості сіл²⁹. 20 квітня 1903 р. на ярмарковій площі в м.Баришеві Полтавської губернії з’явилась прокламація РУП “Про поліцію на селі”: “...дорогу йому давай! Шапку скидай! Він не дасть у неділю зійтись на вулиці і люльку покурити! Він і на сход протискається та стане прислухатись, чи не казатиме хто чого проти панів! А як на вулиці чи в хаті скаже вільне слово, то через його воно зараз долетить до станового та панів...”³⁰.

Одним з основних місць поширення інформації були ярмарки, на які сходились жителі віддалених місцин. Крім того, інформаційний простір заповнювався й газетними повідомленнями. В 1907 р. кореспондент з Лебединської волості Чигиринського повіту зазначав: “Селяни с. Турії люди дуже свідомі. Випишують та читають багато газет, цікавляться політикою, а особливо аграрним рухом...”³¹.

Активно поширювались чутки у Харківській, Полтавській³² та Катеринославській губерніях³³, більшість з них стосувалася розподілу землі навесні 1903 р. Проте яким чином він має відбутись та між ким – селяни уточнити не могли. У Маріупольському повіті міщанин Л.Полтавченко у розмові з селянами с.Захарівка повідомляв, що 29 червня будуть відбирати землю у поміщиків і роздавати селянам. Він чув, як у м.Одеса Микола II говорив, що через 42 роки вся земля буде розділена між усіма порівну і цей термін закінчується в цьому році, а не чуто про це тому, що ще списки для перерозподілу землі між селянами не підготовлені³⁴.

Наприкінці листопада 1905 р. в селах Житомирського повіту поширювались чутки, що в разі коли селяни не відберуть у поміщиків землі до нового року, то не отримають її взагалі³⁵. Іноді вони мотивували свої дії виконанням волі Божої. Так, у Брацлавському повіті влітку 1905 р. один селянин підбурював односельців самовільно відбирати землі³⁶. На допиті він заявив, що вчинив це за наказом образу Ісуса Христа, який йому явився 10 років тому. А потім явився янгол, який сповістив, що з 1905 р. в Росії буде козаччина і земля буде відібрана в поміщиків і поділена між селянами

по 9 десятин кожному³⁷. Поширювались чутки про близький зрівняльний розподіл поміщицьких земель: “Тепер не варто купляти землі, оскільки Государ Імператор дав слово поділити всю землю порівно”³⁸.

Активно циркулювала інформація про майбутній перерозподіл земельної власності та додаткове наділення селян землею за рахунок поміщицьких і влітку 1911 року. Поміщикам мали залишитись тільки присадибні ділянки³⁹. Пов’язували селяни цю подію з річницею визволення Російської імперії “від французької навали”, тому вдячний уряд ніби-то планував передати народу орну та сінокісну землю, що призвело до агітації палити поміщицькі садиби й вирубували належні їм ліси⁴⁰. У відповідь департаментом поліції було видано наказ про встановлення ретельного нагляду за появою подібних чуток і прийняття енергійних заходів для їх припинення⁴¹.

Потік чугової інформації у цей період ставав некерованим, хоча жандармські управління й приймали рішучі заходи для їх попередження, намагаючись відстежувати розповсюджувачів неправдивої інформації. Так, 28 січня 1904 р. начальник Київського ГЖУ видав циркуляр, згідно з яким пильній увазі підлягало “поширення не публічно суджень, які спонукали селян до вчинення безпорядків на ґрунті аграрних відносин, а саме заволодіння поміщицькими землями”⁴². Також у доповненні до циркуляру начальника поліції від 28 грудня 1911 р. вказувалось на необхідність відстеження осіб, які поширюють необґрунтовані, збуруючі населення чутки, особливо серед селянства⁴³. У Харківській губернії приймалися постанови про засоби збереження державного порядку і суспільного спокою, в яких відзначалось: “Забороняється публічне розголошення чи поширення неправдивої, збуджуючої суспільну тривогу чуток про урядове розпорядження чи іншу подію загальнодержавного значення. Особи, які будуть винними – сплачуватимуть штраф 500 руб. або нестимуть арешт до 3 місяців”⁴⁴.

У циркулярі від 18 січня 1912 р. Київський губернатор відзначав, що селянство є малокультурним, внутрішньодержавною політикою не цікавиться, а якщо й дослуховується, то лише тоді, коли відголоски стосуються земельного питання, їх заповітної мрії про наділ новими угіддями та про зростання їх землеволодіння. Тому вони охоче вірять різним нерозумним тлумаченням, які співпадають з їхніми устремліннями⁴⁵. Отже, загострення аграрного питання на рубежі ХІХ–ХХ століть визначило основні риси селянської ментальності та стереотипи поведінки. Наявність значної кількості неофіційних чуток про можливі шляхи вирішення земельного питання говорить про його особливу актуальність у цей час. Допмагаючи селянам зорієнтуватися у ситуації, вони є свідченням політичної та економічної невизначеності у суспільстві. Значення чуток цього періоду велике не лише тому, що народ з них черпав інформацію, яка часто виступала заклик до

дії. Насамперед, вони були відображенням різних форм колективного свідомого та безсвідомого, особливо мрії отримати безкоштовно землю.

Примітки:

1. Роголина, Н. Л. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века / Н. Л. Роголина // Вопросы истории. – 2004. – № 7. – С. 10.
2. Грегори, П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): Новые подсчеты и оценки / П. Грегори ; Пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 20.
3. Первая революция в России. Взгляд через столетие. – М. : Памятники исторической мысли, 2005. – С. 79.
4. Кравченко, Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко ; Пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – С. 40.
5. Присяжнюк, Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль ; ПП Кандич С.Г., 2007. – С. 13.
6. Байер, М. Земельна реформа та основи земельної політики на Україні / М. Байер. – К. : Друкарня акц. т-ва Університета Св. Володимира М.Т.Корчак-Новицького, 1917. – С. 10.
7. Миронов, Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, б.г. – С. 414.
8. Ковальченко, И. Д. Аграрный строй России II пол. XIX – начала XX века / И. Д. Ковальченко. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 227.
9. Кабанов, В. В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке / В. В. Кабанов // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 34-46. – С. 34.
10. Якименко, М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 56.
11. Михайлюк, О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси : монографія / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – С. 51.
12. Лозовий, В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : монографія / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП “Мошак М.І.”, 2008. – С. 72.
13. Короленко, В. Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины / В. Г. Короленко // Новый мир. – 1990. – № 1. – С. 171.
14. Бокарев, Ю. П. Бунт и смирение (крестьянский менталитет и его роль в крестьянских движениях) / Ю. П. Бокарев // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.). Материалы международной конференции. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 171.
15. Миронов, Б. Н. Социальная история России периода империи. – С. 330.

16. Присяжнюк, Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України. – С. 62.
17. Кабытов, П. С. Русское крестьянство в начале XX века / П. С. Кабытов. – Куйбышев : Издательство Саратовского университета, 1990. – С. 45.
18. Присяжнюк, Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України. – С. 146.
19. Шанин, Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг. / Т. Шанин ; Пер. с англ. – М. : Весь мир, 1997. – С. 171.
20. Литвак, Б. Г. Крестьянское движение в России в 1775–1904 гг. История и методика изучения источников / Б. Г. Литвак. – М. : Наука, 1989. – С. 221.
21. Кабытов, П. С. Русское крестьянство в начале XX века. – С. 57.
22. Гнатенко, П. И. Национальная психология и бытие общества / П. И. Гнатенко, М. П. Бузский. – Днепропетровск : Поліграфіст, 2002. – С. 155.
23. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. – Ч. II. – С-Пб. : Типография товарищества “Общественная польза”, 1908. – С. 7.
24. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 2698 (1899 р.). – Арк. 1.
25. Там само. – Арк. 9.
26. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. – С. 11.
27. Там само – С. 302.
28. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 12 (1873–1907 рр.). – Арк. 238.
29. Шанин, Т. Революция как момент истины. – С. 39.
30. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 138 (1903 р.). – Арк. 22.
31. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. – С. 132.
32. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 124 (1903 р.). – Арк. 134.
33. Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 509 (1902–1903 р.). – Арк. 7.
34. Там само. – Спр. 349 (1902 р.). – Арк. 93.
35. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. – С. 135.
36. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 810 (1905 р.). – Арк. 1.
37. Там само. – Арк. 8.
38. Там само. – Спр. 16 (1902–1903 р.). – Арк. 283.
39. Там само. – Ф. 275. – Оп. 2. – Спр. 54 (1910–1912 рр.). – Арк. 21.
40. Там само. – Арк. 22.
41. Там само. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2539 (1911 р.). – Арк. 9.
42. Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 712 (1903 р.). – Арк. 109.
43. Там само. – Спр. 2084 (1903 р.). – Арк. 202.
44. Там само. – Ф. 1680. – Оп. 1. – Спр. 224 (1911 р.). – Арк. 24.
45. Там само. – Ф. 442. – Оп. 861. – Спр. 259. – Ч. 1.(1913 р.). – Арк. 22.

Резюме

В статтє сделана попытка на основани реконструкци слухов, которые циркулировали в крестьянской среде в начале XX века, определить его приоритеты, отобразить модель ментальных установок и стереотипных конструкций в условиях становления современного общества.

Ключевые слова: слухи, земля, аграрный вопрос, Надднепрянская Украина, крестьяне, ментальность.

Одержано 11 листопада 2010 р.

УДК 94.(477)“19”(092)

Р.В.Кульчицкий

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ І ПОЧАТОК ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА МАКУХА

У статті висвітлено і проаналізовано процес формування світогляду та початок громадсько-політичної діяльності видатного галицько-українського діяча, одного з провідників Української радикальної партії І.Макуха наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Галичина, І.Макух, політичні погляди, Українська радикальна партія, діяльність.

Світогляд людини формується протягом тривалого періоду, але система суспільно-політичних поглядів видатного галицько-українського діяча І.Макуха набрала завершеної форми у молодому віці й формувалася під впливом тогочасних суспільно-політичних процесів, які проходили у Австрійській імперії, зокрема на теренах Східної Галичини. Метою статті є аналіз процесу формування світогляду та початків громадсько-політичної діяльності І.Макуха в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Дана проблема частково висвітлена в працях І.Андрухів, П.Арсенича¹, М.Кугутяка², Р.Кашука³, Р.Ковалюка⁴, Н.Іванчук⁵, Б.Тищика⁶. Джерельною базою є документи Центрального державного історичного архіву України у м.Львові (далі – ЦДІАУЛ), Державного архіву Львівської області (далі – ДАЛО), відділу рукописів Львівської Наукової бібліотеки ім. В.Стефаника (далі – ЛНБ, ВР), спогади самого Івана Макуха⁷. Частково дана

тема знайшла своє відображення в матеріалах тогочасної преси, альманаху Станіславівської землі⁸ та календарі товариства “Просвіта”⁹, а також епізодично висвітлена в сучасних довідкових виданнях і енциклопедіях.

Іван Макух народився 17 вересня 1872 року в селі Дорожів (у присілку Мельники Долішні) Самбірського повіту в бідній селянській родині¹⁰. До десятирічного віку допомагав батькам по господарству. Лише у 1882 р., за порадою священника, став учнем Дорожівської школи, яку успішно закінчив 1887 року¹¹. Середню освіту здобував у Дрогобицькій, а згодом й у Львівській, гімназіях¹².

Дрогобицька гімназія була польською. Серед її викладачів були тільки два українці. Тут хлопець вчився добре, перші чотири роки був відмінником та досконало оволодів польською мовою, якою велось навчання¹³. Одночасно вивчав українську та німецьку мови. Із гімназійних викладачів добрим словом згадував “професорів-українців” Саната та Паславського, вчителів німецької мови Кунстмана й Грінберга, польського “професора” Поляка, вчителя малювання Стефановича, який “мав на учнів дуже позитивний вплив”. З приводу останнього І.Макух зазначав: “На мене ні один професор не зробив якогось сильнішого впливу і не прив’язав мене до себе, як дуже культурний і людяний професор рисунків Стефанович, що відтак став крайовим інспектором фахових шкіл”. Але найбільше схилився перед директором Дрогобицької гімназії О.Борковським, заслуженим педагогом і громадським діячем, що “боронив його як міг від професорів-поляків, які хотіли його вигнати із гімназії” за поширення радикальних видань¹⁴. Під час навчання зіткнувся з матеріально-фінансовими труднощами¹⁵.

У Дрогобичі І.Макух познайомився з Л.Мартовичем та В.Стефаніком. Перебуваючи під їхнім впливом, він став пропагувати радикальні ідеї. За таку діяльність змушений був залишити Дрогобицьку гімназію¹⁶. “Після четвертого класу настав у мене крах. Тоді до гімназії в Дрогобичі прийшли з Коломийської гімназії Лесь Мартович і Василь Стефанік. Під їх впливом я передплатив дві радикальні газети – “Народ” і “Хлібороб”. Тими часописами я так захопився, що не лише читав сам, але “Хлібороба” я пускав у рідне село між людей. По п’ятьох літах науки в Дрогобицькій гімназії я мусив цю гімназію покинути й то не з причини якогось злого вчинку, але за новий на ті часи світогляд – за національну, політичну й соціальну свідомість”, – згадував пізніше І.Макух¹⁷.

Завершувати здобуття середньої освіти довелося у Львівській гімназії, до якої вступив у 1893 р.¹⁸. “Два перші місяці я дуже бідував. Та порятунок прийшов несподівано. Якимсь чудом довідався директор Кость Паньківський про мене та про моє бідування і прийняв мене за інструктора в своїй інституті св. Миколая”, – констатував І.Макух. Інструктор мав обов’язок

наглядати, щоб учні кожного дня “приготовлялися” до школи та надавати їм допомогу при цьому. За свою працю він отримав безкоштовне проживання і харчування в гуртожитку інституту св. Миколая.

Вчителями у Львівській гімназії були директор Є.Харкевич і вчитель німецької мови, історик В.Білецький, вчитель української мови та літератури Гумецький, географ Верхратський, вчителі польської мови Ф.Конарський, К.Личаківський та інші. Хоча вони були за походженням здебільшого українцями, говорити про їхній вплив на становлення юнака можна хіба що опосередковано. По-перше, серед них були переконані полінофіли, такі як Ф.Конарський. По-друге, давалися взнаки плінність кадрів та низький викладацький рівень деяких професорів. Так, професора Гумецького Макух кваліфікував як “посміховище в класі, що поза старою хрестоматією і “Марусею” Квітки-Основ’яненки не міг далі піти”. По-третє, більшість з них не брала активної участі у громадському житті.

Вільний від навчання час І.Макух допомагав молодшим гімназістам, за що отримував відповідну оплату, та займався самоосвітою. Особливу увагу він приділяв вивченню німецької й української мови та літератури. З натхненням і піднесенням читав твори І.Франка: повісті, поезії, статті на актуальні та революційні теми¹⁹. Наприкінці травня 1895 р. успішно склав у Львівській гімназії випускні іспити, що відбувалися під керівництвом інспектора “крайового” І.Левицького, і здобув атестат зрілості²⁰. У грудні того року Іван Макух поступив на юридичний факультет Львівського університету²¹.

У той час в національному українському житті Галичини відбувалися великі зміни. Зокрема, проходило формування партійно-політичної системи та кристалізація ідеї політичної самостійності України, що знайшла підтримку серед народних мас. 4–5 жовтня 1890 р. на зборах радикальної інтелігенції була заснована Русько-українська радикальна партія (РУРП). Ініціаторами заснування партії були І.Франко, М.Павлик та ін. В основу програми партії було покладено етичний і науковий соціалізм на демократичній і кооперативній базі, ідейної людської гідності для всіх та всеукраїнської єдності. Діячі партії здійснювали організацію селян, робітників, скликали віча по селах²².

Під час навчання у Львові І.Макух став активним учасником українського національного руху²³. У своїй політичній діяльності керувався інтересами народу, які цілковито поєднував з програмою Української радикальної партії²⁴. “В студентському житті я не брав великої участі, бо приватні лекції, з яких я удержувався, забирали в мене дуже багато часу. А були це дуже важливі тоді переломні часи в українським політичним житті”, – зазначав він²⁵.

Національно-патріотичний студентський рух у Західній Україні на-

прикінці XIX – на початку XX ст. був складовою частиною українського національно-визвольного руху. Характеризуючи українську студентську молодь в Галичині 90-х рр. XIX ст., потрібно зазначити, що “вона називала себе радикальною і була діяльною в радикальній партії”.

На той час у Львівському університеті було два студентських товариства: “Академічне братство”, яке було хоча і небагаточисельне, але гуртувало в собі студентську радикальну молодь, яка виступала з критикою політики “нової ери”, і “Ватра”, до якої належали “угодовці” (прихильники політики “нової ери”)²⁶. 26 січня 1896 р. обидва товариства об’єдналися, внаслідок чого утворилася нова організація українського студентства – “Академічна громада”, яка в кінці XIX – на початку XX ст. відігравала значну роль у середовищі студентства та української молоді взагалі. Організаторами нового товариства стали 55 студентів. Серед засновників був також І.Макух²⁷. “Академічна громада” поширювала в українськiм суспільствi ідею самостійної України, яку вперше запропонувала Українська радикальна партія²⁸. Першим головою “Академічної громади” було обрано І.Раковського.

За таких обставин І.Макуха обрали “газетярем”, тобто завідувачем виданнями бібліотеки “Академічної громади”. До його обов’язків входили передплата і реалізація тогочасних часописів. Товариство передплачувало 54 періодичних видання: 19 українських, 17 польських, 7 чеських, 2 російських і 9 німецьких²⁹. При громаді діяли науковий, драматичний, правничий, шаховий гуртки. І.Макух був членом наукового гуртка, утвореного 3 березня 1896 р. з метою розширення та поглиблення знань студентів, які приймали участь у “Академічній громаді”. В товаристві активно працював “Кружок правників”, до якого входив, а згодом став його головою, І.Макух³⁰.

У листопаді 1898 р. “Академічна громада” нараховувала 120 студентів. До її бібліотеки протягом року надійшло 650 книг в 1179 томах. Невдовзі у її фондах нараховувалося 1946 книг в 2519 томах³¹. У червні 1898 р. було організовано вечорниці, присвячені Михайлу Драгоманову³².

Навчаючись у Львівському університеті, І.Макух за окрему грошову плату готував гімназистів до складання кваліфікаційних екзаменів, одночасно він ретельно, наполегливо та систематично вивчав правові дисципліни, зокрема цивільне, кримінальне право, кодекси австрійського та польського права. Як голова правового гуртка, важливе значення надавав вивченню наукових праць професора П.Стебельського, О.Огоновського, вивчав історію української літератури³³.

Вільний від навчання час використовував для пропаганди радикальних ідей і поширення друкованого органу РУРП “Громадського голосу” та інших тогочасних українських часописів³⁴. Крім того, входив до складу відділу “Академічної Громади”, в якому був касиром, скарбником фонду взаємод-

помоги. Також займався розповсюдженням книг, канцелярських товарів, кошти з продажу яких йшли у фонд “задопомоговий” і розвиток товариства “Академічна громада”. З цих питань постійно “контактував” з М.Павликом, І.Голубовичем. Також організував продажі книг Ю.Бачинського “Ukraina irredenta”, І.Франка “Зів’яле листя”, П.Стебельського “Право цивільне”, О.Огоновського “Система прав приватного австрійського права”, співпрацював з Д.Лукіяновичем та іншими членами товариства³⁵.

Окремої уваги заслуговує діяльність І.Макуха щодо реалізації й розповсюдження “Літературно-наукового вісника”, який видавало НТШ на чолі з М.С.Грушевським³⁶.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Русько-українська радикальна партія виховувала в масах, як зазначає М.В.Кугутяк, почуття всеукраїнської національної єдності, намагалася вивести народні маси з-під впливу москвофілів і залучити їх до українського національно-політичного руху³⁷.

Ідеї української соборної держави, запропоновані Ю.Бачинським, масово утверджувались в українстві. Їх сприйняло студентство, яке у 1898 р. з нагоди 50-річчя скасування панщини у Галичині і створення Головної Руської Ради під час святкового віча на Високому Замку у Львові публічно прийняло свою резолюцію³⁸. У вічі взяли участь 18 студентів Львівського університету, в їх числі й Іван Макух. Від їхнього імені виступив з промовою Льонгин Цегельський. Він піддав різкій критиці політику “нової ери” та тактику угодовства з поляками, що викликало невдоволення в значній частині старшого покоління народовського табору й призвело до загострення відносин між студентською молоддю і народовцями³⁹.

Під час святкового віча 19 травня 1898 р. відбувся конфлікт між представниками студентського товариства “Академічна громада” і його організаторами та москвофілами, який переріс у бійку⁴⁰. І.Макух, як учасник цієї події, згадував: “Мені зовсім виразно перед очима стоїть образ із моїх студентських часів, коли йшли спроби народовців налагодити співпрацю з москвофілами, щоб спільно бити радикалів. По домовленні вони весною 1898 року скликали у Львові на Високому Замку спільне “народне віче”. Українська університетська молодь, організована в “Академічній громаді”, вирішила це віче зірвати. Вона провела під час віча велику демонстрацію й потягла за собою велику частину вічевиків. Розгублені москвофіли вхопилися останньої дошки рятунку – бійки”⁴¹.

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. Іван Макух вже став самодостатнім громадсько-політичним діячем. На засіданнях Головної Управи і з’їздах РУРП він часто виступав із ряду важливих проблем. 30 листопада 1898 р. на VII з’їзді РУРП І.Макух під враженням вище згаданого травневого конфлікту рішуче засудив політику народовців і москвофілів та категорично виступив

проти будь-якої консолідації і союзів з ними. На з'їзді було обрано нове керівництво (заряд) партії, до складу якого на посаді партійного адміністратора і касира увійшов Іван Макух⁴².

Студентська молодь 90-х рр. XIX ст. активно боролася за український університет⁴³. 13 травня 1898 р. відбулося велике студентське віче у Львові, яке організувало товариство “Академічна громада”. Учасники надіслали меморандум у цій справі до Міністерства освіти. Він містив 500 підписів⁴⁴.

31 жовтня 1898 р. студенти організували у Львові святкування з нагоди 25-літньої громадсько-політичної, літературної і наукової діяльності Івана Франка. А перед тим, восени 1897 р., щоб допомогти І. Франкові матеріально й одночасно підкреслити свою солідарність із його ідеями, молодь, а зокрема управа товариства “Академічна громада”, видала збірку його поезій “Мій Ізмарагд”⁴⁵. Гонорар за це видання був виплачений Франкові наперед.

Невдовзі І. Макух склав спеціальні екзамени на здобуття докторського ступеня права⁴⁶. Судову практику пройшов у 1900 році в крайовому суді міста Львова. Після здачі останніх іспитів на початку 1901 року отримав диплом доктора права. Упродовж 1901–1906 рр. він проходив адвокатську практику в канцелярії адвокатів Горецьких у м. Львові й одночасно працював в адміністрації НТШ⁴⁷, про що згадував: “Я завідував нерухомістю товариства при вул. Чернецького 26; впровадив до будинку водотяг, вибрукував болотисте подвір'я, впорядкував податкову справу й займався справою чиншу та наємниками мешкань. Крім того, впорядковував великий магазин видавництва НТШ”.

Також І. Макух був секретарем правничої комісії НТШ, співпрацював з Українською видавничою спілкою, а в січні 1901 р. став головою відділу НТШ замість д-ра В. Охримовича, який виїхав зі Львова⁴⁸. У 1905 р. у друкарні НТШ переховував революційну літературу, а разом з Григорієм Гарматієм організував “криївку віддиху” (схованку для відпочинку) для тих революціонерів, що верталися з Європи до Росії і навпаки⁴⁹.

Під час праці в НТШ Іван Макух активно співпрацював з головою т-ва М. Грушевським, який реорганізував організацію у справжню академію наук. Товариство об'єднало майже всіх тогочасних провідних українських вчених⁵⁰.

Під час адвокатської практики Макух з 1901 р. входив до складу редакційного комітету газети “Громадський голос”⁵¹. 22 листопада 1902 р. відбувся XIII з'їзд Української радикальної партії, у якому взяло участь 50 осіб. Одним із основних питань, що розглядалися, були вибори керівництва. На них І. Макуха було обрано членом “заряду”⁵², тобто керівного ядра.

Велику увагу І. Макух зосереджував на роботі з народними масами, організовував віча та збори. На них він часто виступав з важливими про-

мовами. На одному із таких зібрань І.Макух розкрив “важке” соціально-економічне та політичне становище селян Галичини, розкритикував колоніальну політику австрійського уряду, зокрема парцеляцію земель, тому що з неї мало “користали” українські селяни; виступив проти гноблення українського народу пануючою польською шляхтою в Галичині й засудив свавілля австрійських чиновників, зокрема повітових старост⁵³.

Багато зусиль віддавав зміцненню організаційної структури Української радикальної партії. Приділяв велику увагу питанням партійної дисципліни й правопорядку та засуджував будь-які прояви їх порушення. Він виступав проти недисциплінованості як з боку окремих членів партії, так її керівництва загалом, доказом чого була його промова на конференції партії, що відбулася 21–22 квітня 1903 р. у Львові, в якій він засудив діяльність К. Трильовського та висунув йому ряд суттєвих зауважень щодо партійної дисципліни. На конференції також було прийнято рішення перенести видавництво партійного друкованого органу “Хлопська правда” з Коломиї до Львова, а його редактором призначити І.Макуха⁵⁴.

Своє першочергове завдання в тогочасних політичних умовах він, як один із керівників партії, вбачав у її організаційній розбудові та підвищенні авторитету серед народних мас. Ці питання були детально обговорені на наступній конференції радикалів, яка відбулася 21–22 листопада 1904 р. у Львові. Крім даних питань, предметом нарад було: обговорення політичного становища українського народу, “тактика і позиція” українських депутатів в австрійському парламенті⁵⁵.

Важливою сторінкою громадсько-політичної діяльності І.Макуха в цей час була його праця в “Краєвому союзі ревізійному” та “Краєвому союзі кредитовому”. Він брав активну участь у зміні їх статутів, на підставі яких ці товариства розширювали та впорядковували сфери своєї діяльності. Свідченням його авторитету та непересічних організаторських здібностей в цих товариствах було те, що його кандидатуру під час виборів висували до керівних органів⁵⁶.

У другій половині 1906 року І.Макух з успіхом закінчив проходження адвокатської практики у містечку Більшівці біля Галича в канцелярії адвоката д-ра Цедербаума. На новому місці роботи Іван Макух продовжував підтримувати тісний зв’язок з керівниками УРП. Саме в той час в Більшівцях відбулися сільськогосподарські страйки в багатьох “панських дворах”. Будучи правовим посередником між страйкарями і “панськими дворами”, Макух захищав інтереси сільських робітників. Крім праці в канцелярії д-ра Цедербаума, проводив значну суспільно-громадську роботу в Більшівцях⁵⁷.

Отримавши диплом доктора права й пройшовши судову та адвокатську практику, в кінці 1906 року успішно склав адвокатський іспит, що дало

можливість стати адвокатом і працювати для блага українського народу⁵⁸.

Влітку 1906 р., у час найбільшого селянського руху в підросійській Україні, радикали висунули ідею майбутнього союзу українського селянства Галичини та Наддніпрянщини⁵⁹. Програмні концепції галицьких українців щодо права українського народу на самовизначення і створення власної держави в цей час базувалися на уявленні, що це є цілком природним прагненням, яке випливає з самого факту існування окремого народу, нації, яка є автохтонним населенням на певній території. Власна національна державність розглядалася ними як відносно віддалена перспектива. На перший план вони висували питання демократизації суспільно-політичного устрою Австро-Угорщини і в першу чергу – проблему реформи виборчої системи.

Оскільки рух за реформу виборчого права охопив майже всю Австро-Угорщину, то в грудні 1906 р. проект нового виборчого закону, який ліквідував куріальну систему, прийняв парламент, а 28 січня 1907 р. його підписав імператор.

Від 1907 р. українські партії висувують вимогу загального виборчого права у виборах до галицького сейму⁶⁰. Внаслідок цього УРП від того часу і аж до Першої світової війни зосередила свої сили на боротьбі за реформу виборчого права, яка визначала політичне життя Галичини того періоду⁶¹. Радикали найсильнішим засобом тиску на австрійську адміністрацію та польських поміщиків вважали страйк⁶², а важливим засобом покращення соціально-економічного становища українського народу й впливу на австрійську владу – партійні політичні прокламації і відозви до австрійського уряду та цісаря. У той час радикал І.Макух, як один з найвидатніших українських громадсько-політичних діячів Галичини, у повну силу розгорнув свою партійну діяльність. Він брав безпосередню участь у вирішенні всіх питань, що виникали як всередині партії, так і за її межами. Саме йому належала домінуюча роль у написанні відозви УРП до австрійського цісаря, в якій було розкрито важке соціально-економічне та політичне становище українського народу. Варто зазначити, що, з огляду на загальну політичну ситуацію в австрійській державі, уряд не робив надзвичайних перешкод даним формам боротьби радикалів⁶³.

Отже, соціально-економічні і суспільно-політичні зрушення в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст., загальна світоглядна еволюція й активна національно-визвольна боротьба широких народних мас і, зокрема, студентської молоді, диференціація сил в українському політичному таборі, нові оцінки й ідейно-політичні засади і підходи до вирішення національних та соціальних проблем, які вкорінювалися у суспільно-політичному русі, злам застарілих організаційно-політичних форм і методів політичної діяль-

ності, розмежування поглядів і сил в усіх українських течіях та політичних організаціях мали великий вплив на формування світогляду І.Макуха. Важливим було навчання у Дрогобицькій гімназії, де він познайомився з Василем Стефаником і Лесем Мартовичем та пропагував ідеї радикалів. Позначилось на його переконаннях навчання у Львові, де під впливом І.Франка і М.Павлика він став членом Української радикальної партії й остаточно сформував свій світогляд. У Львові І.Макух набув досвіду організаційної і партійної роботи, остаточно утвердився у своїх поглядах та став досить відомою особою серед радикалів та української студентської молоді.

Примітки:

1. Андрухів, І. Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. / І. Андрухів, П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 46; Кульчицький, Р. Формування суспільно-політичних поглядів І.Макуха / Р. Кульчицький // Видатні науковці Чернівецького університету. – Чернівці : Прут, 2008. – С. 77.

2. Кугутяк, М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 83.

3. Кашук, Р. І. Макух: відомий і невідомий (до 130 річчя від дня народження) / Р. І. Макух // Обрії. – 2001. – № 2. – С. 72.

4. Ковалюк, Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. / Р. Ковалюк. – Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 3, 89, 94-95.

5. ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 43; Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1998. – Вип. V. – С. 184.

6. Тищик, Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б. Й. Тищик. – Львів : Тріада плюс, 2004. – С. 85; ЦДІАУЛ. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 53-53 зв.; Спр. 162. – Арк. 72; Спр. 179. – Арк. 11 зв.-12, 14 зв., 22 зв.

7. ЦДІАУЛ. – Ф. 870. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10; Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 43; Макух, І. На народній службі: Спогади / І. Макух. – К. : Основні цінності, 2001. – С. 9.

8. Календар товариства “Просвіта” на 1927 рік. – С. 169; Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславщини. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – С. 666; Українська журналістика в іменах. – С. 184.

9. Календар товариства “Просвіта” на 1927 рік. – С. 169.

10. ЦДІАУЛ. – Ф. 870. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10; Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 43; Макух, І. На народній службі. – С. 9.

11. Макух, І. На народній службі. – С. 10, 12; ЦДІАУЛ. – Ф. 870. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10; Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 43.

12. Календар товариства “Просвіта” на 1927 рік. – С. 169.

13. Макух, І. На народній службі. – С. 12; ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 43; Українська журналістика в іменах. – С. 184.
14. Макух, І. На народній службі. – С. 13-14; ЦДІАУЛ. – Ф. 870. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10.
15. Кульчицький, Р. Формування суспільно-політичних поглядів І.Макуха. – С. 76.
16. Календар товариства “Просвіта” на 1927 рік. – С. 169; Українська журналістика в іменах. – С. 184; ЦДІАУЛ. – Ф. 870. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 19; Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 43.
17. Макух, І. На народній службі. – С. 13-14, 17; ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 43; Ф. 870. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 19.
18. Макух, І. На народній службі. – С. 12, 14; Календар товариства “Просвіта” на 1927 рік. – С. 169; ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 43; Українська журналістика в іменах. – С. 184.
19. Макух, І. На народній службі. – С. 17-23; ЦДІАУЛ. – Ф. 870. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10.
20. ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 43; Испытъ зрълости въ русской гимназии у Львовъ // Діло. – 1895. – 20 мая (1 червня). – Ч. 111. – С. 2.
21. Календар товариства “Просвіта” на 1927 рік. – С. 169; ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 43.
22. Сухий, О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. / О. Сухий. – Львів, 1997. – С. 45-46; Сухий, О. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Сухий. – Львів : Каменяр, 1998. – С. 9.
23. Макух, І. На народній службі. – С. 21-22; Грицак, Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1991. – Том 22. – С. 71.
24. Календар товариства “Просвіта” на 1927 рік. – С. 169; Альманах Станіславівської землі. – С. 666; Українська журналістика в іменах. – С. 184.
25. Макух, І. На народній службі. – С. 25.
26. Ковалюк, Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. – С. 3, 89, 94-95.
27. Там само. – С. 98; Відділ рукописів Львівської Наукової бібліотеки ім. В.Стефаника (далі – ЛНБ, ВР). – Ф. 119. – Спр. АГ-1. – Арк. 1.
28. Мудрий, В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України / В. Мудрий. – Львів, 1923. – С. 48-50; Ковалюк, Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. – С. 123, 127-129.
29. ЛНБ, ВР. – Ф. 119. – Спр. АГ-1. – Арк. 408 зв., 409 зв., 412 зв.; Спр. АГ-2. – Арк. 47-48, 128 зв., 136 зв.
30. Ковалюк, Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. – С. 103; ЛНБ, ВР. – Ф. 119. – Спр. АГ-1. – Арк. 73; Спр. АГ-3. – Арк. 14 зв., 83.

31. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 80, 82.
32. Там само. – Спр. 26. – Арк. 1; Ковалюк, Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. – С. 107.
33. Макух, І. На народній службі. – С. 24; ЛНБ, ВР. – Ф. 119 – Спр. АГ-1. – Арк. 157, 357, 365, 367, 401; Спр. АГ-2. – Арк. 58 зв., 62, 165 зв., 167 зв, 172, 254, 284-284 зв., 390 зв., 398 зв., 400 зв., 411 зв.
34. ЛНБ, ВР. – Ф. 119. – Спр. АГ-1. – Арк. 172, 331, 377, 383, 428.
35. Макух, І. На народній службі. – С. 25; Рухъ въ рускихъ товариствах // Діло. – 1897. – 24 падолиста (6 грудня). – Ч. 266. – С. 2; ЛНБ, ВР. – Ф. 119. – Спр. АГ-2. – Арк. 20 зв, 118-119, 123 зв., 127 зв., 220 зв., 338, 347, 387 зв., 390 зв., 398 зв., 406 зв.
36. ЛНБ, ВР. – Ф. 119. – Спр. АГ-3 а. – Арк. 53; Спр. АГ-2. – Арк. 418-421, 423 зв.-424, 429 зв. 431, 448зв., 450 зв.
37. Кугутяк, М. Галичина: сторінки історії. – С. 83.
38. Сухий, О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. / О. Сухий. – Львів, 1997. – С. 54.
39. Цегельський, Л. М.П. Драгоманов, його думки, діяльність і значення / Л. Цегельський // Молода Україна. – 1900. – Ч. 1. – С. 57; Ч. 6. – С. 223; Макух, І. На народній службі. – С. 31; Ковалюк, Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. – С. 108.
40. В справі подій на Високому Замку: Відозва від українсько-руської академічної молодіжи. – Львів, 1898 – С. 1-4, 8.
41. Макух, І. На народній службі. – С. 31; ЦДІАУЛ. – Ф. 870. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 19.
42. ЦДІАУЛ. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 14, 18, 22 зв.
43. Ковалюк, Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. – С. 111.
44. ДАЛО. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 156, 157.
45. Ковалюк, Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. – С. 104; Сімович, В. Іван Франко, його життя та діяльність / В. Сімович. – 3-тє видання. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966. – С. 69.
46. ЛНБ, ВР. – Ф. 119. – Спр. АГ-4. – Арк. 148 зв.
47. Календар товариства “Просвіта” на 1927 рік. – С. 169; Кашук, Р. І. Макух: відомий і невідомий (до 130 річчя від дня народження). – С. 72; Альманах Станиславівської землі. – С. 666; Макух, І. На народній службі. – С. 24, 38, 40; ЛНБ, ВР. – Ф. 119. – Спр. АГ-5. – Арк. 313 зв.; ЦДІАУЛ. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 53-53 зв.
48. Макух, І. На народній службі. – С. 38; Українська журналістика в іменах. – С. 184.
49. Сухий, О. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). – С. 26.

50. Макух, І. На народній службі. – С. 39; Тищик, Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). – С. 92; Довідник з історії України. – Київ : Генеза, 1999. – Т. 3. – С. 171-172.

51. Андрухів, І. Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. – С. 46; ЦДАУЛ. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 44-44 зв.; Спр. 179. – Арк. 311.

52. ЦДАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 148. – Арк. 31-32.

53. Там само. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 137-138, 140.

54. Там само. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 216. – Арк. 33-34.

55. Там само. – Спр. 307. – Арк. 32-33.

56. Там само. – Оп. 58. – Спр. 207. – Арк. 49-50; Спр. 208. – Арк. 71.

57. Андрухів, І. Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. – С. 46; Макух, І. На народній службі. – С. 46-47, 51.

58. Кашук, Р. І. Макух: відомий і невідомий (до 130 річчя від дня народження). – С. 72.

59. Сухий, О. Еволюція національної програми Русько-Української радикальної партії / О. Сухий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 7. – Львів, 2000. – С. 249.

60. Тищик, Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). – С. 85, 88-89.

61. Сухий, О. Еволюція національної програми Русько-Української радикальної партії. – С. 249.

62. Сухий, О. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини. – С. 27.

63. ЦДАУЛ. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 304; Сухий, О. Галичина: між Сходом і Заходом. – С. 60.

Резюме

В статтє отображен и проанализирован процесс формирования мировоззрения и начала общественно-политической деятельности выдающегося галицко-украинского деятеля, члена Украинской радикальной партии И.Макуха в конце XIX – начале XX ст.

Ключевые слова: Галичина, И.Макух, мировоззрение, Украинская радикальная партия, деятельность.

Одержано 4 листопада 2010 р.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)“19”:35.075.1

В.С.Лозовий

ЗЕМСТВА ЧИ РАДИ: ВИБІР ВЛАДНОЇ МОДЕЛІ НА СЕЛІ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті зроблено спробу висвітлити проблему ставлення селянства до запровадження земств та рад як владних органів в добу Центральної Ради.

Ключові слова: селянство, земства, ради, державна влада, Центральна Рада.

Революційні події лютого 1917 р. зламали стару державну машину Російської імперії, гостро поставивши проблему створення демократичних органів влади, особливо ж у сільській місцевості, де проживала більшість населення країни.

У даній статті автор ставить за мету висвітлити кризь призму світоглядних засад українського народу ставлення селянства до запровадження в Україні земств та рад як органів влади.

У радянські часи значну кількість робіт було присвячено поширенню в Україні рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. У деяких працях лише побіжно згадувалося про існування земських владних інституцій, для того, щоб затаврувати їх як антинародні. Так, історик радянської держави і права Б.Бабій висвітлив проблему функціонування радянських органів влади у 1917–1920 рр.¹. Тему боротьби селянства за радянську владу висвітлив І.Хміль². Також він з'ясував процес створення селянських організацій у 1917 р.³. В узагальнюючих працях з історії у розділах, присвячених висвітленню подій Жовтневої революції, земства трактувалися як органи управління, що захищали інтереси заможних верств⁴. У сучасній вітчизняній історіографії проблему представницьких органів народовладдя висвітлив М.Полівець⁵. Однак, зазначена проблема ще не була предметом спеціального дослідження.

Після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд, який проводив ліберальний політичний курс, ставив завдання зробити земства основним елементом усієї демократичної системи влади. Земства різних рівнів мали втілювати всю повноту влади на своїй території⁶. Отже, якщо за царату державно-бюрократичні органи домінували над суспільством та контролювали громадські самоврядування, то за нової системи влади саме демократично обрані самоврядування ставали органами державного управління.

Курс Тимчасового уряду на демократизацію земства та створення волосних земських органів був суголосним з позицією Центральної Ради. М.Грушевський, відзначаючи провідну роль селянства в реалізації ідеї національної державності, писав, що майбутня автономна Україна буде організовуватися на засадах широкого місцевого самоврядування. Саме “дрібна земська одиниця”, обрана загальним голосуванням, порядкуватиме усіма місцевими економічними, просвітніми та культурними справами⁷. Він закликав брати владу на місцях шляхом демократичних виборів у адміністративні органи.

Незважаючи на агітацію демократичних сил, ставлення селян до земств було дуже прохолодне, а подекуди й різко негативне. Так, селянин Порубченко на засіданнях Київського губернського українського з'їзду 17-18 червня 1917 р. зазначив, що нове земство буде мати успіх та довір'я мас лише тоді, коли його організацію візьме на себе Центральна Рада. Констатувалося, що селянство Київської, Волинської та Подільської губерній налаштоване до земства вороже, бо за самодержавства воно не проявляло себе з “гарного боку”. Старий режим скомпрометував ці органи, передавши в їх відання справи реквізиції, гуртові закупки у селян тощо. Інші промовці доказували, що назва не українська і селяни через цю назву не бажають брати участь у голосуванні. З'їзд ухвалив резолюцію про запровадження народних самоврядувань, рекомендував Центральній Раді переглянути постанову Тимчасового уряду про земства, оскільки воно не пристосоване до умов місцевого життя. Пропонувалося змінити назву “земство” на “Народна волосна Рада” та “Народна волосна Управа”.

Надалі Київська губернська українська рада ухвалила резолюцію, щоб до виборів у волосні та повітові народні управи були складені єдині українські селянські списки, за які одностайно повинні голосувати всі селяни⁸. Численні селянські з'їзди, мотивуючи тим, що назва “земство” чужа українському народу, ухвалювали пропозиції щодо заміни цієї назви на “Народні Ради” та “Народні Управи”.

Бачення селянами назви владних структур і, відповідно, їх сутності, віддзеркалює інформація з с.Яреськи Миргородського повіту Полтавської губернії. У ній зазначено, що на селі керує Селоспілка, але селяни хочуть,

щоб це була селянська Рада і “щоб взагалі такі Спілки звались Радами – сільськими, волосними, повітовими і губернськими, бо Рада відає всіма громадськими ділами, які в окрузі і народному житті”. Стверджувалося, що “Рада є голос народу, а він, як кажуть, є глас Божий”⁹.

Патріархальна і, багато в чому, архаїчна свідомість селян особливими смислами наділяла слова-поняття, з якими у них пов’язувалися певні позитивні або негативні асоціації. Відтак, назва “Рада” асоціювалася у селян з українськими історичними формами народоправства, що характеризувалися рівністю та демократизмом – вічем, як радою представників усіх родин села та з загальною козацькою радою¹⁰ і сприймалася хліборобами як найбільш відповідний їхнім сподіванням владний устрій, який містив поняття “радитися всім, вирішувати спільно”. А слово “земство”, як зазначалося, викликало різко негативну реакцію. “Селяни казали, дайте нам Народні Управи або Народну Раду, тільки не земство. Тут тільки назва, а не сама ідея народного самоврядування противна селянам”, – стверджувала селянська преса¹¹.

У липні 1917 р. з Петрограду у регіони надходили урядові телеграми, де вказувалося, що при виборах у волосні земства заміна слова “земства” на “Народні Ради” недопустима.

Надалі уряд надсилав інструктивні документи щодо втілення закону про земства в життя. 11 червня 1917 р. ухвалено “Наказ про проведення виборів волосних земських гласних”, після чого виборча кампанія фактично розпочалася. Наприкінці червня Подільським губернським органам надіслано розпорядження у стислий термін провести вибори до волосних земств. Висловлювалося бажання, щоб це відбулося в один день по всій губернії. Повітові земські управи повідомляли губернському комісару про фінансові труднощі, оскільки виділених коштів на вибори не вистачило¹².

Перед виборами органів самоврядування Тимчасовий уряд здійснив роз’яснювальну роботу. По селах поширювалися брошури “Новые земства” та “Волостные земства”. Українські партії та організації поширювали друковані листівки “Що треба знати виборщикам при виборах у волосну Народну раду (земство)”, де пояснювався механізм голосування і наголошувалося, що за новим законом волосні самоврядування мають широкі права щодо задоволення місцевих народних потреб. Селян закликали взяти активну участь у голосуванні¹³.

Коли селяни виявляли незацікавленість у майбутніх земських виборах, адміністративні органи намагалися знайти своєрідні засоби впливу. Оскільки хлібороби свої сподівання на отримання поміщицької землі пов’язували з Установчими Зборами, сільським комітетам роз’яснювали, що тих, хто ухилятиметься від виборів до земства, також не допустять до участі у

виборах до Установчих Зборів. Тобто, вони будуть усунуті від вирішення аграрного питання через своїх представників¹⁴.

З регіонів надходили свідчення, що у деяких місцях сільські зібрання в окремих статтях законодавства про волосне земство вбачають прагнення буржуазії, як і раніше, панувати і не рахуватися з інтересами народу. У Куп'янському повіті на Харківщині до кінця липня 1917 р. не вдалося сформувати виборчі комісії у 4 волостях, хоча в інших 17 вони вчасно розпочали роботу. Серед селян ширилася агітація, щоб вони не дали можливості пройти в земства “небажаним елементам – землевласникам”.

Активну участь у підготовці до виборів взяли партії та організації, що претендували на представництво селянських класових інтересів. Для залучення на свій бік селянського електорату й успішного проведення виборів вони намагалися пов'язати становлення волосних земств та вирішення болісних для хліборобів проблем наділення землею та сплати податків, додаючи до цього вимогу автономії та українізації. Так, Третій з'їзд селянських депутатів Харківської губернії прийняв “Земську платформу” партії соціалістів-революціонерів як такої, що захищає права трудового народу. Документ зазначав, що головним завданням нового народного земства є вирішення земельного питання за програмою партії есерів, тобто всю землю пропонував віддати селянам без викупу. Також стверджувалося, що треба перекласти податки з трудящих класів на заможні верстви. Декларувався курс на підтримку автономії та українізації місцевого життя¹⁵.

Полтавська губерньська рада селянських депутатів 19 липня 1917 р. ухвалила постанову, згідно якої виборами у волосні земства повинні керувати повітові та волосні ради селянських депутатів, чим намагалася не допустити до керівництва виборами інші, не селянські, установи та організації. Призначались інструктори, які мали проводити серед сільського населення підготовчу роботу до виборів¹⁶.

Реагуючи на несприйняття народними масами діяльності земств, Генеральний Секретаріат 26 липня 1917 р. видав відозву “До громадянства України”, де закликав селян “не зважати на слово земство і обирати волосні та повітові Народні Ради, оскільки то народні установи і вони вестимуть справи так, як того забажає сам народ”¹⁷.

Особливо актуально проблема “Земства чи Ради” постала після більшовицького перевороту в жовтні та приходу до влади в Україні Центральної Ради в листопаді 1917 р. Більшовики активно популяризували та запроваджували в життя гасло “Вся влада Радам”.

Селяни, як зазначалося, прихильно ставилися до запровадження рад як місцевих самоврядувань. До того ж, досить численні селянські організації Селоспілки, у яких домінували українські есери, закликали створювати

ради селянських депутатів як безпосередніх захисників інтересів хліборобів. Відтак, своєю пропагандою українські організації і партії самі призвели до повної легітимації рад, як органів влади, у свідомості селян¹⁸.

Селяни розглядали ради як спадкоємців станово-патріархальної традиції місцевого самоврядування у вигляді сходу. Тому й більшовицьке гасло “Вся влада Радам!” сприймалося як своє, а більшовики – як партія, що бажає справжнього народовладдя. Надалі одні Ради підтримували більшовиків, інші – Центральну Раду. За соціально-політичним змістом риторика Центральної Ради була дуже близькою до більшовицької, але більшовики були більш ліворадикальними і закликали, не гаючи часу на очікування формально-правових рішень, втілювати свою волю. Центральна Рада бачила основними органами влади на селі волосні народні ради (земські збори) та народні управи (земські управи), обрані загальнодемократичним голосуванням, а більшовики робили ставку на ради як органи класового представництва селянства, виступали за обирання здебільшого незаможників. І якщо в селянській уяві народні Ради (земства) та вирішення аграрного питання пов’язувалося з майбутніми Установчими Зборами, тобто з віддаленою перспективою, то з більшовицькими радами пов’язувалося вирішення проблеми землі “зараз і тут”, тобто негайно і на рівні місцевої влади.

Тим часом у багатьох місцевостях владу брали в свої руки ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, значну частину яких контролювали більшовики. Оскільки населення втомалося чекати реальних дій та позитивних зрушень від легітимних демократичних земських самоврядувань, які працювали на підставі законних актів, все більш популярними ставали ради, які керувалися передусім революційною правосвідомістю та доцільністю. Крім рад та земств, на місцях продовжували функціонувати й інші органи влади.

Для того, щоб запобігти анархії та усунути безладдя, на початку грудня 1917 р. III сесія Всеукраїнської ради селянських депутатів ухвалила спеціальну постанову щодо функціонування місцевих владних структур. Пропонувалося встановити таку адміністративну систему підпорядкування, у якій в межах волості влада має належати волосним народним радам (земствам). Інші організації не мали права втручатися в управління.

Отже, Всеукраїнська рада селянських депутатів на рівні сільської організації влади підтримала втілення земської моделі самоврядування, а не радянської. Водночас “вибори комісарів повинні належати Радам Селянських Депутатів за участю представників рад робітничих депутатів”, тобто губернську та повітову виконавчу вертикаль мали б формувати ради¹⁹. Відтак, мав би вийти гібрид земської, загальнодемократичної та радянської класової моделі організації влади. Зазначена резолюція свідчить про

відсутність чіткого визначення засад формування владних структур. Це знайшло своє відображення й у IV Універсалі Центральної Ради, де зазначено, що волосні та повітові народні ради будуть функціонувати й надалі, “а тим часом, щоб встановити на місцях таку владу, до якої мали б довіряти й яка б спиралась на всі революційно-демократичні верстви народу. Правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних з місцевої людності”²⁰. Як мало відбуватися це співробітництво, не зрозуміло, але цим державним актом Центральна Рада легітимізувала діяльність рад. Відтак ради, що підтримували більшовиків, стали на цілком законній підставі втілювати владні повноваження, водночас виступаючи проти влади УНР.

Таким чином, населення було повністю дезорієнтоване і не знало, хто повинен втілювати владу – народні ради (земства) чи ради робітничих, селянських та солдатських депутатів, а так як і ті, і інші органи влади називалися Радами, селяни часто їх плутали.

В окремих регіонах Ради безпосередньо формували державні адміністративні структури. Як своєрідну демонстрацію своєї влади перед селянством слід розглядати повідомлення 12 січня 1918 р. всім волосним земським управам Маріупольського повіту Катеринославської губернії про призначення виконавчим комітетом повітової ради селянських депутатів виконуючого обов’язки повітового комісара УНР у зв’язку з відставкою попереднього²¹.

Ілюстрацією ситуації адміністративно-політичної невизначеності є взаємини між різними владними структурами на Херсонщині. Тут колізія “земства – Ради”, тобто провокована ліворадикальними елементами боротьба між загальнодемократичними та класовими органами влади, не набула гострого протистояння. Інколи ці органи мирно уживалися на одній території. Так, у січні 1918 р. у с.Костромках Херсонського повіту діяли окремі ради селянських та солдатських депутатів. Представників останньої навіть запрошували на засідання волосного земства.

Однак влада у волості не перейшла до рад, тому що народні збори своєю резолюцією “Про земство” підтвердили довіру цьому самоврядуванню, з тією умовою, щоб воно давало “звіт про свою діяльність народу”. Останнє мало на увазі звіт перед народними зборами, тобто сходом, що відповідало селянському розумінню суті народовладдя. Нагадаємо, що за законом волосні земства обиралися на всестановій основі і не повинні були звітувати перед селянськими сходами (народними зборами). Народні збори усунули двох посадовців, зазначивши причини – “не виконує волю народу” і “по малограмотності”. Те, що протоколи народних зборів відправлялися Хер-

сонській раді робітничих та солдатських депутатів, а не повітовим адміністраціям УНР, свідчить, що волосне самоврядування все ж орієнтувалося на місцеву Радянську владу. Водночас волосне земське зібрання продовжувало визнавати уряд УНР, про що свідчить ухвалена 22 січня 1918 р. постанова: “Просити центральний український уряд вжити заходів до встановлення твердих цін на мануфактуру та постачання її населенню”²². Лише в лютому 1918 р. влада в Костромській волості повністю перейшла від земства до місцевої більшовицької ради, але й вона не підтримувала поділ селянства за класовою ознакою.

Більшовицька політика накладання контрибуцій на заможне селянство, яке ототожнювалося з буржуазією, не знаходила підтримки серед селян та їх органів влади, що свідчить про згуртованість селянства як стану перед “обличчям чужих”. Костромська волосна рада, розглядаючи питання про контрибуції, що накладалися різними більшовицькими органами на населення, ухвалила рішення, “що у селі взагалі немає буржуазії, а виключно трудове селянство”. А більш заможна частина задовольняє численні потреби як солдатських сімей, так і “взагалі бідного народу”. Волосна рада ухвалила, що будь-які насильницькі контрибуції “підривають життєспроможність не лише більш заможного, але й бідного селянства, викликаючи цим недовір’я і злобу до органів місцевого самоврядування, яким є волосна Рада”. Відтак волосна рада вирішила жодних контрибуцій з місцевого населення не допускати, а якщо якась організація буде їх накладати, то визнати такі дії “підривавшими” місцеву владу²³. Загальні народні збори (сход) 22 березня 1918 р. визнали вірною ухвалу волосної ради відносно контрибуцій.

Земства чи ради? Про те, яку форму влади обрати, точилися суперечки на Полтавщині. 1 березня 1918 р. відбулися загальні збори Полтавської волосної ради селянських депутатів у кількості 150 осіб. Показово, що засідання відкрив голова волосної народної управи, тобто земства. Після ознайомлення з інструкцією, затвердженою з’їздом рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, відбулися дебати про сутність влади взагалі та відносно виборів волосного виконавчого комітету. Деякі оратори висловилися проти скасування волосних земств та заміни їх виконавчими комітетами і заявляли, що вибори до волосної Ради взагалі робляться насіпх. На думку значної кількості депутатів, “руйнувати земства як інституцію, утворену на демократичних підвалинах, не вислухавши її представників, ризиково”. Пропонувалося зробити на наступному засіданні. Загалом не заперечуючи проти влади Рад, промовці висловилися, щоб відсунути обрання виконавчого комітету до “повного сконструювання волосної Ради”. Тим часом для зв’язку з Полтавською радою робітничих, солдатських та селянських депутатів пропонувалося обрати представників на з’їзд рад. Інші про-

мовці виступили за негайне обрання волосного комітету і передачі йому всіх земських справ, оскільки вибори земських гласних відбувалися в той час, коли солдати були на фронті і не брали у них участі. Голосування визначило більшістю 85 проти 23 залишити волосне земство як основну владну структуру. Деякі депутати хотіли домогтися перевиборів земських гласних, але більшість ухвалила цього не робити. Водночас обрали представників на повітовий та Всеукраїнський з'їзди рад²⁴. Отож, симбіоз представницьких органів влади у формі всестанових земств (Народних рад) і класових Рад селянських депутатів мав місце і надалі. Селянство, як правило, і в земства, і в ради обирало, керуючись класовим “чуттям”, великої різниці в цих органах воно не бачило, оскільки, незважаючи на всестанові та демократичні вибори у земства, не лише представники поміщицьких верств, але й сільська інтелігенція потрапити у них мали небагато шансів.

У місцевостях, де зміна владних структур все ж відбулася, газети з жалем констатували занепад земських органів влади. Так, соціалістична преса Катеринославщини писала, що у селах скасовувалися з великими зусиллями нещодавно створені волосні земства і на їх місці з'являються, як іронічно зазначено, “Ради і Ради Рад”²⁵. Через несплату податків ліквідуються школи, лікарні. Перевибори у сільські органи проводяться просто, здебільшого за наполяганням солдат, що повернулися з фронту. Зазначалося, що ради змінювали земства, але порядку це не додавало. Волосна та повітова соціально-господарська інфраструктура занепадала.

Процес більшовізації торкнувся багатьох регіонів України. В окремих місцях більшовики встановлювали надзвичайні органи влади – військово-революційні комітети, але інерцію анархії, запущеної ще восени 1917 р., не було подолано. Селянство, як і раніш, на будь-які органи влади зважало мало. Так, Роменський повітовий комісар Полтавської губернії, описуючи політичне життя у повіті за більшовиків, констатував, що розпорядження Роменського військово-революційного комітету жителі ігнорували. У повіті також є сільські комітети та селоспілки, розпорядження котрих теж не виконувалися²⁶.

У березні 1918 р., після повернення у Київ Центральної Ради, у своєрідному та невизначеному становищі опинилися Ради селянських депутатів. Протягом попереднього періоду Центральна Рада пропагувала, що основними репрезентантами селянських класових інтересів є Селоспілки і Ради, а ІV Універсалом взагалі легалізувала Ради як органи влади. Під час протистояння уряду УНР з Раднаркомом значна кількість Рад підтримувала більшовиків. Повернувшись до Києва, уряд УНР постав перед проблемою: що робити з Радами як органами влади? Після українсько-більшовицької війни змінилася політика українського уряду щодо місця Рад у системі

влади. Міністр внутрішніх справ УНР П.Христюк висловився проти їх втручання в адміністративні справи²⁷. Але на місцях ради не були скасовані і продовжували існувати, вносячи плутанину в місцеве самоврядування.

Таким чином, в період Центральної Ради селянство з упередженням ставилося до запровадження земської владної моделі, натомість активно підтримувало створення органів влади в формі Рад, оскільки вони асоціювалися з українськими історичними формами народовладдя – вічем та козацькою Радою. Селяни розглядали Ради як спадкоємців станово-патріархальної самоврядної традиції у вигляді сходу.

Примітки:

1. Бабій, Б. М. Місцеві органи державної влади УРСР в 1917–1920 рр. / Б. М. Бабій. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – 268 с.

2. Хміль, І. Трудяче селянство України в боротьбі за владу Рад / І. Хміль. – К. : Наукова думка, 1977. – 199 с.

3. Хміль, І. Організації селянства України у період підготовки і проведення соціалістичної революції / І. Хміль // Український історичний журнал. – 1982. – № 11. – С. 50-60.

4. История Украинской ССР: В 10-ти томах. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 6. – 656 с.; Історія селянства Української РСР. – К. : Наукова думка, 1967. –Т. 2. – 534 с.

5. Полівець, М. С. Представницькі органи народовладдя: перші кроки (березень-липень 1917 р.) / М. С. Полівець. – Дніпропетровськ, 1998. – 261 с.

6. Герасименко, Г. А. Земское самоуправление в России / Г. А. Герасименко. – М. : Наука, 1990. – С. 114.

7. Грушевський, М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. : Т-во “Знання” України, 1991. – С. 132, 162.

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 7 зв.-10 зв.; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – С. 554.

9. Вестник Полтавского губернского общественного комитета. – 1917. – № 39. – 8 июня.

10. Бевз, Т. А. Народовладдя як система українського державотворення (за творчим спадком Н. Григорієва) / Т. А. Бевз // Події і особистості революційної доби. – К., 2003. – С. 165-167.

11. Подільська воля. – 1917. – № 16-17. – 11 вересня.

12. ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 12; Спр. 111. – Арк. 1, 26, 27, 37, 43.

13. Там само. – Ф. 1677. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 167. – Спр. 22 а. – Арк. 19.

14. Там само. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 2.

15. Харьковский вестник. – 1917. – № 9. – 27 июля; № 13. – 1 августа; № 26. – 17 августа.
16. Селянська спілка. – 1917. – № 1. – 4 серпня.
17. Вестник Полтавського губернського общественного комитета. – 1917. – № 105. – 26 августа.
18. Народня воля. – 1917. – № 5. – 17 травня.
19. Копиленко, О. Копиленко М. Держава і право України. 1917–1920 : навч. посібник / О. Копиленко, М. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – С. 32.
20. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 67-68.
21. ЦДАВО України. – Ф. 1556. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.
22. Там само. – Ф. 1751. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 13 зв., 15, 23, 24, 46, 66, 67.
23. Там само. – Ф. 1751. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 54, 62.
24. Там само. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 161. 162 зв.
25. Голос народу. – 1917. – № 46. – 12 березня.
26. ЦДАВО України. – Ф. 2988. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 2.
27. Боротьба. – 1918. – № 20. – 20 березня.

Summary

This article explain's the attitude of peasantry to Rada, as authority, during Central Rada period.

Key words: peasantry, Rada, state power, Central Rada.

Одержано 4 листопада 2010 р.

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

У статті розкрито особливості процесу формування державної служби в Україні в період гетьманату Павла Скоропадського. Висвітлено прийняття та впровадження гетьманом цілої низки системних законів з метою побудови державного апарату, які уперше в історії України на законодавчому рівні закріпили основу цього інституту влади.

Ключові слова: державна служба, Українська держава, гетьман П.Скоропадський, імперська служба, інститут влади.

Становлення системи державної служби завжди є одним з найважливіших завдань будь-якої держави, незалежно від часу та обставин її виникнення. Особливо це актуально для ХХ ст., коли процес політичного становлення держав набув певних обов'язкових рис та ознак, ігнорування яких неодмінно призводить до падіння самого режиму. Так, процеси формування державної служби в нових державах після I світової війни найчастіше розвивався за двома сценаріями: повне відкидання попередніх, імперських, традицій і зразків; і другий – спроба підлаштування старої системи до нових вимог і використання тих позитивних наробок, які були створені старою владою. Для України періоду визвольних змагань 1917–1920 рр. були характерні обидва шляхи: першого дотримувалися діячі Центральної Ради та більшовицького радянського уряду. Другий шлях видавався більш доцільним керівнику Української держави Гетьману П.Скоропадському, котрий прагнув використати залишки царського державного апарату, підлаштувавши його до потреб своєї держави. Потрібно зазначити, що саме цей, другий шлях, викликає сьогодні значну зацікавленість в середовищі науковців. Адже саме за такою моделлю відбувається становлення і реформування державної служби в сучасній Україні, котра використовує для себе старі, радянські органи, реформовані у відповідності до вимог епохи, демократичного правового суспільства та ринкової економіки. Тож вивчення особливостей становлення державної служби в період Гетьманату є актуальним в сучасній науці.

Також потрібно зазначити, і це підтверджується існуючими джерелами¹, що саме в роки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. і, особливо, у період існування Української держави П.Скоропадського на Україні з'явилася державна служба у її нинішньому розумінні: як статус державних службовців, урегульований законом. Саме Павлу Скоропад-

ському в часи існування Гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) вдалося забезпечити дієздатність адміністративного апарату.

Саме питання історії Української держави 1918 р. та безпосередньо формування її державної служби неодноразово розглядалося в історіографії, як радянській, так і сучасній. Ще сучасники подій 1918 р. намагалися у своїх наукових працях та мемуарній літературі проаналізувати переваги та недоліки державного будівництва в Гетьманаті, дати свій аналіз подіям і явищам тогочасного життя. Сам П.Скоропадський у “Спогадах” дає досить об’єктивну оцінку своїм діям по формуванню державної служби². По-своєму аналізують його діяльність і інші сучасники, як опоненти, так і соратники: Д.Дорошенко, В.Липинський, В.Винниченко та ін.³.

Історія гетьманської держави та її служб досліджувалася і пізніше. При цьому необхідно виділити два основних напрямки цього процесу: радянський та діаспорний. Якщо представники першого в переважній більшості піддавали критиці всі починання гетьмана, зображуючи його діяльність, в тому числі в сфері державної служби, як спробу відродження Російської імперії та монархії, то другі в переважній більшості прагнули більш об’єктивно проаналізувати події в Українській державі.

Після здобуття Україною незалежності інтерес до історії Гетьманату значно зріс. Особливої уваги заслуговують наукові розробки В.Верстюка, Ю.Павленка, І.Нагаєвського, П.Гай-Нижника та ін.⁴.

Питання про необхідність формування власної державної служби постало перед гетьманським режимом із самого дня перевороту 29 квітня 1918 р. Розпуск всіх попередніх владних установ, сформованих соціалістами з Центральної Ради, поставив гетьмана перед необхідністю якнайшвидшого заповнення управлінського вакууму⁵. Правлячу еліту Російської імперії, П.Скоропадський, на відміну від своїх опонентів, не вважав однозначним зосередженням зла та недоліків. Він об’єктивно вбачав у імперській державній службі ту силу, яка зуміє подолати не лише основні кризові явища, викликані реформами 1917 року, і світовою та громадянською війнами, а й закласти основи для повноцінного розвитку держави, її прогресу та стабільності. Підставою для такого бачення ситуації був професіоналізм працівників державних служб імперії, які були позбавлені посад урядами Центральної ради та більшовиків. Саме орієнтація на професіоналів, на думку Гетьмана, дозволить здобути ті переваги, яких були позбавлені “свідомі”, але недосвідчені в практиці функціонування державної системи діячі соціалістичних урядів. Більше того, досвід 1917 року продемонстрував, що існування держави без професійної, компетентної, чітко структурованої державної служби неможливий, і тому шлях Центральної Ради є апіорі туниковим.

Сам Скоропадський у “Спогадах” зазначає, що вся попередня структура управління зруйнована, службовці розбіглися і все треба розпочинати з початку⁶. Відсутні були не лише виконавці на місцях, не було навіть осіб, спроможних виконувати міністерські функції. Кандидати на міністерські посади або відмовлялися їх займати, посилаючись на партійні вимоги, або не відповідали тим критеріям, які для них визначав гетьман⁷. Тобто, завдання перед новою владою було досить складним.

Однак, на відміну від своїх попередників, П. Скоропадський чітко бачив напрямки своєї роботи. “Консервативна революція”, як сам гетьман назвав свою політику, мала не лише повернути країну до того порядку, який, на думку ідеологів, існував до лютого 1917 р., а й врахувати обставини, котрі виникли за попередній рік, передусім існування України як незалежної держави.

З метою побудови державного апарату гетьманом було прийнято та значною мірою впроваджено цілу низку системних законів, які уперше в історії України на законодавчому рівні закріпили основу цього інституту влади⁸. В них визначалися і, що важливо, нормативно закріплювалися ті критерії, які ставляться державою до службовців, а також принципи комплектації і роботи державної служби в цілому. Чільне місце тут займав Закон про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській державі. Він був затверджений етьманом і ухвалений Радою Міністрів 30 травня 1918 року⁹. Отже, ми бачимо, що у ті далекі часи було закладено один з головних механізмів, який став невід’ємним атрибутом вступу на державну службу, – складання присяги.

Законом про нормальний розпис утримання службовців в центральних урядових установах цивільних відомств від 26 червня 1918 року в Українській державі було фактично запроваджено аналог нинішньої системи категорій посад та рангів державних службовців – систему класів посад (їх було 10: голова Ради Міністрів – 1 ранг, Міністр – 2, Товариш Міністра – 3, член Ради Міністрів – 4, головний бухгалтер – 5, начальник відділу – 6, старший діловод – 7, старший рахівник, головний журналіст, бібліотекар – 8, помічник бібліотекаря – 9 і, нарешті, 10 ранг – посада, яка називалася практикант). Було тоді визначено 7 рангів пенсії (найнижчий 7 ранг – помічник бібліотекаря, найвищий 1 ранг – Голова, Міністр, Товариш Міністра). Було також запроваджено схему посадових окладів: від 1800 крб. до 30000 крб. в рік. Голова Ради Міністрів – 30000 крб., старший юрисконсульт, головний бухгалтер – 12000 крб., урядовець – від 3000 до 9000 крб. в рік¹⁰. Це мало систематизувати всю державну службу, зробити її більш прозорою та керованою.

Не менш важливим етапом становлення тогочасної державної служби в Україні став Закон про порядок призначення на урядову службу, ухва-

лений гетьманом 24 липня 1918 р.¹¹. У чомусь передбачена ним система нагадує нам нинішню: порядок призначення урядовця залежав від класу посади, причому кандидатури на вищі посади державних службовців попередньо узгоджувалися з Радою Міністрів.

Однак, прийняття законів не вирішило всіх основних проблем, пов'язаних з формуванням державної служби. Набагато складнішим став саме добір кадрів на відповідальні посади. Як вже зазначалося, основним критерієм, який визнавав Гетьман, був професіоналізм кандидата. Однак в тогочасних умовах не менш значущим виглядав і національний принцип. Більшість опонентів Гетьмана, а також ряд його соратників, зокрема і Д. Дорошенко, вважали, що ключовим критерієм до підбору кандидатів є його українське походження та національна свідомість. Це стало найбільшим каменем спотикання: українських спеціалістів було дуже мало, а професіонали з колишньої імперської служби не відрізнялися любов'ю до України і українськими ідеями. Саме це протиріччя викликало неприємний для кожної держави і державної служби прецедент: діючі інститути влади не мали авторитету серед більшості населення та підтримки серед політиків.

Орієнтація гетьмана на старих спеціалістів та консервативні реформи призвела до падіння його авторитету серед українських політиків, передусім лідерів прогетьманських партій: Українських соціал-федералістів, Демократів-хліборобів, Союзу земельних власників та ін. Це значною мірою послабило авторитет гетьманської влади серед селян України. Одночасно підтримка, висловлена новій адміністрації загальноросійською партією кадетів, лише поглибила прірву між Гетьманом та його підлеглими. Зрозуміло, що за таких умов більшість партій заборонила своїм членам працювати в гетьманській державній адміністрації¹². Так П. Скоропадський втратив значну частину українських професіоналів, і все частіше змушений був залучати на державну службу колишніх царських чиновників, котрі не приховували своє негативне ставлення до Української держави і прагнули відновлення "єдиної та неподільної". Та незважаючи на це, їх професіоналізм дався взнаки: в перші дні після перевороту саме завдяки колишнім спеціалістам вдалося врятувати державні органи від повної анархії¹³.

Однак в наступні місяці, коли початкову кризу вдалося подолати, рівень ефективності державної служби в цілому, та її ланок зокрема, різко впав. Це пояснюється, передусім, протистоянням проімперських та національно-свідомих чиновників. Спробою їх примирення і стало прийняття основних нормативних документів, котрі мали регламентувати діяльність державної служби. Та бажаного результату досягнути не вдалося. Державна служба ставала все менш ефективною і вже не могла повністю контролювати ситуацію в країні, що стало однією з причин розгортання широкомасштаб-

ного антигетьманського руху на селі. Одночасно посилювалось і протистояння з українськими політичними партіями.

Як відомо, прагнучи подолати ці недоліки у власній державі, Гетьман змушений був змінювати свої кабінети міністрів. Так, протягом травня-листопада 1918 року при владі перебували три кабінети міністрів, які очолювали Ф.Лизогуб (двічі) та В.Голубович. При цьому змінювався і принцип комплектації уряду, і його особовий склад. Така діяльність була спрямована, передусім, на залучення до правлячої адміністрації представників широкого кола політичних сил і мала на меті пошук компромісу між різними політичними силами. Однак історія показала, що це лише більше порушувало стабільність в державі та підірвало авторитет влади¹⁴.

Та не лише недоліки вищої гілки державної влади призвели до кризи в країні та падіння режиму П.Скоропадського. Ситуація на місцях виявилася ще гіршою. Після перевороту посади в місцевих органах влади посіли переважно представники консервативного табору, поміщики і буржуазія, котрі прагнули використати “консервативну революцію” та власні посади для реваншу за кривди 1917 р. Вони ніяким чином не протидіяли каральним поміщицьким загонам, часто використовуючи їх для власних потреб. Інколи навіть заходи уряду, спрямовані на подолання кризи в селі, відкрито саботувалися представниками місцевої влади, котрі, хоч і вважалися державними службовцями, проте більше захищали власні соціальні та майнові інтереси, а не виконували передбачені законами функції¹⁵.

Негативному іміджу гетьманської державної адміністрації сприяла і діяльність “союзників” – представників німецького та австрійського військового командування. Задовольняючи власні потреби, вони часто примусово перебирали на себе функції та повноваження державних установ, відкрито демонструючи їх нездатність та некомпетентність. Інколи німці надавали військову допомогу тим силам всередині держави, які діяли незалежно від гетьманської адміністрації і, тим самим, посилювали дезорганізованість на місцях.

Всі ці фактори призвели до одного наслідку – гетьманська адміністрація фактично втратила контроль над країною, а уряди і підлеглі їм чиновники не могли повноцінно виконувати свої обов’язки. Єдиною реальною владою в країні виявились окупаційні війська, однак і вони після завершення I світової війни змушені були залишити територію Української держави. Тож Гетьманат на кінець осені втратив всі свої державницькі чинники: політичну опору в середині суспільства, власну дієздатну адміністрацію та зовнішню підтримку. Спроби виправити ситуацію переорієнтацією на білий рух та Антанту ні до чого не призвели, як і повернення до влади 22 жовтня 1918 р. кабінету Ф.Лизогуба. Політичне майбутнє Гетьманат на той

момент вже втратив, як і втратила політичне майбутнє сформована ним система державної служби. Події початку грудня і швидка перемога Директорії лише підтвердили це.

Таким чином, можна зробити загальні висновки. Гетьман П. Скоропадський у своїй діяльності по формуванню державної служби зробив ряд важливих та суттєвих кроків. Формування інституцій державної служби, принципів їх роботи і, що головне – нормативне закріплення цих принципів дозволило стабілізувати ситуацію в країні та створити перспективи для її розвитку й удосконалення державної служби. Однак, незважаючи на значні кроки гетьмана у формуванні системи державної служби, цей процес так і не був завершений. Падіння Гетьманату, прихід до влади Директорії з подальшим встановленням більшовицької влади знівельовали ті позитивні кроки, які були здійснені у 1918 р. Українська державна служба припинила своє існування, по-суті, навіть не розпочавши свою діяльність. Цьому були як зовнішні, так і внутрішні причини: політична нестабільність в середині гетьманської держави, відсутність власних засобів контролю над ситуацією в країні, котра була, по-суті, окупована німецькими військами, соціально-політичне протистояння в середовищі української еліти та нерозуміння широким загалом цілей і завдань діяльності влади тощо. Сама спроба побудови гетьманом державної служби за зразком імперської викликала нерозуміння з боку суспільства, яке було просякнуте революційними ідеями і прагнуло змін. Не менш значущим виявився фактор психологічної орієнтації чиновників на загальноросійські зразки, бажання зберегти ті традиції, які виробилися на протязі останніх століть.

Примітки:

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 42. – Оп. 37. – Спр. 62. – Арк. 4-6. Доповідь Херсонського товариства “Просвіта” 16 липня 1918 р. № 281; Гай-Нижник, П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.) / П. Гай-Нижник. – К. : Цифра-друк, 2010. – 304 с.; Любовець, О. Політична опора гетьманату П. Скоропадського / О. Любовець. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009. – 132 с.; Слюсаренко, А. Г. Історія української Конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 79; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2-х т. / Упор. В. Г. Верстюк. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1996. – С. 597.

2. Скоропадський, П. Спогади / П. Скоропадський. – К. : Філадельфія, 1995. – 459 с.

3. Дорошенко, Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Ч. 2. – К., 1930 – 109 с.; Винниченко, В. Відродження нації / В. Винниченко. – К. ; Відень, 1920. – Ч. 2-3; Липинський, В. Про хліборобський з'їзд 1918 року / В. Липинський // У 60-річчя гетьманської української держави 29 квітня 1918 року. – Торонто, 1978. – 52 с.

4. Павленко, Ю. Українська державність у 1917–1920 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К., 1995. – 371 с.; Нагаєвський, І. Історія української держави ХХ ст. – К., 1994. – 277 с.; Гай-Нижник, П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.) / П. Гай-Нижник. – К. : Цифра-друк, 2010. – 304 с.
5. Скоропадський, П. Зазначена праця. – С. 158.
6. Там само.
7. Там само. – С. 159-160.
8. Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі конституції України / Прилюк Ю. Д., Жмир В. Ф. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
9. Грибоедов, С. В. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С. В. Грибоедов ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 19 с.
10. Закон про нормальний розпис утримання службовців у центральних урядових установах цивільного відомства від 26 червня 1918 р. // Державний вісник. – 1918. – № 20. – С. 2.
11. Історія України: нове бачення / Під ред. В. Смоля. – К. : Альтернативи, 2000. – С. 236; Закон про призначення осіб на урядову службу від 24 липня 1918 р. // Державний вісник. – 1918. – № 28. – С. 1.
12. Скоропадський, П. Зазначена праця. – С. 159-160.
13. Там само. – С. 134.
14. Історія України: нове бачення / Під ред. В. Смоля. – К. : Альтернативи, 2000. – С. 241.
15. Мазепа, І. Україна в огні і бурі революції / І. Мазепа. – Прага, 1942. – Ч. 1. – С. 58-59.

Резюме

В статье раскрыты особенности процесса формирования государственной службы в Украине после Первой мировой войны. Освящены принятие и внедрение гетманом П. Скоропадским целого ряда системных законов с целью построения государственного аппарата, которые впервые в истории Украины на законодательном уровне закрепили основу этого института власти.

Ключевые слова: государственная служба, Украинская держава, гетман П. Скоропадский, имперская служба, институт власти.

Одержано 11 листопада 2010 р.

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ КАБІНЕТНО-ЛАБОРАТОРНОЇ БАЗИ НАВЧАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ У 1918–1920 рр.

На основі архівних і опублікованих джерел досліджується проблема творення кабінетно-лабораторної бази як однієї із важливих умов забезпечення якості навчання в державних українських університетах, що постали у 1918 р. і були осередками національного відродження України.

Ключові слова: Київський і Кам'янець-Подільський державні українські університети, навчальні кабінети, лабораторії, біологічний інститут, метеостанція, музеї, клініка, обладнання.

Нинішні університети України, особливо ті, що мають тривалу і багату історію, зуміли створити потужну матеріально-технічну базу навчального процесу і наукових досліджень, яка постійно вдосконалюється і забезпечує розв'язання на належному рівні поставлених перед ними часом і країною важливих завдань. Українські університети, створені в революційну добу 1917–1920 рр. для задоволення високих культурно-освітніх запитів молоді нації, з-поміж складних організаційних, управлінських, матеріально-технічних, фінансових та інших проблем, зіткнулися, зокрема, з гострою необхідністю мати, відповідно до профілів факультетів, різні кабінети, лабораторії тощо. Не успадкувавши і не отримавши в дарунок жодного готового навчального матеріально-технічного обладнання, вони повинні були працювати у цьому напрямку, що називається, з чистої сторінки. Усі, хто був задіяний до роботи над вирішенням цього складного питання в умовах незавершеної Першої світової війни і революційного вибуху в Росії, невтішного поствоєнного стану економік у європейських країнах, де до серпня 1914 р. вироблялося різне обладнання для університетських потреб, були впевнені, що з відкриттям національних вишів не слід чекати до тих пір, доки буде мобілізовано усі традиційні для проведення навчального процесу засоби, що з часом вдасться усунути усі наявні тут вузькі і проблемні місця і, таким чином, вийти на відповідні довоєнні стандарти, яких дотримувалися, зокрема, російські університети, що діяли в Україні.

Питання формування кабінетно-лабораторної бази українських університетів дотично і дуже частково піднімалося у загальних працях кількох дослідників¹, які, на жаль, не узагальнили усієї сукупності наявних у архівних джерелах і періодичній пресі фактів і не дали більш-менш повного розуміння її стану, зокрема кількісних і якісних параметрів.

Метою повідомлення є з'ясування перебігу формування і відповідного обладнання навчальних кабінетів і лабораторій двох українських університетів – у Києві та Кам'янці-Подільському, в контексті забезпечення якості навчально-виховного процесу і підготовки кадрів національної інтелігенції.

Керівництво обох українських держуніверситетів докладало значних зусиль для створення навчальних кабінетів і лабораторій, без яких не можна було проводити на достатньому рівні практичні заняття і виконувати лабораторні завдання. Приміром, у Київському ДУУ вже у жовтні-листопаді 1918 р. було зроблено ряд ефективних кроків по облаштуванню навчальної бази різних спеціальностей. Відповідно до кошторису закладу, на 1918–1919 н.р. передбачалося виділення коштів на створення кабінетів, лабораторій, музеїв тощо трьох із п'яти факультетів (фізико-математичного, медичного та історико-філологічного) в розмірі 127290 карб.² Як з'ясувалося у 1919 р., зазначену суму частково вдалося реалізувати, в результаті чого в закладі появилися перші 4 кабінети – фізичний, ботанічний, зоологічний і географічний, а також хімічна лабораторія. Через гіперінфляцію вказаної суми було явно замало, аби на належному рівні устаткувати кожен із зазначених структур. З цією метою адміністрація запланувала на зазначену мету видатки, які становили майже 230 тис. карб.³ На жаль, не вдалося відкрити лабораторію з гістології, на чому наполягало керівництво медичного факультету⁴. У 1919–1920 н.р. в університеті взяли за відкриття двох музеїв – археології і мистецтва, трьох кабінетів – статистики, механіки і геології. Створену раніш хімічну лабораторію поділили на дві автономні структури – органічної і неорганічної хімії. Цей проект через гіперінфляцію тягнув на величезну суму – 2,8 млн. грн. Але таких коштів у розпорядженні закладу не було (органи української державної влади евакуювалися з столиці ще на початку лютого 1919 р., тож апелювати не було до кого; денікінський режим, встановлений у Києві наприкінці серпня 1919 р., позбавив заклад державного статусу і не збирався підтримувати не “великоросійський” університет; джерелами фінансування його були студентські платежі за право навчання, різні пожертви і значні позики, які брали в українських інституцій)⁵. Коштів, внесених студентами (101733 карб.), а також позичених у Товариства шкільної освіти (623465 карб.) і київської “Просвіти” (201750 карб.), не вистачило на весь навчальний рік навіть для виплати зарплати науково-педагогічним, навчально-допоміжним і технічним працівникам (проблема виникла вже у травні-червні 1920 р.). Утім, і за таких невтішних умов адміністрація викроїла з бюджету 35918 карб. на функціонування навчальної бази університету (йшлося про музей мистецтв, 5 кабінетів – фізичний, зоологічний, ботанічний, мінералогії і географічний, 4 лабораторії – хімічну, гістологічну, гігієнічну і бактеріологічну, а також анатомічний театр для препаратів трупів

і акушерсько-гінекологічну клініку)⁶. Зазначеної суми було вкрай замало, аби забезпечити повноцінну роботу зазначеної навчальної бази. Не випадково, завідувач лабораторії органічної хімії професор В.Плотников у січні 1920 р. наголошував, що ввірена йому структура “до цих пір свого майна не мала, а користувалася інвентарем лабораторії органічної хімії Київського [російського] Університету”⁷. Траплялося, що через відсутність коштів необхідні для проведення занять устаткування і матеріали брали у борг у продавців, зобов’язуючись внести плату пізніше. Саме так сталося із музеєм мистецтв (станом на лютий 1920 р. він заборгував постачальникам 10 тис. карб.) і кабінетом ботаніки (борг становив майже 3 тис. карб.)⁸.

Доки не вдавалося обладнати хоча б на мінімально необхідному рівні свої лабораторії, українському університету доводилося шукати можливості орендувати їх у місті, найчастіше у свого старшого сусіда – університету Св. Володимира. Вже у жовтні 1918 р., відразу після початку навчання, довелося просити дозволу, аби на юридичних підставах користуватися хімічною і фізичною лабораторіями. Згоду на це було отримано як на перший, так і наступні навчальні роки. Зокрема, що стосується лабораторії неорганічної хімії університету Св. Володимира, то КДУУ мав змогу користуватися нею щоденно, з 16.30 до 17.30, після того, як її покидали власні викладачі, лаборанти і студенти. Станом на травень 1919 р. усі кошти, передбачені угодою про оренду, поступили на банківський рахунок російського університету, що засвідчувало, з одного боку, про виконання взятих на себе зобов’язань, а з іншого – про використання можливостей зазначеної лабораторії для проведення відповідних занять з українськими студентами⁹. У жовтні 1919 р. правління КДУУ звернулося за допомогою до ще одного відомого вишу – Київського політехнічного інституту, і просило дозволу користуватися його хімічною аудиторією. Даючи відповідну згоду, адміністрація політехніки роз’яснила, що навчально-лабораторний корпус інституту, у якому знаходилася хімаудиторія, не мав достатніх умов для роботи – він не опалювався і не освітлювався, до нього не подавалися вода і газ¹⁰. І хоча такі умови оренди не могли задовольнити викладачів і студентів, вибору не було, тож погодилися і на них, бо орендована в університеті Св. Володимира хімлабораторія не могла вмістити студентів ще одного курсу, який з’явився після завершення вступної кампанії восени 1919 р.

Свою навчально-лабораторну базу формував і Кам’янець-Подільський державний український університет. На відміну від свого столичного побратима, який мав можливість використовувати як свої, так і орендовані у вищих школах аудиторії, кабінети і музеї, університет, відкритий в адміністративному центрі Поділля, повинен був робити ставку лише на власні сили, оскільки тут не було інших вищих навчальних закладів. Першого

навчального року в КПДУУ працювали три факультети, утім найбільш проблемним щодо необхідності створення кабінетів і лабораторій виявився фізико-математичний, який мав у своєму складі два відділення – математичне і природниче. На час відкриття закладу вони не були забезпечені достатньою навчальною базою, тож вирішувати проблему доводилося в ході навчального процесу, що не кращим чином позначалося на якості праці. Попри закладені в університетському кошторисі 1918–1919 академічного року на вказані цілі кошти (загалом 220 тис. карб.)¹¹, реалізувати їх було вкрай непросто – кам'ячани зіткнулися з тими самими проблемами, що і їх колеги із КДУУ (відсутність необхідного обладнання в країні, галопуюча інфляція, слабкі можливості виходу на європейські ринки тощо). Тож не випадково, що у звіті фізико-математичного факультету про перший рік роботи зазначалось, що “відсутність на ринкові наукового приладдя, матеріалів і книжок не давали змоги улаштувати кабінети і лабораторії так, як того вимагають інтереси навчання та практика. Відносно препаратів не приходиться і думати, щоби де-небудь їх відшукати. Але все ж таки в різних містах з великими труднощами і, звичайно, по дорожчій ціні дещо удалось придбати”¹².

Деяке обладнання вдалось купити ще до початку першого навчального року. Йдеться про два дуже дефіцитні на той час мікроскопи, які приватдоцент КПДУУ Ю.Гіряк купив у Відні, позичивши для цього в українського посла 4000 корон¹³. Згодом у приватних крамницях Києва і Гайсина придбали ще кілька мікроскопів¹⁴.

Але повністю забезпечити потреби навчального процесу вони не могли, як не вистачало й іншого приладдя. На початку другого академічного року ректор І.І.Огієнко змушений був визнати, що, попри значні зусилля із створення належної кабінетно-лабораторної бази підготовки фахівців, все ж таки, зокрема на фізико-математичному факультеті, “відчувається страшенний брак мікроскопів і готовалень... Бракує також наукового майна для обставлення кабінетів”. Одну із причин такого невтішного становища він бачив у тому, що за відпущені державою кошти “нічого не можна купити”¹⁵. Через такий кепський стан на ринку керівництву закладу довелося обрати несподіваний, але реальний і зрозумілий шлях – залучати до навчальної бази обладнання, яке використовувалось у середніх школах Кам'янець-Подільського і могло прислужитися для проведення на достатньому рівні як лабораторних, так і практичних занять з ряду спеціальностей. Найбільшим успіхом у цьому плані було придбання у власність обладнання для фізичного і хімічного кабінетів у жовтні 1919 р., яке раніше належало місцевій комерційній школі Мазинга, що припиняла своє існування через фінансові труднощі¹⁶.

Гостра нестача навчальних площ у зв'язку з ростом контингенту студентів (восени 1919 р. запрацювали два нових факультети – правничий і сільськогосподарський, чисельність молоді в університеті зростає з 480 до 1400 осіб) негативно позначилася на виділенні приміщень під кабінети і лабораторії, без яких не могло відбуватися навчання з ряду дисциплін¹⁷. Після відселення військового шпиталю з двоповерхового будинку колишньої дружокласної чоловічої духовної школи, який церковна влада передала у тимчасове користування університету, там розмістився один із найчисельніших навчальних підрозділів – сільськогосподарський факультет, який восени 1919 р. ще не мав своєї бази. Її слід було формувати на голому місці. За спогадами колишнього асистента кафедри етнології Л.В.Бачинського, “вбоге впорядження [на цьому факультеті] відчувалося на кожному кроці”¹⁸. Виходячи з інтересів національного університету і справи підготовки сільськогосподарських кадрів, треба було докласти великих зусиль, аби підвести під навчальний процес належну базу. І вже зовсім скоро тут запрацювали 7 новостворених кабінетів (хімії, приватного скотарства, ентології, сільськогосподарської механіки, геодезії, фізіології худоби і земельної справи)¹⁹. Враховуючи потребу нарощення кабінетно-лабораторної бази, факультет запросив у правління університету на весняний семестр 1919–1920 н.р. аж 5,8 млн. грн. (2,9 млн. карб.). Зокрема, передбачалося створити дуже коштовний кабінет сільськогосподарських машин (на нього збиралися витратити 1 млн. грн. або 17,24% усієї суми), землемірної справи (400 тис. грн.), сільськогосподарської теріології (400 тис. грн.)²⁰. Для належного оснащення кабінетів і лабораторій використовували як місцеві, так і зарубіжні ресурси, зокрема польські²¹. Щодо останніх, то за наявності у спеціалізованих магазинах Польщі відповідного обладнання, його після проведення торговельної операції ще належало якось доставити в Україну. Враховуючи воєнний конфлікт у Східній Галичині, підготовку кампанії проти радянських військ в Україні, першорядну потребу польського війська мати надійні комунікації з базовою територією, на вказану мету затрачалося чимало часу, що не могло не вплинути і на початок експлуатації придбаного кабінетно-лабораторного устаткування. Як правило, перевезення відбувалося залізницею, а вже потім використовувався гужовий транспорт. Для того, аби розрахуватися з польськими залізничниками, які, наприклад, доставили до станції Борщів (70 верст від Кам'янця-Подільського) придбане професором М.Т.Герашенком польське майно для кабінетів сільськогосподарського факультету, правління університету у квітні 1920 р. перерахувало їм 1500 польських марок²².

Не менш складним для вирішення виявилось питання із розміщенням та наповненням необхідним устаткуванням кабінетів і лабораторій фізико-

математичного факультету. Тож певний час вони існували без повноцінного виконання відведеної їм ролі у навчально-виховному процесі. Коли у лютому 1920 р. завершився договір оренди між Кам'янець-Подільською приватною жіночою гімназією С.О.Славутинської і домовласником Бабичевим (він здавав школі триповерховий будинок на вул. Петроградській), адміністрація університету переконала орендоздавача укласти нову угоду з КПДУУ по ціні 85 тис. карб. в рік²³. Після оформлення відповідних юридичних документів і внесення авансу в будинку розмістили 10 кабінетів (зооетмічний, зоологічний, фізіології вищих звірят, ботанічний, палеонтології, фізичний, органічної хімії, географічний і фотографічний), 3 лабораторії (фізичну, неорганічної та органічної хімії) і 2 майстерні (фізичного кабінету, препаратурську зоологічного кабінету), які обслуговували потреби навчального процесу на природничому відділі²⁴. Кожна із зазначених структур розмістилася у двох кімнатах і мала достатньо площ для проведення тут практичних і лабораторних занять з академічними групами. Всі зазначені кабінети, лабораторії та майстерні, на пропозицію професора П.М.Бучинського, об'єднали у біологічний інститут²⁵. На початку березня 1920 р. правління університету дало згоду відкрити, а 10 березня при сільськогосподарському факультеті вже запрацювала, метеорологічна станція. Упродовж березня-квітня її оснащували різним приладдям (двома термометрами – звичайним і так званим максимальним, дощомірними відрами, двома барометрами – звичайним і контрольним, флюгером, барографом тощо), необхідним для виконання покладених на неї функцій²⁶. Вже 25 березня преса опублікувала перше зведення метеостанції. Читачі дістали змогу дізнатися про температуру повітря, величину опадів, напрям вітру, атмосферний тиск та інші показники погоди за 7 днів, з 15 по 21 березня 1920 р.²⁷. 8 липня 1920 р. завідувач станції приват-доцент С.В.Бачинський доповідав, що, починаючи з 12 березня і до 1 липня, тут побували 363 особи, зокрема професура, студенти, школярі, старшини української армії, багато приватних осіб. А 20 травня 1920 р. сюди завітав Головний отаман С.В.Петлюра зі своїм штабом²⁸.

У головному корпусі університету (вул. Університетська) залишилися 4 кабінети математичного відділу (теоретичної механіки, нарисної геометрії, практичної механіки, астрономічна обсерваторія і креслярський зал²⁹. Обсерваторія, створена на даху будинку (на її спорудження потратили 57621 карб.), працювала здебільшого у нічний час, за безхмарного неба давала змогу спостерігати за різними планетами, зоряними скупченнями, кометами тощо. Зведення цього об'єкту можна вважати великим досягненням усіх, хто брав участь у реалізації проекту. Професор В.О.Біднов, який був свідком тієї праці, по свіжих слідах писав: “Нелегко було будувати

обсерваторію: брак потрібних матеріалів, відсутність робочих рук, неймовірна дорожнеча й матеріалів, й робочих сил – все це гальмувало справу й доставляло багато прикростей як університетській адміністрації, так особливо О.А.Аленичу (астроному-наглядачу. – Авт.), що сам безпосередньо, за допомогою архітектора п. Сердюка, провадив справу будівлі, вбиваючи цвяхи в покрівлю обсерваторії³⁰. 12 лютого 1920 р. преса повідомила, що обсерваторія запрацювала – у ній відбуваються практичні заняття зі студентами³¹. Не всі знали, що університет, на жаль, не мав свого телескопа (придбати його було практично не можливо). А той, що використовували в обсерваторії і давав 150-кратне збільшення, передав О.А.Аленич, великий патріот справи і університету. У нього був ще один, 80-кратний, апарат, який експлуатувала студентська молодь, а також чимало бажаючих кам'ячан-романтиків під керівництвом астронома-наглядача³².

Великі сподівання були на відкриття біологічної станції КПДУУ. Ще 9 квітня 1919 р. І.І.Огієнку вдалося провести через уряд постанову про створення такої інституції у містечку Жванець (15 верст від Кам'яця-Подільського) коло річки Дністер, на що держава виділила 84700 грн.³³. Утім, реалізувати постанову, на жаль, не вдалося через те, що українській владі не вдалося владнати конфлікт з румунами, які, придушуючи повстання на Хотинщині у січні-лютому 1919 р., обстрілювали лівий, український, берег Дністра, на який перейшла значна частина повсталих³⁴. Через це прикордонна територія мала обмеження щодо пересування. Тож за таких обставин облаштування Дністровської біостанції відклали на невизначений час. Не було виконаним також рішення, прийняте правлінням КПДУУ, щодо закладення ботанічного саду на земельній ділянці площею 14 дес. 1350 кв. сажнів³⁵. На перешкоді стали не тільки фінансові проблеми, а й бажання професури навесні 1920 р. займатися городництвом через різке підвищення цін на продукти харчування.

Інші факультети, відповідно до змісту навчально-виховного процесу, також створювали кабінетно-лабораторну базу, яка, проте, була набагато простішою у порівнянні із зазначеними вище навчальними підрозділами. У вигідному становищі був історико-філологічний факультет, якому впродовж тривалого часу різні чинники жертвували всілякі історичні і мистецькі речі (монети, паперові гроші, картини, хрести із коштовних металів, ікони різних століть, вишивки, килими тощо). Так, у вересні 1919 р., незадовго до смерті, професор К.В.Широцький подарував факультету, на якому так і не зміг викладати через важку хворобу, частину своєї багатой колекції пам'яток українського мистецтва, що збирав з юних років³⁶. Ректор І.І.Огієнко зробив пожертву, яка складалася із 135 різних монет, зокрема римських і китайських³⁷. Приват-доцент М.А.Чайковський, перед тим як виїха-

ти з Кам'янця-Подільського у жовтні 1919 р., передав університетові 40 монет і 37 паперових грошових знаків, що були в обігу в минулі часи в різних європейських країнах³⁸. 15 листопада 1919 р., у день від'їзду із резиденції Директорії і українського уряду, диктатор ЗОУНР Є.Петрушевич залишив біля університету багато скринь з цінним майном, зокрема і витворами культури, яке було взято на облік³⁹. На початку липня 1920 р. чимало кам'янчан, побоюючись погрому, який могло вчинити наступаюче більшовицьке військо, зносили до університету чимало творів мистецтва, які І.І.Огієнко наказав приймати як дарунок⁴⁰. Таким чином, у закладі постійно збільшувалася історико-мистецька колекція, яка потребувала систематизації. Ще восени 1919 р. вирішили оформити ряд експозицій, доступних для студентів п'яти факультетів, усіх працюючих в університеті, а також зацікавлених кам'янчан. А 26 грудня 1919 р. І.І.Огієнко доручив приват-доценту Ю.Й.Сіцинському, який викладав студентам історію українського мистецтва замість професора К.В.Широцького, приступити до створення кабінету мистецтва, який з'явився на початку 1920 р. У його фонді зосереджувалися 3274 експонати, що мали здебільшого художню і етнографічну цінність, часто використовувалися як автентичний матеріал до вивчення різних розділів української і світової культури⁴¹. На жаль, у 1922 р., коли на базі КПДУУ функціонував Кам'янець-Подільський інститут народної освіти, більшу частину цієї унікальної колекції, яка була чи не найчисельнішою на Поділлі, націоналізували в ході конфіскації церковних та інших цінностей для допомоги голодуючим мешканцям Поволжя (у державний фонд тоді потрапили, зокрема, 1699 срібних монет вагою 11 фунтів, 7 золотих монет, 4 срібних медалі й хрести, золотий килишок давньокитайського виробництва, 25 частин срібних риз для вікон, багато підсвічників тощо)⁴².

Загалом рівень оснащення кабінетів і лабораторій у КПДУУ був зазедве задовільним. З наближенням нового навчального року і появою у розкладі нових навчальних дисциплін, які мали практичні чи лабораторні заняття, постало на порядок денний питання про необхідність збагачення відповідної бази. Тож не випадково, що в.о. проректора Л.Т.Білецький на початку червня 1920 р. звернувся до головноуповноваженого уряду УНР І.І.Огієнка з проханням від університету виділити кредит на суму 700 тис. карб. на придбання у київських магазинах для кабінетів і лабораторій фізико-математичного і сільськогосподарського факультетів різного приладдя і посібників, без яких не можна було забезпечити якість занять зі студентами у 1920–1921 н.р.⁴³. Попри готовність представника вищої української влади допомогти кредитом, вирішити питання не змогли через перехід Києва під радянський контроль в ході контрнаступу проти польсько-українських військ.

Таким чином, проблема створення кабінетно-лабораторної бази навчання в українських університетах у 1918–1920 рр. вирішувалася вельми складно, без відповідного стратегічного плану, часто ситуативно, залежно від короткотермінових сприятливих обставин в ході збройної боротьби, цільової фінансової допомоги з боку української держави, можливостей внутрішнього ринку навчального приладдя, стану національної валюти тощо. Порівняно краще був забезпечений своїми кабінетами і лабораторіями Кам'янець-Подільський державний український університет, який, попри кількаразову зміну влади у місті і майже 8-місячне перебування тут польської адміністрації, функціонував безперервно з моменту відкриття і до середини листопада 1920 р., коли вищі органи УНР назавжди покинули свою резиденцію і відбули в еміграцію, мав більше політичних, організаційних і фінансових можливостей вирішувати питання про придбання необхідного навчального обладнання, ніж його столичний побратим. Обидва університети, народжені в революційну добу, стали заручниками державної долі України, тривалої конфронтації в суспільстві, дестабілізації державного і культурно-освітнього життя. Усі ці чинники не сприяли успішній роботі і багатомірному розвитку українських університетів, зокрема щодо наближення їх навчальної бази до рівня російських вищих шкіл в Україні, сформованого впродовж багатьох десятиліть мирної доби.

Примітки:

1. Див.: Завальнюк, О. Кам'янець-Подільський державний український університет: становлення і діяльність (1918–1921) / О. М. Завальнюк // XXXXIII звітна наук. конф. кафедр [Кам.-Под. пед.] ін.-ту за 1991–1992 рр.: секція сусп. наук : тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 12-18; Завальнюк, О. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921) / О. М. Завальнюк, А. О. Копилов // Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2003 рр.). – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2003. – С. 7-40, 347-355; Завальнюк, О. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) / О. М. Завальнюк, А. О. Копилов // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – К., 2006. – № 9-10. – С. 16-29; Копилов, А. Професор І.І.Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету / Анатолій Копилов // Тези доп. наук.-теор. конф. “Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті національного відродження” (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 3-7; Копилов, А. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921) / А. О. Копилов, О. М. Завальнюк // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 41-51; № 5. – С. 26-36 та ін.
2. Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). – Ф. Р. 936. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 3.
3. Там само. – Арк. 145; Спр. 14. – Арк. 17.

4. Там само. – Спр. 4. – Арк. 57.
5. Там само. – Спр. 6. – Арк. 162.
6. Там само. – Спр. 14. – Арк. 18.
7. Там само. – Спр. 42. – Арк. 22.
8. Там само. – Спр. 45. – Арк. 20.
9. Там само. – Спр. 59. – Арк. 324.
10. Там само. – Спр. 48. – Арк. 10-10 зв.
11. Там само. – Спр. 6. – Арк. 46 зв.
12. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 36 зв.
13. Там само. – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 11.
14. Там само. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 36 зв.
15. Вітович, Л. Рік існування Кам'янецького університету (розмова з ректором Університету п. І.Огієнком) / Л. Вітович // Україна: щоденна газета. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 22 (9) жовтня. – Ч. 58. – С. 2.
16. Хроніка // Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 10 вересня. – № 58. – С. 4.
17. З університетського життя // Трудова громада. – 1919. – 26 серпня. – № 46. – С. 8.
18. Бачинський, Л. Найкращі хвилини мого життя. Мої спомини про Кам'янецький Університет / Леонід Бачинський // Наша культура. – Варшава ; Львів, 1936. – Кн. 11 (9). – С. 765.
19. ДАХО. – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 30. – Спр. 24. – Арк. 24.
20. Там само. – Спр. 42. – Арк. 26.
21. Там само. – Спр. 46. – Арк. 26-27.
22. Там само. – Спр. 137. – Арк. 67.
23. Там само. – Арк. 28.
24. Там само. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 35 зв.; З університетського життя // Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 20 лютого. – Ч. 34. – С. 4; Університетське життя // Там само. – 1920. – 7 березня. – Ч. 47. – С. 4.
25. ДАХО. – Ф. Р. 302. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 4 зв.; – Спр. 7. – Арк. 3.
26. Там само. – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 168-168 зв., 169; Метеорологічна станція // Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – Ч. 49. – С. 6.
27. Звідомлення метеорологічної станції с.-г. факультету Кам'янецького Університету // Наш шлях. – 1920. – 25 березня. – Ч. 60. – С. 4.
28. ДАХО. – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 169-169 зв.
29. Там само. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 36.

30. Степовий, В. (Біднов В.) До відкриття обсерваторії в нашому Університеті / В. Степовий // Наш шлях – 1920. – 2 березня. – Ч. 42. – С. 4.

31. Університетське життя // Наш шлях. – 1920. – 12 лютого. – Ч. 27. – С. 4.

32. Біднов, В. Український астроном Олександр Аленич (1890–1923) / В. Біднов: Літературно-науковий вістник. Річник ХХХ. – Львів : з друкарні А.Салевича і С-ки, 1931. – Т. СХ. – Кн. 1. – С. 81.

33. Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – Вінниця, 1919. – Вип. 21. – С. 147; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х т., 3-х кн. / упоряд. В. Верстюк (керівник) [та ін.]. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – С. 297.

34. Див.: Дорошенко, Д. Мої спомини про недавнє минуле / Дмитро Дорошенко. – Вид. 2-е. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – С. 418-428.

35. ДАХО. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 35 зв.

36. З університетського життя // Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 3 вересня. – № 52. – С. 8.

37. ДАХО. – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 26 зв.

38. Завальнюк, О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. – С. 330.

39. Огієнко, І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. – 1936. – Кн. 7 (16). – С. 554; Огієнко, І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові / Іван Огієнко. – Вид. 2-е, доп. – Вінніпег : Видання тов.-ва “Волинь”, 1968. – С. 19.

40. Огієнко, І. Рятуння України / Іван Огієнко. – С. 85.

41. ДАХО. – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1-30; Спр. 29. – Арк. 1-50 (Підр. автора).

42. Там само. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 26.

43. Там само. – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 9-9 зв.

Резюме

На основани архивных и опубликованных источников исследуется проблема создания кабинетно-лабораторной базы как одного из важных условий обеспечения качества обучения в государственных украинских университетах, созданных в 1918 г. и являвшихся очагами национального возрождения Украины.

Ключевые слова: Киевский и Каменец-Подольский государственные украинские университеты, учебные кабинеты, лаборатории, биологический институт, метеостанция, музеи, клиника, оборудование.

Одержано 4 листопада 2010 р.

ОРГАНІЗАЦІЯ ІНСТИТУТУ ВОЛОСНИХ КОМІСАРІВ У ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті висвітлюється організація інституту волосних комісарів в період Директорії Української Народної Республіки протягом листопада 1918 – листопада 1920 рр.

Ключові слова: волосні комісари, місцеві державні адміністрації, Директорія, Українська Народна Республіка.

В історії Української революції 1917–1921 рр. важливе місце посідає створена в ході антигетьманського повстання Директорія Української Народної Республіки (УНР). На жаль, поза увагою дослідників продовжує залишатися коло проблем, пов'язаних із формуванням і діяльністю місцевих органів влади. Становлення місцевих адміністративних структур та самоврядувань в усі часи було і залишається одним із пріоритетних завдань влади в процесі організації державного життя, адже від його успішного вирішення великою мірою залежало повноцінне функціонування самої держави. Питання формування та належного функціонування владних структур вагомо постало і в період визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. Державний апарат, як система органів, наділених державно-владними повноваженнями, не в змозі функціонувати без створення місцевих органів влади. В умовах зміни державного устрою нова влада має два шляхи вирішення цього завдання: або створити нові установи, побудовані за іншими принципами, ніж було до неї, або пристосувати старі органи до сучасних реалій. Головне полягає в тому, чи зможе система місцевих державних установ ефективно провадити в життя політику уряду безпосередньо в регіонах.

У той же час, аналіз наукового доробку вчених дозволяє зробити висновки, що ця проблема й досі є малодослідженою. В історіографічному плані вона не була достатньо висвітлена в історичній літературі. Фрагментарні відомості щодо становлення органів місцевої адміністрації Директорії УНР подають у своїх дослідженнях безпосередні учасники національно-визвольних змагань¹, історики діаспори². Сучасні українські історики³ значно розширили джерельну базу дослідження, але, натомість, коло науково-дослідницьких завдань, вирішенню яких присвячені ці праці, не передбачають цілісного висвітлення проблеми формування місцевого апарату влади і управління в добу Директорії УНР.

Виходячи з основних ознак держави, серед яких однією з найважливіших є наявність апарату управління, важливе значення має вивчення

процесів, які відбувались в регіонах України, розуміння того, яким чином йшла розбудова державних органів на місцях, на що була спрямована їх конкретна діяльність. Метою даної роботи є висвітлити діяльність центральних та місцевих структур щодо організації місцевих органів державної адміністрації, зокрема інституту волосних комісарів, протягом листопада 1918 – листопада 1920 років.

Директорія УНР відмовилася від використання державного апарату, створеного в період гетьманату. Всі урядовці, як в центральних установах, так і на місцях, негайно звільнялися. Нове призначення відбувалося за рекомендаціями громадських організацій чи відомих громадян⁴.

Відповідно “Універсалу до українського народу Трудового Конгресу Народу України (КТНУ)” від 28 лютого 1919 р., місцевими виконавчими органами влади були комісари, які призначалися на посади “Міністром внутрішніх справ та затверджувалися Директорією. Вони мали працювати в контакт і під контролем місцевих Трудових Рад”⁵. Постанови КТНУ “Про форму влади в Україні” в умовах військових дій часто не виконувалися⁶. В процесі встановлення контролю над територією України Директорія УНР здійснила реформу місцевих адміністрацій – відновила посади губернських і повітових, волосних комісарів⁷. Було розпочато формування керівного складу апарату. Часто місцевими державними службовцями призначалися особи, які займали керівні посади в період Центральної ради, були її місцевими державними службовцями.

Внаслідок успішних військових дій у червні 1919 року значна частина території України була звільнена. Гостро постало питання організації місцевих органів влади. 10 червня 1919 р. відбулось засідання уряду, де було заслухано доповідь представника Міністерства внутрішніх справ (МВС) “Про організацію тимчасової влади на місцях”. Наступного дня губернським та повітовим комісарам розіслали циркуляр, в якому зазначалось, що, зважаючи на необхідність об’єднання діяльності місцевих органів управління адміністративними, господарськими, культурними, аграрними та продовольчими справами і з метою негайного проведення виборів за “трудоим принципом”, уряд УНР розробляє новий закон про систему місцевого управління. Відповідно інструкції Міністерства внутрішніх справ від 24 червня 1919 р. за №778 “Про організацію влади на місцях”, відновлювався інститут комісарів для державного представництва на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу УНР і встановлювалася система вертикального підпорядкування органів влади з верху до низу.

На відміну від губерніального та повітового комісарів, нижчі ланки цієї системи влади (волосні та сільські комісари) були більш демократичні, оскільки значний вплив на їх формування мала громадськість. Голови во-

лосних народних управ ставали волосними комісарами (ВК), але тільки після затвердження повіткомісаром. Канцелярія волосної народної управи обслуговувала потреби волосного комісаріату. Кожен волосний комісар мав свою печатку⁸, але траплялися непоодинокі випадки, коли в окремих волосних комісаріатах використовувалися “старі печатки”. МВС зазначало про недопустимість використання таких печаток і штампів⁹.

На обов’язки ВК покладалося: виконання всіх розпоряджень вищої над ним влади і оголошення їх в межах своєї волості; догляд за виконанням всіх правил, зазначених в цій інструкції, відносно села; загальний нагляд за діяльністю сільського комісара, постійний зв’язок з ним та повітовим комісаром (ПК); негайна підготовка всього, що необхідно для успішного проведення мобілізації та призиву, а власне – це заготовка призивних списків, коней, возів і тому подібне; дбати про негайне відновлення діяльності волосної земельної управи. ВК слідкував за порядком та спокоєм по селам, які належать до його волості. Він підпорядковувався повітовому комісару, якому щотижня давав відомості про становище волості, а в особливих випадках доповідав негайно¹⁰.

Для підготовки волосних комісарів проводилися курси. Їх програма передбачала опанування таких дисциплін, як адміністративне, державне, карне право, а також вивчення законодавства УНР, огляд законів колишньої Російської імперії та інше¹¹. Канцелярія волосних комісарів складалася з ВК, секретаря (він же помічник ВК) і одного урядовця I рангу¹².

Подільський губернський комісар (ГК) у своєму циркулярі від 31 червня 1919 р. пропонував ПК негайно вжити заходів для організації твердої влади на місцях. Для цього необхідно було об’їхати підлеглі території, роз’яснити порядок відновлення місцевої адміністрації УНР, розповісти про сучасне становище в Україні а також затвердити голів волосних народних управ на посади волосних комісарів, зобов’язавши їх побувати у селах та скликати збори селян для обрання сільських комісарів¹³. Особлива увага приділялася волосним комісаріатам, яким в міру потреби видавалися позички для технічного обладнання апарату. Кожного ВК офіційно затверджували, видавали посвідчення і друкували повідомлення в пресі. ПК доручалося не допускати безсистемних і самочинних перевиборів¹⁴.

Щодо якісного складу адміністративного апарату, то в певних установах відповідальні посади обіймали урядовці, які вороже ставились до української влади¹⁵. Вони часто гальмували роботу, викликаючи невдоволення населення і своїми діями підривали довір’я до уряду УНР. Зокрема, Летицький повітовий комісар у своєму звіті губернському комісару повідомляв, що “голова Сусновецької волосної народної управи, він же і комісар, за п’янство був покараний шомполами”¹⁶. Дубинський повітовий

комісар Волинської губернії у своєму звіті ГК інформував, що “з 15 волостей повіту 6 було сляк-так упорядковано відповідними кадрами”¹⁷.

МВС зверталось до ГК на початку серпня 1919 р., щоб особливу увагу звернути на волосні апарати, яким в міру потреби видавати позички для технічного забезпечення; визначити урядовця, який би весь час їздив та інструтував волосні апарати. Повітовим комісарам наказувалося один-два рази на тиждень збирати волосних комісарів і секретарів, інструтувати про закони і розпорядження¹⁸. Траплялися випадки, коли здійснювалися терористичні акти проти керівників волосної адміністрації. Так “в м. Заміхові в неділю 24 серпня 1919 р. через вікно під час виконання своїх обов’язків в волосні управі поранений Заміховський волосний комісар Іван Ріпа-Мельник”. Подібні випадки були непоодинокими¹⁹.

Для зміцнення зв’язку повітових і волосних адміністративних установ повітовими комісарами скликалися з’їзди волосних комісарів та секретарів волосних народних управ, на яких проводився інструктаж щодо організації влади у волості і на селі, допомога армії, матеріальне становище сільських і волосних комісарів, збирання податків, інформування про розпорядження уряду, доклади з місць про становище волостей. Такі з’їзди були організовані 12 липня 1919 р. могилів-подільським²⁰, 12 жовтня 1919 р. кам’янецьким²¹, 2 листопада 1919 р. новоушицьким²² Подільської губернії та ізяславським²³ Волинської губернії повітовими комісарами.

Оскільки волосними комісарами ставали голови відповідних народних управ, які обиралися громадами, то їхня діяльність часто була паралізована великою залежністю від останніх. Це рішення зумовило залежність комісарів від рад, що нерідко паралізувало роботу посадовців (наприклад, у випадку, коли рада не могла зібратися для оперативного вирішення того чи іншого питання)²⁴. У зв’язку з цим, збори голів волосних управ Проскурівського²⁵ у липні 1919 р., а пізніше Новоушицького, повітів Подільської губернії запропонували державній владі зробити волосних та сільських комісарів дійсними адміністраторами і мало залежними від громад і перевести їх утримання на кошти держави через те, що волосні народні управи на селі не виконували своїх прямих обов’язків, а тим більше обов’язків державної адміністрації. Також висловлювалася пропозиція відділити волосні управи від волосних комісаріатів і призначити волосних комісарів²⁶.

Крім того, земці були невдоволені покладанням на них адміністративних функцій, які формували в селянства негативне ставлення до органів самоврядування. Подібна ситуація зберігалась до середини жовтня 1919 р., коли уряд визнав доцільним розділити посади волосного комісара та голови волосної управи²⁷. Для покращення роботи влади при МВС була утворена комісія, яка запропонувала провести реорганізацію волосних комі-

саріатів і, відділивши їх від волосних народних управ, наділити виключно адміністративними функціями. Лише 27 жовтня 1919 р. на засіданні Ради МВС, у зв'язку з недоцільністю поєднання двох посад (волосного комісара та голови народної управи), винесено постанову про те, щоб скласти “Положення про волосних комісарів”, які були б виключно представниками адміністративної влади. Голів народних управ вирішили залишити²⁸.

Щодо взаємодії адміністрацій різних рівнів, то між повітовими та волосними комісарами постійного контакту майже не було. Так, у своєму звіті Могилівський ПК Христин 12 липня 1919 р. повідомляв, що “з повітом повного зв'язку не маю, у 4-х волостях повіту все спокійно”²⁹.

Інколи траплялися випадки, коли волості залишалися взагалі без будь-якої адміністративної влади, зокрема “Баранівська волость залишилася без всякої влади, немає ні українців, ні поляків, більшовиків і кожна надсилає свої розпорядження”³⁰. МВС неодноразово зверталось до ГК, “що в міністерстві маються відомості, що в деяких повітах, звільнених від більшовиків, волосні управи існують лише на папері, виявляється повна бездіяльність місцевої державної адміністрації”³¹. Натомість кам'янець-подільський³², могілів-подільський, літинський, новоушицький, старокостянтинівський³³, ямпільський³⁴ повітові комісари звітували, що мають з волостями телефонні сполучення, волосні комісаріати маються в кожній волості, які вибрані на волосних сходах під час об'їзду і, на думку ПК, відповідають призначенням. У своєму звіті старокостянтинівський повітовий комісар повідомляв, що “зборщики податків в чотирьох волостях з шести обрані, волосних інструкторів-інформаторів лише двоє з десяти. Не вистачає коштів і літератури. З'їзди волосних комісарів проводяться через кожні два тижні, і щотижня при волостях сільських комірів. Волосні інструктори поки що на з'їзди не скликались. Звіти щотижневі подаються ВК повіт-комісарам лише на 15-16-й день і то не всіма”³⁵.

Фінансовий стан місцевих адміністрацій був надзвичайно важкий. За свідченням ПК, “однією з причин розкладу та неналежного функціонування адміністративного апарату на місцях є брак грошей на оплату жалування волосним народним управам”. Платня зовсім не відповідає умовам життя, не забезпечувала існування багатьох службовців, які переходили в інші, недержавні, установи, що паралізувало роботу місцевих владних структур. Траплялися випадки, коли волосні комісари не отримували платні і відмовлялись виконувати свої обов'язки. Однією з причин, яка паралізувала роботу волосних комісаріатів, була відсутність коштів на утримання волосних комісаріатів³⁶. ГК зверталися до МВС з проханням роз'яснення джерел утримання комісаріатів, їх штатів, про відкриття кредитів на їх діяльність³⁷. У відповідь МВС пропонувалося ГК “вжити негайно най-

рішучіших заходів через ПК, аби негайно були скликані волосні та сільські сходи, на яких мав бути визначений розмір платні комісарам³⁸, обрані відповідні збирачі податків. Для утримання волосного комісаріату повітові комісари видавали одноразову допомогу, зокрема вона була надана новоушицьким ПК у розмірі 5000 крб. Іншим джерелом утримання волосних комісаріатів слугували кошти, отримані від штрафів³⁹.

25 червня 1920 р. розпочала роботу комісія МВС по розробленню “Статуту про організацію губернiальної, повітової та волосної влади”⁴⁰. Але в умовах постійних військових дій, через організаційні, кадрові, фінансові та ін. проблеми уряду УНР не вдалось створити повноцінних, чітко функціонуючих органів влади на місцях як фундаменту української державності.

Таким чином, процес формування інституту волосних комісарів в добу Директорії УНР залишився незавершеним. Натомість, не можна не визнати той факт, що центральні та місцеві владні структури доби Директорії протягом листопада 1918 – листопада 1920 рр. досягли певних успіхів у цьому напрямі. Протягом відносно короткого проміжку часу у більшості волостей було утворено органи державної адміністрації та вжито низку заходів, спрямованих на оптимізацію їх функціонування. Значні корективи у цей процес внесли надважкі умови, насамперед постійне ведення військових дій, руйнація окремих ланок апарату управління та економіки, поширення анархічних тенденцій в усіх галузях життя суспільства, що значно гальмували, а інколи й повністю унеможлилювали, становлення та діяльність органів державної адміністрації та місцевого самоврядування.

Примітки:

1. Винниченко, В. Відродження нації. В 3-х томах / В. Винниченко. – К. : Видавництво політичної літератури, 1990. – Т. 3 – 543 с.; Мазепа, І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.; Христюк, П. Українська революція. Розвідки і матеріали. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. В 4-х томах / П. Христюк. – Відень, 1922. – Т. IV. – 192 с.; Шаповал, М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага : 1928. – 325 с.

2. Стахів, М. Україна в добу Директорії УНР / Матвій Стахів. – Скрентон, 1962–1966. – Т. 1-7.

3. Верстюк, В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1913–1920) / В. Ф. Верстюк. – К. : Либідь, 1991. – 352 с.; Верстюк, В. Український національно-визвольний рух / В. Ф. Верстюк // УДЖ. – 2003. – № 3. – С. 72-77; Завальнюк, О. Селянство Кам’янецьчини і Українська влада (1918–1919) / О. М. Завальнюк // Кам’янецьчина в контексті історії Поділля: наук. збірник. – Кам’янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 6-10; Лозовий, В. Внутрішня і зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам’янецька доба) / Віталій Лозовий. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2005. – 224 с.; Лозовий, В. Місцеві органи влади УНР в Кам’янецьку добу

Директорії (червень-листопад 1919 р.) / В. С. Лозовий // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 283-285; Реєнт, О. Внутрішня політика Директорії / О. П. Реєнт // Історія України. – 2000. – Травень. – № 10. – С. 1-7; Солдатенко, В. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.; Васковський, Р. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / Ростислав Юрійович Васковський. – Дніпропетровськ, 1999. – 183 с.; Калакура, Я. Директорія УНР в Українській історіографії: від негативізму до глорифікації / Я. С. Калакура // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р. / ред. кол. Смолій В. А., Верстюк В. Ф., Завальнюк О. М. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 12-19; Яблонський, В. Від влади п'яти до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К. : Генеза, 2001. – 160 с.; Литвин, С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Х. Литвин. – К. : Видавництво ім. О.Теліги, 2001. – 638 с.; Стецюк, В. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.; Гай-Нижник, П. Налагодження державної служби в добу Української революції / П. П. Гай-Нижник // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: зб. текстів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2008 р.) / Головне управління державної служби України ; за заг. ред. А. Вишневецького. – К., 2009. – С. 37-91; Кравчук, О. Встановлення влади Директорії УНР на Поділлі (листопад-грудень 1918 р.) / О. М. Кравчук // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р. / ред. кол. Смолій В. А., Верстюк В. Ф., Завальнюк О. М. та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 205-219.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 20 – Арк. 2.

5. Вісник УНР. – Кам'янець-Подільський, 1919. – Ч. 5. – С. 4.

6. Галицький голос. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 12 жовтня. – Ч. 6. – С. 3; Вісник УНР. – 1919. – 4 березня. – Ч. 10. – С. 1.

7. Наша справа. (Орган Катеринославського комітету УСДРП). – 1918. – 29 листопада. – С. 2.

8. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 60 а. – Арк. 52.

9. Там само. – Спр. 68. – Арк. 100-101.

10. Там само. – Спр. 60 а. – Арк. 52.

11. Там само. – Спр. 608. – Арк. 1.

12. Там само. – Оп. 4. – Спр. 37. – Арк. 4 зв., 6.

13. Лозовий, В. С. Внутрішня і зовнішня політика Директорії УНР. – С. 110.

14. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 57. – Арк. 160.

15. Там само. – Спр. 58. – Арк. 8; Спр. 57. – Арк. 57.

16. Там само. – Спр. 683. – Арк. 21.
17. Там само. – Спр. 58. – Арк. 73.
18. Там само. – Спр. 57. – Арк. 156, 160.
19. Там само. – Спр. 68. – Арк. 14-14 зв.
20. Там само. – Спр. 57. – Арк. 27.
21. Там само. – Арк. 23; З'їзд волосних комісарів Кам'янець-Подільського повіту // Новини. – 1919. – 16 жовтня. – Ч. 1. – С. 2.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 8 зв., 9, 14.
23. Там само. – Спр. 663. – Арк. 10.
24. Лозовий, В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії УНР. – С. 111.
25. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 114.
26. Там само. – Спр. 70. – Арк. 14.
27. Лозовий, В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії УНР. – С. 115.
28. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2 – Спр. 5 – Арк. 8-11.
29. Там само. – Спр. 57. – Арк. 18.
30. Там само. – Спр. 70. – Арк. 14 зв.
31. Там само. – Спр. 67. – Арк. 83.
32. Там само. – Арк. 8.
33. Там само. – Арк. 15 зв.
34. Там само. – Спр. 402. – Арк. 6.
35. Там само. – Арк. 19 зв.
36. Там само. – Спр. 54. – Арк. 57.
37. Там само. – Спр. 402. – Арк. 6.
38. Там само. – Спр. 67. – Арк. 12; Спр. 68. – Арк. 30.
39. Там само. – Спр. 54. – Арк. 71.
40. Там само. – Спр. 510. – Арк. 8-8 зв.

Резюме

В статтє рассматривается организация института волостных комиссаров в период Директории Украинской Народной Республики на протяжении ноября 1918 – ноября 1920 гг.

Ключевые слова: волостные комиссары, государственные местные администрации, Директория, Украинская Народная Республика.

Одержано 10 листопада 2010 р.

**БЕЗПАРТІЙНІ КОНФЕРЕНЦІЇ
ЯК ФОРМА ПАСИВНОГО ОПОРУ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН
ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ У 1920–1924 рр.**

В статті здійснено аналіз діяльності безпартійних конференцій як пасивної форми антибільшовицької протидії українських селян у 1920–1924 рр.

Ключові слова: безпартійні селянські конференції, селянська опозиція, аграрна та продовольча політика більшовицької влади.

У умовах сучасного державотворення, становлення української спільноти та структуризації відносин між окремими соціальними групами та державою у всій своїй складності постала необхідність ґрунтовного дослідження антибільшовицького руху селян. Розкриття даного питання тісно пов'язане із пасивними формами протидії (приховування кількості врожаю, землі, реманенту та худоби, несплата податків в зазначений строк, самовільне розширення присадибних ділянок за рахунок націоналізованих земель, заняття самогоноварінням, контрабандистською діяльністю, непослух працівникам більшовицької влади, участь в заборонених торгівельно-бартерних операціях та ін.), з-поміж яких виділялася діяльність безпартійних селянських конференцій. Ці зібрання демонстрували бажання населення змінити політико-економічний курс держави через уникнення або ліквідацію встановлених більшовиками вимог у селі. Адже замість обіцяної землі, яку нова влада передала радгоспам та комунам, селяни отримали продрозкладку та розкол села у зв'язку із створенням КНС, що ліквідовувало стимули до праці. Україну охопила глибока політична, соціальна та економічна криза. Більшовицька влада, захоплена ідеями побудови соціалістичного суспільства (навіть через використання жорстокої карально-репресивної системи), досить довгий період не могла стабілізувати ситуацію у селі. В боротьбі за свої права селяни стали учасниками політичних процесів в країні.

Необхідно відзначити, що ця проблема залишається в історіографії малодослідженою й досі носить фрагментарний характер. Переважна більшість дослідників уникала аналізу діяльності безпартійних конференцій селян, про що свідчить, наприклад, двотомний нарис “Історія українського селянства” [12]. У колективних працях політичної історії України за редакцією, скажімо, В.Танцюри [19], І.Кураса [18], В.Салабая [20] практично заперечується активна участь селянства у тодішніх політичних процесах. Дослідники міжвоєнного періоду історії України О.Ганжа [1-2] та Ю.Котляр [14-16] доводять протилежне. Проте вказані роботи не вирішують в

повній мірі поставленої проблеми, що зумовлює потребу в більш ґрунтовному дослідженні.

Метою статті є дослідження пасивних форм протидії українських селян політиці більшовиків у перехідний період від курсу “воєнного комунізму” до нової економічної політики. Завданнями статті є, по-перше, характеристика діяльності безпартійних селянських конференцій як пасивної форми протидії більшовицькому режиму; по-друге, оцінка перспективності політичної соціалізації селян у формуванні демократичних ознак в умовах авторитарного режиму; по-третє, визначення ролі і місця засідань конференцій у формуванні соціально-економічного курсу більшовицької влади.

Револьюційні події початку ХХ століття, столипінська реформа, аграрні перетворення більшовиків, невіршеність земельного питання призвели до активізації селянства, його входження до політичної боротьби. Остаточне утвердження радянської влади в УСРР супроводжувалося потужним опором, насамперед з боку цієї найчисленнішої верстви населення. Селяни відмовлялися визнавати владу більшовиків, яка протягом 1917–1920 рр. неодноразово змінювалася, тому що вона примушувала їх виконувати і перевиконувати плани продовольчої розкладки [17, 67]. Проте, політика більшовиків передбачала залучення селянства на бік радянської влади. З одного боку, виконання цього завдання вимагало від них проведення масових заходів з роз’яснення своєї політики серед широких селянських мас, а це було можливо лише за умови скликання різноманітних зборів, конференцій тощо. Однак, з другого боку, саме такі збори могли стати місцем з’ясування селянами спільних інтересів, які далеко не завжди співпадали з інтересами радянського режиму, що і лякало тогочасну владу.

Ареною пасивної протидії селянства більшовицькому режиму стали безпартійні селянські конференції, скликання яких започатковано у 1920 р. За їх допомогою більшовицький режим розраховував, по-перше, відвернути селян від повстанської боротьби, по-друге, виявити настрої селян стосовно політики радянської влади, по-третє, сприяти посиленню впливу більшовиків у сільській місцевості.

На початку 1920-х рр. селянські конференції скликалися дуже часто. Вже 1920 року було проведено 117 безпартійних селянських конференцій різного рівня. На них розглядалися різноманітні питання більшовицької політики у селі. З метою піднесення статусу безпартійних конференцій практикувалася участь у їх роботі членів радянського уряду та ВУЦВК, відповідальних працівників. Однак швидко з’ясувалося, що більшовикам важко спрямовувати діяльність конференцій в потрібному для себе напрямку. Про це, зокрема, свідчать звіти губкомів КП(б)У про роботу селянських форумів, у яких представлені настрої селян.

Селяни-делегати на початку практикування таких акцій брали активну участь у їх роботі, намагалися вносити корективи до проектів резолюцій, заздалегідь підготовлених радянським апаратом. Вони пропонували свої рішення, які не завжди відповідали інтересам радянського режиму, і лише інколи домагалися їх прийняття. В березні 1921 р. делегати селянських конференцій Куп'янського повіту, що на Харківщині, прийняли резолюцію, суть якої зводилася до вимог негайного припинення громадянської війни; відміни монополії держави на реалізацію сільськогосподарських продуктів; сплати за фураж та інші товари, які забиралися у селян радянськими частинами по ринковим цінам; визнання України незалежною народною республікою.

Ситуація для більшовиків ускладнювалася й тим, що партійний склад перших конференцій був досить строкатим. Крім них, у роботі конференцій брали участь представники інших політичних партій – боротьбисти, укапісти, есери та інші. У ситуації не вигідної конкурентної боротьби більшовики часто вдавалися до різноманітних бюрократичних авантур. Наприклад, коли в лютому 1920 року на селянських конференціях Богодухівського повіту Харківської губернії більшість отримала есерівська резолюція, голосування було визнано недійсним через “неправильність голосування”. Розповсюдження даного явища було масовим. З метою безпеки більшовицької ідеології, доволі часто влада взагалі відмовлялася скликати конференції [2, 163-166].

Разом з тим, були й села, де спостерігалася абсолютна інертність селян в роботі конференцій. Наприклад, в 1920 р. таким було с. Маньківці, що на Уманщині [7, 19]. Позиція більшовиків ускладнювалася ще й тим, що радянський апарат не завжди забезпечував заздалегідь підготовлений підбір делегатів конференцій. Нерідко селяни, всупереч волі апарату, який займався організацією конференцій, обирали представників, які користувалися їх довірою і мали неабиякий авторитет у селі. Дуже часто це були представники заможного селянства. Тому з самого початку питома вага представників різних прошарків селян на конференціях характеризувалася перевагою заможників. Наприклад, у роботі селянських конференцій Ізюмського повіту Харківської губернії, яка відбувалася на початку 1920 року, прийняло участь 350 осіб. З них близько 40 незаможників, 50 заможників та 260 середняків [2, 166]. Останні в боротьбі за свої права прагнули більше посісти місць серед делегатів конференції. Для цього влаштовувалися бойкоти пропонованих радянським апаратом списків і висунення своїх представників у кандидати [8, 11]. Таке явище було характерне для багатьох сіл. Зокрема, у 1923 р. на селянських конференціях Білоцерківського, Хмельницького округів відповідно Київської та Подільської губернії заможники становили 10-15 %, а середняки – 45 % від загальної кількості делегатів.

Представники від бідноти залишалися в меншості. В подальшому питома вага заможників та середняків серед делегатів конференцій, а також географія їх участі, постійно зростали [1, 12].

На конференціях розгорталася гостра боротьба між делегатами від незаможних селян, яких підтримувала діюча влада, та представниками від заможного селянства. Так, в 1922 р. на більшості Подільських безпартійних конференціях, де були присутні заможні селяни, засідання проходили дуже складно [23, 104]. Спостерігалось слабе реагування незаможників на пропозиції заможників, що було спричинене незнанням основних економічних положень КНС та неспроможністю вирішити так звані земельні конфлікти. Сільська біднота не проявляла ініціативи у вирішенні тих чи інших справ. Особливо це стосувалося прикордонних губерній УСРР [9, 9]. Незаможники вважали, що радянська влада перестала підтримувати бідноту й вимагали продовження політики “розкуркулення заможного селянства”. Середняки, а особливо заможні делегати, висували вимогу передачі землі справжнім господарям, які в змозі її обробляти, а також виступали за ліквідацію КНС [2, 167]. При цьому, наприклад, у вересні 1922 р. на Брацлавщині на захист своїх прав заможники вигукували: “На конференціях усі рівні” [22, 45]. Цей процес набув апогею навесні 1924 р., коли на більшості безпартійних конференціях в Україні спостерігалися виступи заможників з вимогою їх правового зрівняння із незаможниками [21, 192]. Це зайвий приклад того, що заможні селяни доводили діючій владі свою активність. Вони прагнули до того, щоб безпартійні конференції становили собою реально діючу інстанцію, яка б раціонально вирішувала проблеми села.

Досить часто заможні селяни вдавалися до використання чинного законодавства і радянської судової системи. Наприклад, в Шепетівському окрузі Волинської губернії спостерігалася діяльність підпільних адвокатів, які вели в судах справи селян, обіцяючи їм звільнення від різних видів вилучення продовольчих надлишків та земельних ділянок. Адже ніякої роботи в окрузі не було проведено, хоча селяни навіть відправляли в місто Шепетівку “ходаків” за землеробами і збирали гроші на витрати по землеустрою. Майже в усіх повітах розгорнули свою роботу судово-земельні комісії, однак об’єм їх роботи не відповідав великій кількості поданих справ, що призвело до чергової хвилі скарг [9, 9].

На безпартійних селянських конференціях Ізяславського повіту Волинської губернії у серпні 1922 р. було відмічено прагнення заможних селян увійти до складу органів радянської влади. В той же час, обговорення різноманітних виробничих питань, пов’язаних з посівною компанією, відбувалося мляво. Вони вимагали зменшення розміру продподатку та зміни якісних характеристик зерна, яке підлягало здачі. У відповідь на це місцеві

органи влади ліквідували прийняті селянськими конференціями рішення як такі, що суперечили політиці радянської влади [10, 16].

Траплялися й випадки оскарження заможними селянами позбавлення їх права голосу на сільських зборах. Досить часто заможники та середняки об'єднувалися у спільні групи, виступаючи як противага незаможникам. Комосередки доносили про те, що на дванадцяти сільських радах вищезгаданого повіту відбувалися вибори, де, незважаючи на пропозиції волосних комуністичних осередків, було відхилено кандидатури незаможників і обрано “ретельних господарів” [10, 20]. 1920 року в с.Горбасів Проскурівського повіту Подільської губернії заможники під час обговорення питання про землеустрій не давали можливості висловити думку незаможникам. В с.Шебутинці того ж повіту рішення землеустрою села було зрівано заможними селянами. А в с.Пукляки Подільської губернії заможники настільки залякали незаможників, що останні й чути не хотіли про землеустрій. В 1920 р. у с.Цвіліхівці Гайсинського повіту тієї ж губернії заможні селяни залякували членів КНС, зазначаючи, що, при зміні влади, втоплять останніх в ставку [3, 35-36]. Таких випадків було чимало. Доходило навіть до того, що заможні селяни зривали збори, вимагаючи свого зарахування до КНС. Наприклад, таке явище спостерігалося в серпні 1920 р. в містечку Обухів Київської губернії [6, 22].

Селяни наполегливо вимагали зниження податку, скасування термінів та умов виконання задачі продподатку, ліквідації “ножиців цін”. У сфері земельної політики, з одного боку, звучали вимоги розігнати колективи, припинити переселення та відібрати землю у незаможників, бо останні здають її в оренду і, отримавши платню, не працюють. З другого боку, серед незаможників проявлялася тенденція до нового зрівняльного перерозподілу землі [2, 168]. В багатьох губерніях УСРР селяни масово висловлювали незадоволення поганою працею земельних відділів та відведенням заводів, фабрик кращих ділянок [23, 104]. Особливу увагу селян привертало питання діяльності низового радянського апарату, який необхідно було оновити для покращення результатів роботи [2, 169]. В деяких селах спостерігалися ворожі відносини між головами сільських рад та КНС [9, 9]. Наприклад, в 1922 р. продподаткова робота в Проскурівському, Новоушицькому та Кам'янецькому повітах Подільської губернії проходила надзвичайно повільно. Одна з причин цього – нездатність досягнути співпраці партійних та адміністративних органів між собою [11, 30]. На безпартійних селянських конференціях в Ізяславському повіті Волинської губернії, що проходили з 22 по 28 лютого 1923 р., йшлося про незадовільну роботу міліції й народного суду. Також порушувалася проблема масового пияцтва та процвітання корупції в державних органах влади у Ганопільській волості вищезгаданого повіту [10, 1, 4].

Безпартійні селянські конференції, які відбулися вкінці липня 1923 р. в усіх районах Шепетівського округу Волинської губернії, виявили опір селянства запровадженню гужової повинності у грошовій формі. На селянських конференціях Волинської та Київської губерній прозвучали зауваження селян щодо їх проведення російською мовою. Критикували селяни й запровадження єдиного податку у грошовій формі. Ряд конференцій вимагали більш періодичних зібрань. Влада негативно реагувала на ці пропозиції. Спостерігалися напружені відносини між сільськими радами та КНС, а також випадки протистояння демобілізованих червоноармійців із заможниками з приводу земельного поділу за рахунок останніх [9, 8, 9].

На безпартійних конференціях, що проходили в першій половині жовтня 1923 р. у Криворізькому та інших повітах Катеринославської губернії, було порушено питання щодо розподілу землі, бажання селян уникнути здачі продовольчого та інших податків, в тому числі на право торгівлі, продовольчої підтримки голодуючих у Росії тощо [4, 3]. А на конференціях, які відбулися в липні 1924 р. у Новоград-Волинському районі Волинської губернії, селяни емоційно реагували стосовно питань зниження оподаткування худоби, припинення експорту хліба за кордон в зв'язку із поганим врожаєм [5, 2], висловлювали невдоволення зростанням спекуляції, бездіяльністю місцевого самоврядування у скасуванні пільг незаможним селянам, вимагали переробити списки оподаткування, критикували тих радянських службовців, які приховували оподатковане продовольство і не відповідали за це перед законом, оскільки належали до партії більшовиків [5, 35 зв., 36, 38 зв.]. Поряд з цим, на конференціях селяни висували вимоги на перспективу: рівні виборчі права для робітників і селян, пропорційне представництво селян у державних установах або, в найбільш радикальних випадках, передачу частини влади селянству, зокрема перетворення селянських конференцій в самоврядні з'їзди [2, 171], вимагали дозволу на створення кооперативного селянського союзу та селянських профспілок [15, 176; 21, 192].

Прояв незадоволення селянства аграрною і продовольчою політикою більшовиків, яке взяло активну участь у діяльності безпартійних конференцій, а також масова непокора у організації будь-яких зібрань влітку 1924 р., частково пов'язана із неврожаєм, змусили владу вдатися до радикальних методів управління сільським господарством [21, 199]. Проголошений восени 1924 р. курс "Обличчям до села" дещо змінював акценти в політиці більшовиків. За положенням "Про виборчі права громадян та порядок проведення виборів", прийнятим у вересні 1924 р., селяни-власники отримали реальну можливість увійти до складу рад і зсередини підривати підвалини більшовицького режиму в українському селі. Вже у наступному році ЦК КП(б)У змушений був неофіційно визнати: замість союзу

незаможника з середняком фактично склався союз середняка із заможником [15, 171].

Таким чином, ці та інші факти засвідчили, що селянські конференції виходили з-під контролю більшовицького режиму і базувалися на антирадянських цінностях. Вони ставали тим місцем, де селянство вголос заявляло про свої вимоги, відкидало аграрну і продовольчу політику більшовицької влади та шукало виходу з економічної скрути [2, 172]. Йшлося про посилення прагнення селянина-виробника розширювати власне господарство та розвивати ринкові відносини у селі, що кардинально суперечило політичним планам більшовиків [13, 61]. Діяльність безпартійних конференцій в першій половині 1920-х років сприяла політичній соціалізації селян в дусі активістського руху, який був опозиційним більшовицькій владі, і, як наслідок, призвела до зміни аграрної та продовольчої політики більшовицької влади й стала вагомим плацдармом вирішення кризових питань соціально-економічного розвитку країни у другій половині 1920-х рр.

Джерела та література:

1. Ганжа, О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму УСРР / О. І. Ганжа. – К. : НАНУ, П України, 1996. – 42 с.

2. Ганжа, О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К. : Б. в., 2000. – 208 с.

3. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-925. – Оп. 8. – Спр. 53. Политические и экономические обзоры, доклады и оперативно-разведовательные сводки отдела Государственного политического управления (02.01–20.02.1920 г.). – 333 арк.

4. Державний архів Дніпропетровської області (Громадські організації). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1451. Отчёты о проведении безпартійных конференций по губернии (12.10.1923 г.). – 6 арк.

5. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р-326. – Оп. 2. – Спр. 52. Протоколы крестьянских конференций Барановского, Миропольского и Новоград-Волынского районов, отчёт Любарского райисполкома о проведении конференций крестьян (12.06.1924–01.09.1925 гг.). – 44 арк.

6. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р. 1. – Оп. 1. – Спр. 59. Копії постанов та наказів Київського політревкому. Копії протоколів повітового та волосних з'їздів ревкомів та КНС, засідань волосних та сільських ревкомів, сільських КНС, загальних зборів громадян сіл Київського повіту. Доповідна записка інструктора губревкому про політичний стан в Київському повіті. Зведення про роботу відділів Київського політревкому за серпень-грудень 1920 р. Листування з Київським політревкомом та волревкомами про збір продрозкладки, організацію КНС, Боротьбу з бандитизмом. Список членів Хотівського волревкому (08.09–18.12.1920 р.). – 286 арк.

7. ДАКО. – Ф. Р. 1. – Оп. 1. – Спр. 134. Копії протоколів засідань президії Уманського повітревкому. Звіти, зведення та доповідні записки інструкторів Уманського

повідомств про роботу повітревкому, б/б, політичний та економічний стан в повіті за 1920 р. (02.08–23.12.1920 р.). – 136 арк.

8. Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр. 193. – Т. 1. Отчёт-доклад о деятельности Киевского губернского отдела ГПУ за 1923 г. – 117 арк.

9. Державний архів Хмельницької області (Громадські організації) (далі – ДАХО (ГО)). – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 12. Сводка особого осведомления информационного Подотдела управления делами Совета Народных Комиссаров СССР о политическом и экономическом состоянии губерний Украины (29.09.1923 г.). – 16 арк.

10. ДАХО (ГО). – Ф. П. 205. – Оп. 1. – Спр. 22. Протоколы беспартийных крестьянских конференций (25.02–28.03.1923 г.). – 93 арк.

11. ДАХО (ГО). – Ф. П. 287. Новоушицкий уездный комитет КП(б)У. – Оп. 1. – Спр. 31. Перечень важнейших постановлений бюро Подольского Губкома КП(б)У, сводки о политическом состоянии Донецкой, Киевской, Одесской и Черниговской губернии, отдельных уездов Подолии (01.01–01.11.1922 г.). – 38 арк.

12. Історія українського селянства. Нариси. В 2 т. / За редакцією Берегового В. Т., Бойко Ю. І. [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.

13. Капустян, Г. Опір українського селянства політиці правлячого режиму наприкінці 1920-х рр.: маловідомий епізод / Г. Капустян // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 1. – С. 60-65.

14. Котляр, Ю. В. Від “військового комунізму” до нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю. В. Котляр // Миколаївщина: літопис історичних подій (65-річчя утворення Миколаївської області присвячується) / За заг. ред. Шитюка М. М. – Херсон : ОЛДІ-Плюс ; Миколаїв : ТОВ “УГПГ ГмБХ”, 2002. – С. 288-301.

15. Котляр, Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю. В. Котляр. – Одеса : ТОВ “Від”, 2004. – 354 с.

16. Котляр, Ю. В. Селянські організації і політичні об’єднання на Півдні України в період НЕПу / Ю. В. Котляр // Наукові дослідження в контексті історичних проблем. – Миколаїв ; Одеса : ТОВ “Від”, 2003. – Т. 1. Історія та краєзнавство. – С. 111-130.

17. Петренко, В. І. Причини селянської війни проти більшовиків в Україні у 1920–1922 рр. (на матеріалах Поділля) / В. І. Петренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця : Б. в., 2002. – Вип. 4. – С. 67-71.

18. Політична історія України. XX століття. У 6 т. / За ред. Кураса І. Ф., Шаповала Ю. І., Левенець Ю. А., Котигоренко В. О. [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920 рр.). – 465 с.

19. Політична історія України / За ред. В. І. Танцюри. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. – 488 с.

20. Політична історія XX ст. / За ред. В. Ф. Салабай, Л. О. Панчук, Я. А. Титаренко [та ін.]. – К. : КНЕУ, 2001. – 376 с.

21. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД (1918–1939 гг.). Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – Т. 2. 1923–1929 гг. – М. :

РОССПЭН, 2000. – 1168 с.

22. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1073. Анкети уездных комитетов КП(б)У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Киевская, Кременчугская, Николаевская, Подольская, Харьковская и Черниговская губернии) (08.06–04.10.1922 г.). – 91 арк.

23. Там само. – Спр. 1175. Отчёты, доклады, обзоры Подольского губкома КП(б)У о партийном и советском строительстве, состоянии профессиональных союзов и комсомольской организации, б/б и партийной работе в частях Красной армии, переизбрании органов потребкооперации и проведении волостных, уездных беспартийных конференций (13.02–31.12.1922 г.). – 135 арк.

Резюме

В статье проведён анализ деятельности беспартийных конференций как пассивной формы антибольшевистского противостояния украинских крестьян в 1920–1924 гг.

Ключевые слова: беспартийные крестьянские конференции, крестьянская оппозиция, аграрная и продовольственная политика большевицкой власти.

Одержано 4 листопада 2010 р.

УДК 94(477)“1919/1939”:323.3(477.8)

О.М.Палилюкьо

ФАХОВА ДОПОМОГА ГРОМАДСЬКИХ УСТАНОВ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛЯНСТВУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У 1919–1939 рр.

В статті розглядаються основні ідеї становлення громадської агрономії в організації сільськогосподарського виробництва в західноукраїнських землях під владою Польщі після закінчення Першої світової війни.

Ключові слова: селянство, аграрна політика, сільськогосподарська освіта, громадська агрономія, Східна Галичина, західноукраїнські землі.

Засади діяльності громадських організацій з впровадження сільськогосподарських знань у Галичині зазначеного періоду формувались на основі теоретичних досліджень, господарського досвіду і традицій громадсько-агрономічної практики. Висвітлення теоретичного та практичного

аспектів цієї діяльності і є метою цієї статті. Об'єктом дослідження є теоретична агрономічна думка в Східній Галичині у міжвоєнний період, предметом – шляхи пошуку оптимальних засобів розширення і наближення агрономічної діяльності до безпосередніх господарів.

Важливе значення мала співпраця селянських господарств з громадськими діячами, подвижниками у справі поширення фахових сільськогосподарських знань на селі. Серед них були К.Мацієвич, В.Доманицький, який, зокрема, вважав своїм обов'язком знайомити галицьку українську громадськість із теорією та практикою громадської агрономії та допомагати реалізувати її завдання на західноукраїнських землях. Він співпрацював з сільськогосподарським товариством “Сільський господар” через листування, друкував статті в часописах, пересилав академічні доповіді на з'їзди, наради, конференції.

Фундаторами, які успішно поєднували практичну і науково-пропагандистську діяльність, були західноукраїнські агрономи Ю.Павликовський, Є.Храпливий, А.Романенко. Ними робився наголос на проблеми у формуванні аграрної політики, змісту і значення громадсько-агрономічної діяльності, напрямках, методах і засобах агрономічної допомоги. Їх праці мали прикладний характер, ґрунтувалися на аналізі, узагальненні, систематизації місцевого матеріалу та практичної роботи сільськогосподарських товариств Східної Галичини.

Найважливішим результатом агрономічної допомоги селянству стало вироблення в умовах Речі Посполитої Польської теоретичних засад регіональної української національної економічної політики. Серед української громадськості Галичини панувала думка, що, оскільки Польська держава не враховує інтересів українського народу, необхідно розвивати власне національне життя. Ю.Павликовський, його ідеолог, писав, що розвиток українського національного життя означав “суму змагань і осягів народу в ділянці духовної і матеріальної культури, гармонійності їх цілості та формування матеріальних і духовних основ рідної цивілізації” [1, 4]. Він наголошував, що “основою, на якій народ буде своє вільне життя, є ділянка культурна, економічна, політична. Всі вони важні, та найважливіша з них – ділянка економічна” [2, 35]. Переконавав громадськість, що “з духовної темноти можна вийти через освободження її з кліщів матеріальної нужди” [3, 6]. Українці повинні добиватися права формувати і проводити в життя засади власної економічної політики. Обґрунтовувалася ідея господарського націоналізму і “боротьби за право на економічний розвиток” [4, арк. 3], розбудови в рамках Речі Посполитої Польської “національного господарства на власних матеріальних і моральних можливостях” [5, арк. 29]. З економічної нужди край міг вийти лише через піднесення видатності на-

родного господарства, створення можливостей праці для українців шляхом побудови нових промислових і торговельних підприємств. “Тому мусимо братися енергійно до концентрації розпорошеного народного капіталу і приступити з виробленою програмою до оборони рідної землі” [2, 36].

Господарським, суспільним і національним питанням українського народу стало формування національної аграрної програми. Вона включала “оборону життєвих потреб хліборобської верстви, ...працю організованих сил народу над добуттям землі, над розповсюдженням і поглибленням знання сільськогосподарської культури, над підношенням видатності та прибутковості сільськогосподарського виробництва” [6, 36]. Принциповою основою було визнання індивідуальної приватної власності. Ю.Павликівський зазначав: “Індивідуальне приватновласницьке господарство є типовим, глибоко у психіці українського рільника вкоріненим поняттям, підставовим звеном існування і розвою сільськогосподарської культури” [6]. Він вважав, що обмеження прав українців на землю має суспільно-політичні та національні наслідки. У працях “Земельна справа у Східній Галичині”, “В обороні рідної землі” та “За землю Батьківщини” вчений обґрунтував природні, історичні, економічні права українців на споконвічну спадщину – землю своєї національної території [7].

Земельне питання для української нації мало особливе значення не тільки тому, що українці – практично всі хлібороби, але й тому, що іноземці змінюють етнічне обличчя української землі, а це знищує джерела відродження народу. “На всіх західноукраїнських землях повинен підвестися поважний і зрівноважений голос трудового народу в обороні рідної землі” [7, 68].

Західноукраїнські агрономи були прибічниками теорії трудового господарства, переконаними, що земельна реформа повинна створити не лише самоокупні, але й виробничо-товарні господарства. Перехід навіть всієї земельної власності у трудові руки ніколи не забезпечить підвищення продуктивності сільського господарства. Його поступ можливий на основі громадсько-агрономічної діяльності, що, будучи складовою аграрної політики, має особливе значення для подолання дефектів, зміцнення і реорганізації трудових господарств, збільшення їх продуктивності, інтенсивності, формування за промислово-виробничим типом [8, 13].

Головним ідеологом громадської агрономії на західноукраїнських землях став С.Храпливий. У книзі “Шляхи праці нашої суспільної агрономії” (1931 р.), написаній для популяризації ідей громадської агрономії серед західноукраїнського громадянства, він доводив, що господарське відродження села можливе за умов раціонального ефективного господарювання, тому громадська агрономія – реальна допомога селянству. “Найобширніше поле праці нашої суспільної агрономії залишається в опіці над індиві-

дуальним селянським господарством... Суспільна агрономія старається за організацію праці і капіталів, за влучні технічні методи праці, за налагодження організованої доставки всього потрібного в господарстві та за налагодження організованого збуту продуктів сільського господарства... зробити господарство селянина рентовним, дати йому змогу прожити з ріднею, а в кінці щоби зробити його як продуцента і продавця незалежними від приватної торгівлі і переводити її в організованих формах” [9]. Дослідник зазначав, що громадсько-агрономічні заходи через сприяння інноваційному розвитку виробництва розв’язують приватногосподарські проблеми – піднесення продуктивності та прибутковості, культури і добробуту селянських господарств. Одночасно вони реформують міжгосподарські відносини, допомагають входженню селянських господарств у ринкову економіку, забезпечують сталість сільськогосподарського виробництва і розширюють внутрішній ринок для промислових виробів, отже – забезпечують народногосподарські потреби країни. Громадська агрономія показує селянину шляхи збільшення доходності господарства при залученні мінімальних засобів, що є в його розпорядженні [9, 4].

Виходячи з положення про право українського народу керувати своїм господарським життям, реалізація національної аграрної програми і громадсько-агрономічна діяльність сільського господарства планувалися за участю організованих народних мас. Українські агрономи вважали основою агрокультурного поступу свідому організованість і творчу господарську ініціативу, самодіяльність хліборобського населення: самопомогу, самоосвіту, самовиховання, самоуправління тощо. Піднесення господарського і культурного рівня селянських господарств може відбуватися лише з ініціативи самого господарського населення й агрономів, які його обслуговують. У міру того, як селяни будуть сприймати культурні прийоми ведення господарства, буде зростати їх ініціатива щодо впровадження цих заходів і пристосування до місцевих умов. Формою господарської самодіяльності селянства є господарські асоціації, у тому числі товариства сільського господарства і кооперативні спілки, що ініціюють заходи з культурно-господарського піднесення села, визначають програму праці агрономічних організацій уряду і самоврядування, є опорними пунктами праці агрономів. Ю.Павликовський, оцінюючи значення концентрації господарської самодіяльності українського селянства в створенні сільськогосподарського товариства “Сільський господар” і сільськогосподарської кооперації, писав, що вони, “не заперечуючи приватної власності, не вражаючи українського рільника, спроможні підносити українських хліборобів на вищий щабель господарської і громадської культури, стати творцями національної господарської організації” [6, 36]. Об’єднання селян у “Сільському

господареві” створювало можливості свідомо й організовано захищати їх соціальні й економічні позиції, забезпечити безпосередні агрокультурні запити. Чим організаційно і фінансово сильнішим буде товариство, тим ефективнішим буде його вплив на державну політику, тим свідомішою буде участь селян у сільськогосподарському виробництві. “Сільський господар” і українська кооперація, як національні господарські організації, разом з просвітніми і молодіжними товариствами, політичними партіями, програми яких враховували життєві інтереси села, створювали організовані сили народу для здійснення національного життя. Агрономи зазначали, що суспільне сприяння селянському господарству є обов’язковою умовою його зростання. “Багато краще було б замість на нарадах, сходинах, зборах та вічах виголошувати загальні фрази про силу і витривалість селянства, казати про те, що ми без нього нічого, та про те, що воно для нас таке миле, – звернути увагу на реальну допомогу нашому селянству через суспільно-агрономічну працю” [9, 20].

Організаційною основою агрономічної допомоги населенню повинні були стати агрономічні організації: урядова, місцевого самоврядування, сільськогосподарських товариств і спілок. Українські агрономи обґрунтовували необхідність власної агрономічної організації “Сільського господаря”. Об’єднання в одній організації агрономів і селян, зацікавлених у поширенні агрокультурних досягнень, проведенні агрономічної роботи, через осередки цієї організації дозволяло б отримати агрономічну допомогу найширшим верствам хліборобського населення і забезпечити тісний зв’язок агрономів з практичними господарями.

Були вироблені теоретичні основи програми і планів роботи агрономічної організації: врахування потреб масового сільського господарства, а не окремих господарів; доступність і лаконічність, відповідність тим засобам, які є в розпорядженні господарств і агрономічної організації, її кількісному складу; визначення пріоритетних напрямів праці, обґрунтування типу і конкретної реорганізації господарств; науковий аналіз місцевих умов. Необхідні агрономічно-статистичні дослідження сільського господарства, вивчення природничо-історичних і економічних умов, землеволодіння і землекористування, галузей сільського господарства, стану селянських господарств. Це дозволить безпомилково визначити систему агрозаходів і забезпечити наступність у роботі. Є.Храпливий наголошував, що громадська агрономія “приносить тоді користь, коли вона оперта на випробуваних способах і методах праці. Треба не раз цілих десятиліть, щоби установити цей зміст агрономічної роботи в поодиноких районах” [10, 10].

Є.Храпливий видав ряд історико-економічних досліджень: “Плекання рогатої худоби у Східній Галичині. Нарис за час від 1880 р. до 1930 р.”

(1933 р.) і “Сільське господарство Галицько-Волинських земель” (1936 р.), “Карпатська Україна в числах” (1939 р.) і “Господарство Холмщини й Підляшшя” (1941 р.). На основі аналізу господарських і природних умов регіону, земельних відносин, конкретних природно-господарських районів, галузевої структури поміщицького і селянського сільськогосподарського виробництва автор зробив висновок, що “суспільна агрономія – єдиний шлях рятування селян з голоду і нужди” [11, 20]. Рекомендації щодо доцільності розвитку і розміщення галузей рослинництва та тваринництва, спеціалізації окремих районів, системи громадсько-агрономічних заходів для піднесення продуктивності селянських господарств були використані при опрацюванні програми діяльності “Сільського господаря”. Дослідження господарської культури західноукраїнських етнічних територій стали значним внеском в українську історико-економічну науку, вчення про господарську просторову економетрію і регіоніку – в українську економічну та історичну думку [12].

Агрономи сільськогосподарських товариств сприяли виробленню програми агрономічного вивчення окремих господарств і повітів в цілому: “...обслідування кількості і якості ґрунтів та їх розміщення, стану живого і мертвого інвентарю, приблизної грошової спроможності господарств, віддалення їх від ярмаркового міста і залізниці, стан доріг, оплата за робочий день, можливості здобуття дешевої енергії, взаємовідносини між господарями, кількість і сила місцевих хліборобських організацій” [13].

Особлива увага приділялася аналізу методів громадсько-агрономічної діяльності. Є. Храпливий у монографічній праці “За хліборобську справу. Про те, як оснóвувати кружки та філії “Сільського господаря” та як в них працювати” [14-16] зазначав, що агрономічна допомога надавалася господарям, які організовували і вели приватне господарство за власною волею і розумінням. Він охарактеризував методи впливу на розум і свідомість хліборобів: просвітницький (позашкільне поширення знань шляхом теоретичного навчання через усну і друковану пропаганду), практичне навчання через показові заходи і наочний приклад у напрямі поліпшення господарства, змагально-заохочувальний, організаційно-виробничий. Розглянув конкретні заходи і засоби, що були в розпорядженні агронома: лекції, бесіди, курси, преса і фахова література, виставки, екскурсії, показово-демонстраційні заходи і господарства, інформаційно-консультативні й агросервісні послуги, наголошував, що головне в роботі агрономічної організації – переконати селян у перевагах того чи іншого заходу, довести його більшу вигідність.

Теоретична агрономічна думка концентрувалася на аналізі організаційно-господарської діяльності агрономів, завданням якої було реоргані-

нізувати економічний уклад села на нових прогресивних началах. Конкретно це повинно проявлятися в організації самопомоги і самодіяльності селян, пошуках оптимальних засобів розширення і наближення агрономічної діяльності до безпосередніх господарів через мережу гуртків сільськогосподарських товариств різних галузей сільського господарства, а потім на їх основі – нових хліборобських організацій (професійних, виробничих, збутових), сприянні кооперації, вивченні техніки, організації і бюджету селянських господарств, зміні їх виробничої структури.

Джерела та література:

1. Павликівський, Ю. “Сільський господар” і кооперація / Ю. Павликівський // Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – № 15-16. – С. 4.

2. Павликівський, Ю. Виступ на II Конгресі українського Національно-демократичного об'єднання 20 листопада 1926 р. / Ю. Павликівський // Діло. – 1926. – № 261. – С. 35-36.

3. Павликівський, Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху / Ю. Павликівський. – Львів : НТШ, 1934. – С. 6.

4. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 3.

5. Там само. – Спр. 606. – Арк. 29.

6. Павликівський, Ю. Аграрна справа на західноукраїнських землях. – Львів : НТШ, 1934. – 68 с.

7. Павликівський, Ю. Земельна справа у Східній Галичині. Короткий історичний і економічний огляд земельного питання та сучасний його стан / Ю. Павликівський. – Львів : НТШ, 1934. – 19 с.; Павликівський, Ю. В обороні рідної землі / Ю. Павликівський. – Львів : НТШ, 1936. – 73 с.

8. Павликівський, Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху / Ю. Павликівський. – С. 13.

9. Храпливий, Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії / Є. Храпливий. – Львів : Накладом т-ва “Сільський господар”, 1931. – 35 с.

10. Храпливий, Є. Як піднести наше хліборобство. Про співпрацю кооперації, “Сільського господаря” і культурно-освітніх установ у ділянці суспільної агрономії / Є. Храпливий. – С. 12.

11. Храпливий, Є. Сільське господарство Галицько-Волинських земель / Є. Храпливий. – Львів : Накладом видавничої Кооперативи “Нове село”, 1936. – 44 с.

12. Злупко, С. М. На чагах рідної землі / С. М. Злупко. – Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – С. 71-85.

13. Волинець, Б. Планова агрономічна робота та способи її ведення / Б. Волинець // Кооперативна республіка. – 1928. – № 7-8. – С. 340.

14. Храпливий, Є. За хліборобську справу. Про те, як основувати кружки та філії “Сільського господаря” та як в них працювати / Є. Храпливий. – 245 с.

15. Волинець, Б. Планова агрономічна робота та способи її ведення / Б. Волинець // Кооперативна республіка. – 1928. – № 7-8. – С. 340-346.

16. Храпливий, Є. За хліборобську справу. – 245 с.

Резюме

В статье рассматриваются основные идеи становления общественной агрономии как общественно-экономического производства в западноукраинских землях под властью Польши после окончания Первой мировой войны.

Ключевые слова: крестьянство, аграрная политика, сельскохозяйственное образование, общественная агрономия, Восточная Галичина, западноукраинские земли.

Одержано 4 листопада 2010 р.

УДК 908+378](477)"19":323.281

В. О. Савчук

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст.)

У статті досліджується питання особливостей політики радянської влади стосовно історико-краєзнавчого руху в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. Акцентовується увага на формах і методах, до яких вдалося радянське керівництво з метою знищення демократичного, національно зорієнтованого краєзнавства.

Ключові слова: університети, політичне переслідування, краєзнавчий рух, товариства, популяризація, політизація.

Розвиток краєзнавства в 20–30-і роки ХХ ст. був невіддільним від діяльності університетської професури, університетів, які були центрами розвитку краєзнавства. Як відомо, історія розвитку університетів в Україні була складною. На початку 20-х років вони були ліквідовані, що негативно позначилося на розвитку фундаментальної науки й краєзнавчому русі.

Сучасна історіографія в Україні звертається до проблем негативних наслідків ліквідації університетів для культосвітнього простору. Характерною є робота О.Ю.Парфіненко, у якій аналізується ця проблема через призму журнальної публіцистики 20–30-х років¹. Проблему ліквідації науково-

дослідних установ Всеукраїнської Академії наук досліджувала Н.П.Ставицька². Окремі питання політичного тиску на українську інтелігенцію, яка успішно працювала на ниві краєзнавства, розглядали О.С.Рубльов³, О.О.Удод⁴, О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк⁵, В.С.Прокопчук⁶. Однак узагальнюючі праці, присвячені проблемі ліквідації університетів як чинника політичного тиску на стару професуру й на краєзнавчий рух, відсутні.

У пропонованій статті робиться спроба визначити головні віхи цієї проблеми в зіставленні з історико-краєзнавчим рухом у РСФРР 20–30-х років ХХ ст.

Однією з відмінних рис освітнього простору Української СРР на початку 1920-х років була відсутність такої важливої ланки, як університети. Як стверджує О.Ю.Парфіненко, головною причиною цього був постулат про те, що в радянському суспільстві наука покликана служити завданням пролетаріату. Отже, на практиці культивувалися установки на створення робітничим класом “власної”, “нової”, “пролетарської” науки⁷. Як бачимо, тут є в наявності політичний контекст. Саме із цієї позиції університети розглядалися як “ворожі” й “націоналістичні”, як одна з політичних надбудов класового суспільства, як механізм ідеологічного гноблення робітничого класу, як символ старого суспільства.

Керівництво УСРР, аргументуючи свої дії курсом на підтримку педагогічних кадрів, реорганізує університети в інститути народної освіти, а згодом в інститути соціального виховання. Слід зазначити, що в дискусії, що розгорнулася в педагогічній пресі з приводу ліквідації університетів, брали участь автори, переважна більшість із яких мали вищу освіту, у тому числі й університетську. Одним із самих активних був заступник наркома освіти Я.П.Ряпо, що люто критикував як “стару” систему освіти, так і “старі” університети. Критика дореволюційних університетів спрямовується на їх соціальну обмеженість та класову сутність. Фактично в інтерпретації критиків університети виступають в якості структур, на яких ґрунтувалася система самодержавства. З ліквідацією дореволюційних форм організації вищої освіти, тобто університетів, пов’язувалося зміцнення досягнень революції й створення нового суспільного ладу.

З діяльністю університетів тісно був пов’язаний історико-краєзнавчий рух. В РСФРР університети збереглися як у регіонах, так й у центрі. Особливо важливу роль грали Московський і Ленінградський університети. Саме там були утворені два наукових центри з керівництва історико-регіональними пошуками, які стали ініціаторами організації місцевих товариств з вивчення краю та утворили Центральне бюро краєзнавства (ЦБК) для керівництва ними. У 20-і роки ЦБК ініціювало проведення 4 Всеросійських краєзнавчих конференцій. Цей же орган засновує два друкованих видання

– “Краєзнавство” й “Вісті ЦБК”, на сторінках яких з узагальнюючими статтями, виступали провідні вчені. Ці зусилля дозволили перетворити краєзнавство в масовий рух.

По-іншому складалася історія краєзнавства в УСРР. Лише у 1925 році тут відбулася перша й остання Всеукраїнська конференція з краєзнавства, що обрала Український комітет краєзнавства. Принцип його формування був іншим, ніж у РСФРР, і ґрунтувався на галузевій, тобто виробничій, основі. Якщо періодичні видання російських краєзнавців “Радянське краєзнавство” проіснували до 1935 року, то журнал УКК “Краєзнавство” виходив лише з 1927 по 1930 рр. Академічні комісії із краєзнавства, яких було 4, науково-дослідні кафедри, структури Всеукраїнської академії наук працювали роз’єднано, дублюючи одне одного, спиралися на обмежене коло ентузіастів в регіонах.

Водночас варто зазначити, що українське краєзнавство мало свої характерні відмінності. По-перше, загальнонаціонального звучання воно набуло в період Української революції. По-друге, краєзнавство України формувалося спочатку під потужним пресом антиукраїнської політики, а надалі – в атмосфері постійного недовір’я з боку більшовицької влади, яка навішувала йому ярлики “націоналізму”, “патріархальщини”, “аполітичності”. По-третє, на відміну від російського, краєзнавство України не отримувало державних асигнувань, а існувало на кошти його організаторів і меценатів. По-четверте, українське краєзнавство, як загальнонаціональна субстанція, формувалося в умовах гострого політичного протистояння 1917–1920 рр. Звідси перед ним, в першу чергу, гостро постало питання збереження національно-культурної спадщини в період військового лихоліття. І останнє: краєзнавство України через історичну специфіку не було єдиним організмом, воно складалося з різних шкіл і, на жаль, їх ідеологи та ініціатори дуже часто через амбітність створювали непотрібну конкуренцію, напруженість в стосунках, що уміло використала влада в період політичних репресій.

У той же час краєзнавство в 20-х роках пустило потужне коріння в суспільне життя. Воно звертало увагу на гострі проблеми дослідження історії, на збереження історико-культурної спадщини, розвиток народних традицій. Його характерною відмінністю було ще і те, що воно мало глибоке наукове підґрунтя. Серед організаторів краєзнавчих центрів були відомі в Україні учені: Д.І.Багалій, М.С.Грушевський, П.А.Тутковський, М.І.Яворський, А.П.Новіцький, А.М.Лобода, С.С.Дложевський, Ф.І.Шміт, А.Ю.Кримський, В.І.Вернадський, С.О.Єфремов, В.М.Перетц, К.Й.Студінський, М.Є.Слабченко, В.О.Гериневич та інші. З іншого боку – всі інститути Всеукраїнської Академії наук активно співпрацювали з добро-

вільними позаштатними кореспондентами. Тільки в Комісії з вивчення Правобережної України, наприклад, було більше 150 добровільних помічників, Кабінеті національних меншин – близько 200, а Етнографічна комісія в 1929 році мала близько 2000 кореспондентів⁸.

Це стало першопричиною того, що після ліквідації університетів політичному тиску піддається і краєзнавство, щодо якого державні структури проводять політику подвійних стандартів. Спочатку (початок 20-х рр.) ця політика велася у контексті процесів “радянзації” українського суспільства. Державні структури, з одного боку, проголошують принцип рівноправності в діяльності громадських організацій, з іншого боку – з особливою підозрою ставляться до краєзнавчих центрів, які виникли в дореволюційний час. Методом перереєстрації вони створюють навколо них вакуум недовіри й підозри. Структури, які носили релігійний характер, тобто церковні історико-археологічні товариства, закриваються. Переслідуванню та політичному шельмуванню піддаються професорські кадри, які закладали основи наукового краєзнавства в товариствах і були широко відомі в Україні й за її межами. Ідеологічний тиск відчувають організації “Просвіта”, які в період царської реакції, під час Української революції, відігравали значну роль у дослідженні історії, збереженні пам’яток, популяризації української мови й творів українських письменників, розвитку етнографічних дослідів, збереженні самобутніх народних традицій, були своєрідними центрами українознавства. Цей тиск в 1923 р. закінчився повним закриттям “Просвіт”.

У середині 20-х рр. підходи державних структур до організації краєзнавства зазнають змін. Підтримка надається тим краєзнавчим осередкам, які у своїй діяльності відмовлялися від дослідження національно-культурних аспектів, а в основу роботи поклали так званий “виробничий принцип”, що засвідчила дискусія між членом УКК К.В.Дубняком і академіком РАН С.Ф.Ольденбургом. Так, перший 21 липня 1926 р. в газеті “Известия” опублікував статтю “Нові шляхи краєзнавчої роботи”, в якій пропонував в краєзнавчій роботі дотримуватися виробничого принципу, перепідпорядкувати керівництво краєзнавчим рухом Держплану⁹. З ідеями, запропонованими в цій статті, не погодився голова ЦБК Росії (центрального бюро краєзнавства) академік С.Ф.Ольденбург. У відповідь на статтю К.В.Дубняка в цій же газеті він в різкій формі виступив проти підміни пріоритетів в краєзнавстві.

Інший член Українського комітету краєзнавства Д.Зайцев, продовжуючи захищати ідеї виробничого краєзнавства, стверджував, що простою формою краєзнавчої роботи є спостереження. Він радив уважно придивлятися до селянина, який має бджоли, спостерігати за станом озимини,

організовувати дослідження вологості ґрунтів. Цим так само, на його думку, мають займатися і наукові організації краєзнавства¹⁰.

Зацікавленість влади у зміні вектора краєзнавчого руху особливо проявилася під час підготовки до проведення першого Всеукраїнського з'їзду з краєзнавства. Уперше ідею необхідності його проведення висунув відомий вчений-краєзнавець, що завідував кафедрою Харківського ІНО, Д.К.Зеленін. У 1923 році він звернувся до Народного комісаріату освіти України з листом, у якому запропонував провести такий з'їзд, мотивуючи це тим, що в Російській Федерації краєзнавчі конференції вже відбулися як у Всеросійському, так й у регіональному масштабах.

Пройшло майже 2 роки, а ідея вченого так і не реалізувалася повністю. Із понад 15 напрямків досліджень, які він пропонував обговорити на з'їзді, державні структури залишили лише один – дослідження продуктивних сил. Саме під таким кутом зору 28-31 травня 1925 року пройшла Всеукраїнська конференція. Про негативне ставлення державних структур до її організації й проведення свідчить, наприклад, незначна кількість її учасників (лише понад 100 чол.), що стало однією із причин конституювання її не з'їздом, а конференцією. Як відомо, ця конференція вибрала керівний орган – Український комітет краєзнавства. Однак він складався не з досвідчених краєзнавців, практиків і науковців, які набули досвіду у різних товариствах, а формувався за представницьким принципом методом кооптацій: від НКО, ЦК Комсомолу, ЦК національних меншостей, Інституту географії й т.п. Такий підхід продемонстрував намагання влади обмежити діяльність Українського комітету краєзнавства, спрямувавши його зусилля на дослідження лише продуктивних сил в Україні.

Історія Українського комітету краєзнавства як історія краєзнавчого руху в цілому переконливо свідчить, що ці структури не могли існувати в політичній атмосфері того часу. Влада негативно ставилася до організацій і установ, діяльність яких базувалася на сповідуванні національних пріоритетів. Про це свідчать її спроби підпорядкувати політичному впливу Всеукраїнську академію наук.

Під виглядом демократизації, наближення до державних завдань, економічного та ідеологічного життя, посилення впливу комуністів-учених на ВУАН в середині 20-х років здійснюється політичний тиск. Формується ставлення до академії як до “вогнища буржуазної української культури”. Подібна політика проводилася стосовно різних краєзнавчих організацій, особливо тих, які виникли в 1917–1920 роках. Їх намагалися розформувати, влаштовуючи багаточисленні перереєстрації. Виявляється недовіра і до наукових шкіл, які виникли на початку 20-х років. Їх кількість так само намагалися обмежити. Так, на засіданні Комісії, організованої Наркоматом

освіти для розгляду штатів наукових установ 1 вересня 1924 року підкреслювалося, що в Україні існує близько 50 наукових товариств, але підтримати їх субсидіями можна лише за умови зменшення їх кількості до 20. Переслідуванню, політичному шельмуванню піддаються старі професорські кадри, які створювали базу наукового краєзнавства і були відомі в Україні і за її межами.

У цей час влада намагається привнести у краєзнавчий рух такі форми організації, які відповідали її меті та завданням. 6 квітня 1921 року “з метою вивчення нових борців і будівничих комуністичної громади, досвіду великої боротьби пролетаріату України і його комуністичної партії” була утворена “Комісія з історії Української революції й комуністичної партії” (істпарт)¹¹. На 1925 рік в Україні вже діяло 20 місцевих істпартвідділів у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Луганську, Запоріжжі, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Єлисаветграді, Донецьку, Херсоні, Артемовську, Кам’янці-Подільському, Конотопі й т.п.¹². Результатом їхньої діяльності став збір документів з історії революційної боротьби, видання низки збірників і створення музеїв революції¹³.

Наприкінці 20-х рр. відбуваються кардинальні зміни в підходах до організації краєзнавчого руху в Україні, які засвідчили, що період ліберального ставлення й терпимості закінчився. Владні структури починають здійснювати неприкритий тиск, у першу чергу на науковців, об’єднаних у Всеукраїнській академії наук, які були рушійною силою історико-краєзнавчого вивчення регіонів. У березні 1927 року ЦК КП(б)У ухвалює рішення щодо реорганізації ВУАН. Головною метою було витіснення з академії тих кадрів, які сповідали ідеї національно-культурного розвитку. Згортається діяльність тих комісій, навколо яких згуртовувалися сотні аматорів-краєзнавців з регіонів. Шляхом цькування окремих членів ВУАН створюється вакуум навколо установ академії, більшість яких в 1930 році реорганізуються. Довше всіх в системі ВУАН проіснувала кафедра історії української культури, очолювана академіком Д.І.Багалієм. Вона була реорганізована в науково-дослідний інститут, що після смерті видатного вченого в 1934 році ліквідується.

Поступово ліквідуються й самодіяльні краєзнавчі структури в регіонах. Владу вже не задовольняло те, що більшість із них, сприйнявши нові правила гри, фокусувала свою діяльність на дослідженні суцього виробничих проблем. У 1932 році перестає функціонувати Український комітет краєзнавства. Не врятувало краєзнавчий рух і нав’язування йому такого напрямку, як дослідження історії фабрик і заводів, рішення про створення якого було прийнято ЦК ВКП(б) 10 жовтня 1931 року. Однак, комісії, обов’язком яких була підготовка літописів виробничих колективів, не виконали

поставлених перед ними завдань у силу того, що краєзнавчі центри вже покинули ті, хто тривалий час працював у них ефективно. Самодіяльність краєзнавчих організацій, демократичність, опора на національні культурні пріоритети настільки турбували владу, що вона ініціює появу нових краєзнавчих структур, таких як товариство краєзнавців-марксистів. Політизація остаточно знекровила краєзнавчий рух, політизація призвела до його повного організаційного занепаду.

У середині 30-х років у деяких регіонах, які мали досвід організації краєзнавчих досліджень, вживаються заходи щодо реанімації краєзнавчого руху. Так, наприклад, 11 квітня 1936 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У приймає рішення “Про роботу краєзнавчого товариства й про заходи для широкого розвитку самодіяльного краєзнавчого руху в області”. В ухваленому рішенні підкреслювалася необхідність швидкої появи такої структури і були поставлені конкретні завдання, визначені виконавці, зокрема обком комсомолу, обласний відділ народної освіти й т.п. Однак це рішення не було виконано, і вищезгадане товариство так і не приступило до роботи.

Середина 30-х років була найбільш трагічним періодом для краєзнавства. Саме у цей час сотні його організаторів у всіх регіонах України були піддані політичному “перевихованню” і репресіям. Так влада показувала, що на цьому етапі їй не потрібні організації, у яких сповідується принцип демократизму і пріоритетними є питання національно-культурного розвитку, вивчення рідної мови, культури, збереження пам’ятників історії. Усі ці напрямки дослідження згортаються, лише збереглася фольклорна проблематика у діяльності окремих шкіл й окремих науковців.

Таким чином, державна політика в суспільній сфері на прикладах ставлення влади до краєзнавчого руху в 30-х роках пройшла декілька етапів. Якщо на першому етапі влада ще толерантно ставилася до існування різних товариств, мирилася з їх демократизмом, зверненням до досліджень актуальних проблем регіонів, активною роботою зі збереження пам’ятників культури й природи, то, починаючи з кінця 20-х років, вона рішуче змінює своє ставлення до краєзнавства. Розпочинаються політичні переслідування як краєзнавців, так і краєзнавчих організацій. Усе більше й більше застосовуються адміністративні важелі впливу на краєзнавчий рух. Із середини 30-х рр. такий вплив переростає у політичні репресії, які пройшлися практично по всіх регіонах і торкнулися найяскравіших постатей поціновувачів рідної історії, мови, культури, традицій. Терміни “краєзнавство”, “краєзнавчий рух”, “краєзнавчі центри” надовго зникають із ужитку як у засобах масової інформації, так й у наукових публікаціях.

Примітки:

1. Парфіненко, О. Ю. Проблема “ліквідації” університетів України в радянській журнальній публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років : автореф. дис. канд. іст. наук / О. Ю. Парфіненко. – Запоріжжя, 2007. – С. 8.
2. Ставицька, Н. П. Ліквідація науково-дослідних установ ВУАН з дослідження національно-культурних установ України (II пол. 1920–1930-х рр.) / Н. П. Ставицька // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 34-36.
3. Рубльов, О. С. Лідер “істориків-марксистів” України (М.І.Яворницький) / О. С. Рубльов // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 300-301.
4. Удод, О. О. Історія в дзеркалі аксеології. Роль науки і освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х рр. / О. О. Удод. – К. : Генеза, 2000. – 289 с.
5. Бажан, О. Г. Історія під пресом ідеології / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, О. С. Рубльов // Зневажена Кліо. – К., 2005. – С. 3-27.
6. Прокопчук, В. С. Від “зоряності” – до занепаду: українське краєзнавство кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. / В. С. Прокопчук // Краєзнавство. – 2006. – № 1-4.
7. Парфіненко, О. Ю. Проблема “ліквідації” університетів України в радянській журнальній публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років : автореф. дис. канд. іст. наук / О. Ю. Парфіненко. – Запоріжжя, 2007. – С. 8.
8. Етнографічний вісник. – 1929. – № 6. – С. 5.
9. Известия. – 1926. – 21 июля. – С. 5.
10. Краєзнавство. – 1927. – № 3. – С. 3.
11. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр. : зб. документів. – К., 1959. – Том 1. 1917 – червень 1941 рр. – С. 112.
12. Літопис революції. – 1925. – № 5-6. – С. 331.
13. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р. 99. – Оп. 1. – Спр. 799. – Арк. 30.

Резюме

В статтє исслєдуєтєя вопрос особенностєй полїтїкї советской властї отностєльно исторїко-краєведческого двїжєнїя в 20-х – первой половїне 30-х гг. Акцентїруєтєя вниманїє на формах и методах, к которым прїбєгло советское руководство с целью уничтожєнїя демократического, национально сорїєнтїрованного краєведєнїя.

Ключєвые слова: унїверситєты, полїтїческое прєслєдованїє, краєведческое двїжєнїє, общєства, популярїзация, полїтїзация.

Одержано 4 листопада 2010 р.

**ОРГАНІЗАЦІЯ САНИТАРНО-КУРОРТНОГО ЛІКУВАННЯ
В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ
У 20–30-х рр. ХХ ст.**

В статті розглядаються організаційні основи профілактичної допомоги застрахованим. Аналізується порядок направлення, відбору, проїзду та перебування хворих в санаторіях та курортах.

Ключові слова: курорти, лікарсько-контрольна комісія, медичне страхування, медичний відбір, профспілки, санаторії, соціальний відбір.

Сьогодні в Україні відбуваються дискусії стосовно доцільності запровадження медичного страхування. Висловлюються різні полярні точки зору щодо його ефективності. Не надаючи перевагу жодній із сторін, пропонуємо здійснити історичний екскурс у 1920–1930-ті рр., коли в Радянській Україні функціонувала страхова медицина. Зокрема, у своїй статті автор поставив за мету розкрити організаційні основи санаторно-курортного лікування як одного із напрямків медичного страхування.

Визначена автором проблема не була предметом спеціального дослідження. В той же час, у 1920–30-х рр. з'явилися окремі нариси соціального страхування, підготовлені фахівцями даної галузі¹. Законодавча основа організації санаторно-курортного лікування відображена у збірках нормативних актів². Практичні поради застрахованим подано у довідниках³. Окремі аспекти висвітлені у загальних працях із соціального страхування⁴.

Одним із напрямків реалізації медичного страхування 1920–1930-х рр. було надання санаторно-курортної допомоги застрахованим. Ще декретом РНК РСФРР від 6 квітня 1919 р. всі лікувальні місцевості та курорти були націоналізовані та оголошені власністю держави.

Санаторії організовувалися як висококваліфіковані лікувальні установи, які поряд із фізичними методами лікування застосовували і клінічні. В залежності від характеру діяльності санаторії поділялися на декілька типів: стаціонарні, нічні, денні, санаторії-табори. За місцезнаходженням санаторії були курортними та місцевими. За напрямками лікування: туберкульозні, кардіологічні, шлунково-кишкові, психоневрологічні, гінекологічні, кожні, урологічні. Нововведенням більшовиків були нічні санаторії (профілакторії), які вперше з'явилися в Україні у 1924 р. На 1939 р. їх нараховувалося біля 300⁵. На переконання більшовицьких лідерів, санаторії повинні існувати лише для робітників, оскільки “пролетаріат є не лише головним виробничим класом, але й класом, що приведе все людство до перемоги над

капіталістичним ладом”⁶. Більшість існуючих санаторіїв (80%) були пристосовані для боротьби із туберкульозом. Розподіл місць в санаторіях залежно від видів лікування розподілявся так: кліматичне лікування – 24,8%; бальнеологічне (водне) – 54,2%; грязеве – 18,6%; кумисне – 2,4%⁷.

Головне призначення курортів полягало в їх природних лікувальних властивостях. В залежності від характеру таких властивостей курорти поділялися на: кліматичні, з мінеральними водами, з лікувальними грязями. Іноді на курортах використовували спеціальні електро-світло-водо-радіо-рентгено-лікування. Існували курорти загальнодержавного та місцевого значення.

Загальне керівництво з управління курортами покладалося на Головне курортне управління (Головкурупр), в УСРР – Українське курортне управління (Укркурупр). У 1918–1921 рр. відбувається централізація курортної справи, після чого розпочинається період розгортання курортного будівництва. З утворенням СРСР загальнодержавні курорти, що знаходилися на територіях союзних республік, передавалися у відання відповідних народних комісаріатів охорони здоров’я. В період НЕПу курорти загальнодержавного значення здавалися на правах оренди державним органам, громадським, кооперативним організаціям та приватним особам. Окрім того, частина ліжок знаходилася на держбюджеті і розподілялася, головним чином, між селянами⁸.

З самого початку забезпечення профілактичних закладів планувалося здійснювати за державний кошт. Однак вимушений перехід до НЕПу з його госпрозрахунковим принципом вніс свої корективи. Через фінансові труднощі з 1924 р. утримання санаторіїв і курортів було знято із державного забезпечення. Через відсутність коштів санаторно-курортне лікування опинилося під загрозою ліквідації. За рішенням радянсько-партійного керівництва весь тягар матеріального утримання даних установ переносився на профспілки та страхові каси. У 1924–25 р. витрати на профілактику сягали 6,6% усіх витрат страхових кас, в 1925–26 р. – 4,8%, 1926–27 р. – 4,9%, 1927–28 р. – 5,1%⁹.

Профспілки за рахунок спеціально зібраних коштів у 1924–25 рр. відкрили перші свої установи. Особливе значення при цьому мала діяльність профспілок із укладення колективних договорів із господарськими органами, під час яких профспілки вимагали спеціальних відрахувань на оренду санаторних ліжок. У листопаді 1926 р. за угодою між ВЦРПС, НКП, ВРНГ господарські органи були звільнені від сплати профспілкам відсотків на санаторно-курортну допомогу. З цього часу головну роль в утриманні санаторіїв для робітників відігравали страхові каси, які виділили для цього значну частину своїх коштів. Окрім матеріальної участі, профспілки та страхкаси очолили роботу з організації санаторного лікування робітників.

Вони розподіляли місця, проводили відбір хворих, виробляли обіжники та інструкції для керівництва, розглядали скарги хворих. За кошти страхових кас здійснювалася і оплата проїзду хворих¹⁰.

Для досягнення плановості у справі організації санаторно-курортної допомоги, НКП УСРР своїм циркуляром від 5 січня 1925 р. пропонував страховим органам використовувати кошти, спеціально виділені із Всеукраїнського запасного фонду соціального страхування, а також із місцевих фондів пенсій і допомог. Відпуск коштів передбачався: для утримання місцевих санаторіїв; на оренду ліжок на курортах загальносоюзного та українського курортних управлінь. Усі кошториси затверджувалися виключно Головоцстрахом УСРР. Звітність щодо фінансування профілактичних установ надавалася страхорганами щомісячно, не пізніше 15 числа, за формами, встановленими Головним управлінням соціального страхування УСРР¹¹.

Постановою ЦВК та РНК СРСР від 23 жовтня 1925 р. санаторії, що перебували у віданні Центрального управління соціального страхування та його місцевих органів, звільнялися від деяких місцевих податків: з нерухомості, майна, транспортних засобів¹². З 1 квітня 1926 р. на профілактичні установи не поширювалися державний промисловий, прибутковий податки, гербовий та інші збори¹³.

Значна увага приділялася відбору та направленню застрахованих на лікування. Головним завданням при цьому був соціально-класовий принцип відбору осіб, які потребували медичної та профілактичної допомоги. Загальний порядок відбору й направлення хворих на санаторно-курортне лікування встановлювався Інструкцією НКТ СРСР від 14 березня 1925 р. У ній зазначалося, що відбір хворих на санаторно-курортне лікування проводиться через органи лікарняного контролю страхових кас. Виявлення хворих, що потребували курортного лікування, проводилося протягом року в порядку поточної роботи як лікарями лікувальних установ і диспансерів, так і лікарсько-контрольним апаратом страхових кас. Такі хворі направлялися до лікарів-консультантів страхових кас, які здійснювали попередній відбір¹⁴.

Остаточне рішення про направлення на санаторно-курортне лікування приймалося як за медичними показами, так і за соціальною ознакою лікарсько-контрольною комісією (ЛКК) на підставі детального розгляду матеріалів (обліково-санаторних карт, засвідчених підписами лікувального й страхового лікарів, з доданими медичними даними, дослідженнями й аналізами). ЛКК викликала хворих відповідно до розподілу місць, не пізніше як за два тижні до строку фактичного відрядження¹⁵.

Соціальний відбір у ЛКК проводився спільно з представниками профспілкових організацій. ЛКК приймала остаточне вирішення про направлення хворих на курорт за медичними показами, керуючись даними со-

ціального відбору, із врахуванням виробничого моменту і страхової доцільності. Професійні спілки при направленні хворих із посвідченнями лікувальних установ у відбірну комісію губстрахкаси мали керуватися директивою ВЦРПС про те, що із загальної кількості хворих, що направлялися на курорти, мало бути не менше 80% робітників, решта місць відводилися для службовців і відповідальних працівників та членів сімей застрахованих. При порушенні даного співвідношення голова губернської страхової каси притягувався до відповідальності, а для губернії зменшувалася кількість санаторно-курортних путівок¹⁶.

Із передачею соціального страхування у відання ВЦРПС профспілкові організації зобов'язувалися видавати путівки робітникам і службовцям за рахунок соцстраху виключно за рішенням загальних профспілкових зборів. Списки осіб, яким надавалися путівки, доводилися до відома всіх працівників даного підприємства. Перевага при отриманні путівок надавалася, в першу чергу, передовикам виробництва, незалежно від стажу роботи. Для інших категорій працюючих путівки видавалися тільки тим робітникам і службовцям, які пропрацювали на даному підприємстві не менше 2 років і мали не менше 5 років виробничого стажу. При цьому в першу чергу путівки надавалися кращим ударникам, кваліфікованим робітникам провідних професій на даному підприємстві, членам профспілки¹⁷.

Постановою ВЦРПС від 7 березня 1938 р. стахановцям та ударникам гарантувалося першочергове та переважне право на отримання путівок в санаторії та на курорти. Преміювання путівками дозволялося лише при наявності медичних показів. Путівки працівникам видавалися не пізніше ніж за два тижні до початку терміну їх дії, а в окремих місцевостях – за місяць¹⁸.

За неправильну видачу путівок винні притягувалися до кримінальної і матеріальної відповідальності як за розтрату та зловживання службовим становищем. Путівки вважалися цінними документами і зберігалися ФЗК нарівні із грішми та чековими книгами¹⁹. Правильність отримання і видачі путівок здійснювали ревізійні комісії ФЗК із залученням страхового активу, щомісячно перевіряючи правильність отримання, видачі і зберігання, ведення обліку та звітності. Невикористані путівки поверталися у профорганізацію²⁰.

Санаторно-курортному лікуванню підлягали хворі з втратою працездатності. Покази для санаторно-курортного лікування мали бути підтверджені довгочасним і всебічним спостереженням і обстеженням. Не підлягали санаторно-курортному лікуванню хворі на лихоманку та важкохворі, а також такі особи, які перенесли захворювання, яке не порушує їх працездатності²¹.

Направлення на санаторно-курортне лікування хворих на туберкульоз вирішувалося у тубдиспансерах, шляхом організації внутрішніх лікарських

комісій із обов'язковою участю у них лікарів страхкаса та ради соціальної допомоги. Хворі, що прибували на курорти за власний кошт, обов'язково проходили через ЛКК²².

Відбір туберкульозних і венеричних хворих для кліматичного лікування проводився лікувальними консультаціями при відповідних диспансерах. У місцевостях, де відсутні лікувальні комісії, відбір здійснював лікар. Попередній відбір інвалідів праці на курортне лікування проводився через Бюро лікарської експертизи. Остаточний відбір і направлення хворих на курорти здійснювала лікарсько-контрольна комісія. При направленні на курорти південного берегу Криму – спеціальна курортно-відбірна комісія²³.

За постановою РНК СРСР від 9 серпня 1937 р. для санаторно-курортного лікування за путівкою, наданою фабзавкомом безкоштовно, надавалася відпустка. У її термін входили основна та додаткові відпустки. На додаткову кількість днів, необхідних для санаторно-курортного лікування, видавалися лікарняні листки. Вони видавалися лише санаторно-курортними комісіями за двома підписами, безпосередньо перед від'їздом на лікування. При зверненні за лікарняним листком робітник чи службовець надавав: путівку, витяг із постанови ради соціального страхування чи фабзавкому про безкоштовне надання путівки; довідку адміністрації про тривалість чергової та додаткової відпусток²⁴.

Продовження перебування в санаторії (понад термін) допускалося лише в тих випадках, коли на кінець терміну виписки робітник чи службовець був непрацездатний внаслідок захворювання. Крім того, в туберкульозних санаторіях у виняткових випадках допускалося продовження перебування непрацездатних хворих, яким це було необхідно для відновлення працездатності. Таке продовження допускалося лише з попередньої згоди організації, що видала путівку, та на термін не більше одного місяця²⁵.

Відібраний через ЛКК хворий, направлений на санаторно-курортне лікування, отримував через апарат страхкаси санаторну карту (подорожню), де вказувався діагноз хвороби, завірений підписами та печаткою комісії, лікарняний листок та проїзні документи до місця призначення. Всі хворі, направлені на курорти й санаторії Цусстраху, повинні були мати такі довідки: 1) про відпустку з причин хвороби; 2) про суму виданої хворому допомоги з причини тимчасової непрацездатності; 3) про видані хворому проїзні документи та 4) про попередження хворого про курортну оплату. Відповідальність за всі непорозуміння, що могли виникнути через відсутність всіх зазначених відомостей, покладалися на страхкасу, що направляла хворого на лікування. Статкарта хворому не видавалася²⁶.

Хворі, що направлялися до тубсанаторіїв Народного комісаріату охорони здоров'я та Головоцстраху, отримували на руки в закритому конверті

обмінні карти за встановленим зразком, копії яких залишалися в тубдиспансері в історії хвороби особи. Без обмінної карти хворий до санаторію не приймався. Всі тубсанаторії мали при виписці хворого обов'язково заповнити поворотну карту й в закритому конверті видати її на руки хворому для передачі в тубдиспансер²⁷.

Хворі, що прибували в санаторії та на курорти із запізненням більш як на сім²⁸, а згодом – п'ять, днів без поважних причин, позбавлялися права на курортне лікування²⁹.

Кожному хворому, що направлявся на курорт з путівкою Цусстраху, страхові каси видавали два проїзних посвідчення встановленої форми для поїздки до місця відпочинку та зворотній поїзд. Такі посвідчення виготовляло Центральне Управління Соціального Страхування і розсилало страховим органам разом із санаторними квитками. Поїзд на українські курорти (Одеса, Бердянськ, Слов'янськ і інші) оплачували: страхова каса в один кінець за дійсною вартістю поїзду залізницею, на підставі офіційної довідки залізничної каси; на зворотній поїзд – органи Головоцстраху. Поїзд до санаторіїв місцевого значення здійснювався цілком за кошти страхкас³⁰.

Постановою Президії ВЦРПС від 15 березня 1936 р. встановлювався єдиний порядок оплати вартості поїзду в санаторії, на курорти та будинки відпочинку за путівками соцстраху. Так, при заробітний платі до 200 крб. застрахований сплачував 15 крб. за поїзд в будинки відпочинку та 30 крб. – в місцеві санаторії. Особи із заробітком від 200 до 300 крб. сплачували 50 крб.; від 300 до 400 – 75 крб.; від 400 до 500 – 100 крб.; від 500 до 600 – 150 крб.; понад 600 крб. – оплачували поїзд за власний рахунок, незалежно від його вартості. Оплата вартості поїзду проводилася виплатними пунктами фабзавкомів перед від'їздом на курорт за письмовою заявою застрахованого. У вартість поїзду не входили суми за страхування життя та інші збори у вигляді доплати за білет³¹. Оплачуваний час знаходження в дорозі при поїздки в санаторії становив 7-10 днів. За Постановою Президії ВЦРПС від 15 липня 1936 р. за путівки, які надавалися в будинки відпочинку, безкоштовно встановлювалася плата в розмірі 20% вартості путівки³². Від сплати звільнялися учні шкіл ФЗУ та підлітки, працюючі на підприємствах³³, вагітні матері та матері із грудними дітьми³⁴.

Отже, з переходом до НЕПу організація та фінансування санаторно-курортної допомоги здійснювалася за рахунок страхових органів. Якщо медичним відбором визначалися підстави для лікування, то соціальний відбір забезпечував переважну більшість місць в санаторіях та на курортах для робітників провідних галузей промисловості. Чинним законодавством визначався порядок направлення, відбору, поїзду та перебування хворих в профілактичних установах.

Примітки:

1. Баевский, И. Дома отдыха, санатории, курорты и здоровье застрахованных / И. Л. Баевский. – Изд. 3-е. – М. : Вопросы труда, 1928; Баевский, И. Врачебно-контрольные комиссии: Популярный очерк для страховых уполномоченных / И. Л. Баевский. – М. : Вопросы труда, 1924; Вигдорчик, Н. Методика врачебно-страховой экспертизы / Н. А. Вигдорчик. – М. : Вопросы труда, 1928; Милютин, Б. Санатории и дома отдыха страховых организаций (1924–1925) / Б. Т. Милютин. – М. : Вопросы труда, 1925.

2. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине / Под общей редакцией И. И. Фреймана. – Харьков : Вопросы труда, 1926; Туровский, Ф. Я. Основные законы по труду и социальному страхованию. В вопросах и ответах / Ф. Я. Туровский ; Под ред. В. Ф. Сикорского, Н. Р. Вейсгант. – М. : Профиздат, 1938; Фрейман, И. И. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування / І. І. Фрейман. – Харків : Питання праці, 1929.

3. Трефилов, И. М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным / И. М. Трефилов. – Изд. 2-е. – М. : Вопросы труда, 1927; В помощь страховому работнику. Справочник постановлений и распоряжений по выдаче пособий и пенсий застрахованным и по оказанию лечебной помощи. – М. : Издание дорстрахкассы. – 1928; Справочник по вопросам труда и социального страхования / Составили: Фурман М., Данилевич В. – М. : Вопросы труда, 1939.

4. Караваев, В. В. Социальное страхование в СССР / В. В. Караев. – Изд. 2-е, доп. и переработ. – М. : Госюриздат, 1959; Барит, А. Основы социального страхования / А. Барит, Б. Милютин. – М. : Профиздат, 1938; Наумов, Н. М. Советское социальное страхование. Как получать обеспечение / Н. М. Наумов, А. М. Либерман. – М. : Издательство профсовета, 1928 та ін.

5. Караваев, В. В. Социальное страхование в СССР. – С. 85.

6. Баевский, И. Дома отдыха, санатории, курорты и здоровье застрахованных. – С. 19.

7. Забелин, Л. В. Социальное страхование в жизни рабочего СССР / Л. В. Забелин. – М. : Гострудиздат, 1930. – С. 69.

8. Трефилов, И. М. Страховик. – С. 239.

9. Баевский, И. Дома отдыха, санатории, курорты и здоровье застрахованных. – С. 48.

10. Там само. – С. 45.

11. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. – С. 254.

12. СУ СССР. – 1925. – № 74. – С. 544.

13. Известия ЦИК СРСР. – 1926. – 21 мая.

14. В помощь страховому работнику. – С. 85.

15. Баевский, И. Л. Врачебно-контрольные комиссии. – С. 96.

16. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. – С. 244

17. Инструкция о порядке распределения, выдачи и учёта путёвок на курорты, в санатории и дома отдыха фабрично-заводскими и местными комитетами. – М., 1935. – С. 4.
18. Барит, А. Основы социального страхования. – С. 167.
19. Инструкция о порядке распределения, выдачи и учёта путёвок на курорты, в санатории и дома отдыха фабрично-заводскими и местными комитетами. – С. 6.
20. Туровский, Ф. Я. Основные законы по труду и социальному страхованию. – С. 158.
21. Фрейман, I. I. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – С. 128.
22. Вигдорчик, Н. А. Методика врачебно-страховой экспертизы. – С. 103.
23. Наумов, Н. М. Советское социальное страхование. – С. 98.
24. Справочник по вопросам труда и социального страхования. – С. 107.
25. Туровский, Ф. Я. Основные законы по труду и социальному страхованию. – С. 156.
26. Фрейман, I. I. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – С. 128.
27. Милютин, Б. Т. Санатории и дома отдыха страховых организаций (1924–1925). – С. 66.
28. Інструкція про відбір і направлення хворих в санаторії Цусстраху та курорти від 14 березня 1925 р. // Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. – С. 244.
29. Инструкция о порядке распределения, выдачи и учёта путёвок на курорты, в санатории и дома отдыха фабрично-заводскими и местными комитетами. – С. 5.
30. Фрейман, I. I. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – С. 126-127.
31. Караваев, В. Пособия по социальному страхованию. – С. 127.
32. Бюлетень ВЦСПС. – 1936. – № 13. – С. 2.
33. Там само. – 1937. – № 6. – С. 3-4.
34. Там само. – № 11. – С. 2.

Резюме

В статье рассматриваются организационные основы профилактической помощи застрахованным. Анализируется порядок направления, отбора, проезда и пребывания больных в санаториях и курортах.

Ключевые слова: курорты, врачебно-контрольная комиссия, медицинское страхование, медицинский отбор, профсоюзы, санатории, социальный отбор.

Одержано 18 листопада 2010 р.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1946–1951 рр.)

На основі архівних матеріалів у статті проаналізовано запровадження та функціонування радянської моделі охорони здоров'я у західноукраїнському селі у повоєнний період.

Ключові слова: система охорони здоров'я у західноукраїнському селі, районна лікарня, дільнична лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт.

Одним із найбільш важливих та об'єктивних елементів оцінки соціально-побутової інфраструктури будь-якого регіону є особливості організації та функціонування охорони здоров'я. Із приєднанням західноукраїнських земель до складу СРСР на останніх було розпочато запровадження радянської моделі охорони здоров'я (розробленої акад. О.М.Семашко в 1919 р.). Однак, Друга світова війна не тільки перервала, але й загальмувала цей процес, який було відновлено лише у повоєнний час. У період з 1946 по 1950 рр. у західноукраїнських селах передбачалося створити розгалужену мережу медико-санітарних закладів, підвищити якість надання медичної допомоги населенню, досягнути повної ліквідації небезпечних інфекційних захворювань, суттєво знизити смертність серед селян.

Дана проблема знайшла висвітлення у вітчизняній історіографії¹. Радянська історична література акцентувала увагу на проблемах і труднощах дорадянської системи охорони здоров'я у Західній Україні, перебільшувала досягнення передової радянської моделі надання медичної допомоги селянам у повоєнний період. Сучасна українська історіографія намагається об'єктивно висвітлити кількісні і якісні характеристики сільських медичних закладів, з'ясувати реальні проблеми і труднощі їх функціонування у західноукраїнському селі². Джерельним матеріалом для даного наукового дослідження стали профільні публікації періодичних місцевих часописів та архівні матеріали (акти, звіти перевірки, рішення обласних та селищних рад про стан медико-санітарного обслуговування трудящих та ін.) із Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) й Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО).

Особливості застосування радянської моделі охорони здоров'я у західноукраїнських селах Тернопільської, Львівської, Станіславської та Чернівецької областей стали домінуючими у даному дослідженні.

Вивчення джерел дозволило нам здійснити аналіз та порівняльну характеристику сільської лікувальної мережі східного та західного регіонів Ук-

раїни, а також охарактеризувати ступінь укомплектованості лікувальних дільниць лікарським та середнім медичним персоналом (табл. 1).

Таблиця 1. Стан сільської лікувальної мережі Східних та Західних областей України (на 1941 та 1946 рр.)³

Критерії характеристики	На 01.01.1941	На 01.01.1946	
Лікарні	Східні обл.	1071	996
	Західні обл.	109	161
Фельдшерські, акушерські та фельдшерсько-акушерські пункти	Східні обл.	7491	6192
	Західні обл.	913	1532
Аптеки	Східні обл.	1187	922
	Західні обл.	227	165
Аптечні пункти	Східні обл.	5168	5543
	Західні обл.	192	452

Виходячи з даних, наведених в таблиці, про стан сільської лікувальної мережі на 01.01.1941 р., можна стверджувати про кількісну перевагу сільських медичних закладів східних областей України над аналогічними закладами західних областей. Так, співвідношення сільських лікарень (ФАП), аптек (аптечних пунктів) у східних та західних областях складало – 9,8:1 (8,2:1), 5,2:1 (12,2:1) відповідно. Станом на 01.01.1946 р. зазначені співвідношення були наступними – 6,1:1, (4:1), 5,6:1 (12,2:1). Наведені вище дані свідчать про зменшення кількості лікарень та ФАП в східних областях у 1946 р. щодо 1941 р. та тенденції до збільшення кількості даних лікувальних закладів у західних областях. Кількість аптек та аптечних пунктів у областях, які порівнюються, залишилася відносно незмінною.

У перші роки після війни найголовнішим завданням, яке потребувало неабияких зусиль з боку радянських органів влади, стало відновлення зруйнованих медичних закладів і створення їх оптимальної мережі у західноукраїнському селі. Незважаючи на те, що відбудова сільських лікувальних закладів у західному регіоні відбувалася значно швидше, ніж у східних областях (як видно з даних таблиці), все ж не вдалося досягти оптимальної кількості лікарень, амбулаторій, фельдшерсько-акушерських пунктів у сільській місцевості. Наприклад, у Станіславській області на 1951 рік не було відкрито жодної дільничної лікарні у Коржівському, Яремчанському й Снятинському районах. Із 34 районів Станіславської області у 20-ти зовсім не було лікарень⁴.

Мережа медичних закладів у західноукраїнському селі залишалася неоптимальною та недостатньо ефективною щодо надання медичної допомоги. Свідченням цього є те, що “в ряді районів Станіславської області є по одній-дві лікарні. За медичною допомогою колгоспнику, який проживає

на території такого району, потрібно звертатися до лікарні, розташованої за 15-20 км. У Жаб'євському районі один медичний працівник обслуговує дільницю у радіусі 12-15 км⁵. Більш розгалуженою була мережа медичних закладів у Львівській області. Тут на початку 50-х років лише у трьох районах не було лікарень⁶. В цілому, забезпеченість сільського населення лікарняними ліжками у західних областях України на початку 50-х років було доведено до 1,9 ліжка-місця на тисячу населення при нормі 3⁷.

Проблему покращення роботи медичних закладів було розглянуто на Всесоюзній нараді з охорони здоров'я, яка відбулася у квітні 1949 р. Вона сформулювала такі головні принципи подальшого поліпшення медичного обслуговування сільського населення: сільська лікарняна дільниця повинна стати закладом, де жителі села зможуть отримати кваліфіковану лікарську допомогу; за зниження захворюваності сільського населення повинні боротися в єдиному комплексі дільнична, районна, обласна лікарні разом з районною санітарно-епідеміологічною службою; здійснити якнайшвидше оснащення сільських лікарень лабораторним обладнанням, хірургічним інструментарієм, фізично-терапевтичним та рентгенівськими установками; зміцнити фельдшерсько-акушерські пункти, перетворивши їх у форпости дільничних лікарень з подання невідкладної медичної допомоги населенню і здійснення профілактичних заходів. Власне, ставилося завдання якісно поліпшити стан медичної допомоги сільському населенню⁸. Проте стан охорони здоров'я в регіоні залишався на низькому рівні. Сільська лікарняна дільниця, що була основним лікувально-профілактичним закладом на селі, могла більш-менш впоратися із завданням наближення до сільського населення загальної лікарської допомоги, але ні за структурою, ні за штатними можливостями вона не була здатна розв'язати складну проблему спеціалізованого лікарського обслуговування.

Важливим напрямом запровадження радянської моделі охорони здоров'я стало створення оптимальної мережі медичних закладів в українському селі. У відповідності до постанови Кабінету Міністрів СРСР від 3 жовтня 1949 р. "Про впорядкування мережі та встановлення єдиної номенклатури закладів охорони здоров'я" визначалася структура сільських медичних закладів: дільничні лікарні на 50, 55, 25, 15, 10 ліжок в залежності від кількості населення, яке обслуговувалося, сільські амбулаторії чотирьох категорій та фельдшерсько-акушерські пункти⁹.

Недоліком організації сільської медичної мережі було те, що в селах розгорталися малопотужні медичні заклади на 10-15 ліжок¹⁰, переважно за рахунок використання для цього різноманітних непристосованих приміщень. Так, в акті обстеження медичних закладів Заложцівського району Тернопільської області зазначалося: "Більшість фельдшерсько-акушерських пунк-

тів знаходиться у приватних приміщеннях під солом'яним дахом, території їх не обгороджені, складаються з однієї кімнати із земляною долівкою, вкрай недостатньо оснащені інструментами та приладами. Характеризуючи стан сільських лікарень, варто зазначити, що коридори їх вузькі, темні, відсутні кімнати для роздачі їжі, немає їдалень для ходячих хворих, санітарний стан дуже незадовільний, побутові умови хворих у таких малоприспособлених для лікарень приміщеннях важкі і незадовільні”¹¹.

Наступною об'єктивною причиною незадовільного надання медичної допомоги сільському населенню було неуконплектування середнім медичним персоналом та кваліфікованими лікарями відповідних посад у сільських лікувальних закладах. Під час перевірки стану роботи сільських лікарень і організації лікувально-профілактичного обслуговування сільського населення у Станіславській області на 1 січня 1951 р. з'ясувалося, що у Богородчанському, Вайніловському, Обертянському, Снятинському, Тисменецькому, Чернелицькому районах не було жодного лікаря у сільських дільничних лікарнях, посади лікарів посідали фельдшер або акушерка¹². Із 31 району Львівської області у 14 були відсутні лікарі фтизіатри, у 12 – стоматологи, у 9 – хірурги, у 8 – акушери-гінекологи, у 4 – санітарні лікарі, у 2 – педіатри¹³.

Про якість надання медичної допомоги у вищезазначених умовах може свідчити історія хвороби С.М.Орловської, мешканки села Дубівці Жовтневого району Станіславської області. 23 травня 1951 р. вона звернулася до фельдшера за допомогою, який, не з'ясувавши причин високої температури хворої, направив її до Жовтневої районної лікарні з діагнозом “післягрипозний стан”. В цей же день хвора була оглянута терапевтом районної лікарні, де їй було встановлено новий діагноз без лабораторного і рентгенівського обстеження – туберкульоз легенів. Незважаючи на діагноз, вона у цей же день була відправлена додому і з травня по серпень 1951 року знаходилася вдома, не перебуваючи на обліку і не отримуючи медикаментозного лікування. Лише у серпні, уже у стані передсмертної агонії, була оглянута лікарем Маринопільської дільничної лікарні, який констатував останню стадію туберкульозу. В результаті хвороби С.М.Орловська наприкінці серпня померла, і однією з причин смерті стала відсутність кваліфікованих фахівців, незадовільна лікувально-діагностична робота в Маринопільській дільничній лікарні та халатне, непрофесійне відношення середнього медичного і лікарського персоналу¹⁴.

Необхідно також відзначити вкрай незадовільне забезпечення сільських лікарень медикаментами та інструментарієм. Так, під час перевірки дільничної лікарні у селі Делієво Жовтневого району Станіславської області було “виявлено відсутність найнеобхідніших ліків і приладів. Протягом

кількох місяців у цій лікарні не було йоду, аспірину, стрептоциду, вазеліну, іхтіолової мазі, протиправцевої сироватки. На всю лікарню був один термометр¹⁵. Тому хворі за власні кошти купували необхідні медикаменти. Спостерігалось також незадовільне забезпечення стаціонарних хворих продуктами харчування. Наприклад, хворі Делієвської дільничної лікарні Станіславської області у 1951 р. не отримували хліба протягом 112 днів, цукру – 55 днів, жирів – 63 дні, круп – 87 днів, калорійність їх харчування у березні складала 12,5, а в квітні – 13,7% від норми¹⁶.

Нерідко не лише дільничні, але й районні лікарні мали незадовільні умови для роботи. Так, районна лікарня у місті Магерові Львівської області, як свідчать результати перевірки, проведеної у 1951 р., “знаходилася в будівлі, яка зовсім не відповідала своєму призначенню. Лікарня не має санпропусника, ізолятора, операційного та інфекційного відділень. Через це інфекційні хворі госпіталізувалися у Рава-Руський та Нестерівський райони. Районна амбулаторія розміщена у приміщенні, яке має всього 3 кімнати, через це лікарі змушені вести прийом терапевтичних, туберкульозних, венеричних і хірургічних хворих в одному кабінеті. У ще гірших умовах знаходилася амбулаторія лікарської дільниці у селі Лавриново. Остання розташована у приміщенні, яке складається з однієї кімнати, яка є одночасно кабінетом для прийому хворих й квартирою лікаря¹⁷.”

Одним із прогресивних напрямів, який розвивала радянська модель охорони здоров'я, було надання медичної допомоги при пологах сільським породіллям. Як правило, селянки народжували дітей у домашніх умовах без фахової медичної допомоги. Радянський уряд задекларував необхідність повного охоплення медичною допомогою при пологах на Західній Україні. З цією метою вирішено було адаптувати практичний досвід Наддніпрянської України у наданні такого виду послуг охорони здоров'я матері і дитини, зокрема організацією колгоспних пологових будинків. Проте якість медичної допомоги у них, побутові умови породіль і дітей залишалися незадовільними. Так, під час обстеження колгоспного пологового будинку у селі Малинівка Новоселицького району Чернівецької області з'ясувалося, що цей заклад “представляв невелику селянську хату, яка мала післяпологове відділення площею 12x2 із земляною долівкою. У приміщенні вогко, дитячі ліжка відсутні. Новонароджені лежали на одних ліжках з породіллями. У пологовому будинку відчувалася нестача господарського мила. Простирадла брудні. Білизна переться рідко через відсутність мила, яке у літній період колгоспом не виділяється¹⁸”. Первинна санітарна обробка хворих, у тому числі інфекційних та породіль, “здійснюється у одній і тій самій кімнаті площею 6,25x2, інша прохідна кімната використовується як ізолятор. Її площа складає всього 3,75x2. Одночасно вона слугує санпро-

пускником. На день перевірки тут знаходилась хвора на черевний тиф”¹⁹.

Відсоток сільських породіль, охоплених стаціонарною медичною допомогою у 1951 р., склав у Яворівському районі Львівської області 23,3%, у Вінниківському – 23,8%, Широцькому – 33,3%, Сокольському – 34,4%, Шаряньському – 35,1%, Нестерівському – 39%, Ново-Яричевському – 45%²⁰. Та рівень медичного обслуговування у стаціонарних медичних закладах – лікарнях, фельдшерсько-акушерських пунктах – залишався на низькому рівні, і незважаючи на те, що мережа пологових лікарень та відповідних акушерських пунктів збільшувалась, незадовільні побутові умови та якість медичної допомоги примушувала жінок народжувати дітей у домашніх умовах.

Через недбалість та низьку кваліфікацію медичних працівників, відсутність медичної допомоги при пологах чимало сільських породіль гинуло. Так, 30 жовтня 1951 р. у районну лікарню Станіславської області була доставлена без супроводу медичного працівника породілья К.П.Дячок у стані агонії. З’ясувалося, що, народивши дитину у домашніх умовах о 20 год. вечора, у неї почалися післяпологові ускладнення, фельдшера було викликано о першій годині ночі, який направив до дільничної лікарні. Чергова медсестра, оглянувши хвору на підводі, не надавши їй медичної допомоги і не викликавши лікаря, направила хвору до Маринопільської районної лікарні. Там вона була оглянута на підводі черговою медсестрою, після чого направлена до Жовтневої районної лікарні, незважаючи на те, що хвора дуже важко говорила і пульс ледве прослуховувався. Всього без медичної допомоги породілья знаходилася 15 год. 30 хв. У Жовтневій районній лікарні хворій не було проведено переливання крові через відсутність консервантів. В результаті К.П.Дячок померла²¹.

Через відсутність у медичних закладах транспортних засобів значна частина хворих на пневмонію, туберкульоз у віддалених селах не отримували своєчасної кваліфікованої медичної допомоги. Колгоспи теж не надавали транспортних засобів для транспортування хворих, тому останні госпіталізувалися із великим запізненням. Нерідко це мало летальні наслідки²².

Проведене нами дослідження дозволило зробити наступні висновки:

- впродовж перших післявоєнних років мав місце організаційний дисбаланс в кількості закладів охорони здоров’я (лікарні; фельдшерські, акушерські, фельдшерсько-акушерські пункти; аптеки, аптечні пункти) у східних та західних областях України, що швидше мав суб’єктивний характер (неякісна адаптація до регіональних особливостей радянської моделі охорони здоров’я);

- рівень медичної допомоги населенню у західноукраїнському селі не відповідав потребам. Насамперед, це стосувалося доступності медичної допо-

моги по причині браку на селі: по-перше, лікарень, фельдшерських, акушерських та фельдшерсько-акушерських пунктів; по-друге, фахово підготовленого лікарського та середнього медичного персоналу; по-третє, незадовільного ресурсне забезпечення; по-четверте, відсутність санітарного транспорту;

• наявні проблеми і труднощі обґрунтовувалися не лише наслідками війни, але й тим, що в моделі системи охорони здоров'я СРСР передбачалось фінансування виключно за залишковим принципом, що не дозволяло створити умови для якісного надання медичної допомоги сільському населенню.

Примітки:

1. Каган, С. Основні досягнення соціалістичної охорони здоров'я в УРСР. (Матеріали до лекції) / С. Каган. – К., 1957. – 47 с.; Кононенко, И. Ф. Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению / И. Ф. Кононенко // Врачебное дело. – № 14. – С. 97-104; Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / Под ред. Б. Д. Петрова, В. Д. Брагуся, К. Д. ДуPLEнко. – К.: Гос. мед. изд-во УССР, 1954. – 437 с.; Виноградов, Н. А. Здравоохранение в послевоенный период. Лекции по организации здравоохранения для врачей / Н. А. Виноградов / Под общей ред. Н. С. Хмелева. – М.: Мед. изд., 1955. – 67 с.; Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. В 3-х т. / Під ред. А. Е. Романенко. – К.: Держ. Мед. Видавництво УРСР, 1958. – Т. 1. – 726 с.; Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. – К.: Здоров'я, 1987. – 460 с. та ін.

2. Рибак, І. В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) / І. В. Рибак // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С. 65-72; Рибак, І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – поч. 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак. – К.: Рідний Край, 1997. – 165 с.; Рибак, І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.

3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 4940. – Арк. 22.

4. Там само. – Спр. 513. – Арк. 30.

5. Медичну допомогу селу на рівень сучасних вимог // Прикарпатська Правда. – 1952. – 9 березня.

6. ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 513. – Арк. 30.

7. Там само. – Арк. 31.

8. Рибак, І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – С. 143.

9. Пиварчук, В. Західноукраїнське суспільство і соціальна політика сталінського режиму. Запровадження сталінської моделі у соціально-побутової сфері / В. Пиварчук // Історія в школі. – 1998. – № 12. – С. 8.

10. Хелимский, А. М. Нужны ли карликовые больницы / А. М. Хелимский // Врачебное дело. – 1954. – № 8. – С. 734.

11. ДАГО. – Ф. 1853. – Оп. 3. – Спр. 208. – Арк. 451.

12. ЦДАВО. – Ф. 342. – Оп. 15. – Спр. 50. – Арк. 9.
13. Там само. – Спр. 513. – Арк. 29.
14. Там само. – Спр. 515. – Арк. 6.
15. Там само. – Арк. 15.
16. Там само. – Спр. 513. – Арк. 7.
17. Там само. – Арк. 35.
18. Рибак, І. В. Соціально-побутова інфраструктура Українського села. – С. 147.
19. ЦДАВО. – Ф. 342. – Оп. 15. – Спр. 513. – Арк. 4.
20. Там само. – Арк. 31.
21. Там само. – Арк. 6.
22. Там само. – Арк. 36.

Резюме

На основани архивних матеріалів в статті проаналізовано впровадження і функціонування радянської моделі охорони здоров'я в західноукраїнському селі післявоєнного періоду.

Ключеві слова: система охорони здоров'я в західноукраїнському селі, районна лікарня, участкова лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт.

Одержано 11 листопада 2010 р.

УДК 63(477)(09)

В.В.Нечитайло

ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті досліджується еволюція системи сільського господарства в умовах трансформації аграрного сектора економіки сучасної України.

Ключові слова: система сільського господарства, природне середовище, сільський соціум, ринкові відносини, земельна реформа.

Актуальність вивчення системи сільського господарства як важливого елемента соціально-економічних процесів зумовлена, по-перше, необхідністю збереження і модернізації українського села, пошуком організаційно-економічних заходів, здатних реалізувати соціальне спрямування

всіх перетворень, що здійснюються в аграрному секторі економіки, по-друге, потребою детального вивчення тенденцій змін у сільській місцевості, кризових явищ, які за останнє десятиріччя призвели до стагнації й нищення українського села. Під системою сільського господарства автор розуміє специфічні форми взаємодії сільського соціуму, організації виробництва, форм землеволодіння і відповідного природного середовища. Необхідною умовою, що спонукає біологічну, а отже й соціальну, систему змінити свій стан, є дефіцит ресурсів середовища проживання, спричинений також її власною діяльністю.

В історичній літературі цій проблемі приділено недостатню увагу. Частково питання еволюції системи сільського господарства розкриті у працях з історії України [1]. Конкретні механізми занепаду українського села, запущені в дію державною політикою, розглядаються в дослідженнях, присвячених аналізу трансформаційних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві [2; 3]. Чимало цікавих думок з цієї теми надібуємо у студіях економічного характеру [4; 5; 6]. Метою даної статті є з'ясування та оцінка змін, що відбуваються в системі сільського господарства України в умовах здійснення або гальмування аграрних реформ.

Науковими дослідженнями та емпіричними прикладами доведено, що системи сільського господарства визначаються ідеологією і соціоприродними умовами, які панують на тій чи іншій території (суспільною організацією, формами власності на землю, системою розселення тощо).

Специфічною особливістю еволюції систем сільського господарства в Україні в період зародження і утвердження буржуазних відносин було перебування українських земель у складі держав, які мали різні рівні соціально-економічного та політичного розвитку і, відповідно, різні аграрні системи. Коли, наприклад, у Росії панували феодално-кріпосницькі відносини, Австрія після ліквідації 1782 року імператором Йосифом II кріпосного права послідовно запроваджувала в сільське господарство буржуазні форми господарювання. Помітно випереджала в цьому напрямі Росію й Польща.

Щоправда, починаючи з другої половини XIX ст. відбувається активна інтеграція сільського господарства Росії у світові економічні процеси. Здійснюються дві аграрні реформи (1861 і 1906–1911 рр.), спрямовані на скасування кріпосного права, розширення селянського землеволодіння, розвиток товарно-грошових відносин. Тому в першому десятилітті XX ст. на українських землях, як і в цілому в Росії, сформувалася система сільського господарства, організація і ефективність якої відповідала наявним на той час буржуазним умовам [4, 59].

Проте це аж ніяк не означає цілковитої подібності систем сільського господарства Росії та України. Минуле українського народу за рядом пара-

метрів виходить за межі російської євразійської моделі. О.Рєєнт специфічно українською називає таку рису історичного розвитку, як аграрна домінанта у становленні виробничої структури, що виявляється у традиції індивідуального господарювання [7, 9-10]. Для українського селянства характерним було переважання подвірного землеволодіння над общинним. За словами російського дослідника Л.Мілова, Росії в силу природно-кліматичних умов та історичного розвитку був притаманний досить жорсткий механізм примусу селянства з боку державної влади. Після покріпачення українських селян на їх традиційні психоповедінкові архетипи було насильно накладено євразійську матрицю світосприйняття з репресивністю влади та абсолютною домінантою тотального підкорення за вертикаллю, яка сягала імперського центру [8].

На протигагу російській абсолютській владі, демократична форма влади, властива українському козацтву, створила сприятливі умови для формування у першій половині XVIII ст. системи сільського господарства європейського зразка. Як відомо, саме козацькі хутори суттєво доповнювали загальноєвропейську хліборобську традицію. За міркуванням В.Смолія і В.Степанкова, подих нової цивілізації виявився в Україні “не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві півдня України, що певною мірою віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Адже саме тут формується якісно новий тип господарства – козацький, який за своєю суттю був фермерський” [9, 339]. Однак доля не була прихильною до України. Інкорпорована Росією, вона потрапила в зону позаекономічного примусу, що призвів до масового обезземелення і зубожіння селян. Київський генерал-губернатор І.Клегель доповідав на початку XX ст. раді міністрів, що в губерніях Правобережжя “у своїй масі народ бідний, місцями бідний до злиднів. Всюди я бачив одне й те ж явище: незважаючи на багатющій край, порівняно малу матеріальну забезпеченість усього населення” [7, 4].

Після Першої світової та громадянської воєн внаслідок руйнування селянського і поміщицького землеволодіння та насильницької колективізації сформована в Україні аграрна система якісно відрізнялася від тієї, що існувала на початку 20-х років. Вона ґрунтувалася переважно на колективних формах виробничої кооперації та адміністративних методах управління. За характером соціально-правових відносин ця система була близькою до феодалної форми з тією різницею, що в ролі сукупного феодала виступала держава як власник землі. Її низька ефективність зумовила об’єктивну необхідність збереження подвірних ділянок, що дозволили сільському населенню забезпечувати себе сільськогосподарськими продуктами. “Радянська” система сільського господарства виявилася неконкурентноспроможною порівняно із західноєвропейськими аграрними системами і могла

більш-менш ефективно функціонувати лише в умовах замкнутості національної економіки, дешевих матеріальних ресурсів і робочої сили [4, 60].

Із здобуттям Україною незалежності відбувається активна перебудова існуючої системи сільського господарства, представленій трьома соціально-виробничими формами: дрібномасштабними господарствами (на базі особистих підсобних господарств), середньомасштабними (на базі фермерських господарств) і великомасштабними (на базі господарств колективного сектора та приватних орендних підприємств). Провідне місце в структурі землекористування займають великомасштабні підприємства (колективні сільськогосподарські, приватні орендні, агрофірми тощо).

На наш погляд, в основі такого поділу лежить інерційний характер розвитку сільськогосподарського виробництва і його систем, що визначився природно зумовленими особливостями їх організації та існуючими соціально-економічними параметрами. До факторів першого напрямку належать сформована упродовж історії розвитку аграрної системи форма сільського розселення, культура, традиції, професійний рівень, мобільність населення. До факторів другого напрямку – суспільний устрій, загальна державна ідеологія щодо аграрного сектора, наявність науково обгрунтованої стратегії реформування сільськогосподарського виробництва [4, 65].

Варто підкреслити особливу вагу саме факторів другого напрямку, пов'язаних із конкретною аграрною політикою держави. На жаль, чіткої стратегічно спрямованої аграрної політики в Україні досі немає, на що неодноразово звертали увагу і вітчизняні [10, 104], й зарубіжні [11, 2] вчені. Тривалість трансформаційного процесу, об'єктивна неможливість розв'язання в короткий термін усіх його проблем призвели до того, що за роки незалежності в Україні переважними виявилися проміжні економічні, соціальні й політичні відносини, можна сказати, проміжний суспільний устрій, відмінний і від державного соціалізму попередніх десятиліть, і від ринково-капіталістичних порядків. Складається враження, що Україна не поставила собі за мету трансформувати західний досвід з урахуванням власної цивілізаційної специфіки, недостатньо враховує залежність ефективності аграрного сектора економіки від природних і соціальних чинників, і цим значно ускладнює процес реформування сільського господарства.

Розвиток відкритих систем, у тому числі й системи сільського господарства, згідно з принципом спрямованої еволюції Л.Онзагера [12, 37], відбувається у напрямі зниження марного розсіювання енергії, тобто підвищення ефективності її перетворення. Людина завжди прагне використовувати енергію максимально ефективно, що є однією з основ мотивації її поведінки – як індивідуальної, так і групової. Причому вона змінює свій стан лише в тому випадку, якщо її до цього змушують зовнішні або внут-

рішні обставини, скажімо, коли є дефіцит ресурсів середовища проживання, що змушує і селянина, і систему господарювання, до якої він входить, перейти у новий стійкий стан, більш адаптований до умов, які склалися. Підвищуючи свою впорядкованість, система сільського господарства ефективніше використовує ресурси середовища. Коли ж вони вичерпуються, створюються умови для нової зміни станів і так далі. Позитивний зворотний зв'язок між розвитком системи і прогресуючим збіднінням середовища проживання зумовлює прискорювальний характер еволюції людських спільнот. Отже, можна припустити, що бідніші на ресурси спільноти мають розвиватися інтенсивніше. І це начебто підтверджується практикою. Так, в Україні в середині 90-х років на душу населення припадало: землі під урожаєм – 0,66 га, частини ВВП, створеної сільським господарством, – 278,64 дол., тоді як у Бельгії, відповідно, – 0,08 і 531,8; у Німеччині – 0,15 і 296,07; в Японії – 0,04 і 816,92. Водночас існують країни, багатші за Україну на ресурси, проте розвинені краще від неї (США – 0,71 і 520,52; Канада – 1,56 і 580,5) [12, 38].

Наведені факти не означають, що в деяких випадках розвиток сільськогосподарської системи не підпорядковується закономірностям самоорганізації відкритих систем. Насправді у системі сільського господарства існують особливі механізми самореалізації, що забезпечують їхній розвиток поза прямою залежністю від умов середовища проживання. Функція цих механізмів зводиться до встановлення таких відносин між селянами, за яких доступність природних ресурсів для частини населення певним чином обмежується і створює штучний дефіцит ресурсів середовища. Наприклад, право приватної власності на землю зменшує її доступність – тим відчутніше, чим більше у неї реальних господарів. Наявність у селі численної групи селян-бідняків пояснюється не лише соціальними, а й біологічними факторами. В умовах низького рівня продуктивних сил, нестачі землі, ругинного стану техніки успішне ведення сільського господарства – якщо залишити поза увагою вплив на нього природно-кліматичних умов – залежить, головним чином, від особистого інтересу селянина, його працездатності, хисту, мобілізації фізичних і духовних сил. Життя дає безліч прикладів, коли за однакових умов один господар домагається високих економічних результатів, а його сусід проявляє інертність і апатію. Причому відсутність у держави можливостей створити інші (крім землеробства) перспективи людської реалізації змушують таких селян реалізовувати свій потенціал лише у статусі хліборобів. У підсумку частина з них стає безробітними, перетворюється в люмпенів.

На жаль, у вітчизняній науковій літературі тривалий час головна увага приділялася соціальним умовам та параметрам землеробства і вперто ігно-

рувалися природно-біологічні компоненти, що є основними при формуванні селянства як соціального персонажу системи сільського господарства. Дослідники, як правило, на перше місце ставили економіку, соціальні умови розвитку села, а вже після цього розглядали якість людини і соціуму. Не піддаючи сумніву той факт, що умови життя впливають на формування особи, водночас не можна обминути такі питання: чому одні й ті ж самі умови породжують різних за сутнісними характеристиками індивідів? Чому, сформувавшись, людина і соціум самі у багатьох випадках визначають не лише безпосередні результати своєї праці, а й довготермінові умови, похідні від діяльності суспільства? Відповіді на ці запитання, на жаль, не лежать на поверхні людського досвіду.

На формування системи сільського господарства значною мірою впливає також існуюча система домінування. Упродовж історії вироблялися різні способи закріплення домінування. Найвідоміший з них – право приватної власності. Домінування власника виявляється в тому, що він користується перевагою безплатного доступу до належних йому ресурсів, а також у тому, що ніхто, крім нього, не має права змінювати спосіб доступу до них, навіть з метою збільшення їхньої корисності.

На практиці це здійснюється в різний спосіб. Перший випадок – коли сільськогосподарські землі всієї спільноти належать одному власнику, який отримує чималі прибутки завдяки самим лише розмірам свого господарства, а тому його ніщо не змушує витратити зусилля на інтенсифікацію виробництва. В організації такого господарства, як правило, переважають консервативні тенденції. Власникові вигідно зберігати існуючий екстенсивний спосіб ведення господарства. Доступ решти людей до ресурсів обмежений правом приватної власності. Вони задовольняються роллю працівників на чужій землі і живуть за рахунок платні, одержаної за свою працю. Щоправда, якщо щільність сільського населення в регіоні буде високою, становище селян постійно ускладнюватиметься, оскільки земле-власник, не зацікавлений у змінах, прагнутиме не збільшувати свої витрати на оплату праці найманим робітникам. Зрозуміло, що така спільнота не може бути стійкою.

Другий випадок – коли сільськогосподарські землі розподілені між усіма селянами. За таких обставин землі всім не вистачає і власники невеликих наділів потрапляють у скрутне становище. В результаті вся спільнота намагається перейти на вищий “енергетичний” рівень, де більша напруженість господарювання компенсується вищим рівнем прибутків [12, 43]. Розширення інтенсивного господарства потребує істотного зростання витрат на його утримання, що значно обмежує його розміри. Тому в розвинених країнах зберігається досить висока рівномірність розподілу земель-

ної власності – монополізація не відбувається і земля має багато реальних хазяїв. У Франції, наприклад, середній розмір фермерського господарства станом на 1996 р. становив 39 га, Німеччині – 30, Швеції – 34, Великобританії – 70, Нідерландах – 18, Іспанії – 20, Португалії – 9, Фінляндії – 22, Ірландії – 28, Австрії – 15, Данії – 40 га [13, 104]. В усіх країнах є обмеження щодо кількості землі в одного власника. В аграрному секторі розвинених країн переважають індивідуальні та сімейні ферми, корпорації ж відіграють незначну роль. У США 87% із майже 2 млн. сільськогосподарських підприємств становлять саме такі господарства. Майже всі корпоративні ферми класифікуються як партнерства чи сімейні корпорації з числом акціонерів меншим 10. На традиційні корпорації з порівняно великим числом акціонерів припадає лише 0,5% усіх ферм і 1,4% земель [13, 106].

У той час, коли розвинені країни світу не поспішають реорганізувати своє аграрне виробництво на засадах корпорацій і латифундій, Україна вибрала такий шлях. Цей вибір був зумовлений і об'єктивними, і суб'єктивними чинниками. По-перше, ні господарства, ні селяни не були готові перейти до індивідуальної підприємницької діяльності. “Я брав безпосередню участь в організації і становленні фермерства з 1992 року, – ділиться своїми спогадами фермер із Хмельниччини К.Матвіюк, – і був переконаний, що тільки фермери в недалекому майбутньому мають обробляти 1200 тис. га ріллі в області. Але, поїздивши по селах, порозмовлявши із селянами та наслуховавшись криків на загальних колгоспних зборах, побачив, що серед загальної маси колгоспників лише 10, від сили 15, відсотків таких, хто готовий взяти землю, важко на ній працювати і думати про неї, прокидаючись і засинаючи. Решта вже звиклась із колгоспом, і він для них залишився батьком рідним” [14]. По-друге, після розпаду СРСР земельну реформу було доручено робити тим, проти кого вона була спрямована. “Паювання та розділ земельних ділянок проводили самі голови колгоспів і директори радгоспів. Це призвело до такого поширеного явища, як отримання землі для заняття фермерством самими керівниками господарств та наближеними до них особами. Разом з кращими угіддями вони на вигідних умовах скуповували колгоспну і радгоспну техніку і швидко перетворили донедавна колективні сільськогосподарські підприємства на приватні. Обділеним, як завжди, виявився простий селянин-трудівник”, – ось так описують хід земельної реформи автори монографії, присвяченої історії села Криві Коліна, що на Черкащині [15, 567].

Перехід великої кількості землі в руки новітніх латифундистів, у багатьох випадках тінювих, означає існування в суспільстві прихованих форм домінування. Такі власники намагаються маскувати факт володіння землею різними обставинами, щоб нести якомога менше витрат на утримання гос-

подарства. Їм не вигідно ні самим його інтенсифікувати, ні давати можливість робити це іншим. Тому вони підтримують продуктивність господарства на рівні, мінімально достатньому для того, щоб мати високі прибутки.

В сучасній Україні переважна більшість земельних ресурсів, формально закріплених за багатьма фізичними і юридичними особами, насправді перебуває під контролем обмеженого кола структур, що не зацікавлені робити довгострокові вкладення у зростання ефективності господарств. Дуже мало – лише 4%, орних земель належать фермерам. Частина земельних ресурсів у тій чи іншій формі (присадибні й дачні ділянки) доступна для сільського і міського населення. Однак вони використовуються як дрібні екстенсивні споживацькі господарства, що допомагають вижити у важких економічних умовах, тому очікувати зростання їхньої ефективності не варто.

Отже, більшість орних земель України мають нереалізований потенціал інтенсифікації сільського господарства. Допомогти його реалізувати може реальне, а не декларативне запровадження права власності на землю – цілком природного для організованих людських спільнот. Ніколи людина не буде працювати на когось краще, ніж на себе – цей постулат був відомий ще стародавнім грекам. Як свідчать дані економічної соціології, у сільському господарстві, як своєрідній формі взаємодії системи “людина – природа”, наймана праця є неприйнятною, причому це положення має об’єктивний характер і зумовлене специфікою сільськогосподарської праці як сугубо індивідуальної і творчої діяльності [16, 49].

На жаль, ці прописні істини не враховуються при здійсненні земельної реформи в Україні. Наприкінці 2009 р. Верховна Рада знову пролонгувала заборону на продаж землі, на цей раз до 1 січня 2012 р. Ініціатори заходу виправдовують даний акт відсутністю земельних кадастрів, хоч його справжня ціль – зберегти умови подальшої тіньової приватизації землі. Як і раніше, в сільській місцевості під різними загадковими назвами з’являються безликі, неперсоніфіковані латифундії, холдінги, засновані на земельній оренді, яка не сприяє ні окультурненню площ, ні раціональному господарюванню, і веде до хижацького виснаження ґрунту. Заборона продажу землі знецінює саму суть земельної власності. Бо що ж це за власність, яка не є товаром? Чим далі буде відкладатися процес надання землі статусу товару, тим більші втрати буде нести сільське господарство і промисловість держави.

Замість серйозної програми модернізації сільського господарства за європейським зразком, суспільству пропонуються різноманітні “прожекти” щодо відродження села. Село як спадок аграрної епохи вже давно видозмінюється під натиском об’єктивних чинників багатомірного характеру, насамперед індустріалізації виробництва. У нас же воно збереглося у тра-

диційному вигляді тому, що тут найдовше в Європі існувала кріпосна система, замінена після 1861 р. общиною – безликим і безвідповідальним за землю аграрним самоврядуванням під суворим імперським контролем. Столипінські реформи на початку ХХ ст., що мали за мету закласти економічні підвалини глибокої модернізації аграрного сектора економіки, закінчилися новою економічною кризою і більшовизмом з його колгоспами, які відродили кріпосницьку систему у форматі, що відповідав уявленню нової влади про роль і місце селянства в соціалістичному суспільстві. Якими ж були ці уявлення? За логікою більшовиків, селянин не вписувався у “формулу” нового ладу, був ворогом нової влади, оскільки “не співчував облікові, усупільненню, контролю” [17, 241]. Причому, йшлося про селянина-господаря, яких у тогочасній Росії була переважна більшість.

То яке село ми маємо відроджувати? Колгоспне – з сапками, трудоднями, безправ’ям і беззаконам? Общинне – з його поділами на їдців та душ? В обох випадках таке відродження буде стрибком назад. Не треба забувати, що село розвивається за законами логіки сільськогосподарського виробництва, адекватними часу. Природі землеробства, його ефективному розвитку відповідає лише те соціально-економічне середовище, яке не протистоїть свободі господарювання на землі, а створює і гарантує цю свободу. Будь-яке обмеження останньої, якими б високими цілями воно не пояснювалось, порушує прямий зв’язок хлібороба із землею, означає підміну аграрних відносин їх сурогатом. В середовищі, яке забезпечує свободу землеробського господарства, зростання або скорочення виробництва залежить від рівня наповнюваності тією або іншою продукцією внутрішнього і зовнішнього ринку. Підсилюючи або послаблюючи економічну зацікавленість виробників, міняючи структуру різних стимулів, можна ефективно впливати на землеробство, не ламаючи його специфіки.

Підсумовуючи, зазначимо, що в сучасних умовах необхідна глибока трансформація системи сільського господарства, наповнення її новим змістом, структурою сучасних виробничих і організаційних технологій. Цього можна досягти лише при наявності приватної власності на сільськогосподарські угіддя як норми ринкової економіки. Тому приватизацію землі слід розглядати як основне інституційне перетворення у контексті здійснення ринкових реформ, модернізації всієї аграрної системи.

Примітки:

1. Полонська-Василенко, Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – С. 50-55, 181-190.

2. Рябенко, В. Технократизм і доля українського села: Занепад сучасного села як системна криза українського соціуму: соціально-філософський аналіз проблеми /

В. Рябченко. – К. : Знання України, 2006. – 76 с.

3. Павленко, Ю. Україна у світовому цивілізаційному процесі / Ю. Павленко // Вісник НАН України. – 2002. – № 3. – С. 18-25.

4. Огінський, А. Загальна характеристика еволюції систем сільського господарства на території України / А. Огінський // Економіка України. – 2000. – № 11. – С. 55-62.

5. Роїк, М. В. Сучасні науково-обґрунтовані підходи до використання землі / М. В. Роїк. – К. : “ХХІ вік” – “ТРУД – Гри Пол”, 2003. – 44 с.

6. Пушкаренко, П. Проблеми соціального відродження села / П. Пушкаренко // Економіка України. – 2002. – № 2. – С. 58-63.

7. Нечитайло, В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 436 с.

8. Милов, Л. Природно-климатический фактор и менталитет русского крестьянства / Л. Милов // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 76-87.

9. Смолій, В. А. Українська національна революція XVIII ст. (1648–1676) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Наукова думка, 1999. – С. 339.

10. Онищенко, О. Аграрні перетворення: здобутки і втрати / О. Онищенко, В. Трегобчук, В. Юрчишин // Віче. – 1998. – № 10 – С. 95-112.

11. Реформування сільського господарства в Україні: широке поле / За ред. Штефана фон Крамона-Гаубаделя та Людвіга Штріве. – К. : Фенікс, 1999. – 280 с.

12. Поджарський, М. Розвиток людських спільнот і приватна власність / М. Поджарський // Вісник НАН України. – 2002. – № 3. – С. 37-45.

13. Лерман, Ц. Десять лет земельной реформы: какие уроки Россия может извлечь из мирового опыта / Ц. Лерман // Вопросы экономики. – 2001. – № 8. – С. 103-117.

14. Матвіюк, К. Без селянина немає держави, без фермера – майбутнього / К. Матвіюк // Подільський кур’єр. – 2004. – 26 лютого. – С. 4.

15. Мовчан, В. П. Криві Коліна крізь терни і роки. В історії села – історія України. Історико-краєзнавча, художньо-публіцистична оповідь / В. П. Мовчан, І. А. Нерубайський, В. Й. Олійник. – К. : КВІЦ, 2010. – 712 с.

16. Сокол, О. Соціальні фактори становлення і функціонування селянських (фермерських) господарств / О. Сокол // Економіка України. – 1995. – № 3. – С. 49-52.

17. Ленін, В. І. Доповідь про чергові завдання Радянської влади / В. І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 36. – С. 241.

Резюме

В статтє исслєдуєтєя єволюція систєми сєльського хозєйствє в умовиях трансформєции агрєрного сектєра єкономики соврємєнної Укрєйни.

Ключєвые слова: систєма сєльського хозєйствє, природная средє, сєльський соцуум, рыночные отношения, земельная реформа.

Одержано 18 листопада 2010 р.

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 37.014:26-253.2(477.43)“18/19”

В.С.Перерва

УПРАВЛІННЯ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИМИ ШКОЛАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті подано огляд документального матеріалу із церковних фондів Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі, які можуть слугувати джерелами для вивчення статусу, складу, повноважень та ініціатив органів управління церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Святійший Синод, Подільська єпархія, училищна рада, церковнопарафіяльна школа, архієрей, єпископ, органи управління, архівний документ, історичне джерело.

Сучасна педагогічна освіта передбачає вивчення історії педагогіки. Поряд з цим, майбутні педагоги порівняно менше ознайомлені із історією практичного втілення педагогічних ідей минулого. Знання історії власної професії є досить важливим аспектом підготовки майбутнього фахівця, а тому в світлі цих обставин особливої актуальності набуває вивчення історичного шляху шкільництва.

Історія шкільної справи на Правобережжі України мала яскраво виражену регіональну специфіку. Тут у пореформену епоху помітно домінували церковнопарафіяльні школи. В цьому не було нічого дивного, коли масова освіта лише освоювала широкі простори України та Російської імперії. Але у Подільській єпархії навіть на межі ХІХ–ХХ століть налічувалося 2015 церковнопарафіяльних шкіл, які склали значну більшість початкових навчальних закладів Поділля¹. Небагато відрізнялися в цьому плані й сусідні територіально-адміністративні одиниці. Так, у Київській губернії початку ХХ ст. церковнопарафіяльні школи склали до 85%².

Структурна організація Російської Православної Церкви, в межах якої

розвивалося парафіяльне шкільництво, відрізнялася надзвичайною централізацією. Тому особливого значення набуває освоєння документального масиву, залишеного центральними органами РПЦ, в яких вирішувалися як стратегічні питання церковно-шкільної політики того часу, так і найдрібніші проблеми шкільного життя Правобережжя України. Відповідно, метою нашого дослідження є висвітлення тих документів управлінських органів РПЦ, які ілюструють розвиток керівництва парафіяльним шкільництвом на Поділлі. Ці матеріали мінімально використовувалися українськими істориками, а тому у вітчизняній історіографії дана проблема є досі малодослідженою.

Серед головних церковних фондів Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі найбільшими є фонди Святійшого Синоду РПЦ (№796) та Канцелярії синодального обер-прокурора (№797), котрі містять чимало документів, що стосуються історії Церкви та освіти України. Проте, в цих документальних масивах пошук надзвичайно розпорочених “шкільних” матеріалів може зайняти не один рік. Значно щільніше вони сконцентровані в фонді Училищної ради при Святійшому Синоді РПЦ, котрий зберігається в РДЦА м. Санкт-Петербурга під номером 803. Він містить 21982 діючі одиниці зберігання, які датовані періодом 1871–1918 рр. і об’єднуються у 17 описів, один з яких є недіючим. Документальний масив розподілений в описах вельми нерівномірно. Так, в останньому, 17-му, описі міститься лише 140 одиниць зберігання, а в 2-му – 2505 справ. Кількісна різноманітність доповнюється якісною нерівномірністю. Більшість справ даного фонду є порівняно невеликими за обсягом (3-10 аркушів), проте зустрічаються і об’ємні статистичні звіти, що налічують сотні аркушів.

Справи фонду розміщені досить впорядковано – фондова колекція має чітку структуру, котра помітно полегшує роботу дослідникам. Насамперед, справи згруповані тематично. Приміром, 16-й опис містить в собі лише статистичні звіти окремих єпархій РПЦ (в тому числі Подільської); 13-й є збіркою справ канцелярії ревізора церковнопарафіяльних шкіл; відразу кілька описів присвячено матеріальному забезпеченню церковних навчальних закладів та їх педагогічного персоналу. Крім того, в кожному із наявних описів існує чітка систематизація справ за хронологією. Змістове наповнення справ має надзвичайно широкий асортимент. Оскільки мова йде про вищий орган церковно-шкільного управління, то в даному випадку неабиякого значення набуває вивчення тих справ, котрі відображають структуру та діяльність керівної вертикалі, яка управляла шкільним життям регіону.

Російську імперію недарма іменують “найдержавнішою державою” – вищі управлінські органи нерідко вникали навіть у найдрібніші аспекти шкільного життя кожної губернії, в тому числі й Подільської. Невелику, проте вельми показову, групу документів даного різновиду становлять ті

справи, котрі виникли внаслідок окремих зауважень вищого чиновника імперії – російського монарха. Оскільки Поділля вельми вирізнялося помітним домінуванням парафіяльного шкільництва над державним, то російські імператори деколи власноручно переглядали звіти про стан парафіяльної освіти регіону і робили на цих звітах зауваження або ж помітки. Запопадливе чиновництво не упустило нагоди перетворити кілька слів монарха на цілий стос списаного паперу. Про імператорські помітки на звітах повідомляли всі можливі інстанції, які, в свою чергу, також масово реагували в епістолярній формі. Значна частина таких імператорських заміток належать до початку пореформеної епохи, коли по всьому Правобережжю України відбувалася гостра конкуренція державних та церковно-парафіяльних шкіл, яку тогочасний монарх намагався тримати під контролем. Подільські архієреї активно відстоювали перевагу і самостійність парафіяльних шкіл у підлеглий їм єпархії і не шкодували епістолярних аргументів на користь цієї справи. Так, у 1870 р. єпископ Подільський і Брацлавський Леонтій надіслав до Санкт-Петербурга листа, який категорично заперечував можливість інспектування церковних шкіл світськими сановниками і загалом не залишав державному контролю місця у парафіяльному навчальному закладі: “Согласно Высочайшему повелению, последовавшему в 18 день генваря 1862 года, все церковноприходские школы, учрежденные духовенством, состоят в заведовании духовенства. Таким образом, состоя в непосредственном заведовании начальника Подольской епархии, они получили и получают сообразно его указаниям правильную училищную организацию, по которой непосредственный начальник каждой школы есть местный Преосвященный. С его разрешения учреждается училище, им утверждаются акты прихожан и попечительства об изыскании средств к содержанию училища; он определяет учителей по предварительном испытании в педагогических их способностях; указывает руководства, на коих должно держаться школе, предписывает благочинным строго следить за порядком школы; назначает сверх того наблюдателей, которые по два раза в год представляют результаты своих наблюдений за школами, равно и о нужде каждой школы.

Наконец, Преосвященный, как непосредственный начальник каждой школы, сносится с начальником губернии и другими светскими властями о содействии народному образованию, об устранении иногда противодействий – то со стороны некоторых мировых посредников, то волостных писарей.

При такой организации церковноприходских школ я, согласно с мнением Подольской духовной консистории, находил бы излишним обременять господ инспекторов народных училищ возложением на них какого-нибудь надзора за церковноприходскими школами Подольской епархии”³.

Подільського архієрея підтримав і вельми впливовий київський митрополит Арсеній (Москвін), що прохав імператора Олександра II, “дабы благоволено было министерству подтвердить, чтобы оно церковноприходские училища оставило в ведении духовенства неприкосновенными, а отнятые у него и переименованные в народные ему по принадлежности возвратило”⁴. А коли синодальні архієреї прийняли ще й колективне звернення Святійшого Синоду РПЦ, котрий засуджував міністерство освіти за зазіхання на церковнопарафіяльні школи, монарх ще раз підтвердив окреме співіснування церковних та державних шкіл. А оскільки Поділля, Київщина та Волинь належали до своєрідної “заповідної зони” парафіяльних шкіл (в інших регіонах частка церковнопарафіяльних шкіл була значно меншою), то навіть останні російські царі не втрачали інтересу до шкільництва на Поділлі.

Так, у 1895 р. російський імператор звернув увагу на те, що в трьох губерніях Правобережжя відбувається процес зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл на тлі скорочення числа державних навчальних закладів, що суперечило загальнодержавній політиці. Київський, подільський та волинський генерал-губернатор зазначав у звіті, що “такое уменьшение народных училищ Министерства народного просвещения крайне нежелательно, так как Юго-Западный край, благодаря разнородному населению, находится в исключительном положении: здесь легко распространяется с одной стороны латинско-польская пропаганда, а с другой еврейская и немецкая обособленность, борются с которыми путем церковноприходских школ затруднительно и даже невозможно”⁵. Монарх доручив обер-прокурору Святійшого Синоду РПЦ розібратися в причинах аномальної для Росії ситуації. Обер-прокурор, зібравши місцеву статистичну інформацію, доповів монарху, що ситуація далека від критичної і церковнопарафіяльні школи Поділля успішно справляються з поставленими завданнями “продвижения русского дела в Юго-Западном крае”. Більше того, синодальний адміністратор був переконаний, що церковні школи куди більше сприяють боротьбі з полонізацією краю, ніж міністерські. Про це свідчив той факт, що в 1895 р. у православних церковнопарафіяльних школах Поділля дітей-католиків навчалось більше, ніж у державних (1642 проти 1550)⁶. Це мало активно сприяти асиміляції католицької меншини, адже саме в парафіяльних школах був помітним місіонерський ухил освіти.

“Условия жизни подольского крестьянина – и католика, и православного, одинаковы, да и католики эти не поляки, а малороссы по происхождению, языку, нравам и обычаям. Нетерпимостью отличаются не они, а шляхтичи-помещики, их дворян и ксендзы, влияние которых более заметно в городах и местечках, но не в селах и деревнях”, – стверджувалося у доповіді імператору⁷. Дана аргументація переконала монарха – влада не стала

вживати помітних заходів щодо різкого збільшення числа державних початкових шкіл регіону. Церковні навчальні заклади зберегли свої панівні позиції у регіоні.

Крім імператора, Святійшого Синоду РПЦ та подільського архієрея, життям церковнопарафіяльних шкіл єпархії керувала Подільська єпархіальна училищна рада, котра була створена згідно “Правил о церковно-приходских школах”, виданих у 1884 р. Документи Училищного фонду досить багато ілюструють цю діяльність, котра охоплювала практично всі сфери життя парафіяльних навчальних закладів. Власне, церковна централізація і тут внесла свої корективи – раду нерідко одноособово репрезентував подільський архієрей, котрий часто був самостійним ініціатором різних адміністративних рішень чи пропозицій, які, з огляду на його сан, майже завжди ставали рішеннями. Так, у 1887 р. подільський преосвященний виступив ініціатором рішення про обов’язковість громадських угод щодо матеріального забезпечення церковнопарафіяльних шкіл⁸. Такі угоди дійсно були важливим юридичним підґрунтям фінансування навчальних закладів і після прийняття відповідного рішення Училищною радою у Санкт-Петербурзі стали звичним явищем і на Поділлі, і на всьому Правобережжі⁹. Наступним і вельми логічним кроком єпископа стало порушення перед петербурзькою владою питання про порядок зберігання коштів, зібраних мирянами на утримання шкіл та педагогів¹⁰.

Нерідко саме подільські архієреї від імені Подільської єпархіальної училищної ради подавали прохання про нагородження окремих осіб, котрі особливо відзначилися у справі розбудови парафіяльного шкільництва у Подільській єпархії. Частим явищем були подібні архієрейські клопотання щодо священників або ж церковнослужителів. Проте, деколи кам’янецькі єпископи клопотали і за світських осіб, причому не завжди за православних. Так, у 1888 р. подільський архієрей клопотав про нагородження землевласників Маньковського та Зделовського орденом св. Станіслава III ступеня “в поощрение их усердной деятельности в пользу местных церковно-приходских школ Подольской епархии”¹¹.

Часом преосвященні з Кам’яця-Подільського мали давати письмові пояснення обер-прокурору Святійшого Синоду РПЦ або ж столичній Училищній раді щодо тих чи інших проблем в управлінні підлеглими школами, про які ставало відомо у Санкт-Петербурзі. Так, того ж таки 1888 р. подільський архієрей писав досить ґрунтовну пояснювальну записку на ім’я синодального обер-прокурора щодо “причин малого числа учеников, окончивших с льготой курс в церковноприходских школах Подольской епархии”¹². (Відомо, що особи, котрі успішно і з отриманням атестату закінчили церковнопарафіяльну школу, мали право на менший термін служби

в армії. Незважаючи на таку привабливу перспективу, число таких учнів у різний час становило всього лише від 6 до 10%. Це, зрештою, була не лише подільська проблема. Не кращими були показники й на Київщині, де на випускні іспити не з'являлася абсолютна більшість учнів)¹³.

Саме преосвященні клопотали перед синодальною Училищною радою про надання дозволу видавати освітянські часописи, котрі стали вельми поширеним явищем на Правобережжі України після масового поширення церковнопарафіяльних шкіл. Так, у 1895 р. було порушено архієрейське клопотання про дозвіл священикам з Кам'янець-Подільського В.Павлинову та Ф.Говорову видавати педагогічний журнал “Церковноприходской учитель”¹⁴. Цього ж року з ініціативи кам'янецького архієрея в Санкт-Петербурзькій Училищній раді розглядали питання про друк книги подільських священиків Є.Богданова та Н.Лебедева “Пособие к церковному чтению”¹⁵.

Існував і зворотній зв'язок адміністративного управління церковно-парафіяльними школами, котрий здійснювався знову ж таки через подільського Преосвященного. Останній регулярно отримував постанови Училищної ради при Синоді РПЦ. Приміром, у 1905 р. рада дозволила архієрею у випадку вакантності посади єпархіального ревізора (“наблюдателя”) шкіл замінити цю посаду кандидатами із числа повітових шкільних ревізорів¹⁶. Єпископи також дбали про добір кадрів і нерідко були авторами відповідних ініціатив. Наприклад, у 1913 р. кам'янецький архієрей порушив питання перед Училищною радою при Синоді про відкриття у Вінницькому повіті штатної посади повітового ревізора церковнопарафіяльних шкіл із числа “без приходних” священнослужителів, оскільки звичайні парафіяльні настоятелі не мали змоги сумістити “напівкочове” життя ревізора із регулярними потребами по ввіреній їм парафії¹⁷. Займався владика і матеріальними проблемами церковно-шкільних адміністраторів. Зокрема, звертався до синодальної ради з проханнями про підвищення державної платні єпархіальним ревізорам шкіл Подільської єпархії¹⁸. Зворушливим виглядало прохання владики про виділення столичних коштів на лікування проскурівського повітового ревізора церковнопарафіяльних шкіл священника о. Василя Лосятинського¹⁹. Втім, церковна централізація таки допускала й колегіальну адміністративну діяльність підлеглої кам'янецькому архієрею Подільської єпархіальної училищної ради. Це було актуально ще й з огляду на те, що подільські єпископи нерідко були у подорожах по своїй чималій єпархії, оглядаючи як храми, так і церковнопарафіяльні школи краю. Крім того, окремі кам'янецькі архієреї засідали і в петербурзькому Святійшому Синоді, що передбачало їх тривалу відсутність на Поділлі. Діяльність Подільської єпархіальної училищної ради також представлена у петербурзьких церковних фондах.

Листування училищних рад різних рівнів має вельми партикулярний характер і досить розпорошене по чималому документальному масиву. В першу чергу, воно стосується вирішення різноманітних питань бюрократично-канцелярського характеру, яких завжди є безліч в більшості адміністративних систем. Приміром, у 1887 р. Подільська єпархіальна училищна рада ставила перед колегами із Санкт-Петербурга питання про надання вчителям церковнопарафіяльних шкіл права безкоштовної поштової кореспонденції за церковною печаткою²⁰. Подібно до архієрея, Подільська єпархіальна училищна рада часто вирішувала матеріальні проблеми своїх співробітників. Так, у 1895 р. нею на державному рівні піднімалося питання про асигнування коштів на утримання кабінету єпархіального ревізора церковнопарафіяльних шкіл²¹.

Значна група “подільських” справ у даному фонді стосується ініціювання єпархіальною училищною радою дозволу на проведення народних читань у різних населених пунктах краю. Певний час церковний та державний централізм вимагали для цього санкції Санкт-Петербурзьких органів влади. Такі справи зазвичай стосуються одного населеного пункту (наприклад, у 1896 р. розглядалася справа про дозвіл на проведення таких читань у м. Мурафі Ямпільського повіту²²), проте деколи такі дозволи надавали відразу кільком містечкам чи селам. Так, у 1898 р. дозвіл на проведення народних читань в церковнопарафіяльних школах було надано відразу для м. Браїлова та 15 сіл Поділля²³.

Доводилося Подільській єпархіальній училищній раді вникати і в тонкощі навчально-виховного процесу в парафіяльних школах, що нерідко мало наслідком різноманітні ініціативи. Так, у 1902 р. подільський орган шкільного управління ініціював викладання в окремих двокласних школах єпархії основ порівняльного богослов'я, зокрема відмінностей між католицизмом та православ'ям, що було вельми актуально для поліконфесійного середовища Поділля²⁴. У 1910 р. Подільська єпархіальна училищна рада виступила ініціатором встановлення кінця навчального року 10 травня, коли польові роботи ще не набули значних обсягів. У переважно аграрній Подільській єпархії це надало б можливість здавати випускні іспити більшої кількості школярів²⁵. Загалом пропозицій щодо змін та новацій у навчально-виховному процесі парафіяльних навчальних закладів було чимало.

До Училищної ради при Синоді деколи зверталися й шкільні чиновники нижчого рангу. Їх звернення мали переважно особистий характер, але й вони нерідко носили відтінок адміністративного значення. Так, у 1903 р. до синодальної Училищної ради зверталися повітові ревізори шкіл Ямпільського, Брацлавського та Могилівського повітів (Песнячевський, Якушевський і Крижановський), котрі прохали засідателів петербурзької ради

дозволу мешкати не в повітових центрах, як вимагали тогочасні законодавчі положення, а в обраних самими ревізорами населених пунктах, що було значно зручніше географічно²⁶.

Підводячи підсумок огляду вищенаведених справ із церковних фондів Російського державного історичного архіву, відзначимо, що ми розглядали лише окремі, найбільш типові, документальні приклади. Освоєння петербурзьких матеріалів значно полегшується тим, що церковні архіви столиці мають досить чітку структуру, а самі документи писані руками кращих як подільських, так і столичних писарів, що позбавляє дослідника необхідності втрачати час на “розшифровку” почерків. Досвід нашого дослідження показує, що робота в петербурзьких архівах нерідко змушує поновому поглянути на ту чи іншу проблему, адже церковно-історичні матеріали під грифом “Таємно” церковного централізму зберігаються саме у архівах Санкт-Петербурга. А вони є на рідкість відвертим дзеркалом тогочасних подій у церковному та церковно-шкільному житті нашого краю.

Примітки:

1. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА СПб.) – Ф. 803. – Оп. 10. – Спр. 919. – Арк. 9.
2. Перерва, В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. / Володимир Перерва. – Біла Церква, 2008. – С. 29.
3. РДІА СПб. – Ф. 733. – Оп. 170. – Спр. 476. – Арк. 57-58.
4. Там само. – Ф. 796. – Оп. 205. – Спр. 349. – Арк. 12-13.
5. Там само. – Ф. 803. – Оп. 1. – Спр. 1316. – Арк. 2.
6. Там само. – Арк. 4.
7. Там само.
8. Там само. – Спр. 219 – Арк. 1-17.
9. Перерва, В. Православне Надросся у ХІХ ст. / Володимир Перерва. – Біла Церква, 2004. – С. 195-197.
10. РДІА СПб. – Ф. 803. – Оп. 1. – Спр. 471. – Арк. 1-4.
11. Там само. – Спр. 305. – Арк. 1-2.
12. Там само. – Спр. 338. – Арк. 1-7.
13. Перерва, В. Історія шкільництва... – С. 45-46.
14. РДІА СПб. – Ф. 803. – Оп. 1. – Спр. 1112. – Арк. 2-6.
15. Там само. – Спр. 1541 – Арк. 1-4.
16. Там само. – Оп. 3. – Спр. 70 – Арк. 1-4.
17. Там само. – Оп. 4. – Спр. 226 – Арк. 1-2.
18. Там само. – Оп. 7. – Спр. 107 – Арк. 2-7.

19. Там само. – Спр. 873. – Арк. 1-4.
20. Там само. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 1-3.
21. Там само. – Спр. 1393. – Арк. 1.
22. Там само. – Спр. 1766. – Арк. 1-5.
23. Там само. – Оп. 2. – Спр. 436. – Арк. 1-2.
24. Там само. – Спр. 1219. – Арк. 1-2.
25. Там само. – Спр. 1502. – Арк. 1-9.
26. Там само. – Спр. 1513. – Арк. 1-4.

Summary

The article deals with the examination of the documents from the church funds of the Russian State Historical Archives in St. Petersburg, which can be used as the sources for the study of the status, structure, powers, initiatives of the directing bodies of parish schools in Podolsk Eparchy in the XIX – beginning of the XX century.

Key words: Holy synod, Podolsk Eparchy, school council, parish school, directing bodies, archives document, historical source.

Одержано 11 листопада 2011 р.

УДК 94(477.43)“19”:324

А.Л.Глушковецький

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ІІІ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

У статті висвітлюється суспільно-політична боротьба партій, соціальних та національних груп Подільської губернії на виборах до ІІІ Державної Думи Російської імперії.

Ключові слова: Державна Дума, Подільська губернія, вибори, РСДРП, ПСР, Спілка, Бунд, кадеты, поляки, євреї.

Розпуск ІІ Державної Думи і прийняття нового виборчого закону 3 червня 1907 р. поставили політичні партії Російської імперії перед складною дилемою – як відповісти на такий акт уряду і чи варто брати участь у оголошених виборах до ІІІ Думи. Дискусії стосовно цих питань відбувалися

серед керівництва Російської соціал-демократичної партії (РСДРП) та Партії соціалістів-революціонерів (ПСР). У зв'язку з цим у регіони надходила досить суперечлива інформація. Так, 6 липня 1907 р. начальник Київського охоронного відділення попереджав начальника Подільського Головного жандармського управління (далі – ГЖУ), що на спільних зборах комітетів есерів і соціал-демократів було вирішено провести низку терактів проти вищих посадових осіб та продовжувати терор після скликання небажаної Думи. Далі повідомлялося про початок формування з цією метою списків осіб для бойових загонів¹.

У повідомленні від 10 липня 1907 р. начальник Київського охоронного відділення вказував на інформацію про те, що наприкінці липня РСДРП планує скликати загальнопартійну конференцію для розгляду питання про бойкот майбутніх виборів до III Думи. Тому він зобов'язував начальника Подільського ГЖУ встановити делегатів на конференцію від Подільської губернії². Жандармськими чинами Подільського ГЖУ було встановлено, що жоден делегат від губернії на конференцію не виїжджав³. Така інертність, очевидно, мала свої об'єктивні причини. В цей час поліцією було ліквідовано потужний комітет РСДРП у Вінниці, посилювалося переслідування інших організацій партій⁴.

Продовжувала працювати Кам'янець-Подільська група РСДРП. У ході виборчої кампанії до III Думи влітку-восени її члени розповсюджували листівки, що закликали робітників і селян взяти активну участь у виборах. У них також стверджувалося, що соціал-демократи послідовно відстоюють інтереси трудящих⁵.

Діяла Балтська група РСДРП, яка мала зв'язок із Одеським комітетом партії. Вона поширювала листівки на території повіту. Особливу активність проявляла Ямпільська група РСДРП, яка підтримувала зв'язки з Одеським і Київським комітетами РСДРП. Улітку 1907 р. нелегальна література партії про діяльність членів соціал-демократичної фракції Думи та розгляд у ній аграрного питання поширювалася в Гайсинському повіті⁶. Низка прокламацій партії: “Виборча платформа РСДРП”, “Земля і воля”, “Кого обирати до Державної Думи” розповсюджувалася у Ольгопільському та Ямпільському повітах. Листівки закликали населення голосувати за соціал-демократів⁷. В той самий час було ліквідовано чисельний і добре організований осередок РСДРП у м-ку Городок Кам'янецького повіту⁸.

У серпні 1907 року в селах Ушицького повіту було виявлено листівки РСДРП, які проводили серед селян думку, що майбутня Дума буде панською і стоятиме за поміщиків і царя. Тому необхідно не допустити проходження в Думу представників панівних класів⁹.

Спроби агітаційної діяльності в Подільській губернії після розпуску

II Державної Думи робила також ПСР. Так, 13 липня 1907 р. “Яків” із м.Балта в листі до жителя м.Одеса “Ізраїля” зауважував, що доволі успішно ведеться пропагандистська робота на селі, однак не вистачає агітаційної літератури, особливо прокламацій із приводу розпуску Думи. Тому автор листа просив адресата знайти хоча б сто примірників таких листівок, а також цікавився можливістю встановлення постійного контакту з Одеською організацією¹⁰. Інший адресат, “Ісаак” з м-ка Криве Озеро Балтського повіту, в своєму листі в Одесу повідомляв: “Я весь час був не в Кривому Озері, а в околицях, де духовно працював між селянами... Тут зручний ґрунт для роботи. Ми потребуємо людей та літератури”¹¹.

Натомість нестачі агітаційних матеріалів не відчували есери Могилівського повіту. На середину липня тут проводила дієву роботу місцева група партії. У цей час вона поширила листівку “До розпуску Державної Думи”. В останній, зокрема, зазначалося: “Розпустивши другу Думу, уряд оголосив скликання третьої Думи, видавши при цьому, не маючи на це ніякого права, новий виборчий закон, за яким більша частина населення зовсім відсторонена від участі у перебудові державного життя. Уряд втомився від боротьби з народом, ще один дружний натиск – і він здасться, не вистачить у нього куль та нагайок для ображеного народу”¹². За поширення цієї відозви у Могилеві-Подільському були заарештовані агітатори ПСР А.Л.Рахлін та І.А.Фрідман. У них було вилучено 47 примірників згаданої прокламації¹³.

У вересні 1907 р. прокламації із закликом до бойкоту III Думи поширювала в Кам’янці-Подільському місцева організація ПСР¹⁴.

У жовтні 1907 р. поширення прокламацій есерів мало місце у с.Микулинці Літинського повіту. В агітаторів партії Я.Осадчука та Ю.Куцого було вилучено значну кількість літератури видавництва ПСР, зокрема “Програму Партії соціалістів-революціонерів”, “Що потрібно селянину”, “До трудового селянства”, “Наші права”, “За народ”, “Землю і Волю” та низку інших брошур і журналів¹⁵.

Посилився тиск і на організації Спілки. Зокрема, при ліквідації в червні 1907 р. членів Головного комітету партії в Києві поліції вдалося виявити адреси та явки в Подільській губернії¹⁶. Однак і Головний комітет, і осередки партії в Подільській губернії продовжували діяти. Так, гектографовані прокламації Спілки “малоросійською” мовою було розкидано на вулицях с.Шустівці Кам’янецького повіту. За підозрою у цьому було затримано сина місцевого священика, вихованця Подільської семінарії А.О.Панкєєва. При обшуку в нього було виявлено 14 примірників прокламацій, що спонукали селян до об’єднання у союзи з метою ліквідації панського свавілля¹⁷. У липні 1907 р. прокламації Спілки із закликом до ліквідації існуючого суспільного

ладу було виявлено у с.Байківка Вінницького повіту¹⁸.

Разом із тим, одразу після розпуску Державної Думи другого скликання у роботі партійців спостерігалися бойкотистські настрої стосовно третіх виборів. Так, Вінницька організація Спілки випустила прокламацію, в якій закликала населення утриматися від участі у виборах до III Думи. Поширення таких прокламацій мало місце у Вінницькому повіті¹⁹. У той самий час пропагандистську роботу у Вінницькому повіті проводив Г.А.Кравчук. У нього було вилучено значну кількість листівок та брошур, серед них такі: “Українська Соціал-Демократична Робітничка партія”, “Розгін Державної Думи”, “В Державній Думі”²⁰. Перша з них закликала населення до активної протидії владі та утверджувала негативне ставлення до майбутньої Думи. Так, у ній зазначалося: “Дума перша, та і друга Дума, okazалися не такими, як треба царському правительству, і воно хоче тепер зібрати третю, куди не доведеться попасти ні робітникам, ні селянам... Уряд знає, що така Дума і бюджет ствердить, і на позику, яку скажуть міністри, – згодиться”²¹. Проте тактика бойкоту незабаром була відкинута.

Спілка підтримувала ідею скликання загальноросійської конференції для вирішення питання про участь у виборах. Однак Головний комітет партії одразу схилився до участі у виборах. Про це свідчить його листівка, видана, очевидно, наприкінці червня 1907 р., із роз’ясненням думської тактики Спілки та закликом до селян обирати до III Державної Думи соціал-демократів²². Незабаром відповідні роз’яснення були надіслані подільським прихильникам партії. Так, у листі від 11 липня 1907 р. з Києва у м.Бар поліцією було знайдено звернення Головного комітету Спілки до організацій Подільської губернії. У ньому висувалися аргументи на підтримку участі у виборах і відкидалася теза про те, що в умовах реакційного виборчого законодавства необхідно бойкотувати вибори до III Державної Думи²³. У відповідь на думку, що участь у виборах соціал-демократів породить у народі ілюзію легітимності Думи, в зверненні зазначалося: “Якщо ми брали участь у виборах у перші дві Думи, але боялися цією участю створити в народних масах конституційну ілюзію, то абсолютно такою ж самою є справа з участю у виборах до третьої Думи. Стосовно до третьої Думи наше завдання навіть полегшується, бо прийняти третю Думу, побудовану на відкритій перевазі великої землевласницької і промислової буржуазії, за справжнє народне представництво надзвичайно складно навіть для маловдумливої людини”²⁴. Ідентичні за змістом листи розсилалися у інші регіони України²⁵.

Разом із тим, агітація на виборах до III Думи, на думку членів Головного комітету Спілки, дозволила б ознайомити значну кількість населення з програмою партії. Крім того, у листі вказувалося: “Якщо б нам не вдалося

через жажливий виборчий закон домогтися скільки-небудь відчутного послаблення реакційних елементів самої Думи... не скористатися для цього виборчою кампанією, відійти від неї в бік, скласти руки було б неправильно". Ось чому Головний комітет зі свого боку визнав за необхідне енергійну участь у виборах до III Думи і запропонував організаціям Спілки якнайсерйозніше й уважно обговорити висловлені міркування²⁶. Водночас керівництво партії розуміло, що за такого виборчого закону провести своїх кандидатів у Думу практично неможливо. Тому наступним циркулярним листом закликала місцеві організації не переоцінювати позитивних сторін участі у виборчій кампанії, але максимально використовувати її для зміцнення впливу партії на широкі маси населення, насамперед робітників²⁷.

Очевидно, такі пропозиції були схвалені організаціями Подільської губернії, бо вже в липні Літинська група Спілки випустила гектографовану листівку, в якій закликала обирати до III Державної Думи соціал-демократів. Агітаторами Спілки були жителі м. Теплика Гайсинського повіту М. Рабинович та А. Шнайдер. Вони проводили бесіди з селянами та читали прокламації про вибори до Думи²⁸. Поширення таких листівок було зафіксовано й в інших повітах губернії, зокрема у вересні 1907 р. вони розповсюджувалися у Вінниці²⁹.

Активізація роботи подільських осередків Спілки зумовила посилення переслідувань її членів із боку поліції. В липні 1907 р. було проведено обшук у жительки Вінниці Б. Б. Паукман, яка, очевидно, була активним членом партії. Про це свідчать результати обшуку. Зокрема, було виявлено листи Головного комітету партії, в яких ставилося питання про підготовку обласної організації до з'їзду та наради партійних робітників і звучав заклик до членів партії про своєчасну сплату внесків на потреби організації; друкований примірник проекту резолюції про ставлення соціал-демократичної партії до III Державної Думи. Було також вилучено друкований аркуш під назвою "Тактична платформа до майбутнього з'їзду" та велику кількість літератури визвольного спрямування³⁰.

Тиск влади помітно послабив вплив партії в регіоні. Так, за даними поліції, організації Спілки в Подільській губернії не змогли відправити своїх делегатів на партійний з'їзд, який відбувався 29 жовтня 1907 р. в Києві³¹.

Єдиний єврейській політичній партії, що мала реальний вплив на Поділлі у цей період, – Бунду – не вдалося провести серйозну передвиборну агітацію. Це було зумовлено професійною роботою поліції, яка мала свого агента у середовищі партії. Завдяки цьому, зокрема, вдалося заблокувати роботу агітаторів Вінницької організації Бунду³². Червень-липень 1907 р. стали періодом великого наступу на осередки партії в краї. У цей час поліція ліквідувала організації Бунду в м-ках Муровані Курилівці та Віньківці

Ушицького повіту³³. Було заарештовано близько 20 членів Віньковецької організації: І.Кінжерман, Ю.Тепер, Д.Шкляр, Ш.Вайсман, Б.Гольденберг, брати Міхель і Борук Майстельмани та інші. Їм інкримінували належність до антиурядової організації та переслідування місцевих торгівців із метою вимагання грошей на потреби організації³⁴.

Якщо на виборах до Державних Дум двох перших скликань у Подільській губернії існувало кілька осередків кадетів й проводилася незначна агітація, то на час виборів до III Думи тут не існувало жодного партійного осередку³⁵. Тому агітаційна діяльність партії була практично відсутня. За відомостями поліції, котра, за наказом Департаменту поліції, в кінці 1907 р. провела розслідування діяльності кадетів, в усіх повітах губернії були відсутні організації партії³⁶.

У Вінницькому повіті на час виборів до III Державної Думи самостійно функціуючої організації кадетів не існувало. Тут залишилися лише окремі члени цієї партії, що таємно проповідували її ідеї. До них належали: помічник окружного наглядача акцизних зборів В.Родкевич, неодмінний член повітової управи у справах земського господарства Й.Лозинський, неодмінний член землевпорядкувальної комісії М.Прель, присяжні повірені Ф.Ционглінський та І.Розенберг, лікарі А.Цукерман і М.Шехтман, завідувач міського 2-класного училища О.Кривицький, кандидат права Й.Цейклиман, нотаріус С.Іппа та домовласниця Р.Тарнавська³⁷. Однак під час виборів до III Думи їхня агітаційна активність не виявилася.

Кризу кадетської партійної організації в краї можна простежити на прикладі Ушицького повіту. У 1906 р. тут діяла найміцніша в Подільській губернії організація Конституційно-демократичної партії на чолі з нотаріусом О.О.Зновіцьким. На початку 1907 р. внаслідок арешту, а пізніше виїзду за межі повіту, О.О.Зновіцького та ще одного активного діяча, ветеринарного лікаря І.А.Павловського, партійний осередок припинив свою діяльність. Так, у кінці 1907 р. ушицький повітовий справник доповідав губернаторові, що діяльність кадетів у повіті відсутня. Лише у м.Нова Ушиця залишилися члени партії євреї Маламуд та міщани Зінкевич і Лонтицький. Але вони ніякого впливу не мали і відкрито не виступали³⁸. Крім того, вони перебували під постійним наглядом поліції, яка при найменших підозрах на агітацію вживала відповідних заходів. На початку 1908 р., вже після завершення передвиборної кампанії, ушицький повітовий справник отримав секретні свідчення, що на квартирі Зінкевича є нелегальна література. негайно був проведений обшук³⁹. Якщо такий суворий нагляд поліції мав місце вже після початку роботи III Думи, то під час виборів він був, безумовно, ще серйозніший. Тому говорити про якусь агітацію кадетів під час виборів до III Державної Думи в Подільській губернії не доводиться.

Передвиборна агітація Союзу 17 жовтня під час виборів до III Державної Думи в краї теж була практично відсутня. У той час, за даними В.В.Шелохаєва, в краї не було жодного періодичного видання октябристів чи їх прихильників⁴⁰.

Вибори до III Думи активізували представників польської національності всієї Правобережної України і, зокрема, Поділля. Поляки, які мали свою національну групу у I та II Державних Думах – Польське коло, прагнули до її створення й у майбутній Думі. Для досягнення поставленої мети поляки-землевласники Правобережної України спеціально під вибори створили Польську обласну партію Київської, Подільської й Волинської губерній. У своєму проханні про дозвіл скликати зібрання у Києві, заплановане на 27 серпня 1907 р., для обговорення проекту статуту партії на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора її організатори К.О.Орловський, С.Ц.Шашкевич та Г.В.Лиховський указували на помірковане політичне спрямування партії⁴¹. Прохання поляків підтримав виконувач обов'язків Київського губернатора, який звертав увагу генерал-губернатора на те, що створення поміркованої польської партії буде вагомою противагою до організації шовіністів та поширення загальнопольських ідей. Крім того, шанси новоутвореної партії на виборах він оцінював як практично нульові⁴².

Про серйозність намірів партії стати впливовою політичною силою свідчать питання, які були запропоновані для виділення учасникам з'їзду, серед яких ставилася пропозиція обговорення участі партії у майбутніх виборах та створення власного друкованого органу. Правда, більшість питань, запропонованих на з'їзді, були винятково організаційного характеру: обрання голови з'їзду, його товаришів, установлення черги розгляду питань і тому подібне⁴³. Однак до такої постановки питань з'їзду потрібно ставитися критично, бо їх перелік був наданий генерал-губернаторові, який при найменших сумнівах стосовно благонадійності учасників чи “законності” питань для обговорення міг не дозволити його проведення. Саме тому можна припустити, що спектр проблем, які обговорювалися на цьому з'їзді, був набагато ширшим і серйознішим.

Не менш активну участь у передвиборній боротьбі до III Думи брали представники єврейського етносу Поділля. Уявлення про прагнення євреїв на виборах дає лист від 29 червня 1907 р. за підписом “Моно” з м-ка Богополе до жительки Одеси Е.М.Перельман, отриманий поліцією агентурним шляхом. Автор листа повідомляв про своє повернення з Києва, де він брав участь у з'їзді громадських діячів Київського округу. Головним питанням з'їзду була участь євреїв у виборах, але це не піддавалося розголошенню. Делегати доручили голові з'їзду Г.Б.Сльозбергу подати у пресу лише ті

відомості, які він буде вважати за потрібне. Було вирішено організувати місцеві повітові та губернські комітети, яким, з огляду на особливості нового виборчого закону, надали право самостійно вести передвиборну кампанію залежно від місцевих умов і без будь-яких директив⁴⁴.

Автор листа так аргументував це рішення з ізду: “Може статися, що в якійсь місцевості доведеться входити в союз із аграріями (землевласниками. – А.Г.), і тоді місцеві комітети могли б виявитися зв’язаними, бо в резолюціях обласної наради незручно рекомендувати блоки з аграріями-поляками, хоча такі і визнаються безумовно бажаними”⁴⁵. Разом із тим, він зауважував, що такий крайній крок був визнаний необхідним, бо “не можна, на думку наради, звальовати в одну реакційну купу поміщиків-росіян і поляків. Хоча і ті, й інші однаково антисемітські, хоча і ті, й інші, реакційні в соціальному відношенні, але для нас головну роль при обранні депутата відіграє його політична прогресивність, безумовно конституційність, а в цьому відношенні поляки не залишають бажати нічого кращого”⁴⁶.

Продовжував свою діяльність у Подільській губернії СРН. 23 квітня 1907 р. відбулося відкриття відділу СРН у Кам’янці-Подільському. Участь у відкритті взяли губернатор О.О.Ейлер та віце-губернатор І.М.Неклюдов. Головою відділу став священник К.Стиранкевич⁴⁷.

Особливо потужним був Балтський відділ СРН, який на жовтень 1907 р. нараховував близько двох тисяч членів. Його очолювали місцевий предводитель дворянства С.А.Воеводський і мировий посередник, майбутній депутат III Думи І.І.Балаклеєв. СРН представляв собою найпотужнішу організацію, мережа осередків якої охопила всю губернію, а їхня чисельність була найбільшою на Поділлі⁴⁸. Це дало змогу зарахувати Подільську губернію до числа регіонів із найбільшою концентрацією сил СРН. На цьому, зокрема, наголошував оглядач газети “Балтский голос”⁴⁹. Діяльності чорносотенних організацій сприяла загальна суспільно-політична ситуація в країні; в умовах реакції відбувалося переслідування ліберальних і соціалістичних партій, велася посилена боротьба з національними рухами. У своїх діях уряд і місцеві адміністрації опиралися на підтримку організацій СРН.

Однак декларована чисельність членів партії не завжди відповідала об’єктивній реальності. Показовий у зв’язку з цим приклад Могилівського повіту. Там, за даними місцевого повітового справника, в жовтні 1907 р. у с.Сугаки значилося 364 члени Союзу, а реально сплачували членські внески лише 87 осіб. Подібна ситуація була у с.Тропова цього ж повіту, де до складу СРН було записано 120 осіб, а членські внески вносили лише 70⁵⁰.

Таким чином, незважаючи на значну організаційну структуру і велику кількість членів, СРН залишався партією зі слабкою дисципліною та значним відсотком фіктивних членів. Тому особливої прихильності населення

краю на третіх подільських виборах йому досягти не вдалося. В зв'язку з цим, під час виборів до III Думи кандидати Союзу іноді замовчували свою належність до останнього. За повідомлення місцевої преси, такий випадок мав місце у с.Маласшти Балтського повіту. Там при виборах уповноважених від селян було обрано члена СРН, причому останній приховував свою партійність, оголосивши про це лише після обрання⁵¹.

Причини такого стану справ були яскраво змальовані кореспондентом газети “Балтский голос” І.Сосисом. Звертаючи увагу на поразку СРН на виборах у масштабах усієї Російської імперії, він, зокрема, зазначав: “Повна поразка на них (виборах. – А.Г.) кандидатів СРН вказує на те, що ті кріпосницькі ідеї, які сповідує ця партія, не проникли в широку народну масу. Хоча СРН мав і має повну можливість розвивати широку агітацію, влаштовувати свої зібрання і поширювати свою літературу. Але справа в тому, що для культурної політичної роботи в Союзу не виявилось ні людей, ні талантів, ні віри в свої сили і правоту своєї справи, програма ж Союзу не могла і не може привернути народні маси”⁵².

Разом з тим, при всіх зазначених вище недоліках організаційної та агітаційної роботи, у Подільській губернії СРН вдалося провести до III Думи трьох депутатів із числа своїх членів. І.І.Балаклєєв був поміщиком, В.І.Подольський – священиком, а В.К.Пахальчак – селянином⁵³.

Якщо на двох попередніх виборах консервативні російські землевласники та православні священики діяли неорганізовано і не змогли провести своїх кандидатів навіть на проміжних стадіях виборів, то під час третіх виборів ситуація кардинально змінилася. Вже на початку виборчої кампанії було утворено Комітет російських землевласників, який об'єднував представників місцевої влади, що, водночас, були великими землевласниками. Діяльність комітету була спрямована на недопущення хоча б якого-небудь чисельного представництва у майбутній Думі опозиційних депутатів і на проведення власних кандидатів.

У свою чергу, подільські священики з метою відстоювання своїх інтересів на виборах утворили Комітет духовенства: 4 вересня 1907 р. між ними було підписано угоду про виступ на виборах спільним блоком. Це стало поворотним моментом у виборчій кампанії на Поділлі, який практично визначив результат виборів. Сторони зобов'язувалися обирати у виборщики та члени Думи тільки росіян, але не революціонерів і не кадетів. Було чітко розподілено кількість виборщиків від поміщиків і священиків, які мали бути обрані у кожному повіті. Стосовно членів Думи вирішили обов'язково обрати по одному представникові від селян, міщан і поміщиків, а решту десять місць розподілити таким чином: три священики, три селянина та чотири поміщики. Також було вирішено при голосуванні за кан-

дидатів у члени Думи солідарно підтримати запланованих поміщиками і священиками кандидатів та закликати приєднатися до угоди селянських виборщиків⁵⁴. Зазначений план і було здійснено на виборах.

Отже, передвиборна боротьба до III Державної Думи в Подільській губернії відбувалася за умов кризи у діяльності опозиційних політичних партій. З одного боку, давалася взнаки їхня ідейна невизначеність та розгубленість після поразки революції, з іншого, – відбувалося посилення переслідувань із боку влади, що зумовило розвал та припинення діяльності переважної більшості місцевих осередків. Крім того, новий реакційний виборчий закон практично зводив нанівець будь-які спроби проведення антимоноархічно налаштованих кандидатів. Усе це зумовило їхню повну поразку на виборах. Через ті самі причини не змогли серйозно вплинути на результати виборів і представники польського та єврейського населення губернії. Слабкістю опозиційних політичних партій та національних меншин скористалися російські землевласники та православне духовенство, котрі, утворивши спільний блок, отримали переважну більшість депутатських місць.

Примітки:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 332.

2. Там само. – Арк. 342.

3. Там само. – Арк. 559, 563, 564, 566.

4. Плахотнюк, С. Д. Борьба трудящихся Подолии в годы реакции и нового революционного подъема (1907–1914) : автореф. дисс. канд. ист. наук / С. Д. Плахотнюк. – Львов, 1971. – С. 11.

5. Попик, В. И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу / В. И. Попик. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 25, 41.

6. Плахотнюк, С. Д. Борьба трудящихся Подолии в годы реакции и нового революционного подъема (1907–1914). – С. 12; Плахотнюк, С. Д. Революційна діяльність більшовиків Поділля в період реакції 1907–1910 рр. / С. Д. Плахотнюк // Укр. іст. журн. – 1971. – № 9 (126). – С. 82.

7. Плахотнюк, С. Д. Революційна діяльність більшовиків Поділля в період реакції 1907–1910 рр. – С. 82.

8. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 8100. – Арк. 181.

9. Плахотнюк, С. Д. Революційна діяльність більшовиків Поділля в період реакції 1907–1910 рр. – С. 82.

10. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102. – Оп. 1907. – Спр. 9, ч. 45. – Арк. 38.

11. Там само. – Арк. 39.
12. ЦДІА України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 3 зв.
13. Там само. – Арк. 3; Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1148. – Арк. 1.
14. ДАХМО. – Ф. 786. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 107-107 зв.
15. Кам'янець-Подільський державний міський архів (далі – КПДМА). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7703. – Арк. 157.
16. ЦДІА України. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 52.
17. Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 3-3 зв.
18. Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5588. – Арк. 24.
19. ДАХМО. – Ф. 781. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 399-399 зв.
20. Там само. – Арк. 480-480 зв.
21. Листівка Української соціал-демократичної робітничої партії з роз'ясненням причин розпуску II Державної Думи й закликом не піддаватися на провокації царського уряду. Липень 1907 р. // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 / Упор. Б. І. Корольов, І. С. Михайльський. – К. : Вид. Європейського у-ту, 2003. – Ч. 1. – С. 313-314.
22. Листівка Головного Комітету “Спілки” РСДРП із роз'яснюванням думської тактики та закликом до селян обирати до складу 3-ої Державної Думи осіб, які відстоюють народні інтереси // Листівки українських політичних партій та організації між двома революціями. (червень 1907 – поч. 1917 рр.) / Упор. Б. І. Корольов, І. С. Михайльський. – Луганськ : Вид. Східноукраїнського державного університету, 1999. – С. 16-17.
23. ЦДІА України. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 477.
24. Там само.
25. Див.: Копія листа без підпису до Миколая Петровича Косача в Ковель, Волинська губернія 11 липня 1907 р. // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917. – С. 299-300.
26. ЦДІА України. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 477 зв.
27. Циркулярний лист №3 Української соціал-демократичної “Спілки” “До всіх організацій” щодо тактики при проведенні передвиборчої кампанії до III Державної Думи. 21 серпня 1907 р. // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917. – С. 322.
28. ЦДІА України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5336. – Арк. 8.
29. Плахотнюк, С. Д. Зазначена праця. – С. 12.
30. ЦДІА України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5587. – Арк. 1.
31. Там само. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 401. – Арк. 345.
32. Гусев, В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX–1921) : дис. ... д. і. н. / В. І. Гусев. – К., 1999. – С. 115.
33. ДАХМО. – Ф. 796. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 37, 46.

34. Там само. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 8111. – Арк. 103.
35. Шелухаев, В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907–1914 гг. / В. В. Шелухаев. – М. : Наука, 1991. – С. 202.
36. КПДМА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7685. – Арк. 177-189.
37. Там само. – Арк. 177.
38. Там само. – Арк. 178.
39. ДАХМО. – Ф. 796. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 4.
40. Шелухаев, В. В. Значена праця. – С. 204.
41. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 370. – Арк. 11.
42. Там само. – Арк. 14-14 зв.
43. Там само. – Арк. 20.
44. Там само. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 450.
45. Там само.
46. Там само.
47. Открытие в Каменце-Подольском отдела Союза Русского Народа // Православная Подолия. – 1907. – № 18. – 6 мая. – С. 398-399.
48. КПДМА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7686. – Арк. 310, 310 зв, 311, 311 зв.; Степанов, С. А. Численность и состав черносотенных союзов и организаций / С. А. Степанов // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ. – М. : Институт истории СССР АН СССР, 1987. – С. 224.
49. За неделю // Балтский голос. – 1907. – № 11. – 8 октября. – С. 15.
50. КПДМА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7686. – Арк. 297.
51. От наших корреспондентов // Балтский голос. – 1907. – № 11. – С. 19.
52. Выборы в Думу и “Союз русского народа” // Балтский голос. – 1907. – № 11. – 8 октября. – С. 10-11.
53. Ромов, Р. Б. Балаклеев Иван Иванович / Р. Б. Ромов // Государственная Дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия / Отв. ред. В. В. Шелухаев. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 34; Пахальчак Василий Карпович // Там само. – С. 445; Подольский Василий Ильич // Там само. – С. 464.
54. ДАХМО. – Ф. 117. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 336-336 зв.

Summary

In the article the social and political fight of the parties, social and national stratum of the Podil'ska province lights up on election to the III State Duma of the Russian empire.

Keywords: State Duma, Podil'ska province, election, RSDRP, PSR, Spilka, Bund, cadets, poland, jewries.

Одержано 11 листопада 2010 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛИНСЬКОГО ЗЕМСТВА З ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ

У статті охарактеризовано основні напрямки діяльності Волинського земства з позашкільної освіти на початку ХХ ст. Авторами проаналізовано її провідні форми та визначено роль цієї діяльності у поширенні загальних і професійних знань.

Ключові слова: земство, позашкільна освіта, бібліотека, сільськогосподарські знання, сільськогосподарські виставки, екскурсії, сільськогосподарські курси.

Позашкільна освіта завжди розглядалась земськими органами управління як невід’ємна складова заходів, спрямованих на піднесення культурного та освітнього рівня населення. “Внешкольное образование должно занять самостоятельное место в ряду мероприятий, направленных к поднятию культурного уровня населения и быть признанным со стороны общества и государства не ниже ценным, чем образование школьное, и должно быть признанным одинаково необходимым”, – ці слова, зафіксовані в протоколі однієї з сесій Волинського губернського земського зібрання у 1913 р.¹, найточніше засвідчують, яке величезне значення надавало земство цій діяльності.

Проте цей важливий напрямок роботи земств не знайшов достатнього висвітлення, незважаючи на значну кількість дисертаційних робіт, присвячених діяльності земств у різних регіонах України². Деяку інформацію про земські бібліотеки знаходимо в дисертаціях, присвячених історії бібліотечної справи³, окремих публікаціях переважно російських бібліотекознавців⁴ та деяких бібліографічних покажчиках з історії бібліотечної справи, що супроводжуються розгорнутими історичними довідками, підготовленими на архівних матеріалах⁵. Згадані дослідження не можна вважати вичерпними: по-перше, мережа земських бібліотек у них повністю не охарактеризована, а їх типи не визначені (подаються тільки фрагментарні відомості про них); по-друге, інші напрямки земської позашкільної освіти навіть не згадані. Крім того, діяльність саме Волинського земства з позашкільної освіти населення не була об’єктом дослідження жодних авторів. Винятком є стаття Л.М.Єршової⁶, в якій основний акцент зроблений на музейній справі.

Тому мета цієї статті – охарактеризувати всі напрямки діяльності Волинського земства з позашкільної освіти, проаналізувати її основні форми, визначити роль цієї діяльності у поширенні загальних і професійних знань.

Позашкільна освіта була одним із головних напрямків діяльності Волинського земства. На території Волинської губернії земська форма організації місцевого самоврядування була запроваджена значно пізніше, ніж в інших губерніях Російської імперії. У 1904 р. була введена спрощена форма земського правління і лише в березні 1911 р. у Київській, Подільській та Волинській губернії стало дійсним “Положение о губернских и уездных земских учреждениях”, згідно з яким створювались виборні земські управи, які виконували рішення земських зібрань.

На початковому етапі свого існування Волинське земство зосередило свою увагу на поширенні грамотності та організації шкіл. Але вже у 1911–1912 рр. почало серйозно впроваджувати заходи з позашкільної освіти, усвідомлюючи, що “...школа при отсутствии средств внешкольного образования теряет свое значение, а затраченные на школу средства – мало-производительны. Внешкольное образование необходимо для всех: оно нужно для неграмотных как единственное средство удовлетворения их стремления к знанию; оно нужно и прошедшим курс начальной школы”⁷.

На засіданнях Волинської губернської земської та повітових управ у 1911–1915 рр. неодноразово заслуховувались питання позашкільної освіти, її фінансування, впровадження різних форм позашкільної освіти, аналізувався стан справ у різних повітах.

Відповідно до мети, яку ставило перед собою земство, у його діяльності з позашкільної освіти можна виділити два основних напрямки.

Перший – це сприяння загальній самоосвіті населення, спрямованій на підвищення культурного рівня та розширення ерудиції. Цей напрямок передбачав вирішення низки завдань: по-перше, слід було створювати умови для того, щоб народ з часом не забував того, що він вивчав у школі. Школярі, як би добре їх не навчали у школі, через декілька років забувають грамоту, якщо не читають і не використовують свої знання. “Приобретенные в школе знания без дальнейшего укрепления и пополнения их скоро забываются, вследствие чего затраты на школьное образование без организации внешкольного образования являются малопродуктивными”, – відзначали учасники Третьої сесії Волинського земського губернського зібрання⁸. Тому паралельно з мережею шкіл повинна існувати мережа закладів позашкільної освіти, насамперед бібліотек; по-друге, ставилося завдання навчити елементарній грамотності ту частину дорослого населення, яка раніше не мала можливості навчатись у школі. Школи, які створювало земство, були розраховані насамперед на дітей. Дорослому безграмотному населенню, як зазначалося, “не подобает учиться с детьми”⁹, доросле населення не мало можливості проводити тривалий час за шкільними уроками. Тому для цього контингенту створювались недільні школи,

вечірні класи та організовувались такі заходи позашкільної освіти, як народні читання; по-третє, потрібно збагатити народ відомостями з різних галузей знань та дбати про розширення його ерудиції: “Сельским жителям, кроме простой грамоты, нужно и общее развитие. Жизнь постоянно усложняется, что требует от крестьянина новых разнообразных знаний”¹⁰.

Другим напрямком діяльності земства був розвиток, насамперед, в галузі сільського господарства.

На початку ХХ ст. 78% населення Волині було зайняте у сільськогосподарському виробництві¹¹, тому така увага до проблем сільськогосподарської тематики була не випадковою. За допомогою позашкільних заходів можна було сприяти підвищенню ефективності розвитку аграрного сектору, допомогти впроваджувати передові методи та технології сільськогосподарського виробництва, подати селянам цінні вказівки з ведення тієї чи іншої галузі сільського господарства, поширювати правові знання для захисту інтересів селян, інформувати їх про ціни на сільськогосподарську продукцію тощо.

Фундаментом всіх просвітницьких заходів земства вважали бібліотеки¹². Всі земські бібліотеки, створені у губернії, можна поділити на 4 види:

1. Шкільні бібліотеки, які організовувались при школах для забезпечення навчального процесу та позашкільної освіти.

2. Публічні платні бібліотеки, які створювались для обслуговування “состоятельных слоев населения”. У їх статутах зазначалось, що ці бібліотеки доступні всьому місцевому населенню, книги видають за помірну плату; але тим читачам, які бажають читати безкоштовно, книги видають безкоштовно, але з завдатком.

3. Безкоштовні народні бібліотеки, які обслуговували всі верстви населення, але не брали плати за користування книгами.

4. Сільськогосподарські бібліотеки, які б спряли проникненню в село хорошої сільськогосподарської книги, яка б “...сообщала сельскому хозяйству необходимые сведения, целесообразно наполнила бы его досуг и подняла общий уровень развития...”¹³.

Найбільш розвинутою була мережа шкільних бібліотек. У середньому у фонді однієї шкільної бібліотеки було близько 300 книг, найкраще забезпечені літературою були бібліотеки Дубенського та Старокостянтинівського повітів (по 400-450 книг).

На початковому етапі земські шкільні бібліотеки виконували одночасно функції шкільних і публічних бібліотек, обслуговуючи як школярів та вчителів, так і мешканців села – “...школа должна иметь достаточное количество книг, чтобы снабжать ими для прочтения и учеников, и бывших своих питомцев”¹⁴. Причому кількість читачів-дітей та читачів-дорослих була

майже однаковою. Наведемо дані по окремих повітах станом на 1911 р.¹⁵:

Однак після введення у 1912 р. нових правил про народні бібліотеки, згідно з якими їх фонди, що знаходились у приміщенні навчальних закладів, мали право вміщувати тільки літературу, зазначену у “Примерных каталогах для народных библиотек”, складених МНО, відбувся масовий відхід земських публічних бібліотек від шкільних. Тому впродовж 1913–1915 рр. у Волинській губернії різко зростає мережа земських безкоштовних народних бібліотек, які завжди розглядались земством як природне та необхідне продовження роботи шкіл.

Мережа народних бібліотек складалась з центральної повітової бібліотеки (однієї на повіт), районних бібліотек (у кожному волосному центрі) та сільських бібліотек. Окрім планомірної стаціонарної мережі, створювались пересувні бібліотеки.

Досить розгалуженою була також мережа сільськогосподарських бібліотек. “Распространение сельскохозяйственной литературы в массы крестьянства путем устройства популярных библиотек составляет одну из главных задач агрономической работы”, – вважали представники Волинського земського правління¹⁶. Станом на кінець 1913 р. у Волинській губернії в середньому на повіт існувало біля 20 сільськогосподарських бібліотек, у кожній волості – по 1-2 бібліотеки. Вони розміщувались у приміщеннях земських шкіл, кредитних товариств, будинках місцевих агрономів, при сільськогосподарських складах, прокатних станціях і артілях. Сільськогосподарські бібліотеки відкривались у волосних центрах та селах. Користувались ними не тільки мешканці даного населеного пункту, але й мешканці інших ближніх сіл. У середньому, одну бібліотеку відвідували мешканці 2,5 населених пунктів.

У середньому фонд однієї бібліотеки складав близько 150 книг. Майже всі книги і періодичні видання були на сільськогосподарську тематику, частково у фондах була природничо-наукова література. В основному, це були практичні посібники по догляду за домашніми тваринами, обробітку землі, садівництву, городництву, бджільництву тощо. Менше половини бібліотек передплачувало по одній сільськогосподарській газеті.

У перші роки роботи Волинського земства однією з найбільш поширених форм популяризації професійних знань серед сільського населення були бесіди та читання. Переважна більшість їх стосувалась питань агрономії та ветеринарії. Програми читань та бесід складались завчасно. Для повідомлення населення волосними правліннями, сільськими старостами чи іншими відповідальними особами завчасно розсилались оголошення про заплановані читання.

Лекторами найчастіше були земські агрономи, інструктори Волинсько-

Повіт	Кількість читачів	
	Дорослих	Повіт
Дубенський	1087	1377
Кременецький	929	1169
Рівненський	2265	3380
Старокостянтинівський	1208	1212

го губернського правління, викладачі сільськогосподарських предметів навчальних закладів, працівники дослідних установ та ветеринарні лікарі. Як правило, тематика читань приурочувалась до відповідних сезонів. Проте найбільше цих заходів проводилось в останні осінні та зимові місяці, коли господарі не задіяні у сільськогосподарському виробництві. Наприклад, з 48 читань, які проводились у Рівненському повіті у 1913 р., 18 читань організовувалось у листопаді, по 11 – у березні та грудні, а з квітня по серпень читання взагалі не проводились¹⁷. Тематикою цих читань були різноманітні питання розвитку сільського господарства, де головна увага надавалась обробітку ґрунту, сівозміні, травосіяння, тваринництву, бджільництву, хмелярству та кооперативним проблемам. Щоб більш детально охарактеризувати цю форму популяризації сільськогосподарських знань, розглянемо її організацію на прикладі одного з повітів Волинської губернії (Рівненського) у період найбільш активного і стабільного розвитку (1913 рік).

Упродовж цього року сільськогосподарські читання відбулись у 48 населених пунктах 11 волостей Рівненського повіту. Найбільше читань було організовано у селах Немовицької (11), Тучинської (9), Рівненської (7), Березнівської (5) та Кустинської (5) волостей. Не проводилось жодного читання у Клеванській, Деражнянській, Дядьковицькій, Степанській та Студинській волостях. Загальна кількість слухачів за рік становила 3733 особи, тобто в середньому на одному читанні були присутні 78 слухачів. Серед них переважна кількість чоловіків – 2797 осіб (75%), значну частину відвідувачів становила молодь – 20,1%, окремі курси відвідували жінки – 4,4% від загальної кількості слухачів¹⁸. Майже всі читання проводились у приміщенні навчальних закладів (церковнопарафіяльних, міністерських та земських шкіл), незначна кількість – у приватних будинках, волосних правліннях та кредитних товариствах (17%). Середня тривалість читань та бесід після них – 4 год. Під час читань демонструвались плакати, таблиці, колекції насіння та добрив, сільськогосподарської техніки. Присутні мали можливість поспілкуватись та обмінятись досвідом.

Після читань роздавались популярні сільськогосподарські брошури, листівки чи плакати, які користувались величезним попитом: “...агрономи при чтениях раздавали книжки из популярных сельскохозяйственных би-

блиотечек и такие брались на расхват, особенно по только что прочитанному и по вопросам, о которых было обещание устроить чтение”¹⁹.

Розповсюдженню популярної галузевої літератури надавалось велике значення, так як під час бесід та читань агроном не міг висвітлити всі питання. Крім того, слухачі могли забути прочитане. А прочитавши доступну книжку чи брошуру, селянин може, не поспішаючи, детально ознайомитись з даним питанням, по декілька разів переглянути той текст, який його зацікавив, а у випадку виникнення питань чи сумнівів звернутись за роз’ясненням до фахівця. “Признавая, что устная и печатная пропаганда сельскохозяйственных знаний должна идти рука об руку, дополняя друг друга, нельзя не признавать большого значения проникновения в деревню хорошей сельскохозяйственной книги, которая, сообщая хозяину необходимые сведения, поднимет общий уровень его развития и заполнит его досуг”, – відзначалося на засіданні IV Рівненського повітового земського зібрання²⁰.

Тому, не випадково Волинське земство виділяло великі кошти на видання такої літератури. Майже на кожній сесії Волинського губернського земського зібрання приймалися рішення про виділення коштів (не менше 500 руб.) на видання брошур у великій кількості примірників (як правило, наклад становив 2000 прим.). Крім того, Волинське губернське земське правління організувало конкурси на кращі плакати і брошури, виділяючи для цього премії авторам найбільш досконалих робіт. Наприклад, на Третій черговій сесії 1913 року було вирішено виділити 500 крб. на такі премії²¹. Форма конкурсу забезпечувала об’єктивність оцінки і давала змогу обрати кращі роботи, підготовлені практиками.

Працівники Волинського губернського земства спостерігали за проведенням читань та аналізували їх ефективність. В оглядах та доповідях повітових земств неодноразово відзначалось, що спочатку слухачі приходять на заходи з недовірою: “В некоторых местах слушатели являлись на чтения с недоверием, но обыкновенно оно очень скоро сменялось большим любопытством, а затем сосредоточенным вниманием и весьма серьезным отношением со стороны взрослых хозяев”²². За короткий проміжок часу сільськогосподарські читання і бесіди встигли викликати до себе не тільки увагу і доброзичливе відношення населення, але й досягли конкретних, часто дуже важливих, результатів. Зокрема, відзначалось, що сільськогосподарські читання підняли у населення інтерес до сільськогосподарської книги, вони сприяли переходу сільського населення від застарілих форм використання землі до більш прогресивних, завдяки ним в губернії виникали сільськогосподарські та кредитні товариства і артільі²³.

Великим успіхом серед населення користувались пересувні сільськогосподарські виставки. На них демонструвався інвентар для обробітку

землі та збирання врожаю зернових (плуги, борони, віялки, сіялки, сортувальні машини різних модифікацій), зразки мінеральних добрив, експонати з молочного господарства, бджільництва та хмелярства (портативні маслобійні, хмелесушки, медокачки тощо). Всі машини обов'язково випробовувались у роботі. Весь інвентар для пересувної виставки брали з повітових сільськогосподарських складів та прокатних станцій. Якщо під час перевезення чи демонстрації машини псувались, то їх ремонт оплачувався за рахунок виставки, на що передбачались спеціальні кошти.

Організація виставки була чітко спланованою. Створювалась комісія організаторів виставки, яка спільно з нарадою агрономів повіту визначала час її проведення та розробляла маршрут. Як правило, одна виставка тривала біля місяця. За цей час вона демонструвалась в 10-15 населених пунктах повіту (по 2-3 дні у кожному). Обирались ті населені пункти, в яких були умови для облаштування виставки: наявність приміщень для експонатів, читання лекцій, розміщення слухачів та ін. Для завідування господарчою частиною виставки на весь час її існування призначався спеціальний менеджер, в обов'язки якого входило стеження за графіком пересування виставки, завантаження та розвантаження експонатів, керування їх розміщенням, інформування населення, розклеювання афіш та оголошень, пошуки належного приміщення для виставки тощо. Його діяльність оплачувалась в 25-30 руб.

Проведення виставок супроводжувалось лекціями, під час яких демонструвались діапозитиви, таблиці, плакати та інші наочні посібники. Обов'язковим атрибутом заходу була “удешевлена продаж і безплатна раздача книг”. Всі видатки ретельно прораховувались і фінансувались, були навіть передбачені витрати на добові для лекторів і харчування супроводжуваних осіб та агрономів.

Пересувні виставки були дуже зручною формою пропаганди сільськогосподарських знань. Завдяки своїй мобільності та зручності вони давали можливість великій кількості господарів особисто ознайомитись з якістю та перевагами того чи іншого знаряддя праці, тому користувались великим успіхом.

Волинське земство практикувало також організацію екскурсій на сільськогосподарські і промислові виставки у Києві та передові місцеві сільськогосподарські підприємства та артілі. Таких екскурсій проводилось не багато: одна-дві на повіт протягом року. Вартість столичної екскурсії досягала 200 руб., місцевих обмежувалась 25-30 руб. З різних сіл повіту назбирувалось 20-25 екскурсантів.

В окремих повітових містах організовувались сільськогосподарські музеї. Експонатами музею були зразки насіння, добрив, сільськогосподарського інвентаря, наочні посібники для сільськогосподарських читань

та бесід, прилади та інструменти, колекції птахів і сільськогосподарських шкідників та ін. При музеях облаштовувались лабораторії, контрольні насінницькі станції, а також бібліотеки, фонди яких комплектувались не тільки сільськогосподарською літературою, але й книжками з різних галузей знань. Таким чином, музеї були своєрідними комплексними просвітницькими центрами, в яких концентрувались і знання, і засоби.

Після розгортання масштабної роботи з проведення читань та бесід у різних населених пунктах у 1911–1912 роках в губернії почали організовуватись сільськогосподарські курси. Їх облаштування вимагало великих затрат часу і ґрунтовної підготовки. Курси передбачали існування не тільки конкретної і постійної протягом тривалого періоду часу аудиторії, але й декількох лекторів, що мали спеціальну фахову підготовку, а також дорогих навчальних посібників, що, в свою чергу, вимагало затрат значних грошових засобів. Тому, порівняно з читаннями, курси розпочали впроваджуватись пізніше і вони не були такою поширеною формою як бесіди і читання.

Сільськогосподарські курси, організовані земством, були двох видів: районні (влаштовувались у кожному повітовому місті губернії) та дільничні (у великих населених пунктах, в середньому по 3-4 на повіт). Щорічно до роботи курсів залучалось біля 50 земських агрономів, 30 земських фахівців, інструкторів та ветеринарних лікарів. Слухачами були, в основному, господарі у віці від 25 до 50 років. На одному пункті організованих курсів було, в середньому, 66 слухачів. Цей показник трохи нижчий від загальнодержавного: по Російській імперії середня кількість слухачів 73²⁴.

Програма навчання передбачала плавність переходу від одних питань до інших, що полегшувало слухачам засвоєння досить складного курсу. До програми обов'язково входило ознайомлення із завданнями земства по покращенню економічного благоустрою населення та роботою кредитних кооперативів, а також наукові основи сільського господарства з питань обробітку ґрунту, виведення елітного насіння, підбору добрив, хвороб і шкідників рослин та боротьби з ними, племінного тваринництва та ін.

Тривалість курсів була 2-3 тижні, так як менша кількість часу не давала можливості ґрунтовно ознайомитись із змістом почутого в процесі навчання, а більша кількість часу "...будет тяготить слушателей массой материала, а долгое отсутствие из населенных мест и разлука с оставленными семьями делает свое дело и мешает вдумчиво слушать"²⁵. Після закінчення курсів слухачам видавалось свідоцтво.

Для перевірки ефективності цієї форми роботи розроблялись спеціальні анкети для слухачів, які складались з трьох блоків: у першій частині з'ясувалось, що корисного вони почерпнули та як засвоїли програму; у другій частині – чим не сподобався їм захід; третя передбачала пропозиції з удо-

сконалення курсів та виявлення тем, які особливо цікавили селян. Відгуки ретельно аналізувались і враховувались при організації наступних курсів.

Події Першої світової війни перервали цю надзвичайно важливу діяльність Волинського земства. Війна та оголошена у 1915 р. евакуація майже повністю зруйнували земське господарство, “...земское имущество ... частью было вывезено в глубь России, частью оставлено на местах и разрушено, либо уничтожено”²⁶. Проте у 1916 р. діяльність земства з позашкільної освіти була не тільки відновлена, але й ще більш активізована. Незважаючи на великі матеріальні проблеми, виділялись значні кошти на різні заходи з позашкільної освіти. Наприклад, Ковельське повітове земство у 1916 р. виділило 1000 крб. на заходи з загальної позашкільної освіти, 3500 крб. – на розповсюдження сільськогосподарських знань позашкільним шляхом, 750 крб. – на бібліотеки при земських училищах та 300 крб. – на публічну бібліотеку при повітській управі²⁷. Аналогічна ситуація була і в інших повітах. Робота Волинського земства ускладнилась у середині 1917 р.: постановою Тимчасового уряду №2873 від 19 серпня 1917 р. у розпорядження земств перейшли всі Міністерські та церковнопарафіяльні школи, в т.ч. і школи національних меншин, що вимагало величезних затрат коштів. Але, незважаючи на цей тягар, на поповнення кожної шкільної бібліотеки у 1917 р. виділялось від 15 до 75 крб. з врахуванням росту інфляції, коли “...цены на книги, учебные пособия и письменные принадлежности возросли от 100 до 200%”²⁸.

Волинське земство планувало не тільки відновити бібліотечну мережу, що існувала до 1915 р., але й розширити її. Наприклад, 7 сесія Рівненського повітового земського зібрання у 1917 р. постановила асигнувати 2000 крб. на заснування вчительської бібліотеки при Земській управі²⁹. На жаль, наступні суспільні процеси і політичні події не дали можливості реалізувати ці задуми.

Отже, Волинське губернське та повітові земства проводили масштабну роботу з позашкільної освіти населення регіону. Протягом неповних десяти років (1911–1914, 1916–1918) вони організували мережу шкільних та публічних бібліотек, які охоплювали своїм обслуговуванням всю територію губернії, що забезпечило безперервну освіту населення краю, створило умови для його інтелектуального розвитку та підвищення культурного рівня. Завдяки чітко спланованим заходам з пропаганди сільськогосподарських знань (проведення бесід, читань та екскурсій, організація сільськогосподарських виставок та курсів) земство сприяло переходу сільського населення від застарілих форм ведення господарства до більш прогресивних, підняло у населення інтерес до сільськогосподарської книги.

Примітки:

1. О внешкольном образовании: Доклад 16 // Доклады Волынского губернского земского собрания Третьей очередной сессии по училищному отделу: доклады №16-36 и 221-229. – Житомир : Электротипография товарищества “Бродович”, 1913. – С. 1-9.

2. Олійник, Н. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н. А. Олійник. – Чернігів, 2008. – 20 с.; Мармазова, О. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / О. І. Мармазова. – Донецьк, 1998. – 16 с.; Кузовова, Н. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (60-і роки XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н. М. Кузовова. – К., 2007. – 20 с.; Дровозюк, Л. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л. М. Дровозюк. – К., 1998. – 16 с.; Верховцева, І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.

3. Бородіна, Г. Г. Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. іст. наук / Г. Г. Бородіна. – К., 2003. – 220 с.; Волинець, А. А. Становлення та розвиток публічних бібліотек в Україні (XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. іст. наук / А. А. Волинець. – К., 1998. – 199 с.

4. Покрасова, Л. Н. Библиотечная деятельность российских земств. 1864–1917-е годы / Л. Н. Покрасова // Библиотечное дело. – 2002. – № 6. – С. 94-101; Матвеев, М. Ю. Деятельность земских народных библиотек / М. Ю. Матвеев // Там само. – 1997. – № 2. – С. 76-83; Онищенко О. Бібліотечна справа в Україні наприкінці XIX – у 10-х роках XX століття: стан та основні напрямки розвитку / О. Онищенко, Л. Дубровіна // Бібл. вісн. – 2005. – № 6. – С. 27-32.

5. Сторінки історії земських народних бібліотек Сосниччини другої половини XIX – початку XX століття / Чернігівська ДОУНБ ім. В.Г.Короленко ; Уклад. Т. Г. Осадча, Л. Ф. Феоділова. – Чернігів, 2004. – 55 с.

6. Єршова, Л. М. Бібліотеки, музеї та виставки у системі позашкільної освіти на Волині (початку XX століття) / Л. М. Єршова // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми : наук. зб. “Велика Волинь”: праці Житомирського наук. – краєзн. т-ва дослідників Волині. – Житомир 2005. – Вип. 33. – С. 31-39.

7. О внешкольном образовании. – С. 2.

8. Там само.

9. Внешкольное образование // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 27. – С. 5-6.

10. Там само.

11. Волинь // Енциклопедія українознавства : словникова частина: в 11 т. – К., 1993. – Т. 1. – С. 309.

12. О внешкольном образовании // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 13. – С. 8-9.

13. Доклады IV Ровенському уездному земскому собранию очередной сессии 1914

года / Ровенская уездная земская управа. – Ровно : Типография “Декаданс” Сухарчука, 1914. – С. 9.

14. Владимир-Волыньское уездное земское собрание // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 37/38. – С. 36.

15. Народное образование в Волынской губернии // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 9/10. – С. 6.

16. О распространении сельскохозяйственных знаний внешкольным путем: Доклад №118 // Доклады Волынского губернского земского собрания Третьей очередной сессии. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – С. 67.

17. Годовой обзор агрономической деятельности Ровенского уездного земства на 1913 год. – Ровно : Типография Ровенского уездного земства, 1914. – С. 23.

18. Там само.

19. Там само. – С. 24.

20. Доклады IV Ровенскому уездному земскому собранию. – С. 27.

21. Об издании брошюр, плакатов и листовок по сельскому хозяйству: Доклад №117 // Доклады Волынского губернского земского собрания Третьей очередной сессии. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – С. 65.

22. Годовой обзор агрономической деятельности. – С. 21.

23. Внешкольное образование в России // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 3. – С. 4-8.

24. Там само. – С. 7.

25. Годовой обзор агрономической деятельности. – С. 27.

26. Доклады Ровенской уездной земской управы Уездному земскому собранию VII очередной сессии 1917 г. – Ровно : Тип. Бренера, 1917. – С. 4.

27. Журнал Ровенского уездного земского собрания VI чрезвычайной сессии 1917 г., с приложением к нему. – Ровно : Тип. Ровен. уезд. зем. собр., 1918. – С. 15.

28. Об увеличении ассигнования на хозяйственные расходы земских школ: Доклад №25 // Доклады Ровенской уездной земской управы VI очередному земскому собранию. – Житомир : Тип. Волын. губернского земства, 1917. – С. 45-46.

29. Доклады Ровенской уездной земской управы. – С. 81.

Резюме

В статье характеризуются основные направления деятельности Волынского земства по внешкольному образованию в начале XX века. Автором проанализированы ее главные направления и определена роль этой деятельности в расширении общих и профессиональных знаний.

Ключевые слова: земство, внешкольное образование, библиотека, сельскохозяйственные знания, выставки, экскурсии, сельскохозяйственные курсы.

Одержано 18 листопада 2010 р.

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У МЕДИЧНОМУ І САНІТАРНО-ГІГІЄНИЧНОМУ ОБСЛУГОВУВАННІ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (1920–30-ТІ РОКИ)

У статті з'ясовується роль громадських організацій Галичини у медичному і санітарно-гігієнічному обслуговуванні українців краю в міжвоєнний період (20–30-ті роки ХХ ст.). Значна увага приділяється профілактично-роз'яснювальній та просвітницькій діяльності громадських товариств.

Ключові слова: Галичина, громадські організації, медичне обслуговування, просвітницька робота, охорона здоров'я.

У міжвоєнний період рівень медичного обслуговування в Східній Галичині, що перебувала у складі Польської держави, залишався украй низьким. Через високу вартість послуг воно було недоступним більшості українського населення, яке, разом з тим, не мало елементарних знань з основ гігієни і санітарії. Ці прогалини в державній системі охорони здоров'я мали компенсувати національні громадські інституції, які при цьому спрямовували зусилля на допомогу найменш захищеним верствам людності, передусім селянству.

Актуальність заявленої у назві статті проблеми важко переоцінити. На початку ХХІ ст. Україна опинилася на одному з останніх місць у Європі за тривалістю життя. Загальний рівень здоров'я її населення бажає бути кращим. На жаль, непоодинокими залишаються факти масового отруєння людей, зокрема й дітей, як у сфері громадського харчування, так і в домашніх умовах. При цьому вартість медичних послуг продовжує зростати, а дороговартісні препарати стають недоступними дедалі більшій частині хворих.

За таких умов недостатньо задіяним залишається фактор масової пропаганди здорового способу життя й необхідності додержання санітарно-гігієнічних норм у всіх сферах життєдіяльності. Гострою також є проблема надання високоякісних безкоштовних медичних послуг малозабезпеченим верствам населення. У зв'язку з цим, гадаємо, досвід і практика діяльності національних громадських інституцій міжвоєнного періоду в Галичині викликає не лише науковий інтерес, а й матиме практичну значущість для сьогодення. Тим паче, що порушена проблема залишається маловивченою в українській історіографії.

Мета статті полягає у розкритті діяльності у міжвоєнний період ХХ ст. українських інституцій Галичини, передусім “Народної лічниці”, Українського гігієнічного товариства, у медичному обслуговуванні малозабез-

печених верств населення та з'ясуванні їхньої ролі у формуванні основ санітарно-гігієнічних знань засобами масового просвітництва. Таке формулювання мети визначає предмет і об'єкт нашого дослідження.

Найвизначнішою національною інституцією, покликаною надавати медичну опіку біднішим верствам населення, стала “Народна лічниця”, що посідала особливе місце в структурі громадських інституцій Галичини. Ініціаторами її створення виступили українські лікарі на чолі з Є. Озаркевичем, які наприкінці 1902 р. розробили статут громадського закладу, що мав надавати безкоштовну медичну допомогу і ліки незаможній людині. У відповідь на офіційне подання К. Левицького, Є. Озаркевича та інших знамих діячів і священників, у січні 1903 р. його затвердило галицьке намісництво. Відтак, у ролі фундатора лічниці запросили А. Шептицького, який передав для цієї установи один зі своїх будинків у Львові та переобладнав його за власний кошт. У промові з нагоди освячення цієї “культурно-гуманітарної установи” 22 вересня митрополит так окреслив її величне покликання: “Допомога для “нижчого і страждаючого людства” без національних різниць” [2; 19, 20-21]. Цим вона відрізнялася від подібних польських і єврейських медичних закладів, які при наданні послуг зважали на етнічну приналежність хворих. Членами-меценатами “Народної лічниці” виступили заможні представники українського капіталу та знамі політичні і громадські діячі. Її головами протягом 20–30-х років ХХ ст. виступали о. Чапельський і о. Войнаровський [2, 8-9].

Протягом передвоєнного десятиліття в чотирьох відділах “Народної лічниці” (“внутрішній і дитячий”, “хірургічний”, “окулістичний”, “жіночий”) були обстежені та одержали поради і лікування близько 16 тис. хворих. З них українці становили лише 30%. Під час війни у приміщенні лічниці розміщувався російський шпиталь, з якого при відступі військові забрали частину обладнання [2, 8-9]. Ця обставина, а також конфіскація вже польськими військовими органами решти медичного устаткування, значно ускладнила відновлення “Народної лічниці” на початку 1920-х років. Водночас, необхідність такої установи для українців зростала не лише із соціальних, але й з національних мотивів. Згідно із січневим 1923 року рішенням Міністерства здоров'я Польщі, українські лікарі усувалися з державних медичних закладів, зокрема і у Львові. Через незнання польської мови до них часто не приймали українських хворих, які не могли повністю довіряти польському медперсоналу [16]. Цей дискримінаційний акт щодо українських лікарів незабаром відмінили, але він на певний час активізував перехід українських медиків на роботу до “Народної лічниці”. Її першим повоєнним директором, єпископові Й. Боцяну (1918–1919) і прелатові Л. Куницькому (1919–1921), довелося спрямувати головні зусилля на повер-

нення медичного обладнання та відновлення з руїни приміщення “Лічниці”. Їхні наступники – знані лікарі й громадські діячі С.Дрималик (помер наприкінці 1923 р. від зараження крові, яке одержав під час проведення операції), М.Вахнянин, І.Куровець домагалися поліпшення матеріального забезпечення закладу та залучали до праці на громадських засадах чи за символічну оплату кращих українських лікарів і студентів-медиків [2, 10-11]. Важливим здобутком стало внесення у квітні 1922 р. змін до статуту “Народної лічниці”, які, крім амбулаторного лікування, дозволяли відкрити стаціонарне відділення [16].

Впродовж 1920-х років у закладі працювали 14-18 українських лікарів, які щороку лікували від 6,5 до 8,3 тис. осіб. Багатьом пацієнтам робили складні безкоштовні хірургічні операції, забезпечували медикаментами. За участі студентів-медиків щороку здійснювалося біля 17-25 тис. “ординацій” (оглядів і порад). Така благодійницька діяльність львівської “Лічниці” з кваліфікованого медичного обслуговування одержала широкий резонанс і визнання серед населення західноукраїнських земель. Тому сюди за допомогою стали з’їжджатися хворі не лише зі всієї Галичини, а й з Волині, Холмщини. Про гуманістичний наднаціональний характер її діяльності засвідчує і той факт, що, приміром, у 1924 р. серед пацієнтів закладу українці становили 54,5%, поляки – 33%, євреї – 10% та ін. [2; 13; 17].

У 1930 р. львівська “Народна лічниця” черговий раз змінила статут, що дозволяв надавати платні послуги та відкривати філії у містах. Щоправда, це викликало закиди з боку громадськості щодо “комерціалізації” її діяльності. Насправді ж вона не втратила соціально зорієнтованого характеру, оскільки й надалі пріоритетною залишалася медична опіка найменш захищених верств українського суспільства. У першій половині 1930-х років 55% пацієнтів установи становили учні навчальних закладів товариства “Рідної школи”, українські безробітні, інваліди, вдови, митці, вчителі [11].

Одним з важливих напрямів розвитку “Народної лічниці” стало зведення окремого шпиталю. Ця ідея зародилася у 1921 р., а вже 1922 р. улаштували першу збірку на цю ціль, що принесла 200 доларів [19, 22]. Цілеспрямовано, планомірно реалізовувати цей задум розпочали лише зі створенням у квітні 1928 р. спеціальних комітету будови та будівельної комісії (Є.Бурачинський, О.Подолінський, М.Галібей, М.Стефанівський). Вони мали виробити архітектурні проекти та влагодити необхідні формальності, пов’язані зі зведенням приміщення і відкриттям шпиталю. За підтримки Греко-католицької церкви та українських інституцій розгорнули масштабну акцію зі збору пожертв, яка охопила всі західноукраїнські землі й еміграцію. Упродовж десятиліття за допомогою 75 меценатів і широкої підтримки громадськості зібрали понад 600 тис. злотих Паралельно з цим багато-

разово узгоджувалися, перероблялися архітектурні проекти та повсякчас долалися інші численні формальності. Причому польська влада часто свідомо чинила бюрократичні перешкоди, позаяк не хотіла допустити зведення ще однієї величної будови у Львові, яка, на думку самих українців, мала стати ще одним символом їх національної жертвовності й окремішності. До залагодження пов'язаних з цим справ активно залучалися Українська парламентська презентація, митрополит А.Шептицький та впливові українські політичні, фінансово-економічні й громадські кола. Шпиталь “Лічниці” проектувався за кращими зразками такого роду європейських закладів, але всеодно довелося здійснити низку реконструкцій уже готового приміщення. За таких обставин його відкриття відбулося лише у жовтні 1938 р., хоча “наріжний камінь” під будову освятили ще у вересні 1930 р. [3; 19, 23-63]. На зведення шпиталю “Народна лічниця” зосереджувала основну увагу і кошти. Це не могло не позначитися на обсягах медичного обслуговування, які у 30-х роках зменшилися у 1,5 рази порівняно із попереднім десятиліттям. Через адміністративні перешкоди, а головне – відсутність необхідного медичного персоналу й обладнання, плани з відкриття подібних “лічниць” у повітах краю залишилися нереалізованими.

Через низький рівень соціально-економічного життя і відсутність системи санітарно-медичної опіки загрозливих масштабів серед населення Галичини набирали різні пошесті та інфекційні захворювання, особливо туберкульоз. У міжвоєнний період на території українських землях у складі Польщі чисельність хворих на цю недугу коливалася в межах 200-250 тис., причому цей показник був у 1,5-2 рази більшим, аніж у центральних воєводствах Польщі. Щороку 7-10% хворих помирало, причому переважно це були люди у віці 25-45 років. Серед малолітніх дітей в українських родинах “сухоти” поширювалися у два-три рази активніше, ніж у польських чи єврейських [10].

Маємо цікаві фахові спостереження Т.Решетила, який на прикладі Угнівщини показав типові для всієї Галичини побутові умови (починаючи від одягу й білизни, кінчаючи домашнім начинням, зберіганням продуктів, туалетами тощо), що створювали сприятливий ґрунт для поширення інфекційних хвороб – черевного тифу, скарлатини, дифтерії, краснухи та ін. На його думку, недодержання елементарних правил гігієни істотно позначалося на загальному рівні здоров'я української людності й щороку ставало причиною тисяч смертей [15].

За такого становища особливої актуальності набирала проблема профілактики захворювань та формування основ санітарно-гігієнічних знань серед широких верств населення. Цю місію взяли на себе національні громадські інституції на чолі з Українським гігієнічним товариством (УГТ),

що наслідувало організаційні моделі інших європейських народів, зокрема поляків. Його засновниками виступили українські лікарі і студенти-медики. У січні 1929 р. вдалося затвердити статут товариства, що ставило за мету пропагувати основи гігієнічних знань та популяризувати профілактику боротьби з епідеміями і масовими пошестями. Під проводом відомого лікаря і громадського діяча М.Панчишина на 1933 р. воно зросло із 195 до 309 членів, третину яких становили студенти-медики та фахівці з медичною освітою [4; 7-8; 10; 18].

За допомогою “Просвіти”, “Рідної школи”, греко-католицького духовенства у повітових містах стали відкривати філії УГТ, але з них лише шість діяли офіційно. Безуспішними виявилися намагання змінити статут, який би дозволяв відкривати осередки в селах. Щоправда, маємо свідчення, ніби вони все ж таки існували в окремих місцевостях. Приміром, відомий лікар Т.Воробець стверджував, що в 1932 р. мережа УГТ охоплювала мало не всі місцевості Тереховлянщини [5, 319-320]. Втім, якщо гуртки в селах повіту й насправді утворювалися, то вони існували нелегально.

У середині 1930-х років польська влада посилила утиски проти УГТ, закидаючи, що під його прикриттям діють “антидержавні елементи”. Попри безглуздість, на перший погляд, таких звинувачень, вони до певної міри виправдані, оскільки з лона товариства під прикриттям пропаганди гігієнічних знань українське студентство намагалося проводити націоналістичну пропаганду (що, до речі, було характерно і для його праці в “Просвіті”, “Рідній школі”, інших просвітницьких організаціях). Тому однією з опосередкованих причин занепаду УГТ стали масові репресії і судові процеси проти українського націоналістичного студентства у другій половині 30-х років, яке почало відходити від праці в легальних інституціях, зокрема й у гігієнічному товаристві. Окрім того, йому постійно бракувало кваліфікованих кадрів, тоді як частина українських медичних працівників нижчої кваліфікації з упередженням ставилася до УГТ.

Свої завдання воно реалізовувало, спираючись лише на власні ресурси, оскільки не одержувало державних субсидій, на відміну від аналогічних польських і єврейських інституцій. Про перспективи розгортання головних напрямів діяльності УГТ засвідчує функціонування шести секцій: організаційно-пропагандистської, туберкульозної, антиалкогольної, венерологічної, фізичного виховання, редакційної.

Його першим важливим заходом стало обстеження понад трьох десятків сіл, які найбільше потерпали від інфекційних захворювань. Результати показали, що головною причиною (вісім-десять випадків із десяти) поширення епідемій стала неізоляція хворих від здорових людей. У 1929–1930 рр. також, напевне вперше в історії Галичини, за допомогою

придбаних товариством 35 рентгенографів було обстежено майже третину сільських громад Галичини [7-8].

Це змусило спрямувати головні зусилля на роз'яснювальну роботу з профілактики захворювань та формування елементарних гігієнічних знань. За узагальненнями, зробленими на основі звітів у 1929–1931 рр., члени УГТ підготували близько 80 тематичних рефератів, виступили із понад трьома сотнями лекцій, провели десятки триденних лекторіїв. Їхніми слухачами стали близько 40 тис. селян. Українськими селами поширили тисячі примірників “рефератів” (брошур, листівок) і “таблиць” (агітаційних плакатів), які у доступній формі розповідали про симптоми захворювань, надання допомоги хворим та заходи із запобігання виникнення і поширення недуг. З лекціями на таку тематику його члени виїжджали навіть на Волинь, Холмщину і Полісся. Щороку в українських часописах друкували по 40-50 статей відповідного змісту. Таку ж профілактично-роз'яснювальну роботу, хоча й у менших розмірах, проводили антиалкогольна і венерологічна секції УГТ [4; 7-8; 10; 18].

Просвітницька праця УГТ особливо активізувалася у грудні. За ініціативою Міжнародного антитуберкульозного союзу в багатьох країнах Європи грудень оголошували місяцем боротьби з туберкульозом. У 1920-х роках цю традицію перейняли і в Галичині.

Дієвою формою стало проведення різних експозиційних заходів. Першу влаштовану УГТ спільно з польським товариством “Протичахотну виставку” у Львові в грудні 1929 р. відвідали близько 20 тис. мешканців, а відтак створені на її основі пересувні експозиції “мандрували” селами краю [14]. На улаштовану в липні 1931 р. УГТ спільно з Терехівською філією “Просвіти” антитуберкульозну виставку організовано приходили селяни зі всіх довколишніх сіл, а також багато поляків і євреїв, навіть із сусідніх повітів. Усього її відвідало близько 10 тис. осіб [5, 319]. У 1930–1932 рр. подібні заходи з великим успіхом відбулися і в інших місцевостях краю.

У травні 1929 р. УГТ спільно з “Народною лічницею” заснувало у Львові перший у Польщі український туберкульозний диспансер. До кінця року вісім лікарів оглянули у ньому понад тисячу пацієнтів, однак через брак коштів заклад невдовзі припинив існування. Така ж доля спіткала і відкриті цими установами за підтримки митрополита А.Шептицького влітку 1930 р. Кліматологічну станцію у Підллісному, що призначалася для оздоровлення хворих на “сухоги” представників української інтелігенції.

УГТ прагнуло налагодити широкі зовнішні зв'язки. На початку 30-х років воно встановило контакти із багатьма науковими і громадськими установами радянської України, зокрема Всеукраїнським товариством культурних зв'язків, Туберкульозним клінічним інститутом, Державним вене-

рологічним інститутом у Харкові, Туберкульозним інститутом у Києві та ін. Утім, окрім кількох фактів обміну літературою, проекти із налагодження сталої співпраці з відомих причин залишилися нездійсненими.

З іншого боку, заради загальної благородної справи розроблялися плани співпраці з Польським антитуберкульозним союзом, Польським гігієнічним товариством, єврейським Товариством охорони здоров'я й іншими неукраїнськими інституціями Польської держави. Улаштовані ними кілька спільних виставок, лекторіїв й інших заходів показали ефективність такого співробітництва. Однак, воно не мало перспектив з багатьох причин. По-перше, контакти між різноетнічними інституціями у межах Польщі були рідкісними через міжетнічну упередженість. По-друге, проти них гостро виступала частина членів УГТ в особі націоналістичної студентської молоді. По-третє, розпочалися виступи шовіністичної польської преси, зокрема часопису “Kurier Polskie”, який звинувачував УГТ в “антидержавній настанові” лише за те, що його друкована продукція з'являлася українською, а не державною, тобто польською, мовою.

Не лише польські чинники і офіційна влада, а й українська громадськість пасивно, а подекуди з пересторогою, сприймали діяльність товариства у 1929–1931 рр., коли вона досягла найвищого піднесення. Розіслані тоді близько 200 відозв до українських лікарів у Польщі про співпрацю залишилися майже без відповіді. Щоправда, на звернення УГТ відгукнулися українські студентські громади Львова, Кракова, Познані, які обіцяли надавати товариству моральну і матеріальну підтримку.

Влада не видала дозволів УГТ на проведення публічних крайових зібрань пожертв у 1930–1931 рр. А на звернення товариства до Львівського магістрату в справі надання субсидій надійшла відповідь, що боротьба з туберкульозом – “справа загальна”, тому недоцільно допомагати “окремим національним товариствам”. Воно майже не одержувало допомоги і від української кооперації. Отже, бюджет УГТ, що формувався за рахунок членських внесків і допомоги окремих добродіїв, не перевищував 5,2 тис. злотих [4; 7-8; 10; 18]. Зрештою, воно не могло безпосередньо опиратися на основну соціальну верству – селянство, позаяк не мало права засновувати свої осередки у селах. Тому в другій половині 30-х років ХХ ст. обсяги праці УГТ істотно звузилися, зокрема обмежувалися спорадичними пропагандистськими кампаніями. Від нього відійшли найактивніші члени в особі студентства, а представники старшої генерації зосередилися на виданні спільно з товариством “Відродження” місячника “Народне здоров'я” (Львів, 1937–1939), що популяризував основи санітарно-гігієнічних знань серед українців. Він виходив накладом 1,5-2 тис. примірників і поширювався краєм через читальні “Просвіти” та інші національні установи.

Свій внесок у медичне обслуговування, охорону здоров'я, пропаганду здорового способу життя зробило Українське лікарське товариство (УЛТ), що виникло 1905 р. Воно не відзначалося самостійною цілеспрямованою діяльністю у цій царині, але його члени активно співпрацювали з іншими українськими інституціями у розв'язанні визначених проблем. Так, жертвна праця лікарів М.Панчишина, М.Музики, І.Куровця у самаританській секції Українського горожанського комітету в 1919–1920 рр. фактично започаткувала систему опіки над українськими ветеранами й інвалідами війни. Зокрема, в грудні 1920 р. вони організували для них перший “захист” у Львові. У січні того ж року УЛТ видало за власний кошт кількатисячним тиражем “Відозву” про боротьбу з тифом і запобігання різним пошестям, яку поширили серед української людності краю [12, 42–43].

Друковані органи громадських організацій та загальнонаціональні часописи засвідчують роль членів УЛТ у забезпеченні медичного обслуговування різних національних інституцій. Так, згідно з укладеними з УЛТ домовленостями, лікарі здійснювали безкоштовні медогляди в українських “захоронках”, дитячих садках, “пораднях матерей”, вакаційних оселях, бурсах, а також навчальних закладах, що знаходилися у віданні “Рідної школи”, “Української захоронки”, Українського товариства опіки над дітьми і молоддю, жіночих та інших організацій. Досить активно таку діяльність проводила студентська “Медична громада”, яка в грудні 1927 р. утворила спеціальну Культурно-освітню комісію. Вона набрала системного характеру і досягла найбільшого піднесення у другій половині 1930-х років. Таким чином, послідовно реалізовувалися ухвали товариства про зобов'язання кожного члена виголосити щонайменше “один гігієнічний реферат на рік” (1926); про потребу “освідомити гігієнічно кожне українське село” (1927); про організацію курсів санітарної допомоги і видання пропагандистської літератури відповідного спрямування (1929) тощо [1, 68–76; 6; 9]. У просвітницькій роботі “Медична громада” тісно співпрацювала з “Просвітою”, “Рідною школою”, УГТ, УЛТ, товариством “Відродження”, де мала своїх постійних делегатів. Дієвою була участь студентів-медиків в антитуберкульозній і антиалкогольній кампаніях 1932 і 1933 рр. Про здобутки такої праці свідчить те, що лише у 1928–1933 рр. вони, за нашими підрахунками, провели близько 530 виступів із зазначеної тематики в усіх повітах краю. У кожному такому заході пересічно брали участь 60–90 осіб. Цей факт, а також улаштування спільно з УЛТ “протитуберкульозних” і санітарних курсів, курсів “швидкої допомоги”, слухачі яких самі згодом виступали з лекціями у селах, засвідчує про реальний вагомий внесок студентства у формування уявлень про здоровий спосіб життя серед широких верств української суспільності [1, 68–76; 6; 9].

Отже, за складних міжвоєнних умов перебування українців Галичини у складі Польської держави їхні національні громадські інституції прагнули розгорнути працю з надання безкоштовних медичних послуг для мало-забезпечених верств населення та, по суті, започаткували системну цілеспрямовану роботу з формування основ санітарно-гігієнічних знань. Таким чином, вони реально долучилися до запобігання поширенню різних інфекційних хвороб та збереження здоров'я і життя краян.

Примітки:

1. Беч, Л. З. Начерк історії Медичної Громади (1910–1935) / Л. З. Беч // 25-ліття Українського Лікарського Товариства і Медичної Громади. – Львів, 1935. – С. 59-77.
2. Бурачинський, Т. 25-ліття “Народної Лічниці” / Т. Бурачинський // 25-ліття “Народної Лічниці”. – Львів, 1930. – С. 3-17.
3. Велике досягнення // Діло. – 1933. – 21 листопада.
4. Від Українського Гігієнічного Т-ва // Там само. – 1929. – 4 грудня.
5. Воробець, Т. На сторожі народнього здоров'я (Філія Укр. Гігієнічного Т-ва в Теревовлі) / Т. Воробець // Теревовлянська земля. Історично-мемуарний збірник / Ред. кол. Іван Винницький (голова) [та ін.]. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : НТШ, Український архів, 1968. – С. 317-321.
6. Студентський вісник. – 1931. – Ч. 7-8. – С. 171-173.
7. Звіт з діяльності Українського гігієнічного т-ва у Львові за рік 1930/31. – 8 с.
8. Звіт з діяльності Українського гігієнічного товариства у Львові за час від 21.01.1929 до 28. 11.1930 рр. – 12 с.
9. З діяльності “Медичної Громади” // Студентський шлях. – 1933. – Ч. 10-12. – С. 324-325.
10. З Українського Гігієнічного Товариства у Львові // Діло. – 1933. – 8 грудня.
11. Кого лікує “Народна Лічниця?” // Там само. – 1935. – 8, 10 квітня.
12. Кордюк, І. Історія УЛТ за 25 літ існування / І. Кордюк // 25-ліття Українського Лікарського Товариства і Медичної Громади. – Львів, 1935. – С. 23-45.
13. Діло. – 1926. – 4 червня.
14. Протичахотна виставка у Львові // Там само. – 1930. – 26 січня.
15. Решетило, Т. Гігієна і стан здоров'я в Угнові й околиці / Т. Решетило // Угнів та Угнівщина: Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : НТШ, Український архів. – Т. XVI. – С. 242-244.
16. Т-во “Народна Лічниця” у Львові // Діло. – 1923. – 8 квітня.
17. Українська “Народна Лічниця” у Львові // Там само. – 1925. – 7 квітня.
18. Українське Гігієнічне Товариство у Львові // Там само. – 1931. – 3 липня.
19. Шпиталь Народної Лічниці ім. Митрополита Шептицького. Пропам'ятна книга з нагоди відкриття. – Львів, 1938. – 65 с.

Резюме

В статье исследуется роль общественных организаций Галиции в медицинском и санитарно-гигиеническом обслуживании украинцев края в межвоенный период (20–30-е годы XX в.). Большое внимание уделяется профилактически-разъяснительной и просветительской деятельности общественных организаций.

Ключевые слова: Галиция, общественные организации, медицинское обслуживание, просветительская работа, охрана здоровья.

Одержано 11 листопада 2010 р.

УДК 94(477.83/86)“1919/1939”:334.78

М.В.Сеньків

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 рр.)

У статті проаналізовано кооперативний рух у галицькому селі в міжвоєнний період. Зокрема, показано, що кооперація допомагала селянам захищатися від залежності лихварського капіталу, денаціоналізації, підвищувала їх національну свідомість та добробут, згуртовувала розпорошене українське населення, прищеплюючи йому державницькі навички, зводила міцний економічний підмурок політичного визволення.

Ключові слова: кооперація, галицьке село, національна свідомість, добробут, визвольна боротьба.

Впродовж тривалого періоду радянська історіографія фальсифікувала діяльність кооперації, яка начебто мала буржуазно-націоналістичний та антинародний характер. На відміну від радянських науковців, історики української діаспори опублікували низку правдивих розвідок з досліджуваної проблематики. Найбільшу цінність серед них мають збірник статей “Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові 1899–1944 рр.”¹, а також праця І.Витановича про розвиток української кооперації². Щоправда, вони, головним чином, написані на базі спогадів.

Об’єктивне вивчення досліджуваної проблеми в Україні розпочалося в роки її незалежності. У колективних монографіях “Історія кооперативного руху”³, “Історія споживчої кооперації України”⁴, “Українські коопе-

ратори”⁵, а також в працях О.Вербової⁶, З.Струк⁷ та інших, поруч з аналізом кооперативного руху на західноукраїнських землях побіжно характеризується розвиток кооперації у галицькому селі. Глибоке вивчення проблеми тільки розпочинається. На сьогоднішній день немає спеціального монографічного дослідження, присвяченого розвитку кооперації у галицькому селі. Саме цим визначається актуальність даної статті. Автор робить спробу заповнити цю прогалину.

У 20–30-х рр. минулого століття Східна Галичина була в складі Польщі. Українці зазнавали соціального та національного гноблення, а їх край перетворився в аграрно-сировинний придаток. Розвиток промисловості штучно гальмувався, сільське господарство деградувало. Характерною рисою аграрних відносин було безземелля і малоземелля. Земля сконцентрована в руках поміщиків і церкви. Важкі соціальні умови життя українських селян посилювались національно-політичним безправ’ям, занепадом національної культури. Шукаючи порятунку, тисячі галичан емігрували в Канаду, США, Бразилію, Аргентину та інші країни. У 1919–1939 рр. із Західної України виїхало 175 тис. українців⁸.

Для захисту соціально-економічних й політичних інтересів українці прагнули відновити кооперативну систему, яка досить успішно захищала їх права за часів австрійського панування, але внаслідок руйнацій у період Першої світової війни була майже повністю знищена. Відомий кооператор Ю.Павликовський стверджував: “Важке економічне положення нашого рільника велить нам викресати всю силу, якою розпоряджає нація, щоби подати політичну руку загибаючому рільничому світові. Оборона економічних інтересів нашого рільництва рівняється – якщо глянути на суспільне уверствування нашого народу – обороні самої нації. Близько дев’ять десятих нашого населення є тісно зв’язані з долею рільництва”⁹.

На початку 1921 р. було створено Крайовий комітет організації кооперативів. Його виконавчим органом став Крайовий союз ревізійний (з 1929 р. – Ревізійний союз українських кооперативів). Саме він ініціював відновлення української кооперації. Головою Крайового ревізійного союзу став Ю.Павликовський. За відновлення системи української кооперації виступала “Просвіта”, українська преса різних політичних напрямків. Результат не забарився. Почали виникати повітові комітети організації кооперативів. У 1922 році Повітові ревізійні союзи виникли в Заболотіві, Стрию, Дрогобичі, Рудках, Сокалі, Жовкві; в 1923 році – Копичинцях, Чорткові, Коломиї; в 1924 році – в Городенці, Рогатині, Калуші, Борщові, Підгайцях, Тернополі, Зборові, Острозі, Дубно, Ковелі¹⁰. 1928 р. у Тернопільському воєводстві уже діяло 13 повітових союзів-кооперативів: в Бережанах, Борщові, Бучачі, Збаражі, Зборові, Золочеві, Копичинцях, Підгайцях, Радехові,

Теребовлі, Тернополі, Товстому, Чорткові. На території Станіславського воєводства функціонувало 10 ПСК, Львівського – 7, Волинського – 4¹¹.

Швидко виникали господарсько-споживчі кооперативні крамниці, в яких була нагальна потреба. До того ж, їх значно легше було організувати. Вони переважно обмінювали продукцію сільського господарства на промислові товари. Продаж за гроші утруднювався галопуючою інфляцією.

1924 р. у Польщі приборкали інфляцію. Це створило умови для відродження інших видів українських кооперативів. У тому ж році виник “Центросоюз” – головна організація сільських господарсько-закупівельних і збутових кооперативів, а також “Центробанк” – об’єднання сільських кредитних кооперативів та міських Українбанків. У Стрию 1925 р. відродився Крайовий молочарський союз (“Маслосоюз”).

Економічна криза кінця 20 – початку 30-х років ХХ ст. різко знизила купівельну спроможність українського села. Ціни на промислові вироби значно зросли, а на сільськогосподарську продукцію – впали. Найбільше постраждали повітові спілки. Саме тоді вони створювали магазини, не маючи достатніх фондів та будучи переобтяженими боргами необгрунтовано розданими товарними кредитами. Великих втрат зазнала українська кооперація й під час “пацифікації” восени 1930 року. Урядові чиновники закривали українські культурно-освітні товариства і кооперативи, арештовували діячів кооперації. Товари в кооперативах спалювали або поливали нафтою, робили їх непридатними для вжитку. 1930 р. під контору “Центросоюзу” у Львові підклали бомбу, внаслідок чого було знищено перший поверх будівлі. Працівників складу поліція звинуватила у переховуванні бомби для українського підпілля¹².

1934 р. в Польщі прийняли новий кооперативний закон, який дав право міністрові фінансів впливати на нормування організації та обсягу діяльності ревізійних спілок та приналежності до них кооперативів. Виданий 1936 р. новий молочарський закон регламентував мережу молочарень. Обидва закони разом з різноманітними підзаконними актами містили в собі приховану загрозу українській кооперації. Вони давали змогу державній адміністрації регулювати районізацію кооперативних об’єднань, розташування та густоту мережі молочарень, не враховуючи їх суспільного характеру. Закони підривали національний принцип побудови кооперації, замінюючи його територіальним. Замість національних кооперативних спілок у Польщі почали створювати регіональні й загальнодержавні об’єднання, в яких під спільним дахом забезпечувалося верховенство державної нації¹³.

Ще одним ударом по українському кооперативному рухові стало розпорядження Польського банку своїм філіям та іншим фінансовим установам не брати векселів від українських кооперативних підприємств.

І все ж, незважаючи на економічну кризу, несприятливе законодавство та руйнівні дії “пацифікації”, галицька кооперація набирала сили, зміцнювала свої громадські, а відтак і економічні, позиції. Наприкінці 20-х років минулого століття кооперативи мали свою розгалужену організацію. Кредитні спілки об’єднувались в асоціацію “Центробанк”, сільські споживчі і торгові спілки – в “Центросоюз”, молочарські кооперативи – в “Маслосоюз”. Усі вони разом з товариством “Сільський господар” утворили Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК), який керував, перевіряв рахунки, організовував навчання персоналу.

Найбільш поширеною була споживча кооперація. Саме за її допомогою селяни намагалися знизити ціни на сільськогосподарські та промислові вироби. На початку 20-х років ХХ ст. “Центросоюз” займався, в основному, торговельними операціями, він тісно співпрацював з “Народною торгівлею” – основною кооперативною установою галицького міста. “Центросоюз” постачав повітовим союзам і окремим кооперативам споживчі та господарські товари, створював галантерейні відділи. Він координував збут сільськогосподарської продукції: яєць, збіжжя, прядива тощо. При окружних союзах було збудовано 55 складів. У 30-х роках ХХ ст. особливо великих розмірів досягла закупівля українськими кооперативами яєць (60-90 млн. шт. щорічно). Більше третини їх союз експортував за кордон – Німеччину, Австрію, Великобританію, Францію, Швейцарію та інші країни.

Сільська закупівельно-збутова кооперація в кінці 20-х років ХХ ст. витрачала щорічно 200 тис. злотих на розвиток агрономії. 1928 р. у 26 повітах Галичини працювало 29 агрономів. Вони були у Боршові, Товстому, Чорткові, Бучачі, Копичинцях, Тереховлі, Тернополі, Збаражі, Зборові, Перемишлянах, Радехові, Рогатині, Станіславі, Снятині, Заболотові, Коломії, Косові, Стрию, Ходорові, Сокалі, Бібрці, Яворові, Львові, Дрогобичі, Самборі, Перемишлі та вносили значний вклад в підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, сприяли поступу та доброботу села.

У 1936 р. на території Волинського, Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств діяло 2,8 тис. споживчих кооперативів, у яких налічувалося понад 300 тис. членів. Споживча кооперація в Західній Україні, як правило, розвивалась у формі сільської кооперації із загальної закупівлі і збуту. Так, 1938 р. із 3445 кооперативів, об’єднаних у РСУК, 69 відсотків (2360) становили кооперативи для загальної закупівлі й збуту. При них діяли різноманітні відділи. У 1931 р. їх налічувалося: молочарських – 236, машинних – 945, цегельних – 22, черепичних – 12, олієнь – 10, пекарень – 5, м’ясарень – 4, млинів – 1 та ін.¹⁴.

Ще напередодні Першої світової війни виникли кооперативи для плетіння і збуту тварин. Перший такий кооператив було засновано в Забо-

лотові, другий – у Коломиї, третій – у Дрогобичі. 1932 р. кооператив “М’ясозбут” у Дрогобичі щотижня в середньому переробляв на м’ясу продукцію 5-6 свиней. Його вироби користувались значним попитом: ковбасу і полядницю навіть поставляли до Варшави¹⁵.

Господарсько-споживчі та закупівельно-збутові кооперативи мали універсальний характер. Вони закуповували для села знаряддя праці, насіння, продукти споживання, товари хатнього вжитку (сірники, газ, сіль, цукор тощо). Водночас такі спілки, як уже було сказано, здійснювали заготівлю продуктів сільськогосподарського виробництва, худоби і птиці.

Окремі кооперативи спеціалізувалися на виробництві предметів широкого вжитку: полотна, килимів, кожухів, посуду тощо. Успішно у галицькому селі розвивалось садівництво, городництво й бджолярство. Збут овочів і фруктів проводився через “Центросоюз”, кооператив “Рій” та в незначних кількостях через “Народну торгівлю” й інші кооперативні установи, переробкою городини займався кооператив “Продукція” у Львові.

На теренах Західної України пасічники були згуртовані в 34 філіальних і 235 гурткових секціях товариства “Сільський господар”. Вони об’єднували 4025 членів, які мали у своїх пасіках 55700 вуликів. Потрібним матеріалом, зокрема вошиною, забезпечував пасічників кооператив “Рій” зі Львова, а натомість скуповував в них мед, віск для продажу.

На другому місці була кредитна кооперація (ощадно-позичкові каси – райфазенки, українбанки), капітал яких складався з паїв їхніх членів та грошових вкладів населення. Головною фінансовою установою української кредитної кооперації був “Центробанк”. Його річний касовий обіг досягав 70 млн. злотих. У дирекції “Центробанку” працювали відомі політичні та громадські діячі Галичини: К.Левицький, С.Кузик та ін.

Українбанки були міськими кредитними установами. Вони надавали коротко- та середньострокові кредити жителям міст, а також навколишніх сіл. Суми від позик становили близько 10 відсотків. Документальною підставою був вексель. Складними банківськими операціями кредитні установи майже не займались. Райфазенки створювалися у великих селах, обслуговували виключно селян і відрізнялися від Українбанків меншою територією діяльності, а також обмеженою відповідальністю їх членів.

Активна розбудова кредитної кооперації розпочинається з 1925 р. Під контролем РСУК у 1938 р. перебували 113 українбанків, 543 райфайзенки та 11 допоміжних кооперативів. Після валютної реформи в 1925 р. паї і резервні фонди кредитних товариств РСУК становили 700 тис. злотих, ощадні вклади – 1,5 млн. злотих, а 1937 р. їх показники зросли, відповідно, до 6,3 млн. і 10,5 млн. злотих. Збільшилося кредитування селян. Якщо 1933 р. кредитна кооперація видавала готівкових позичок на суму 10 млн.

злотих, 1936 р. – 11,5 млн., 1937р. – 15 млн., то 1938 р. – 28 млн. злотих¹⁶. Їх одержали, здебільшого, багаті господарі, яким позички відпускали під заставу нерухомого майна, а незаможні селяни через відсутність достатнього гарантійного забезпечення були змушені й надалі звертатися за дорогим кредитом до лихварів. Це пояснювалося ще й тим, що кооперація видавала кредит на виробничі цілі, а незаможним він потрібний був, насамперед, для погашення боргів та на інші невиробничі потреби. Статистика виділених позик за 1929 р. свідчить, що 77 відсотків їх мали інвестиційний характер: купівлі землі, інвентарю, будівництва¹⁷.

Українська кредитна кооперація допомагала селянам боротися з осадництвом. Взавши пільгові позики від українських кооперативних фінансових установ, українські селяни викупували в польських колоністів землю за цінами, вищими від ринкових. Із 2000 осадників, які прибули до Бродівського повіту протягом 1920–1923 рр., 250 осіб за цей час продали свої земельні ділянки і повернулися на батьківщину¹⁸. На території Самбірського повіту до кінця 1930 р. зникли не тільки окремі господарства, але й цілі осади, зокрема Поріччя, Задвірна. Протягом 1919–1934 рр. у Східній Галичині чверть господарств польських осадників була скуплена 3372 українськими селянами, у власність яких перейшло понад 18,5 тис. га землі¹⁹.

Важливим засобом економічного зміцнення української кредитної кооперації було постійне співробітництво організацій, що входило до складу системи. Річ у тім, що між сільськими “райффайзенками” та міськими “українбанками” довго не існувало майже жодної організаційної та господарської співпраці. Всі сільські кооперативи, в тому числі й кредитні, підлягали окружним союзам кооперативів (ОСК), що об’єднувались навколо “Центросоюзу”. Керівники РСУК та “Центробанку” вирішили, що доцільніше передати “райффайзенки” під опіку міцніших “українбанків”.

У межах своєї округи чи повіту “українбанки” почали допомагати селянам у створенні нових “кас райффайзенки”, навчали ведення фінансової документації та діловодства, залучали до праці в своїх конторах персонал сільських кооперативів, підвищуючи таким чином його кваліфікацію, проводили культурно-освітню працю тощо. Ці зміни були спрямовані в кінцевому підсумку на те, щоб перетворити “українбанки” в спілки для селянських кас, укрупнити кредитні кооперативи та здолати конкуренцію, оскільки переважна більшість “українбанків” обслуговувала не лише міське населення, а й жителів навколишніх сіл. Однак через те, що міські кредитівки в переважній більшості були фінансово слабкими інституціями, а сільські каси не мали коштів, щоб оплачувати адміністративні видатки, реформа затягнулась до початку Другої світової війни.

Воєнне лихоліття завдало великої шкоди молочарській кооперації. Од-

нак вона поступово відроджувалась. У селах виникали молочарські відділи в споживчо-господарських кооперативах, молочарські спілки при читальнях “Просвіти”. У Станіславі було створено самостійну філію молочарської кооперації. Вона під керівництвом Андрія Палія, Олекси Лиса, Андрія Мудрика за короткий час налагодила торгівлю маслом, яке виготовляли українські молочарські кооперативи на Станіславщині. Проте перші успіхи їх не задовольнили. Добре розуміючи необхідність сильної дієздатної молочарської централі, вони провели в Стрию загальні збори Крайового союзу господарсько-молочарського. 25 березня 1924 р. обрано нову дирекцію союзу з-поміж фахівців-молочарів, діяльних кооператорів. До керівництва Крайового союзу господарсько-молочарського прийшли А.Мудрик, О.Лис, А.Палій, М.Хронов’ят. Нове керівництво відновило будинок Крайового союзу, відкрило крамницю й молочарню, організувало молочарські курси. 18 червня 1925 р. відбулися загальні збори Союзу, які внесли зміни до статуту. Відтепер він став іменуватися Крайовий молочарський Союз “Маслосоюз”. За статутом Союз був розміщений у Стрию, але фактичним місцем його осідку став Львів. Союз засновував свої відділи, склади, крамниці й різноманітні агентства в інших містах краю і за кордоном.

На першому етапі реформування молочарської кооперації керівництво “Маслосоюзу” основну увагу приділяло організації нових та упорядкуванню існуючих установ. Ці заходи прискорили розвиток галицького молочарства. Саме 1925 рік став переломним у діяльності “Маслосоюзу”. Його торговий обіг перевищував 860 тис. злотих проти 200 тис. злотих у 1924 р. З ініціативи А.Палія в 1925 р. “Маслосоюз” започаткував експорт масла. Централя в Стрию, філія в Станіславі, нові відділи у Львові й Перемишлі були забезпечені кваліфікованими спеціалістами. У названих містах відкрилося п’ять маслосоюзних крамниць²⁰. 1926 р. в Галичині діяло вже 132 молочарні. Однак це були дрібні молочарні, які не мали фахівців, добротних приміщень, технічних засобів і холодильників. Відтак, це призводило до великих втрат, не давало змоги виробляти масло високої якості.

Керівництво Союзу розпочало другий етап розбудови кооперативного молочарства. Директор Централі А.Мудрик орієнтувався на великі промислові чеські і німецькі молочарні, мріяв допровадити кооперативне молочарство до високопродуктивних молочарень з фаховим персоналом. Не змінюючи форми власності сільських молочарень як відділів споживчих товариств, керівництво “Маслосоюзу” прагнуло об’єднати їх в окремі районні молочарські спілки. Ця нова форма допомагала укрупнити виробництво, що позитивно впливало на зниження собівартості продукції і підвищення її якості. Перша самостійна районна молочарська спілка виникла 1926 р. у Войнилові Калуського повіту. Членами її стали навколишні сіль-

ські закупівельно-збутові кооперативи. Згодом районні молочарські спілки почали виникати в інших місцях. Для допомоги “Маслосоюзу” при Крайовому союзі ревізійному було створено Інспекторат кооперативного молочарства, який очолив Євген Олесницький.

Копітка робота дала свої результати. За короткий час “Маслосоюз” організаційно і торгівельно охопив всю Західну Україну. Діяльність “Маслосоюзу” поширилася і на Волинь. 1928 р. у Луцьку був відкритий відділ “Маслосоюзу” з власною гуртівнею і крамницею.

На другому етапі розвитку торговельно-адміністративної діяльності А.Палій взявся впроваджувати найновіші методи праці, реклами, обслуговування клієнтів з метою охоплення не тільки внутрішнього українського ринку, а й повного витіснення конкурентів, які зосередили в своїх руках 70-80 відсотків усієї торгівлі, а також виходу на закордонні ринки. Для виконання цього завдання кооперативи не тільки підвищували якість, а й розширювали асортимент продукції. У 1927 році було започатковано емблему “Маслосоюзу”, її товарний знак – чотирилистову конюшину і літери МС. Ці символи ідентифікували продукцію “Маслосоюзу” на внутрішньому та міжнародному ринках, вказуючи на її високу якість та конкурентоспроможність. Це було важливим знаряддям маркетингу і дозволяло споживачу відрізнити цю продукцію серед товарів конкурентів.

Третій етап розбудови “Маслосоюзу” розпочався 1929 р. за рішенням VII кооперативного з’їзду. Районні молочарські спілки отримали назву “районна молочарня”. Нові спілки засновувалися на фізичному членстві та діловому капіталі тих самих членів. З’їзд визначив шлях подальшого розвитку молочарської кооперації не тільки на Західній Україні, а й на польських теренах. Насамперед, передбачалося розгортання діяльності української молочарської кооперації в містах Катівце і Бельськ, розширення мережі крамниць у Львові та інших містах²¹.

За умов тяжкої економічної кризи відбулася майже повна реалізація українського кооперативного молочарства. Хоча при окремих кооперативах продовжували існувати молочарські відділи, на початку 1933 р. в основному завершився третій етап розбудови кооперативного молочарства. Під кінець 1936 р. у Західній Україні діяло 437 молочарських кооперативів. До “Маслосоюзу” входило близько 140 районних молочарень і молочарських спілок, які в найбільш сприятливому 1936 р. заготовили 80 млн. літрів молока і майже все переробили на масло²². У Стрию “Маслосоюз” виробляв сири; в Коломиї, Ворохті й Шибеному – бринзу.

У Дрогобичі та в п’яти селах – Летні, Добрівлянах, Волі Якубовій, Нижніх Гаях, Урожі – діяли районні молочарні, які збирали сировину з навколишніх населених пунктів, переробляючи її на масло, сир, сметану. 1937 р.

при “Маслосоюзі” в Дрогобичі, Бориславі, Трускавці працювало 6 крамниць, які збували вироблену продукцію²³.

“Маслосоюз” експортував продукцію до Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Данії, Франції, Швейцарії і навіть до далекої Маньчжурії, конкуруючи з місцевими виробниками. Але експортна діяльність українських кооперативів не приносила значних доходів. Зовнішні ринки були для них запасними, на випадок посилення тиску з боку польської держави²⁴.

“Маслосоюз” постійно нарощував свою потугу. Власні фонди районних молочарень 1938 р. перевищили 2,8 млн. злотих. За десять років (1928–1938 рр.) збір молока зріс з 26,9 тис. до 73,5 тис. літрів. У 1928 р. молочарні виробили 1,1 тис., а у 1938 р. – 2,7 тис. кг масла. 1938 р. на власні фонди кожної районної молочарні в середньому припадало 23,3 тис. злотих, що перевищувало фонди всіх молочарень Західної України у 1923 р. Проблему власних приміщень позитивно розв’язали 45 із 121 районної молочарні. Наприкінці 1938 р. українське кооперативне молочарство Західної України мало 20 повністю викінчених великих будинків. П’ять районних молочарень були механізовані, мали спеціальні апарати для сепарації сметани, що було передумовою виробництва стандартного масла на експорт. Модернізували процес виробництва не тільки масла, а й сирів, бринзи²⁵.

Всупереч польській владі, багато районних молочарень добре налагодили свою роботу. Це можна простежити на прикладі районної молочарні у Зборові, членами дирекції якої були Роман Голод, Осип Стайкович, Осип Маланчук. Під час її відкриття поліція арештувала і відправила до концентраційного табору в Березу Картузьку техніка Фелікса Кордобу. Треба було рятувати розпочате виробництво масла. Керівництво знайшло нового техніка – Осипа Мельника. Незабаром районна молочарня мала розгалужену мережу пунктів збору молока і продуктивно працювала²⁶. У с.Делієво Калуського повіту Станіславського воєводства о. А.Гарасевич заснував молочарню, яка стала центром економічного життя навколишніх сіл. Молочарня була однією з найбільших у системі “Маслосоюзу”: мала 37 пунктів збору молока і щоденно виготовляла 500 кг масла, експортувала його до Англії. При молочарні було створено позичкову касу, внески до якої селяни сплачували молоком, а позики для піднесення свого господарства отримували грішми²⁷.

Споживчо-молочарські кооперативи в районах своєї діяльності сприяли піднесенню тваринництва в сільському господарстві. При районних молочарнях було створено Фонд ветеринарної опіки за здоров’ям корів, ветеринарні аптеки, пункти контролю молочності корів та ін. Якщо селянин втрачав корову від нещасного випадку, то отримував компенсацію готівкою 80 відсотків від її вартості²⁸. Районні молочарні проводили чотири рази на рік контроль приміщень, у яких утримували худобу. При цьому звертали

увагу на чистоту корів, достатність вентиляції, сонячного освітлення тощо. Висновки про стан приміщень записували в спеціальній книзі. Найвище оцінені господарства одержували премії від районних молочарень. Звичайно, при нагоді давалися селянам й ґрунтовні господарські та ветеринарні поради²⁹.

У “Маслосоюзі” агрономічно-годівельна, санітарно-ветеринарна, селекційно-племінна робота були поставлені на високому рівні. Агрономи і господарські референти виготовляли плани сівозмін кормових та інших культур так, щоб господар від ранньої весни до пізньої осені мав досить зеленого корму для збільшення надою молока. “Маслосоюз” здійснював також послідовну селекційно-племінну роботу, організувавши розплідник симентальської породи худоби при сільськогосподарській школі у Коршові. У цьому напрямі працю було поділено на райони, де мала впроваджуватись певна порода корів. Наприклад, в горах – симентальська, на рівнинах – крайова червона, а в підміських селах – чорно-біла фрізійська.

Перед Першою світовою війною у Стрию почали функціонувати три-, а згодом шестимісячні молочарські курси. 1933 р. вони були реорганізовані в однорічну школу, яку очолив агроном М.Хомишин. До школи вступали хлопці й дівчата віком 18-30 років із початковою освітою та річним стажем роботи у молочарні. Абітурієнти склали вступні іспити з математики, української мови та молочарської справи. Школа готувала таких фахівців: молочарських майстрів, машинних техніків, лаборантів. Згодом подібна школа була відкрита у Львові³⁰.

Авторитет і слава української молочарської кооперації постійно зростали. У 1939 р. вона стала однією із провідних кооперацій в Галичині. Її продукція реалізовувалася в 57 крамницях, а сума від проданих товарів перевищувала 12 мільйонів 118 тисяч злотих. У підпорядкуванні “Маслосоюзу” перебувало дев’ять відділів, які були розміщені в Стрию, Львові, Станіславові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Галичі, Катовіцах та Бельську. Лише на теренах західноукраїнських земель було організовано три склади – у Самборі, Чорткові та Дрогобичі, які займалися збереженням та збутом продукції. “Маслосоюз” об’єднував 134 районних молочарень, які мали по селах майже дві тисячі збірень³¹.

У другій половині 30-х років ХХ ст. кооперація організувала власне виробництво. У с.Ременів, біля Львова, діяв кооператив “Єдність”. Його молочарський відділ став зразковим у краї. В одному з двох просторих будинків “Єдності” містилася кредитна кооперація, яка обслуговувала мешканців навколишніх сіл. Її річний товарообіг становив 11 тис. злотих. “Єдність” збудувала цегельню, яка 1936 р. виробила 120 тис. штук цегли. Вона ж виготовляла цементні труби для колодязів, містків, блоків, керамічну

плитку, мінеральну і фруктову воду, проклала через село добротну дорогу³².

У 1938 р. біля двох третіх українців Галичини було охоплено кооперацією. 1936 р. серед кооператорів найбільше було власників селянських господарств – 89,1%, ремісників – 1,2, робітників – 2,2, чиновників – 3,2, дрібних промисловців – 0,2, купців – 0,3, представників інших прошарків – 2,3%³³.

Таким чином, струнка система кооперативних організацій забезпечувала поступ сільськогосподарського виробництва. Маючи добре розвинену кооперацію, селянські господарства навіть за дуже несприятливих умов і недоброзичливого ставлення до них окупаційного режиму Польщі могли ефективно функціонувати. В умовах відчутного земельного голоду, домінування грядкового господарства, базованого на ручній і кінній праці, кооперативи допомагали вижити українським селянам. Кооперація об'єднувала людей духовно на християнських етичних засадах, створюючи для досягнення спільної мети відповідні структури та інституції. У кооперативах концентрувалося національне виробництво. Воно давало засоби до існування для сотень тисяч селян, скорочуючи еміграцію, творили ринок для українських товарів. Кооперація рятувала селянина від потрійної експлуатації з боку великого капіталу у сфері виробництва, обліку та споживання і сприяла встановленню стабільних ринкових відносин. Зводила міцний підмурок під політичне визволення народу, забезпечуючи йому право суверенного порядкування на власній землі, згуртовувала розпорошене українське населення. Кооперативи впливали на культурно-освітнє і громадське життя краю, поширювали національну ідею, захищали українське населення від денаціоналізації.

Примітки:

1. Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові 1899–1944 рр. – Нью-Йорк : Б.в., 1970. – 600 с.

2. Витанович, І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство українських кооператорів, 1964. – 621 с.

3. Історія кооперативного руху / С. Бабенко, В. Галюк, С. Гелей [та інші]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 410 с.

4. Історія споживчої кооперації України / М. Аліман, С. Бабенко, С. Гелей [та інші]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 384 с.

5. Українські кооператори. У 2-х т. / Під ред. С. Гелея. – Львів : Коопосвіта, 1999. – 454 с.; 2001. – 420 с.

6. Вербова, О. Національно господарський рух на західноукраїнських землях у період між Першою та Другою світовими війнами: світоглядні засади / О. Вербова // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Т. 2. – С. 54-58.

7. Струк, З. Організація кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Львів : ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – 138 с.

8. Макарчук, С. А. Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30 рр. XX ст. / С. А. Макарчук // Українська еміграція. Історія і сучасність. – Львів : Каменяр, 1996. – С. 119.

9. Танчин, І. Юліян Павликовський / І. Танчин // Українські кооператори. – Т. 1. – С. 342.

10. Історія кооперативного руху. – С. 299.

11. Струк, З. Організація кооперації... – С. 71.

12. Танчин, І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період / І. Танчин // Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львівщина. – Львів, 1998. – С. 303.

13. Історія кооперативного руху. – С. 306.

14. Там само.

15. Дрогобиччина – земля І.Франка. – Дрогобич : Бескид, 1993. – Т. 1. – С. 545, 546.

16. Сеньків, М. В. Зазначена праця. – С. 15.

17. Там само.

18. Танчин, І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період. – С. 300.

19. Там само.

20. Сеньків, М. В. Зазначена праця. – С. 17.

21. Там само. – С. 18.

22. Ковальчак, Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. І. Ковальчак. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 215.

23. Дрогобиччина – земля І.Франка. – С. 544.

24. Танчин, І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період. – С. 301.

25. Українські кооператори. – С. 386, 387.

26. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи: Історико-мемуарний і літературний збірник. – Торонто ; Нью-Йорк ; Сідней, 1985. – С. 252.

27. Шопоняк, О. Український кооперативний рух на Рогатинщині в 1920–1930-х рр. / О. Шопоняк // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Львів, 2001. – Т. 2. – С. 80.

28. Струк, З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.). – С. 36.

29. Там само.

30. Сеньків, М. В. Зазначена праця. – С. 20.

31. Історія кооперативного руху. – С. 309.

32. Витанович, І. Зазначена праця. – С. 371.

33. Історія кооперативного руху. – С. 307.

Summary

In the article it is analysed the co-operative movement in the Galychian village in a pre-war period. Especially, it has been shown that the cooperation helped peasants to defend their dependence from a usurer capital, denationalization, raise their national consciousness and welfare, unite the scattered Ukrainian population, inoculating them state skills, erecting strong economic foundation of political liberation.

Key words: credit co-operation, Galychian village, national consciousness, welfare, liberation fight.

Одержано 11 листопада 2010 р.

УДК 61-051(092)

В.С.Прокопчук

ДОЛЯ ЛІКАРЯ М.В.РУМ'ЯНЦЕВА

У статті йдеться про трагічну долю колишнього головного лікаря Дунаєвецької районної лікарні на Хмельниччині, проблеми й наслідки взаємодії людини – держави – суспільства.

Ключові слова: М.В.Рум'янець, хірург, головний лікар, окупація, репресії.

3 червня 2009 р. збори лікарів Дунаєвецької центральної районної лікарні – 84 особи – обговорювали питання увічнення пам'яті хірурга, колишнього головного лікаря Дунаєвецької районної лікарні М.В.Рум'янцева. На адресу доповідача В.Ф.Шинкарчука посипалось безліч питань. З його доповіді та відповідей поставав образ високоморальної людини, талановитого лікаря – легендарного хірурга, організатора охорони здоров'я на Дунаєвеччині в далекі довоєнні роки...

Авторитет хірурга М.В.Рум'янцева у 1920–30-і роки був високим. Саме за його участі на території парку збудували двоповерховий корпус лікарні, де сьогодні розміщені терапевтичне, кардіологічне, неврологічне, дитяче й отоларингологічне відділення. Вже тоді в лікарні функціонував рентгенівський кабінет, працював знаменитий на кілька районів рентгенолог Соскін. Населення визнавало високу кваліфікацію терапевта Гольденцвайга, отоларинголога Тарасюка. Славились фельдшери Кучерявий, Савицький, Кузяк. Вони були настільки досвідченими, що пацієнти навіть не усвідомлювали, що в них не було лікарських дипломів, бо переконував ре-

зультат – сотні вилікуваних людей. У медичних колективах панувала висока культура і порядність. Звичайним явищем було, коли на викликах у бідних лікар не брав гонорарів. У ті часи функціонувала добре оснащена водолікарня, яка розміщувалася на території теперішнього ремонтно-механічного заводу, двоповерхова поліклініка, зруйнована під час авіанальоту (нині на тому місці знаходиться пошта).

Мета цієї статті – дослідити життя й діяльність, встановити правду про лікаря М.В.Рум'янцева.

Народився Михайло Васильович 1888 р. в Москві, у сім'ї службовців. Дитинство і роки навчання пройшли в Костромі. Мати Тетяна Павлівна була учителькою, саме вона дала синові ґрунтовну домашню освіту. Знання примножив у гімназії (1898–1906), за успіхи в навчанні був нагороджений медаллю. 1906 р. вступив на медичний факультет Московського університету, який закінчив 1911 р.

Завідував Огарьовською земською лікарнею в Тульській губернії за 30 км від Ясної Поляни. 1912 р. перейшов до Костромської губернської лікарні, працював під керівництвом досвідченого хірурга Михайла Михайловича Крюкова. Той, помітивши надзвичайну обдарованість молодого колеги, наполіг, аби М.В.Рум'янец вступив до клінічної ординатури Київської університетської клініки, удосконалив теоретичні знання і практичні навички. 1913 р. М.В.Рум'янец вже був в ординатурі¹.

Але доля розпорядилася по-своєму. 1914 р. почалася Перша світова війна і М.В.Рум'янец потрапив у діючу армію. Працював хірургом у шпиталі. Захворів дизентерією, а потім – черевним тифом, лікувався в Києві. Після одужання продовжив працю в тій самій клініці. Там його застали революційні події. 1919 р. в Київ прийшли денікінці, згодом – поляки. Навкруги – безладдя, важкі й тривожні часи. На запрошення однокашника по університету, доктора Борисовича, поїхав у Нову-Ушицю Подільської губернії, де 1922 р. працював у земській лікарні².

Невідомо, як і чому, але саме 1922 року, а не в 30-х роках, як твердилось донедавна³, був переведений на посаду завідувача Дунаєвської лікарні, водночас очолюючи і лікарню, і хірургічну службу. 1939 р. був мобілізований до армії, брав участь у поході РСЧА в Західну Україну та Західну Білорусію, завідував хірургічним відділенням Ковельського військового шпиталю. У Дунаївці повернувся 1940 р.

Трагічним для М.В.Рум'янцева був початок Великої Вітчизняної війни. Призваний до армії у складі проскурівського шпиталю відбудув на фронт у напрямку Гусятина. Однак скоро почався відступ, потрапив в оточення, німецький полон. Після двох тижнів перебування в таборі у Хмільнику був переправлений до летицького концтабору, а наприкінці серпня, як і ба-

гато інших військовополонених, звільнений. Направився в Дунаївці. Нова влада в особі голови міської управи Шерера запропонувала йому, як висококваліфікованому фахівцю, очолити Дунаєвецьку окружну лікарню. Там пропрацював до лютого 1943 р., поки лікарня не була переведена в Маліївці Солобковецького району.

З наближенням радянських військ отримав пропозицію за спеціальним пропуском виїхати на Захід. “Я зволікав до останнього моменту з отриманням того пропуску, але 13 березня був викликаний в гебітскомісаріат, де мені був вручений пропуск до міста Білітц”, – свідчив пізніше⁴. Від автотранспорту відмовився і замість руху на Смотрич поїхав у напрямку ст. Дунаївці. Кілька разів по дорозі зупиняли німці, перевіряли документи. Скориставшись моментом, звернув з центральної дороги на Маліївці, де переховувався від німців до приходу радянських військ.

На початку квітня 1944 р. з'явився до голови райвиконкому Бабія і отримав доручення відновити функціонування райлікарні. На посаді головного лікаря 29 квітня 1944 р. і був заарештований.

Почалося кількомісячне слідство. Його звинувачували в тому, що в липні 1941 р. “попав у німецьке оточення і, зрадивши Батьківщині, добровільно здався в полон, не намагаючись вийти з оточення”, що “поступив на службу до німецьких окупантів на посаду зав. лікарнею в Дунаївцях”. Але головним “злочиним” М.В.Рум'янцева виявилася публікація за його підписом двох статей – 5 квітня 1942 р. в “Дунаєвецьких вістях” і 7 березня 1943 р. в “Українському голосі” – “з різким контрреволюційним наклепом на ВКП(б), Радянський уряд, Червону армію і органи НКВС”, що в сукупності визначалося як “контрреволюційна діяльність, спрямована на підрив і ослаблення авторитету Радянської влади”⁵. В умовах тогочасного слідства, фізичної і моральної наруги з боку енкаведистів М.В.Рум'янцева нічого не залишалося, як визнати звинувачення. І все ж, надія не покидала. 10 травня 1944 р. звернувся із заявою до воєнного прокурора НКВС: “Признаю себя виновным в том, что я при немецкой оккупации занимал должность заведующего Дунаевецкой больницы. Прошу учесть, что это мое прежнее место работы, которое я занимал 20 лет.

Прошу учесть то обстоятельство, что моя позорная капитуляция перед немцами, вследствие которой появилась антисоветская статья в газете, была вызвана страхом за свою дочь и жену, которых немцы угрожали выслать в Германию.

Врагом советской власти я никогда не был. Мое преступление перед Родиной хочу искупить честным трудом и работать по специальности. А поэтому прошу, если найдете это возможным, направить меня в качестве врача-хирурга в один из госпиталей РККА”⁶.

Документи кримінальної справи засвідчують, що вказана заява до уваги не була взята, як і свідчення п'ятьох дунаївчан – О.П.Кравчука, М.А.Стукалюка, А.М.Кузяка, С.О.Савицького, В.Л.Оліфер, які, підтвердивши незаперечний факт газетних публікацій, в усьому іншому захищали головного лікаря, у тому числі й від будь-яких спроб приписати йому участь в роботі комісії з масової відправки до Німеччини робочої сили⁷.

26 червня 1944 р. військовий трибунал військ НКВС засудив М.В.Рум'янцева на 20 років каторжних робіт з конфіскацією майна та обмеженням у правах на 5 років відповідно до частини II “Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р.”⁸. У Дунаєвецький військкомат, райвиконком і народний суд були направлені приписи позбавити сім'ю пільг військовослужбовця, занести засудженого до списку осіб, позбавлених виборчих прав, конфісковане майно реалізувати в дохід державі⁹.

Однак 22 грудня 1944 р. військовий трибунал НКВС Українського округу переглянув прийняте рішення: “Приговор изменить, содеянное Румянцевым М.В. квалифицировать ст. 54-1б и 54-10 ч. II КК УССР, заменив ему каторжные работы лишением свободы в исправительно-трудовом лагере сроком на десять лет”¹⁰.

В архівній кримінальній справі М.В.Рум'янцева знайдено довідку, яка проливає світло на його подальшу долю: “Заключенный Румянцев М.В. содержался в Братлаге МВД и 15 апреля 1946 года из-под стражи освобожден согласно выписки из протокола №12 Президиума Верховного Совета от 16.VIII.1945 г. Основание: Отношение начальника ОУРЗ Братлага МВД №451061-02 от 28.VI.46 г. Оперуполномоченный 3 отдела с/о капитан Бубнов. 26.VII.46 г.”¹¹. Заслання відбував в селі Усть-Ордин Іркутської області, з 1948 р. – у селі Ярцево Красноярського краю. А згодом був запрошений на роботу до військового шпиталю в Красноярську.

Де б і в якій обстановці не працював Михайло Васильович, скрізь він сповна віддавався улюбленій справі. Жителі шанували його як лікаря-хірурга, прекрасну людину. У селі Ярцево на будинку лікарні була встановлена меморіальна дошка: “Здесь с 1948 по 1956 гг., находясь в ссылке, работал талантливый хирург и замечательный человек Михаил Васильевич Румянцев”. А нижче приписано: “Талантливый, интеллигентный, открытый, человечный, герой”¹².

Свого часу фельдшер Дунаєвецької лікарні С.Савицький, який тривалий час працював поруч з М.В.Рум'янцевим, досить категорично стверджував: “Такого лікаря, як Рум'янецв, у Дунаївцях ще не було і ніколи не буде”.

Ті люди, які знали цього дивовижного лікаря, захоплювалися його талантом хірурга, його людськими якостями. Від нього постійно випромінювалися лагідність і доброта, які чудодійно впливали на оточуючих. При-

рода наділила його мужнім красивим обличчям, високим ростом, міцною статурою. Слова у нього гармоніювали з вчинками. Був високоінтелектуальним, ерудованим. Його популярність серед хворих, медпрацівників та населення була безмежною.

Колишня акушерка Дунаєвської районної лікарні Катерина Михайлівна Малішевська в 1936–1938 рр. навчалася в Дунаєвській медичній школі, в якій лекції читав М.В.Румянцев. Вона згадує: “Як тільки лікар заходив у клас, обличчя учнів умиць світлішали, відчувалося, ніби в приміщенні світла ставало більше. Учні обожнювали вчителя, який за своїми якостями був недосяжним для них. Майбутні помічники лікарів ловили кожне його слово, лекції запам’ятовувалися, залишали слід на все життя”.

Виходець з Нестерівців, колишній голова Кам’янець-Подільського райвиконкому Антон Михайлик, прочитавши одну з публікацій в “Дунаєвському віснику”, стверджував: “Я пам’ятаю М.В.Рум’янцева. Про цього хірурга ходили легенди. Він урятував мою маму. Таку людину забувати не можна, на його прикладі треба вчитися сучасним і майбутнім медикам”.

17 вересня 1992 р. кримінальна справа М.В.Рум’янцева була переглянута, а він реабілітований¹³. Під час обговорення цього питання на зборах у Дунаєвській райлікарні поступила пропозиція лікаря Саяпіна навіть встановити бюст М.В.Рум’янцева, як у Миньківцях зроблено на честь академіка Ф.Г.Яновського. Зійшлися у наступному: “1. Встановити меморіальну дошку в пам’ять М.В.Рум’янцева на одному з будинків центральної районної лікарні. 2. Просити міську раду назвати його ім’ям одну з вулиць міста. 3. Відкрити в Дунаєвській центральній районній лікарні музей, одну з експозицій присвятити М.В.Рум’янцеву”¹⁴.

18 червня 2010 р. напередодні професійного свята медичних працівників на приміщення райлікарні була урочисто відкрита меморіальна дошка на честь М.В.Рум’янцева. Виступаючи головний лікар І.М.Понцак, колишній фельдшер В.Л.Добжанський, члени Національної спілки краєзнавців України, які відновили життєпис опального і, водночас, відомого хірурга, С.М.Феодосєєв, В.Ф.Шинкарчук, В.С.Прокопчук, заступник голови Дунаєвської райдержадміністрації Т.В.Панасевич повідали велелюдній аудиторії одіссею лікаря М.В.Рум’янцева. Впало покривало і очам присутніх відкрилася меморіальна дошка. На ній – портрет і слова: “Тут з 1922 по 1944 рр. працював головним лікарем Дунаєвської районної лікарні талановитий хірург, чудова людина Михайло Васильович Рум’янець”.

Чимало питань залишаються і досі без відповіді, вони потребують дальшого пошуку. Відомо, що Михайло Васильович у 50-і повернувся на Київщину – батьківщину дружини, працював в амбулаторії села Забуяння Марківського району. А як склалася його дальша доля, доля трьох дочок?

Цього не прояснила ні слідча справа, ні звернення до управління охорони здоров'я Київської облдержадміністрації та сільради. Над цими питаннями ще належить попрацювати, звернувшись у Держархів Київської області або й відвідавши с.Забуяння на Київщині. Життєвий подвиг лікаря М.В.Рум'янцева того вартий.

Примітки:

1. Архів Управління Служби безпеки України в Хмельницькій області. – Спр. П28221. Кримінальна справа Рум'янцева Михайла Васильовича по ст. 54-1б, 54-10 ч. 2 КК УРСР. 29.04-10.06.1944 р. – Арк. 14 зв.
2. Там само. – Арк. 10.
3. Феодосьєв, С. М. справа лікаря Рум'янцева / Сергій Феодосьєв // Дунаєвецький вісник. – 2004. – № 21-22. – 18 берез. – С. 6.
4. Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Спр. П28221. – Арк. 16.
5. Там само. – Арк. 36.
6. Там само. – Арк. 21.
7. Там само. – Арк. 22-32.
8. Там само. – Арк. 48.
9. Там само. – Арк. 51-53.
10. Там само. – Арк. 54-54 зв.
11. Там само. – Арк. 42.
12. Дунаєвецький вісник. – 2008. – № 15-16. – 28 лют. – С. 6.
13. Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Спр. П28221. – Арк. 43.
14. Поточний архів Дунаєвецької центральної районної лікарні. Протокол зборів лікарів від 03.06.2009 р. – С. 3.

Резюме

В статтє рассматривается судьба бывшего главного врача Дунаевецкой районной больницы на Хмельниччине, проблема и следствие взаимопонимания человека – государства – общества.

Ключевые слова: М.В.Румянцев, хирург, главный врач, оккупация, репрессии.

Одержано 11 листопада 2010 р.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ДОКОЛГОСПНОГО СЕЛА ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ НАПЕРЕДОДНІ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

В статті зроблено спробу проаналізувати становище доколгоспного подільського та східноволинського села напередодні колективізації.

Ключові слова: неп, індивідуальне селянське господарство, доколгоспне село, “ножиці цін”, комнезам, середняки, заможники.

Пагінці нового земельного устрою в подільському та східноволинському селі з'явилися саме в доколгоспний, непівський, період. Це – громадські сівзміни, машинно-тракторні товариства, бурякові, молочарські та інші кооперативи. Але, на нашу думку, радянська влада досить мляво здійснювала модернізацію селянських господарств, вважаючи, що лише колективізація дасть можливість радикально підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва, вирішити селянську проблему.

Хоча підсумки непу для подільського села були неоднозначними, заміна продрозкладки продподатком дещо покращила становище селян, які, зокрема, отримали можливість вільно обирати форму землекористування. Через це домінуючим на селі стало індивідуальне селянське господарство. Під ним слід розуміти виробничу одиницю у сільськогосподарському виробництві родинного трудового типу, члени якого мали спільний сімейний бюджет. Виробництво базувалося на основі праці власників господарства. У 1925 р. у Вінницькому окрузі нараховувалося 155368 індивідуальних селянських господарств, Кам'янецькому – 127603, Могилів-Подільському – 119507, Проскурівському – 118060, Тульчинському – 107362, Шепетівському – 119943¹, всього – 747843 господарств.

Матеріальну основу індивідуального селянського господарства складала земля. В результаті аграрної революції селяни Поділля і Південно-Східної Волині отримали поміщицькі, церковні, державні та інші землі неселянського типу. Найбільшу кількість господарств склали селянські двори із посівом від 1 до 2 та від 2 до 3 дес. землі. Це були типові селянські господарства регіону. Малоземельні господарства значно переважали над багатоземельними із посівом від 9 і більше десятин. В цілому на Поділлі на одне господарство, яке пересічно складалося із 4,05 душ, із них працездатних – 2,25 осіб, припадало 3,26 дес. землі, з них орної – 2,24 дес.; на одну душу – 0,80 дес. землі, з них орної – 0,55 дес.² Це було значно нижче споживчої норми, яка склалася в Україні.

У подільському і східноволинському селі незначного поширення набула оренда землі. У 1925 р. на 100 господарств, які орендували землю, у Вінницькому окрузі припадало пересічно 3,5, Кам'янецькому – 2,5, Могилів-Подільському – 1,5, Проскурівському – 2,8, Тульчинському – 4,3. У 1925 році згідно з зареєстрованими орендними угодами було здано в оренду у Вінницькому окрузі всього 1277 дес., Проскурівському – 2124 дес., Тульчинському – 5190 дес., Шепетівському – 1659 дес. Головним об'єктом земельної оренди на Поділлі та Південно-Східній Волині були орні землі³.

Кількість селянських господарств, які використовували найману працю, теж залишалась незначною. За даними весняного опитування 1925 р. у Кам'янецькому окрузі нараховувалося 2443 господарства, які наймали робітників, з них 107 – на термін не менше року⁴; у Вінницькому окрузі відповідно 7205 та 532⁵; у Проскурівському – 1571 і 178⁶; у Тульчинському – 10322 та 463, у Могилів-Подільському – 5402 і 230⁷, у Шепетівському – 4981 й 400⁸. Отже, невеликий відсоток селянських господарств Поділля епізодично використовував вільнонайману працю, і дуже мізерна кількість господарств вдавалася до найму строкових робітників. Отже, перебільшувати наявність на Поділлі і Східній Волині значної кількості заможних селян, які орендували землю, немає підстави.

Селянське господарство не могло існувати без тяглової сили, основою якої у подільському доколгоспному селі були коні та воли. Пересічна забезпеченість робочою худобою на 100 селянських господарств Вінницького округу складала 57 голів, Кам'янецького – 46, Могилів-Подільського – 37, Проскурівського – 68, Тульчинського – 45⁹. Звідси видно, що досить значна кількість селянських господарств регіону не мала достатньої тяглової сили.

В індивідуальному селянському господарстві регіону в добу непу виникла дуже складна ситуація з робочою худобою: з одного боку, запасу тяглової сили було значно менше норми, а з іншого – робочої худоби дуже не вистачало в малоземельних і малопосівних господарствах і, одночасно, був її надлишок у багатопосівних заможних господарствах. Наприклад, на Кам'янецьчині на 100 господарств із засівами до 1 десятини припадало 7-8 коней, від 1 до 2 дес. – 31,1, від 2 до 3 дес. – 61,7, від 3 до 4 дес. – 88,1, від 4 до 5 дес. – 112,2, від 5 до 6 дес. – 142,3, від 7 до 8 дес. – 184,8, від 8 до 9 дес. – 167,1, від 9 до 10 дес. – 190,5¹⁰. Отже, у доколгоспному селі робоча худоба була розподілена нерівномірно, що створювало передумови для своєрідної форми експлуатації – наймання-оренди робочої худоби з меркантильних міркувань. Так, коня селянин міг найняти тільки з одночасним найманням його господаря. Таким чином, господар робочої худоби по суті ставав частково або повністю безпосереднім виробником продукції на землі наймача, котрий частину цієї продукції в натуральній або грошовій

формі передавав на користь “наймита”. Наприклад, на Кам’янецьчині оранка десятини землі коштувала 8 крб. 02 коп., звезення однієї копи снопів – 53 коп., перевезення возу гною – 31 коп.¹¹. Звідси виходило, що наймач худоби був біднішим за наймита. Безкінний селянин змушений був віддавати до половини врожаю власнику робочої худоби за користування його тяглом.

Сільськогосподарське виробництво неможливо було налагодити без необхідного реманенту. Так, у Вінницькому окрузі пересічно на 100 господарств припадало 27 плугів, 4 букери, 61 борона, 0 сівалок, 1 віялок, 0 жаток, 0 молотарок, 30 возів на залізному, 8 – на дерев’яному ході. У Кам’янецькому окрузі відповідно – 33, 9, 50, 0, 1, 0, 22, 15; Могилівському – 32, 2, 40, 0, 1, 0, 0, 17, 13; Проскурівському – 35, 11, 72, 0, 2, 0, 0, 30, 10; Тульчинському – 30, 5, 43, 1, 1, 0, 0, 27, 13; Шепетівському – 42, 6, 103, 0, 3, 0, 1, 50, 4¹². Наведені дані свідчать про значний відсоток селянських господарств, позбавлених навіть простого сільськогосподарського реманенту: плугів, букерів, борін і майже повну відсутність в них складних знарядь та машин: віялок, сівалок, молотарок, жаток.

Отже, розподіл реманенту в індивідуальних селянських господарствах не відповідав потребам: з одного боку, була досить високою частка безреманентних господарств; з іншого – у незначній частини спостерігався надлишок реманенту. Індивідуальне дрібне селянське господарство не в змозі було використовувати складні машини, знаряддя, оскільки вони не окупувалися у переважній більшості господарів. А звідси сільське виробництво продовжувало базуватися на ручній праці селян. Вихід можна було знайти у запровадженні громадських сівозмін, що дозволило б більш раціонально і ефективно використати сільськогосподарський реманент, кооперування тощо.

Торкаючись соціальної структури села, зазначимо, що М.Б.Гуревич у 20-і роки виділяв такі соціальні групи господарств за кількістю посіву і наявністю робочої худоби: маломіцні – до 1 дес. посіву, без робочої худоби; нижчесередні – до 1-2 дес. посіву, з однією головою робочої худоби; середні – до 1-2 – 4-6 дес., з 1-2 головами робочої худоби; заможні – 1-2 – 6 дес. і більше, 2-3 голови робочої худоби; багаті – 4-6 і більше дес. посіву та 3-4 голови робочої худоби¹³. Застосовуючи таку методику, Подільське губернське статистичне бюро у 1925 р. здійснило поділ селянських господарств Поділля, згідно з яким в регіоні на середину 20-х років нараховувалося 22788 безпосівних, 335298 маломіцних, 184462 нижчесередніх, 195498 середніх, 18225 вищесередніх (заможних) і лише 209 багатих (куркульських) селянських господарств¹⁴. Звідси випливає висновок: майнова нерівність на Поділлі і Південно-Східній Волині була незначною. Багате селянство тут складало мізерний відсоток. А отже “куркульська небезпека”

у подільському і східноволинському селі була міфічною і вигаданою.

Картина розвитку доколгоспного села була б неповною без аналізу колективних форм господарювання, пов'язаних насамперед з кооперативним рухом. Станом на 1 січня 1926 р. у Вінницькому окрузі діяв 31 спеціалізований сільськогосподарський кооператив, до якого входило 594 господарства: у Кам'янецькому окрузі – відповідно 4 і 57; у Могилівському – 28 і 480; у Проскурівському – 9 і 2047; у Тульчинському – 35 і 3712¹⁵. Отже, процес кооперування у селах регіону був далекий до завершення. На жаль, насильницька колективізація обірвала цей життєдайний процес.

Деякого поширення у краї набули усупільненні форми обробітку землі, господарювання (товариства по спільному обробітку землі (ТСОЗи), артїлі, комуни). У 1923 р. колективна форма землекористування у Вінницькому окрузі складала 1,5%, Кам'янець-Подільському – 0,8%, Могилів-Подільському – 2,0%, Тульчинському – 0,7%, Проскурівському – 1,7% площ сільськогосподарських земель¹⁶. На 1 жовтня 1925 р. у Вінницькому окрузі нараховувалось 6 комун у складі 148 селян, 4 артїлі (186 членів), 79 товариств із спільного обробітку землі, які об'єднували 1970 осіб; у Могилівському окрузі – відповідно 16 і 257, 13 і 308, 94 і 2062; у Проскурівському – 7 і 232, 86 і 1304, 2 і 52; у Тульчинському – 10 і 390, 195 і 4873, 35 і 735; у Шепетівському – 5 і 206, 4 і 50, 98 і 2250; у Кам'янецькому окрузі – 5 комун із 114 членами і 57 ТСОЗів, до яких входило 1389 селян¹⁷. Динаміку їх зростання в 1921, 1925, 1927 роках дізнаємось з довідки Кам'янецької окружної планової комісії (див. табл. 1).

Про деяку схильність сільської бідноти до колективних форм господарювання свідчать дані про кількісний і соціальний склад колективних господарств Кам'янецького округу, які узагальнені на основі їх обстеження кафедрою кооперації і колективізації Кам'янець-Подільського сільгоспінституту у 1928 р. (див. табл. 2).

На момент обстеження в окрузі діяло 86 комун, 790 артїлей, 1540 товариств із спільного обробітку землі. Як бачимо із таблиці, у колективних господарствах переважали декласовані елементи та біднота. В середняків та заможних селян колективні форми господарювання не користувалися довірою через низьку врожайність, незадовільні побутові умови, нерегульовану систему розподілу прибутків. Отже, середняки віддавали перевагу тим формам господарювання, де слабше виявлялися процеси усупільнення, залишався простір для індивідуального господарювання, тобто у товариствах спільного обробітку землі, артїлях. По-перше, це пояснювалось тим, що економічний рівень був вищим у середняків, ніж у бідняків, у них глибше вкорінювалась звичка до самостійності в господарських справах, по-друге, в товариствах спільного обробітку землі при розподілі нас-

Таблиця 1. Колективні форми обробітку землі та господарювання у Кам'янецькій окрузі в 1921–1927 рр.¹⁸

Форма колективного господарства	Роки		
	1921	1925	1927
Комуни	–	6	4
Сільськогосподарські артілі	–	71	50
ТСОЗи	–	2	230
Всього	–	79	284

Таблиця 2. Склад колективних господарств Кам'янецького округу у 1928 р.¹⁹

	Копишні без-земельні селяни, батраки	Незаможники	Середняки	Заможні	Копишні робітники	Копишні службовці	Копишні кустарі	Копишні тореяці	Копишні служителі культу	Разом
<i>Комуни</i>										
Абсолютна кількість	10	70	1	1	1	3	–	–	–	86
%	11,63	81,49	1,16	1,16	1,16		–	–	–	100
<i>Артілі</i>										
Абсолютна кількість	169	492	8	–	29	13	23	54	2	790
%	21,40	62,40	1,1	–	3,8	1,4	2,9	6,8	0,2	100
<i>Товариства по спільному обробітку землі</i>										
Абсолютна кількість	75	497	73	–	8	5	–	6	–	664
%	11,24	75,00	10,90	–	1,20	0,76	–	0,90	–	100
<i>Разом</i>										
Абсолютна кількість	254	1059	82	1	38	21	23	60	2	1540
%	16,50	68,77	5,33	0,06	2,46	1,36	1,50	3,90	0,12	104

лідків господарювання середняки отримували винагороду за оренду власного тягла, реманенту, землі, а також оплату за зароблені трудовні.

Незважаючи на такі важкі умови, сільське господарство у 20-ті роки розглядалось як інвестиційний донор інших галузей народного господарства, зокрема промисловості. Держава обдирала село, за рахунок якого здійснювалось більшість відбудовних робіт у місті. Користуючись монопольним становищем державної промисловості на ринку, керівництво краї-

ни адміністративним шляхом різко підвищувало ціни на промислові товари, штучно утворювало т.зв. “ножиці цін”. Співвідношення між вартістю сільськогосподарської промислової продукції за час від 1 січня до 1 листопада 1923 р. змінилося від 1:1,7 до 1:3,1. Так, за пуд жита 1 січня 1923 р. можна було купити 1,5 аршина ситцю, а на 1 вересня – лише 0,5 аршина. Ця диспропорція зростала²⁰. От і виходило, що за корову селянин заледве міг придбати дві пари чобіт фабричного виробництва, а за центнер борошна – декілька метрів недорогого ситцю. “Купив хомут – коняка не повезе”, – гірко жартували тогочасні селяни, тобто вартість хомута дорівнювала вазу хліба. На сесії ВУЦВК у 1924 р. сільські трудівники прямо заявляли: “Змичка міста з селом, коли сорочка коштує 20 пудів хліба, а чоботи – 40 пудів, обергається в посмичку, як каже дядько”²¹.

Як бачимо, нова економічна політика була половинчастою і суперечливою, що обумовило два шляхи розвитку сільського господарства і економіки в цілому. Перший передбачав врахування досвіду воєнного комунізму і головна лінія розвитку полягала в переході від капіталістичної економіки до адміністративно-командної, виключаючи будь-яку багатоукладність, самостійність підприємств, відкидаючи госпрозрахунок і еквівалентний обмін між промисловістю і сільським господарством, між містом і селом. На цьому шляху передбачалось провести суцільну колективізацію. Тому прибічники такої системи розглядали неп як тимчасовий тактичний хід партії. Другий міг бути спрямований на багатоукладність економіки, поєднання громадських, державних і приватних інтересів, господарську самостійність та госпрозрахунок підприємств, всебічний розвиток різних форм кооперації, спрямування економіки на дійсні, а не на вигадані, потреби суспільства, людини.

Масову опору для супротивників непу в подільському та волинському селі складали комітети неможливих селян. Відомо, що у краї організація комнезамів розпочалася ще у часи “воєнного комунізму” у жовтні-листопаді 1920 року. Станом на 10 листопада 1920 р. у Подільській губернії нараховувалось 327 комітетів неможливих селян. Проте з переходом до непу їх кількість не тільки не зменшилась, а, навпаки, зросла. На 1 жовтня 1923 р. на Поділлі вже існувало 1463 комітети, в які входило 125437 членів. На 7 жовтня 1924 р. кількість членів КНС досягла 140052, а на 1 липня 1925 р. – 211682²².

Збереження комнезамів, і особливо надання їм державних функцій, у 1921–1925 рр. спрацювало не на користь непу. “Неп наштовхнувся на глухий опір комнезамів, які з великою неохотою зживають навички й методи розділізму, що панували в українському селі в 1920–1921 роках”, – говорив у 1922 р. секретар ЦК КП(б)У Д.Мануїльський²³. Комітети неможливих

селян переважно об'єднували бідноту, хоча зустрічались подекуди і середняки. Причиною цього було деяке послаблення щодо прийому останніх у комнезами в 1924–1925 рр. Проте у 1926–1927 рр. таке явище було засуджено. Зокрема, Старокостянтинівський райком партії, обговорюючи питання роботи серед КНС та бідняків 26 квітня 1927 р., вказав: “Надалі відмовитись від прийому в комнезами середняцького елементу і проводити політику поступової чистки організації КНС від небажаних її природі та призначенню соціальних верств”. Партзбори Новоушицької районної організації, які відбулися 23 жовтня 1927 р., констатували наявність у складі КНС значної кількості середняків, що створює “класову різноманітність і негативно позначається на результатах роботи. Через це у подальшій роботі звернути увагу на викристалізацію КНС за рахунок виключно бідняків”. У підсумку було виключено з комітетів неможливих селян 325 осіб або 15% наявного складу²⁴.

Опора партії на селі – комнезами – вороже ставилися до будь-яких спроб легалізувати принципи свободи господарської ініціативи та діяльності, максимально можливого врахування приватних інтересів селянського господарства, правової гарантії господарської діяльності селянина. Обстеження комнезамів комісією ЦК КП(б)У в травні-червні 1925 р. засвідчило вороже ставлення більшості їх керівників до вищезазначених принципів. Так, в акті обстеження у селі Левків Крижопільського району Тульчинського округу зазначалося: “Ставлення старого неможницького активу до політики партії приховано вороже. Старі активісти не можуть відмовитись від політики воєнного комунізму”²⁵.

Радянська влада свідомо розпалювала і нагнітала ворожнечу між бідняцькою і заможною частинами села, надаючи, наприклад, бідноті різноманітні грошові та натуральні позики, податкові пільги. До того ж, остання, об'єднана в комітети неможливих селян, користувалася рядом політичних привілеїв, обіймала керівні посади у сільських владних структурах. “Комнезам, комнезам – високе звання, надягнуло галіхве – пішло на собрание”, – в'їдливо співалося в тодішніх подільських частівках.

Варто відзначити, що у період непу кремлівські зверхники активно формували компартійний актив, здатний повести рішучу боротьбу із заможною верствою села. До його складу входили: сільські комуністи, комсомольці, комнезамівська верхівка, тобто люмпен-пролетарські верстви, які, як правило, не вміли добре господарювати на землі. У 1925 р. ЦК КП(б)У провів обстеження сільських партійних організацій. Виявилось, що 45% сільських комуністів вели господарство так, що це підривало їх авторитет серед селян²⁶. Кам'янець-Подільський окружком партії весною 1929 р. провів вибіркове обстеження 14 сільських партосередків, до складу яких входило

98 осіб. З обстеження видно, що серед сільських комуністів, які в основному належали до бідняцьких верств села, 18% були безземельними, 23% мали посіву до однієї десятини, 33% – до 2-х дес.; без робочої худоби – 66%, реманенту – 68%, звільнених від податку виявлено 48%. 18% сільських комуністів працювали у колгоспах, 42% – на платних посадах у селі. 94,5% були неписьменними або малописьменними²⁷. До того ж, представники компартійного активу не мали необхідної підготовки, навичок, досвіду, освіти, хисту керувати радянськими господарськими і кооперативними органами на селі, однак очолювали їх як ставленики партії. Вони могли бути лише слухняними виконавцями вказівок зверху, оскільки їх становище, як керівників, повністю залежало від прихильності верхів.

Отже, на селі був міцний прошарок людей, зацікавлених у збереженні адміністративно-командних методів керівництва, оскільки лише за таких обставин вони могли втриматися при владі і зберегти відповідні привілеї. Саме вони стали опорою влади у придушенні, згортанні непу. Попри всю специфіку процесу становлення радянської влади на селі і тривале неприйняття середнім та заможним селянством нових реалій життя, насаджуваних більшовизмом у 20-ті роки, поступово склався прошарок керівників, яких можна назвати сільською номенклатурою. Слушним, на наш погляд, є висновок М.С.Дорошенка: “З одного боку, відбулося остаточне утвердження влади сільської номенклатури на місцях в кінці 20-х років. З іншого – саме сільська верхівка 20-х стала носієм теорії та практики більшовизму в українському селі”²⁸. У такий спосіб акцентується, що ці причини обумовили згортання непу.

Таким чином, по-перше, заміна продрозкладки продподатком на першому етапі непу значно полегшила становище селянства порівняно з добою “воєнного комунізму”. На початку 20-х рр. на Поділлі і Південно-Східній Волині відбувся зрівняльний перерозподіл земель, який призвів до переважання середньопосівних і малопосівних господарств. У результаті аграрної революції на Поділлі не вдалося ліквідувати малоземелля й аграрне перенаселення. Незважаючи на те, що були відновлені довоєнні посівні площі, питома вага товарного хліба знизилась, а рівня врожайності 1913 р. так і не було досягнуто. У регіоні абсолютно переважали дрібні трудові селянські господарства натурально-споживчого типу. Практично були відсутні багатоземельні заможні двори, які широко використовували експлуатацію вільнонайманої робочої сили, оренду землі. Підвищити ефективність виробництва, задовольнити потреби країни в продуктах харчування і сільськогосподарській сировині, піднести матеріальний і культурний рівень життя селянства можна було лише шляхом не знищення, а перебудови традиційного селянського господарства. Тож наприкінці 20-х років

було взято курс на згортання непівських методів на селі, розорення міцних селянських господарств і створення на цій основі передумов до їх суцільної колективізації.

Примітки:

1. Україна. Статистичний щорічник. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – С. 12.
2. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – 1925. – № 3. – С. 5.
3. Україна. Статистичний щорічник. – С. 96.
4. Матеріали до опису округ УСРР. Кам'янецька округа. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – С. 20.
5. Матеріали до опису округ УСРР. Вінницька округа. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – С. 24.
6. Матеріали до опису округ УСРР. Проскурівська округа. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – С. 25.
7. Україна. Статистичний щорічник. – С. 97.
8. Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР. – 1926. – С. 24.
9. Україна. Статистичний щорічник. – С. 15.
10. Кам'янецьчина в цифрах. – Кам'янець-Подільський : Кам'янецьке округове статистичне бюро, 1927. – С. 105.
11. Там само. – С. 123.
12. Україна. Статистичний щорічник. – С. 95.
13. Гуревич, М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич // Очерк второй. – Харьков : Центральное статистическое управление УСРР, 1925. – С. 23-24.
14. Материалы по экономической дифференциации Подольского крестьянства // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница : Центральное статистическое управление Украины, 1925. – № 4. – С. 30.
15. Україна. Статистичний щорічник. – С. 303.
16. Калініченко, В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / Володимир Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – С. 290.
17. Україна. Статистичний щорічник. – С. 304.
18. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. Р-924. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 13.
19. Величковський, М. І. Колгоспи Кам'янецьчини / М. І. Величковський // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Т. 5. – Кам'янець-Подільський, 1928. – С. 171.
20. Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период

с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. – Харьков : Б. и., 1924. – С. 52.

21. I і II сесія ВУЦВК VIII скликання: стенографічний звіт. – Х. : Б. в., 1924. – С. 24.

22. Мельничук, О. А. Виникнення комітетів незаможних селян на Поділлі / Олег Анатолійович Мельничук // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 328-329.

23. Мануільський, Д. О новой политике в деревне и о работе на селе / Дмитрий Мануильский // Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Харьков, 1922. – С. 4-6.

24. ДАХмО. – Ф. П-402. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 6-7.

25. Материалы по обследованию комитетов незаможных селян // По данным обследования в июне 1925 г. – Харьков : Центральное статистическое управление УСРР, 1925. – С. 150.

26. Калініченко, В. В. Зазначена праця. – С. 62.

27. Червоний кордон. – 1929. – 9 травня.

28. Дорошенко, М. С. Становлення сільської номенклатури в УРСР в добу нової економічної політики / М. С. Дорошенко // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К., 2000. – С. 88.

Резюме

В статтє сделана попытка проанализировать состояние предколхозного подольского и восточноволынского села накануне коллективизации.

Ключевые слова: нэп, индивидуальные крестьянские хозяйства, предколхозное село, “ножницы цен”, камнезам, середняки, зажиточные крестьяне.

Одержано 3 жовтня 2010 р.

ТИПОЛОГІЯ ВИРОБНИКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ НА ПОДІЛЛІ І ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ У ДОБУ НЕПУ (1921–1929 рр.)

У статті розглядається типологія селянського господарства Поділля і Південно-Східної Волині у добу непу.

Ключові слова: колгоспи, радгоспи, артлі, селянські господарства.

Вивчення історії українського селянства завжди було пріоритетним завданням сучасної історичної науки, оскільки на основі аналізу досвіду непу можна створити ефективну систему розвитку селянського господарства в сучасній Україні. Торкаючись історіографії проблеми, зазначимо, що вона досить плідно розроблялася у 20-ті роки. Аналіз розвитку сільського господарства Поділля здійснено у працях І.Олійника [1], Г.М.Бахметьєва [2]. На основі неглибоких спостережень за першими результатами господарської діяльності колгоспів Кам'янецького округу з'явилася праця М.І.Величківського [3]. На регіональному рівні варто відзначити праці І.В.Рибака, зокрема його монографічне дослідження, присвячене індивідуальному селянському господарству Поділля в добу непу [4].

Головними виробниками сільськогосподарської продукції у 20-ті роки були індивідуальні селянські господарства. У період їх найвищого піднесення у 1925 році їх нараховувалося: у Вінницькому окрузі – 145130, Кам'янецькому – 127989, Могилівському – 120232, Проскурівському – 118379, Тульчинському – 1123485, Шепетівському – 119943 [5]. Всього розподіл землі був таким: 0,22% – без посіву; 2,92% – від 0,10-0,59 дес.; 5,74% – 0,60-1,09 дес.; 11,91% – 1,10-1,59 дес.; 16,31% – 1,60-2,09; 31,57% – 2,10-3,09 дес.; 17,98% – 3,10-4,09 дес.; 7,97% – 4,10-5,09 дес.; 2,81% – 5,10-6,09 дес.; 1,01% – 6,10-7,09 дес.; 0,34% – 7,10-8,09 дес.; 0,12% – 8,10-9,09 дес.; 0,05% – 9,10-10,09 дес.; 0,03% – 10,10-12,09 дес.; 0,01% – 12,10-14,09 дес. [6].

Як бачимо, переважали малоземельні господарства карликового типу, які мали, здебільшого, натурально-споживчий характер. Основним типом було господарство, яке мало від 2,10 до 4,09 дес. землі. Таких нараховувалося 49,55%.

Значним недоліком індивідуальних селянських господарств був нерівномірний розподіл тяглової худоби та сільськогосподарського реманенту. Навесні 1925 р. із 127503 господарств Кам'янецького округу власною тягловою худобою обробили свої посіви 12984 або 10,34%, наймаючою – 71740 (57,12%), методом супряги – 36634 (29,17%), мішаним спосо-

бом – 634 (0,54%), не визначеним – 3557 (2,83%) [8]. У Проскурівській округі відповідно: 118110 (100%), 19695 (16,67%), 81687 (43,46%), 10829 (34,57%), 1696 (1,44%), 4203 (3,56%) [9]. У Вінницькому округі – 149415 (100%), 26754 (17,91%), 80912 (54,15%), 37573 (25,15%), 4176 (2,79%); 0 [10]. Шепетівському округі – 123359 (100%), 49613 (44,16%), 36505 (32,49%), 23240 (20,68%), 3001 (2,67%), 0 [11]. З аналізу цих даних видно, що більша половина селянських господарств Кам'янецького, Вінницького округу весною 1925 р. обробляли свої поля найманою тягловою худобою, майже половина господарств Проскурівського округу таким способом зорали власні польові та садібні наділи, і лише одна третина господарств Шепетівського округу використовувала найману робочу худобу.

Надзвичайно високу питому вагу обробітку землі найманою тягловою худобою підтверджують підсумки весняного обстеження сільського господарства України в 1925 році. Так, у Вінницькому округі із 12839 господарств, які увійшли до вибіркового перепису, найманою робочою худобою обробляли свої поля 6767, із них 400 – безпосівні, 2239 – з посівом до 1 дес., 2862 – з посівом від 1 до 2 дес., 1016 – від 2,1 до 3,0 дес., 196 – з посівом 3,01-4,00 дес., 51 – 4,1-6,0 дес., 2 – 6,01-9,00 і 1 – більше 9 дес. [7, 77]. У Кам'янецькому округі відповідно – 12456, 7315, 312, 1655, 3078, 1684, 454, 123, 9, 0, 0 [7, 79]. У Могилівському округі – 10899, 7333, 101, 1692, 3472, 1613, 366, 84, 5, 0, 0 [7, 81]. У Проскурівському округі: 11769, 5338, 294, 1061, 2421, 1201, 276, 58, 6, 1, 0 [7, 83]. У Тульчинському округі: 11607, 7208, 223, 1845, 3260, 1374, 365, 136, 5, 0, 0 [7, 84]. У Шепетівському округі – 10994, 3585, 192, 868, 1314, 784, 313, 107, 6, 1, 0 [7, 85]. З наведених даних видно, що у Вінницькому, Кам'янецькому, Могилівському, Тульчинському округах більше половини, Проскурівському – половина, у Шепетівському – третина селянських господарств обробили свої поля весною 1925 р. найманою тягловою худобою. Крім того, використання найманої робочої худоби найбільше спостерігалось у малопосівних селянських господарствах.

За умов концентрації робочої худоби у господарствах заможних селян та відсутності її у бідноти і через гостру потребу тягла для проведення польових робіт на селі виникли найважчі форми економічної залежності і експлуатації безтяглових господарств. Зокрема, про це свідчать дані, що стосуються Кам'яниччини. Наприклад, за оранку десятини землі потрібно було сплатити 8 крб. 02 коп. За оранку, боронування десятини землі – 10 крб. 16 коп. [12]. У той же час, валова дохідність однієї десятини, засіяної житом, складала 63 крб., вівса – 44 крб., ячменем – 42 крб., гречкою – 45 [13].

Загалом, питома частка селянських індивідуальних господарств Поділля та Південно-Східній Волині без робочої худоби наприкінці 20-х років

залишалася досить високою. Відсутність реманенту змушували безреманентні або малореманентні господарства вдаватися до його найму. Так, з 149405 господарств Вінницького округу весною 1925 року власним реманентом обробляли поля і присадибні поділи 30250 (100%) дворів (20,25%), найманим – 83521 (55,90%), супрягою – 29521 (19,75%), мішаним способом – 6113 (4,10%) [10]; в Кам'янецькому окрузі відповідно – 127603 (100%), 24425 (19,14%), 71673 (56,17%), 26151 (20,49%), 1785 (1,41%), 3569 (2,79%) – невизначеним способом [8]. У Проскурівському окрузі – 118060 (100%), 19685 (16,67%), 55118 (46,69%), 35112 (29,74%), 3688 (3,12%), 4457 (3,78) [9]. У Шепетівському окрузі – 111913 (100%), 45865 (40,98%), 39444 (35,24%), 20803 (18,59%), 5801 (5,18%) [11].

Дуже високу частку обробітку землі найманим сільськогосподарським реманентом підтверджують підсумки вибіркового перепису селянських господарств весною 1925 року. Із 12821 господарств Вінницького округу, які були обстежені органами статистики, найманим реманентом обробляли землю 7043, із них 394 – без посіву, 2299 – з посівом до 1 десятини, 2951 – від 1,1 до 2 дес., 1107 – від 2,1 до 3 дес., 243 – від 3,1 до 4 дес., 45 – від 4,1 до 6,0 дес., одне господарство з посівом від 6,1 до 9 дес. [7, 77]. У Кам'янецькому окрузі відповідно: 12436, 7203, 307, 1657, 3089, 1631, 416, 91, 12 [7, 78]; Могилівському – 10898, 6804, 101, 1686, 3250, 1418, 280, 61, 2 [7, 81]; Проскурівському – 11744, 5722, 294, 1058, 2539, 1416, 347, 61, 6, 1 [7, 83]; Тульчинському – 11619, 7343, 228, 1858, 3396, 1424, 332, 102, 3 [7, 84]; Шепетівському – 10945, 3865, 193, 872, 1376, 887, 382, 142, 7, 1 [7, 85].

Таким чином, упродовж 20-х років розподіл та використання знарядь праці в селянському господарстві не відповідав потребам сільськогосподарського виробництва. Багато проблем, пов'язаних з використанням реманенту, тяглової худоби, малоземеллям можна було вирішити шляхом кооперування селянських господарств. Проте цей процес на Поділлі та Південно-Східній Волині відбувався кволо та повільно.

На 1 жовтня 1925 року у Вінницькому окрузі нараховувалося 286 сільськогосподарських кооперативів, які об'єднували 30 тис. селян. З них 166 – універсальні сільськогосподарські кооперативи, 3 – машинні, 19 – меліоративні, 3 – молочарські, пасічницькі, 1 – садово-городній кооператив [14]. Якщо враховувати, що у Вінницькому окрузі нараховувалося 1167 сіл, де проживало 683677 осіб, то кооператив припадав на 4 села і об'єднував 4,4% селян, які проживали в окрузі [14, 50]. У Могилівському окрузі нараховувалося 257 кооперативів, які об'єднували 716 сіл, в яких проживало 423440 селян. Отже, один кооператив припадав на 2,8 сіл і охоплював 4,8% селян. У Проскурівському окрузі відповідно – 2384, 18017, 913, 583448, 4484, 3,8, 4,31%. У Кам'янецькому окрузі: 506, 50154, 737, 582492, 1,5, 8,6% [14, 200-203].

Як бачимо, мережа сільськогосподарських кооперативів була недостатньою. У переважній більшості сіл були відсутні кооперативні спілки, а існуючі об'єднували незначний відсоток селян. Головною причиною була традиційна бідність селян Поділля. Незаможні господарства тут складали 47,3% або 358086 (в Україні такі господарства складали 34,8%), нижчесередні – 24,4% або 184462 (в Україні – 21,5%), середні – 25,8 або 195498 (в Україні – 29,5%), вищесередні – 2,4 або 18225 (в Україні – 11,9%) і заможні – 0,03% або 209 (в Україні 2,3%). На основі цього можна констатувати, що переважна більшість селянських господарств були дрібними, малоземельними або безземельними, безтягловими та безреманентними, недостатньо кооперованими, а звідси – не спроможними ефективно займатися сільськогосподарським виробництвом.

Низькою залишилася товарність селянських господарств. Статистики 20-х років підраховали, що індивідуальні господарства, які засівали до 3 десятин, не мали лишків сільськогосподарської продукції, а звідси – не мали змоги вести розширене сільськогосподарське виробництво. Саме такий розмір посіву був найбільш типовим і поширеним на Поділлі та Південно-Східній Волині. Господарства, що засівали від 3 до 6 десятин, мали незначні лишки сільгосппродукції. Їх реалізація на ринку у той час давала мізерні прибутки, які не могли істотно вплинути на інтенсифікацію сільського господарства. Селянські двори, які засівали понад 9 десятин, мали значні надлишки сільськогосподарської продукції, реалізація яких на ринку могла принести деякий прибуток, який можна було використати на придбання вдосконаленого реманенту, якісної тяглової сили для оренди землі, розширення використання найманих робітників тощо [15]. Все це сприяло інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, його піднесенню. Проте в умовах радянської дійсності економічно міцні, багатоземельні селянські господарства з потужною матеріальною базою були приречені на розорення, а їх власники з тавром куркулів, глитаїв підлягали знищенню.

Виробниками сільськогосподарської продукції були й державні підприємства – радгоспи. У Вінницькому окрузі у 1928 році нараховувалося 35 таких господарств, які обробляли 31093 га землі, використовували 1909 коней, утримували 86 корів, 387 свиней. Отже, пересічно один радгосп обробляв 888,37 га землі, на нього припадало 54,54 коней, 2,46 корів, 11,06 свиней. Нами підраховано, що у перерахунку на 100 га припадало 6,14 коней, 0,28 корів, 1,24 свиней. У Кам'янецькому окрузі відповідно: 16, 7560 га, 520, 33, 152, 470,3 га, 32,50, 6,66, 9,50, 6,91, 0,44, 2,02. У Могилівському – 23, 26686, 1503, 22, 146, 1160, 26%, 65,35%, 0,96, 6,35, 5,63, 0,08, 0,54; Проскурівському – 12, 8337, 501, 17, 222, 694,75, 41,75, 1,42, 18,50, 6,01, 0,20, 2,66; Тульчинському – 19, 24437, 1780, 61, 692, 1286,16,

93,68%, 3,21, 36,42, 7,28, 0,25, 2,83; Шепетівському округу – 16, 15944, 1160, 120, 400, 996,50, 72,50, 26,00, 7,28, 0,75, 2,51 [16].

Аналіз цих даних свідчить, що найбільша кількість радгоспів була на Вінниччині і найменша – у Кам'янецькому округу. Найбільша кількість ріллі припадала на один радгосп у Тульчинському округу, а найменша – у Кам'янецькому. В усіх радгоспах забезпеченість тягловою худобою була далекою від оптимальної норми.

Наступним типом господарств, які брали участь у сільськогосподарському виробництві, були колгоспи. У 1928 р. в Вінницькому округу нараховувалося 412 колгоспів, Кам'янецькому – 326, Могилівському – 306, Тульчинському – 294, Шепетівському – 69 [17]. У Проскурівському округу у 1927 р. було 158 колективних господарств [18]. Соціальний склад колгоспів був таким: у колгоспах Кам'янецького округу на 1 червня 1928 р. 16,50% склали безземельні селяни та батраки, 68,77% – незаможники, 5,53% – середняки, 0,06 заможні селяни, 2,46 – колишні робітники, 1,36 – колишні службовці, 1,50 – кустарі, 0,12 – колишні служителі культу [3, 171]. Отже, у колгоспах переважала біднота, а також люмпенізовані верстви села.

Аналізуючи кількість членів колгоспу, зазначимо, що у Вінницькому округу у 1928 р. нараховувалося 20173 осіб або 48,90 чоловік на колгосп, у Кам'янецькому округу відповідно – 16618, 50,98; Могилівському – 16506, 53,94; Тульчинському – 48471, 44,13; Шепетівському – 3323, 51,06 [17]. Звідси можна зробити висновок про малочисельність колгоспів на Поділлі та Південно-Східній Волині. Це підтверджують дані про кількісний склад колгоспів Проскурівського округу. У 1928 р. вони об'єднували 1439 сімей або 8,9% родин. За кількістю їдців колгоспи Проскурівщини у 1928 р. мали такий вигляд: 28 колгоспів – від 15 до 20 їдців, 102 – 26-50, 28 – 51-100 [18].

Торкаючись землезабезпеченості колгоспів у 1928 році, зазначимо, що у Вінницькому округу загальна площа землі колективних господарств у цей час складала 33944 га, 82,36 га – на один колгосп і 1,68 га – на кожного їдця. У Кам'янецькому округу відповідно – 27591 га, 84,60 га, 1,66 га; у Могилівському – 47421 га; Тульчинському – 12533, 170,67, 3,87 га; Шепетівському – 3221 га, 51,06 га, 1,09 га [18]. З цього видно, що пересічна забезпеченість колгоспів землею складала 50-60 га. Лише у Тульчинському та Могилівському округах землезабезпеченість була значно вищою. Диференціацію колгоспів за землезабезпеченістю тут можна проілюструвати на прикладі Проскурівського округу. У 1928 році тут нараховувалося 59 колгоспів, які мали земельну площу до 30 дес., 29 – 31-40 дес., 22 – 41-50 дес., 30 – 51-75 дес., 11 – 76-100 дес., 7 – 101 і більше [18].

Землезабезпеченість на одного їдця в усіх колгоспах Поділля та Південно-Східної Волині є значно вищою, ніж у пересічно індивідуальних

селянських господарствах. У Могилівському та Тульчинському округах землезабезпеченість була значно вищою, ніж допустима норма в регіоні. Проте вона не була забезпечена трудовою тягловою худобою. У колгоспах Вінницького округу у 1928 році було 253 голів коней, у Кам'янецькому окрузі – 174; у Могилівському – 339; Тульчинському – 316; Шепетівському – 500. Якщо цю кількість голів робочої тяглової худоби поділити на площу землі, яка була в користуванні, то вийде, що на 100 га землі колгоспів Вінницького округу припадало 0,75 коня, Кам'янецького – 0,63; Могилівського – 0,71; Тульчинського – 0,65; Шепетівського – 14,19. Отже, в даних округах, крім Шепетівського, де спостерігалась оптимальна норма тяглової худоби – 1 кінь на 100 га, щільність коней на 100 га землі була дуже мізерною і в жодній мірі не могла забезпечити виконання трудової норми землі на одного їдця.

Важливе значення мала забезпеченість колгоспів сільськогосподарським реманентом. На 1 червня 1928 в артілях Кам'янецького округу на 100 гектарів землі припадало 20,1 плугів, 44,2 борін, 18,1 возів, жодної жатки, молотарки, культиватора. Звідси виходить, що один плуг обробляв 4,97 га, а борона – 2,26 га. У товариствах із спільного обробітку землі на 100 га ріллі припадало 25,3 плугів, 62,4 борін, 0,2 жатки, 0,2 молотарки, 6,6 культиваторів, 29,1 возів. В перерахунку на одне знаряддя отримуємо такі результати: плуг – на 4,93 га, жатка – 453 га, молотарка – 453, культиватор – 151 га [3, 171]. Отже, колективні господарства з меншим рівнем усупільнення були краще забезпечені реманентом, оскільки він був у подвійному використанні – як в індивідуальному, так і колективному. Якщо у артілях не було зафіксовано жодного складного сільськогосподарського реманенту, то у товариствах із спільного обробітку землі виявлено наявність жаток, культиваторів, молотарок, тощо. Проте, якщо знарядь для оранки спостерігаємо значний надлишок, то складного сільськогосподарського реманенту – велику нестачу, далеко до оптимальної норми, але значно вищу ефективність використання, ніж в індивідуальних селянських господарствах.

Вкрай негативно позначилась на тваринництві нестача господарських будівель. У 412 колгоспах Вінничини утримувалося 175 корів, 277 свиней або 0,42 корови і 0,67 свиней на один колгосп. У 326 колгоспах Кам'янецького округу – 149 корів, 276 свиней або 0,46 корів і 0,85 свиней пересічно на один колгосп. У 306 колгоспах Могилівського округу було 348 корів, 343 свиней, 173 вівці, що по перерахунку на один колгосп дало відповідно такі дані: 0,14 корів, 1,12 свиней, 0,57 овець. У Тульчинському окрузі 294 колгоспи утримували 152 корови, 449 свиней і 19 овець або 0,54 корови, 1,58 свиней, 0,07 овець на один колгосп. Найкращі показники у тваринництві мали колективні господарства Шепетівського округу. Тут у 469

колгоспах нараховувалося 200 корів, 340 свиней, 20 овець або 2,90 корів, 4,93 свиней, 0,30 овець в перерахунку на одне господарство [17].

Таким чином, на Поділлі та Південно-Східній Волині склалося чотири основні сільськогосподарські райони з різним рівнем інтенсифікації сільського господарства, спеціалізацією у вирощенні продукції рільництва та продуктивного тваринництва. Головним виробником сільськогосподарської продукції були індивідуальні селянські господарства. Проте їх роль в нарощуванні обсягів продукції була недостатньою через малоземелля, відсутність тяглової худоби та реманенту. Виробниками сільськогосподарської продукції були радгоспи. Проте їх малочисельність не дозволяла їм відігравати значну роль в сільському господарстві краю. Хоча колгоспів було значно більше, ніж радгоспів, але їх землезабезпеченість залишалася низькою. Домінували переважно дрібні, карликового типу господарства, які мали незначну кількість тяглової худоби, реманенту. Все це обмежувало їх економічні можливості як виробників сільськогосподарської продукції.

Джерела та література:

1. Олійник, І. С. Організаційні проблеми селянського господарства Правобережної України / І. С. Олійник // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі, 1924. – Т. 1. – С. 9-18.

2. Бахметьєв, І. М. Зміни головних елементів у сільському господарстві в 1926 р. / І. М. Бахметьєв // Статистичний бюлетень. – Проскурів : Окружне статистичне бюро, 1926. – Ч. 1. – Січень-грудень. – С. 18-58.

3. Величківський, М. І. Колгоспи Кам'яниччини / М. І. Величківський // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1928. – Т. 5. – С. 171-192.

4. Рибак, І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2008. – 244 с.

5. Вибірковий перепис селянських господарств. – Храків : Видання Центрального статистичного управління УСРР, 1926. – Т. III. – Вип. 9. – № 86. – С. 1.

6. Статистика України 1928. – X., 1929. – № 160. – С. 283.

7. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 р.

8. Матеріали до опису округ УСРР. Кам'янецька округа. – Харків, 1926. – С. 21.

9. Матеріали до опису округ УСРР. Проскурівська округа. – Харків, 1926. – С. 21.

10. Матеріали до опису округ УСРР. Вінницька округа. – Харків, 1926. – С. 21.

11. Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. – Харків, 1926. – С. 21.

12. Кам'яниччина у цифрах. – Кам'янець-Подільський, 1927 – С. 122-123.

13. Бюджетное обследование крестьянских хозяйств Подолия // Бюлетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница, 1925. – № 2. – С. 21.

14. Україна. Статистичний щорічник 1925. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – С. 200.

15. Гуревич, М. Б. Матеріали к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич. – Харьков, 1925. – Вып. III. – С. 3.

16. Україна. Статистичний щорічник 1928. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1928. – С. 118.

17. Україна. Статистичний щорічник 1928. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1929. – № 3. – С. 120.

18. Бахметьев, Г. М. Основные показатели перспективного плана по сельскому хозяйству / Г. М. Бахметьев // Экономика и статистика Проскуровщины. – Проскуров, 1927. – № 1. – Октябрь. – С. 34.

Резюме

Рассматривается типология крестьянского хозяйства Подолья и Южно-Восточной Волыни в период нэпа.

Ключевые слова: колхозы, совхозы, артели, индивидуальные крестьянские хозяйства.

Одержано 30 вересня 2010 р.

УДК 378(477.44)“19”–057.87.321.01

О.Б.Комарницький

АНТИРАДЯНСЬКІ НАСТРОЇ ВІННИЦЬКИХ СТУДЕНТІВ У ХОДІ БОРОТЬБИ ПРАВЛЯЧОГО РЕЖИМУ ПРОТИ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ 1930-х РОКІВ

У статті розповідається про опозиційні антирадянські настрої студентів Вінницького інституту соціального виховання, педагогічного (учительського) інституту у 30-х рр. ХХ ст., показано різні форми боротьби з ними правлячого режиму.

Ключові слова: студенти, інститут, настрої, троцькізм, антисемітизм, обговорення, засідання.

Маловивченою сторінкою історії України залишається боротьба правлячого більшовицького режиму з антирадянськими настроями різних категорій населення, зокрема студентської молоді¹. У цьому контексті не під-

німалося питання про студентство Вінницького інституту соціального виховання, педагогічного (учительського) інституту. Відповідно, метою нашої статті є відображення антирадянських настроїв студентів Вінницького педвишу і боротьби з ними більшовиків.

Опозиційність почала проявлятися у середовищі студентської молоді вже у перші роки після поновлення у Вінниці роботи педагогічного вишу. Так, у грудні 1930 р. на партійних зборах закладу йшлося про “ворожі” виступи студентів Крашевського і Сергієвського². Останній, виступаючи перед групою студентів, заявив, що класової боротьби на селі немає і партії не слід втручатися у справу колективізації та вести боротьбу з куркулем³. Тоді ж оголосили про зникнення портрета Й.Сталіна⁴. Відповідно, на одному із зібрань партійців йшлося про небезпеку проникнення буржуазної ідеології в інститут через деяких лекторів і студентів⁵.

На початку наступного, 1931, року “опортуністичні” настрої виявила частина студентів-третьокурсників агробіологічного відділу, які “недооцінили” соціально-економічні дисципліни⁶. За “опортуністичне” ставлення до передвиборної кампанії розпустили редколегію інститутської студентської газети⁷. 16 жовтня 1931 р. на партійних зборах комуністи Лабунський, Моїк, Бурштей, Гебер, Кріт, Педан, Градецький, Головченко, Ішхапіцька інформували про прояви “класово-ворожих” настроїв в інституті⁸. Зокрема, “правоопортуністські вилазки” були зафіксовані зі сторони студентів I курсу історико-економічного відділу. Так, Струтинський заявив, що хлібозаготівельні плани в колгоспах нереальні. У свою чергу Сучак констатував, що плани хлібозаготівель непосильні і призведуть до зменшення тваринництва. Павлюк інформував, що міліція і представники влади забирали хліб поголовно у всіх незаможників. Їхні виступи оцінили “як відверту вилазку правих опортуністів, що відбивали боротьбу решток капіталістичних елементів-куркулів проти генеральної лінії партії в справі перебудови сільського господарства шляхом колективізації та на цій основі ліквідації куркуля як класи”⁹.

Починаючи з 1932 р., партійна організація повела боротьбу з проявами “троцькізму”. Тоді ж було дано “рішучу відсіч троцькістській вилазці” студента III курсу технічно-математичного відділу Сірого¹⁰.

На початку 1935 р. як “справжній класовий ворожий агент” проявив себе студент I курсу історичного факультету Гройзнер, який заохочував до вивчення вилученої з бібліотеки “троцькістсько-націоналістичної” літератури. Він проводив антирадянську “контрреволюційну” пропаганду, вихваляючи Л.Троцького, Г.Зінов’єва, К.Каутського як видатних теоретиків та ораторів. Доводив, що йому “байдуже – жити в пролетарській чи буржуазній країні, аби була змога гарно їсти й готуватись до наукової кар’єри”.

Гройзнер намагався принизити роль Сталіна як “вождя партії й теоретика”¹¹. Серед студентів йому співчували Дреєр, Столяр, Ковальов, Семеняк, Москалюк¹². Студентка III курсу мовно-літературного факультету Піхно заявила про недоцільність проробки доповіді Й.В.Сталіна на XVII з’їзді ВКП(б), скаржилася на неможливість задовольнити культурні потреби за умов радянської влади¹³. Студент I курсу мовно-літературного факультету Черешневий спалив портрет Сталіна з коментарем: “Давай зробимо Сталіну кремацію”¹⁴. Студент IV курсу того ж факультету Білик намалював плакат з написом “Призрак ходить по Європі – призрак голоду”¹⁵. Винним було визнано і студента IV курсу історичного факультету Вайнера, який вивчав твори Л.Троцького і рекомендував їх своїм однокурсникам¹⁶. Ганебним визнали факт гри у карти в гуртожитку студентами Будником, Мироненком, Ксенченком, Рекрутом, Сичом, Погребняком. Перший з них, коли помер В.Куйбишев, заявив: “Вмирають наші вожді. Кірова вбили, Куйбишев помер. Нічого, ми їх замінимо”. Студентка Галицька демонстративно порвала квиток добровільної лотереї¹⁷.

Подібні випадки мали місце і в наступні роки. Так, у 1936 р. один із студентів категорично відмовився надіти протигаз і привселюдно висміював заходи товариства ППХО (Протиповітряної хімічної оборони)¹⁸. Тоді ж двоє студентів-першокурсників під час мітингу, присвяченого подіям в Іспанії, грали в шахи. Продовжували вони гру і під час виконання “Інтернаціоналу”¹⁹. У 1937 р. студент-екстернатник О.В.Гаврилов у розмові з товаришами стверджував, що К.Маркс і Ф.Енгельс перед тим, як писати свої твори, “пили спиртні напої, щоб викликати тимчасове збудження”²⁰.

Мали місце в інституті і випадку антисемітизму з боку студентів Мельника, Кисіля²¹, Сучака²², Максимчука²³, Гнатюка²⁴, Мариніча, Ласкавчика²⁵, Піхно, Яхненка, Кваснюка, Грицишина²⁶, Солоненка²⁷. Як націоналіст виявив себе студент IV курсу математичного відділу Огневой, який заявив, що лекції викладача Рафаеля йому не подобалися, бо він говорив “кацапською” мовою²⁸.

Переслідувалася молодь і за релігійні переконання. Так, у червні 1931 р. затаврували студентку II курсу Я.Шмідт, яка відвідувала костел, де “хрестилась, цілувала розп’яття, біла поклони і щиро молилась богу”. Її вчинок обговорили на засіданні партосередку. Партійці доручили “легкій кінноті” перевірити соціальний стан студентки, після чого порушили питання про доцільність її перебуванні в інституті, враховуючи те, що всі курси вимагали її звільнення²⁹.

Значну увагу дирекція, партійна і комсомольська організації інституту приділяли перевірці соціального походження студентської молоді. Регулярно надсилалися відповідні запити за місцем проживання студентів, де просили

повідомити про соціальний стан їхніх батьків і “докладно сказати, скільки мали землі, яка була будівля, скільки мали худоби..., чи не служив [хтось] у жандармерії, білих або бандитських арміях, як відносилися [батьки] до розбору панського майна..., чи не позбавлялися виборчих прав, розкуркулювався хто-небудь з [їхньої] родини”³⁰ тощо. Як правило, після отримання дискредитуючої інформації на певного студента його відраховували з інституту. Наприклад, у 1935 р. було звільнено М.Боднара, батько якого був церковним старостою. Покинула ряди студентів і З.Швачка, яка “приховала” своє соціальне походження³¹. У 1936 р. відраховали сина власника підприємства по обробці шкіри Пурира, а також вихідця із сім’ї торгівців Д.Столяра³².

Дестабілізує впливали на студентство, на погляд парторганізації, ворожі висловлювання викладачів. Так, професор Добринченко на лекціях говорив, що потрібно пристосуватись однаково до села “куркульського і бідняцького”³³. Лектор фізичної культури Тарницький “протаскував” у викладанні расову теорію, доводячи, що “слов’янська раса є найбільш здорова й придатна до фізкультури”. Перспективу вчителя він змальовував як обов’язково хворого на туберкульоз горла³⁴. Викладач історії СРСР Штульберг допустила “політично-шкідливі” твердження про “троцькізм як прояв дрібнобуржуазної контрреволюції”, що суперечило офіційній лінії партії. Натомість, варто було показати троцькізм як “авангард міжнародної контрреволюційної буржуазії”. Характеризуючи царську Росію доби Петра I, вона вживала вислови “наша держава”³⁵. Крім того, Штульберг ображала студентів, зокрема Малюка, назвавши його дурнем³⁶. Лектор Бойко висловлював “націоналістичні контрреволюційні” погляди на козацтво³⁷. Мали місце “перекручування визначень” під час занять з економічної географії, економічної політики, політекономії³⁸. Викладач методики мови Бережний захищав “націоналістичні” настанови М.Скрипника, викладені ним у праці “Основні засади організації педпроцесу в політехнічній школі”³⁹. Аналогічні порушення допустили у викладанні лектор політекономії Цетльонк, російської літератури – Троцюк, педології – Затонський⁴⁰.

Унаслідок цього у зошитах студентів було виявлено багато “шкідливих формулювань”. Зокрема, у одному з конспектів із діалектичного матеріалізму зазначалося, що “ленінізм є розвиток усіх 3-х складових частин марксизму, його філософії, політекономії та утопічного соціалізму”⁴¹. У зошитах з історії зустрічалися такі твердження: “Вітовт став князем. Він користувався великим авторитетом у населення”, “Пугачов був монархістом селянським”⁴².

Крім того, деякі викладачі рекомендували молоді заборонену літературу. Наприклад, лектор педагогіки Нехтман включила у список рекомендованої літератури вилучену з бібліотеки збірку Скуратівського “На бо-

ротьбу за політехнізм”⁴³. Викладач Цетльонок рекомендувала “шкідливий контрреволюційний” підручник Гуревича “Теорія радянського господарства”⁴⁴. Регулярно проводилися перевірки фондів бібліотеки, внаслідок яких вилучалася заборонена література. Так, 13 листопада 1934 р. вилучили праці С.Каменєва “Між двома революціями”, Г.Зінов’єва – “Про антирадянські партії і течії”, “Проти течії”, “В.І.Ленін”, Сафарова – “Основи ленінізму”, Л.Троцького – “Завдання комуністичного виховання”, “Ленінізм і бібліотечна робота”, “1905 рік”, “Війна і революції”, “Основні питання революції”, Речицького – “Основи українознавства”, Л.Похилевича – “Історія”, О.Дорошкевича – “Українська література”, С.Єфремова – “Історія українського письменства”, Борова – “Національне питання”, “Теорія радянської економіки”, “Курс політекономії” тощо⁴⁵.

Певний вплив на студентство мали викладачі (“шахраї, троцькісти, контрреволюціонери”) Малий, Дорожний, Погребінський, Ладиженська⁴⁶, Зевін⁴⁷, Павлюченко, Заворотний⁴⁸, Симонович, Мільштейн, Тартаківський⁴⁹, Ляховий, Рябенький⁵⁰. “Ворогом народу” оголосили і директора інституту Купріянова⁵¹. Мали місце випадки, коли викладачів – “ворогів народу” викривали студенти. У 1937 р. вони написали заяву на викладача Белграя, який, на їхнє переконання, погано читав лекції. Заняття він розпочинав із “читання студентам моралі” (у відповідь молодь опублікувала у газеті “Більшовицька правда” статтю “Мораль Белград”). Викладач заявляв, що більшість студентів попали в інститут випадково, не були готові до вивчення курсу російської мови. На думку студентів, його покривав директор вишу Купріянов⁵². Останній характеризував студентів-заявників як найгірших в інституті⁵³.

У ряді випадків окремі студенти заявляли на своїх товаришів. Так, у березні 1935 р. Шварцман повідомив на зборах про читання студентом І курсу історичного факультету Вайнером заборонених праць Л.Троцького⁵⁴. Регулярно на курсових студентських зборах, а згодом і на загальноінститутських, обговорювалися питання про виключення з комсомолу того чи іншого студента, що фактично тягнуло за собою відрахування з вишу⁵⁵. Так, наприкінці 1934 – у перші місяці 1935 р. інститут покинули 12 студентів – “антирадянських елементів”⁵⁶. Окремі з них визнали свою провину, внаслідок чого їм виносили мінімальне покарання – оголошували догану (наприклад, випадок із студентами Стругинським і Сучаком)⁵⁷.

В інституті організовували публічне обговорення гучних сфабрикованих справ. Так, у 1934 р. збори викладачів і студентів заслухали інформаційне повідомлення НКВС про діяльність “розкритої контрреволюційної” групи Зінов’єва-Каменєва, яка “вчинила замах” на С. Кірова. Зібрання висловило “обурення проти негідників контрреволюції” і вирішило “як найтісніше згуртуватись навколо партії і її Ленінського ЦК на чолі з мудрим

тов. Сталінін”. Крім того, учасники зборів вимагали від каральних органів “найвищого суду, найвищій міри соціального захисту зрадникам пролетарської держави – контрреволюційним запродавцям”. Вони заприсяглися “у відповідь на підлий постріл контрреволюціонерів-запродавців ще з більшим завзяттям працювати над виконанням своїх завдань – завдань другої п’ятирічки”⁵⁸. У 1937 р. студенти, викладачі та адміністративно-технічний персонал “з великим задоволенням” зустріли вирок над викритою “бандою стократ презрених шпигунів, запродавців іноземному фашизмові” Тухачевського, Якіра та інших. Вступну інформацію зачитав студент Поселюжний. Після цього виступаючи “таврували заклятих покидьків, запродавців іноземному капіталові”. Зокрема, студент Машенко сказав: “Вони зрадили не тільки нас, щасливий народ соціалістичної батьківщини, а й трудящих усього світу. Вони ж бо зазіхали на міць славної Червоної Армії, на країну, яка є найдорожча для світового пролетаріату. Це їм не вдалося і не вдасться нікому. Червона Армія, як є, так і залишиться залізною, недоторканою стіною, об яку розіб’ються вщент всі, хто намагатиметься порушити радянські кордони. Це ж бо армія народу, керована славною партією, на чолі якої великий і любимий Сталін”. У свою чергу, студент Виноградов заявив, що “у нашій соціалістичній країні вороги не можуть залишитись невикритими. У нас пильнує весь народ. Ми викриватимемо і викорчовуватимемо і далі всіх троцькістських і бухарінських виродків – найлютіших ворогів народу”⁵⁹.

Крім того, на партійних зборах обговорювалися питання про викриття “контрреволюційних груп” у Вінницькому будівельному технікумі⁶⁰, Новочеркаському індустріальному інституті⁶¹, лист ЦК КП(б)У “Про контрреволюційно-націоналістично-троцькський блок”⁶², “Про викриття троцькістсько-зіновіївських націоналістичних контрреволюційних елементів”⁶³.

На засіданнях приймалися рішення із стандартними формулюваннями, наприклад, “...доручити бюро осередку [КП(б)У] через прикріпачення до курсів та гуртожитків вивчити склад студентства та вести виховачу [виховну] роботу серед них”⁶⁴, “...систематично звітувати парторгам і комсоргам на парткомітетах та КСМ [комсомольських] комітетах, аби бути обізнаними з станом кожного курсу, кожним членом партії, комсомольцем та студентом..., перевірити бібліотеку, вилучивши всю шкідливу літературу”⁶⁵, “...розгорнути політико-виховну роботу через організацію політшкіл, гуртків, агітацію на курсах”⁶⁶, “...боротись з лівими заскоками та правими загибщиками, які проявляються на педагогічному фронті..., повсякденно боротися з різними проявами і пролазками класово чуждого елементу...”⁶⁷. У навчальному процесі виділялися окремі години для “проробки на всіх курсах питання про викриття підпільних контрреволюційних груп”⁶⁸.

Таким чином, у 30-ті рр. ХХ ст. у середовищі студентства Вінницького інституту соціального виховання, педагогічного (учительського) інституту мали місця прояви опозиційних антирадянських настроїв, антисемітизму. Частина молоді брала участь у відправленні церковної служби. Правлячий режим намагався боротися з проявами антирадянщини, насамперед через проведення публічного обговорення гучних сфабрикованих справ. Частину студентів за ці провини відрахували з інституту.

Примітки:

1. Єлінов, І. М. Протестні настрої студентів Дніпропетровського гірничого інституту під час масової колективізації початку 30-х років / І. М. Єлінов // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. статей / редкол. : В. Ю. Пушкін (відп. ред.), Р. Ю. Подкур, А. Г. Болебрух [та ін.]. – К. : Рідний край, 2000. – Вип. II. – С. 359-365; Жежицький, В. Й. Репресії в середовищі молоді у другій половині 20-х рр. / В. Й. Жежицький // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. статей / редкол. : П. Т. Тронько (гол. ред.), В. К. Андрушко, Л. А. Гречина [та ін.]. – К. : України НАН України, Ін-т історії, 1996. – Вип. 1. – С. 408-416; Климович, Н. Справа “Спілки визволення України” як інструмент пролетарського впливу на комсомольську молодь / Н. Климович // Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал / редкол. : С. О. Павленко (відп. ред.), О. Б. Коваленко, М. К. Бойко [та ін.]. – Чернігів : ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка, 2006. – № 2 (68). – С. 60-64; Комарницький, О. Б. Студентство Кам’янець-Подільського інституту народної освіти в період репресій (20-ті рр. ХХ ст.) / О. Б. Комарницький // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія історична та філологічна / редкол. : Є. І. Сохацька (відп. ред.), О. М. Завальнюк, М. С. Тимошик [та ін.]. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Вип. VI. – С. 52-60; Посвістак, О. А. Політичні репресії проти культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр. / О. А. Посвістак // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. статей / редкол. : П. Т. Тронько (гол. ред.), О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух [та ін.]. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2007. – Вип. 34. – С. 23-34; Прилуцький, В. І. Репресивні заходи проти молоді УСРР в період формування тоталітарного ладу (1920–1936 рр.) / В. І. Прилуцький // Геноцид українського народу: історична пам’ять та політико-правова оцінка : міжнародна науково-теоретична конференція, м.Київ, 25 листопада 2000 р. : матеріали / редкол. : В. А. Смолій (гол. ред.), С. В. Кульчицький, В. І. Марочко [та ін.]. – К. ; Нью-Йорк : Вид-во М.П.Коць, 2003. – С. 227-237; Ченцов, В. В. Політичні репресії в Радянській Україні / В. В. Ченцов / НАН України, Інститут історії України. – Б. м., б. р. – 482 с.

2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 16 зв.

3. Тучинський, В. Становлення і розвиток вищої та професійної освіти в місті Вінниці у 30-х рр. ХХ ст. / В. А. Тучинський // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : матеріали ХХІ Вінницької наук. істор.-краєзнав. конф., м.Вінниця, 25-26 жовтня 2007 р. / редкол. : Ю. А. Зінько (відп. ред.), А. В. Войнаровський,

- Ю. С. Степанчук [та ін.]. – Вінниця : ВДПУ ім. М.Коцюбинського, 2007. – С. 298.
4. ДАВО. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.
 5. Там само. – Арк. 2 зв.
 6. Там само. – Спр. 4. – Арк. 22 зв.
 7. Там само. – Спр. 5. – Арк. 9.
 8. Там само. – Арк. 36 зв.
 9. Там само. – Спр. 7. – Арк. 12.
 10. Там само. – Арк. 23 зв.; Спр. 9. – Арк. 2.
 11. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 492. – Арк. 20; Спр. 493. – Арк. 3; Спр. 603. – Арк. 10; Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 6; Спр. 25. – Арк. 20 зв.; Спр. 35. – Арк. 37.
 12. Там само. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 6.
 13. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 492. – Арк. 20; Спр. 493. – Арк. 2; Спр. 603. – Арк. 10.
 14. Там само. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 6 зв.
 15. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 493. – Арк. 2; Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 20 зв.
 16. Там само. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 18 зв.
 17. Там само. – Арк. 4 зв.
 18. Там само. – Спр. 32. – Арк. 54.
 19. Там само. – Арк. 55.
 20. Там само. – Спр. 42. – Арк. 27.
 21. Там само. – Спр. 4. – Арк. 39 зв.
 22. Там само. – Спр. 7. – Арк. 6.
 23. Там само. – Спр. 8. – Арк. 21.
 24. Там само. – Арк. 53.
 25. Там само. – Спр. 15. – Арк. 40 зв.
 26. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 492. – Арк. 43; Спр. 493. – Арк. 2; Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 29; Спр. 15. – Арк. 37 зв.; Спр. 24. – Арк. 6; Спр. 25. – Арк. 20 зв.
 27. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 492. – Арк. 43.
 28. Там само. – Спр. 493. – Арк. 8.
 29. Там само. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 66; Яблонський, Д. Галерея ворогів / Д. Яблонський // Студент революції. – Харків, 1931. – № 28. – С. 27.
 30. ДАВО. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 5-6.
 31. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 603. – Арк. 16.
 32. Там само. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 37.

33. Там само. – Спр. 5. – Арк. 9.
34. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 493. – Арк. 2; Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 37; Спр. 42. – Арк. 1.
35. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 493. – Арк. 3.
36. Там само. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 2.
37. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 493. – Арк. 7; Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 20.
38. Там само. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 5 зв.
39. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 493. – Арк. 7; Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 20.
40. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 603. – Арк. 6-8.
41. Там само. – Спр. 492. – Арк. 17.
42. Там само. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 3.
43. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 492. – Арк. 20; Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 32.
44. Там само. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 40 зв.; Спр. 35. – Арк. 37.
45. Там само. – Спр. 18. – Арк. 5-6.
46. Там само. – Спр. 32. – Арк. 56-57.
47. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 492. – Арк. 22; Спр. 603. – Арк. 22; Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 8; Спр. 25. – Арк. 11, 14.
48. Там само. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 79 зв.
49. Там само. – Спр. 25. – Арк. 7.
50. Спектор, Д. До кінця очистити інститут від ворогів і їх посібників / Д. Спектор // *Більшовицька правда*. – Вінниця, 1937. – 15 жовтня. – № 237 (1573). – С. 4.
51. ДАВО. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 79-80 зв.
52. Там само. – Спр. 42. – Арк. 114.
53. Там само. – Арк. 43.
54. Там само. – Спр. 25. – Арк. 18 зв.
55. Там само. – Спр. 18. – Арк. 9; Спр. 35. – Арк. 37 зв.
56. Там само. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 492. – Арк. 21, 43; Спр. 493. – Арк. 7; Спр. 603. – Арк. 11; Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 33; Спр. 35. – Арк. 37.
57. Там само. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 12.
58. Там само. – Спр. 15. – Арк. 11-12.
59. На варті весь народ // *Більшовицька правда*. – 1937. – 14 червня. – № 134 (1470). – С. 2.
60. ДАВО. – Ф. П. 292. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 6.
61. Там само. – Спр. 10. – Арк. 75.

62. Там само. – Спр. 15. – Арк. 31-38 зв.
63. Там само. – Спр. 32. – Арк. 54-58.
64. Там само. – Спр. 4. – Арк. 16 зв.
65. Там само. – Спр. 15. – Арк. 6 зв.-7.
66. Там само. – Спр. 41. – Арк. 80 зв.
67. Там само. – Спр. 5. – Арк. 37.
68. Там само. – Спр. 24. – Арк. 3.

Резюме

В статье рассказывается об оппозиционных антисоветских настроениях студентов Винницкого института социального воспитания, педагогического (учительского) института в 30-х гг. XX в., показаны разные формы борьбы с ними правящего режима.

Ключевые слова: студенты, институт, настроения, троцкизм, антикоммунизм, обсуждение, заседание.

Одержано 30 листопада 2010 р.

УДК 631.115.6:636(477.43)“1945/1950”

В.А.Стародубцев

ВІДНОВЛЕННЯ ТВАРИННИЦТВА У КОЛГОСПАХ ПОДІЛЛЯ В ПОВОСННИЙ ПЕРІОД (1945–1950 рр.)

В статті на основі матеріалів державних архівів Хмельницької та Вінницької областей проаналізовано стан тваринництва в колгоспах Поділля та процес його відновлення в повоєнний період.

Ключові слова: колгосп, тваринництво, трофейна худоба, кормові культури, нестача кормів, м'ясозаготівлі.

Процес відбудови галузі тваринництва в післявоєнні роки є складним і суперечливим. З одного боку, він характеризувався швидкими темпами зростання поголів'я худоби та виходом на довоєнні показники в тваринництві. З іншого боку, відновлення поголів'я тварин здійснювалося екстенсивними методами за відсутності якісних нововведень. Слід відзначити, що дана тема досі залишається маловивченою. У радянській історіографії дана

проблема частково розглядалася в узагальнюючих працях з історії селянства СРСР¹, а також у працях М.А.Вілцана², І.М.Волкова³. Серед радянських українських істориків, які займалися даною проблемою, варто відзначити роботи Т.О.Дерев'янкіна⁴, О.П.Коневського⁵, С.М.Зверева⁶. В сучасній історіографії деякі аспекти вищезазначеної теми розглядалися в узагальнюючій праці з історії селянства України⁷, в навчальній літературі (П.П.Панченко, В.П.Словов⁸, О.М.Завальнюк, І.В.Рибак⁹), а також у роботах А.О.Саржана¹⁰, В.Кононена¹¹, О.Нікілева¹². На регіональному рівні дана проблема частково розглядалась у роботах І.М.Романюка¹³. У зарубіжній історіографії даній темі присвячена праця Д.Марплеса¹⁴.

Мета статті – проаналізувати процес відновлення галузі тваринництва Поділля в перші повоєнні роки.

Тваринництво традиційно вважається однією з провідних галузей сільського господарства України. У повоєнні роки ця галузь була спрямована, насамперед, для задоволення потреб міського населення у висококалорійних продуктах харчування та сировини для промисловості.

Війна та роки окупації негативно відобразилися на розвитку тваринництва республіки. У 1945 році в колгоспах УРСР залишилося лише 6% великої рогатої худоби, 3% овець, 2% свиней від довоєнного рівня¹⁵. В Кам'янець-Подільській області кількість великої рогатої худоби в колгоспах скоротилась з 179400 голів в 1940 р. до 66353 в 1944 р., тобто на 63%. Поголів'я свиней, відповідно, з 191500 до 21043, овець – з 131000 до 56011 (на 57%), коней – з 274100 до 141399 голів (на 48,4%)¹⁶. Особливо катастрофічним було становище з високопродуктивною худобою. За роки війни її кількість скоротилась з 32292 голів в 1939 р. до 21786 в 1945 р.¹⁷, тобто зменшення становило 32,5%. Значного скорочення зазнало поголів'я свиней. Якщо у 1939 р. в колгоспах області нараховувалось 111160 породних свиней, то у 1945 р. їх залишилось всього 40441 або 36,4% від довоєнної кількості¹⁸.

Аналогічна ситуація спостерігається і в колгоспах Вінницької області. Поголів'я великої рогатої худоби скоротилось з 232300 в 1940 р. до 115100 в 1944 р., свиней, відповідно, з 211800 до 20500, овець та кіз – з 166900 до 43500, коней – з 241800 до 101300¹⁹.

За цих обставин влада сконцентрувала увагу на якнайшвидшому відновленні поголів'я худоби. Лютневий пленум (1947 р.) ЦК ВКП(б) вимагав “відновити та перевершити до кінця 1948 року поголів'я великої рогатої худоби, овець і кіз, а до кінця 1949 р. – поголів'я свиней”. Ухвалений в квітні 1949 р. Радою Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) спеціальний “трирічний план розвитку громадського колгоспного та радгоспного тваринництва (1949–1951 рр.)” серед численних заходів, спрямованих на розвиток тваринництва, передусім передбачав форсоване відновлення поголів'я всіх

видів тварин та птиці у колгоспах.

Ситуацію у тваринництві могла дещо поліпшити доставка трофейної худоби з переможених країн як реституція за заподіяні збитки. Загальна кількість такої худоби для Радянського Союзу склала 500 тисяч голів великої рогатої худоби, 225 тисяч коней, 147 тисяч овець та 2,5 тисячі верблюдів²⁰. Для цього на перегінні пункти було направлено ветеринарів, зоотехніків, доярок та інших кваліфікованих працівників. Так, за наказом Народного комісаріату землеробства УРСР від 10 квітня 1945 року Кам'янець-Подільська область мала забезпечити відправку у розташування 1-го Українського фронту 10 ветлікарів, 4 зоотехніків, 100 гуртоправів, 340 доярок та 9 уповноважених облвиконкому. Вінницька область відправляла 8 ветлікарів, 2 зоотехніки, 80 гуртоправів, 270 доярок та 7 уповноважених облвиконкому²¹. Проте через суттєві прорахунки в організації перегону до пунктів призначення худоба прибувала у дуже поганому стані. До того ж, 25% худоби, яка дійшла до пунктів призначення, загинула в перший рік перебування в колгоспах. Керівник Вінницької обласної контори “Заготскот” Голубов звітував, що більшість трофейної худоби – це хворі тварини з явними ознаками виснаження, які непридатні для передачі в якості племінних, робочих чи продуктивних в народне господарство”²².

За даними Кам'янець-Подільської Обласної контори “Главзаготскот”, область отримала 11939 голів великої рогатої худоби та 2163 вівці. З них до колгоспів області потрапило великої рогатої худоби – 8222, овець – 2067²³. Незважаючи на це, план розвитку тваринництва колгоспами області виявився невиконаним. При запланованій кількості великої рогатої худоби у 136 тис. голів на 1 січня 1946 року колгоспам вдалося довести їх чисельність до 116 тис. голів²⁴. Основними причинами недовиконання плану називалися сильний падіж трофейної худоби та нестача кормів.

Загалом, кормова проблема стала катастрофічною у повоєнні роки. Так, до початку стійлового періоду 1945 року в колгоспах Кам'янець-Подільської області вдалося заготовити лише 66% від потреби грубих кормів та 29% – силосу. У 1946 році грубих кормів виявилось лише 58,5% від потреби²⁵. Загалом, до 1950 року колгоспам так і не вдалося вийти на довоєнні показники валового збору кормових культур. По сіну вони склали 71,4% від рівня 1940 року, силосу – 88,6%, кормових коренеплодах та баштанних культурах – 52,8%²⁶.

Ще однією причиною, яка впливала на відновлення тваринництва, була відсутність матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку даної галузі. Оплата праці колгоспників за виконані трудовні була, по-перше, мізерною, а по-друге – жодним чином не пов'язувалась з реальним виробництвом тваринницької продукції.

Не додавав оптимізму і той факт, що держава проводила закупівлю продуктів тваринництва за дуже заниженими цінами. Так, державні органи купували в колгоспів яловичину за ціною 23 коп. за кілограм, при цьому продаючи її в мережі роздрібно́ї торгівлі по 1,5 крб. за кілограм. Наведемо приклад: у 1945 р. колгоспи Кам'янець-Подільської області здали державі по м'ясозаготівлях 5185 голів великої рогатої худоби, одержавши за це 323955 крб. (в середньому 62,5 крб. за голову), в цей же час продаж на колгоспному ринку 251 голови дав прибуток 376765 крб. (1501 крб. за голову), а кооперації та заготівельним організаціям – 86930 крб. за 394 голови (220,6 крб. за голову), продаж худоби колгоспникам – 172391 крб. за 503 голови (342,7 крб. за голову)²⁷.

Аналогічна ситуація спостерігалася і в інших галузях тваринництва. Колгоспи здавали державі, згідно з обов'язковими поставками, продукцію тваринництва фактично за безцінь, серед іншого – м'ясо, сало, шкіри, молоко, вовну, яйця, мед тощо. Загалом в 1945 році тваринництво дало прибутків колгоспам Кам'янець-Подільської області на суму 7420461 крб., з яких на продаж по обов'язкових поставках припадає лише 1201055 крб.²⁸. І лише мізерна її частина збувалася кооперації, заготівельним організаціям та на колгоспному ринку.

Болісного удару тваринництво регіону зазнало в голодному 1946 році. Поганий врожай і, як наслідок, нестача кормів призвели до суттєвого скорочення поголів'я колгоспної худоби. Так, жоден район Поділля не зміг виконати державний план розвитку тваринництва, а у багатьох районах спостерігався значний спад поголів'я худоби. У Кам'янець-Подільській області в колгоспах Летичівського району в січні 1946 року поголів'я великої рогатої худоби склало 3110 голів замість запланованих 3500. Тобто, спостерігався спад до 2999²⁹. Оринінський район, якому за планом треба було лише зберегти кількість великої рогатої худоби на рівні 1945 року, втратив 21,3% поголів'я³⁰. Поряд з цим, багато районів, не виконавши плану, все ж таки спромоглися не лише зберегти, а й наростити поголів'я великої рогатої худоби. Саме завдяки цьому загальна кількість поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах Кам'янець-Подільської області не лише не скоротилася, але й дещо зросла (з 111181 у 1945 р. до 112172 в 1946 р.). Проте, цю тенденцію не вдалося укріпити в наступному році. В 1947 р. спостерігається зменшення поголів'я. В середньому по колгоспах області воно склало 9,4%³¹.

Ще скрутіша ситуація склалася в свинарстві. Через особливості процесу відгодовування свиней, у цій галузі були відчутними проблеми з нестачею кормів. Якщо в січні 1946 р. у колгоспах області утримувалось 40559 свиней, то за рік їх кількість скоротилась до 28176 голів, тобто скорочення склало 30,5%. У ряді районів ситуація була катастрофічною. В Оринінському районі

скорочення склало 56,4%, у Сатанівському – 54%, Ярмолинецькому – 48,3%. З метою пом'якшити кормову проблему, колгоспи вдалися до їх масового збування свиней для забезпечення оптимальної їх кількості до наявної кормової бази. Так, колгоспами Кам'янець-Подільського району в 1945 році було продано колгоспникам 968 свиней, у тому числі на колгоспному ринку – 554³². У 1946 р. ці цифри складають, відповідно, 2548 та 2980 голів³³. Голова облвиконкому А.М.Ковбасюк звітував, що падіж великої рогатої худоби порівняно з 1945 р. збільшився на 24%, свиней – більше ніж в 2 рази³⁴. Головною причиною цього називалась нестача кормів унаслідок несприятливих погодних умов. Так, план заготівлі грубих кормів було виконано лише на 39,7%, соковитих кормів – на 43,3%, силосу – на 59,8%³⁵.

Краща ситуація спостерігалась у вівчарстві. Колгоспам області вдалося збільшити кількість овець з 67238 голів в 1945 р. до 70156 в 1946 р.³⁶

Особливо важка ситуація склалася із тягловою худобою – кіннями і волами. У деяких районах області ситуація була просто критичною. Так, в Городоцькому районі на початку 1945 року нараховувалось 4189 коней. За рік їх кількість зменшилась до 3440³⁷ або на 18%. Ще гірша ситуація спостерігалась в інших районах області, зокрема у Дунаєвецькому, де кількість тяглової худоби зменшилась на 29%, Красилівському – на 33%. По області скорочення склало 6,3%, в цілому ж по Україні за 1945 рік кількість коней скоротилась на 144 тис. голів, що склало 16,1% від загальної кількості³⁸.

У цих умовах для польових робіт широко використовували корів, що було ознакою занепалялого сільського господарства, крайньої межі зубожіння, прикметою страшною технічною відсталості.

Негативні тенденції скорочення поголів'я худоби спостерігалися і в 1947 р. Відлунням 1946 року стало суттєве скорочення поголів'я великої рогатої худоби. Так, замість запланованого зростання до 147 тис. голів у колгоспах Кам'янець-Подільської області спостерігається скорочення до 101613, тобто нижче показника 1945 р. Лише в 1948 р. вдалося переломити тенденцію зменшення поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах області. У 1948 р. поголів'я склало 159593 голови³⁹, тобто спостерігалось збільшення до 57%. У 1949 р. кількість поголів'я вже склала 206143 голови⁴⁰, що дало змогу констатувати факт виходу Кам'янець-Подільської області на довоєнні показники за кількістю великої рогатої худоби.

Складна ситуація спостерігалась й на Вінниччині. На 1 січня 1947 року в колгоспах області нараховувалось великої рогатої худоби – 125265, свиней – 23318, коней – 778, овець та кіз – 61331⁴¹. Таким чином, з 1944 р. поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах області зросло на 8,8%, свиней – на 13,7%, овець та кіз – на 41%. Поголів'я коней скоротилось на 27,5%. І це при умові, що, згідно п'ятирічного плану розвитку сільського

господарства на 1946–1950 рр., в колгоспах Вінниччини на 1947 рік планувалось мати 260000 голів великої рогатої худоби, 100000 свиней, 125000 овець та кіз, 91000 коней⁴². Тобто, кількість великої рогатої худоби склала 48% від запланованого, свиней – 23%, овець та кіз – 49%, коней – 85%.

У 1948 р. негативну тенденцію скорочення поголів'я вдалося подолати, чисельність худоби поступово зростала. У колгоспах Вінниччини нараховувалось великої рогатої худоби – 205299, свиней – 96143, овець та кіз – 101390, коней – 81418⁴³. В 1949 р. колгоспи Вінниччини вийшли на довоєнні показники по великій рогатій худобі – 264808 голів проти 232300 у 1940⁴⁴.

1950 р. колгоспи Поділля вийшли на довоєнні показники в свинарстві: Кам'янець-Подільська область – 192587 голів свиней, що складало майже 101% від їх довоєнної кількості, Вінницька область – 253100 (119%)⁴⁵. В цьому ж році колгоспи регіону вийшли на довоєнні показники у вівчарстві, проте поголів'я коней так і не досягло рівня 1940 року.

Загалом, аналізуючи даний період, відзначимо що за достатньо короткий термін часу колгоспи спромоглись відновити тваринництво регіону. До 1950 року кількість худоби досягла довоєнного рівня. Вдалося збільшити поголів'я великої рогатої худоби, свиней та овець. Недосяжними залишилися лише показники в конярстві.

З іншого боку, низка невіршених питань так і залишилися відкритими. Це, перш за все, проблеми поліпшення кормової бази, підвищення продуктивності худоби, зменшення втрат худоби від падежу, зниження яловості маточного поголів'я, нестача спеціалізованих приміщень для утримання тварин і переробки та зберігання продукції тваринництва, недостатня механізація галузі тощо. Невіршеним залишилася й проблема низької прибутковості тваринництва. Так, на 1950 рік тваринництво дало колгоспам Поділля лише 10,5% від загальної кількості прибутків, тоді як рослинництво принесло 70,3% прибутків. Усі ці питання залишались відкритими і покривалися за рахунок титанічних зусиль простих селян, які практично вручну відбудовували вщент зруйновану галузь сільського господарства.

Примітки:

1. Крестьянство в годы упрочнения и развития социалистического общества. 1945 – конец 50-х гг. // История советского крестьянства. – М., 1986. – Т. 4.

2. Вилцан, М. А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1940–1968) / М. А. Вилцан. – К., 1976.

3. Волков, И. М. Некоторые вопросы истории сельского хозяйства и крестьянства в послевоенные годы / И. М. Волков // История СССР. – 1973. – № 1. – С. 3-19.

4. Деревянкин, Т. О. Послевоенное восстановление социалистического сельского

хозяйства Украины / Т. О. Деревянкин // Экономика советской Украины. – 1967. – № 1. – С. 1-9.

5. Коневський, О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР / О. П. Коневський. – К., 1947.

6. Зверев, С. М. Діяльність комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951–1958 рр.) / С. М. Зверев. – К., 1969.

7. Історія українського селянства. Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т. 2.

8. Панченко, П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. П. Словов, В. А. Шмарчук. – К., 1996.

9. Завальнюк, О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2004.

10. Саржан, А. О. Відновлення тваринництва у східному регіоні України в перші повоєнні роки (1945 – початок 50 рр.) / А. О. Саржан // Український селянин. – 2005. – № 9. – С. 237.

11. Кононен, В. Повоєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України / В. Кононен // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 198-206.

12. Нікілев, О. Сільське господарство повоєнної України в контексті аграрної політики держави (1945–1950 рр.) / О. Нікілев // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 457-467.

13. Романюк, І. М. Соціально-економічне становище сільського господарства Вінниччини у 50–60-ті рр. ХХ ст. / І. М. Романюк // Матеріали ХІ подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004.

14. Marples, D. Collective Farm Production in East and West Ukraine during the Fourth Five – year plan 1946–1950: A Comparative study / D. Marples // Canadian Slavonic papers. – 1980. – №4. – Р. 496-505.

15. Саржан, А. О. Зазначена праця. – С.237.

16. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р-1285. – Оп. 4. – Спр. 1040. Сводные материалы по учету скота на 1 января 1946 года. – Арк. 46.

17. Там само. – Ф. Р-791. – Оп. 2. – Спр. 2037. Сведения об итогах породного переучета скота за 1945 год. – Арк. 7.

18. Там само. – Арк. 25.

19. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р-3375. – Оп. 7. – Спр. 22. Пятилетний план развития сельского хозяйства на 1946–1950 гг. – Арк. 45.

20. Зима, В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия / В. Ф. Зима. – М., 1996. – С. 14.

21. ДАХО. – Ф. Р-791. – Оп. 2. – Спр. 4. Приказы народного комиссариата земледелия СССР и УССР. – Арк. 81.

22. Там само. – Ф. Р-3375. – Оп. 4. – Спр. 156. Материалы по обеспечению и проведению ветеринарно-санитарных мероприятий (заготовка и перевозка скота,

- пищи, фуража). – Арк. 207.
23. Там само. – Ф. Р-1285. – Оп. 4. – Спр. 1040. – Арк. 43.
24. Там само. – Арк. 46.
25. Там само. – Арк. 48.
26. Там само. – Оп. 5. – Спр. 111. – Арк. 69.
27. Там само. – Арк. 18.
28. Там само. – Арк. 19.
29. Там само. – Спр. 4. – Арк. 94.
30. Там само. – Арк. 142.
31. Там само. – Оп. 4. – Спр. 1089. – Арк. 8.
32. Там само. – Оп. 5. – Спр. 2. Сводные годовые отчеты колхозов по районам К-П области за 1945 год. – Арк. 147.
33. Там само. – Спр. 4. – Арк. 60.
34. Там само. – Оп. 4. – Спр. 1089. – Арк. 47.
35. Там само.
36. ДАХО. – Ф. Р-1285. – Оп. 5. – Спр. 111. – Арк. 28.
37. Там само. – Спр. 2. – Арк. 65.
38. Завальнюк, О. М. Новітня аграрна історія України. – С. 153.
39. ДАХО. – Ф. Р-1285. – Оп. 5. – Спр. 111. – Арк. 48.
40. Там само. – Арк. 58.
41. Там само. – Ф. Р-2335. – Оп. 5. – Спр. 93. Сводные отчеты о состоянии животноводства в колхозах Винницкой области за 1947 год. – Арк. 1.
42. Там само. – Ф. Р-3375. – Оп. 7. – Спр. 22. Пятилетний план развития сельского хозяйства на 1946–1950 гг. – Арк. 45.
43. Там само. – Спр. 44. Сводные годовые отчеты по основной деятельности по колхозам области с приложениями за 1948–1950 годы. – Арк. 32.
44. Там само. – Арк. 19.
45. Там само.

Summary

In the article on the basis of materials of the state archives in Khmel'nyts'kyi region and state archives in Vinnits'kyi region condition of stock-breeding is analyzed of collective farms of Podilsky area and process of retrieve in a post-war period.

Key worlds: collective farm, stock-breeding, captured livestock, green crops, lack of forages.

Одержано 31 жовтня 2010 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(438)“1648”:94(477)

О.А.Юга

ПОЛІТИКА РАДИКАЛЬНОГО УГРУПОВАННЯ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО ПОВСТАЛОЇ УКРАЇНИ в 1648 році

В статті проаналізовано ставлення представників радикального угруповання еліти Речі Посполитої щодо національно-визвольної боротьби на теренах України та розроблення ними варіантів розв'язання “козацької проблеми”.

Ключові слова: Річ Посполита, Україна, радикальне угруповання, політика, повстання, “українська проблема”.

Попри вагомій здобутки вітчизняної й зарубіжної історіографії в сфері дослідження різних аспектів Української революції XVII ст., нез'ясованим залишається коло питань, які торкаються формування в складі польської еліти різних угруповань, їх діяльності та політики щодо козацької України. Окремі аспекти висвітлені в працях З.Вуйціка¹, Я.Відацького², М.Грушевського³, В.Горобця⁴, Л.Заборовського⁵, М.Костомарова⁶, І.Крип'якевича⁷, Л.Кубалі⁸, П.Кролля⁹, С.Охманн¹⁰, В.Смоля й В.Степанкова¹¹, Т.Чухліба¹² тощо. Проте окремого дослідження, в якому б висвітлювався весь комплекс названих питань, не існує, що підкреслює актуальність означеної тематики.

Відзначимо, що сам факт початку повстання на Запорозжі викликав занепокоєння в правлячій верхівки Польської Корони, серед якої свою діяльність розгорнули два угруповання, відомі в польській історіографії як “мирне” та “військове”¹³. В даній статті мова йде про політику щодо повсталі України останнього з них, яке ми, зважаючи на несприйняття його представниками мирних засобів розв'язання “козацької проблеми”, називаємо радикальним.

Одержавши в перших числах лютого звістку про козацьке повстання, коронний гетьман М.Потоцький “загорівся бажанням за всяку ціну приборкати

їх”¹⁴. Так, 13 лютого в листі до канівського полковника Єжи Голуба він наказував взяти собі на допомогу козаків Чигиринського та Переяславського полків, а також 20 драгунів з Кодака, і негайно вирушити з ними на Запорожжя, щоб „спіймати цього зрадника (Богдана Хмельницького – Авт.) або ж знищити”¹⁵. 20 лютого коронний гетьман звернувся з Корсуня з універсалом до повстанців, наказуючи, щоб вони “розійшлися з цього свавільного зібрання”, схопили Хмельницького та віддали в його руки. В разі непослуху пригрозив “відняти все майно”, яке вони мали на волості, а “жінок і дітей... вирізати”. М.Потоцький наголосив, що це ж саме зробить і чернігівський воєвода, польний коронний гетьман М.Калиновський, якщо після отримання цього універсалу повстанці не повернуться до своїх домівок¹⁶. В листі до короля Владислава IV, написаному після корсунської битви, Б.Хмельницький відзначав, що гетьман Потоцький без будь-якої причини наступив на них (козаків – О.Ю.) на Запоріжжі та розпочав знищувати, “мабуть задумуючи саме наше ім’я козацьке викоринити або з землі зігнати”¹⁷.

Варто відзначити, що М.Потоцький ще з осені 1647 р., спостерігаючи за ситуацією в Україні, передбачав можливість вибуху козацького повстання. Так, в листі до канцлера Оссолінського від 21 листопада 1647 р., домагаючись вислання “суворого універсалу” до державців та їх підстарост або й комісії з правом слідства про козацькі кривди і покарання підстарост, він зазначав, що “військо запорозьке мало не щодня повідомляє, що нечувані кривди від панів підстарост та слуг панів державців терпить”. Також висловлював побоювання, що це військо (козацьке – О.Ю.), за таких обставин, може “до якогось бунту вдатися”¹⁸. Як пише М.Грушевський, в своїх “раніших листах Потоцький признавав великі кривди козацькі і жадав репресій на українних старостів, але тепер, при перших симптомах руху між козаками, загорівся бажанням за всяку ціну приборкати їх”¹⁹.

Дещо по-іншому відомості про заворушення серед козаків сприймалися королем Владиславом IV, який вважав, що вони спричинені підготовкою козаків до морського походу та зловживаннями урядовців. Тому, звертаючись до М.Потоцького, король пропонував не перешкоджати козакам вийти в море, коли вони цього забажають, а для розгляду козацьких скарг вирядив комісію, мета якої полягала в тому, щоб “вчинити справедливість” стосовно полковників і комісарів, які “того пива наварили”²⁰.

Важливо з’ясувати вимоги повсталого козацтва. Так, під час переговорів з коронним гетьманом М.Потоцьким, посольство якого було прийнято на Запоріжжі в березні, повсталі козаки домагалися поновити давні права і вольності, звільнити з посад полковників-“ляхів”, вивести польське військо з Лівобережжя й козацького регіону Правобережжя та скасувати тут “управління Речі Посполитої”²¹. Ознайомившись з козацькими вимогами

та позицією короля, Потоцький в листі до останнього від 31 березня висловлював згоду з тим, що козакам треба дати дорогу на море, але не тому, що вони того хочуть, а тому, що цього вимагають інтереси Речі Посполитої – “аби та міліція не забувала давнього способу воювання, що може пригодитися в майбутньому”²². Проте відзначав, що перш ніж дозволити козакам похід на море, потрібно знищити будь-які прояви бунту – “щоб козаки в належному порядку відправлені були. Бо, боронь Боже, якби той бунт не заспокоївся, а вони вийшли на море, то повернувшись, підняли б бунт невгасимий, і ледве чи ординація Речі Посполитої не мусіла б зникнути”²³. Свою позицію Потоцький підтвердив в листі від 14 квітня до брацлавського воєводи А.Киселя, де зазначав про можливість подвійної небезпеки. По-перше – турецька і татарська небезпека, оскільки, якщо козаки підуть до моря, татари з турками підуть на Річ Посполиту. По-друге – козацьке повстання, оскільки “козаки, які підуть на море і відчують смак свавільної здобичі, не захочуть більше бути в покорі і піднімуть бунт ще більший, ніж зараз, а від цього впадуть порядки Речі Посполитої”²⁴.

Прагнення коронного гетьмана не допустити морського походу козаків пояснюється, мабуть, тим, що він, пам’ятаючи обурення, викликане в шляхетських колах військовими задумами короля, не хотів наклепати на себе нарікань і звинувачень в тому, що дозволив козакам похід на море. Прихильники політики Владислава IV, зводячи пізніше весь королівський план війни проти турків до ідеї запобігти в такий спосіб козацькому повстанню, вказували, що коли б Потоцький в той момент схвалив похід на море, це напевно відвернуло б козацтво від агітації Б.Хмельницького, послабило його союз з татарами і дозволило б уникнути Польщі всієї пізнішої небезпеки. Але М.Потоцький виступав за приборкання козацтва²⁵.

Крім того, М.Потоцький був переконаний, що Б.Хмельницький добивається не того, щоб іти на море, але щоб жити “в стародавній своєволі, а ті святі постанови Речі Посполитої, коло яких прикладено багато праці і крові шляхетської пролито (тобто Ординація 1638 року), – аби були ліквідовані”²⁶. Обгрунтовуючи свій військовий похід на Україну всупереч позиції короля, Потоцький пояснював, що мусів здійснити його, зважаючи “на прохання милої братії” (шляхти та магнатів – Авт.), “з котрих одні, рятуючи життя і майно, утікали з України до війська, інші, не покладаючись на власні сили опору, гарячими проханнями підштовхували, аби своєю присутністю й поміччю рятував Україну і до погашення згубного вогню поспішив”²⁷. Він запевняв, що вирушив на Україну не для того, щоб проливати християнську кров, “яка може бути свого часу потрібна Речі Посполитій”, а з іншою метою – щоб “не добуваючи броні, страхом самим закінчити війну”²⁸. Також коронний гетьман звертав увагу Владислава IV на те,

що насправді козаки “бажають самостійно панувати на Україні, укладати договори з іноземцями й сторонніми правителями і чинити все, що лише захочеться їх волі і бажанню”²⁹, що, зрозуміло, таїло небезпеку для цілісності Речі Посполитої. За словами Потоцького, тільки його швидкий марш і різні заходи проти повстання стримали його вибух, що готовий був охопити всю південно-східну Україну: “...якби не ужив я антигрохи поспішності, вибухнув би вже такий вогонь на Україні, що тільки б великими силами або не швидко міг бути загашений... Коли б тим речам (повстанню – О.Ю.) не запобіглося на початку, легко може ваша кор. мил. зміркувати, яке б було накопичення тієї сваволі і що вона наробила б в державі ваш. корол. мил.”³⁰. Відтак, на переконання коронного гетьмана, повстання краще було придушити, “щоб ворог не бачив в нас того, що ми не можемо припинити хлопської сваволі”³¹. Силовий варіант втихомирення повсталих козаків підтримав також полковник К.Корицький, який в листі до сандомирського воєводи Д.Заславського, написаному на початку травня, звертався з проханням негайно “збирати людей, інакше – врятуй нас Боже від нещастя”³².

Загалом, М.Потоцький та польний гетьман М.Калиновський будь-якою ціною прагнули не допустити Б.Хмельницького на волость, щоб там не вибухнуло повстання, виступали за те, щоб ізолювати його на Запорозжі і там придушити³³.

Як відомо, план військового походу на Запорозжжя зазнав невдачі. Після битви під Жовтими Водами М.Потоцький, вважаючи ситуацію надзвичайно критичною, в листі до канцлера просив його порадити королю, “щоб він поспішав з посполитим рушенням”, а також наголошував, щоб “воєводства, які мають кошти, нехай війська збирають”³⁴. Він підкреслював, що “коли ваша милість (канцлер – О.Ю.) короля в тому не переконаєш, кінець республіці”³⁵. Повідомивши про стан речей канцлера, М.Потоцький в цілях збереження основного війська вирішив, залишивши “на ласку божу” передові полки, відступати. В цей час до Потоцького прибув посланець І.Вишневецького з листом, в якому руський воєвода повідомляв про надання в розпорядження гетьманів для боротьби з козацтвом свого шеститисячного війська і запитував, “куди з ним має ставитися”³⁶.

Починаючи з другої половини травня 1648 р. внутрішньополітичне становище Речі Посполитої значно погіршилося. Це пояснювалося не тільки поразками польських військ під Жовтими Водами і Корсунем, але й смертю 20 травня короля Владислава IV. Крім того, саме в другій половині травня Тугай-бей передав М.Потоцькому нові вимоги Б.Хмельницького до польського уряду, які передбачали, насамперед, щоб козаки “по Білу Церкву мали удільну і окремішню державу”; по-друге, щоб їм було повернено “давні вільності”; по-третє, “щоб до міст, замків і держав ані старости, ані

воєводи жодного права не мали³⁷. Коли ж Потоцький зауважив, що такі умови неможливі, Тугай-бей наголосив, що “якщо Річ Посполита того не вчинить, матиме багато клопоту; “бо ми їм присягли братерство на сто літ і навзаєм пообіцяли собі спільно виступати проти наших неприятелів – не тільки проти короля польського, але і проти цісаря турецького, сил якого не боїмося при теперішньому союзі”³⁸.

Дізнавшись про зміст козацьких вимог, руський воєвода І.Вишневецький визначив свою позицію щодо них такими словами: “Якщо будуть задоволені вимоги Хмельницького і він з тим гультьятством залишиться при давніх вільностях, я в цій Ойчизні не хочу жити; нам краще вмерти, ніж щоб поганство і гультьятство мало над нами панувати”³⁹. Як писав в листі від 8 червня хелмінський єпископ до поморського підкоморія – “ніколи ще Річ Посполита не була в такому нещасті. Цей негідник Хмельницький після розгрому військ кожен день робить великі успіхи. Він вже називає себе князем київським і руським, далі просуваючись... Вся Русь від нас до нього переходить”⁴⁰. Автор листа наголошував, що “єдина надія тільки на шляхту і на іноземців”, також звертав увагу на необхідність військового підкріплення, оскільки “якщо його не буде, тоді республіці кінець”⁴¹.

Під час засідань конвокаційного сейму, що почав свою роботу 16 липня, проти досягнення домовленості з Військом Запорозьким виступив підканцлер Андрій Лещинський, який заперечував можливість оголошення амністії повстанцям і радив якнайшвидше збирати військо⁴². 20 липня в сенаті було зачитано листа сандомирського воєводи Д.Заславського, в якому він переконував “Річ Посполиту не заключати з козаками миру”, запевняючи, що вони можуть бути втихомирені лише “силою зброї”⁴³. В черговому листі до сейму від 26 липня Заславський звертав увагу його учасників на те, що “сваволя вже не тільки козацька, але загалом всього хлопства”, вказував на небезпеку з боку орди, яка “в полях чекає на заклик зрадника Хмеля”, та висловлював надію, що “полковники і повітові ротмістри поспішають туди, де Речі Посполитій буде потреба”⁴⁴. 30 липня сандомирський воєвода повідомляв примасу Лубенському, що звертався до сенаторів з проханнями, щоб вони “не пускалися на повітову оборону, а краще посполитим рушенням і приватними силами вирушили”, інакше “загине оплот всього християнства”⁴⁵.

30 липня в колективному зверненні київського воєводи Я.Тишкевича, руського воєводи І.Вишневецького, коронного стражника С.Лаца, обозного Великого князівства Литовського С.Осінського та брацлавського підсудка К.Тишкевича до сенату його автори переконували, що “єдиний засіб затримання того свавільства – показати неприятелю шаблю, що значно краще, ніж терпіти від власних хлопів настільки велику ганьбу”⁴⁶. Військо-

ві комісари в листі до А.Киселя від 27 серпня теж переконували в недоречності переговорів “з тим хлопством”, оскільки “як завжди зрадлива їх природжена властивість цноти і віри дотримувати не звикла, так і зараз розумієм, що миру нам не дотримають”⁴⁷. 12 серпня в листі до коронного підчашого М.Остророга І.Вишневецький звертав увагу на те, що “Волинь, Поділля, і вся права Русь перейде неприятеливі..., якщо швидко до того гвалту не побіжимо, і принаймі зброї не покажемо і якої-небудь нашої готовності”⁴⁸. Звертаючись 30 серпня до примаса М.Лубенського, Вишневецький застерігав, що “якщо будемо чекати ліги поганської з своїми домовими поганими, тоді важка військова кампанія нас чекає”, і радив скликати “посполите рушення”⁴⁹. Ксьондз Цеклінський в реляції від 14 вересня згадує скарги руського воєводи “на цю затримку, зумовлену переговорами, у зв’язку з чим і зручний час для ведення війни проходить, і війна може стати важчою і тривалішою, якщо на допомогу неприятелям прийдуть татари”⁵⁰.

Які варіанти вирішення “козацької проблеми” пропонували представники радикального угруповання після поразки польських військ у Пилявецькій битві? М.Остророг в листі до коронного підканцлера від 31 вересня радив “зібрати військо чужоземне” і скликати посполите рушення⁵¹. І.Вишневецький, звертаючись 1 жовтня до примаса М.Лубенського, наголошував, що найефективніший спосіб врегулювання конфлікту – “швидко поповнення військ, які, нарешті, змогли б зупинити цього неприятеля, який так стрімко наступає на вітчизну”. Руський воєвода повідомляв, що особисто займається тим, щоб “як-небудь затримати розсіяні війська і вивести вітчизну з такого важкого становища”⁵². Пилявецька поразка активізувала діяльність і литовського гетьмана Я.Радзивілла, який в листі до М.Лубенського від 16 жовтня звертав увагу на необхідність “організації більш сильної оборони як Речі Посполитої, так і Великого князівства Литовського”, аргументуючи це тим, що якщо Б.Хмельницький “в період непевності свого становища, коли він тільки починав боротьбу, мав час думати про князівство Литовське, то хіба правдоподібно, щоб він забув про віццю зараз, коли все йде згідно його задуму?”. Він радив негайно домовитися про військо і подальшу оборону – “ще перед обранням (короля – О.Ю.), оскільки обраний повинен мати в руках готове військо і кошти пропорційно потребі Речі Посполитої”⁵³.

Вплив активної позиції представників радикального угруповання польської еліти прослідковується як на роботі, так і в ухвалах елекційного сейму. Зокрема, універсал сейму від 24 жовтня проголошував мобілізацію усіх військових сил країни: “Щоб всі ті, які завербувалися за гроші на службу Речі Посполитої, з’явилися з полками в повному складі до командуючого військом князя Вишневецького”. Тих, хто б не виконав даного розпорядження, чекало “суворе військове покарання”⁵⁴. 27 жовтня вийшов другий

універсал сейму до польського війська, який містив наказ негайно “зніма-тися з місць і поспішати прямо до воєначальників Речі Посполитої”⁵⁵. На необхідності військової мобілізації наголошував також маркграф В.Мишковський, який 4 листопада повідомляв І.Вишневецькому про розсилання універсалів “до усіх хоругв, щоб з’єднувалися”, але висловлював побоювання з приводу того, чи дозволять це зробити козаки і татари, які “так неочікувано і з такою силою” наступають⁵⁶.

Проте шляхта Центральної Польщі добре розуміла, що загальна військова мобілізація, так само як і обрання королем Карла (виступав за війну з козаками), вимагатимуть від неї нових жертв: участь у посполитому русенні, виплата нових податків. Разом з тим, її мета полягала в тому, щоб зберегти українські землі в складі Речі Посполитої ціною найменших зусиль зі свого боку, тобто незначних поступок, які б, водночас, забезпечували володіння маєтностями⁵⁷. Виходячи з цього, великопольська шляхта відкинула пропозиції про скликання посполитого русення і провела кандидатуру Яна Казимира. 17 листопада сейм обрав його королем.

Відзначимо, що обрання королем саме Яна Казимира посилило в структурі польської політичної еліти позиції поміркованих сил та відкрило шлях до нового етапу польсько-українських переговорів, а відтак до мирного вирішення конфлікту. Проте, з умовами перемир’я, запропонованими українським урядом, аж ніяк не погоджувалися представниками радикального угруповання. Зокрема, І.Вишневецький під час засідань в сенаті доводив, що тепер саме час ударити на козацьке військо, стомлене довгою війною і взагалі до зимової війни не звичне⁵⁸. Щодо бажання козацького війська залежати тільки від короля, радикали наводили аргумент, що в такому випадку, в разі безкоролів’я, зв’язок козацького війська з Річчю Посполитою буде перерватися і воно може вважати себе зовсім незалежним⁵⁹.

Отож, вищезазначені кроки коронного гетьмана М.Потоцького, руського воєводи І.Вишневецького, підканцлера А.Лещинського та інших згаданих польських посадовців засвідчують наявність в середовищі еліти Речі Посполитої угруповання “непримиренних”, політика якого відзначалася радикальними (збройними) заходами щодо спочатку козацького повстання, а з літа – національно-визвольної боротьби українців загалом.

Примітки:

1. Wojcik, Z. *Dzikiе Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej* / Z. Wojcik. – Warszawa, 1968.

2. Widacki, J. *Kniaz Jarema* / J. Widacki. – Katowice, 1984.

3. Грушевський, М. *Історія України-Руси* / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 3; К., 1996. – Т. 9. – Ч. 1; К., 1997. – Т. 9. – Ч. 2.

4. Горобець, В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: статті з Москвою та Варшавою. 1654–1665 / В. Горобець. – К., 2001.
5. Заборовский, Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе / Л. В. Заборовский. – М., 1981.
6. Костомаров, Н. И. Богдан Хмельницкий: В 3 т. / Н. И. Костомаров. – Изд. 4-е, испр. и доп. – СПб., 1884.
7. Крип'якевич, І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів, 1990.
8. Kubala, L. Jerzy Ossolinski / L. Kubala. – Lwow, 1924.
9. Kroll, P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozacyzna miedzy Rzeczpospolita a Moskwa w latach 1658–1660 / P. Kroll. – Warszawa, 2008.
10. Ochmann, S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. / S. Ochmann. – Warszawa, 1985.
11. Смолій, В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – 2-ге вид., доп., перероб. – К. : Либідь, 1995.
12. Чухліб, Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. В. Чухліб. – Вид. друге, доопрацьоване. – К. : Арістей, 2005.
13. Majewski, M. P. Opinia polska wobec kwestii kozackiej w latach 1648–1654 / M. P. Majewski ; Praca pisana pod kierowaniem prof. Zbigniewa Wojcika. – Warszawa, 1978. – S. 17; Ochmann, S. Op. cit. – S. 11.
14. Грушевський, М. Зазначена праця. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 178.
15. Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (дали – ДОВ). – К., 1965. – С. 14-15.
16. Там само. – С. 15-16.
17. Грушевський, М. Зазначена праця. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 171.
18. Там само. – С. 139.
19. Там само. – С. 178.
20. Цит. за: Смолій, В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 104.
21. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (дали – ВУСР). – М., 1954. – Т. II. – С. 16.
22. Michalowski, J. Ksiega pamietnicza / J. Michalowski. – Krakow, 1864. – S. 8.
23. Ibidem.
24. ДОВ. – С. 25-26.
25. Грушевський, М. Зазначена праця. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 178-179.
26. Michalowski, J. Op. cit. – S. 8.
27. Ibidem. – S. 6.
28. Ibidem. – S. 7.

29. Ibidem. – S. 6.
30. Ibidem. – S. 7.
31. ДОВ. – С. 26.
32. Там само. – С. 31.
33. Грушевський, М. Зазначена праця. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 181-182.
34. Szajnocha, K. Dwa lata dziejow naszych 1646–1648 / K. Szajnocha. – Lwow, 1869. – Т. II. – S. 319.
35. Ibidem.
36. Грушевський, М. Зазначена праця. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 187.
37. Michalowski, J. Op. cit. – S. 39.
38. Ibidem.
39. Ibidem. – S. 56.
40. ДОВ. – С. 44.
41. Там само.
42. Rawita-Gawronski, F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza / F. Rawita-Gawronski. – Lwow, 1909. – S. 282.
43. ДОВ. – С. 83.
44. Michalowski, J. Op. cit. – S. 90.
45. Ibidem. – S. 98.
46. Ibidem. – S. 100.
47. Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ) (Краків). Відділ рукописів (далі – ВР). – Спр. 142. – Арк. 705-705 зв.: Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). Відділ мікрофільмів (далі – ВМФ). – № 6713.
48. Michalowski, J. Op. cit. – S. 154-155.
49. БМЧ (Краків). ВР. – Спр. 142. – Арк. 717: БН. ВМФ. – № 6713.
50. ДОВ. – С. 116.
51. Michalowski, J. Op. cit. – S. 208-209.
52. ДОВ. – С. 157-158.
53. Там само. – С. 173-174.
54. Там само. – С. 183.
55. Там само. – С. 185.
56. Там само. – С. 188.
57. Голобуцький, В. О. Між Замостям і Зборовом (листопад 1648 – серпень 1649 рр.) / В. О. Голобуцький // Доповіді наукової сесії, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією. – К., 1954. – С. 20-21.
58. Грушевський, М. Зазначена праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 115.
59. Там само.

Summary

In the article the relation of representatives of radical groupment of elite of Rich Pospolitoj is analysed in relation to a national liberation fight on the walks of life of Ukraine and development by them variants of decision of “cossack problem”.

Key words: Rich Pospolita, Ukraine, radical groupment, policy, revolt, “ukrainian problem”.

Одержано 7 листопада 2010 р.

УДК 94(477)“1663”:327

В.В.Газін

ОБРИСИ АНДРУСОВА: “УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” ПІД ЧАС ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ А.ОРДИН-НАЩОКІНА У ЛЬВОВІ В БЕРЕЗНІ-КВІТНІ 1663 Р.

У статті здійснюється аналіз передумов, ходу та результатів російсько-польських переговорів у Львові в березні-квітні 1663 р. Зокрема, увага зосереджується на вирішенні сторонами долі українських земель.

Ключові слова: Москва, Варшава, російсько-польські переговори, А.Ордин-Нащокін, козацька Україна.

Польсько-російська угода, підписана в Андрусові 1667 р., яка, з одного боку, завершила тринадцятилітню війну між двома державами, а з другого – стала трагічним рубежем в історії України, поділивши її між Москвою та Варшавою, була наслідком тривалого і складного процесу у відносинах двох держав, коли періоди війни змінювалися дипломатичними переговорами, за якими слідувало нове загострення польсько-російських відносин та нові зіткнення на полях битв. Часто криваві баталії відбувалися в один час з дипломатичними місіями і покликані були створити більш сприятливі умови для тієї чи іншої сторони для подальшого ведення переговорів.

Чи не головним у польсько-московському протистоянні 1654–1667 рр. виступало “українське питання”. Саме укладення Переяславсько-московського договору 1654 р., який означив встановлення протекції царя Олексія Михайловича над Українською козацькою державою, стало формальним приводом до початку російсько-польської війни. Поряд з литовськими та

білоруськими землями, власне козацька Україна стала театром протигорства Москви та Варшави, метою якого було домінування в регіоні Центрально-Східної Європи. Саме Україна розглядалася й польським королівським двором, і оточенням московського царя, як головний аргумент у цьому протистоянні.

Українські землі стали предметом торгу й каменем спотикання під час першої спроби польсько-російського замирення, яка відбулася восени 1656 року під Вільно. Пізніше серед інших питань доля козацької України вирішувалася в ході численних російських посольств до Варшави і польських – до Москви. Сторони намагалися активною політикою в самій Україні зафіксувати там своє панування. Саме на це були спрямовані польсько-українські та російсько-українські угоди (Гадяцька 1658 р., Переяславська 1659 р., Слободищенська 1660 р.).

На початку 1663 р. відбулася чергова спроба досягти порозуміння між супротивниками. Переговори відбулися у Львові, де на той час перебував король Ян Казимир. Хоча, як і ряд попередніх дипломатичних акцій, вони не завершилися успіхом, на нашу думку, є досить важливими не лише в дипломатичній історії обох країн, а й мали суттєвий вплив на долю Української козацької держави.

Львівські переговори стали предметом історичного аналізу. Проте, їх перебігу приділили увагу в своїх працях переважно російські (С.Соловйов, І.Галактіонов, Т.Яковлева¹) та польські (З.Вуйцік²) історики, які, в першу чергу, розглядали їх в сенсі розвитку російсько-польських відносин. Водночас, “українське питання” в ході означених переговорів не стало предметом окремого дослідження. Відтак, запропонована стаття має на меті охарактеризувати вказані переговори між делегаціями Речі Посполитої та Московської держави саме у ракурсі вирішення між ними української проблематики як складової загального розв’язання польсько-російських суперечностей.

Загалом, сам хід російсько-польських переговорів та їх результат були визначені тією військово-політичною ситуацією, яка склалася у відносинах між двома державами в 1660–1662 рр.

Ключовою подією цього періоду, яка істотно вплинула на співвідношення сил між Польщею та Росією, стала поразка московського війська, керованого воеводою В.Шереметьєвим, під Чудновим восени 1660 р. Як зазначає З.Вуйцік, “...Значення кампанії було величезне. Вперше з початку війни вдалося полякам завдати великої поразки росіянам, результатом якої стало досягнення головної мети – повернення України”³.

Проте, досягти бажаної цілковитої переваги над Москвою польське керівництво так і не спромоглося. Насамперед, йому не вдалося взяти під контроль всю територію козацької України. Після підписання Ю.Хмель-

ницьким Слободищенського трактату, який означав відновлення дії Гадяцького договору 1658 р., лівобережні козацькі полки відмовилися визнати його положення. Відтак, гетьман втратив контроль над значною частиною держави, яка фактично зазнала розколу. Лівобережжя залишалося під владою Москви, там знаходилися російські війська, місцева старшина продовжувала декларувати свою вірність царю й, користуючись ситуацією, започатковує процес обрання окремого лівобережного гетьмана. Непевними залишалися позиції Варшави і на Правобережжі. Ю.Хмельницький, який під тиском обставин змушений був підписати угоду з поляками, постійно вагався й не полишав спроб порозумітися з Москвою⁴. Означилися суперечності між польськими військами, які перебували на українських землях, і місцевим населенням. Відтак, через постійні безчинства з боку польських військ міщани Брацлава, Білої Церкви, Корсуня та ін. відмовлялися утримувати польських жовнірів⁵. Дана ситуація й визначала основні цілі та стратегічні плани як Варшави, так і Москви.

Для польського керівництва важливо було закріпити та розвинути успіхи осені 1660 р. Однак, продовження широкомасштабних військових дій виявилось неможливим. По-перше, як уже зазначалося, попри поразку російських військ під Чудновим та укладення Слободищенського трактату з українським гетьманським урядом, полякам не вдалося опанувати всю козацьку Україну. Збереження московських позицій на Лівобережжі залишалося суттєвим чинником, який визначав результат російсько-польського протистояння. По-друге, у самій Речі Посполитій намітилися суттєві проблеми, які робили продовження війни доволі проблематичним. Так, уже на початку 1661 р. загострюються стосунки між урядом та військом, яке вимагало виплати заборгованих грошей. У середовищі польсько-литовської еліти все більше ширилися думки про необхідність переговорів з Москвою. Активними прихильниками пошуків порозуміння з росіянами виступали литовські магнати та шляхта. Останні вважали, що лише за таких умов вдасться уникнути остаточного розорення Литви, яка майже вся перебувала під російською окупацією. Прихильники миру були і в середовищі власне польської еліти. Передусім, це ті, хто опинився в опозиції до королівського двору, який схилився до проведення політичної реформи (оточення Яна Казимира прагнуло утвердити в практиці польської держави систему призначення спадкоємця престолу ще за життя монарха). Її противники виступали також проти запропонованого Яном Казимиром зовнішньополітичного курсу. Частина польської шляхти та магнатерії схилилася до угоди з Росією, вважаючи, що в умовах тривалої війни, спустошення краю й глибокої економічної кризи головний інтерес Польщі полягав саме в припиненні війни.

Важливо відзначити, що, говорячи про необхідність мирних перегово-

рів з Москвою, у Варшаві сходилися на тому, що найсприятливішим моментом для цього є саме початок 1661 р., коли поляки під впливом своїх перемог зможуть продиктувати Москві свої вимоги. Зволікання з цим, на їх думку, було небезпечним, бо Росія, попри поразки, здатна швидко відновити свій військовий потенціал та завдати удару у відповідь. Прихильники миру звертали увагу на позицію Литви, яка в прагненні миру могла піти на укладення сепаратної угоди з Москвою. Важливим моментом було те, що мир з Росією давав змогу повернути Україну під владу Речі Посполитої, натомість подальше продовження війни принесе для Польщі лише шкоду, призведе до подальшого розкладу війська. Зверталася увага на наростання загрози з боку Туреччини, якій, в умовах війни проти Росії, Річ Посполита буде неспроможна протистояти. У той же час, Москва може стати потенційним союзником Польщі у боротьбі проти Османської Порти. Поразка і занепад Росії не в інтересах Речі Посполитої. Адже за такого розвитку подій зросте могутність Кримського ханства⁶.

Якою ж була позиція Москви в 1660–1662 рр. та в чому полягали її стратегічні плани в сенсі протистояння з Польщею?

В умовах, що склалися після завершення Чуднівської кампанії, коли, фактично, московське керівництво втратило Правобережну Україну, а офіційний гетьманський уряд уклав з польським королем угоду про входження Війська Запорозького до складу Речі Посполитої, перед царським урядом постало декілька взаємопов'язаних завдань. По-перше, необхідно було не допустити повного витіснення московських військ з території козацької України й підпорядкування Лівобережжя Польщі. По-друге, Москва не полишала спроб поборотися за всю козацьку Україну. Третє важливе завдання, що стояло на той час перед царським урядом, породжувалося небезпекою наступу польських військ на Москву як з боку України, так і Литви. Для мобілізації сил вкрай необхідно було виграти час, який могло дати перемир'я з поляками. Відтак, у польсько-російських стосунках окреслилася можливість для нових мирних переговорів. Проте, якщо для Москви найбільш бажаним бачилося перемир'я, то такий варіант аж ніяк не входив у плани польського керівництва, яке прагнуло скористатися з переваги, яка окреслилася після Чуднівської кампанії 1660 р. У Варшаві оцінювали ситуацію сприятливою для того, щоб продиктувати росіянам необхідні умови миру, серед яких головне місце відводилося вимозі розподілу володінь між Москвою і Варшавою згідно Полянівського договору 1634 р.

Перші спроби налагодити переговорний процес між двома державами означилися вже відразу після чуднівських подій і продовжувалися аж до кінця 1662 р., коли завершальним актом цих контактів стало посольство Афанасія Ордин-Нащокіна та Богданова до Львова, де на той час знахо-

дився польський король. Протягом 1661–1662 рр. між Москвою та Варшавою продовжувалися інтенсивні дипломатичні контакти, зокрема мали місце спроби організувати посольський з'їзд (в грудні 1660 р. між Могилевым і Шкловом⁷, у грудні 1661 р. – в Мінську⁸). Проте, ці всі починання не мали успіху через відмінності у позиціях сторін та їх небажання йти на будь-які компроміси. Водночас сторони намагалися шляхом вирішення низки внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем максимально покращити свої позиції в переговорному процесі.

Так, московське керівництво спрямувало свої зусилля на укладення мирного договору з Швецією, який, на його думку, мав стати запорукою позитивного вирішення проблем, що постали і в польсько-російських відносинах. Як наслідок, вже 23 березня (2 квітня) 1661 р.* розпочалися російсько-шведські переговори в Кардісі.

Саме в ході російсько-шведських переговорів учасником російської делегації Афанасієм Ордин-Нащокіним у листі до царя були висловлені концептуальні положення стосовно напрямків зовнішньої політики Московської держави, зокрема в сенсі стосунків з Швецією та Польщею. Саме ця концепція в подальшому лягла в основу курсу Росії, який привів до укладення Андрусівського договору з Річчю Посполитою. Так Нащокін, будучи гарячим прихильником балтійської політики Росії, намагався переконати царя, що мир зі Швецією не є пріоритетним завданням для Росії. На його думку, важливішим для неї є якнайшвидше укладення миру з Польщею. Звичайно, він відзначав, що поляки не погодяться на мир, поки Річ Посполита не поверне собі Україну. Проте, на думку Нащокіна, якщо козаки і так зрадили царя, то немає потреби упиратися у своєму зверхництві над ними і в інтересах Росії поступитися Україною або її частиною Польщі. Мир з Річчю Посполитою, згідно концепції Нащокіна, мав покращити позиції Росії стосовно Криму й Туреччини. “Якщо цар готовий за мир зі Швецією віддати їй міста інфлянтські (Лівонія – В.Г.), то чому не можна піти на поступки Польщі?”. Нащокін підкреслював велике значення для Росії Лівонії та доступу до Балтійського моря. Він виступав за те, щоб коштом поступок Польщі встати міцно саме в цьому регіоні⁹.

Однак, лінія Нащокіна на той час не відповідала офіційній позиції Москви. Його політичні противники Артамон Матвєєв та Нікіта Одоевській репрезентували курс на зближення зі Швецією та боротьбу з Польщею за Україну. Саме ці ідеї домінували в урядових колах на початку 60-х рр. XVII ст. У результаті Нащокін був відкликаний з посади керівника російської делегації на переговорах зі Швецією. Відтак, 21 червня (1 липня) 1661 р. ціною

*Датування подано за старим (Юліанським) та новим (Григоріанським) стилями.

значних поступок з боку московської сторони (Росія поступалася на користь Швеції фактично всіма своїми завоюваннями в Прибалтиці¹⁰) було укладено Кардиський вічний мир¹¹.

Королівський двір, у свою чергу, намагався вирішити проблеми, що постали у його відносинах з військами. Питання виплати заборгованого жолду військам стояло на повістці дня варшавського сейму, який розпочав роботу 10 (20) лютого 1662 р.¹². У результаті переговорів, після того, як король у відповідних резолюціях на представлені послами від війська пункти зобов'язався задовольнити його вимоги, 9 (19) травня 1662 р. конфлікт було залагоджено¹³. Остаточне його розв'язання було зафіксоване в грудні 1662 р., коли було укладено відповідну угоду між військом та урядом¹⁴.

У цей час король перебував у Львові, куди прибув 28 серпня (7 вересня) 1662 р.¹⁵. Напередодні надійшла інформація, що цар наказав вислати на переговори з поляками А.Ордин-Нащокіна. Відтак, саме у Львові було заплановано провести переговори з великими й повноважними послами московського царя. Офіційне підтвердження про майбутнє царське посольство король отримав ще 6 (16) серпня 1662 р. У грамоті, яка була привезена спеціальним гінцем Іваном Мікуліним, цар повідомляв, що вислав до Польщі своїх повноважних послів Афанасія Ордин-Нащокіна та Грігорія Богданова. 19 (29) вересня 1662 р., ще одне повідомлення про відправку повноважних послів повіз до Варшави царський гонець піддячий Брянцев¹⁶.

У жовтні 1662 р. в Москві було скликано засідання Боярської Думи¹⁷, на якому були присутні бояри: Я.Черкаський, І.Милославський, П.Салтиков, Л.Стрешньов, Ю.Долгорукий, окольничі Б.Хітрово, Ф.Ртіщев, думний дворянин Нащокін та думний дяк Л.Лопухін. Головним питанням наради було формування інструкції послам на переговори з поляками¹⁸. Гадаємо, варто акцентувати увагу на тому, що очільником посольства, а відтак і людиною, від позиції якої мав залежати весь хід переговорів і їх результат, було призначено саме Афанасія Ордин-Нащокіна. Ми вже відзначали його позицію стосовно питання про пріоритети тогочасної зовнішньої політики Росії й те, що він відстоював саме балтійський її вектор (за рахунок досягнення згоди з Польщею здійснювати активний наступ в районі Балтики). Заради утвердження на Балтиці Росія, на його думку, повинна йти на поступки Польщі в “українському питанні”. Як стверджує З.Вуйцік, саме вже призначення Нащокіна було символом готовності царя до певних компромісів¹⁹. Звичайно, московське керівництво не хотіло йти на якісь значні поступки Польщі. Не передбачав це у своїх концептах і Нащокін, який, з одного боку, заради Балтики пропонував поступитися Україною та Києвом, проте з другого – сподівався, що важка ситуація через загрозу з боку Туреччини і Криму спонукає Польщу на поступки заради союзу з Москвою або її нейтралітету.

У посольській інструкції, даній Нащокіну, значилося добиватися укладення миру з Річчю Посполитою, а також утворення союзу проти спільних ворогів. Умовою такого союзу визначалася відмова польського короля від Смоленська та сіверських міст. Нащокін також мав запропонувати керівництву Речі Посполитої віддати Росії Південну Лівонію (Інфлянти), взамін чого цар пропонував виплатити збунтованому польському війську заборгований жолд²⁰. Щодо “українського питання”, то в інструкції зазначалося, що в разі виникнення труднощів у його вирішенні “...черкас би поділити для заспокоєння” і щоб вони “...поділені були по Дніпру і володіли ними Царська величність по цій стороні, а Королівська величність по тій стороні Дніпра і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися”²¹.

Фактично, передбачалося встановити кордони між Московською державою та Річчю Посполитою по Дніпру й Двіні. При цьому під владою царя мали залишатися Вітебськ, Полоцьк, Бихов, Київ та Запоріжжя.

А 19 (29) жовтня (у день відправки посольства²²) Нащокін отримав особливу інструкцію, яка надавала йому право, у випадку відмови польських комісарів ділити Україну й погроз об’єднатися з татарами, “...їм полякам й інша сторона (Лівобережжя – В.Г.) буде віддана, як буде з’їзд у государевих великих послів с королівськими комісарами”. Нащокін також мав прикласти зусилля, щоб добитися розриву між Польщею та Кримом, переконавши поляків у ворожих намірах Бахчисараю, який таємно від поляків намагається укласти угоду з Військом Запорозьким, й довести, “...що від цього злого союзу і Росії й Польщі проблеми”²³.

Відзначимо, що пропозиції щодо оплати боргу уряду Речі Посполитої перед військами говорили про добру обізнаність московського керівництва стосовно тих проблем, які існували в Польщі. Москва, без сумніву, прагнула скористатися з них для досягнення своїх цілей.

Дійсно, у внутрішньому житті Польщі продовжували залишатися доволі гострі проблеми. Так, напередодні переговорів Нащокіна у Львові вкотре проявилися протиріччя між королівським двором та коронною елітою, з одного боку, та литовською шляхтою та магнатерією, з другого. Свідченням цього стала своєрідна маніфестація литовських комісарів, коли ті відмовилися виконати розпорядження короля прибути до Львова, щоб взяти участь у переговорах. Від їхнього імені виступив жмудський староста Глебовіч, який мотивував їх саботаж браком фінансових ресурсів.

Король і сенатори, що знаходилися при його боці, гостро зреагували на таку маніфестацію. На засіданні сенаторів у Львові 1 (11) лютого 1663 р. було засуджено позицію Глебовіча та його товаришів. Водночас було уповноважено Яна Казимира доручити ведення переговорів з Нащокіним і Богдановим тим комісарам, які будуть знаходитися у Львові, коли прибудуть

російські послы. Відтак, король визначив склад комісії на переговори. Її мали очолити канцлер великий литовський К.Пац, гетьман великий коронний С.Потоцький, а також віленський каштелян М.Радзивілл²⁴.

Московські послы прибули до Львова наприкінці лютого 1663 р. Сама московська делегація була дуже багато обставлена. В.Коховський, розповідаючи про прибуття А.Ордин-Нащокіна з товаришами до Львова, зазначає, що московські послы були розкішно одягнуті та вражали численними й дорогими прикрасами (каменями та перлами). “Також коні були багато вбрані, хоча й худі й виснажені, дорожчу збрую на собі мали, ніж самі коштували”. Сам Нащокін прибув у кареті, за якою слідував численний караван з купецьких возів “для поваги посольської”²⁵. Складається враження, що московська сторона спеціально намагалася справити враження на поляків й підкреслити всім блиском посольства могутність та велич московського царя.

9 (19) березня 1663 р. розпочалися переговори. У першому засіданні з польського боку, окрім уже названих керівників комісії, призначених королем, взяли участь також канцлер коронний М.Пражмовський, воєвода руський С.Чарнецький, референтар коронний Морстін та підкоморій кременецький Ледоховський²⁶.

Під час першої ж зустрічі Нащокін та Богданов передали полякам письмову декларацію, в якій містилася пропозиція від імені царя забути давні суперечки й укласти перемир'я, за час якого мали подумати, як його перевести у вічний мир²⁷. У декларації анонсувалося бажання царя укласти міцний та вічний мир з Польщею проти спільних ворогів. Без будь-яких зволікань росіяни пропонували поповнити королівський скарб для урегулювання відносин з бунтівними військами. Дана пропозиція передбачалася як звичайна платня за поступливість поляків. Проте, останні поставилися до пропозицій росіян різко негативно. У відповідь вони зазначили, що вина за війну та невдачу усіх попередніх переговорів лежить виключно на Росії. Окрім того, король і Річ Посполита бажають миру, але такого, “...який би був міцний, без кривди і шкоди державам”²⁸.

Учинивши виразне застереження щодо можливих територіальних вимог Росії, польські комісари наполягли, що на початку переговорів сторони мають обоюдно представити свої повноваження. При цьому наголошувалося, що ті вимоги, які представлені в царській грамоті, в жодному разі не можуть бути прийняті польською стороною як такі, що принижують гідність короля та Речі Посполитої, забираючи те, що належить королівському титулові. У відповідь росіяни відзначили, що, попри письмову інструкцію, вони отримали від царя й усні настанови, які дають можливість для досягнення порозуміння (!!!)²⁹.

11 (21) березня відбулося друге засідання польсько-російської комісії. На ньому польська сторона дала відповідь, що, попри поважні формальні помилки в царській грамоті, комісари, прагнучи миру, готові продовжити переговори за умови, що титули, які цар собі узурпує в грамотах, не мають в жодній мірі обмежувати прав короля і Речі Посполитої на землі, яких вони стосуються. Окрім цього, поляки зажадали, щоб російські послы, які не мають чітко визначених письмових повноважень від царя, документально підтвердили, що все, що буде прийнято на львівській конференції, пізніше не буде скасовано російською стороною³⁰. У відповідь Нашокін та Богданов склали відповідну декларацію, в якій засвідчили, що по щасливому завершенню переговорів обидві сторони обмінюються повноважними грамотами. Якщо ж якісь питання будуть неузгоджені, король вишле до царя своїх повноважних послів, щоб продовжити переговори³¹.

25 березня (4 квітня) відбулося третє засідання комісії. Московські послы наполягали, що умовою остаточного замирення може бути лише відмова поляків на користь Росії від Смоленщини і Сіверщини зі всіма містами та повітами. Проте, коли поляки зажадали підтвердження даної вимоги письмово, Богданов і Нашокін, вдаючись до різних аргументів, всіляко відмовлялися надати таке³². На думку З.Вуйціка, росіяни не бажали письмової фіксації своїх територіальних претензій, остерігаючись, що це може послужити зриву переговорів³³. У той же час, відсутність чітких письмових вимог давала можливість, у разі необхідності, до маневру та досягнення компромісу.

Така позиція росіян змусила польську сторону до вироблення відповідної стратегії на переговорах. Задля цього 26 березня (5 квітня) було зібрано нараду senatorів, на якій було затверджено реляцію, яку підготував К.Пац. Позиція senatorів зводилася до того, що розмови про укладення миру можливі лише за умови повернення всіх провінцій, які були відібрані росіянами у Королівства Польського та ВКЛ. Водночас, було вирішено поки що не зривати переговорів. Нашокіна і Богданова слід було затримати ще на 2-3 тижні. За той час, на думку польського керівництва, буде остаточно залагоджено конфлікт з військами, що суттєво вплине на хід переговорів – посилить позиції Варшави і, водночас, виб'є козири з рук росіян, які повсякчас акцентували увагу на внутрішніх труднощах Речі Посполитої. Тим часом комісари мали зволікати з остаточною відповіддю, аргументуючи це тим, що московська пропозиція для них несподівана і слід дізнатися думки всіх депутатів, призначених сеймом на переговори. Водночас було прийняте рішення затримати нового царського гінця, який міг би доставити в Москву інформацію про внутрішні проблеми Речі Посполитої і тим послабити позиції Варшави у переговорному процесі³⁴.

Відтак, було прийнято рішення не приймати московської пропозиції стосовно перемир'я на час переговорів. Натомість надіслали повідомлення кримському ханові про хід переговорів та запевнили в тому, що Польща не піде на прийняття російських пропозицій і вирішили закликати хана розпочати підготовку до походу проти Москви, щоб "...татари до війни проти них (Московської держави – В.Г.) приготувалися і ми швидко, заспокоївши війська у похід проти них пішли"³⁵.

30 березня (9 квітня) – четверта конференція. Польські комісари вручили письмову відповідь на російські пропозиції. У ній доводилися права польського короля на Смоленськ і Сіверщину. А претензії на них московського царя визнавалися безпідставними. Натомість, виходячи з того, що вся вина за війну лежить на Росії, остання має віддати Польщі окремі території, що належать їй. Однак, можливе й відшкодування за них в сумі 10-12 млн. злотих. При цьому поляки звертали увагу росіян на те, що в свій час цар повідомив ханові про готовність віддати Польщі всі забрані землі взамін миру³⁶. Стосовно останнього польська сторона наводила докази (царські листи до хана та візира). Крім цього, польські комісари вважали, що до польсько-російських переговорів мають долучитися й татари як союзники Польщі.

Нащокін заради порятунку переговорного процесу намагався задіяти увесь свій дипломатичний талант. Будучи обізнаним стосовно того, що більш прихильною до ідеї миру з Москвою є саме литовська верхівка, він намагався апелювати окремо до представників Литви. 10 (20) квітня він передає литовському канцлеру К.Пацу список статей, де обґрунтовувалася позиція Москви та містилися пропозиції щодо умов укладення миру³⁷.

Ставлячи за мету переконати своїх опонентів, що єдиним надійним союзником Речі Посполитої є саме Московська держава, даний документ починався з наведення прикладів підступності шведів (росіян вкрай хвилювала можливість укладення польсько-шведського антимосковського договору). Зокрема, мова йшла про те, що в "...167-му році (1658 р. – В.Г.) в запису про перемир'я Валісарського договору в четвертій та в двадцять третій статтях швейцарського миру з Великою Росією Південні Ліфлянти, Динабург з містами віддавалися Великій Росії...". Проте, вже через деякий час "...в 168-му році (1660 – В.Г.) в мирному записі Олівського договору в п'ятій статті ті ж Південні Ліфлянти, Динабург з містами віддавалися навіки від швейцарського королівства до Корони Польської. ...а після того в 169-му році (1661 – В.Г.) в мировій Кардісського договору написано: ті ж Південні Ліфлянти, Динабург з містами, як і за Валісарським договором, навіки приналежні Великій Росії". Нащокін пропонував, щоб поляки відмовилися від цих земель на користь Росії, за що отримали б грошову компенсацію в кілька млн. злотих³⁸.

Стосовно можливого польсько-російського союзу Нащокін яскраво змальовував усі його перспективи. Даний альянс, на думку московського дипломата (дана теза містилася в 2 статті декларації), дасть змогу покарати шведів за такі хитрощі й підступність. Відтак, кожна зі сторін – і Польща, і Росія – зможуть отримати бажані для них шведські землі: “А тих двох держав [союз] буде страшний і швидко вчинить розплату”. При цьому союзникам не слід остерігатися негативної реакції з боку цесаря, Данії, Англії чи Бранденбургу, які “...завжди над шведами помсту раді бачити”³⁹.

Нащокін закликав своїх опонентів до здорового глузду, наголошував, що в Польщі і Росії одні вороги – Туреччина і Крим. Звертав увагу опонентів на ті переваги, які обіцяє польсько-російський союз у цьому сенсі. Зокрема, переконував що союз Росії й Польщі підірве могутність Туреччини на Балканах, а також позбавить Польщу будь-яких ворожих дій з боку “мунтян, волохів та Семигородської землі”, які, навпаки, будуть дивитися на Росію та Польщу як на своїх захисників. Об’єднані польсько-російські сили змогли б надати велику допомогу в боротьбі австрійського імператора проти Туреччини та протистояли б негативному впливові Криму (наголошував, що союзні Польщі татари грабують Україну, чим сприяють поширенню там антипольських настроїв): “...почує хан про союз між тими обома державами (Польщею та Росією – В.Г.), відкладе свої великі запити, а радий буде без шкоди дружбу тримати”.

Також, згідно аргументів Нащокіна, польсько-російське порозуміння буде мати істотний вплив на внутрішньополітичну ситуацію в Польщі. Воно приведе до заспокоєння шляхти, на що цар московський не пожаліє грошей. При цьому наголошувалося, що на землях, які Польща віддасть Росії, польська шляхта у повному обсязі збереже свої маєтності та давні права та привілеї. Без сумніву, дані слова адресувалися саме литовцям, для яких ці питання були особливо актуальними. Також, будучи добре обізнаним з фінансовими труднощами польського уряду, знаючи про його неспроможність оплатити послуги військ, Нащокін тут же висловлював пропозицію, що російський уряд може допомогти вирішити цю проблему: “як належить на жалювання ратних людей казною ссудить та допоможе...”. Як можливий з варіантів пропонувалося також, що Москва заплатить полякам за ті польські провінції, які у свій час були зайняті російськими військами⁴⁰.

У декларації Нащокіна містилися чіткі вимоги територіального плану. Після аргументації всіх переваг польсько-російського союзу наголошувалося, що для його досягнення Корона Польська має все ж піти назустріч російським вимогам і передати царю Сіверські міста та Смоленськ, а також погодитися з приналежністю Південної Лівонії та Динабургу Московській державі⁴¹. Насамкінець, на переконання Нащокіна, саме польсько-москов-

ське порозуміння є найкращим засобом вирішення “українського питання”: “...козаки у великому послушанстві будуть”. У разі відмови поляків російські послы зазначали, що Москва змушена буде шукати порозуміння з Кримом, яке жодною мірою не буде відповідати інтересам Варшави. Проте навіть такі заяви московських послів не вплинули на позицію поляків⁴².

Поляків не вдалося налякати небезпеками, що їх змалював Нащокін. У відповідь комісари зазначили, що якщо росіяни прагнуть зірвати полянівські пакти, то польська сторона також може їх не дотримуватися, а пригадати про право короля на корону московську. Це може стати початком нових довготривалих воєн між двома країнами. Вони вкотре наполягали, що мир можливий лише за умови повернення Польщі всіх забраних у неї земель і виплати грошового відшкодування.

Офіційна позиція польської влади залишалася непоступливою. Причиною цього було те, що уряд Речі Посполитої сприймав самі переговори лише як засіб для того, щоб виграти час. Уже 17 (27) квітня канцлер коронний Миколай Пражмовський у листі до Богуслава Радзивілла відзначав, що переговори з росіянами доходять свого кінця.

А 24 квітня (4 травня) канцлер литовський Пац підготував відповідь на розлогий меморіал Нащокіна. Виказавши розчарування поляків позицією московської сторони, він зазначав, що Москва не лише не погодилася повернути Польщі землі, що їй належать, але й вимагає ще віддати їй Південну Лівонію. Як єдину умову миру Пац назвав визнання умов Полянівського договору 1634 р. і грошове відшкодування. Пац вказував, що росіяни бажають зіштовхнути Польщу з Швецією. Поляки добре живуть зі своїми сусідами. А щодо турецько-татарської загрози, якою росіяни лякають, то вона є безпідставна. Польща має з тими країнами угоди, яких дотримується і буде дотримуватися. А росіяни нехай не стараються прихилити до себе татар, так як вони давні вороги вашої держави, “бо частину земель їх тримає”. Відтак, 6 (16) травня відбулася остання офіційна розмова російських і польських дипломатів⁴³.

Нащокін направив полякам ще одного листа, в якому звернув увагу на їх небажання укласти мир. Це, на його думку, проявилось в небажанні взяти за посередника когось із панів християнських, водночас прагнення залучити до переговорів татар, сподіваючись за їх допомогою нав’язати свої умови Росії. Незважаючи на це, Нащокін ще раз виразив прагнення російської сторони до миру.

На останній конференції поляки запевнили російських послів, що король і Річ Посполита щиро бажають миру і охоче вишлють своїх послів на нові переговори з росіянами. Якщо угода буде здійснена без шкоди для Речі Посполитої, то поляки готові учинити це задарма, тобто без вимоги від-

шкодувань. Як вираз своєї зичливості, король визнав в офіційному листі наявні титули московського царя і готовий їх вживати аж до часу, поки всі ці питання не будуть врегульовані у польсько-російських відносинах.

2 (12) травня Нащокін та Богданов отримали відправу посольську. У листі до царя Ян Казимир пояснив причини безрезультатності переговорів у Львові. Головна з них – невирішеність питання про повернення Польщі її земель. Проте ще 4 (14) травня на квартиру московських послів прибув референтар Кіпріан Павел Бростовський і мав з ними ще одну зустріч. Нащокін ще раз висловився, що Смоленськ та Сіверщина завжди були причиною воєн між Росією та Польщею і запропонував, щоб Польща повернула Росії ці землі умовно. Про які умови йшла мова? Між Росією та Річчю Посполитою мало бути укладене перемир'я на 6-7 років, під час якого держави мали б боротися проти спільних ворогів. При цьому всі землі, здобуті російськими військами, будуть передані Польщі у вигляді компенсації за Смоленщину та Сіверщину. Польська шляхта могла б відразу повернутися до своїх маєтків у тих краях⁴⁴. Якщо б не вдалося здобути у супротивника території, Росія не ухиляється від подальших переговорів. Нащокін, водночас, попереджав, що непоступливість поляків змусить Москву шукати порозуміння з татарами і турками. Бростовський поставився до останніх пропозицій Нащокіна негативно. Надія поляків, що російські послы перед загрозою зриву переговорів підуть на поступки, не виправдалася. Відтак, найбільша після 1656 р. спроба польсько-російських переговорів провалилася.

Однак, посольство А.Ордин-Нащокіна стало важливим етапом в процесі формування основ польсько-російського порозуміння, яке остаточно оформилося вже в 1667 р. Зокрема, саме в цей час відбувається утвердження в політиці офіційної Москви ідей, продукованих Нащокіним, які проголошували своєю основною метою укладення, навіть ціною значних поступок, союзу з Річчю Посполитою. Також подальшого розвитку отримало обговорення між сторонами “українського питання”. Поступово намітилася тенденція до змови між Москвою і Варшавою в сенсі поділу українських земель, що, врешті, й зафіксував Андрусівський договір 1667 р.

Примітки:

1. Соловьев, С. М. Сочинения. В 18 кн. / С. М. Соловьев. – М. : Мысль, 1990. – Кн. VI. – Т. 11-12. История России с древнейших времен / Отв. ред. : О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – 671 с.; Галактионов, И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года) / И. В. Галактионов. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1960. – 106 с.; Яковлева, Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева. – К. : Основи, 2003. – 644 с.; Яковлева, Т. Украинский

вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. / Т. Яковлева // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 179-192.

2. Wojcik, Z. Traktat andruszowski i jego geneza / Z. Wojcik. – Warszawa : PWN, 1959. – 281 s.

3. Ibid. – S. 44.

4. Соловьев, С. М. Зазначена праця. – С. 97.

5. Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук. – Т. III. Разрядный приказ. Московский стол 1660–1664. – СПб. : Тип. Императорской академии наук, 1901. – С. 247, 272, 310, 319.

6. Wojcik Z. Traktat andruszowski... – S. 95-96.

7. Бантыш-Каменский, Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.) / Н. Н. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Э.Лиснера и Ю.Романа, 1897. – Ч. 3. – С. 135; Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 84.

8. Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 112.

9. Ibid. – S. 87.

10. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. – М. : Международные отношения, 1995 ([Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kirjazh.spb.ru/biblio/pohleb/pohleb5.htm>).

11. Бантыш-Каменский, Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.) / Н. Н. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Э.Лиснера и А.Гешеля, 1902. – Ч. 4. – С. 180-181.

12. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterow Wespazyana Kochowskiego przez wspolczesnego tlomacza w skrocie na polski jezyk przelozona wydana z rekopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczynskiego. – Poznan : Naklad i czcionkami N.Kaminskiego i spolki, 1859. – Т. 2. – S. 146.

13. Ibid. – S. 160.

14. Ibid. – S. 186-188.

15. Ibid. – S. 174.

16. Бантыш-Каменский, Н. Н. Обзор внешних сношений России... – Ч. 3. – С. 136.

17. Яковлева, Т. Украинский вопрос... – С. 184.

18. Галактионов, И. В. Из истории русско-польского сближения... – С. 58.

19. Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 119.

20. Соловьев, С. М. Сочинения... – С. 121.

21. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 79. Отношения России с Польшей 1662 г. – Оп. 1. – Д. 24. – Л. 24-25.

22. Бантыш-Каменский, Н. Н. Обзор внешних сношений России... – Ч. 3. – С. 137.

23. Галактионов, И. В. Из истории русско-польского сближения... – С. 59-60.

24. Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 122.

25. Historia panowania Jana Kazimierza... – T. 2. – S. 196.
26. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – В. М. Czart). – 2106. – S. 285-288.
27. Historia panowania Jana Kazimierza... – S. 196.
28. В. М. Czart. – 2106. – S. 285-288.
29. Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 123.
30. В. М. Czart. – 2106. – S. 294-295.
31. Ibid. – S. 296-299.
32. Ibid. – S. 299.
33. Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 124.
34. В. М. Czart. – 401. – S. 38-39; Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 125; Historia panowania Jana Kazimierza... – T. 2. – S. 197.
35. В. М. Czart. – 401. – S. 40-41; Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 125.
36. В. М. Czart. – 2106. – S. 302-305; Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 125.
37. РГАДА. – Ф. 79. – Д. 8. – Л. 1-7; Галактионов, И. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. / И. В. Галактионов // Исторический архив. – 1959. – № 6. – С. 83-85.
38. РГАДА. – Ф. 79. – Д. 8. – Л. 1; Галактионов, И. В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. – С. 83.
- 39 РГАДА. – Ф. 79. – Д. 8. – Л. 2-3; Галактионов, И. В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. – С. 84; Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 127; Яковлева, Т. Украинский вопрос... – С. 185.
40. РГАДА. – Ф. 79. – Д. 8. – Л. 3-5; Галактионов, И. В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. – С. 84.
41. РГАДА. – Ф. 79. – Д. 8. – Л. 6-7; Галактионов, И. В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. – С. 85.
42. Historia panowania Jana Kazimierza. – T. 2. – S. 197; Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 126; Галактионов, И. В. Из истории русско-польского сближения... – С. 58.
43. Wojcik, Z. Traktat andruszowski... – S. 128.
44. Ibid. – S. 129.

Summary

The article deals with the analysis of pre-conditions, process and the results of Russian-Polish negotiations in Lviv in March-April, 1663. Particularly attention is focused on solving the Ukrainian land's future by the sides.

Key words: Moscow, Warsaw, Russian-Polish negotiations, A.Ordyn-Nashchokin, Cossack's Ukraine.

Одержано 5 жовтня 2010 р.

ВИНИКНЕННЯ СУДЕТСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ПИТАННЯ (1918–1920 рр.)

У статті розглядаються основні аспекти виникнення судетсько-німецького питання. Розкрито політику ЧСР щодо судетських німців у 1918–1920 рр., її головні напрямки і результати.

Ключові слова: ЧСР, національна політика, судетські німці, національна меншина, національне самовизначення.

Відносини владних установ Чехословацької республіки з найбільш чисельною національною меншиною – німецькою (3123568 осіб або 23,36% населення) були складними, зумовили появу німецького питання, сутність якого полягала в незгоді німецькомовного населення зі своїм політичним статусом у складі держави чехів і словаків. Його вирішення було одним з головних завдань національної політики ЧСР, від чого залежала політична стабільність і територіальна цілісність держави. Зазначена проблема була предметом уваги чеських і словацьких істориків (В.Ванечек, К.Гаян, А.Добри, Й.Клімко, К.Лацо, В.Олівова, М.Стрхан, М.Сладек, Я.Кучера, В.Лацина, М.Йогн, К.Гаян, Я.Опат), радянських (Б.Александров, І.Левін, Г.Піддубний, О.Клеванський і Є.Фірсов, Г.Сухомлінова), німецьких (Ф.Прінц, Ф.Сеїбт, І.Гейс, С.Боер, П.Буріан та К.Н'юман), австрійських (А.Пейрлейтнер, Е.Цольнер), українських (Ю.Бисага, С.Віднянський, В.Газін, І.Гранчак, М.Кірсенко), російських (О.Серапіонова і С.Кретінін) істориків.

Однак, неоднозначність висвітлення суусудетсько-німецького питання в літературі обумовлює потребу його дослідження. Мета даної статті – комплексно розглянути процес виникнення судетсько-німецького питання у 1918–1920 роках і політику ЧСР щодо його вирішення.

Конфлікт у відносинах чеських і німецьких політиків Богемії першої половини ХХ ст. сягає періоду “весни народів” 1848 року та доби Австро-Угорщини. Спочатку це була боротьба молоді чеської промисловості за політичний вплив, а в завершальний період Першої світової війни – боротьба за утворення чеської держави, що актуалізувало питання кордонів. Виходячи з економічних, військово-стратегічних мотивів чеські політики планували включення німецькомовних територій Богемії, Моравії і Сілезії до складу своєї держави. Натомість німецькі політики Чехії виступали за їх розподіл за національною ознакою й вимагали утворення провінції Дейчбемен (Німецької Чехії) як складової частини Німецької Австрії. З проголошенням Чехословацької держави судетська проблема набула полі-

тичного характеру. Вважаючи, що ЧСР може бути легітимною тільки для земель, населених чехами і словаками, представники судетсько-німецьких партій виступали за самовизначення німецькомовних областей. 29 жовтня 1918 р. було проголошено провінцію Дейчбемен¹. У Ліберці головою уряду провінції з титулом земського гетьмана став Р.Пахер. 6 листопада 1918 р. його замінив Р.Лодгман фон Ауен². Заступником голови Дейчбемен були аграрій Х.Майкснер і лідер німецьких соціал-демократів у чеських землях Й.Зелігер³. Депутати від Північної Моравії й Сілезії 30 жовтня 1918 року проголосили провінцію Судетенланд (Судетська область) з центром в Опаві. Судетенланд очолив Р.Фрайслер. 3 листопада 1918 р. була проголошена Дейчзюдмерен (Південна Моравія) з центром в Зноймо⁴. Німецькомовні області, які межували з Верхньою Австрією, стали відомими під назвою Бемервальдгау (область Чеського Лісу – південно-західні землі Чехії), а їх лідери в Крумлові мали надію, що їх область адміністративно об'єднається з Лінцем. Усі провінції проголосили себе частинами Німецької Австрії⁵.

Принцип недоторканості історичних богемсько-моравських кордонів чехи не вважали предметом обговорення. Чеське право самовизначення було важко здійснити без Судет з огляду на змішане розселення етнічних спільнот у землях “Корони Св. Вацлава”, стратегічні й економічні фактори. Відділення від Богемії, Моравії і Сілезії (78870 км²) промислово розвинених та багатих на корисні копалини судетсько-німецьких територій (26537 км²) ставило під сумнів життєздатність держави чехів і словаків. Оскільки в Судетах жило 100 тисяч чехів, “гасло самовизначення одних так було поставлено проти самовизначення інших”, чим де-факто судетські німці заперечували можливість створення життєздатної держави 10 млн. чехів і словаків⁶. З огляду на це, чеська сторона розуміла створення німецьких провінцій як засіб знищення своєї державної незалежності, однак спробувала провести переговори з німецькими політиками Богемії⁷. З ініціативи чеського соціал-демократа Р.Бехіне 30 жовтня 1918 р. Лодгман фон Ауен відвідав Національний комітет у Празі. А.Рашин, І.Стришибрний і Ф.Соукуп в розмові з ними погодилися, що за будь-яких обставин потрібен “взаємний захист майна і особи, аби запобігти будь-якому хаосу й неспокою”. Лідер аграріїв А.Швегла навіть запропонував німцям представництво в Національному комітеті. Але Лодгман категорично вимагав визнати самостійність Дейчбемен, відтак не був схильним домовлятися з чеськими лідерами на їхніх умовах. Він мав намір апелювати до мирної конференції з вимогою визнання права всіх населених німцями територій на національне самовизначення⁸. 2 листопада 1918 р. Лодгман і Зелігер в Дрездені здійснили невдалу спробу отримати від уряду Саксонії допомогу в забезпеченні населення продуктами і зброєю. 4 листопада 1918 р. в Прагу

на переговори з Національним комітетом приїхав соціал-демократ Й. Зелігер. Чеські політики гарантували забезпечення політичних і національно-культурних прав німців, але категорично відкинули проект поділу населення на німецьку і чеську секції з різним підпорядкуванням⁹. А. Рашин навіть зазначив Й. Зелігеру: “Якщо німці наполягатимуть на своєму самостійному уряді, то чехи керуватимуться старою засадою: з заколотниками переговорів не ведуть”¹⁰.

У перебігу розбудови національної державності чеські урядовці в контексті політики створення самостійної національної економіки, яка повинна була підтримати політичну незалежність, розпочали підтримку вітчизняного капіталу з метою обмеження позицій німецьких і угорських підприємців в економіці ЧСР. “Чехізація”, на їх думку, була деяким виправленням наслідків “германізації” габсбурзького часу¹¹. 2 листопада 1918 р. Національний комітет відмінив сплату прибутків з боргових зобов’язань Австро-Угорської монархії. Закон від 9 листопада 1918 р. забороняв продаж й заставу великих маєтків у банках¹².

Процес розбудови ЧСР був приреченим стати справою тільки чехів і словаків. Прийняття 13 листопада 1918 р. тимчасової конституції відбулось без представників німецької меншини. Сама конституція не передбачала федералізації країни. В умовах іредентизму судетсько-німецьких політиків, складнощів у справі приєднання Словаччини, необхідно було створити сильну владну вертикаль. Саме тому діяльність земських сеймів Богемії, Моравії і Сілезії не відновлювалася, а управління цими регіонами передавалося відповідним земським адміністративним комітетам. Одночасно, при відкритті Національних зборів (14 листопада 1918 р.) прем’єр К. Крамарж і голова парламенту Ф. Томашек обіцяли німецьким співгромадянам права вільного культурного і національного розвитку¹³.

Політики ЧСР, як і німецькі лідери, неодноразово підкреслювали своє сподівання на майбутню мирну конференцію. Але вони розуміли, що її рішення буде залежати і від того, хто буде дійсним господарем чеського прикордоння¹⁴. Саме тому відбувалося поступове встановлення контролю Праги над німецькомовними територіями. Військове втручання мало припинити діяльність органів місцевого австрійського державного управління в межах історичних чеських земель, унеможливити участь населення сепаратистськи налаштованих провінцій у виборах до австрійських Національних зборів¹⁵. Для Чехословаччини це було реальною загрозою, адже 22 листопада 1918 р. австрійськими Національними зборами був прийнятий закон про державу, згідно якого її частиною ставали не тільки самопроголошені провінції, але й німецькі мовні острови з центрами в Іглаві, Брно, Оломоуці. Остравський кам’яновугільний і металургійний басейн мав бути

інтернаціоналізований. Зрозуміло, що територіально обмежена Чехословацька держава не була б життєздатною¹⁶.

Встановлення контролю уряду ЧСР над судетсько-німецькими територіями розпочалося 27-29 листопада 1918 р. Після перестрілки з загонами місцевого фольксвера підрозділи ЧСР зайняли центр північно-чеського вугільного басейну – місто Мост. Це було перше і, по суті, останнє серйозне зіткнення. Подальше просування чехословацьких частин проходило без перешкод¹⁷. Австрія не надала судетсько-німецьким політикам збройної підтримки. Пояснюючи причини цього, О.Бауер відзначав, що чехи діяли від імені Антанти, а “господарська залежність від підвозу чеського вугілля зробила” спротив “просто неможливим”. Проте, О.Бауер розгорнув активну дипломатичну діяльність¹⁸, 25 і 28 листопада 1918 р. запропонував довірити прикордонне розмежування мирній конференції або винести це питання на плебісцит. 3 грудня 1918 р. відбувся розгляд суперечки в міжнародному суді¹⁹. Австрійські пропозиції не були прийняті. Процес силової інтеграції судетських районів до складу ЧСР тривав й надалі. Судетсько-німецькі міські самоуправління одне за одним укладали угоди з командуванням чехословацьких військ, супроводжуючи їх закликами до населення зберігати спокій і порядок. У реорганізованих органах самоуправління більшість, як правило, залишалася в руках представників німецьких партій. Німецькі національні ради й інші установи, створені урядами провінцій, а також фольксвер, були розформовані²⁰. Однак, не дивлячись на деякі обмеження, судетсько-німецька преса достатньо вільно вела пропаганду самовизначення судетських німців і за необхідність аншлюсу з Австрією²¹. Саме населення до зміни влади ставилось доволі байдуже²².

До 18 грудня 1918 р. уряд ЧСР завершив процес встановлення контролю над теренами чотирьох провінцій. 19 грудня 1918 р. міністр іноземних справ Франції С.Пішон від імені союзників офіційно проголосив, що всі землі, населені німцями, до рішення мирної конференції належать Чехословаччині²³.

В офіційних виступах вище керівництво ЧСР декларувало намір демократичного вирішення німецького питання, але не на основі самовизначення судетських німців, а на принципах рівноправності, гарантії захисту їх національних прав в кордонах держави чехів і словаків. Зокрема, президент ЧСР Т.Масарик в своєму першому зверненні до Національних зборів 22 грудня 1918 р. відзначив: “Поки маю на увазі німців, які мешкають на наших землях, наша програма відома здавна. Земля, на якій мешкають німці, є наша і лишиться нашою. Ми збудували свою державу, ми втримали її, ми заново відбудуєм її. Моє бажання, щоб наші німці у цьому теж співпрацювали з нами. Це була б краща політика, ніж їх теперішні сумнівні

змагання... Ми переконані..., що господарські вигоди й користі велять нашим німецьким співгромадянам шукати шляху до нас. Від них залежить поставитися до нас правдиво... Щиро бажаю якнайскоріше прийти до згоди...", "запевняю, що меншини в нашій державі будуть користуватися повними національними правами та громадянською рівноправністю... У збудуванні дійсно демократичної автономії маємо добрий засіб для розв'язання національного питання...". Насамкінець, Масарик зазначив: "Всі громадяни доброї волі, без різниці партій, релігій і національностей, мають можливість збудувати зразкову демократичну державу, якої завданням буде дбати про інтереси всього вільного самоуправного населення"²⁴.

Значною мірою доля включення німецьких районів до складу ЧСР вирішувалася на Паризькій мирній конференції в контексті процесу встановлення кордонів нових держав. Позицію Чехословаччини представляв Е. Бенеш, який спільно з президентом ЧСР розробив аргументацію щодо включення спірних територій до складу Чехословаччини. У листі від 21 січня 1919 р. президент виклав Е. Бенешу традиційну аргументацію історичного права, яке, на думку Т. Масарика, не суперечить принципу самовизначення народів: в чеському прикордонні населення є національно змішаним і тому необхідно здійснювати не тільки самовизначення німців, але також самовизначення чеських меншин" та всієї нації. Підкреслюючи змішаний характер розселення німців і чехів, президент охарактеризував таку ситуацію як "самовизначення проти самовизначення". Згадавши економічні аргументи і можливе погіршення міжнародної позиції ЧСР, Т. Масарик підсумував: "Невірно думати тільки локально... Визнаємо національний принцип, однак, не є найвищим, також національність керуватися має планом морально-політичним: демократичність всередині і назовні"²⁵. Отже, національний принцип (право судетських німців на відокремлення від ЧСР) був ніби підпорядкований вищому, на думку президента, завданню збудови демократичної чехословацької держави.

У виступі перед Радою десяти 5 лютого 1919 р. Е. Бенеш відкинув претензії німців щодо поділу Богемії на дві частини, на підтвердження чого навів статистичні, географічні і економічні обґрунтування²⁶, відмітив, що чехословацький уряд не має ні найменшого наміру пригнічувати німців Богемії, повністю надасть їм всі права національної меншини і чудово розуміє, що було б політичним безумством чинити інакше²⁷. Одним з аргументів включення змішаних територій до складу ЧСР був захист чеських меншин (159911 особи) в Судетах²⁸.

У 1919 році етнонаціональна ситуація в ЧСР залишалася складною. Однією з причин напруженості у відносинах Праги з судетськими німцями була внутрішня політика ЧСР. Чехословаччина продовжила обмеження еконо-

мічних позицій судетських німців. В умовах, коли місцеві судетські банки тримали більшість своїх активів на депозитах у центральних банках Відня, 25 лютого 1919 року міністр фінансів Рашин заморозив усі фінансові трансакції та відокремив нову чеську валюту від знеціненої, але все ще наявної в обігу грошей колишньої Австро-Угорщини²⁹. Цей захід чехословацького уряду, а також закон про обов'язкову присягу німецьких урядовців (лютий 1919 р.), викликали незадоволення німецького населення. Цим скористались націоналістичні німецькі лідери для того, щоб посилити спротив ЧСР³⁰. Німецькі соціал-демократи вирішили провести демонстрації з програмою: "Самовизначення німецького населення і приєднання німецької частини Чехії і Моравії до Німецької Австрії і до Німеччини"³¹. Під час цих демонстрацій 4 березня 1919 р. в деяких місцях виникли збройні конфлікти, під час яких 54 німців загинуло. Після цих трагічних подій Прага здійснила певні поступки судетським німцям. Так, закон від 13 березня 1919 р. передбачав видання "Збірки законів..." ЧСР і в німецькому перекладі³².

Але причини напруження у відносинах чеських і німецьких політиків зберігалися. З одного боку, в країні продовжували діяти вищі навчальні заклади з німецькою мовою навчання, а з іншого – згідно закону про національну школу від 3 квітня 1919 р. розпочалась ліквідація наслідків національної дискримінації чеських шкіл. Вона проводилась не стільки за рахунок створення нових, скільки шляхом реорганізації тих німецьких шкіл, відвідування яких різко скоротилось. У перші роки існування ЧСР частка середніх німецьких шкіл зменшилась з 43,9% до 37,7%³³.

Обмеження були і в економічній сфері. 16 квітня 1919 р. був прийнятий закон про земельну реформу. Найвищий ліміт володінь встановлювався у 150 гектарів орної землі або 250 змішаної. Земля, яка підлягала оплачуваній конфіскації, належала, в основному, австро-німецьким аристократам.

Тим не менш, політичні представники судетських німців в ЧСР поступово визнавали нові реалії, демонстрували готовність продовжити політичну діяльність у межах республіки. Значну роль у цьому відіграли ініціативи вищого керівництва ЧСР в національному питанні. Так, 7 травня 1919 р. Т.Масарик висловив побажання, щоб чехословацькі гроші містили і німецький текст, було запроваджено новий народний гімн, який би сприймали всі громадяни держави³⁴. 20 травня 1919 р. Бенеш представив у комісію у справах нових держав меморандум, в якому говорилось: "Чехословацький уряд має намір збудувати державну організацію Чехословаччини на основі тих же принципів природного права, які знайшли своє відображення в конституції Швейцарської Республіки; ЧСР буде створена за зразком Швейцарії, при цьому будуть прийняті, звичайно, до уваги особливі умови в Богемії". Зокрема, Бенеш обіцяв пропорційне представництво

національних меншин при загальному виборчому праві, державні школи для всіх національностей, рівний доступ до всіх державних і громадських посад, перетворення німецької мови в другу офіційну мову, яка буде застосовуватись в адміністрації, суді і парламенті нарівні з чеською³⁵.

Серед німецьких політиків поступово відбувався процес пристосування до нових умов. Реальне життя і станові інтереси вимагали розширення контактів з чеськими політиками. Уже наприкінці травня 1919 року на конференції німецького Союзу землевласників в Літомержицях Ф.Кржепек висловився за добрі відносини з чеськими аграріями. Участю у виборах до органів місцевого самоврядування в червні 1919 р., на яких перемогли німецькі соціал-демократи – 618817 голосів (42,1% в областях з німецьким населенням)³⁶, чеські німці фактично визнали чехословацьку державу. Унаслідок виборів вони здобули в населених пунктах з німецькою більшістю фактичний контроль над місцевими справами³⁷.

Паризька мирна конференція затвердила входження судетсько-німецьких регіонів до складу ЧСР. Це вперше було відображено у Версальському мирному договорі 28 червня 1919 р.³⁸.

Чеське керівництво продовжило політику, спрямовану на пом'якшення конфронтації і початок конструктивної співпраці з німцями. 10 липня 1919 р. уряд В.Тусара презентував свою нову програму, одним з положень якої було налагодження відносин з національними меншинами, особливо з німецькою³⁹. Обмірковувалася можливість створення уряду за участю представників німецьких партій. Однак, 14 липня 1919 р. Й.Зелігер в особистому листі В.Тусару відхилив можливість свого входження до складу уряду⁴⁰.

Після Версальського договору пропозиція Австрії від 6 серпня 1919 р., в якій висловлювалася ідея проведення плебісциту в південних частинах Чехії і Моравії, не була взята до уваги⁴¹. Остаточне вирішення судетсько-німецького питання було зафіксоване в Сен-Жерменському договорі від 10 вересня 1919 року⁴². Австрія визнала історичні кордони чеських земель і зобов'язалась, що буде вважати всі питання, які стосуються судетських німців, виключно справами ЧСР⁴³.

Позбавлення судетських німців права на самовизначення відбулося через міркування “політичної доцільності” та інтереси країн Антанти. Його підтримка означала сприяння реалізації великонімецької програми. Це могло перетворити Німеччину, не дивлячись на її воєнну поразку, в європейську наддержаву, територіально і промислово більш потужну, ніж до 1914 р. Водночас, бралось до уваги й те, що з відділенням німецькомовних земель держава чехів і словаків була б нездатною до самостійного життя⁴⁴.

Досягнувши на Парижській мирній конференції успіху в питанні включення до складу ЧСР територій, де компактно проживало німецьке, угор-

ське, польське та українське населення, уряд Чехословаччини взяв на себе певні міжнародно-правові зобов'язання, які стосувались статусу національних меншин. 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермен-ан-Ле Чехословаччина підписала з Британською імперією, Францією, Італією, Японією і США “Договір про національні меншини”. Він визначав основи правового статусу національних меншин у складі ЧСР під протекцією Ліги Націй. Зокрема, Чехословаччина зобов'язувалась “...надати всім своїм громадянам повну і справжню охорону їх життя і їх свобод без огляду на їх національність, державне громадянство, мову, расу або їх вірування”⁴⁵.

Після підписання вказаного договору пришвидшився процес визнання чехословацької держави судетськими політиками. Важливу роль тут відіграли цілі економічного характеру: небажання конкуренції з промисловістю Німеччини без захисту тарифами ЧСР, уникнення Чехословаччиною репараційних зобов'язань, політична і економічна нестабільність у Відні, Мюнхені, Берліні влітку-восени 1919 року⁴⁶.

Після поразки німецького сепаратизму, від обох сторін, чеської і німецької залежало, чи вдасться їм покінчити з конфронтацією і розпочати конструктивну співпрацю. Головна роль у цьому процесі належала президенту Т.Масарику. Він більше, ніж хто-небудь з чеських політиків, усвідомлював значення німецького етносу для успішного розвитку чехословацької держави, відзначав, що німців проти їх волі в її складі втримати неможливо і тому необхідно ставитися до них цілком справедливо і лояльно. Німцям має бути надано все, що їм по праву належить, щоб вони стали справжніми громадянами і могли свої сили “приділити творчій праці при розбудові спільної держави”. Унаслідок амністії, оголошеної президентом Масариком, всі німецькі діячі на чолі з головою уряду Дейчбемен Р.Лодгманом фон Ауеном змогли безперешкодно повернутися до ЧСР⁴⁷. Деякі військові німецької національності були прийняті на службу до армії Чехословаччини (до листопада 1919 року – 300 офіцерів).

Наприкінці 1919 – в 1920 роках відбувався процес формального створення німецьких політичних партій. Були утворені Німецька націонал-соціалістична робітничка партія, Німецька соціал-демократична робітничка партія в ЧСР, Німецька християнсько-соціальна народна партія, Союз землевласників, Німецька національна партія, Німецька ремісничка партія, Німецька демократична партія свободи⁴⁸. Деякі з них розробили конституційні проекти ЧСР на принципах конфедерації, вимагали надання колективних прав всім представникам національних меншин, гарантування права вето регіонам при прийнятті загальнодержавних справ (створення Національних рад як найвищих представників спільнот). Для їх реалізації, як вважали судетські політики, необхідно було скликати нові установчі

збори ЧСР з представників всіх її народів. 20 грудня 1919 р. ці вимоги були поставлені прем'єру В.Тусару делегацією судетсько-німецьких соціал-демократів на чолі з Й.Зелігером, а 22 грудня – делегацією несоціалістичних партій на чолі з Р.Лодгманом. Прийняття німецьких конституційних проектів означало практичний крок до дезінтеграції держави. Зокрема, проєктований державно-правовий статус меншин ставив реалізацію загальнодержавних справ у залежність від згоди Національних рад, які ставали вирішальними загальнодержавними органами⁴⁹.

У зв'язку з цим, конституційні проєкти судетських німців при розробці Основного закону ЧСР 1920 р. не були використані. Конституція надавала індивідуальні права громадянам держави незалежно від національності. Конституційні основи національної політики ЧСР передбачали забезпечення всіх громадян, незалежно від національності, всіма політичними і культурними правами⁵⁰. Конституція, прийнята без представників національних меншин, закріплювала позицію чеських політиків щодо вирішення судетсько-німецького питання.

У 1920-ті роки ЧСР забезпечила рівну участь представників німецької національності в перших парламентських виборах (квітень 1920 р.), що принесло чехословацьким німцям пропорційне представництво в Національних зборах. З 281 обраних парламентаріїв німецькі партії представляли 72 депутати (25,6%) і, зокрема, соціал-демократи – 31 (11%), блок Німецької національної і Німецької націонал-соціалістичної робітничої партій – 15 (5,3%), аграрії – 11 (3,9%), християнські соціалісти – 10 (3,6%), Німецька демократична партія свободи думки – 5 (1,8%)⁵¹.

Одним з перших проявів участі німецьких депутатів у законодавчій владі стали вибори президента республіки. На цю посаду німецькі праворадикальні партії висунули свого кандидата – ректора Німецького університету в Празі, професора богослов'я А.Наегле. За нього проголосували тільки 61 депутат німецьких партій. Німецькі соціал-демократи і угорці або подали незаповнені бюлетені, або були відсутні на голосуванні. 27 травня 1920 р. президентом ЧСР було обрано Т.Масарика. Проте, коли він почав приймати присягу, чимало німецьких депутатів, згадавши, що він оцінював їх раніше як колоністів та емігрантів, залишили зал засідань⁵². Крім того, спроби залучити до роботи в уряді ЧСР німецьких соціал-демократів і аграріїв зазнали невдачі. Гострі національні суперечки припинились, але німецькі лідери через настрої в прикордонні і власні погляди не змогли виконати вимогу чеських лідерів: стати лояльними щодо ЧСР і визнати демократичні принципи, на яких вона була збудована⁵³.

Після перших парламентських виборів німецькі політичні партії (німецькі соціал-демократи, Союз землеробів, Німецька національна партія,

Християнська соціалістична народна партія і Німецька демократична партія свободи думки) в червні 1920 р. проголосили політику “негативізму” – відмова від співробітництва з владою ЧСР.

Обмеження судетсько-німецького права на самовизначення мало доленосні наслідки, сформувало в представників цієї національної спільноти внутрішню опозицію до Версальського мирного врегулювання, небажання сприйняти ЧСР як свою державу, відмову від співробітництва з чеськими партіями. В урядовій опозиції в парламенті 1920–1925 років перебувало 72,2% німецьких депутатів, радикальна опозиція (німецькі націоналісти) складала 27,2%, що негативно вплинуло на внутрішнє життя Чехословаччини. До того ж, її німецькомовні землі межували з Австрією і Німеччиною (з 4125 км кордонів ЧСР на вищезазначені держави відповідно припадало – 558 і 1550 км⁵⁴). Це зберігало потенційну небезпеку іредентизму німецької меншини ЧСР, що була найбільшою порівняно з іншими європейськими державами (наприклад, у Франції проживало 1,7 млн. німців⁵⁵, а в ЧСР – 3205 тисяч німців).

Отже, зіткнення інтересів політичних представників найбільших національностей Богемії, Моравії і Сілезії концентрувалося навколо дилеми державної приналежності територій, населених німцями і чеською меншиною. Пріоритет власних політичних проектів унеможливив компроміс і застосування Чехословаччиною силових методів в політиці щодо судетських німців. Остаточо судетське питання вирішувалось в Парижі з огляду на геополітичні розрахунки держав – переможниць світової війни.

Звичайно, в межах однієї статті не може бути висвітлено всі складові процесу реалізації політики Чехословаччини щодо німецького населення. На думку автора, комплексному вивченню цієї проблеми сприятиме висвітлення таких її аспектів, як представництво громадян німецької національності у місцевих органах влади, національні аспекти земельної реформи, політики регіональних державних структур щодо німецьких спільнот в Словаччині, Тешинській Сілезії і Закарпатті.

Примітки:

1. Кірсенко, М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки / М. Кірсенко. – К., 1997. – С. 88-89.

2. Gajan, K. Nemecky imperialismus a ceskoslovensko-nemecke vztahy v letech 1918–1921 / K. Gajan. – Praha, 1962. – S. 27.

3. Gajan, K. Boj o smer vyvoe ceskoslovenskeho statu v letech 1918–1920 / K. Gajan // Prehled ceskoslovenskych dejin. Dil III. 1918–1945. – Praha, 1960. – S. 61.

4. Кірсенко, М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–

1920 років... – С. 88-89; Gajan, K. Voj o smer vyvoe ceskoslovenskeho statu v letech 1918–1920. – S. 61.

5. Sladek, M. Nemci v Cehach. Nemecka mensina v ceskych zemich a Ceskoslovensku: 1848–1946 / M. Sladek. – Praha, 2002. – S. 26; Кірсенко, М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... – С. 88-89.

6. Opat, J. T.G.Masaryka, evropan, svetoobcan / J. Opat. – Praha, 1999. – S. 13.

7. Sladek, M. Nemci v Cehach. – S. 26.

8. Кірсенко, М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи... – С. 88-89, 112; Gajan, K. Nemecky imperialismus a ceskoslovensko-nemecke vztahy v letech 1918–1921. – S. 31.

9. Кірсенко, М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... – С. 112.

10. Там само – С. 90, 112.

11. Boyer, C. Konflikt und Kooperation zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der Ersten Republik / C. Boyer // Ceskoslovensko 1918–1938. Osudy demokracie ve Stredni Evrope. – Praha, 1999. – S. 612.

12. Lacina, V. Zlata leta ceskoslovenskeho hospodarstvi (1918–1929) / V. Lacina. – Praha, 2000. – S. 27.

13. Gajan, K. Nemecky imperialismus a ceskoslovensko-nemecke vztahy v letech 1918–1921. – Praha, 1962. – S. 41.

14. Шмераль, Я. Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 г. / Я. Б. Шмераль. – М., 1967. – С. 331.

15. Gajan, K. Nemecky imperialismus a ceskoslovensko-nemecke vztahy v letech 1918–1921. – S. 43; Klimko, J. Politicke a pravne dejiny hranic predmnichovskej republiky (1918–1938) / J. Klimko. – Bratislava, 1986 – S. 40.

16. Karnik, Z. Ceske zeme v ere Prvni republiky (1918–1938). – Dil prvn. – Vznik, budovani a zlata leta republiky (1918–1929) / Z. Karnik. – Praha, 2003. – S. 38-39.

17. Gajan, K. Voj o smer vyvoe ceskoslovenskeho statu v letech 1918–1920. – S. 61; Бауэр, О. История австрийской революции / О. Бауэр. – М., 1925. – С. 203; Karnik, Z. Ceske zeme v ere Prvni republiky (1918–1938). – S. 565; Кірсенко, М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... – С. 128.

18. Бауэр, О. История австрийской революции. – С. 202, 204.

19. Кірсенко, М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років. – С. 122-123.

20. Karnik, Z. Ceske zeme v ere Prvni republiky (1918–1938). – S. 66; Sladek, M. Nemci v Cehach. – S. 29; Шмераль, Я. Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 г. – М., 1967. – С. 331, 332.

21. Кретинин, С. В. Судетские немцы: Народ без родины. 1918–1945 гг. / С. В. Кретинин. – Воронеж, 2000. – С. 51.

22. Шмераль, Я. Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 г. – С. 332.

23. Gajan, K. Voj o smer vyvoe ceskoslovenskeho statu v letech 1918–1920. – S. 61; Бауэр, О. История австрийской революции. – С. 203; Karnik, Z. Ceske zeme v ere Prvni republiky (1918–1938). – S. 42, 565; Кірсенко, М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... – С. 128.

24. Масарик, Т. Г. Добірні думки / Т. Г. Масарик. – Прага, 1925. – С. 422-426.

25. Vzájemna neoficiální korespondence T.G.Masaryka s Eduardem Benesom z doby parizských mírových jednání (říjen 1918 – prosinec 1919). K vydání připravil Z. Solle. – Praha, 1994. – Cesta druhá. – S. 156-157.

26. Ллойд-Джордж, Д. Правда о мирных договорах: В двух томах / Д. Ллойд-Джордж. – М., 1957. – Т. II. – С. 146-148; Gajan, K. Nemecky Imperialismus a ceskoslovensko-nemecke vztahy v letech 1918–1921. – S. 59.

27. Ллойд-Джордж, Д. Правда о мирных договорах. – С. 149.

28. Gajan, K. Nemecky imperialismus a ceskoslovensko-nemecke vztahy v letech 1918–1921. – S. 59; Ллойд-Джордж, Д. Правда о мирных договорах. – С. 146, 149.

29. Ротшильд, Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Д. Ротшильд. – К., 2001. – С. 156-157.

30. Gajan, K. Nemecky imperialismus a ceskoslovensko-nemecke vztahy v letech 1918–1921. – S. 101-102.

31. Там само.

32. Zakon ze dne 13 brezna 1919, jimz se upravuje vyhlasovani zakonu a narizeni // Sbirka zakonu a narizeni statu ceskoslovenskeho. Rocnik 1919. – Praha, 1919. – S. 179.

33. Кузьмин, М. Н. Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII – 30 гг. XX ст.) / М. Н. Кузьмин. – М., 1971. – С. 199-223; Небесник, Н. М. На путях развития новой чехословацкой школы / Н. М. Небесник. – М., 1978. – С. 11; Pavlicek, V. K ustavnim aspektum prav mensin po vzniku Ceskoslovenska / V. Pavlicek // Ceskoslovensko 1918–1938. Osudy demokracie ve Stredni Evrope. – Praha, 1999. – Sv. 2. – S. 599.

34. Pojar, M. Masaryk a nemci / M. Pojar // Masarykov sbornik. VII. T.G.Masaryk a nase soucasnost (1980). – 1990. – S. 185.

35. Ллойд-Джордж, Д. Правда о мирных договорах. – С. 149.

36. Gajan, K. Voj o smer vyvoe ceskoslovenskeho statu v letech 1918–1920. – S. 90-91.

37. Gajan, K. Vztah T.G.Masaryka k ceskym Nemcum (1918–1935) / K. Gajan // Ceskoslovensko 1918–1938. Osudy demokracie ve Stredni Evrope. – Praha, 1999. – Sv. 2. – S. 630.

38. Кірсенко, М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... – С. 180-181.

39. Gajan, K. Voj o smer vyvoe ceskoslovenskeho statu v letech 1918–1920. – S. 91.

40. Gajan, K. Postoj T.G.Masaryka k ceskym Nemcum v prvnych letech CSR / K. Gajan // T.G.Masaryk a situace v Cechach a na Morave od konce XIX. století do nemecke okupace Ceskoslovenska. Sbornik prispevku z mezinarodního kolokvia poradaneho ve dnech 31. kvetna – 2. cervna 1996 v Praze ve vile Lanna. – Praha, 1998. – S. 86-91.

41. Klimko, J. Politické a právne dejiny hranic predmnichovskej republiky (1918–1938). – Bratislava, 1986. – S. 77-78.
42. Кірсенко, М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... – С. 192.
43. Gajan, K. Voj o smer vyvoe ceskoslovenskeho statu v letech 1918–1920. – S. 42; Кірсенко, М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... – С. 180-181, 192; Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М., 1926. – Ч. 2. – С. 379; Gajan, K. Vztah T.G.Masaryka k ceskym Nemcum (1918–1935). – S. 630.
44. Sladek, M. Nemci v Cehach. – S. 32-33.
45. Smlouva mezi celnými mocnostmi spojenými i sdruzenými a Československem, podepsána v Saint-Germain-En – Laye dne 10 zari 1919 // Sbirka zakonu a narizeni statu ceskoslovenskeho. Rocnik 1921. – Praha, 1921. – S. 2301-2308.
46. Ротшильд, Д. Зазначена праця. – С. 106.
47. Gajan, K. Vztah T.G.Masaryka k ceskym Nemcum (1918–1935). – S. 629-631.
48. Karnik, Z. Cesky zemy v ere Prvni republiky (1918–1938). – S. 92-93; Кретинин, С. В. Судетские немцы. – С. 88.
49. Karnik, Z. Ceske zeme v ere Prvni republiky (1918–1938). – S. 96; Laco, K. Ustava predmnichovskej CSR a ustava CSSR / K. Laco. – Bratislava, 1966. – S. 341-342.
50. Kucera, J. Koncepcie narodniho statu Cechu a Slovaku a jeho realita v zivote prvni republiky / J. Kucera // Ceskoslovensko 1918–1938. Osudy demokracie ve Stredni Evrope. – Praha, 1999. – Sv. 2. – S. 608.
51. Sladek, M. Nemci v Cehach. – S. 81.
52. Karnik, Z. Ceske zeme v ere Prvni republiky (1918–1938). – S. 128-129.
53. Gajan, K. Vztah T.G.Masaryka k ceskym Nemcum (1918–1935). – S. 630-631; Klimek, A. Pocatky parlamentni demokracie v Ceskoslovensku / A. Klimek // Ceskoslovensko 1918–1938. Osudy demokracie ve Stredni Evrope. – Praha, 1999. – Sv. 1. – S. 118.
54. Statisticka rocenka Republiky Ceskoslovenske. – Praha, 1935. – S. 4.
55. Sladek, M. Nemci v Cehach. – S. 33.

Резюме

В статье рассматриваются основные аспекты возникновения судетско-немецкого вопроса. Раскрыто политику ЧСР относительно судетских немцев в 1918–1920 гг., её главные направления и результаты.

Ключевые слова: ЧСР, национальная политика, судетские немцы, национальное меньшинство, национальное самоопределение.

Одержано 30 серпня 2010 р.

Г.ШТРЕЗЕМАН – ПРОВІСНИК ЄДИНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена еволюції світогляду міністра закордонних справ Ваймарської республіки Густава Штреземана (1923–1929 рр.). Акцент зроблено на його ідеї об'єднання Європи.

Ключові слова: Ваймарська республіка, мирний договір, політика примирення. Система балансування, європейське взаєморозуміння, об'єднана Європа.

У знаменитій “Дипломатії” Г.Кіссінджера один із 38 розділів озаглавлено “Штреземан і повернення переможених на міжнародну арену”. Знакова назва засвідчує визнання провідної ролі у європейській політиці 20-х років минулого століття, обтяженій статтями паризьких мирних договорів 1919–1920 рр., міністра закордонних справ Німеччини Густава Штреземана.

Він народився 10 травня 1878 р. у сім'ї берлінського торгівця пивом Ернста Штреземана. Рано втратив матір. У 1897 р., після закінчення реальної гімназії, вступив до Берлінського університету, де студював свої улюблені предмети – історію та літературу, і мріяв стати політиком. Невдовзі перевівся до Лейпцізького університету, де вивчав економіку, без знань якої, вважав, важко зробити політичну кар'єру. У 1900 р. за роботу про розвиток виробництва пляшкового пива йому присуджено вчену ступінь доктора наук. 1901 р. зайняв посаду синдикуса – управляючого і юрисконсульта в “Союзі німецьких шоколадних фабрикантів” у Дрездені.

Його політична біографія почалася на зламі двох століть, “коли відносно мирний хід суспільно-політичного й економічного життя Європи змінився наростанням нових явищ у капіталізмі, що призвели до війн і революцій, розколу світу на протилежні системи”¹.

У період, коли світ невпинно йшов назустріч 1914 року, політичні погляди молодого Штреземана формувалися складно й суперечливо. Ще в Лейпцігу він став відвідувати семінари проф. К.Бюхера, на яких аналізувалися нові явища в суспільстві, захопився ідеями Ф.Наумана, знаного пропагандиста “Серединної Європи” – митного союзу країн Центральної Європи під керівництвом Німеччини. Невдовзі він зрозумів, що з “Національно-соціальним товариством” Наумана політичної кар'єри не зробиш, позаяк його вплив на політичне життя Німеччини був мізерним. У 1903 р. Штреземан став членом Національно-ліберальної партії, яка відображала інтереси міцніючої німецької буржуазії. Того ж року зайняв посаду заступника голови правління Союзу німецької промисловості.

Велика працездатність, широка ерудиція, видатні здібності, тісні зв'язки з діловим світом відкривають йому дорогу до політичної кар'єри. У 28 років (1907) він обирається депутатом райхстагу. Його тодішні виступи в райхстазі відповідали духу часу, “вельтполітик” таких націоналістичних організацій як Пангерманський союз, Ганзабунд, Колоніальгезельшафт, Флоттенферейн тощо. Він – монархіст і анексіоніст з впевненістю, що досягнення мети здійсниться за допомогою сили.

Війна 1914 р. стала для нього “великим моментом світової історії”² і початком реалізації цілей “вельтполітик”. Він вимагає приєднання до Німеччини північно-західної Польщі з Варшавою і анексії Прибалтики до Нарви, солідарний з Науманом, що “всі середньоевропейські держави повинні вступити у митний союз на чолі з Німеччиною”³, виправдовує всі заходи Верховного головнокомандування, підтримує необмежену підводну війну⁴, пишається тим, що в коридорах райхстагу його величають “молодою людиною Людендорфа”. А один з його помічників Е.Штерн-Рубарт, на відміну від східнонімецького історика В.Руге, стверджував, що під час війни він відзначався поміркованістю: наполягав лише на захопленні Балтики і створенні автономії для німецьких фламандців⁵. Віра в перемогу німецької армії була настільки глибокою, що до жовтня 1918 р. він перебував у полоні власних ілюзій.

Однак, для довоєнного і воєнного Штреземана, як аналітика і гнучкого політика, вищевизначена схема була б вузькою і надто прямолінійною. Як депутат, Штреземан активний і у внутрішній політиці. Уже після відомого страйку текстильників 1903 р. він закликав промисловців переборювати власний егоїзм і створювати умови для “соціальної справедливості при існуючих відносинах власності”⁶. У класових компромісах вбачав шлях до соціальної гармонії, яка сприятиме збільшенню і здешевленню виробництва продукції в інтересах усіх. Улітку 1904 р. на генеральних зборах “Союзу саксонських промисловців” закликав до примирення і вироблення взаємних зобов'язань робітників та промисловців. Уже тоді у Штреземана виявляється схильність до мирного й демократичного вирішення соціальних конфліктів. Він утверджується в переконанні, що шлях розв'язання внутрішньополітичних проблем пролягає через реформи.

Його переконання в необхідності реформ у Німеччині зміцнила Лютнева революція в Росії. 29 березня 1917 р. він заявив у райхстазі, що держави, якими управляють парламенти (Англія, Франція), вистояли, а абсолютистський режим у Росії впав. Сміливо, як на той час, Штреземан віддавав перевагу державному ладові країн, з якими Німеччина воювала.

Листопадова революція 1918 р., якої він не прийняв, відкрила представнику середнього класу шлях у велику політику, вирішальним чином

вплинула на формування ідей і принципів, які ефективно використовувались ним у 1923–1929 рр. на посадах райхсканцлера і міністра закордонних справ Ваймарської республіки. Однак, він не залишився осторонь подій 1918–1919 рр. Реально оцінюючи ситуацію, радив буржуазним партіям не штовхати соціал-демократію в табір незалежних і більшовиків⁷, застерігав від спокуси надовго загнати її в опозицію. Його тодішній ідеал – урядова коаліція буржуазної більшості з соціал-демократами, спроможними зміцнити соціальну базу існуючого режиму і розширити простір для політичного маневрування. Штреземан ніколи не забував, що більшовизм в Німеччині 1918 р. не пройшов завдяки їй. А тому з нею варто співробітничати навіть на урядовому рівні, позаяк за нею стоїть найбільш свідомою частина працюючого загалу. Штреземану не раз доводилось відбивати нападки на соціал-демократів з боку німецьких націоналістів. Віддаючи належне соціал-демократам, разом з тим, підкреслював їх обов'язок абстрагуватися від комуністів⁸.

Штреземан належав до тієї частини німецької політичної еліти 20-х років ХХ ст., яка була здатна вчитися. Для нього період з 1918 до 1923 рр. – це час перевтілення монархіста в республіканця, ультра націоналіста в ліберала і демократа. Певна річ, це відбулося не за одну годину. Дослідникам біографії Штреземана тих перших повоєнних років найбільше впадає у вічі його здатність раціонально осмислювати ситуацію, відповідно до вимог часу мінятися самому і вносити у свою діяльність корективи, націлені на політичні дивіденди. У вересні 1922 р. президент Репараційної комісії Луї Барту під час розмови з Штреземаном зробив висновок, що той точно знає, чого хоче.

16 грудня 1918 р. під керівництвом Штреземана Націонал-ліберальна партія була перетворена в Німецьку народну партію (ННП), лідером якої він залишався до кінця свого життя. Своїм завданням ННП ставила проголошення на національно-ліберальній основі дійсно демократичної політики⁹. Значною була її участь у встановленні парламентської республіки, восьмигодинного робочого дня, свободи страйків, зборів тощо. Партія захищала приватну власність або, як говорив Штреземан, порядок в економіці, який означав “відмову від усіх соціалістичних принципів”¹⁰.

Критикуючи Версальський договір, який назвав “найбільшим свинством в історії”¹¹, Штреземан водночас був категорично проти його саботажу і розумів, з якими труднощами доведеться зустрітися, долаючи його¹². Прихильники “політики виконання”, проголошеної у травні 1921 р. урядом Й.Вірта, стали його союзниками. Але у ваймарських керівних і ділових колах було чимало й тих, хто засуджував Штреземана. Навіть великий підприємець Г.Стіннес, з яким Штреземан підтримував дружні стосунки, ого-

лосив його зрадником і заявив через праву пресу, що він заслуговує участі Ерихбергера і Ратенау.

Пріоритетність для повоєнної Німеччини зовнішньої політики визначила головну сферу діяльності Штреземана: у 1919 р. він став членом, а в наступному році – головою парламентської комісії з міжнародних справ. Уже тоді він прийшов до висновку, що домогтися ревізії постанов миру можна лише шляхом взаєморозуміння з переможцями та, насамперед, з Францією. “Не можна, – говорив він, – викреслити з історії програму війну, але й не можна проводити зовнішню політику, якщо всіх інших вважати злочинцями”¹³. При цьому любив повторювати: “Хто хоче займатися сильною “реаль-політік”, той повинен також мати сміливі мрії”¹⁴. За умов обтяжливого миру і переходу від кайзерівського монархізму до освоєння німецьким суспільством демократії сміливість його мрій виявлялася в умінні знайти оптимальне рішення виходу із складного становища. Вони й склали завдання “реальполітік” (“реальполітік” – зовнішньополітична діяльність, що базується на розрахунках співвідношення сил і концепції національних інтересів): повернути Німеччину до стану 1914 р., покінчити з тягарем репарацій, домогтися воєнного паритету з Францією і Великою Британією, переглянути питання про східний кордон, домогтися аншлюсу Австрії.

1923 р. Штреземан уже був готовий до ролі, яку через багато років оцінив Г.Кіссінджер: “І сталося так, що державний діяч, який домогся найбільших успіхів у формуванні дипломатичного ландшафту 20-х років, належав не до однієї з країн-переможців, а походив з переможеної Німеччини”¹⁵. Він все робив для того, щоб усталений в очах Європи монархічний і агресивний образ Німеччини змінити на демократичний та миротворчий. Навіть його вступ 1923 р. у масонство був продиктований бажанням більш тісних стосунків з колом однаково мислячих людей. При цьому керувався, як стверджує російський історик Н.В.Фарбман, “ідеями гуманізму, загальнолюдського братства і пацифізму”¹⁶. Сам пояснював свій вступ тим, що й кроку не міг ступити, щоб йому не приписували егоїстичні або лукаві цілі¹⁷.

13 серпня 1923 р. Штреземан став райхсканцлером і з тих пір та до своєї смерті “був конструктором всіх урядових коаліцій”. За його порадами призначалися і знімалися міністри, змінювалися канцлери¹⁸. Для нього кожен уряд повинен був влаштовувати не тільки німецьке суспільство, а й недовірливий закордон. Так, 14 січня 1927 р. Штреземан радить В.Марксу, котрий формував уряд, врахувати, що коаліція з соціал-демократами не зустріне схвалення в США й Англії, а з німецькими націоналістами призведе до зміцнення націоналістичних елементів у Франції¹⁹. На його думку, більш за все прийнятний кабінет центру. За словами Руге, він “був справжнім канцлер тих років”²⁰. Щоб забезпечити Німеччині зовнішні кредити, що у зв’язку з оку-

пацією Руру і “пасивним опором” та активізацією крайніх лівих і правих радикалів опинилася у край важкому становищі, Штреземан 23 вересня вдався до припинення “пасивного опору”, що, на думку його біографа А.Валлен-тін, уже рівно через два місяці обумовило падіння його кабінету. Однак, вихід Німеччини з кризового стану був забезпечений. Влада для нього була лише ефективним знаряддям реалізації національних інтересів.

1 грудня 1923 р. Штреземан став міністром закордонних справ Ваймарської республіки. Він розумів, що домогтися ревізії мирного договору і відновлення втрачених Німеччиною довоєнних позицій можна лише за умов збереження стабільності європейського і німецького суспільств, за умов недопущення соціальних катаклізмів. А тому боровся проти всього, що загрожувало його планам.

Так, Штреземан категорично не прийняв прихід більшовиків до влади в Росії. “Більшовицька доктрина, – згадував дипломат Г. фон Дірксен, – була йому чужою і несимпатичною”²¹. У жовтні 1920 р. він говорив: “Версальський мир не тому повинен бути переглянутий, що світ не може перенести занепад Німеччини. Якщо Німеччина не зможе зупинити штурм більшовизму, тоді Європа згорить разом з нею”²². Постійно попереджав про існуючу загрозу більшовизції Німеччини²³. І крайніх лівих, і крайніх правих сприймав вкрай негативно, бачив у них небезпеку для юної ваймарської демократії і примирення в Європі, для себе особисто, позаяк обидві форми диктатури створювали несприятливі умови для економічного піднесення країни, мирної ревізії постанов миру, реабілітації сильної і опальної Німеччини як члена європейського співтовариства держав²⁴.

“Я не можу, – говорив він у 1923 р., будучи райхсканцлером, – поїхати в Баварію – там мені треба захищатися від людей Гітлера. Я також не можу відправитися в Дрезден або Тюрінгію. Там мені доведеться боронитися від комуністів”²⁵. Страх перед крайніми радикалами не зникав ніколи: ні в кризові часи, ні в період стабілізації. Диктатура, до якої рвалися крайні праві і ліві радикали, вважав, заведе недалеко. При ній все буде залежати від особи, її ідей, від всього того, що їй привиджується. Гітлера і Людендорфа після путчу 9 листопада 1923 р. називав безвідповідальними людьми. Причини диктаторських устремлінь бачив в юності німецької демократії і 500-річній монархічній традиції, яка “ще й досі сидить в багатьох німцях”²⁶.

Його особливо непокоїла експансія російських більшовиків, їх спроби доктринерськи порушити об’єктивно усталений процес суспільного розвитку і перетворити світ у власну лабораторію сумнівних експериментів. 4 червня 1925 р. він писав А.Хаутону, послу США в Лондоні: “Останнім часом більшовизм викликає у мене страх. До цього часу я намагався провести чітку межу між російським урядом і III Інтернаціоналом, який під

керівництвом пана Зінов'єва вже давно не маскує свої шкідливі підступи. Більшовизм не відмовився від ідеї світової революції. Ми в Німеччині насторожі. І більшовизм не пройде, поки наше економічне становище терпиме”²⁷. Категорично заперечував будь-яку участь комуністів в уряді²⁸.

Однак, покінчити із соціалістичним рухом усередині країни вважав можливим суто мирними засобами: налагодженням консенсусу між працевдавцями і найманою робочою силою, протиставленням комуністам соціал-демократії, вмiлим використанням законодавства.

У цьому сенсі обережно, але раціонально і виважено, склалися стосунки повоєнної Німеччини з Радянським Союзом. Вибудована Штреземаном і його попередниками Й.Віртом та В.Ратенау система балансування Німеччини між Сходом (Радянський Союз) і Заходом (Англія та Франція) була найбільш вигідною позицією для атаки Версальського договору шляхом тиску на Захід за допомогою Сходу і навпаки. Розрахунок виявився точним, оскільки системно протилежні Схід і Захід були неприйнятними один для одного. Така ситуація змушувала шефа німецького МЗС бути толерантним стосовно комуністичної Росії.

Опинившись з різних причин у міжнародній ізоляції, Німеччина і Росія швидко знайшли спільну мову в Рапалло (квітень, 1922 р.) і стали розвивати вигідні для себе стосунки, ніколи не забуваючи “хто є хто”. Місце радянської Росії в німецькій системі балансування і важливість співробітництва з нею переважили антибільшовизм Штреземана. Як обачливий політик, він вмiло використовував суперечності між комуністичною Росією і західними демократіями, між категоричністю Франції і політичним маневруванням Великої Британії. Навіть Локарно 1925 р. і вступ Німеччини в Лігу націй 1926 р. не порушили систему балансування²⁹. Щоб поправити східне плече політики балансування, що похитнулося, Німеччина в 1926 р. підписала Берлінський договір з Радянським Союзом, який на Заході, та й праві в Німеччині, вважали зрадою “духу Локарно”. Однак, Штреземан не бачив потреби відмовлятися від системи балансування. У ролі доважка Німеччина утримувала від антинімецьких дій одних і других, змушувала їх постійно оглядатися на неї. Усі хотіли мати Німеччину в ролі партнера: Захід – проти комунізму, Схід – проти капіталізму і демократії. Розбита і переможена Німеччина, таким чином, у 20-ті роки стабілізувала мир у Європі і могла шантажувати і Схід, і Захід вибором тієї чи іншої сторони, але до певного часу утримувалася від цього, позаяк для неї це було невигідно. За таких умов для Німеччини існувала ідеальна можливість поступок з того й іншого боку.

Водночас, постійно зіштовхуючись з суперечністю між офіційною вірністю “духу Рапалло” і неофіційною комінтернівською політикою світової

революції, шеф МЗС застерігав “від утопії кокетства з більшовизмом”. Його завжди дивували подвійні стандарти Кремля. З одного боку, сипалися запевнення у вірності, а з другого – велася підготовка революції в Німеччині³⁰.

Однак, прагматик і реальполітик Штреземан не бачив альтернативи СРСР у системі противаг як парадигми планомірної мирної ревізії приписів Версаля. Це видно з секретної розмови, що відбулася в Женеві 15 червня 1927 р. між представниками 6 держав (серед них міністри закордонних справ Англії – О. Чемберлен, Франції – А. Бріан та Японії – граф Ішії) стосовно розриву англо-радянських стосунків. Там Штреземан погодився, що “необхідно боротися проти більшовицької агітації всередині Німеччини і ми це робимо”. Водночас, він проти будь-яких спільних дій та ізоляції Росії, яка призвела б до внутрішньої кризи, не бачить іншого уряду, який би на місці нинішнього міг запобігти в Росії анархії, від якої нікому не буде користі в Європі. “Усяку ідею хрестового походу в Росію, – категорично завершив він, – я вважаю нерозумною і позбавленою сенсу. Це лише згуртувало б Росію й ослабило Європу”³¹. Демонструючи турботу за долю більшовицької Росії, Штреземан явно лукавив. Її крах означав би кінець системи противаг Заходу і надзвичайно погіршив би становище Німеччини³². Позиція Німеччини в тодішній кризі відіграла ключову роль. Антирадянський союз не був створений і англійські консерватори змушені були припинити барабанний бій.

Штреземан не тільки гасив плани інших, а й виношував власні щодо комуністичного СРСР. Проникнення капіталістичних країн в російську економіку називав передумовою еволюційних змін в Росії. Таким чином, на його думку, відкривається “можливість із радянської Росії зробити державу і господарство, з якими можна жити”³³.

Ядром штреземанівської політики взаєморозуміння була ідея компромісів. Штреземан почав її обґрунтовувати уже в перші повоєнні роки. У промовах, виголошених у райхстазі весною 1921 р., виходячи із тези єдності світової економіки і взаємозв’язку долі європейських народів, Штреземан робить висновок, що шлях Німеччини до взаєморозуміння з переможцями пролягає через компроміси. “Без компромісу ще ніколи нічого великого не було створено у світі”, – переконує він саксонських промисловців на зустрічі 1927 р.³⁴ Справді, план Дауеса (прийнятна для всіх форма вирішення репараційного питання), Рейнський гарантійний пакт (взаємна відмова від територіальних претензій на Заході) та низка інших зовнішньополітичних акцій були компромісами між європейськими державами. Компроміс означав якісне зрушення з позиції сили в бік усвідомлення дієвості політичних методів у міжнародних стосунках. “Секрет його успіху на політичній арені – в Локарно, Женеві, Парижі та Лондоні – в здатності

шукати, йти на компроміси, враховувати чужу думку, навіть якщо вона розходиться з його власною”, – заключає Валлентін³⁵. Для Штреземана компроміси – тактичний прийом, застосований за певних обставин. Проте він уникав компромісів там, де мета досягалася іншими засобами. Підтвердженням цього були арбітражні договори з Польщею та Чехословащиною на Локарнській конференції 1925 р. Та й сама “мирна ревізія” була спробою вирішення проблеми кордонів на Сході шляхом поступок з боку західних держав, насамперед Франції.

У штреземанівській політиці компромісів проглядається одна суттєва закономірність: компроміси зовнішні повинні бути підкріплені внутрішніми: між прихильниками “політики катастроф” і “політики виконання”, буржуазними партіями і СДПН, робітниками і роботодавцями тощо. Задум полягав у тому, щоб всередині країни створити такий “модус вівенді” суспільних сил, який сприймався б позитивно за кордоном і забезпечував реалізацію національних інтересів. Правда, такий консенсус страждав обмеженістю, оскільки не був розрахований на тривалу перспективу, а переслідував тимчасові і вузькі цілі, пов’язані з ліквідацією наслідків Версаль. Політика взаєморозуміння стала бачитися як передумова співробітництва народів Європи, де безпека, свобода і добробут сприятимуть подальшому розвитку³⁶. На заключному засіданні Локарнської конференції він знову висловився за “європейський світ”, за мирне співжиття держав і народів, яке забезпечить порядок, що особливо важливо для європейської обителі культури, народи якої так безкінечно довго страждали в минулому. 10 вересня 1926 р., виступаючи в Лізі націй, Штреземан закликав “об’єднати зусилля всіх для вільного економічного розвитку і захисту миру”³⁷.

У сенсі планів взаєморозуміння розглядав Штреземан і членство Німеччини в Лізі націй. Її трибуну можна було використовувати для пропаганди нового, демократичного і республіканського, образу Німеччини, необхідності в інтересах усієї Європи ревізії Версальського договору, для агітації за взаєморозуміння і європейську економічну інтеграцію. У Лізі націй відкривались можливості здійснювати захист німецьких національних меншин у Центральній Європі, погоджувати національні інтереси на інтернаціональній основі. Штреземан був політиком, який досягнення національних інтересів шукав у контексті європейського взаєморозуміння і співпраці. Як приклад поєднання національних та інтернаціональних інтересів була позиція Штреземана в Локарно, де він відмовився від Ельзас-Лотарингії і категорично виступив проти анексіоністських планів щодо Райнланду. Його тактика “вирівнювання інтересів” мала на меті примирення з Францією і задоволення її потреб у безпеці. Це вважав елементарною передумовою рядки в Європі. Штреземан був націоналістом там, де виявлялися інтереси

Німеччини, і європейцем там, де ті ж інтереси вирішувалися у компромісі з іншими суб'єктами міжнародного права. “Протиставлення національного й інтернаціонального, як двох протилежностей, здається мені нерозумним,” – говорив він в Осло, отримуючи Нобелівську премію у 1927 р.³⁸

Невдача в Туарі 27 вересня 1927 р., де, як спочатку йому здавалося, вдалося домовитися з французьким міністром закордонних справ А.Бріаном про повернення Саару і дострокове очищення Рейнської області в обмін на допомогу в економічному відродженні Франції, буквально приголомшила Штреземана, позаяк, як він сам признавався, “все на ту єдину карту поставив”. Негативна реакція на Туарі у Німеччині та Франції ще раз показала йому, як “обережно треба вести себе між Сциллою і Харібдою”³⁹. Проте Штреземан не зламався. Тепер досягнення взаєморозуміння він бачить через об'єднання Європи на економічній основі.

Штреземан не був першим, хто підняв це питання. Усвідомлення необхідності створення великого економічного простору, вільного від тарифів і різного роду обмежень, зріло уже на зорі індустріального суспільства (кінець XVIII – початок XIX ст.). У першій половині XIX ст. німецькі мислителі економіст Ф.Ліст, правознавець К.Небеніус та філософ Й.Фіхте висунули й розвинули ідею великого економічного простору в Європі⁴⁰. Тоді це було лише наукове передбачення. До кінця Першої світової війни ідеї великого господарського простору розвивали А.Шефле, Л.Брентано, К.Реннер, Ф.Науман, після війни – В.Гроткопп, Л.Зоммер, Е.Хантос, Р.Рідль, К.Крюгер тощо. Особливого розголосу набрала ідея “Серединної Європи” як митного союзу центральноєвропейських країн. Перша світова війна внесла істотні зміни у її зміст і методи реалізації. “Серединна Європа” ваймарського часу – уже не здійснення континентальних цілей Німеччини і базис німецької “вельтполітік”, а економічне об'єднання, створене на основі добровільності і взаємовигоди, в центрі якого – Німеччина з її потужною економікою.

До нової ролі Німеччини в Європі схилиються й ділові кола. У 1919 р. член правління Німецького банку Я.Шахт писав у “Berliner Tageblatt”: “Без активної співпраці (Антанти – В.Г.) з німецьким народом тривалий мир і спокійна відбудова Європи неможливі”. Він закликав до інтернаціонального згуртування всіх заради підтримки економічних і соціальних сил Європи, які спільно будуть здійснювати велику справу оновлення”. Німці, наголошував Шахт, готові до співпраці в розвитку європейської економіки за умови, що статті договору не будуть важкими⁴¹.

15 травня 1923 р. в тижневику “Zeit” Штреземан критикував становище в Європі, де склалися відмежовані одна від одної карликові області, пропонував скористатися великими соціальними, духовними, економічними і

дипломатичними перетвореннями, щоб покінчити з економічною анархією і створити програму, за якою в економічній галузі могли б тісно співпрацювати переможці й переможені⁴². У вересні 1926 р., виступаючи в Лізі націй, він підкреслив, що “економіка зруйнувала старі кордони країн і виникли нові форми інтернаціональної співпраці”⁴³.

Серед європейських політиків Штреземан першим відчув момент, коли ідея великого економічного простору отримала матеріальні засади практичної реалізації, чому, насамперед, сприяв науково-технічний прогрес і промисловий розвиток передових європейських країн. Ідея живилась також усвідомленням народами Європи того факту, що світова війна не вирішила проблем їх співжиття, і незадоволеними були не лише переможені, а й переможці, що таїло небезпеку нового раунду світового конфлікту. Для Німеччини економічне об’єднання Європи означало історичний поворот у бік інкорпорації до західного світу. В основу своєї стратегії із країнами Заходу він поклав політику взаєморозуміння, спрямовану на примирення з Англією та Францією. Взаєморозуміння для нього означало визнання Заходом необхідності ревізії постанов миру і входу Німеччини до європейського світу демократичних держав. За його власними словами, він не “слідував ні бездумній “політиці катастроф”, ні беззастережній “політиці виконання”, а проводив помірковану і цілеспрямовану політику взаєморозуміння, яку сам визначив як “національну реальполітік”. Остання будувалася на тверезому врахуванні співвідношення сил, компенсації військової слабкості мистецтвом переговорів, мирному врегулюванні спірних питань⁴⁴. Успіх, на думку Штреземана, досягається правильним вибором шляхів і засобів ведення зовнішньої політики. “Війна Німеччини проти інших держав – утопія, – відповідав Штреземан реваншистам і мілітаристам. – Наше завдання полягає в тому, щоб турбуватися про мир у Європі, дати Німеччині можливість загоїти рани, заподіяні війною”⁴⁵. Примирення з Францією – стрижень усіх його зовнішньополітичних зусиль. 7 жовтня 1926 р. він записав: “Я розглядаю політику взаєморозуміння з Францією як головне питання європейського взаєморозуміння”⁴⁶. У статті в “*Kölnische Zeitung*” за 17 квітня 1927 р. він стверджує, що лише через взаєморозуміння і співробітництво, ідея яких вже стала суспільним здобутком усіх розумних людей Європи, “можна уникнути нових бід у Європі”⁴⁷. Для цього потрібно забрати всі камені з дороги, які лежать на шляху європейського миру та взаєморозуміння. Успіх політики взаєморозуміння безпосередньо пов’язував з союзницькими поступками у питанні Райнланду і Саару. І дуже добре було б, вважав він, якби ініціатива виходила з боку країн Заходу⁴⁸.

За повоєнних умов головним знаряддям ваймарської політики взаєморозуміння бачилась німецька економіка, яка навіть після війни була найбільш

потужною у Європі. Штреземан був глибоко переконаний, що за її допомогою Німеччина зможе досягти позицій великої держави і, врешті-решт, очолити європейський світ. “Без “ІГ Фарбеніндустрі” і вугілля у мене не може бути ніякої зовнішньої політики”, – сказав він якось⁴⁹. Економіка, на його думку, повинна компенсувати політичну і військову слабкість, стати засобом вирішення політичних питань⁵⁰, сприяти відновленню довоєнних позицій Німеччини. На ній будувався ліберальний варіант німецької великодержавної політики. Виходячи з цього, Штреземан всіляко сприяв поживленню економічних стосунків з країнами Заходу, пов’язує з їх рівнем не лише міжнародне становище, а й безпеку країни, можливості зовнішньої політики взагалі. Ваймарська Німеччина, не раз повторював він, – велика держава не військовою силою, а потужним економічним потенціалом, і цим вона притягує європейські країни. Слід переконати сусідів, що їх власне благополуччя залежить від піднесення чи занепаду Німеччини⁵¹. Він впевнений: за економічним взаєморозумінням наступить політичне⁵². Разом з тим, пропаганда таких ідей у країні, де в національній свідомості превальювали воєнні варіанти великодержавної політики, була справою непростого і навіть ризиковою. Штреземан був постійною мішенню нападок з боку правих.

Післявоєнні суперечки з переможцями Німеччина, таким чином, прагнула перенести з воєнно-політичної на економічну основу і тим самим знецінити політичний та військовий чинник, на якому тримався мирний договір. Новий виток дискусій навколо економічного об’єднання Європи спонукала “Пан-Європа” А.Бріана. На мадридському засіданні Ліги націй 11 червня 1929 р. Штреземан та Бріан у приватній розмові виклали один одному своє бачення “Пан-Європи”. Остаточна гарантія післявоєнного територіального поділу, яку містила “Пан-Європа” Бріана, суперечила планам Штреземана. Щоб делікатно вийти із становища, він заявив, що німецький уряд відхилить проект, позаяк він спрямований проти США, меншената Німеччини⁵³.

Саме США – величезний господарський простір, заселений представниками різних рас і народів, – певною мірою служили Штреземану прототипом майбутньої моделі об’єднаної Європи. США, які він відвідав 1912 р., імпонували йому тим, що склали майже повністю незалежну самодостатню область, в якій одна монета, одна транспортна система, одні митні кордони... Але Європу бачив не як “Сполучені Штати з центральним урядом, єдиною мовою..., з однією перемішаною кашею народів”⁵⁴. Штреземан надто любив свою країну, щоб розчинити її в подібному утворенні, і мав на увазі об’єднання, яке створювалося на базі єдиного господарського простору і передбачало незалежність кожного і, водночас, оберігало його від економічних та політичних потреб.

Протиставивши французькому принципу усталеного співвідношення сил і територіального статусу-кво в Європі принцип “живого розвитку”⁵⁵ (природного розвитку економічної інтеграції), тобто французькому прагненню до гегемонії – домінанту німецької економіки в Європі, Штреземан виступає проти плану А.Бріана, позаяк він виявився зовсім не тим, до чого він прагне. В економічній інтеграції і раціоналізації він вбачає спосіб прилучення до європейської системи держав Східної і Південно-Східної Європи⁵⁶, що виникли у 1918–1919 рр. Положення Бріана називає фальшивими і пропонує будувати європейську єдність на економічному ґрунті⁵⁷.

Ідея Бріана, запевняв Штреземан, нездійсненна. Він хоче будувати Європу ззовні, а треба зсередини. Єдність Європи повинна розпочинатися з налагодження взаємовигідних і доцільних економічних зв’язків. Бріан же бачить єдину Європу як об’єднання з певною метою. Як вона повинна починатися і де закінчуватися? З Англією чи без неї? Повинна вона географічно чи культурно обмежуватися? У Штреземана чимало запитань до проекту Бріана. Висновок Штреземана не залишав сумнівів у його позиції: “Це все абстракції. Не можна живу дійсність втиснути в прокрустове ложе”⁵⁸.

Політичний план Бріана Штреземан парирував ідеєю “раціоналізації економічних стосунків” у Європі. “Я вважаю, – говорив він на Гаагській конференції 6 серпня 1929 р., – що буде здійснена раціоналізація світової економіки, яка замінить сьогодні існуючу систему дрібної крамниці. Ми з усмішкою згадуємо нині колишню Німеччину, роздроблену на малі держави, кожна з яких мала свої власні кордони та свою грошову систему. Я думаю, що також з усмішкою будуть пізніше згадувати про роздробленість Європи”⁵⁹. А тому Штреземан пропонував Європейський економічний союз, в якому в одному дієвому зв’язку бачив міжнародний фінансовий потік, міжнародну торгівлю і міжнародну розрядку”⁶⁰. Таким чином наступить розв’язання й проблеми європейської безпеки.

Ще різкіше проти французької “Пан-Європи” висловився Штреземан на X Асамблеї Ліги націй в Женеві, де 4 вересня 1929 р. А.Бріан виклав свої панєвропейські ідеї, запропонувавши створення Федерації європейських держав. У проекті Бріана він запідозрив модернізовану модель європейської гегемонії Франції, увіковічення Версальської системи. Пропонована Бріаном Федерація європейських держав нагадувала йому традиційний політичний союз і не більше. Підтримавши у своєму виступі 9 вересня актуальність європейського об’єднання, він назвав “Пан-Європу” утопією і рішуче заперечив “скептикам і песимістам”, які відкидали будь-яку ідею, що “не укладалася в звичайне буденне мислення”⁶¹. Насамкінець Штреземан вкотре закликав до створення економічними методами господарського об’єднання та митного союзу європейських держав⁶², що до цього

часу були поділені 27 митними кордонами, як першого кроку на шляху єдиної Європи. Він не приховував, що на цьому шляху прийдеться долати труднощі і розв'язувати суперечності.

Це були останні зусилля Штреземана повернути європейські країни до єднання на економічній основі. Його смерть 3 жовтня 1929 р. фатально збіглася з початком світової економічної кризи. Одне і друге сприяли згортанню курсу, спрямованого на досягнення миру і стабільності політичним шляхом. Того ж дня газета “Vossische Zeitung” писала, що смерть Штреземана для німецького народу “не лише втрата, а далеко більше: нещастя”.

На жаль, у Німеччині, охопленій реваншизмом і гвалтованій нацизмом, не знайшлося лідера, який би продовжив курс Штреземана. І в цьому сенсі не можна не погодитися з пропагандистом ідей європейської інтеграції графом Р.Коуденгове-Калергі, що не помри так рано Штреземан, Гітлер не став би канцлером, а Німеччина та Франція знайшли б шлях до взаєморозуміння і світ був би врятований від Другої світової війни⁶³.

Нелегка й багатолітка посмертна доля Штреземана. У західній історіографії, особливо німецькій, він несхитний поборник миру. В історіографії СРСР та НДР – реваншист, що прагнув до здійснення агресивних планів і своєю діяльністю сприяв наступу фашизму. Думається, що, окрім антикомунізму конструктора зовнішньої політики Ваймарської республіки, в основі таких безапеляційних звинувачень є те, що у перші роки диктатури нацисти використовували авторитет дипломатії Штреземана для власних цілей. Перші зовнішньополітичні договори нацистської Німеччини про ненапад були як би продовженням штреземанівської політики. Мало хто звернув увагу на їх чисто камуфляжний характер. Проте, і в цьому сенсі час розставив свої об'єктивні аспекти. “Штреземан зовсім не був попередником нацистів, що атакували західні цінності, – пише в своєму бестселері Г.Кіссінджер, – було б точніше розглядати нацистські ексцеси як розрив зі штреземанівською поступовою, безумовно, мирною політикою досягнення для своєї країни вирішальної ролі в Європі”⁶⁴.

Разом з тим, Штреземан як політик, дипломат, державний діяч – неоднозначний. З одного боку, він – провісник політики взаєморозуміння, миротворець і борець за мирне співіснування і входження Німеччини на демократичних засадах у західний світ, гарячий прихильник економічної інтеграції Європи, що єднало його з прогресивним світом 20-х років і майбутнім, а з другого – минуле, біль від версальського приниження, тиск традиційного суспільного мислення, реакційних антидемократичних сил, які мали підтримку серед значної частини загалу, відбилися на його діяльності. У цьому ряду його меморандум від 13 січня 1925 р. про створення “Великонімецьчини”, економічна війна проти Польщі 1925–1934 рр., праг-

нення до територіальної ревізії на Сході, поступова розбудова військової сили тощо. Попри всю суперечливість політичної спадщини Г.Штреземана, йому належить значний внесок у формування злагоди й миру між європейськими народами. Час переконав, наскільки важливим є взаєморозуміння між народами, країнами, політиками, яке, крім усього іншого, передбачає тісне співробітництво в справі розбудови демократії. Від цього не тільки швидше стають на ноги молоді демократії, але міцніють і стають ще привабливішими традиційні демократичні суспільства. Штреземан не отримав зустрічного розуміння, але сприяв усвідомленню необхідності європейської єдності і став одним з перших великих європейців. Досвід його “реальполітік” благодійно вплинув на становлення нових підходів у співпраці європейських народів, яка сьогодні у форматі ЄС стала реальним фактом.

Те, до чого не прийшли Г.Штреземан та А.Бріан, вдалося здійснити К.Аденауеру і Ш.де Голлю в 1963 році підписанням Єлісейського договору, що поклав край 400-літній франко-німецькій ворожнечі. Щоб прийти до цього, потрібна була ще одна спустошлива війна, в якій кожна з сторін побувала в ролі переможеного. На цей раз на благо всієї Європи була подолана багатовікова негативна традиція. Франко-німецький тандем став ядром і притягальною силою нової об’єднаної Європи.

Примітки:

1. Газін, В. Густав Штреземан: історичний портрет в історіографії та сучасності / В. Газін // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 8 / Інститут історії України НАН України. – 1999. – С. 216-217.
2. Ruge, W. Stresemann. Ein Lebensbild / W. Ruge. – Berlin, 1965. – S. 27.
3. Там само. – S. 29.
4. Vallentin, A. Stresemann. Vom Werden Staatsidee. – Leipzig, 1930. – S. 34.
5. Stern-Rubarth, E. Stresemann. Der Europaer / E. Stern-Rubarth. – Berlin, 1929. – S. 37.
6. Vallentin, A. Op. cit. – S. 46.
7. Ruge, W. Op. cit. – S. 56.
8. Stresemann, G. Vermachtnis. Der Nachlass in drei Banden / G. Stresemann. – Berlin, 1932. – Bd. 1. – S. 217.
9. Ruge, W. Op. cit. – S. 42.
10. Ibid. – S. 53.
11. Киссинджер, Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М., 1997. – С. 240.
12. Фарбман, Н. В. Густав Штреземан: человек и государственный деятель / Н. В. Фарбман // Новая и новейшая история. – № 5. – 1995. – С. 171.
13. Там само. – С. 177.
14. Stern-Rubarth, E. Op. cit. – S. 73.

15. Киссинджер, Г. Зазначена праця. – С. 238.
16. Фарбман, Н. В. Зазначена праця. – С. 174.
17. Stresemann, G. Vermachtnis. Bd. 1. – S. 531.
18. Hirsch, F. Gustav Stresemann. Patriot und Europaer. Gottingen / F. Hirsch. – Frankfurt ; Zurich, 1964. – S. 79.
19. Stresemann G. Schriften / Gustav Stresemann. – Berlin, 1976. – S. 370-371.
20. Ruge, W. Weimarer Republik auf Zeit / W. Ruge. – Berlin, 1969. – S. 142.
21. Hirsch, F. Op. cit. – S. 88.
22. Ruge, W. Stresemann. – S. 64.
23. Stern-Rubarth, E. Op. cit. – S. 99.
24. Craig, Gordon A. Gustav Stresemann // Weimar. Ein Lesebuch zur deutschen Geschichte 1918–1933. – Munchen. – S. 137.
25. Olden P. von. Stresemann. – Berlin, 1929. – S. 195.
26. Gustav Stresemann. Vermachtnis. Bd. 1. – S. 245.
27. Цит. по: Фарбман, Н. В. Зазначена праця. – С. 180.
28. Ruge, W. Stresemann. – S. 197.
29. Stresemann, G. Vermachtnis. Bd. 2. – S. 554.
30. Фарбман, Н. В. Зазначена праця. – С. 179-180.
31. Stresemann, G. Vermachtnis. Bd. 3. – Berlin, 1933. – S. 151.
32. Ruge, W. Stresemann. – S. 173.
33. Stresemann, G. Vermachtnis. Bd. 3. – S. 151.
34. Ruge, W. Stresemann. – S. 197.
35. Vallentin, A. Op. cit. – S. 27.
36. Stern-Rubarth, E. Op. cit. – S. 21.
37. Цит. по: Фарбман, Н. В. Зазначена праця. – С. 184.
38. Vallentin, A. Op cit. – S. 239.
39. Stresemann, G. Vermachtnis. Bd. 3. – S. 374.
40. Chodorowski, J. Niemiecka doktryna gospodarki wielkiego obszaru. – Warszawa ; Krakow ; Gdansk, 1972. – S. 18-37.
41. Газін, В. П. Східна політика Ваймарської республіки у перші повоєнні роки / В. П. Газін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія. Випуск VI. – Вінниця, 2003. – С. 193.
42. Stresemann, G. Vermachtnis. Bd. 1. – S. 59-60.
43. Stern-Rubarth, E. Op. cit. – S. 61.
44. Dokumente zur deutschen Geschichte 1924–1929. – Berlin, 1975. – S. 60.
45. Vallentin, A. Op cit. – S. 239.

46. Stresemann, G. Vermachtnis. Bd. 3. – S. 37.
47. Ibid. – S. 133.
48. Ibidem.
49. Боркин, Дж. Преступление и наказание “ИГ Фарбениндустри” / Дж. Боркин. – М., 1982. – С. 18.
50. Niedhart, G. Die Aussepolitik Stresemanns / G. Niedhart // Weimar. Ein Lesebuch zur deutschen Geschichte 1918–1933. – Munchen, 1997. – S. 190-191.
51. Ibidem.
52. Stresemann, G. Vermachtnis. Bd. 2. – S. 233.
53. Ruge, W. Die Reaktion des deutschen Imperialismus auf Briands Paneuropaplan 1930 / W. Ruge, W. Schumann // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1972. – № 1. – S. 42.
54. Stern-Rubarth, E. Op. cit. – S. 69.
55. Ruge, W. Stresemann. – S. 218.
56. Ibid. – S. 219.
57. Vallentin, A. Op. cit. – S. 314.
58. Ibidem.
59. Табуи, Ж. 20 лет дипломатической борьбы / Ж. Табуи. – М., 1960. – С. 78.
60. Niedhart, G. Op. cit. – S. 189.
61. Stresemann, G. Vermachtnis. Bd. 3. – S. 577-578.
62. Meissner, O. Staatssekretar unter Ebert-Hindenburg. 3 Auflage / O. Meissner. – Hamburg, 1950. – S. 172.
63. Gohring, M. Bismarks Erben 1890–1945. Deutschlands Weg von Wilhelm II bis Adolf Hitler / M. Gohring. – Wiesbaden, 1958. – S. 213.
64. Киссинджер, Г. Зазначена праця. – С. 254.

Резюме

Статья касается эволюции мировоззрения министра иностранных дел Веймарской республики Густава Штреземана (1923–1929 гг.). Акцентируется внимание на его идеи объединения Европы.

Ключевые слова: Веймарская республика, мирный договор, политика примирения, система балансирования, европейское взаимопонимание, объединенная Европа.

Одержано 30 вересня 2010 р.

СЛОВАЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ВИРІ ПОВСТАННЯ 1944 р.

У статті здійснена спроба з'ясувати вплив повстання 1944 р. у Словаччині на повсякденне життя населення. Проаналізовано ставлення словацьких громадян до збройної боротьби в країні. Розкрито економічні та соціальні проблеми, спровоковані повстанням, і його трагічні наслідки для пересічних жителів.

Ключові слова: Словацьке повстання, пересічні громадяни, суспільство, розкол, терор, матеріальні втрати.

Доба Другої світової війни для словаків є однією з найсуперечливіших сторінок національної історії. З одного боку, це був час першого досвіду державотворення, коли у березні 1939 р. була утворена Словацька держава¹. Шість років її функціонування засвідчили значні державотворчі здобутки в економічній, соціальній, а особливо – у культурно-освітній сферах. З другого боку, характерною ознакою того часу була велика залежність Словаччини від нацистської Німеччини. Згідно з Охоронним договором від 18-23 березня 1939 р.², остання виступила протектором новоутвореної держави, але фактично позбавила її самостійності у зовнішній політиці та військовій справі й поступово встановила контроль над господарством країни. Окрім того, властивими рисами внутрішньополітичного курсу словацької влади були авторитаризм, жорсткий націоналізм та узаконений на державному рівні антисемітизм, що спонукає до висновку про недемократичний характер політичного режиму тогочасної Словацької держави.

Провідне місце серед подій вказаного періоду належить Словацькому повстанню. 29 серпня 1944 р. Військова Рада у Банській-Бистриці у відповідь на вступ німецьких військ на територію Словаччини оголосила про початок збройної боротьби проти окупантів та людацької³ влади, яку було звинувачено у колабораціонізмі. Повстання стало апогеєм розвитку руху Опору у Словаччині, а участь у ньому значної частини словацької регулярної армії забезпечила масштабність, відносну довготривалість та великий міжнародний резонанс збройного виступу. Офіційною метою повстання було відновлення Чехословацької республіки, а тому воно отримало цілковите схвалення провідних країн антигітлерівської коаліції. Упродовж двох місяців повстанці утримували територію Центральної Словаччини, однак в другій половині жовтня німецькі війська організували генеральний наступ і повстання було придушено. 27 жовтня 1944 р. каральні частини зайняли Банську-Бистрицю, а рештки повстанської армії відступили у гори.

Наприкінці 40–80-х рр. ХХ ст. проблематика повстання була на чільному

місці у зацікавленнях марксистських істориків. Десятки дослідників публікували об'ємні монографії та більші чи менші статті. Практично всі знані тогочасні академічні дослідники новітньої словацької історії розглядали у своїх працях різні аспекти повстання (М.Госіоровський, Б.Граца, Й.Долежал, С.Фалтян, Е.Фріш, М.Кропілак, В.Плевза, Я.Шолц, В.Штефанский та ін.)⁴. Виходили друком фундаментальні колективні праці та збірники статей⁵. Видавався спеціальний науковий часопис “Збірник музею Словацького національного повстання”⁶.

За твердженням авторитетного словацького дослідника І.Каменца, близько 80% від загального обсягу тогочасної друкованої історичної продукції, присвяченої періоду Другої світової війни, припадало на публікації, предметом уваги яких були передумови, підготовка, перебіг та наслідки повстання 1944 р.⁷ Відтак, до кінця 80-х рр. в офіційній словацькій історіографії склалася ситуація, коли історія Словаччини 1939–1945 рр. фактично була підмінена історією розвитку руху Опору та Словацького повстання.

Вражаюча за обсягом бібліографія дослідження повстання приховувала серйозні недоліки марксистських робіт, а саме – політизацію та ідеологізацію проблеми на догоду комуністичному режиму, що значно спотворювало дійсну картину подій. Так, автори у своїх працях подавали “чорно-білий” образ повстання, приписували вирішальну роль Комуністичній партії Словаччини у ньому, наголошували на всенародному характері збройного виступу, гіперболізували радянську допомогу повстанцям. До того ж, концепція дослідження даної теми у повоєнній Чехословаччині кілька разів змінювалася відповідно до політичної кон'юнктури. Наприкінці 40–50-х рр. (т.зв. період демонізації) з історії повстання були викреслені імена його активних організаторів – К.Шмідтке, Г.Гусака, Л.Новомеського, яких тогочасний владний режим звинуватив у буржуазному націоналізмі.

У 60-х рр. політична реабілітація вказаних діячів створила умови для формування в історіографії менш категоричного образу повстання. Зокрема, дозволено було позитивніше оцінювати діяльність некомуністичного (демократичного або громадянського) крила руху Опору. Орієнтиром для істориків в цей час стали спогади Г.Гусака⁸. Ці мемуари перетворилися в своєрідний культ і дороговказ для дослідників повстання в період так званої нормалізації (70–80-і рр.), коли їх автор став Генеральним секретарем Комуністичної партії Чехословаччини. Будь-яка критика “гусаківської” концепції розглядалася як замах на марксистську правду про повстання. Наприклад, подібні звинувачення були висунуті істориком Й.Яблоніцькому, який опинився під пильним контролем органів безпеки та фактично був ізольований у своїй дослідницькій діяльності, не мав змоги легально публікувати свої наукові розвідки⁹.

Паралельно із становленням марксистських ідеалізованих оцінок Словацького повстання в комуністичній Чехословаччині, на Заході зусиллями емігрантських пролюдацьких істориків формувався його цілком негативний образ. Найбільш відомі з них – Й.Кіршбаум, Ф.Внук, М.Дюріца¹⁰ – у своїх працях визначали повстання як безглуздий і злочинний виступ проти власної державності, що спровокував збройне протистояння на території Словаччини, став причиною громадянської війни та всенародної трагедії, глибокої кризи Словацької держави, якою скористалися комуністи та “чехословакісти” для задоволення своїх владних амбіцій.

З початком демократизації у 1989 р. в умовах деполітизації історичної науки змінюються й погляди на Словацьке повстання. Визнаним фахівцем з даного питання на рубежі століть став вище названий Й.Яблоніцький, який отримав можливість вільно публікувати свої праці з критикою марксистської методології вивчення різних аспектів повстання¹¹. Дана проблема є об’єктом наукових інтересів К.Фремала, який у своїх дослідженнях також спростував низку ідеологем марксистської історіографії щодо характеристики збройного виступу¹². Організуються й наукові конференції, присвячені даній проблемі¹³. Проте нові підходи не змінили загальної оцінки, і для академічної словацької історичної науки повстання зберігає антифашистський загальнонаціональний характер, а дата його початку стала державним святом сучасної Словацької республіки. Натомість пролюдацькі емігрантські дослідники, які в 90-х рр. стали активно публікувати свої праці на Батьківщині, та їх послідовники в Словаччині категорично не визнають позитивного значення повстання. Закономірно, що ця історіографічна течія для означення подій 29 серпня 1944 р. зазвичай використовує термін “державний переворот”¹⁴. Загалом, оцінка ролі й значення повстання була й досі залишається предметом дискусії не лише в словацькій історичній науці, а й у сучасній громадській думці країни.

Радянські науковці розглядали повстання у заданому словацькими істориками-марксистами руслі¹⁵. Це настільки вкорінилося в історіографії, що навіть у нових навчально-наукових посібниках, виданих уже в незалежній Україні, словацькому руху Опору та повстанню відведена ключова роль у історії Словаччини 1939–1945 рр.¹⁶. Дана тематика зостається провідною у розробках сучасних російських та українських славістів. Так, співробітник Інституту Слов’янознавства Російської академії наук В.В.Мар’їна у своїх роботах закономірно акцентує увагу на “радянському факторі” у повстанні¹⁷. В Україні у 1993 р. В.Ковальовим була захищена кандидатська дисертація, присвячена впливу збройного виступу на подальший політичний розвиток Словаччини¹⁸. В останні роки опубліковані статті відомого харківського словакіста Є.Пугача, військового історика І.Репіна¹⁹.

Підсумовуючи огляд історіографії проблеми, констатуємо, що фактологічна військово-політична історія словацького повстання 1944 р. достатньо вивчена й представлена низкою праць як словацьких, так і вітчизняних дослідників. Тому метою даної статті є перенесення акценту на суто соціальний бік повстання, його вплив на повсякденне життя тогочасного словацького суспільства. Цей напрямок сьогодні активно розробляється молодими словацькими істориками²⁰, а предметом дисертаційного дослідження Є.Рогового є саме життя словацького суспільства у 1939–1945 рр.

Період з вересня 1944 р. сміливо можна охарактеризувати як найдраматичніший в історії Словацької держави. До цього людацькі політики небезпідставно проголошували Словаччину “острівцем спокою” у розбурханій війні Європі. Влада активно експлуатувала так звану концепцію “меншого зла”, згідно якої підпорядкування Німеччині виправдовувалося тим, що завдяки прихильності райху словацьке суспільство уникло зла “великого”: розчленування, окупації Словаччини, масових репресій та мобілізацій на фронт, бойових дій на словацькій території і, як наслідок, матеріальних втрат, господарської розрухи, великих людських жертв та загрози зникнення нації. Така пропаганда мала значний вплив на настрої населення, однак з початком повстання концепція “меншого зла” зазнала повного фіаско. Територія країни стала ареною бойових дій та взаємного терору спершу між повстанцями і німецькими військами, а потім між вермахтом та Червоною армією. Усі супутні проблеми, труднощі й бідування, які довгий час залишалися незнаними, тепер у концентрованій, спресованій формі довелося пережити словацькому суспільству.

Важливим аспектом ідейної поразки людацького режиму був територіальний розкол країни. З початком повстання Словаччина була фактично розділена на три зони. Західна частина країни формально залишилась під юрисдикцією братиславського уряду, хоча вона й першою зазнала німецької окупації. Центральна Словаччина опинилась під контролем повстанців. У складному становищі перебувала Східна Словаччина. Через втрату зв'язків з центральним урядом погіршилось її забезпечення необхідними промисловими товарами, вугіллям, електроенергією та нафтопродуктами, яких в даному регіоні було обмаль. Дефіцитними стали залізо, ліки, які зазвичай постачалися із заходу. Розподіл деяких продуктів (картопля, цукор) став здійснюватися за картковою системою. Напередодні зими особливо небезпечними були проблеми з постачанням паливної деревини²¹. Не слід забувати, що у вересні-жовтні 1944 р. радянсько-німецький фронт досяг словацьких кордонів, відтак Східна Словаччина, як прифронтна смуга, стала оперативним простором німецьких польових частин.

Як об'єкт дослідження нас звичайно найбільше цікавить територія,

зайнята повстанцями. На початковому етапі, в час своїх найбільших успіхів, вони захопили область площею приблизно 20 тис. км² з населенням майже 1,7 млн. осіб²². Звісно, під тиском каральних військ повстанці змушені були залишати зайняті території і, врешті, перейшли до партизанських методів боротьби. Саме населення Центральної Словаччини опинилося у епіцентрі збройного протистояння.

З перших днів повстання практично перед кожним пересічним словацьким громадянином постала, без перебільшення, життєво важлива проблема – як реагувати на події, що стрімко розгорталися? Ситуацію ускладнювала й цілковита інформаційна дезорієнтація населення. Якщо радіостанція Банської-Бистриці оголосила мобілізацію до повстанської армії²³, то братиславська влада закликала залишатися вірними Словацькій державі, а президент Й.Тісо вже 30 серпня поспішив проголосити амністію повстанцям²⁴, сподіваючись таким чином обмежити розгортання збройного виступу.

Суспільство опинилося в полоні шаленої пропагандистської кампанії, в якій обидві конфліктуючі сторони часто використовували в своїх інтересах погану поінформованість населення. Це зумовило ситуацію, внаслідок якої певна частина повстанців згодом пояснювала свою участь у збройній боротьбі необхідністю захисту словацької державності від німецьких окупантів, які розпустили братиславський уряд та стратили президента Тісо²⁵. Неправдиві відомості про наступ угорських військ на Словаччину мали наслідком вступ тисяч словаків до лав повстанської армії²⁶.

Людацька влада будувала свою пропаганду на тому, що повстання організували виключно злочинні елементи, яким чужі інтереси словацької національної державності – емігранти з Москви, Лондона, чехословакісти, радянські парашутисти. Новий імпульс отримала кампанія проти чехів та євреїв. Усіх представників вказаних національностей було офіційно звинувачено у підтримці повстання. Президент у листі до папи Пія XII писав: “Чехи та євреї... відкрито об’єдналися з ворожими парашутистами... та розпочали відвертий заколот проти Словацької республіки”²⁷. За людацькою версією, організатори путчу різними методами (обманом, примусом, військовим наказом у випадку солдат строкової служби) залучили до свого руху певну частину словацького населення, але, за висловом Й.Тісо, не можна говорити, що народ повстав проти себе, проти власної держави²⁸. Виходячи з цього, влада не припиняла спроб схилити повстанців до “щирого каяття”. У вересні на повстанській території поширювалися агітаційні листівки за підписом міністра оборони С.Гашшіка, в яких тому, хто добровільно припинить боротьбу, обіцялася повна гарантія від переслідувань та репресій²⁹.

Загалом збройна боротьба в країні створила більш ніж сприятливі умови для суспільного розколу та громадянського протистояння. Зокрема, це

проявилось у тому, що словаки опинилися (добровільно чи мобілізацією) по різні боки фронту. Особовий склад повстанської армії, партизанських загонів, чехословацького корпусу Л.Свободи в складі наступаючої Червоної Армії творили переважно словаки. Людацька влада з вересня 1944 р. теж приступила до відновлення та реорганізації своїх силових структур. Створено нове управління жандармерії, яке з 19 грудня очолив затятий германофіл Т.Ішток³⁰. У структурі збройних сил планувалося створити 2 піхотних полки Домобрани (ополчення), протиповітряний та авіаційний полки, інженерний і трудовий корпуси та інші допоміжні підрозділи³¹. Але ці частини так і не були належним чином оснащені та озброєні. Німці не довіряли словацьким воякам, сумнівалися у їх бойових якостях. Тому вони не залучалися до операцій на важливих ділянках повстанського чи радянсько-німецького фронту. За висновками Й.Бистрицького, із загальної кількості вірних людакам словацьких військ лише окремі підрозділи вели короткотривалі бої з повстанцями та Червоною армією³². Таким чином, масштабної братовбивчої війни вдалося уникнути.

З початком повстання можливість політичного вибору для пересічних жителів фактично зводилась до чіткої жорсткої альтернативи: за або проти режиму, за або проти повстання. Звертаємо увагу, що пасажі марксистської історіографії про масову підтримку повстання словацьким населенням потребують суттєвої корекції. Зокрема, в повідомленні членів правлячої Глінкової словацької народної партії (ГСНП) із повсталого Гнушти від 16 жовтня політична ситуація в окресі (районі) характеризується так: “Народ, особливо католицькі села, залишаються вірними президенту Тісо... Зрадила інтелігенція, якій жилося найкраще, євреї, чехи та більшість протестантів-євангеліків”³³. Схожі оцінки лунали з джерел німецького походження. У аналітичній записці, адресованій нацистському райхсміністрові у Празі Франку вказувалося: “Окрім керівництва армії активно співпрацює (з повстанцями – І.Б.) передусім прочехословацьки налаштована (чеська та словацька протестантська) еліта. Помітно, що чиновницька інтелігенція на підприємствах переходить на бік повстання, в той час як робітники виявляють стриманість”³⁴. Далі в документі читаємо: “Досвід роботи у відвойованій місцевості демонструє, що ставлення словацьких громадян до путчистів було в цілому дуже негативне. Активну участь (у повстанні – І.Б.) брала лише чехословацька еліта, юристи, керівники заводів...”³⁵.

Проблемним залишається завдання перетворення цих та їм подібних загальних свідчень у конкретні статистичні дані. Скористаємося для цього давно відомими результатами підрахунків учасників повстання. Хрестоматійною поки що залишається констатація чисельності повстанської армії (до 60 тис. осіб) та партизанських загонів (близько 18 тис. бійців)³⁶. Дослід-

ник Фремал додав до неї орієнтовну кількість громадян, які активно допомагали повстанцям, ввівши у науковий обіг цифру у 100 тис. учасників збройного виступу³⁷. Проте, навіть ці приблизні дані показують, що все ж таки переважна більшість з 1,7 млн. жителів на повстанській території, а тим паче з 2,6-мільйонного населення Словаччини, не брала активної участі у збройній боротьбі. Звідси, національне за прокламованими цілями словацьке повстання аж ніяк не можна назвати всенародним виступом. Утім, не могла розраховувати на масову підтримку й братиславська влада. В умовах повстання аморфний табір прихильників людацького режиму вступив у стадію повного розкладу та розпаду. Так, у вже згадуваному повідомленні з Гнушти зазначалося, що на бік повстанців перейшли практично всі службовці місцевих органів влади разом із окресним начальником та його заступником, а також 90% складу осередку жандармерії³⁸. Поширеним явищем стало виконання державними органами управління розпоряджень новопроголошеної чехословацької влади. У Банській-Бистриці повстанцями був ув'язнений лише жупан К.Булла, а всі інші чиновники залишилися на своїх місцях, підкорялися наказам повстанської Словацької національної ради і прийняли присягу на вірність ЧСР³⁹. У Ружомбероку весь склад жупної адміністрації на чолі з жупаном К.Слушним також присягнув оновленій чехословацькій республіці. Щоправда, пізніше Слушний виправдовувався, що вчинив так під “тиском військової сили”⁴⁰.

Перед серйозними кадровими проблемами постали й центральні органи влади. Відкрито виступили проти режиму деякі високі посадовці (міністр оборони Ф.Чатлош, провідні економісти І.Карваш, П.Затько). Зрада на такому рівні не могла не турбувати людацькі політичні кола й спонукала їх до проведення кампанії перевірки надійності всього державно-управлінського апарату. 13 вересня уряд ухвалив відповідну постанову. Було створено місцеві та центральну контрольні комісії, які мали збирати інформацію про державних службовців щодо їх ставлення до “чеського повстанського руху”⁴¹. Вже 16 вересня до центральної контрольної комісії надійшли перші конкретні дані. Серед працівників Верховного суду п'ятеро (поміж них фігурував і майбутній голова Національного суду над людацькими діячами І.Дакснер) були віднесені до категорії підозрюваних у зв'язках з партизанами⁴². Загалом, підрахунки за звітами центральних державних установ дозволяють говорити про 252 особи, кваліфіковані як дійсні чи ймовірні зрадники⁴³. Крім того, станом на 30 жовтня 1944 р. рішенням Міністерства оборони було розжалувано 331 члена командного складу армії, що віддзеркалює те, скільки офіцерів підтримало повстання⁴⁴.

Характерною ознакою суспільних настроїв у цей час було те, що людацька влада та німецька окупація вже сприймалися населенням як тим-

часове явище. У повідомленні з окресу Превідза від 1 жовтня 1944 р. наголошується, що громадяни не вірять у перемогу німців, схиляються до думки про відновлення ЧСР або ж приєднання Словаччини до СРСР, а тому уникають будь-якої пролюдацької політичної діяльності і посадових функцій⁴⁵. За інформацією з Банської-Бистриці, забезпечення алібі на майбутнє було особливо поширене серед службовців молодшого віку, тоді як старші чиновники переважно залишилися відданими словацькому уряду⁴⁶. Сформований на початку вересня новий склад уряду на чолі з Ш.Тісо, міністри якого теж, до речі, прийняли портфелі з великою неохотою⁴⁷, був не в змозі протидіяти цим тенденціям. Сам прем'єр писав: "Відсутні виконавчі структури... неможливо діяти як організована сила. Все виглядає так, начебто не було прагнення до самостійної держави"⁴⁸. Пасивність словацької адміністрації була також предметом постійної критики з боку німців. В одному із німецьких звітів про ситуацію в Словаччині читаємо: "Словацька влада є цілком пасивною, частково з небажання, частково з безпомічності"⁴⁹.

У такій ситуації чи не єдиною опорою людацького режиму у словацькому суспільстві стала Глінкова гвардія (гарда) – воєнізований молодіжний підрозділ ГСНП, члени якого сповідували ідеї націоналізму як основи суспільно-політичного життя. Чітке уявлення про політичну позицію гардистів в час повстання дає інформація радника німецького посольства Г.Гмеліна, який повідомляв, що "в захоплених повстанцями районах члени Глінкової гарди майже повністю винищені"⁵⁰. З приходом німецьких військ гарду очолив фанатично відданий нацистам О.Кубала. За його наказом від 21 вересня 1944 р. започатковано формування озброєних Охоронних відділів Глінкової гарди (ОВГГ)⁵¹, які мали допомагати окупантам у наведенні порядку. Проте звертаємо увагу, що навіть в період найширшої мобілізації кількість озброєних гардистів не перевищувала 6 тис. осіб⁵². Крім того, певну інформацію про кількість словацьких громадян, які в час повстання активно підтримували людацький режим, дає нам статистика повоєнних "народних" судів. Згідно неї, було засуджено 8058 осіб, з яких для 65-ти було винесено, а для 29-ти виконано смертний вирок⁵³.

Наведені факти засвідчують, що ні прихильники, ні противники повстання не мали масової підтримки населення. Відтак, логічним бачиться припущення, що більшість жителів охопленої повстанням території прагнула залишитися осторонь політичного протистояння і була втягнута у вир боротьби поза її волею, бажаннями та сподіваннями. Німецький професор К.Мюллер, який саме мандрував Центральною Словаччиною, вказував, що звістку про початок повстання населення сприйняло із занепокоєнням, але в жодному разі без ентузіазму⁵⁴. Пересічні громадяни не поспішали братися за зброю. Сучасники тих подій згадують, що організована мобілізація

до лав повстанців не зустріла всезагального революційного натхнення та проводилася здебільшого примусово⁵⁵. На думку дослідника Ф.Внука, вояки повстанської армії не мали ідейного натхнення, патріотизму та відданості цілям повстання, і саме тому німецькі частини чисельністю близько 30 тис. осіб швидко ліквідували збройний виступ 80 тис. повстанців⁵⁶. Схожого висновку дійшов М.Лацко. На основі аналізу настроїв населення в Ружомберокській області історик стверджує: “Ставлення більшості громадян до лідерів повстання та їх політичних цілей було абсолютно байдуже... На події, що відбувалися, вони дивилися швидше як на небажану виставу, яка їм може коштувати майна, здоров’я або й життя”⁵⁷.

На ставлення до повстання значною мірою впливала офіційна позиція католицької церкви, яка була вельми важливою з огляду на те, що словаки-католики становили близько 73% всього населення країни⁵⁸. Це розуміли й керівники повстання, тож не дивно, що Г.Гусак намагався схилити на свій бік бансько-бистрицького єпископа А.Шкрабіка. Однак, той заявив, що церква не втручається у політичне життя та виступає проти насильства у будь-якій формі⁵⁹. Проте, саме на ідеї ненасильства католицькі діячі будували свою антиповстанську пропаганду. Наприклад, в “Католицькій газеті” від 17 вересня 1944 р. була опублікована стаття з промовистою назвою “Апокаліптичний кінь”, в якій зустрічаємо таку фразу: “Знайшлися люди, чужі та місцеві, які не могли спокійно дивитися, що апокаліптичний кінь (війни – І.Б.) досі чвалав повз нас... Притягли його за вуздечку сюди, піддавши загрози майно і життя своїх ближніх”⁶⁰. Безперечно, такий погляд на повстання мав ширшу підтримку серед маси консервативного католицького населення Словаччини, ніж декларовані абстрактні завдання збройного виступу. Немає сумнівів також у тому, що пересічного жителя набагато більше цікавило його буденне життя, ніж велика політика, а повстання насправді принесло у повсякденність суспільства великі випробування.

Військові дії спричинили розруху та величезні матеріальні втрати. Від бойових дій та диверсій постраждали транспортні шляхи, промислові об’єкти, житловий фонд. Зокрема, робітники заводу в Котербехах скаржилися на те, що виведення з ладу партизанами турбін, які виробляли енергію для підприємства, позбавило можливості заробітку 1500-1700 осіб⁶¹. На гірничому підприємстві у Нижніх Словінках партизани підірвали компресори й залишили таким чином без роботи 700 працівників⁶². У час повстання звичайним явищем були реквізиція майна, худоби, зайняття військовими громадських приміщень (шкіл, гуртожитків). Причому, відзначалися цими “подвигами” як німці, так і партизани⁶³. За свідченнями очевидців, цивільне населення страждало не лише від утисків та здириництва німецьких окупантів, але й в рядах повстанців та партизан теж були авантюристи й аморальні

люди, які використовували ситуацію задля власної наживи⁶⁴.

Окрім того, великої шкоди завдавали озброєні банди мародерів, які були цілком аполітичними та, користуючись надзвичайними умовами, тероризували населення. У звіті окресу Наместово від 25 жовтня 1944 р. повідомляється: “Упродовж останніх тижнів окресом проходять добре озброєні грабіжницькі ватаги, що складаються з українців або поляків... Грабують так, що житла після них залишаються майже порожні... Звертаємо увагу, що ці грабіжники не мають нічого спільного з російськими і словацькими партизанськими підрозділами”⁶⁵. В аналогічному повідомленні з Бардейова під титулом “Інформація про шкідників” зазначається: “Останнім часом в окресі оперує якась розбійницька група, що здійснює грабіж та загрожує життю населення. Національність її членів різна: найбільше росіян і українців, але є серед них чимало словаків і русинів. Здається, що група не переслідує ніяких політичних чи військових цілей, тому що тероризує як німців, так і словаків, русинів”⁶⁶.

Період повстання та час після його придушення відомі своїми трагічними сторінками репресій і терору, які супроводжували збройне протистояння в країні. Жорсткішими санкціями доповнювалися закони, предметом уваги яких була антидержавна діяльність. Спеціальна постанова уряду від 29 вересня 1944 р. зобов’язала судові органи при розгляді таких справ, у разі наявності в законі альтернативи покарання, виносити вирок, керуючись виключно нормою, що передбачала більш суворе покарання⁶⁷. Запроваджено спрощену процедуру судового провадження, розпочали роботу трьохчленні надзвичайні суди, які могли виносити смертні вироків з негайним їх виконанням органами безпеки⁶⁸. До 15 років збільшився термін ув’язнення для тих, хто надасть притулок або іншу допомогу особам, які “беруть участь в антидержавній діяльності”⁶⁹.

Проте, в зв’язку з тим, що людацька влада була слабкою, репресивну функцію взяли на себе німці. Першими заходами окупантів було роззброєння двох східнославацьких дивізій та інтернування солдатів, які могли приєднатися до повстання. Наголошуємо, що вони не встигли зробити свій вибір за чи проти повстання, але були роззброєні німцями з “профілактичною” метою. Статистичні дані ставки німецького головнокомандування показують, що станом на 1 грудня 1944 р. в таборах для військовополонених перебувало 15383 словацьких громадян⁷⁰. Склалася парадоксальна ситуація, коли після придушення повстання його полонені учасники на основі президентської амністії були залишені в Словаччині, а солдати східнославацьких дивізій, які не зламали присягу президенту та Словацькій державі, потрапили до німецького полону⁷¹.

Повстання спровокувало нову хвилю чехофобії та антисемітизму, хоча

розмах репресій проти чехів та євреїв був неоднаковий. 9 вересня 1944 р. уряд прийняв рішення про виселення чехів, що вороже ставляться до Словацької держави. Проте далі в постанові подавалось важливе уточнення: "...якщо на це буде згода німецьких органів"⁷². Слід зазначити, що німці не виявляли бажання займатися "чеською проблемою", натомість з готовністю взялися остаточно вирішувати "єврейське питання". 3 жовтня 1944 по березень 1945 рр. було здійснено нові депортації 13,5 тис. словацьких євреїв, з яких загинуло близько 10 тис. осіб. Крім того, безпосередньо в Словаччині німці ліквідували ще 10 тис. євреїв⁷³.

3 жовтня 1944 р. словацька територія (особливо гірські райони) стала оперативним простором діяльності німецьких каральних загонів (есесівських зондеркоманд, спецгруп абверу та ін.), які проводили "очищувальні" антипартизанські операції. Вони супроводжувалися брутальним насильством, грабежами, масовими вбивствами та випалюванням сіл, жителі яких мали зв'язки з партизанами. Звичайною практикою були розстріли кожного десятого жителя в разі, якщо на території населеного пункту гинув німецький офіцер⁷⁴. В такій ситуації партизани часто виявляли безвідповідальність, залишаючи після бойових операцій села та прирікаючи цивільне населення на терор карателів⁷⁵. Звісно, встановити абсолютно точну кількість жертв німецького терору неможливо. Наведемо, як приклад, дані, почерпнуті зі статі Й.Станіслава, які вважаємо найбільш наближеними до реальних цифр. Йде мова про 3956 осіб, що знайшли смерть у 186 масових захороненнях⁷⁶.

Репресії проти цивільного населення були не рідкісним явищем й у практиці повстанців та партизанів. В Словацькій Любчі був створений спеціальний табір, в'язнями якого стали словацькі німці та людацькі активісти⁷⁷. Від рук повстанців загинули депутати Словацького сейму Сламень та Шалат, директор зернового комітету Кліновський, католицькі священники Шеда і Немец⁷⁸. Жертвами партизанського терору стали близько 300 представників німецької меншини з Німецького Правна, Великого Поля, Скленого⁷⁹. Особливо відзначилися в цій справі "народні месники" з бригади імені Сталіна. За інформацією Гусака, були випадки, коли самі жителі прохали німців, аби вони прийшли і покінчили з терором партизанів⁸⁰. Історик Дюріца навіть згадує факт про віднайдення на місці штабу бригади масового захоронення з останками 900 осіб⁸¹. Щодо загальної кількості жертв партизанського терору, то тут спостерігається велика розбіжність, що має, однак, закономірне пояснення. Фремал вважає об'єктивною цифрою у 1000 осіб, дослідники з пролюдацькими поглядами говорять про 4000 загиблих, а тогочасна німецька пропаганда оперувала даними у 20000 жертв⁸².

На думку деяких словацьких істориків, широкий розмах репресій і терору під час та після повстання не мав внутрішньополітичного підґрунтя, а

був принесений ззовні. А.Рашла заявляв, що саме жорстокості німецьких військ остаточно диференціювали словацьке суспільство у ставленні до режиму і викликали справедливе почуття помсти окупантам та їх місцевим помічникам⁸³. І.Кружляк вважає, що насилля у повстання принесли комуністи⁸⁴. Така думка має під собою певне підґрунтя, адже саме радянські парашутисти, підготовлені Українським штабом партизанського руху, розгорнули у серпні 1944 р. на території Словаччини масштабні диверсії, що спровокували рішучі дії німців та прискорили початок повстання⁸⁵.

Одним з найсуперечливіших моментів є з'ясування ролі і місця суто словацьких збройних формувань – Охоронних відділів Глінкової гарди у тодішніх подіях. Історики-марксисты одногосно оцінюють їх негативно, звинувачуючи гардистів у допомозі окупантам в організації терору. Дійсно, окремі підрозділи ОВГГ брали участь у каральних операціях, допомагали німцям при масових стратах у селах Кремнічка, Немецка, супроводжували транспорти з депортованими євреями⁸⁶. Сумнозвісним на переломі 1944–1945 рр. став слідчий ізолятор розвідувального відділу ОВГГ у Братиславі, де допити і катування учасників руху Опору проводили виключно словаки⁸⁷. Однак, в інтересах історичної об'єктивності потрібно вказати й на “протилегний бік медалі”. Більшість словаків вступили до лав ОВГГ не добровільно, а за мобілізаційним наказом. Причому, цей наказ розповсюджувався й на тих, хто не був членом гарди. Тому логічно припустити, що бажаючих віддано служити німцям та тероризувати своїх співвітчизників було в складі ОВГГ небагато. Натомість, за твердженням І.Врби, партизани та повстанці після поразки повстання часто вступали до ОВГГ, уникнувши тим самим репресій й зберігши життя. Були приклади, коли гардисти охоронних відділів задалегідь попереджали партизанів про плановані німцями облави, хоча й змушені були брати в них участь⁸⁸.

Як бачимо, категоричні судження щодо даної проблеми неприйнятні. Повстання насправді загострило ситуацію в суспільстві, політичні фронти розділили не лише окремі групи словацьких громадян, але часто й родини, сім'ї⁸⁹. Загальновідомо, що іноземці не знайомі з місцевими умовами і у своїх діях керуються інформацією охочих до співпраці корінних жителів. А тому непоодинокими були випадки, коли причиною адресних репресій були помста, зведення особистих рахунків та інші суб'єктивні фактори міжсловацьких взаємин. Проте, з іншого боку, зважаючи на те, що переважна більшість населення залишалася аполітичною, ідейний фанатизм продовжував відігравати незначну роль у взаємовідносинах між словацькими громадянами. Їх стосунки залежали не від симпатій режиму чи повстання, а швидше від простої людяності і бажання захистити ту чи іншу особу від арешту, ув'язнення, а то й смерті. В умовах небезпеки терору з

боку німецьких окупантів та радянських партизан більшість словаків виявляли національну (земляцьку, родинну) солідарність і прагнули вберегти від насилля своїх співвітчизників незалежно від їх політичного реноме.

Тобто, при з'ясуванні відповідальності самих словаків за жахи терору слід уникати будь-яких узагальнень і аналізувати кожен випадок індивідуально, у відповідності з конкретними супутніми обставинами.

Подібним чином варто оцінювати й “український слід” у тодішніх подіях. Річ у тім, що в складі каральних частин були підрозділи дивізії СС “Галичина”. Відтак, К.Фремал стверджує, що українські есесівці теж несуть відповідальність за чисельні злочини проти цивільного населення Словаччини⁹⁰. В опрацьованих архівних матеріалах згадується цікавий документальний факт. В донесенні з Бардейова про ситуацію в окресі у грудні 1944 р. зафіксовано: “...25 грудня 1944 р. якийсь українець в німецькій уніформі застрілив в Липовій сільського старосту Й.Дзяка, який захищав свою доньку від насильства з боку згаданого українця”⁹¹. Утім, вказане свідчення не є цілком ясним і беззаперечним. По-перше, логічні сумніви провокує та обставина, що в надзвичайній ситуації староста зміг чітко визначити національність насильника, хоча словак у розмові може легко сплутати українця з поляком, білорусом, росіянином. По-друге, в умовах війни у німецьку уніформу міг бути одягнений хто завгодно, в тому числі українець-мародер, але не обов'язково це був вояк дивізії СС “Галичина”.

Натомість звертаємо увагу, що існують також дані про дезертирство українських солдатів дивізії. Вони налагоджували тісні контакти з етнічно близьким місцевим населенням та, прагнучи спокійного життя, залишали військо й знаходили притулок у словацьких родинах. У період листопада-грудня 1944 р. зафіксовано близько 200 таких випадків⁹².

Аналізуючи наслідки збройного виступу, необхідно розділяти політичну та власне соціальну складову проблеми. Безсумнівно, повстання є яскравою сторінкою антифашистської боротьби. Завдяки йому на Словаччину перестали дивитися виключно як на союзника Німеччини, й повстанці були прийняті до антигітлерівської коаліції. Ці політичні дивіденди зняли зі словацького народу звинувачення у колабораціонізмі та стали основою для формування статусу Словаччини у повоєнній Чехословаччині. Але за ці здобутки була заплачена надто дорога ціна. Сучасник тих подій з цього приводу зазначає: “Я особисто оцінюю Словацьке національне повстання так, що воно хоча й мало певне значення, але за це загинула маса людей...”⁹³. Так, загальна чисельність загиблих сягає цифри у 20 тис. осіб. Знищено 30 тис. й пошкоджено 60 тис. будинків, а підсумкові матеріальні втрати становлять близько 114 млрд. словацьких крон, що склало трирічний національний дохід Словаччини⁹⁴. Навіть враховуючи те, що вказані

дані приблизні та наведені автором – зятятим ідейним критиком повстання, все ж, безперечним висновком є те, що збройна боротьба мала драматичні, а нерідко й трагічні, наслідки для пересічних громадян зокрема та словацького суспільства загалом.

Примітки:

1. Докладніше про історичні передумови та обставини проголошення Словацької держави див.: Боровець, І. І. Утворення Словацької держави в 1939 р.: співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників / І. І. Боровець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 15. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 122-137; Роговой, Е. С. Провозглашение независимости Словакии в 1939 г. / Е. С. Роговой // Актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Випуск 8. – Харків, 2006. – С. 97-104; Мар'яна, В. В. Путь к независимости? Создание Словацкой республики 14 марта 1939 г. / В. В. Мар'яна // Национальный вопрос в Восточной Европе. Прошлое и настоящее. – М., 1995. – С. 201-224.

2. Zmluva o ochrannom pomere medzi nemeckou risou a tzv. Slovenskym statom [preklad] // Daxner I. L'udactvo pred narodnym sudom, 1945–1947. – Bratislava (Br.), 1961. – S. 229-230.

3. “Г'уд” – народ у назві правлячої Глінкової словацької народної партії.

4. Gosiorovsky, M. Slovenske narodne povstanie / M. Gosiorovsky. – Br., 1954. – 88 s.; Graca, B. Slovenske narodne povstanie / B. Graca. – Martin : Osveta, 1953. – 28 s.; Dolezal, J. Slovenske narodni postani. Prispivek k jeho vzniku a prubehu / J. Dolezal. – Praha, 1954. – 228 s.; Falt'an, S. O Slovenskom narodnom povstani / S. Falt'an. – Br. : Osveta, 141 s.; Fris, E. Povstanie zd'aleka a zblizka / E. Fris. – Br., 1964. – 120 s.; Kropilak, M. Slovenske narodne povstanie / M. Kropilak. – Br. : Obzor, 1974. – 274 s.; Plevza, V. Slovenske narodne povstanie – zaciatok narodnej a demokratickej revolucie v Ceskoslovensku / V. Plevza. – Br., 1984. – 197 s.; Solc, J. Slovenske narodne povstanie. Studia, udalosti, bibliografia / J. Solc. – Br. : Osvetovy ustav, 1969. – 151 s.; Stefansky, V. Armada v Slovenskom Narodnom povstani / V. Stefansky. – Br. : Pravda, 1984. – 278 s.

5. Slovenske narodne povstanie. Sbornik prac k 10 vyrociu. – Br. : SAV, 1954. – 261 s.; Dejinnna krizovatka: Slovenske narodne povstanie – predpoklady a vysledky. – Br., 1964. – 519 s.; Slovenske narodne povstanie (sbomik prispevkov z narodnooslobodzovacieho boja 1938–1945). – Br. : SAV, 1965. – 744 s.; Dejiny Slovenskeho narodneho povstania 1944. – Br., 1984. – 653 s.

6. Zbornik Muzea Slovenskeho narodneho povstania. – Banska-Bystrica : Stredoslovenske vydavatel'stvo, 1966–1969; Zbornik Muzea Slovenskeho narodneho povstania. – Martin : Osveta, 1977–1990.

7. Інформація отримана у розмові автора з п. професором Каменцем 5.04.2007.

8. Husak, G. Svedectvo o Slovenskom narodnom povstani / G. Husak. – Br., 1964. – 617 s.

9. Jablonicky, J. Slovenske narodne povstanie a tri etapy jeho hodnotenia / J. Jablonicky // Historicky casopis (HC). – 1991. – Rocnik (Roc.) 39. – Cislo (c.) 4-5. – S. 450-454;

Марына, В. В. Словацкое национальное восстание 1944 года в послевоенной историографии / В. В. Марына // Славяноведение. – 1999. – № 6. – С. 47, 50-51, 54; Марына, В. В. Чехословацкая, чешская и словацкая историография до и после “бархатной революции” 1989 г. / В. В. Марына // Новая и новейшая история. – 2002. – № 1. – С. 58, 61-62, 68.

10. Kirschbaum, J. Slovakia. Nationals and crossroads of Central Europe / J. Kirschbaum. – New-York, 1960. – 371 p.; Vnuk, F. Rebelanti a suplikanty (Slovenska otazka v ilegalite a v exile 1944–1945) / F. Vnuk. – Lakewood, Ohio, U.S.A., 1989. – 337 s.; Durica, M. Slovensko za druhej svetovej vojny. Slovenska republika / M. Durica. – Padova, CESEO-Liviana, 1977. – 48 s.

11. Jablonicky, J. Povstanie bez legend / J. Jablonicky. – Br., 1991. – 355 s.; Jablonicky, J. Glosy o historiografii SNP. Zneuzivanie a fal'sovanie dejin SNP / J. Jablonicky. – Br., 1994. – 153 s.; Jablonicky, J. Samizdat o odboji. Studie a clanky / J. Jablonicky. – Br., 2004. – 525 s.

12. Fremal, K. Slovenske narodne povstanie / K. Fremal. – Dolne Vestenice, 1994. – 202 s.; Fremal, K. Socialnodemokraticka strana na Slovensku v rokoch 1938–44 / K. Fremal // Kapitoly z dejin socialnej demokracie na Slovensku. – Br., 1996. – S. 289-311; Fremal, K. Kapitoly z dejin protifasistickeho odboja na Slovensku 1938–1945 / K. Fremal. – Banska-Bystrica, 2000. – 173 s.

13. SNP v pamati naroda. Materialy z vedeckej konferencie. – Br., 1994. – 392 s.; Zbornik k 50 vyrociu Slovenskeho narodneho povstania / Ved. red. K. Fremal. – Banska-Bystrica, 1994 – 111 s.; Podiel slovenskych narodnohospodarov na priprave SNP. Materialy z odborného seminara. – Banska-Bystrica, 1997. – 99 s.; SNP 1944 – vstup Slovenska do demokratickej Europy. – Banska-Bystrica, 1999. – 499 s.

14. Dies Ater. Nestastny den 29 august 1944. – Vyber prispievkov // Zost. P. Bielik, P. Mulik. – Br., 1994. – 211 s.; Vnuk, F. Neuveritel'ne sprisahanie / F. Vnuk. – Trencin : Vydavateľstvo Ivana Stelcera, 1993. – 194 s.

15. Недорезов, А. И. Национально-освободительное движение в Чехословакии 1938–45 гг. / А. И. Недорезов. – Москва : Изд. социально-экономической литературы, 1961. – 370 с.; Петерс, I. A. Словацьке національне повстання і сучасність: (До 40-річчя) / I. A. Петерс // Український історичний журнал. – 1984. – № 8. – С. 127-135; Семиряга, М. Н. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против фашистского гнета / М. Н. Семиряга. – Москва : Наука, 1985. – 328 с.

16. Історія західних і південних слов'ян: ХХ ст. / Є. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Р. М. Постоловський та ін. – Харків: ОКО, 1998. – 464 с.; Історія Центрально-Східної Європи. Посібник / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів : Львівський нац. у-т, 2001. – 660 с.; Яровий, В. І. Історія західних і південних слов'ян у ХХ ст. Курс лекцій. Навч. посібник. – Київ : Либідь, 1996. – 416 с.; Яровий, В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст. Підручник для вищих навчальних закладів. – Київ : Генеза, 2005. – 814 с.; Черній, А. І. Історія південних і західних слов'ян. Від найдавніших часів до кінця ХХ ст. / А. І. Черній, В. А. Черній. – Рівне : Рівненський інститут слов'янознавства, 1998. – 444 с.

17. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. – М. : Наука, 2005. – Кн. 1 / [Отв. ред. В. В. Марьина]. – 453 с.; Марьина, В. В. Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны / В. В. Марьина. – М. : Индрик, 2009. – Кн. 2. 1941–1945 гг. – 432 с.

18. Ковальов, В. І. Вплив ідеї і досвіду Словацького національного повстання на перетворення у Чехословаччині у період національно-демократичної революції : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / В. І. Ковальов ; ХДУ. – Х., 1993. – 264 с.

19. Пугач, Е. П. Национальное восстание 1944 г. и словацкая перспектива / Е. П. Пугач // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. – 2006. – № 728: Історія. – Вип. 38. – С. 134-139; Репін, І. В. Словацьке національне повстання – передумова проведення військами Червоної армії Східнокарпатської операції / І. В. Репін // Військово-науковий вісник. – 2009. – № 11. – С. 165-176.

20. Slovenska republika 1939–1945 očami mladých historikov 3. (Povstanie roku 1944). – Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Filozofická fakulta, 2004. – 411 s.; Lacko, M. Slovenske narodne povstanie 1944 / M. Lacko. – Br. : Slovart, 2008. – 223 s.

21. Statny oblastny archiv v Presove (SOAP). – Fond Sarisko-Zemplinska zupa (SZZ). – Oddelenie prezidialne spisy – 1940-1945 (od. prez.). – Karton (kart.) 83. – Katalogizacne cislo (k.c.) 3202. Zprava vladneho poverenca v Presove. 4 decembra 1944. – S. 144.

22. Bosak, P. Bojova sucinnosť vojakov s partizanmi pri obrane povstaleckeho uzemia / P. Bosak // HC. – 1981. – Roc. 29. – С. 5. – S. 653.

23. Susko, L. Sprava sudetonemeckeho profesora K.V.Mullera z nemeckej karlovej univerzity o Slovensku (august – oktober 1944) / L. Susko // Vojenska historia. – 2000. – Roc. 4. – С. 1. – S. 87.

24. Dr. Jozef Tiso o sebe / do tlači pripravoval J. Pauco. – Passaic, New Jersey, 1952. – S. 88.

25. Fremal, K. Kapitoly z dejin protifasistickeho odboja na Slovensku v rokoch 1938–1945 / K. Fremal. – Banska Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2000. – S. 144.

26. Ibid. – S. 145.

27. Vatikan a Slovenska republika (1939–1945). Dokumenty / zost. I. Kamenec, V. Precan, S. Skorvanek. – Bratislava : Slovak academic press, 1992. – S. 207-208.

28. Гусак, Г. Свидетельство о Словацком национальном восстании / Г. Гусак. – Москва : Правда, 1969. – С. 717.

29. Slovensky narodny archiv (SNA). – Fond Urad predsednictva vlady (UPV). – Kart. 17. – С. 1787/44. Ministerstvo narodnej obrany. Letak pre partizanske zeme. 26 september 1944.

30. SAPO. – Fond Hlavne velitelstvo zandarstva v Bratislave. – Kart. 1. – In. c. 4.

31. Plk. Skultety, J. Kontrarevolucne usilie Tisovej vlady v období Slovenskeho narodneho povstania (september 1944 – april 1945) / J. Skultety // Slovenske narodne povstanie (sbornik prispevkov z narодноослободзвачиего боја 1938–1945). – Bratislava : SAV, 1965. – S. 546.

32. Bystricky, J. Slovaci v uniformach (maj 1944 – maj 1945) / J. Bystricky // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy) / Editory V. Bystricky, Stefan Fano. – Br., 1994. – S. 176-186.

33. SNA. – UPV. – Kart. 17. – K. c. 1941/44. – C. 1925/41. Slavna vlada Slovenskej republiky v Bratislave. Hnusta 16 oktobra 1944.

34. 1944, september 7. Praha. – Prezident Ustredneho zväzu pre priemysel v Cechach a na Morave dr. B.Adolf Nemeckemu statnemu ministrovi K.H.Frankovi. Elaborat o vyvine situacie na Slovensku v prvom tyzdni po vypuknutí povstania. Zamerava sa na moznosti ucinneho boja vratane propagandy proti povstalcom a na navrh, ako sustredit' nemecku politiku voci Slovensku do jedneho centra // Slovenske narodne povstanie. Nemci a Slovensko 1944. Dokumenty // Zost. V. Precan. – Br. : Epocha, 1971. – S. 233.

35. Ibid. – S. 234.

36. История Словакии / под ред. Богданова Ю. В. – М. : РАН Институт славяноведения, 2003. – С. 332. Цікаво, що Є.П.Пугач у відповідному розділі колективної праці з історії слов'ян оперує ще меншими цифрами – 45 тис. повстанців та 9-12 тис. партизанів (Історія західних і південних слов'ян: XX ст. / Є. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Р. М. Постоловський та ін. – Харків: ОКО, 1998.– С. 207).

37. Fremal, K. Kapitoly z dejin protifasistickeho odboja na Slovensku v rokoch 1938–1945... – S. 142.

38. SNA. – UPV. – Kart. 17. – K. c. 1941/44. – C. 1925/41. Slavna vlada Slovenskej republiky v Bratislave. Hnusta 16 oktobra 1944.

39. SNA. – Ministerstvo vnutra (MV). – Kart. 564. – K. c. 114-23/II-5/1944. Verejna sprava vnutorna v oblasti B.-Bystrica – Zvolen – Brezno po zlikvidovani csl. vlady a Slovenskej narodnej Rady.

40. SNA. – UPV. – Kart. 82. – C. 1789/1944. Zapssnica napssana dna 14 oktobra 1944 o vypovedi h. radcu vsv. Kolomana Slusneho. – S. 4.

41. SOAP. – SZZ. (od. prez.). – Kart. 81. – K. C. 3126. – C. 17505/t.res.1944. Predsednictvo vlady. Bratislava 18 septembra 1944. Predmet: Statni a verejni zamestnanci, vysetrenie spol'ahlivosti. – S. 1.

42. SNA. – UPV. – Kart 17. – K. c. 1709-44. – Prez. 967/44. Ustrednej komisie zriadenej pri predsednictve vlady.

43. SNA. – UPV. – Kart 17-117.45.

44. Plk. Skultety, J. Kontrarevolucne usilie Tisovej vlady v období Slovenskeho narodneho povstania (september 1944 – april 1945)... – S. 573.

45. SNA. – MV. – Kart. 564. – K. c. 7230/1. Administrativa bojom postihnutych krajov. Horna Nitra. Okres Prievidza.

46. SNA. – MV. – Kart. 699. – K. c. 19/1945. – C. 3436/1944. Prez. zupneho uradu v B-Bystrice. 30.12.1944.

47. Podolec, O. Az do poslednej chvile... (Cinnost' vlady Stefana Tisu) / O. Podolec // Slovenska republika 1939–1945 ocami mladych historikov. V. (Slovenska republika medzi

povstaním a zánikom 1944–1945). – Banská Bystrica, 2006. – S. 17-18.

48. Jelinek, J. Denník Dr. Stefana Tisa / J. Jelinek // HC. – 1970. – Roc. XVIII. – C. 2. – S. 278.

49. Nemecka správa o situácii na Slovensku. 11. október 1944 // Učast' vojakov v Slovenskom národnom povstaní / Kropilák M. – Br. : Slovenská akadémia vied, 1974. – S. 140.

50. 1944, október 10. Bratislava. – Vyslancový radca nemeckého vyslanectva v Bratislave H. Gmelin. Správa o Hlinkovej garde a najmä o jej činnosti pri bojovom nasadení vo zväzku nemeckých ozbrojených síl, v strážnej a bezpečnostnej službe // Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 1944... – S. 341.

51. Karpaty, V. Pohotovostný oddiel hlinkovej gardy Presov / V. Karpaty // Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov. III. (Povstanie roku 1944). – Trnava, 2004. – S. 327.

52. Fremal, K. Slovenská republika po 29. auguste 1944 / K. Fremal // Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov. V. (Slovenská republika medzi povstaním a zánikom 1944–1945). – Banská Bystrica, 2006. – S. 8.

53. Rasla, A. L'udove sudy ako forma mimoriadneho sudníctva / A. Rasla. – Br. : SAV, 1969. – S. 105.

54. Susko, L. Správa sudetonemeckého profesora K. V. Mullera z nemeckej karlovej univerzity o Slovensku (august – október 1944) – S. 86.

55. Male dejiny cesko-slovenských vzťahov. II. Druhá svetová vojna. Slovenský stat. Protektorát Čechy a Morava // zost. Iveta Radicová a kol. – Br., 1994. – S. 93; Lacko, M. Posobenie a osud partizánskeho oddielu Bogdan Chmel' nicky / M. Lacko // Vojenská historia. – 2005. – Roc. 9. – C. 2. – S. 75.

56. Vnuk, F. Neuveriteľné sprisahanie / F. Vnuk. – Trenčín : Vydavateľstvo Ivana Stelcera, 1993. – S. 175.

57. Lacko, M. "Hrdina SNP" kapitan Gonda (Povstalecký príbeh v ružomberskej oblasti) / M. Lacko // Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov 3. (Povstanie roku 1944). – Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Filozofická fakulta, 2004. – S. 271.

58. Spiesz, A. Slovensko na ceste k sebauvedomeniu / A. Spiesz. – Br. : Perfekt, 1992. – S. 154.

59. Kruzliak, I. Na dvoch stranách barikady. Spomienky na zlomové obdobie polstoročných slovenských dejín / I. Kruzliak // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, východiska a perspektivy). – Br., 1994. – S. 258.

60. Petrasky I. Katolícka cirkev na Slovensku a povstanie roku 1944 / I. Petrasky // Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov 3. (Povstanie roku 1944). – Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Filozofická fakulta, 2004. – S. 65.

61. SOAP. – Fond Úrad práce v Presove. 1940–1945. – Kart 36. – Inventárne číslo 93. – Zák. č. 5108/1944. Správa ústredného úradu práce v Bratislave. 14. októbra 1944.

62. Ibid.

63. SNA. – Ministerstvo hospodarstva (MH). – Kart. 30. – Prez. P-dov – 112. Hlasenia o mimoriadnych udalost'ach v rezorte MH. dov – 508. Spisska Nova Ves. 2 oktobra 1944.

64. Male dejiny cesko-slovenskych vzt'ahov. II. – S. 91, 95, 104.

65. SNA. – UPV. – Kart. 17. – 1941/44. – C. 1 D – 1345/2-25/10-44. Bezpecnostne pomery v okrese Namestovo. V Namestove dna 25.X.1944.

66. SOAP. – SZZ. Oddelenie statno-bezpecnostne – 1940–1944 (od. SB). – Kart. 85. – K. c. 3468. – C. D1 – 30/1945. Situačna spravy za december 1944. Okresny urad v Bardejove. 3 januara 1945.

67. Nariadenie z mocou zakona zo dna 29 septembra 1944 // Slovensky Zakonnik (Sl. Zak.). – Roc. 1944. – Br., 1944. – S. 397.

68. Zakon zo dna 13 oktobra 1944 // Sl. Zak. – Roc. 1944. – Br., 1944 – S. 440.

69. Nariadenie zo dna 6 decembra 1944 // Sl. Zak. – Roc. 1944. – Br., 1944 – S. 509.

70. Orski, M. Preprava slovenskych povstalcov do koncentracneho tabora Stuttof a inych taborov na Gdanskom pomori / M. Orski // SNP v pamati naroda. – Bratislava, 1994. – S. 306.

71. Stanislav, J. Represalie v zime 1944–1945 / J. Stanislav // SNP v pamati naroda. – Br., 1994. – S. 199-200.

72. SNA. – UPV. – Kart. 17. – C. 1681/44. Oddisponovanie nespol'ahlivych osob ceskej narodnosti zo Slovenska. 29 september 1944.

73. Kamenec, I. Vyustenie "konecneho riesenia" zidovskej otazky na Slovensku / I. Kamenec // Kosice a deportacie zidov v roku 1944. Zbornik prispevkov z odborného seminara k 50 vyrociu deportacii z Kosic. 19 maj 1994. – Kosice, 1994. – S. 20.

74. Male dejiny cesko-slovenskych vzt'ahov. II. – S. 89, 101.

75. Fremal, K. Kapitoly z dejin protifasistickeho odboja na Slovensku v rokoch 1938–1945. – S. 15.

76. Stanislav, J. Poznamky k represaliám na Slovensku koncom Druhej svetovej vojny / J. Stanislav // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy) / editori V. Bystricky, S. Fano. – Br., 1994. – S. 220.

77. SNA. – MV. – Kart. 699. – C. 3111/45 prez. Prezidium zupneho uradu v Banskej-Bystrici. 25 januara 1945.

78. Mikus, J. Slovensko v drame Europy / J. Mikus. – Martin : MS, 2002. – S. 158.

79. Stanislav, J. Poznamky k represaliám na Slovensku koncom Druhej svetovej vojny / J. Stanislav // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy) / editori V. Bystricky, S. Fano. – Br., 1994. – S. 214.

80. Bobak, J. Statny prevrat v auguste 1944 a otazka slovenskej statnosti / J. Bobak // Dies Ater. Nest'astny den 29 augusta 1944. Vyber prispevkov / zost. P. Mulik. – Br., 1994. – S. 46.

81. Durica, M. Dejiny Slovenska a slovakov / M. Durica. – Br. : Slovenske pedagogicke nakladatelstvo, 1996. – S. 198.

82. Fremal, K. Slovenske narodne povstanie a Sovietsky zväz (Príspevok do diskusie o sovietskej pomoci SNP) / K. Fremal // Acta historica Neosoliensia. – Tomus 8. – 2005. – S. 276.

83. Rasla, A. L'udove sudy ako forma mimoriadneho sudnictva. – S. 52.

84. Kruzliak, I. Hľadanie logiky slovenských dejín / I. Kruzliak // Ph. Dr. Stefan Polakovic (29.09.1912–29.11.1999). Zborník materiálů zo seminára v Trnave 17 októbra 1997. – Zilina, 2000. – S. 106.

85. Г.Гусак у своїх мемуарах згадує, що в середині серпня 1944 р. він звертався до партизанських диверсантів з проханням тимчасово припинити відкриту боротьбу задля завершення підготовки повстання, проте вони не виявили бажання врахувати особливості ситуації й продовжували нагнітати ситуацію.

86. Fremal, K. Slovenska republika po 29 augusta 1944... – S. 8.

87. Lacko, M. Vysetrovacie praktiky POGH na Vlckovej ulici na prelome rokov 1944–1945 / M. Lacko // Vojenska historia. – 2006. – С. 2. – S. 88.

88. Vrba, J. Muz, ktorý sa vzoprel Hitlerovi. Osobne svedectva o živote, činnosti a čnostiach Th Dr. Jozefa Tisu, prezidenta prvej Slovenskej republiky / J. Vrba. – Br., 1998. – S. 53.

89. Slovenske dejiny / Marsina R. – Martin : MS, [1992]. – S. 257.

90. Fremal, K. 14 Waffen-Grenadier divizion Der SS (Galizien) NR1 v historickej spisbe o slovenskom hnutí odporu v rokoch Druhej svetovej vojny / K. Fremal // Slovenska republika 1939–1945 očami mladých historikov. V. (Slovenska republika medzi povstaním a zanikom 1944–1945). – Banská Bystrica, 2005. – S. 397.

91. SOAP. – SZZ. Oddelenie statno-bezpecnostne – 1940–1944 (od. SB). – Kart. 85. – К. с. 3468. – С. D1 – 30/1945. Situačné spravy za decemr 1944. Okresny urad v Bardejove. 3 januara 1945.

92. Наврузов, Б. Р. 14 гренадерская дивизия СС “Галиция” / Б. Р. Наврузов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mirknig.com/knigi/military_history/1181321684-14-ya-grenaderskaya-diviziya-ss-galiciya.html/.

93. Male dejiny cesko-slovenských vzt'ahov. II. – S. 106.

94. Durica, M. Dejiny Slovenska a slovakov... – S. 196.

Резюме

В статье осуществлена попытка выяснить влияние восстания 1944 г. в Словакии на повседневную жизнь населения. Проанализировано отношение словацких граждан к вооруженной борьбе в стране. Раскрыты экономические и социальные проблемы, спровоцированные восстанием, и его трагические последствия для простых обывателей.

Ключевые слова: Словацкое восстание, рядовые граждане, общество, раскол, террор, материальные потери.

Одержано 31 серпня 2010 р.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЙ ДЕМОКРАТИЧНОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЧЕСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано вплив місцевого самоврядування на соціальний, економічний та інтелектуальний розвиток Чеських земель в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: традиції, самоврядування, громадськість, відносини, Чеські землі, Ціслейтанія.

У формуванні національно-демократичних традицій чеського народу особлива роль належала місцевому самоврядуванню.

Потужним імпульсом розвитку демократичного самоврядування в Чеських землях стало прийняття 26 лютого 1861 р. імператором Францом Йосифом I “Лютневого патенту” (т.зв. “Конституція Шмерлінга”). Положення патенту про земський устрій, в тому числі й земський устрій земель Королівства Чеського, у 1862 р. були доповнені законом про місцеве самоврядування і реалізовані в окремих землях Корони протягом наступних кількох років. Цей устрій продовжував діяти і після виходу грудневої конституції 1867 р.

Ці правові норми за кілька десятиліть створили не лише правову основу фактичного земського, повітового і громадського самоврядування, ставши реальною передумовою для виконання завдань розподілу влади на державну та комунальну, але й стали визначним конфліктним полем латентної і дочасної боротьби, котра набувала, перш за все, рис боротьби державно-правової, а пізніше стала політичною боротьбою за демократизацію виборчого права до земського сейму та імперського райхсрату, аж поки не переросла в національну боротьбу, так як вибори, земські фінанси й можливості можна було використати як політичний тиск¹.

Після проголошення лютневої конституції був виданий імперський закон від 5 березня 1862 р. для Ціслейтанії, на основі якого окремі сейми виробили основи місцевого самоврядування. Воно перестало бути, як це було за неоабсолютизму, лише “подовженою рукою” державних політичних установ, а перетворилося фактично у другу колію громадського управління. В ідеальному його трактуванні самоврядування мало б стати складовою єдиного механізму управління централізованої держави, розділивши завдання з державним управлінням... У Чеських землях новий закон набрав чинності 16 квітня 1864 р. і діяв на усій території королівства².

Основою громадського самоврядування була комунальна інфраструктура, яка складалась з поліцейського муніципального відділення (міське освітлення, забезпечення водою, каналізація і прибирання вулиць, бойня); комунальні підприємства (газовий завод, електростанція, трамваї); соціально-політичні інституції (ощадбанк, ломбард, біржа праці, підприємницький суд, лікарні); освітні заклади (школи) та культурні установи (театр, кіно, бібліотека, музей), заклади відпочинку та локальні залізниця³.

Насамперед, слід відзначити, що нова організація внутрішнього життя населеного пункту (громади, общини) регламентувалась ще й тимчасовим законом щодо громадського устрою від 17 березня 1849 р. і статтею 33 березневої конституції того ж року. Вона надавала громадам право вільного вибору своїх представників, прийому нових членів до громадських спілок, керувати внутрішніми громадськими справами, оприлюднювати результати громадського господарювання і проводити загальні збори представників громади. Основою цього устрою стала відома ліберальна теза, що підґрунтям вільної держави є вільна громада⁴.

Міський статут 1850 р. виразно вплинув на діяльність громадянських прошарків в місті та сприяв формуванню деяких її відмінностей: а) зменшував число дрібних платників комунальних податків; б) невігдно для владної ліберальної німецької еліти, в залежності від підвищення життєвого рівня громадян міста, а також в залежності від інфляційного тиску, поступово зменшував право входження нових людей до першої виборчої курії; с) сприяв в специфічних адміністративних і резидентських умовах міста нагромадженню диспропорційно високої кількості вирішальних голосів міської верхівки у другій виборчій курії; д) усував залишки могутності консервативних міщанських родин⁵. Територіальний округ громади включав і великі маєтки, що можна вважати перемогою чеських та німецьких лібералів над консервативними землевласниками. І лише після заспокоєння цієї принципової суперечки справа дійшла до взаємної співпраці. Землевласники у своїй більшості стали вірілістами крайових комітетів, так як виборче право щодо громади і країв було засноване на принципі особистих якостей – гідності, інтелекту, професії, а також обсягу сплачуваних податків. Органом громадського управління стало громадське представництво, яке складалося з громадського комітету (як виконавчої складової) і громадського представництва (як контрольного органу)⁶.

Діяльність земського самоврядування зосереджувалась, передусім, у руках земського комітету, який складався з 8 членів комісії (засідателів), котрі мали опікуватися вісьмома департаментами. На чолі чеського самоврядування стояв головний чеський маршалок, який керував зборами чеського сейму і головував у земському комітеті. За рівної кількості голосів під

час голосування в земському комітеті, його голос ставав вирішальним. Самоврядні округи і земський комітет представляли “широкі” інтереси громадян, тому їх можна вважати самоврядуванням вищого порядку чи корпоративним самоврядуванням⁷.

Від початку 60-х років XIX ст. почалася “зоряна ера” чеського самоврядування. Воно перестало бути простим помічником громадського управління і стало повноцінним громадським феноменом, котрий своєю діяльністю охопив усі аспекти суспільного життя⁸.

Три історичні чеські землі видали свої комунальні статuti протягом кількох місяців – Сілезія 15 листопада 1863 р., Моравія 15 березня 1864 р. і Чехія 16 квітня 1864 р. Протягом своєї легітимації вони були декілька раз доповнені⁹. Слід констатувати, що самоврядування в чеських землях мало свої власні правила, що визначалися законами і не підлягали настільки швидким змінам, як це було у владній системі і її місцевому земському управлінні.

Починаючи з 70-х років XIX ст., місцеве самоврядування в чеських землях зосередилось на щоденній локальній політиці, спрямованій на конкретне вирішення питань поліпшення місцевої інфраструктури. Період з середини 1870-х рр. і до початку XX ст. можна назвати справжнім “золотим віком” чеського самоврядування. Ліберальне міщанство ринуло на вирішення локальних завдань економічного й культурного характеру, використовуючи засоби самоврядування для здійснення конкретних програм в галузі освіти, громадської гігієни, громадської безпеки, питань подолання бідності й безпритульності, будівництва, громадського транспорту тощо, тобто – у побудову сучасної сфери.

Чеське суспільство вступило до нової ери свого розвитку. Виразно змінилось обличчя чеських міст. Завдяки місцевому самоврядуванню швидко зростала кількість жителів міст, міста розростались і реконструювались. Мощені вулиці, освітлення, водопроводи і багато інших технічних новинок поступово ставали звичайним явищем. Міста здійснювали асенізацію четвертої частини міської території, і на її місці піднімались представницькі громадські будівлі (школи, театри, музеї і т.п.). Самоврядування чеських міст і населених пунктів було ключовою ланкою широкого процесу модернізації¹⁰.

Особливо успішною була власне діяльність органів самоврядування на рівні села, міста, району та земельних органів. Їх різноманітна діяльність заповнювала менш помітну сферу суспільного життя, де відбувалася не менш важлива “боротьба”, ніж, наприклад, в імперському парламенті чи земельному сеймі. Ця щоденна боротьба, суперечки і компроміси не мали, на перший погляд, політичного забарвлення, однак, попри це, сприяли формуванню модерних громадянських позицій і розбудові модерної громадянської інфраструктури. Вони мали дуже різну форму, оскільки стосувалися

таких справ, як місцева безпека, розбудова національного шкільництва, місцеві дороги, міські водогони, створення притулків і медичних закладів, страхування від вогню чи граду, регулювання річок, створення будівельних статутів чи господарювання із громадською землею та фондами¹¹.

Цілеспрямований розвиток чеської політики підкреслював велику роль питання самоврядування і його розвитку в чеській політичній програмі та її практичному наповненні. Самоуправління і його розбудова на переломі ХІХ та ХХ століть сприяли реалізації доволі широкого першочергового завдання так званої “великої політики” – досягненню максимальної подібності земської автономії в межах австрійської монархії. Повна земська автономія також мала стати чеським державно-правовим троянським коном в середині центрристської ціслейтанської фортеці¹².

У зв’язку з постійною напругою в чесько-німецьких відносинах та нездатності монархії позитивно вирішити державно-правові проблеми чеських земель, в чеському суспільстві сформувався негативне ставлення до держави, на яку дивились як на інструмент німецької політики. Саме тому в чеській політиці так виразно проявилися думки, що право на самоврядування є природним правом. Самоврядування було сприйняте чеською громадськістю як нагорода за неіснуючу чеську державу, а її неформальним главою була особистість мера Праги.

Наступним важливим переломним моментом у розвитку чеської комунальної політики був 1896 р., коли у більшості чеських муніципалітетів перемогу отримали старочехи і младочехи. Вона означала прихід нової генерації політиків до управління справами суспільства і подальшу фазу модернізації чеських міст і населених пунктів¹³.

Крім парламенту, партій і спілок, громадське самоврядування також було місцем, де зміцнювалось громадянська свідомість. Воно завдяки застосуванню принципу права бути обраним і представництва інтересів являло собою певну школу виховання громадянської поведінки¹⁴. Місцеве і повітове самоврядування дієво сприяло національній та політичній емансипації чехів.

Межі чеських повітових представництв, створених за законом 1867 р., збігалися з дільницями повітових судів. У населеному пункті на три роки обирався муніципальний комітет, котрий обирав муніципальне управління, а також бургомістра. Ці органи управління майном міста дбали про порядок, стан охорони здоров’я, наглядали за моральністю, будівельними та іншими справами. Крім того, вони були змушені в рамках так званої перенесеної компетенції влаштовувати деякі державні справи, наприклад, співпрацювати при виборах, під час переписів населення тощо. У рамках самоврядного повіту виборці обирали повітові представництва, члени яких

обирали вужчий повітовий комітет і повітового бургомістра. Їхня діяльність була також доволі широкою – піклування про повітові дороги, лікарні, дитячі притулки, сирітські будинки, ощадні та страхові каси тощо¹⁵.

Важливо відзначити, що муніципальне та повітове самоврядування, як перший сегмент громадянсько-правової сфери, опинилося в областях з чеською більшістю в чеських руках. Вже на перших муніципальних виборах весною 1861 р., які проходили ще за старим законом 1849 р., у цілковитій більшості чеських міст і містечок, включаючи Прагу, перемогли чеські кандидати. У час, коли чехи через почуття безсилля залишили імперську раду, а в земському сеймі лише як виняток могли провести свої пропозиції, цей успіх був особливо потрібний. У Моравії чеський елемент у самоврядуванні збільшувався набагато повільніше. Відтак, найбільші моравські міста Брно, Олмоуць і Моравська Острава аж до 1918 р. залишались у німецьких руках¹⁶.

Таким чином, новостворене муніципальне і повітове самоврядування з середини 60-х років XIX ст. швидко стало в Чехії основою національного політичного наступу і масової народної мобілізації та інтеграції. Ритуалізований націоналізм досить швидко знайшов підтримку в нових структурах самоврядування, так як воно від самого початку приховано проводило національну агітацію: чи це було у формі свят, демонстрацій, чи реального адміністративного опору проти державної (зрозуміло, що німецької) урядової бюрократії¹⁷.

Контрольовані чехами органи самоврядування наприкінці 60-х років активно включились у боротьбу за втілення чеського державного права. Саме з їхніх рядів у 1868 р. пролунав заклик активно включитися до протестів проти централістської політики уряду, котрі переросли в масовий рух таборів¹⁸, що досяг свого розмаху між 1868 та 1871 рр. Було підраховано, що до моменту, коли рух таборів стих, приблизно 1,5 мільйона осіб в Богемії і Моравії взяли участь принаймні в одному мітингу, що є доказом входження чеського націоналістичного руху у сферу масової політики. “Табори” були не єдиними публічними політичними маніфестаціями, у яких чеські націоналісти доводили правомірність свого існування, хоча, мабуть, вони були найбільш виразними. Крім цих політичних мітингів-протестів, інші публічні події, що носили політичний характер, включали в себе офіційні державні церемоніали, пов’язані з такими подіями, як королівські візити, національні святкування, організовані чеським самоврядуванням з прихованими політичними цілями, та спонтанні політичні демонстрації протесту¹⁹.

Чеське муніципальне законодавство давало місцевим громадам широке поле самостійної діяльності, котре конкретно охоплювало управління гро-

мадським майном; забезпечення безпеки громадян та їхнього майна шляхом створення міської і польової поліції; піклування про комунікації; нагляд за ринковими справами; створення санітарної поліції по нагляду за чистотою на вулицях, якістю питної води, станом каналізації, цвинтарів, станом здоров'я худоби; поліцію у справах прислуги і поліцію у справах моралі; допомогу бідним і утримування добродійних фондів; архітектурно-будівельний нагляд; пожежну охорону; розв'язання суперечок у громаді; управління міськими і середніми школами, а також аукціони з продажу рухомого майна²⁰.

Чеське самоврядування впроваджувало технічні нововведення, зокрема водогони, газифікацію, електрифікацію, здійснювало будівництво громадських будівель тощо²¹. Самоврядна сфера сприяла швидкому навчанню широкого загалу, насамперед на основі усвідомлення їх спільної відповідальності, оскільки вперше йшлося про позиції, засновані на вільному й обдуманому рішенні та реалізації за підтримки більшості у більш-менш прозорій конкуренції найрізноманітніших інтересів та публічно декларованих поглядів.

У 90-х роках ХІХ ст. у чеських містах почалась, перш за все на ґрунті освітлення вулиць і громадських місць, ера муніципального соціалізму. До цього часу поняття так званого муніципального соціалізму було майже невідомим. До цього місто саме не могло займатися промисловим підприємством. Це суворо суперечило індивідуальному характеру попередньої епохи і підприємства, метою яких було служити суспільним потребам, були у власності окремих підприємців чи акціонерних товариств. На цій базі були побудовані газові заводи, електростанції, вуличні дороги, а подекуди ще й водогони.

Громадське управління міста невдовзі переконалось, що може будувати і експлуатувати такі підприємства самостійно, забезпечуючи їх необхідним персоналом і фінансами. В ряді випадків газові заводи і електростанції експлуатувались ними за власні кошти. Ціни за газ та електроенергію при цьому, як і в Німеччині, тримались на такому рівні, щоб прибуток не лише покрив всі видатки за громадське освітлення, та ще й приніс значний дохід. Вищі ціни за газ і електричну енергію для окремих споживачів також мали характер комунального податку, що для міста було вигідним, через що його прибутком не користувались жодні посередники за ведення діловодства та інші операції²².

Стосовно основних аспектів національної емансипації чехів, то громадське самоврядування стало для чеського суспільства школою парламентаризму і демократії. Самі члени чеських місцевих і повітових представницьких органів, міські і повітові секретарі під час практичної комунальної

діяльності усвідомлювали своє значення в галузі політичного виховання загалу і “нації”. Так, багаторічний повітовий секретар спочатку Лонського, а згодом Сміховського районів Рудольф Вунш підкреслював, що “інститут повітових представництв має бути народом нашому школою і підготовкою до життя політичного, щоби, тут розвинувши і проявивши себе належно, захистити його права, могли далі успішно працювати заради його подальшої долі, навіть і всієї імперії, у всіх на це призначених законодавчих зібраннях. Інститут цей має рішуче підтримувати і завжди пам’ятати про політичне виховання наших людей у дусі самостійності, громадянської гідності і мужності. Завдяки його діяльності і наш народ має досягти такої політичної зрілості, котра вміє визначити ціну напрямів і періодів, вміє зважити голос мужів, котрі у громадському житті виголошують гасла, зважити не лише за гучністю слів, але й за результатами їх дій щодо справжньої свободи і блага громадян”. На його переконання, “брама повітових представництв вела до вищої громадянської освіти, до успішної політичної діяльності, до ефективної праці в законодавчих зібраннях, до успіху Батьківщини і до її піднесення”²³. Це означало, що на комунальному рівні з середини 60-х років XIX ст. виростили досвідчені кадри політичного резерву, котрі згодом, наприклад, в особистостях формату повітових старост і депутатів земельного сейму, входили до власної земельної й імперської політики, брали участь у формуванні традицій демократичного самоуправління в Чеських землях і демократичної політичної культури, творенні земельних й імперських законів.

Отже, роль чеських органів громадського самоврядування для відновлення чеської державної самобутності бачимо у наступному. По-перше, у 1861–1913 рр. самоврядування заповнювало, у певному сенсі, державно-правовий вакуум, оскільки воно було одним із носіїв державно-правової і національної свідомості, що було уможливлено і полегшено, серед іншого, двоколіїністю цислейтанської суспільно-адміністративної системи. Чехам у цей період бракувало власної держави. Чеська держава була для них вельми близьким, але поки що недосяжним ідеалом, пов’язаним з Чеським королівством і австрійською державою. Австрійська державна бюрократія сприймалася, більшою чи меншою мірою, як щось чуже і як об’єкт перманентних підозр, оскільки вона блокувала будь-які форми проявів чеської державної самобутності. Відтак, самоврядування для чеського homo politicus могло замінити чи створити природне ставлення до найближчої (самоврядної й, водночас, національної) влади, сформувати почуття державної громадянської відповідальності, принаймні в локальних політичних рамках. Не забуваймо, що особливо комунальне і повітове самоврядування для кожного мешканця Чехії було також доступне у мовному сенсі, оскільки, на відміну від, наприклад урядів повітового гетьмана і намісника, а також

на відміну від чеського сейму або його земельного комітету, воно було більш-менш одномовним.

По-друге, самоврядування було найрозвинутішою і теоретично найбільш апробованою організацією громадського управління в рамках цілої Цислейтанії. За декілька десятиліть свого існування чеське самоврядування створило самостійний політичний мікросвіт, де народжувались власні форми громадянсько-правової, адміністративної і політичної поведінки, а також вельми прагматичний, пряломлінійний і відвертий підхід до чеської державності чи до незалежності та самобутності Чеського королівства.

По-третє, самоврядування в Чехії демонструвало чесько-німецький паралелізм. Відсутність взаємної комунікації, ізольованість чеських і німецьких органів самоврядування на найнижчому, комунальному, і середньому, повітовому, рівні постійно поглиблювались і також вельми суттєво вплинули на духовне і матеріальне розділення країни і, врешті-решт, сформували обопільне переконання, що для власного політичного, економічного і національно-культурного розвитку співпраця з адекватним німецьким середовищем взагалі не потрібна.

По-четверте, в останні десятиліття перед Першою світовою війною сталася істотна зміна відносин між в громадянському сенсі емансипованим суспільством та виконавчою владою, тобто урядом, і підпорядкованими йому адміністративними органами. Саме самоврядування, діяльність його органів ініціювали цю зміну. Саме на цьому, майже недослідженому, але цілком принциповому, “полі громадянської активності” могла б бути знайдена відповідь на питання щодо причин цього кардинального психоментального перетворення. Дорослому у громадянському сенсі представникові чеського народу почали бути замалими політичні і державно-правові ліміти консервативної монархічної держави і він почав покладатися передусім на власні духовні і матеріальні сили.

По-п’яте, самоврядування створювало перманентну готовність країни не лише до громадянського комунального, але також до вищого державного життя. Зародки пізніших “кадрових чиновницьких резервів” нації без держави і пізніших конституційних республіканських інститутів чеської чи чехословацької державності духовно і матеріально створювалися вже в цей період, що непрямю і не лише символічно доводять назви деяких пізніших конституційних інституцій республіки (напр. Чеська національна рада, котра своїм корінням сягає саме в період близько 1900 р.).

По-шосте, під час напружених внутрішньополітичних криз у Цислейтанії (як наприкінці 60-х рр. у зв’язку із політичною державно-правовою боротьбою, у 1897 р. у зв’язку з мовними настановами Бадені або в 1900 р. у зв’язку з младочеськими обструкціями цислейтанського (австрійського)

парламенту після відкликання цих настанов, а також у 1905–1906 рр. у зв'язку з поданням принципової виборчої реформи до палати депутатів імперської ради) націоналізація місцевої влади мала за наслідок серйозні конфлікти з державною владою, котрі з боку органів самоврядування знайшли вираження, наприклад, у саботуванні виконання юридично не оформленої чи не чітко сформульованої так званої перенесеної діяльності громади. Ці “антидержавні акції” створювали соціальне і ментальне середовище, у якому в період серйозної внутрішньополітичної і міжнародної кризи (Перша світова війна) могла швидко відбутися принципова зміна поглядів (і не лише верхівки чеського суспільства) на безпосереднє державно-правове майбутнє.

По-сьоме, перед самою світовою війною празьке міське самоврядування відіграло цілком нову роль і не лише всередині чеського суспільства, але передусім назовні, тобто для закордоння. Описати цей феномен статутної й інтернаціоналізованої винятковості Праги в рамках чеського самоврядування і її ролі у процесі формування чеської закордонної політичної діяльності ще в період перед Першою світовою війною залишається актуальним науковим завданням. Тим не менше, вже нині є очевидним, що більш-менш цілеспрямована діяльність празького самоврядування, празької міської ради, спрямована на реалізацію своєї (чеської) самобутності в міжнародному масштабі, позначена багатьма успіхами ще до 1914 р. (відкриття російського, французького, німецького, британського, бельгійського, італійського й американського консульств, презентація столиці Чехії на світових виставках, візити визначних гостей до Праги з нагоди різноманітних національних святкувань, створення чесько-французької пресової служби). Прага, празька громада, таким чином, функціонували назовні як єдиний обраний політичний орган чеського суспільства.

По-восьме, на діяльності органів самоврядування можна конкретно спостерігати впровадження громадянських принципів у життя чеського суспільства. Це практичне поле громадянської самоврядної діяльності і поведінки також мало наслідком появу міської самоврядної еліти (Карел Адамек, Франтішек Шварц, Йосеф Герольд), самоврядних теоретиків (Альбін Браф, Богуш Рігер, Карел Чіжек, Рудольф Вунш), їх друкованих органів (“Самосправни обзор”, “Обец”, “Обецні радце”, “Обецні староста”), фахових об'єднань (Союз чеських міст, Союз чеських самоврядних повітів, Товариство службовців самоврядування) і фахових бібліотек. Аналіз цих соціальних явищ, особливо виникнення чеської громадянської еліти і створення локальної громадянської, а часто і республіканської, самосвідомості (вдаючись до високого стилю, самоуправління можна визначити як острови республіканської “прогосудемократії” в монархічному морі), мав би сприяти висвітленню

легкого переходу чеського громадянського суспільства до державного республіканського життя і до державної незалежності у жовтні 1918 р.²⁴.

Традиції демократичного самоврядування в чеських землях, як явище більш широке, масове, загальнонаціональне, були збережені і примножені у незалежній Чехословаччині у 1918–1938 рр. Вони сприяли зміцненню динамічної стійкості чехословацького демократичного суспільства.

Примітки:

1. Hlavacka, M. Zlaty vek ceske Samospravy. Samosprava a jejivliv na hospodarsky, socialni a intelektualni rozvoj Cech 1862–1913 / M. Hlavacka. – Praha, 2006. – S. 16.

2. Op. cit. – S. 17.

3. Kladiva, P. Lesk a bida obecniikh samosprav Moravy a Slezka 1850–1914. II dil; Svazek Finance a in brastruktura / P. Kladiva, A. Pokloidova, R. Kabkova. – Ostrava, 2009. – S. 13.

4. Hlavacka, M. Op. cit. – S. 16.

5. Fasora, L. Obecni samosprava a lokalni elity v ceskych zemich 1850–1918 // Fasora L., Hanus J., Malir J. (E.D.S.) Obcanske elity a obecni samosprava 1848–1948. – 1 vyd. – Brno, 2006. – S. 30.

6. Hlavacka, M. Op. cit. – S. 17-18.

7. Op. cit. – S. 18-19.

8. Vales, L. Politologicke aspekty verejne spravy. – Plzen, 2006. – S. 50.

9. Balik, S. Komunalni politika. Obce, akteri a cilemistni politiky / S. Balik. – Praha, 2009. – S. 41.

10. Vales, L. Politologicke aspekty verejne spravy / L. Vales. – Plzen, 2006. – S. 51.

11. Hlavacka, M. Op. cit. – S. 8.

12. Velek, L. Rozvijeni ceske samospravy jako nakrady neexistujicoho statu a jako predstupne statni samostatnosti // Fasora L., Hanus J., Malir J. (E.D.S.). Op. cit. – S. 151.

13. Vales, L. Op. cit. – S. 53.

14. Malir, J. Formovani obcanske spolecnosti na Morave a její deficity / J. Malir // Badatelske problemy 19. Století. Sbornik k nedozitym sedesatinam profesora Otto Urbana. – Praha, 2000. – S. 120.

15. Valenta, A. Politicke dejiny ceskych zemi a habsburske monarhie 1848–1914 / A. Valenta. – Hradec Kralove, 2002. – S. 75.

16. Op. cit.

17. Hlavacka, M. Cesky pohled na priciny rozpadu habsburske monarhie (1848–1918) / M. Hlavacka // Proks Pakol. Ceske zeme a moderni dejiny Evropy. Studie k dejinam 19 a 20 stolet. – Praha, 2010. – S. 40-41.

18. Valenta, A. Op. cit.

19. Hugh Le Caine Agnew. Symbol and ritual in czech politics in the era of the “Tabory

lidu” // Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19 a 20. Století. Pocta Jirimu Koralkovi k.75. narozeninám. – Praha, 2007. – S. 331.

20. Hlavacka, M. Zlatý vek ceske samospravy. – S. 8.
21. Vales, L. Op. cit. – S. 51.
22. Kladiva, P. Op. cit. – S. 21.
23. Hlavacka, M. Zlatý vek ceske samospravy. – S. 8-9.
24. Hlavacka, M. Op. cit. – S. 34-36.

Резюме

В статье проанализировано влияние местного самоуправления на социальное, экономическое и интеллектуальное развитие Чешских земель во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: традиции, самоуправление, общественность, отношения, Чешские земли, Цислейтания.

Одержано 11 листопада 2010 р.

УДК 322(47+57)“1940”

В.Г.Байдич

СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В СРСР У 1940-х рр.

У статті досліджено становище Римо-католицької церкви в контексті розвитку державно-церковних стосунків у Радянському Союзі в 1940-х рр. .

Ключові слова: церква, католики, держава, репресії, СРСР.

Антирелігійна політика радянської держави і правлячої Комуністичної партії, які від приходу до влади у жовтні 1917 р. еволюціонували в напрямку тоталітаризму, базувалась на терорі і фізичному знищенні мільйонів представників духовенства і віруючих, широкомасштабній агресивній антирелігійній пропаганді, що йменувалась “войовничим атеїзмом” і фактично виконувала функції ідеологічної індоктринації населення¹.

У цілому, в радянській політиці щодо релігії і церкви у досліджуваний період можна виділити такі два основні етапи: 1939–1943, 1943–1948. Переконливу аргументацію на користь саме такої періодизації висуває один із провідних сучасних російських дослідників державно-церковних від-

носин в СРСР В.Шкаровський, наголошуючи, що вона багато в чому співпадає з переломними етапами в історії радянської держави і суспільства. “І таке співпадіння не є випадковим, оскільки церковна політика [держави] кожного разу у свій спосіб відображає внутрішню політику владних структур в цілому”².

Запропонована періодизація є цілком задовільною і слушною для дослідження державно-церковних відносин в СРСР на макрорівні, або ж у контексті відносин між державою і домінуючою в СРСР Руською (до 1943 р. – Російською) православною церквою. Однак, спускаючись на мікрорівень, у випадках великої кількості інших, чисельно менших, релігійних організацій, що представляли етнічні меншини або не були суцільно інтегровані в російську історичну і культурну традицію, або ж взагалі були нехристиянськими, радянська влада вдавалась до диференційованих підходів з врахуванням, насамперед, її політичних пріоритетів на тому чи іншому історичному етапі. Це стосується, насамперед, становища Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) в СРСР, ставлення до якої завжди визначали політичні цілі і завдання партійно-державного радянського режиму, міжнародний політичний контекст, до речі, так само, як це було і в царській Росії.

У міжвоєнний період до 80% віруючих РКЦ за національною ознакою становили поляки та особи німецької національності. У міжвоєнний період католики СРСР зазнавали жорстоких репресій і депортацій не лише за релігійною, а у 1936–1938 рр. і з початком радянсько-німецької війни у 1941 р. – і за національною ознакою.

Ще у 1923 р. було ліквідовано ієрархію РКЦ внаслідок проведення у Москві т.зв. “процесу Цепляка-Будкевича”. Впродовж 1920–1930-х рр. влада проводила також цілеспрямовану політику щодо закриття католицьких парафій, храмів, репресій і арештів проти духовенства і віруючих³.

На 1939 р. Римо-католицька церква в СРСР як організаційна структура фактично повністю була знищена. Кількість віруючих католиків, які проживали на території СРСР, не піддається обрахуванню через брак достовірних статистичних даних і коливається у різних дослідженнях від 5 до 2 млн. осіб, очевидно також і через те, що автори обмежені у своїх розрахунках певними географічними ареалами і неповними даними⁴.

Депортації радянського режиму представників народів СРСР за національною ознакою у 1939–1941 рр., а серед католиків це були поляки і німці, як зазначалось вище, змінили географію поширення римо-католицизму в СРСР вглиб Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу. Повна ізоляція підрадянських католиків від зовнішнього світу і неможливість для них підтримувати зв’язки з церковним центром та одновірцями, відсутність

ієрархії, духовенства, храмів, нелегальне сповідання віри – все це свідчило про ефективність дій тоталітарного режиму з “остаточного вирішення питання” як щодо римо-католицизму, так і релігії в СРСР в цілому⁵.

Оптимізму не додавав навіть і той факт, що після анексії Радянським Союзом республік Східної Прибалтики, Бессарабії, Буковини, реалізації у вересні 1939 р. радянсько-німецького пакту Молотова-Ріббентропа до складу СРСР увійшли численні нові структури Римо-католицької церкви, а також на Східній Галичині – Української греко-католицької церкви, що могли б підтримати вогнище віри там, де її вже сповідували нелегально, бо для радянської репресивної машини “радянізація” новоприєднаних анексованих територій було питанням “технологій” і часу. На приєднаних територіях було запроваджено радянське законодавство, в однібічному порядку скасовано конкордат з Ватиканом, ліквідована папська нунціатура.

Початок радянсько-німецької війни у червні 1941 р., стрімке просування військ вермахту вглиб європейської частини СРСР і досить тривалий період окупації України, Білорусії, Балтійських республік, частини РРФСР створили умови для відживлення релігійного життя на цих територіях. У римо-католицькому середовищі на окупованих нацистами землях після всіх тих репресій, що віруючі і духовенство зазнали від комуністичного режиму в міжвоєнний період, відкрито проявились антирадянські настрої. У початковий період частина духовенства нерідко брала участь в антирадянській пропагандистській діяльності окупаційної влади. Інколи німецька влада опосередковано сприяла активізації релігійного життя. Зокрема, за наказом командуючого 11-ю німецькою армією генерал-полковника Е.Шоберта від 15 серпня 1941 р. громадяни німецького походження, які опинились на території бойових операцій його армії, були взяті під захист німецького Рейху, що дозволило поодиноким вцілілим місцевим німецьким римо-католицьким священикам одразу ж безперешкодно приступити до виконання своїх обов’язків⁶.

У багатьох випадках віруючі католики у місцях компактного проживання самостійно відкривали храми, згуртовувались у парафії, не зустрічаючи протидії з боку окупаційної влади, яка в цілому проводила курс на підтримку православ’я. На території Кам’янець-Подільської області у 1941 р. відновили діяльність 18 римо-католицьких парафій, у 1942 р. – 10. В цілому ж за роки німецької окупації з червня 1941 р. до весни 1944 р. на території цієї області католики мали у користуванні 26 храмів і каплиць⁷.

На Житомирщині та Поділлі активну діяльність розгорнув луцький римо-католицький єпископ А.Шельонжик. Зосередившись на місійній праці на територіях за Збручем, єпископ спрямував туди священиків С.Добжанського, Л.Вродарчука, А.Хомицького, М.Фолцика, Ф.Оленя, Й.Козин-

ського, призначивши вікарієм для дієцезії в Кам'янці священика А. Кукуринського⁸.

Були випадки, коли католицькі священики зазнавали арештів з боку німецької влади. Все ж таки більшість римо-католицького духовенства зайняла в роки війни на окупованих територіях СРСР вичікувальну позицію⁹.

Тим часом в ході війни змінилась релігійна політика Комуністичної партії та уряду СРСР щодо релігії і церкви, насамперед Руської православної. Переломною у цьому контексті стала вереснева 1943 р. зустріч Й. Сталіна з ієрархами Руської православної церкви і, як її результат, миттєве скликання Помісного собору РПЦ, першого після Собору 1917–1918 рр., відновлення її повноцінної ієрархічної структури і обрання патріарха, залучення церкви до благодійної і патріотичної діяльності. Після цієї зустрічі знову почали відкриватись храми, створюватись парафії. Про полегшення існування Римо-католицької церкви в СРСР мови не йшло.

У грудні 1943 р. Й. Сталін віддав наказ підготувати для нього довідку про стан Римсько-католицької церкви на теренах СРСР. Довідка “Про стан римо-католицьких костелів на території СРСР” від 4 травня 1944 р. була підготовлена за наказом Л. Берії начальником 2-го управління НКДБ СРСР Федотовим. З неї випливало, що РКЦ в СРСР була повністю знекровлена за роки більшовицького терору, оскільки легально діючими в країні залишались лише два храми (в Москві і Ленінграді) для обслуговування дипломатичного корпусу. Однак у записці зверталась увага на те, що у розпорядженні Ватикану залишається чисельна Греко-католицька церква на Західній Україні та Закарпатті¹⁰.

В цілому ж, з записки випливало, що на цьому етапі СРСР вбачав у Ватикані одного з основних своїх супротивників на міжнародній арені. І він мав на це підстави, оскільки у Ватикані і в міжвоєнний період, і в роки війни саме комунізм вважали більшим злом від гітлерівського нацизму. Ще у 1937 р. папською енциклікою “*Divini Redemptoris*” було засуджено і піддано анафемі комунізм та політику державного атеїзму в СРСР (окремий розділ енцикліки мав заголовок “Про атеїстичний комунізм”, а католикам було заборонено спілкуватись з комуністами).

З 1943 р. Ватикан починає проводити активну зовнішню політику, намагаючись стати посередником між державами “осі” і західними союзниками, щоби пом'якшити умови капітуляції Німеччини. Задля протидії поширенню комунізму в повоєнній Європі, Ватикан був зацікавлений в існуванні сильної ненацистської Німеччини, “великої Польщі”, відновленні кордонів по довоєнній лінії, посунувши “санітарний кордон” із СРСР якомога далі на Схід. Це докорінно суперечило сталінським планам поширення радянського впливу якомога далі на Захід. Як зазначав посол Ні-

меччини при Ватикані Е. Вейцекер у доповідній від 28 жовтня 1943 р., папа Пій XII уникає того, що могло б створити прикромці для Німеччини, тому що німецький католицизм залишається відданим цій Німеччині і, на думку папи, “є найнадійнішим бастионом проти більшовизму”¹¹. Крім того, впродовж війни Ватикан послідовно засуджував комуністичний режим як атеїстичний, обстоюючи право особи на свободу віросповідання.

Наприкінці війни Радянський Союз спробував знайти шляхи до відновлення контактів із Ватиканом. З одного боку, до цього спонукали практичні міркування: просування радянських військ на Захід, в райони традиційного впливу католицизму. З іншого – стратегічні плани Й. Сталіна на якомога більше послаблення повоєнної Німеччини, унеможливлення її відродження як потужної європейської держави. Однак Ватикан на натяки радянських дипломатичних служб щодо можливості започаткування діалогу не реагував¹².

Питаннями становища римо-католицьких парафій на території СРСР займалися, насамперед, органи державної безпеки, від літа 1944 р. – новостворена Рада у справах релігійних культів РНК СРСР (далі – РСРК). Різкий антикомуністичний курс Ватикану наприкінці війни, різновекторність політичних інтересів СРСР і Ватикану свідчили про неминучість подальшого загострення відносин між СРСР і Ватиканом, заручниками яких стали структури Римо-католицької церкви в СРСР.

Новий етап у житті римо-католицьких громад СРСР наступив із початком визволення радянськими військами окупованих територій України, Білорусії, Прибалтики. Відновлене за роки окупації релігійне життя на цих теренах вимагало від партійно-державного апарату нестандартних рішень, оскільки було очевидно, що пройтись катком репресій і знищити його, як це було зроблено у міжвоєнний період, у нових суспільно-політичних реаліях воєнного часу буде неможливо.

Від кінця 1943 та впродовж 1944 рр. РНК СРСР було прийнято більше 10 документів, що конкретизували напрями державної політики щодо релігійних організацій та регулювали коло питань, пов’язаних із функціонуванням громад, діяльністю духовенства¹³. У цих документах держава нерідко застосовувала відмінні підходи до РПЦ та решти релігійних організацій, як це сталось у постанові РНК СРСР від 19 листопада 1944 р. “Про порядок відкриття церков”. Якщо громадам РПЦ дозволи надавались на рівні обласних і республіканських виконавчих органів Ради у справах РПЦ, то всі інші релігійні організації мусили звертатись тільки до союзної РСРК, що гарантувало владі не тільки проведення уніфікованої політики щодо тих чи інших релігійних організацій на усій території СРСР, але й уможлилювало ефективний тотальний контроль за їхньою діяльністю.

Аналізуючи правове поле, в якому діяли релігійні організації, слід враховувати той важливий факт, що жодного загальносоюзного законодавчого акту про культу не було ухвалено в СРСР до 1990 р.¹⁴ Держава на республіканському рівні залишала собі простір для маневрування, диференційованого підходу до кожної конкретної релігійної організації, зважаючи на конкретні обставини. Політика влади щодо римо-католицьких структур у республіках Прибалтики, з одного боку, і Білорусі, України, Молдавії, з іншого, була відмінною. Менш жорсткою у першому випадку і спрямованою на максимальне придушення – в другому.

Так, на території Білорусії після її визволення було закрито всі католицькі храми і перший легальний було відкрито лише у 1980 р., тоді як у Латвії і Литві збереглося чимало парафій, а у Вільнюсі та Ризі з дозволу влади діяли навіть римо-католицькі семінарії, яким було дозволено готувати кадри для потреб місцевих дієцезій. У той же час духовні семінарії в Україні та Білорусії було ліквідовано. Найбільшим католицьким спільнотам у Вінницькій, Хмельницькій, Житомирській областях України після 1945 р. вдалося зареєструвати кілька парафій (Бар, Житомир, Мурафа, Шаргород, Жмеринка, Городок, Полонне, Бердичів)¹⁵.

Однак в обох випадках структури РКЦ на звільнених від окупантів землях не мали більше можливостей підтримувати відносини з Римом, залишилися позбавленими повноцінного ієрархічного адміністративного устрою, переходячи переважно на нелегальне існування.

Знаковою з точки зору незмінності пріоритетів партійно-державної політики щодо релігії і церкви та провісником нових репресій стала постанова ЦК ВКП(б) “Про організацію науково-просвітницької пропаганди” від 27 вересня 1944 р. У постанові не вживалось словосполучення “антирелігійна пропаганда”, а лише ставилось завдання “широкої пропаганди природничо-наукових знань у справі подолання пережитків безкультур’я, забобонів, марновірства”, змістом якої мало бути “матеріалістичне пояснення природи, роз’яснення досягнень науки, техніки, культури”¹⁶. Поява цієї постанови була викликана не лише необхідністю окреслити межі “лібералізації” політики партії і держави у питанні свободи віросповідання, але й підтвердити дещо розгубленому такими різкими змінами партійно-комсомольському активу на місцях незмінність принципового курсу партії щодо релігії і церкви. Невдовзі по закінченні війни у 1945 р. з’явилась наступна постанова партії, де вже відкрито говорилось про завдання посилити “антирелігійну пропаганду”.

Доля структур Римо-католицької церкви в СРСР залежала не тільки від загального курсу партії щодо релігії та релігійних організацій, але й від дедалі більшої ескалації протистояння між СРСР і Ватиканом, країнами за-

хідної демократії. Вже 2 березня 1945 р. за наказом Й.Сталіна і В.Молотова головою РС РПЦ при РНК СРСР Г.Карповим була підготовлена доповідна записка, що містила пропозиції з послаблення позицій Ватикану на міжнародній арені і скорочення кількості католицьких структур в СРСР¹⁷.

Стосовно римо-католицького духовенства владою було взято курс на формування корпусу лояльно налаштованих до СРСР священників. Про це йшлося у розісланій уповноваженим РСРК в Україні, Білорусії, Литві та Естонії секретній директиві голови РСРК І.Полянського №134/цт від 8 травня 1945 р. У документі йшлося про вивчення настроїв у середовищі римо-католицького духовенства, їхнього ставлення до відсутності зв'язків з Римом і можливості використання їх для створення “автокефальної”, незалежної від Риму, католицької церкви в СРСР¹⁸.

Уповноважений РСРК при Раді Міністрів СРСР по УРСР П.Вільховий, інформуючи 5 вересня 1945 р. центр про хід виконання цієї директиви, наголошував на передчасності її запровадження на території України, оскільки в республіці не завершено процес репатріації населення польського походження, а тому й мережа римо-католицьких структур не набула остаточних обрисів. Проте П.Вільховий вносить пропозиції з вдосконалення механізмів вербування римо-католицького духовенства: надавати підтримку духовенству прорадянської, антиватиканської орієнтації; заснувати “Братство католиків Радянського Союзу”, яке зірвало б зв'язки з Ватиканом, відмовилось від латинської мови у богослужіннях і латинського обряду, увійшло у спілкування з РПЦ і, врешті, стало основою проголошення автокефальної Римо-католицької церкви в Україні¹⁹.

За Ялтинською угодою в межах СРСР опинилось близько третини території передвоєнної польської держави. За адміністративним устроєм РКЦ в Польщі на ці території припадали частини Віленської, Львівської, Ломжинської, Пінської та Перемиської дієцезій²⁰. Трагічно склалась доля римо-католицьких громад, як і населення польського походження в цілому, в Україні після підписання 9 вересня 1944 р. між урядом СРСР і Польським Комітетом Національного Визволення угоди “Про евакуацію польських громадян з території Української РСР і українського населення з Польщі”. Акція, що тривала до серпня 1946 р. і яку прикривали евфемізмом “обмін населенням”, була, по суті, примусовою депортацією тисяч сімей за етнічною ознакою, опір якій чинило як українське, так і польське населення по обидва боки кордону і яка була проведена з надзвичайною жорстокістю²¹. В цілому з України до Польщі було депортовано 789982 особи²², з них духовенства різних віросповідань – 2927 осіб²³. До цієї кількості треба додати також велику кількість польського населення, яке змушене було полишити українські землі внаслідок україно-польського конфлікту.

Впродовж депортаційного періоду всі три римо-католицькі єпископи, які залишились в СРСР, – віленський архієпископ Р.Ялбжиковський, луцький єпископ А.Шельонжек, львівський архієпископ Є.Базяк – забороняли підлеглому духовенству залишати парафії доти, доки там залишатимуться віруючі²⁴. Єпископа А.Шельонжека, якому було вісімдесят років, було заарештовано у Луцьку на початку 1945 р. Він провів в ув'язненні півтора роки і лише завдяки втручанню дипломатичних представників США в СРСР, за допомогою до яких звернувся Ватикан, А.Шельонжека було депортовано 15 травня 1946 р. до Польщі. Архієпископ Є.Базяк виїхав зі Львова наприкінці квітня 1946 р. з останнім транспортом, яким вивозили депортованих поляків, перенісши свою резиденцію в межах того ж таки Львівського архієпископства, але з польського боку кордону, до Любачева²⁵. 7 липня 1945 р. залишив Вільнюс архієпископ Р.Ялбжиковський.

У такій ситуації повноту влади і відповідальності мусили брати до своїх рук священники. У Віленській і Пінській дієцезіях вдалось зберегти тяглість інституту генеральних вікаріїв, однак в Україні це виявилось неможливим і вся відповідальність за релігійне життя католиків лягла на плечі парафіяльного духовенства²⁶. Одним з таких священників став священник-капуцин С.Кашуба, який у повоєнні роки працював на Волині і Поліссі. Під час німецької окупації у 1941 р. його було заарештовано, але невдовзі звільнено. З приходом радянських військ у 1944 р. він категорично відмовився повертатись до Польщі, залишився працювати у Рівному, таємно надаючи духовну опіку віруючим у багатьох місцевостях Західної України, Литви, Латвії²⁷.

З розгортанням нової хвилі репресій римо-католицькому духовенству із західних областей України і Білорусії інкримінувалась участь у польській Армії Крайовій, надання їй підтримки, антирадянська діяльність, саботаж переселенської акції. Саме ці звинувачення були висунені групі священників, яких було заарештовано у січні 1945 р. разом з єпископом А.Шельонжиком – В.Буковінському та К.Галензовському. Тоді ж було заарештовано інших співробітників єпископа: Б.Джепецького та С.Шпита в Житомирі, А.Кукурузинського та Беня в Кам'янець-Подільському, Ю.Кучинського у Дніпродзержинську та ін.

Комісар державної безпеки С.Савченко з приводу арешту цієї групи римо-католицького духовенства доповідав у рапорті М.Хрущову від 3 лютого 1945 р. про те, що “активну підтримку польським націоналістичним організаціям в їх діяльності, яка спрямована на зрив Люблінської угоди, всюди надавало римо-католицьке духовенство, серед якого виявлено велику кількість учасників ПЗП-АК, ендеків і членів інших антирадянських організацій. Ряд римо-католицьких ксьондзів (заарештованих нами: архієпископ Шельонжек, ксьондзи Буковінський, Галензовський, Гладішевич,

Бохонек, Хвірут та ін.) проводили активну антирадянську націоналістичну пропаганду під час служби божої в костьолах. Під час арешту деяких з них і під час обшуків в деяких костюльних приміщеннях були конфісковані документи підпільних польських організацій, нелегальні газети, листівки, зброя, друкарські машинки й засоби радіозв'язку²⁸.

Зазначених у рапорті С.Савченка священників було переведено наприкінці січня до київської в'язниці НКВС і, за винятком єпископа А.Шельонжика, якого визволили американські дипломати, згодом засуджено до ув'язнення у таборах на різні терміни: Б.Джепецький провів у таборах 15 років, А.Кукурузинський – 10 років (повернувся до Польщі у 1957 р.)²⁹.

Статистичні дані українських радянських контролюючих органів засвідчують скорочення за перші чотири повоєнні роки (1945–1949 рр.) на території УРСР кількості зареєстрованих римсько-католицьких громад з 1194 до 218 (у 5,5 разів), а духовенства – з 772 до 72 осіб (у 3,3 рази). Але уповноважені РСРК по Українській РСР й надалі ставили перед собою завдання із закриття усіх тих костелів, які не мали постійного священика (тобто практично ще в три рази), а діючим священикам – заборонити обслуговувати будь-які інші парафії, окрім власної, контролювати недопущення ведення духовенством релігійної освіти дітей, а також не дозволяти мирянам проводити традиційні різноманітні релігійні зібрання у гуртках: терціаріїв, ружанців, “католицької дії” тощо, особливо ж за відсутності священика³⁰.

Наведені вище дані свідчать про початок від 1944 р. нової хвилі масових репресій проти віруючих і духовенства Римо-католицької церкви. Переслідуваному духовенству, як правило, висувалось звинувачення в участі в польській Армії Крайовій, допомозі їй, веденні антирадянської діяльності, агентурній роботі на користь Ватикану або ж зриву радянської політики з “репатріації” польського населення.

У 1948 р. розпочалася друга хвиля репресій проти римо-католицького духовенства. Зовнішнім фактором, що змушував радянські каральні органи переслідувати католиків за фактом їх віросповідної приналежності, польського походження або навіть вищої освіти, став черговий виток напруги у відносинах між СРСР і Ватиканом після опублікування ватиканською Священною канцелярією у липні 1949 р. декрету, де вкотре засуджувався комунізм як політична система, заборонялось віруючим вступати до лав комуністичних партій, працювати в їхніх органах та поширювати комуністичні пресові видання. Близько половини католицьких священиків, які працювали на території України, під час цих репресій було ув'язнено. Друга хвиля повоєнних репресій радянського режиму проти Римо-католицької церкви тривала до смерті Й.Сталіна у 1953 р.

Аналізуючи становище Римо-католицької церкви в СРСР у 40-х рр.

XX ст. в контексті еволюції політики радянського режиму щодо релігії і церкви, можна зробити наступні висновки. Перший, суто методологічний, стосується уточнення періодизації основних етапів цієї політики. Погоджуючись у цілому зі згадуваною вище схемою М.Шкаровського, яка стосується державно-церковних відносин в СРСР загалом, вважаємо необхідним деталізувати і уточнювати її у випадку кожної конкретної релігійної організації. Так, якщо репресії проти церковних організацій вщухли на 1939 р., то у досліджуваному випадку Римо-католицької церкви вже на 1937 р. можна говорити про повну ліквідацію її структур і ієрархії на теренах СРСР. З вересня 1939 по червень 1941 рр. здійснювалась чергова хвиля репресій проти Католицької церкви, пов'язана з анексією СРСР територій Східної Галичини, Східної Прибалтики, Бессарабії і Буковини, де проживала велика кількість католиків, а в Західній Україні – і греко-католиків.

З початком звільнення окупованих нацистами радянських земель – від кінця 1943 і впродовж перших місяців 1944 рр. – зусилля радянської влади були спрямовані на з'ясування реальної картини релігійно-церковного життя, як вона склалася за час окупації, і опрацювання відповідно до конкретних обставин державно-церковної політики. Впродовж 1944 р. римо-католицькі громади не зазнавали суттєвих утисків як громади релігійні, на відміну від римо-католицького духовенства, яке з приходом радянських військ, як правило, піддавалось арештам і з'ясуванню характеру їхньої діяльності на окупованій території. У період між 1944 і вереснем 1946 рр. до різкого скорочення римо-католицької мережі, кількості віруючих і духовенства спричинились, насамперед, примусова депортація (“репатріація”) польського населення України до Польщі, втеча великої його кількості вглиб Польщі внаслідок україно-польського конфлікту, за яким з обох боків стояли націоналістичні збройні формування, а також цілеспрямована політика СРСР з максимального витіснення населення польського походження і римо-католицьких структур за межі СРСР, до Польщі.

Хронологічно можна виділити два найінтенсивніших періоди репресій проти Римо-католицької церкви у другій половині 40-х рр. XX ст.: з 1944 по 1946 рр. і з 1948 до 1953 рр., до смерті Сталіна. Під час першої хвилі репресованим католикам висували звинувачення співпраці з польською Армією Крайовою, у колабораціонізмі і шпигунстві на користь тих чи інших “імперіалістичних держав”, але, насамперед, їх трактували як “агентів Ватикану”. Під час другої хвилі репресували і карали католиків переважно за віросповідною, етнонаціональною і соціальною (інтелігенція) ознакою. У випадку польського населення у мотивах переслідування з боку радянських каральних органів релігійний і етнонаціональний чинники були тісно взаємопов'язаними.

Досліджений матеріал дозволяє також зробити висновок про диференційовані підходи в радянській партійно-державній політиці щодо Римо-католицької церкви, які змінювали відповідно до регіону. У прибалтійських республіках ця політика була менш жорсткою, ніж в Україні і Білорусії.

Врешті, політику СРСР щодо Римо-католицької церкви неможливо зрозуміти і неправомірно розглядати без аналізу відносин між СРСР і Ватиканом у цей період. РКЦ в СРСР стала заручником цих вкрай ворожих відносин. Ставлення до РКЦ в СРСР обумовлювалось, насамперед, політичними міркуваннями і завданнями політики державного атеїзму.

Примітки:

1. Див.: Поспеловский, Д. В. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М. : Республика, 1993; Поспеловский, Д. В. Тоталитаризм и вероисповедание / Д. В. Поспеловский. – М. : БИ, 2003; Регельсон, Р. Трагедия Русской Церкви. 1917–1945 / Р. Регельсон. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1996; Про антирелігійну політику комуністичного режиму в Україні див.: Пашенко, В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки XX ст. / В. О. Пашенко. – К., 1993; а також праці В. Ульяновського, Б. Андрусишина.

2. Шкаровский, М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – С. 9.

3. Див. докладніше: Рубльова, Н. Антикостольна кампанія в УРСР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 1999. – № 1/2. – С. 388-405; Рубльова, Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) / Н. Рубльова // Там само. – К., 2000. – № 2-4; Стронський, Г. Римо-католицька Церква в Радянській Україні у 20–30-ті роки XX століття / Г. Стронський. – Львів : Ковчег, 2000. – Ч. 2. – С. 149-164; Осипова, И. “В язвах своих сокрой меня...”: Гонения на Католическую Церковь в СССР. По материалам следственных и лагерных дел / И. Осипова. – М. : Серебрянные нити, 1996.

4. Див.: Линценберген, О. Римско-Католическая Церковь в России. История и правовое положение. – Саратов : Поволжская академия государственной службы, 2001. – С. 303; Dzwonkowski, R. Odrodzenie Kosciola katolickiego obrzadku lacinskiego w ZSRR / R. Dzwonkowsky // Polacy w kosciele Katolickim w ZSRR, pod red. ks. E. Walewandra. – S. 213-214.

5. Див. докладніше: Шкаровский, М. В. Римско-католическая церковь на Северо-Западе России в 1917–1945 гг. / М. В. Шкаровский, А. К. Шикер. – СПб., 1998; Про втрачені Римо-католицької церкви на території України див. збірник документів та передмову до нього Н. Рубльової (с. 17-48); З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 2 (21).

6. Лиценбергер, О. Зазначена праця. – С. 309.

7. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 338. – Оп. 9. – Спр. 1. – Арк. 6.

8. Білоусов, О. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. – С. 262-263.
9. Див. докладніше: Лиценбергер, О. Зазначена праця. – С. 310; Юдин, А. Кашуба / А. Юдин // Католическая энциклопедия. – М., 2005. – Т. 2. – С. 951.
10. Деякі джерела подають інші дати щодо цього документа. Зокрема, наказ Сталіна про підготовку доповідної записки датують травнем 1944 р., а саму записку – 6 листопадом 1944 р. (Русская православная церковь. XX век. – С. 353). Шкаровський М. у цит. вище праці (С. 297, прим. 2) з посиланням на архівні документи з Державного архіву Російської Федерації подає наведені у тексті дати.
11. Винтер, З. Политика Ватикана в отношении СРСР. 1917–1968 / З. Винтер. – М. : Прогресс, 1977. – С. 175-176, 178.
12. Шкаровський, М. Зазначена праця. – С. 296-298.
13. Аналіз урядових документів союзного та республіканського рівнів щодо релігії і церкви у досліджуваній період див.: Войналович, В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. Войналович. – К., 2005. – С. 104-111.
14. Поспеловский, Д. Зазначена праця. – С. 172.
15. Dzwonkowzki, R. Odrodzenie Kosciola katolickiego obrzadku lacinskiego w ZSRR / R. Dzwonkowsky. – S. 215-218.
16. Русская православная церковь. XX век. – М., 2008. – С. 356.
17. Розгляд ліквідації радянським режимом УГКЦ у 1946 р. виходить за рамки даної статті. Докладніше див.: Боцюрків, Б. Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків ; Перекл. з англ. – Львів : Свічадо, 2005.
18. Білас, І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Г. Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – Т. 2. – Кн. 2 : Документи і матеріали. – С. 311, 317-320.
19. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 37.
20. Hlebowicz, A. Polskie duchowienstwo katolickie na Bialorusi i Ukrainie po II wojnie swiatowej // Polacy w Kociele Katolickim w ZSRR / A. Hlebowicz. – S. 175.
21. Про депортації польського населення України див. збірки архівних документів: Депортація українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядн. Сливка Ю. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відповід. ред. Сливка Ю. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998.
22. Сергійчук, В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення УРСР в Польщу в 1944–1946 роках / В. Сергійчук. – К. : Видавнича спілка, 1999. – С. 20-21.
23. Czemiakiewicz, J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. – Warszawa, 1987. – S. 111, 132.

24. Hlebowicz, A. Polskie duchowienstwo katolickie na Bialorusi. – S. 176.
25. Szuba, Z. Katolicy obrzadku lacinskiego i Polacy w ZSRR – stan obecny // Polacy w kosciele Katolickim w ZSRR / pod red. ks. E. Walewandra. – Lublin, 1991. – S. 286-287.
26. Hlebowicz, A. Polskie duchowienstwo katolickie na Bialorusi. – S. 179-180.
27. Яноха, А. Отець Серафим-Алоїз Кашуба (1910–1977) / А. Яноха. – Білий-Дунаєць, 1999; Варахим, І. Духовний силует Слуги Божого о. Серафима Кашуби ОФМСар / І. Варахим. – Білий-Дунаєць, 2000.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1446. – Арк. 44-45.
29. Szuba, Z. Katolicy obrzadku lacinskiego. – S. 286.
30. Інформаційний звіт про роботу Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР за квітень-червень 1949 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 220-223.

Резюме

В статтє исслеуєтєя положєнє Рїмско-католичєскої цєрквї в СССР в 1940-х гг.

Ключєвыє слова: цєрквь, католики, госуларство, репрессии, СССР.

Одержано 4 листопада 2010 р.

УДК 94(410)“19”:061.1 ЄС

О.В.Олійник

ОСОБЛИВОСТІ ВСТУПУ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО СПІВТОВАРИСТВА

Статтєя присвячена особливостям вступу Великої Британії до Європейського економічного співтовариства та його впливу на внутрішньополітичну ситуацію в країні.

Ключові слова: європейська інтеграція, європейське співтовариство, міжнародні відносини, зовнішня політика.

Розвиток сучасного світу характеризується процесами інтеграції та глобалізації. Вони впливають на зміст політики, яка проводиться країнами Європи, та на політичні процеси у цих країнах. Це, зокрема, у повній мірі стосується і Великої Британії. Досвід адаптації Великої Британії до вимог єв-

ропейської інтеграції, пошук компромісів та захист власних інтересів у спільних інституціях Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейського союзу (ЄС) становить інтерес як для істориків, так і для становлення європейської політики України. Аналіз процесу вступу Великої Британії до ЄЕС та особливостей внутрішньополітичної ситуації в країні стали метою запропонованого дослідження. Ця проблема частково стала об'єктом наукової зацікавленості багатьох дослідників, серед яких варто відзначити: Дж. Блека, Б.Кріка, С.Лорда, Е.Бакер, У.Кітсінджера, С.Янга.

На початку 1970-х рр. проблема вступу Великої Британії до ЄЕС посідала одне з провідних місць в структурі політичного дискурсу країни. Її сутність визначалася складною взаємодією факторів у внутрішньополітичній та міжнародній площинах: економічна і соціальна ефективність вступу до ЄЕС, політична рівновага в контексті вступу та підтримка британської заявки на вступ з боку членів ЄЕС, перш за все Франції. Попри той факт, що в політичному середовищі Великої Британії не було одностайного схвалення ідеї вступу до Європейського співтовариства, центральне місце посідала проблема умов вступу, а не доцільність вступу як така. Хоча серед впливових політиків того часу були палкі супротивники європейської інтеграції Великої Британії, загальний тон обговорення залишався сприятливим для планів британського уряду здійснити приєднання до Співтовариства найближчим часом.

На час приходу Едварда Хіта на посаду прем'єр-міністра континентальні європейські країни, перш за все Франція, вже змінили своє ставлення щодо вступу Великої Британії в ЄЕС на позитивне, підтримуючи ініціативу нового прем'єра. Європейська Шістка погодилася розпочати переговори щодо розширення складу членів Співтовариства. Франція, побоюючись подальшого посилення Німеччини, схилилася до швидкого розширення ЄЕС. До того ж, після остаточного вирішення питань, пов'язаних із фінансуванням Спільної сільськогосподарської політики (ССП), Франція вже не побоювалась Великої Британії і стала більш прихильною до перспективи прийняття Великої Британії в ЄЕС¹.

Певних змін, принаймні формальних, зазнала й атлантична політика Великої Британії. Орієнтація Е.Хіта на європейський напрям британської політики призвела до того, що він навіть приділяв менше уваги відносинам із Сполученими Штатами, воліючи, наприклад, якомога рідше використовувати термін “особливі відносини”. Демонстративне дистанціювання від США мало схилити Францію на бік Великобританії під час переговорів про вступ.

Проблема вступу в ЄЕС сприймалася в політичному середовищі Великої Британії великою мірою в інструментальному сенсі. Членство в ЄЕС не

розуміли як новий феномен зовнішньої політики Великобританії, а лише як нову форму традиційних міждержавних коаліцій, які для британської зовнішньої політики були необхідними, доволі поширеними явищами. Відсутність федеративних елементів в ЄЕС, слабкість її центральних інститутів, традиційний для тогочасних міжнародних організацій процес прийняття рішень у Співтоваристві посилювали впевненість британських політиків у тому, що в ЄЕС в повній мірі будуть збережені інтереси Англії.

Активізація британської політики щодо ЄЕС, завданням якої став як найшвидший вступ до Співтовариства, відбувалася на сприятливому міжнародному та внутрішньому політичному ґрунті. Едвард Хіт зробив вступ до Співтовариства безумовною й головною метою своєї політики, погодившись сприйняти ЄЕС у такому вигляді, в якому організація склалася до початку переговорів, прийнявши її організаційний устрій, спільну сільськогосподарську політику, розподіл бюджетних внесків².

Британський прем'єр-міністр вірив, що вступ Великої Британії до ЄЕС підвищить конкурентоспроможність британської промисловості і, разом із політикою кабінету з підтримки національного виробника та адміністративною реформою, сприятиме економічній модернізації країни. Він вважав, що вступ до Співтовариства допоможе Великій Британії відновити колишню економічну потугу, міжнародний вплив, повернути країні статус великої держави. Ця мета була провідною для британських політиків повоєнного періоду, саме її досягненню підпорядковувалася більшість кроків зовнішньої політики країни.

У всіх нових коаліціях, неформальних чи інституалізованих, Велика Британія шукала повернення права вирішального голосу в міжнародних справах. Зневірившись в ефективності Співдружності націй для досягнення цієї мети та відчуваючи сумніви щодо можливості домогтися відновлення свого статусу лише завдяки США, британські політики все більше схилялися до європейського вектору політики як до провідного засобу у вирішенні питання повноцінного повернення Великої Британії до кола перших держав світу. Зпоміж членів ЄЕС основна опозиція вступу Великої Британії були з боку у Франції, де значна частина голістської партії досить скептично ставилася до перспектив виконання Великою Британією своїх зобов'язань у разі її вступу³.

Особливості політичного дискурсу щодо ролі та місця Співтовариства в політиці Великої Британії визначалися переважно факторами, що історично відрізняли британську політичну культуру від континентальної. Чільне місце тут посіло питання суверенітету, розбіжності в розумінні якого спричиняли негативний вплив на загальне сприйняття напрямів розгортання інтеграційних процесів. Передумовою таких розбіжностей став той факт, що для британської політичної системи суверенітет безпосе-

редньо пов'язаний із структурою державної влади, перш за все із парламентським суверенітетом, на відміну від ідеї державного або національного суверенітету, поширеної на континенті.

Процес формування Великої Британії в XV–XIX ст., відбувався шляхом політичної унії окремих частин країни, коли ці країни (Уельс, Шотландія, певною мірою Ірландія) інтегрувалися до політичної англійської системи, не зберігаючи жодних інститутів, що уособлювали їх власний суверенітет. Відтак, Велика Британія створювалася й розвивалася як унітарна держава, в якій зберігалися дуже нечисленні федералістські елементи, як-то особливості місцевого самоврядування в Уельсі або Шотландії. Зберігаючи і навіть підтримуючи культурні особливості цих регіонів, британська політична система заперечувала будь-які спроби кинути виклик унітарній державі, чи то у вигляді повстань на кшталт шотландського у XVIII ст., чи то у вигляді пропозицій про розширення повноважень місцевого самоврядування, відхилених під час референдуму 1979 р.⁴ Планам Хіта домогтися найскорішого вступу Великої Британії до ЄЕС сприяла ситуація в консервативній партії, яка майже одностайно підтримала ідею вступу як таку. До того ж, більшість членів кабінету також підтримували намагання прем'єра прискорити вступ Великої Британії до ЄЕС.

Таким чином, в період проведення переговорів про вступ Великої Британії до ЄЕС в британському політикумі дискусія точилася навколо конкретних умов вступу: не стільки політичних, скільки економічних категорій. На початку 1970-х років економічні показники Великої Британії були помітно кращими за ті, що країна мала під час попередньої спроби вступити до Співтовариства – в 1967 р. Позиції британської валюти укріпилися, покращився і зовнішньоторговельний баланс. Зниження обсягів торгівлі всередині Співдружності націй призвело до зневіри в його економічні перспективи, перш за все, як засіб посилення британської економіки⁵.

У період, що передував вступу до ЄЕС, в середині країни основу опозиції європейській інтеграції становили лейбористи, які вважали невідгідними для Англії умови приєднання до ЄС і наполягали на проведенні референдуму стосовно цього питання.

В 1970 та в 1971 роках опитування суспільної думки показували, що більшість британців виступали проти членства в ЄЕС. Уряд Хіта доводив, що членство в ЄЕС посилить роль Великої Британії в світі та дозволить їй надати значну підтримку державам Співдружності націй, долучивши їх до торговельних стосунків із ЄЕС. Однак відсутність чітких доказів того, що членство в Співтоваристві покращить економічне становище Великої Британії і неспроможність уряду показати, яким чином подібний позитивний сценарій може бути реалізовано, значно знижували рівень довіри до уряду

як в середині консервативної партії, так і в суспільній думці країни загалом.

Дебати з приводу вступу Великої Британії до ЄЕС в Палаті Громад були прагматичними, а вступ розглядався переважно як засіб досягнення конкретних завдань британської політики. Більшість консерваторів бачили вступ до Співтовариства як відповідне рішення для подолання несприятливих міжнародних обставин в економіці, що жодним чином не зачепить британський суверенітет⁶. Опозиція наголошувала, що вступ країни до ЄЕС містить загрозу парламентському суверенітету. Сильними були побоювання відносно перспектив відносин із Співдружністю націй.

У жовтні 1970 р. підготовчий етап переговорів про членство Великої Британії був завершений, хоча значна кількість гострих питань, що повстали в процесі переговорів, залишилися не вирішеними. Мова йде, зокрема, про такі суперечності, як доступ сільськогосподарських продуктів з держав Співдружності націй на британський ринок. Найсуттєвішим не вирішеним питанням залишився розмір британського внеску до бюджету ЄЕС. У грудні 1970 р. уряд Хіта запропонував партнерам по переговорах обмежити частку Великої Британії 15 відсотками від загального обсягу бюджету Співтовариства протягом п'ятирічного періоду після вступу країни до ЄЕС⁷. Але категорично проти цього виступила Франція, чия позиція в цьому пункті передбачала, що Велика Британія повинна, негайно після вступу, сплачувати свій внесок до бюджету в повному обсязі. Наступні три місяці британська та французька сторони не могли дійти згоди, відтак реальною стала загроза, що Франція знову заблокує вступ Великої Британії до ЄЕС.

Затримка вирішення питання про вступ посилювала скептичне ставлення до інтеграції в Співтовариство на Британських островах. Позиції британського уряду стали дуже хиткими і врятувати ситуацію могло лише прискорення процедури переговорів про вступ до ЄЕС. Задля скорішого вирішення суперечок з континентальними державами Хіт провів декілька зустрічей з європейськими лідерами, перш за все з Канцлером ФРН В.Брандтом та Президентом Франції Ж.Помпіду. Сторони досягли домовленості щодо захисту торговельних прав на ринках ЄЕС для виробників цукру з країн Карибського басейну, узгодили умови британського членства в Євратомі. Велика Британія також формально погодилася з умовами торгівлі продуктами сільського господарства, прийнятими всередині Співтовариства⁸. Сторони також знайшли порозуміння стосовно стратегічного характеру вибору Великої Британії відносно вступу до ЄЕС. На користь Великої Британії зіграли також зміни кон'юнктури на світових валютних ринках, що призвели до послаблення позицій німецької марки.

Вдала і плідна підготовча робота до саміту лідерів Великої Британії та Франції разом зі змінами, що відбувалися в економіці країн ЄЕС, зумовили

успішність зустрічі Хіта із Помпіду, що відбулася 20-21 травня 1971 року. Хоча відносини між лідерами країн не були дружніми, але, за визнанням Помпіду, “обидва відчували, що вони могли довіряти один одному”⁹. Результатом одинадцятигодинних переговорів стала згода сторін щодо гарантій торгівельних прав країн Співдружності націй, збереження національної ідентичності країн – членів Співтовариства навіть в разі реалізації проекту створення Європейської Валютної Системи (ЄВС). Але основним результатом саміту стало припинення довгострокової опозиції Франції британському членству в ЄЕС. На відміну від 1961 і 1967 років, Франція вже домоглася на час переговорів запровадження ССП в повному обсязі, і була навіть зацікавлена отримати Велику Британію в якості донора її бюджету. За таких обставин зняття французького вето не завадили збереження участі Великої Британії в спільній із США програмі щодо ядерних озброєнь, британська зацікавленість у просуванні інтересів Співдружності націй в ЄЕС. Саме британсько-французький саміт вирішив на користь Едварда Хіта ситуацію із багаторічними спробами Великобританії приєднатися до Співтовариства. Дуглас Херд, що був на той час політичним секретарем британського прем’єра, вважав цю зустріч на вищому рівні “найбільшим політичним досягненням Хіта на посаді прем’єр-міністра”¹⁰.

Після зняття загрози французького вето решта проблем, що залишалися на шляху Великої Британії до членства в ЄЕС, були вирішені доволі швидко. У червні 1971 р. на зустрічах на рівні міністрів закордонних справ були узгоджені заходи для захисту ринків молочних продуктів Нової Зеландії протягом перших років британського членства, досягнутий компроміс щодо британського фінансового внеску в ЄЕС, який передбачалося поступово збільшувати щорічно до 1977 р. до рівня приблизно 19% від загального обсягу внесків членів Співтовариства¹¹. Здійснення на початку 1970-х років зменшення розміру бюджету ЄЕС та зростання світових цін на продовольчі товари, що тепер значно наблизилися до існуючих в рамках Спільної сільськогосподарської політики в Співтоваристві, змінило й негативне ставлення до вступу в ЄЕС, що існувало в політичних та бізнесових колах Великої Британії через очікування значних фінансових втрат країни вже в перші роки членства, пов’язаних з необхідністю виконання умов вступу.

Опитування громадської думки показували, що лише чверть британців підтримує вступ країни до Співтовариства. Але такі результати не лякали британський уряд, оскільки суспільна думка щодо європейських питань в країні була традиційно мінливою, більшість британців не була добре обізнана у предметі опитувань, а успіхи, яких Е. Хіт домігся на червневих переговорах, збільшували суспільну підтримку його політики. До того ж, двадцятип’ятивідсоткова підтримка вступу на початку 1970-х років стала прак-

тично перманентною, відтак до цієї частини виборців британський прем'єр ставився як до переконаних прибічників європейського вибору країни. Підтримку вступу Великої Британії до ЄЕС дедалі більше висловлювали промисловці, значна кількість засобів масової інформації, що забезпечувало проєвропейську кампанію в пресі та на телебаченні, активну і добре фінансовану, яка й надалі переконувала все більше британців в перевагах вступу країни в Співтовариство¹².

Шестиденні дебати з цього питання в Палаті Громад, найдовші в повоєнній історії Великої Британії, в кінці жовтня вирішили суперечку 356 голосами проти 244 на користь вступу країни в ЄЕС. Вільне голосування двох провідних фракцій, попри опозицію 38 депутатів від консерваторів, забезпечило підтримку 69 парламентарів, що представляли лейбористську партію¹³. Питання вступу Великої Британії до ЄЕС було в принципі вирішено і шлях до формального приєднання був відкритий. Церемонія підписання відповідної угоди відбулася в Брюсселі 22 січня 1972 року.

Ратифікація угоди явила собою більшу проблему для уряду Хіта. Запропонований законопроект був надзвичайно малим за обсягом, складався лише з дванадцяти пунктів, що включили: інструкції ЄЕС, Римський договір і узгоджені умови вступу Великої Британії до Співтовариства. У голосуванні в Палаті Громад лейбористська партія виступила одностайно проти, дотримуючись партійної дисципліни, відтак угоду було ратифіковано більшістю всього у вісім голосів. Але на відміну від Ірландії, Данії та Норвегії (в останніх через результати референдуму членство в ЄЕС було відхилено) у Великій Британії не було проведено референдум щодо вступу, відтак питання про народне волевиявлення, на якому наполягали лейбористи, залишилося невирішеним. Консерватори наполягали на тому, що практика референдуму повністю суперечить конституційній традиції Великої Британії. Але лейбористи, посилаючись, зокрема, на досвід плебісциту в Північній Ірландії, наполягали на необхідності визначення позиції всього населення з цього важливого питання розвитку країни. Питання про референдум зайняло одне з центральних місць в передвиборчій програмі лейбористів, до подавалося ними як свідчення турботи партії про запровадження справжньої демократичної практики прийняття важливих політичних рішень в країні. Лідер лейбористської партії Гарольд Вільсон також остаточно визначився з підтримкою ідеї проведення референдуму в разі перемоги партії, і відповідне рішення було схвалене Тіньовим кабінетом 29 березня 1972 року.

Подальша процедура затвердження угоди склалася для уряду Хіта вдало і до кінця 1972 р. процедура ратифікації була успішно завершена. Велика Британія стала повноправним членом Співтовариства 1 січня 1973 року.

У квітні 1973 р., за декілька місяців після вступу, вона почала поступово зменшувати торгівельні тарифи з іншими членами Співтовариства. Того ж місяця було створено Європейський валютно-кредитний фонд співпраці, що став одним із елементів Європейської Валютної Системи. Створення фонду було спрямовано на полегшення узгодження валютних курсів країнами ЄЕС на базі так званої валютної “змії”, що була започаткована ще в березні 1972 р. Великобританія спочатку приєдналася до відповідних домовленостей між членами ЄЕС, але вже в липні 1972 р., через нестабільність фунту стерлінгів, вийшла із системи узгодження курсів¹⁴. З цього часу зароджується одне з основних протиріч між Великою Британією та відповідними партнерами по Співтовариству з приводу заходів спільної валютно-кредитної політики, що стало визначати особливу позицію Великої Британії і в майбутньому.

Едвард Хіт був найбільшим євро-ентузіастом з-поміж повоєнних прем'єр-міністрів Великої Британії. Але його політика не була радикально відмінною за природою від його попередників і наступників. Його позиція формувалася у відповідності з власним баченням національних інтересів Великої Британії, реалізація яких у межах Співтовариства вбачалася йому найбільш ефективним шляхом досягнення успіху. Співтовариство було економічною і торгівельною організацією, яка за економічним потенціалом могла бути порівняна з наддержавами. Перебування Великої Британії в цьому угрупованні сприяло, на думку Хіта, посиленню позицій його країни. У пошуку шляхів збільшення британської могутності у світі він ставив за мету збільшити вплив країни в ЄЕС, де меншими зусиллями можна було домогтися значних результатів через мобілізацію спільних ресурсів на користь Великої Британії¹⁵. Він, як і інші члени Співтовариства, спрямовував свою політику на формування власного порядку денного в межах ЄЕС. Фактично Едвард Хіт окреслив усі основні проблеми, що визначали специфічність британського членства в Співтоваристві, яке формалізувалося в особливій позиції Великобританії в ЄЕС та ЄС.

Примітки:

1. Black, J. *Convergence or Divergence? Britain and the Continent* / Jeremy Black. – New York : St. Martin's press, 1994. – P. 242.

2. Birch, A. H. *The British system of government* / Anthony H. Birch. – London : Routledge, 1998. – P. 209.

3. De La Serre, F. *La Grande Bretagne et la Communaute europeenne* / Francoise de La Serre. – Paris : PUF, 1987. – P. 163.

4. Crick, B. *National Identities: The Constitution and the UK* / B. Crick. – Oxford : Blackwell Publishers, 1991. – P. 90-91.

5. Black, J. Convergence or Divergence? – P. 240.
6. Lord, C. Sovereign or Confused ? The “Great Debate” about British Entry to the European Community 20 Years On / C. Lord // Journal of Common Market Studies. – 1992. – 30 (4). – P. 420-422.
7. Barker, E. Britain in a Divided Europe / Elizabeth Barker. – London : Weidenfeld and Nicolson, 1971. – P. 247.
8. Kitzinger, U. Diplomacy and Persuasion: How Britain Joined the Common Market / Uwe Kitzinger. – London : Thames and Hudson, 1973. – P. 121.
9. Wallace, W. Britain’s Bilateral Links within Western Europe / William Wallace. – London : Royal Institute of International Affairs, 1984. – P. 23.
10. Kitzinger, U. Diplomacy and Persuasion... – P. 124.
11. Young, S. Terms of Entry: Britain’s Negotiations with the European Community, 1970–1972 / Simon Young. – London : Heinemann, 1973. – P. 211.
12. Denman, R. Mised Chances. Britain and Europe in the twentieth century / Roy Denman. – London : Cassel, 1993. – P. 232.
13. Там само. – P. 242.
14. Johnson, K. British Governments and the EMS / K. Johnson, C. Painter // Political Quaterly. – 1982. – Vol. 51. – № 3. – 1982. – P. 317.
15. Kitzinger, U. Diplomacy and Persuasion... – P. 175.

Резюме

Статья посвящена особенностям вступления Великобритании в Европейское экономическое сообщество и его влиянию на внутреннеполитическую ситуацию в стране.

Ключевые слова: европейская интеграция, европейское сообщество, международные отношения, внешняя политика.

Одержано 18 листопада 2010 р.

“ВІЗОВЕ ПИТАННЯ” В ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

У статті розглядається проблема “візового питання” у контексті польсько-українських відносин на сучасному етапі.

Ключові слова: візова політика, Шенгенська віза, транскордонний рух осіб, польсько-українська асиметрична модель.

Вступ Республіки Польща до Європейського Союзу 1 травня 2004 року відкрив новий етап в українсько-польських стосунках, що характеризується появою нових можливостей, а також і викликів, для двостороннього співробітництва. Вплив розширення ЄС на відносини України з центрально-європейськими сусідами, зокрема на польсько-українські відносини, є багатовимірним.

Стаття присвячена актуальному науковому завданню – вивченню політичних аспектів візової політики Республіки Польща щодо України на сучасному етапі, тобто в умовах розширення ЄС. Новизна її визначається постановкою наукового завдання, а також отриманими результатами, які відображають внесок автора до вирішення поставленої проблеми.

Різні аспекти проблематики вивчення умов поїздок громадян у відносинах між Україною та ЄС і його країнами – членами та кандидатами на вступ, одним з яких донедавна була і Польща, висвітлюються у багатьох працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Тематично ці праці стосуються аналізу сучасних польсько-українських відносин, відносин між Україною і ЄС та між Польщею і ЄС в контексті розширення Євросоюзу. З числа їх відзначимо роботи вітчизняних авторів В.Кафарського, С.Кіш, В.Посельського, Р.Павленка, С.Павленка, І.Солоненко, Л.Чекаленко¹, польських експертів Я.Боратинського, Г.Громадзького, Т.А.Ольшанського², а також низку спільних досліджень українських і польських експертів за участі та у співпраці з експертами з інших країн³.

На жаль, перелічені праці не містять поглибленого комплексного аналізу візової політики Польщі щодо України в умовах розширення ЄС. У них лише фрагментарно визначаються її основні риси, характер, а залишаються практично не висвітленими відповідні політичні та соціально-економічні детермінанти, бракує поглиблених оцінок перспектив розвитку цієї політики після приєднання Польщі до Шенгенської угоди. Пропонована розвідка, не претендуючи на вичерпність, має на меті спробувати дати відповідь на питання, які дотепер належно не висвітлювалися.

Підписання Польщею та Україною 1996 року угоди про умови поїздок громадян, за якою встановлювався безвізовий режим, посприяло інтенсифікації взаємних контактів. Особливого значення безвізовий режим набув для українських громадян, які активно шукали за кордоном кращих можливостей для заробітку, розвитку ділової ініціативи чи задоволення культурних потреб. До речі, українці, з відомих причин, значно частіше їздили до Польщі, ніж поляки до України. Уряд правих сил на чолі з прем'єр-міністром Є.Бузеком, за часів якого Польща розпочала переговорний процес про вступ до Євросоюзу, поставив за мету “зробити все можливе, щоб наші східні та південні кордони не стали цивілізаційними, економічними чи військовими бар'єрами, а були відкритими для співпраці”⁴.

Водночас, офіційна Варшава підкреслювала необхідність адаптації польської візової політики до системи ЄС через реалізацію положень статті 100 Договору Європейських Співтовариств та Розпорядження Ради Європейських Співтовариств №2317 від 25 вересня 1995 р., а після набуття чинності Амстердамського Договору – також його статті 73. Зазначалось, що після ратифікації Амстердамського Договору всіма країнами – членами Союзу, кандидати до ЄС будуть зобов'язані прийняти в повному обсязі регуляції Шенгена⁵.

Відповідно до Національної програми підготовки до членства в Європейському Союзі, затвердженої урядом РП 1998 р., а також враховуючи положення Амстердамського Договору і Розпорядження Ради ЄС №574/99, яким було визначено перелік третіх країн, громадяни яких зобов'язані мати візи для перетину зовнішніх кордонів ЄС, Польща мала денонсувати договір з СРСР від 13 грудня 1979 р. про взаємні безвізові поїздки та договір про безвізовий рух з Україною від 25 червня 1996 р.⁶.

Упродовж 2000 р. не раз наголошувалося, що запровадження візового режиму з Україною відбудеться одночасно із вступом Польщі до ЄС⁷, при тому, що граничною датою готовності Польщі до вступу уряд РП визначив 1 січня 2003 р.⁸.

Однак, терміни запровадження візового режиму для громадян України, Росії та Білорусії неодноразово переносились. 2001 р. з'явилися повідомлення про введення віз для українців за рік до вступу, принаймні про це заявив на початку червня 2001 р. Генконсул РП у Львові К.Савицький⁹.

З приходом до влади восени 2001 р. лівих сил Польща розпочала переводити “візове питання” в практичну площину. Уряд Л.Міллера визначив своєю головною зовнішньополітичною метою на 2002 рік завершення переговорів про членство в ЄС з тим, щоб 2004 р. Польща могла стати членом Євросоюзу. Відповідно, ставилось завдання “якнайшвидше” закінчити переговори в розділі “Юстиція та внутрішні справи”, в рамках якого Поль-

ща мала взяти на себе зобов'язання запровадити візовий режим для громадян третіх країн¹⁰.

У лютому 2002 р. уряд Л.Міллера вирішив запровадити візовий режим для громадян Росії, Білорусі та України з 1 липня 2003 р. Це був, за словами Ж.-К.Філорі, речника комісара ЄС з питань розширення Г.Ферхойгена, “останній термін”, на який Євросоюз міг погодитись¹¹.

Польщі довелося назвати цю дату, оскільки від подання графіка запровадження візового режиму прямо залежало закриття переговорів з ЄС в розділі “Юстиція і внутрішні справи”. Проте польській стороні вдалося згодом, у червні 2003 р., відтермінувати виконання своїх зобов'язань до 1 жовтня 2003 р.

Постійне відтермінування Польщею запровадження візового режиму із східними сусідами було зумовлене цілою низкою важливих чинників, які обумовлювали небажаність цього кроку.

По-перше, мережа консульських установ РП в Україні, Білорусі та Росії довго не була готова працювати в нових умовах за мільйонних обсягів щорічних перетинів кордону громадянами сусідніх країн. Так, 2000 р. консульська мережа видала в усьому світі 185 тис. віз, тоді як до Польщі в'їхало 6,1 млн. українців, 5,9 млн. білорусів, 2,75 млн. громадян Росії¹².

У травні 2003 р. Верховна контрольна палата РП (ВКП) негативно оцінила стан готовності до запровадження віз, хоча Єврокомісія, згідно з неофіційними даними, навпаки, вважала, що Польща добре підготовлена до запровадження віз з 1 липня. Інспектори ВКП зробили застереження, що запровадження віз матиме наслідком величезні черги перед консульствами¹³. Зокрема, в Україні ще не були готовими до відкриття нові консульства в Одесі та Луцьку¹⁴.

Як показав розвиток ситуації після початку процесу видачі віз, неготовність консульської мережі давалася взнаки ще досить довго. Так, коментуючи видачу 10 серпня 2004 р. в Генконсульстві РП у Львові мільйонної візи, Я.Сколімовський, директор Департаменту консульських справ, визнав, що ця кількість “дещо заскочила” польську сторону, яка очікувала на цей період надходження 700-800 тисяч звернень про видачу віз¹⁵.

Тому й не дивно, що першим безпосередньо відчутним наслідком впровадження віз для громадян України стало негативне враження від перебування у величезних чергах, особливо у Львові і Києві. До того ж, загальну оцінку ситуації погіршувала ще й шахрайська діяльність кримінальних кіл із “сприяння в швидкому отриманні віз”.

По-друге, Польща затягувала із впровадженням віз через велике значення свободи транскордонного руху осіб для економіки РП і соціальної стабільності, особливо у східній частині країни. Питання про запровад-

ження віз для росіян, українців і білорусів означає великі клопоти для польської економіки, хоча справжній бум у прикордонній торгівлі припав на середину 1990-х років, коли її обсяги дозволяли Польщі навіть врівноважувати зовнішньоторговельний дефіцит¹⁶.

Так, 2000 р. громадяни країн – східних сусідів зробили в Польщі закупівель на суму 2,2 млрд. злотих, 2001 р. – на суму близько 2,8 млрд. злотих. Зокрема, згідно з підрахунками Комітету з питань репатріації та іноземців РП, 2002 р. українці зробили в Польщі закупівель на 200 млн. євро. Обсяги так званої нереєстрованої торгівлі зі східними сусідами становлять, за деякими джерелами, в середньому близько 700 млн. доларів США. Зокрема, частка польсько-української нереєстрованої торгівлі становить 300-350 мільйонів доларів при в середньому 5-6 мільйонах перетинів кордону на рік. Не секрет, що за рахунок прикордонної торгівлі живуть тисячі польських родин у східних воєводствах країни.

Важливу роль громадяни країн Східної Європи відіграють на польському ринку праці. Багато польських експертів вказували на позитивний ефект, що його дає іноземна робоча сила. На жаль, дуже важко сказати, скільки українців працює у Польщі і легально, і нелегально. За даними МЗС України, в Польщі працює 300 тис. наших громадян¹⁷. Відомо, що українці є найбільшою групою, яка працює у Польщі легально, домінуючи при цьому в таких секторах економіки, як торгівля, ремонтні роботи, освіта, обробна промисловість¹⁸. Натомість, твердження про те, ніби українці посідають відчутне місце і в нелегальній трудовій міграції до Польщі¹⁹, не одержало належного вираження у хоча б приблизних цифрах. Відомо, що 2001 р. з Польщі було вислано 1701 українського громадянина, з них 18% – за нелегальне працевлаштування²⁰. Але обґрунтованою щодо загальної кількості нелегальних мігрантів вважається оцінка польського експерта М.Грабовського, який називає цифру близько 150 тис. чоловік²¹.

По-третє, наскільки відомо, Росія, Україна і Білорусь просили польську сторону максимально відтермінувати запровадження віз²².

Показово, що найсприятливішого режиму взаємних поїздок громадян Польщі вдалося досягнути у відносинах з Україною. Після тривалих переговорів та узгоджень 13 лютого 2003 р. президенти Л.Кучма і А.Квасневський повідомили про досягнення сторонами згоди щодо запровадження візового режиму на принципі асиметричності: Польща заявила, що візи для українських громадян будуть безплатними, натомість Україна вирішила не вводити візовий режим для польських громадян²³. Після узгодження всіх деталей відповідна міжурядова угода була підписана 30 липня 2003 р.²⁴.

Польські неогоціатори під час переговорів про вступ до ЄС повідомляли про наміри Польщі вести із Союзом діалог щодо встановлення спеціального

режиму для так званого малого транскордонного руху з Україною. Йшлося про можливість безвізового перетину кордону для громадян України за умови перебування в радіусі кількох десятків кілометрів від кордону. Однак, на початку 2002 р., коли Польща виходила на завершення переговорів у розділі “Юстиція та внутрішні справи”, польська сторона вже не підтримувала цю ідею з огляду на особливу вразливість євроспільноти у справі захисту зовнішніх кордонів²⁵. Згодом, в середині 2004 р., промайнула інформація, що польський уряд працює над отриманням згоди ЄС у справі лібералізації малого транскордонного руху²⁶. Підставою для цього стала, певно, пропозиція Єврокомісії від 1 вересня 2003 р. органам ЄС про спрощення прикордонного руху з Росією, Україною, Білоруссю і Молдовою через запровадження нового типу віз. Малося на увазі застосування безплатних віз терміном дії від 1 до 5 років, які б дозволяли подорож вглиб території країни – члена ЄС на відстань до 50 км, тривалістю до 7 днів, без права працевлаштування²⁷.

МЗС України розцінило тоді пропозиції ЄК як, по-суті, перший крок ЄС до реалізації ідеї спрощення візового режиму з третіми країнами, очікуючи наступного затвердження ініціативи відповідними структурами ЄС²⁸.

Проте, у випадку з Україною ЄС висловив готовність піти назустріч в питанні спрощення візового режиму лише після “помаранчевої революції”. Зокрема, від 15 листопада 2004 р. польські консульства в Україні, Росії та Білорусі стали застосовувати рекомендацію МЗС РП про видачу багаторазових віз тривалішого терміну дії, а саме: до одного року для громадян Росії та Білорусі та до п’яти років – для громадян України²⁹. Водночас, постає питання: яким чином на умови поїздок громадян вплине бажання Польщі приєднатися до Шенгенської угоди? Як відомо, Польща дотепер видавала так звані національні візи, які не дають права на в’їзд до будь-якої іншої країни ЄС. Однак, з приєднанням до Шенгена будуть застосовуватися принципи Шенгенської системи, згідно з якими в’їзд через один Шенгенський зовнішній кордон означає доступ до всієї території. Відтак, візи, видані будь-якою країною-учасницею, визнаватимуться як право на перебування на всій території з метою, для якої була видана віза. Перебуваючи на загальній території, особа має право пересуватися по ній впродовж встановленого строку без подальшого контролю на внутрішніх кордонах країн-учасниць Шенгена³⁰.

Після повної імплементації Шенгенських принципів національна віза змінить свою функцію. Згідно з Шенгенською угодою, вона видаватиметься лише для довгострокового перебування (понад три місяці) тільки на території країни, яка видала візу. При цьому, перебування на території інших країн Шенгена допускається лише на період транзитної подорожі через ці країни (не більше п’яти днів)³¹.

Приєднання Польщі до Шенгенської угоди може спричинити обмеження свободи в'їзду і перебування громадян України на території РП³². Очевидно, Польщі доведеться запровадити для них платні візи (та підвищити ціну віз для росіян і білорусів). Тоді, за деякими твердженнями, негативні політичні й економічні наслідки стануть дуже відчутним³³. Ми погоджуємося з думкою, висловленою в доповіді міжнародного колективу експертів з питань відносин між Україною та ЄС³⁴, що можливість безвізових подорожей між Україною та ЄС має бути стратегічною метою у їх відносинах³⁵, як і з тим, що запроваджена польсько-українська асиметрична модель у “візовому питанні” має стати взірцевим вирішенням у відносинах усіх країн ЄС з Україною на період до досягнення цієї мети.

Як було показано вище, Польща активно прагне до надання кордону з Україною “дружнього” характеру. Проте, очевидно, що, по-перше, загальне розв’язання проблеми негативних наслідків розширення ЄС для свободи руху людей між Україною та країнами ЄС залежить від ефективності діалогу на рівні Україна – ЄС, а, по-друге, головних зусиль для вилучення України з візового “чорного списку” ЄС має докласти вона сама.

Отже, позиція Польщі в питанні запровадження візового режиму для громадян країн – східних сусідів РП полягає у прагненні поєднати виконання вимог приєднання до ЄС із прагненням зберегти добросусідські відносини, особливо з Україною як своїм стратегічним партнером.

Польща доклала необхідних зусиль для досягнення з Україною такої угоди про умови поїздок громадян, яка є максимально можливою і сприятливою для збереження високого рівня взаємних контактів за умов приєднання РП до ЄС, що підтверджує прагнення розвивати двосторонні відносини на засадах стратегічного партнерства і є прикладом для наслідування іншими країнами – кандидатами та членами ЄС в процесі їх переговорів з Україною про умови поїздок громадян. Головне завдання обох країн – не допустити погіршення умов поїздок громадян після приєднання Польщі до Шенгенської зони, знайти таку форму візової політики, яка відповідала б інтересам обох країн та привела б до її відміни взагалі.

Примітки:

1. Кафарський, В. Україна – ЄС: нові перспективи націотворення / В. Кафарський // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 3-15.

2. Кіш, Є. Кордони та їх значення за умов євроінтеграційних процесів / Є. Кіш // Дослідження світової політики : зб. наук. пр. / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – 2003. – Вип. 24. – С. 148-157.

3. Павленко, Р. Деякі перспективи для транскордонної співпраці по нових кордонах ЄС / Р. Павленко // Процеси євроінтеграції в Україні та Польщі: точка зору

громадських організацій. – Київ : Центр політ. та інформ. технологій “Демократія і розвиток”, жовтень 2003 р. – С. 55-59.

4. Павленко, С. Відносини України та Польщі в контексті процесів європейської інтеграції / С. Павленко // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє : зб. наук. пр. – К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. 2 / За загальною редакцією Т. І. Зарещкої. – С. 30-39.

5. Посельський, В. Суперечності і перспективи європейського поступу України / В. Посельський // Аналітичний щоквартальник. – Вип. № 1. – 2003. – С. 79-86.

6. Солоненко, І. Відносини між Україною та Польщею як елемент євроінтеграційної політики обох держав / І. Солоненко // Процеси євроінтеграції в Україні та Польщі: точка зору громадських організацій. – Київ : Центр політ. та інформ. технологій “Демократія і розвиток”, жовтень 2003 р. – С. 48-54.

7. Чекаленко, Л. Україна – Польща: нові тенденції взаємин // Історіографічні дослідження в Україні / Л. Чекаленко ; Голова редколегії В. А. Смолій ; відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч. Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам’яті П.М.Калениченка (1923–1983). – Ч. 2. – С. 51-59.

8. Olszanski, T. A. Przyszlosc stosunkow Polsko-Ukrajnskich. Miedzy Lwowem a Donieckiem (uwagi polemiczne) / T. A. Olszanski // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє : зб. наук. пр. – Ч. 2. – С. 53-58.

9. Wiecej niz sasiedztwo: Rozszerzona Unia Europejska i Ukraina – nowe relacje. Raport koncowy. – Warszawa ; Kijow : Fundacja im. Stefana Batorego, Miedzynarodowa Fundacja “Odrodzenie”, 2004. – 119 s.

10. Monitoring polskiej polityki wizowej – raport. – Warszawa : Fundacja im. Stefana Batorego, czerwiec 2004. – 185 s.

11. Геремек, Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі / Б. Геремек // Політична Expose Pana Ministra Bronislawa Geremka, wygloszone w Sejmie w dniu 8 kwietnia 1999 r. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl>. – S. 13.

12. Раковски, П. Восточная граница Польши после присоединения к Европейскому Сообществу / П. Раковски, Р. Рыбицки // Економічний часопис. – 2000. – № 6. – С. 24-25.

13. Bielecki, J. Koniec swobodnych podrozy / J. Bielecki // Rzeczpospolita. – 2000. – 11.05. – S. A7.

14. Expose Ministra Spraw Zagranicznych Bronislawa Geremka // Gazeta Wyborcza. – 2000. – 10.05. – S. 8.

15. Lentowicz, Z. Milion wiz dla gosci ze Wschodu / Z. Lentowicz, P. Koscinski // Rzeczpospolita. – 2003. – 3.06. – S. A6.

16. Informacja Ministra Spraw Zagranicznych RP Wlodzimierza Cimoszewicza o podstawowych kierunkach polityki zagranicznej (przedstawiona na Posiedzeniu Sejmu w dniu 14 marca 2002 roku). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl/index.php?page=1100607090>.

17. Zychowicz, P. Milionowa wiza / P. Zychowicz // Rzeczpospolita. – 2004. – 11.08. – S. A5.
18. Див.: Monitoring polskiej polityki wizowej...; Wiza w ciągu 24 godzin // Dziennik Kijowski. – 2003. – Listopad. – № 21. – S. 3; Golybard, E. Kompromitujący biznes przed Konsulatem RP w Kijowie / T. Golybard // Dziennik Kijowski. – 2003. – Grudzien. – № 23. – S. 1, 3; Соколова, М. Консульські “стахановці”. Польща закликає не панікувати / М. Соколова // День. – 2003. – 17.12. – С. 3.
19. Gazeta Wyborcza. – 2002. – 5.03. – S. 15.
20. Ibid.
21. Гетьманчук, О. Початок візового експерименту / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. – 2003. – 4.10. – С. 6.
22. Bielecki, J. Wiekoszosc “mrowek” nie wroci / J. Bielecki // Rzeczpospolita. – 2003. – 26.09. – S. B3.
23. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноевропейськими сусідами / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень “ЄвроРегіо Україна”. – К. : К.І.С., 2004. – С. 47.
24. Wojciechowski, M. Polska wprowadzi od 1 lipca 2003 r. wize dla Rosjan, Bialorusinow i Ukraincow / M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2002. – 21.02. – S. 12.
25. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про умови поїздок громадян (Набула чинності 09.10.03 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/print/1308.htm>.
26. Umowa miedzy Rzadem Rzeczypospolitej Polskiej a Gabinetem Ministrow Ukrainy o zasadach ruchu osobowego. (Zalacznik do uchwały nr 186/200 Rady Ministrow z dnia 23 lipca 2003 r.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msz.gov.pl/Zasady_regulujace_ruch_osobowy_z_FR,_Bialorusia_i_Ukraina.
27. Do Rosji z wiza i na zaproszenie // Rzeczpospolita. – 2003. – 19.09. – S. A6.
28. Pawlicki, J. Wize nie wystarcza / J. Pawlicki // Gazeta Wyborcza. – 2002. – 21.02. – S. 12.
29. До ЄС можна буде їздити за безкоштовною візою // День. – 2003. – 10.09. – С. 3.
30. Monitoring polskiej polityki wizowej... – S. 81.
31. Одноразова віза з правом перебування впродовж 30 днів коштувала 24 долл. США (Див.: Розширення Європейського Союзу... – С. 52).
32. Słojewska, A. Albo kciuk, albo wize / A. Słojewska // Rzeczpospolita. – 2004. – 26.10. – S. A8.
33. Monitoring polskiej polityki wizowej... – S. 22.
34. Golybard, E. Kompromitujący biznes przed Konsulatem RP w Kijowie / E. Golybard // Dziennik Kijowski. – 2003. – Grudzien. – № 23. – S. 3.
35. Wiecej niz sasiedztwo: Rozszerzona Unia Europejska i Ukraina – nowe relacje. Raport koncowy. – Warszawa ; Kijow : Fundacja im. Stefana Batorego, Miedzynarodowa Fundacja “Odrodzenie”, 2004. – 119 s.

Резюме

В статье рассматривается проблема “визового вопроса” в контексте польско-украинских отношений на современном этапе.

Ключевые слова: визовая политика, Шенгенская виза, трансграничное движение, польско-украинская асимметричная модель.

Одержано 11 листопада 2010 р.

УДК 327(497.115)“1999/2010”

Ш.Ш.Гахраманова

КОСОВО У БАЛКАНСЬКІЙ РЕГІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (1999–2010 рр.)

У статті розглядається регіональний аспект косовської проблеми. Аналізується взаємозв'язок між різними етапами розпаду колишньої Югославії та питанням самовизначення албанців Косово. Розглянуто питання трансформації балканської регіональної системи міжнародних відносин під впливом проголошення та визнання більшістю держав регіону незалежності Косово.

Ключові слова: Балкани, Косово, Європейський Союз, регіональна система міжнародних відносин, Югославія.

На межі ХХ – початку ХХІ ст. проблема статусу Косово становить яскравий приклад складного переплетіння глобальних і регіональних проблем. У цьому вузлі були туго зав'язані демографічні, соціально-економічні, культурно-історичні, геополітичні, військово-політичні суперечності. Стрімке зростання чисельності албанського населення Косово ще за часів югославського лідера Йосипа Броз Тіто змінило демографічний баланс у колишній колиці сербської державності. В останні роки існування СФРЮ, коли республіки як суб'єкти федерації наполягали на самовизначенні, загострилися проблеми економічної відсталості Косово, збільшення чисельності безробітних і невдоволення місцевих албанців своїм становищем.

В умовах розпаду колишньої Югославії косовська проблема з гострої стадії перейшла у фазу латентного напруження. Криваві війни між сербами та хорватами у 1991–1992 рр., боснійський конфлікт 1992–1995 рр. відтиснули Косово на другий план не лише регіональної політики, а й міжна-

родних відносин загалом. Актуалізація косовської проблеми відбувалася на фоні об'єднання зусиль сербської опозиції та Сполучених Штатів, які були спрямовані на остаточне усунення від влади Слободана Мілошевича. Вже у 1997–1998 рр. активізувалася діяльність “Армії визволення Косово”. Цей факт означав, що в середовищі косовських албанців гору взяли прихильники радикального вирішення історичних проблем. Адже впродовж 1990-х рр. тон суспільно-політичному життю у Косово задавали помірковані політики на чолі з Ібрагімом Руговою, які наполягали на ненасильницьких методах боротьби та навіть готові були задовольнятися розширенням автономії Косово у складі Сербії¹.

Але наприкінці 1990-х рр. до косовського питання у його регіональному вимірі були залучені глобальні проблеми. Ключову роль у цьому процесі відіграли США, які намагалися на прикладі Косово продемонструвати свою роль світового гегемона. Активізація дипломатії США мала забезпечити визнання Європейським Союзом домінуючої ролі США в європейській системі безпеки на десятиріччя вперед, зміцнити позиції США на Балканах, які є цивілізаційним перехрестям та важливим глобальним комунікаційним центром.

Отже, говорячи про місце Косово у балканській регіональній системі міжнародних відносин, ми маємо на увазі той беззаперечний факт, що в умовах глобалізації воно визначається не лише суто регіональними факторами, а й світовим контекстом. Втім, метою статті є розгляд саме балканських аспектів косовської проблеми. Насамперед, визначимо етапи, які були властиві для розвитку косовської проблеми у регіональному вимірі, та проаналізуємо кожен з них. Далі розглянемо фактори, які впливають на регіональні вузли балканських проблем, включно з наслідками проголошення незалежності Косово.

Звертаючись до історіографії зазначимо, що суттєво відрізняється, з одного боку, сербська та російська історіографії балканських проблем, а з іншого – англomовна історіографія цього питання. Наприклад, експерти сербського Інституту міжнародної політики та економіки займають проєвропейську позицію, але водночас висловлюють сподівання на те, що в об'єднаній Європі косовське питання буде розв'язано гармонійно². З такою думкою солідарний американський дослідник А.Байлс, який наголошує на критично важливому значенні косовського питання для безпеки та стабільності Європейського Союзу³.

Російська дослідниця Ю.Буланнікова зазначає, що Євросоюз виконує роль основного стабілізатора становища на Балканах⁴. Російські дослідники також звертають увагу на суперечливі етнополітичні процеси, які відбуваються у регіоні та негативно впливають на тенденції остаточної стабілізації

становища у Косово⁵. Провідна російська дослідниця балканських проблем Є.Гуськова наголошує на суперечливій ролі, яку світова спільнота відіграла під час розпаду Югославії. Зокрема, щодо Косово, на думку цієї російської дослідниці, Захід зайняв упереджену антисербську позицію⁶. Втім, російські науковці визнають об'єктивний характер етнополітичних та національних суперечностей на Балканах⁷.

Також суттєва увага у російській історіографії балканських проблем приділяється актуальним питанням державного будівництва у нових незалежних державах цього регіону⁸. На думку російського науковця С.Романенка, російська масова свідомість під впливом міфу православної єдності та антизахідних стереотипів сама упереджена щодо сербсько-албанського конфлікту в Косово⁹.

Цікаво, що українська історіографія, на нашу думку, займає своєрідне проміжне становище, адже у працях українських дослідників можна знайти позиції та аргументи, які властиві як, умовно кажучи, “православній” історіографічній традиції балканських проблем, так і західним історіографічним підходам. Просербська позиція представлена у монографії А.Маначинського, який вбачає витoki косовської проблеми у “змові” проти Югославії¹⁰. Натомість М.Каменецький проаналізував косовську проблему більш об'єктивно, розглянувши позиції різних сторін, кожна з яких має власну “правду”¹¹.

Аналіз історіографії свідчить, що незаангажований погляд на ці питання залишається важливим, адже він може дати можливість по-новому подивитися на традиційні балканські проблеми. Говорячи про періодизацію косовської проблеми у регіональному вимірі, зазначимо, що за критерієм “включеності” косовського питання до порядку денного регіональної та глобальної політики можна виділити декілька етапів. Перший тривав від операції НАТО (березень-червень 1999 р.) і до часу проголошення незалежності Косово. На цьому етапі косовська проблема існувала в форматі глобальних геополітичних, дипломатичних та військових протиріч. Водночас, вступ Словенії 1 травня 2004 р. до Євросоюзу визначив провідний тренд вирішення косовської проблеми. Втім, албанська більшість краю сприймала вирішення своїх питань лише у контексті проголошення незалежності. Росія розглядала це як прецедент поділу території суверенної Сербії під впливом військової потуги НАТО та США. Тому другий етап, який розпочався 18 лютого 2008 р., відразу після офіційного проголошення незалежності Косово, й триває досі, пов'язаний із посиленням регіонального фактору. Мова йде про визнання більшістю балканських держав незалежності Косово. Це зробили Хорватія, Словенія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Чорногорія.

Зрозуміло, що Албанія взагалі ледь не першою зробила цей крок. Хоча “Велика Албанія” не виникла внаслідок того, що на цю ідею накладено табу в тексті Конституції Косово, але новий ракурс албанської проблеми визначив проблеми з визнанням незалежності Косово з боку таких країн-членів ЄС та НАТО, як Греція, Румунія, Словаччина.

Аргументи кожної з цих країн зрозумілі. Греція не поспішає визнавати Косово внаслідок протиріч із Албанією та зважаючи на македонський фактор. Адже численна “меншина” албанців у Македонії є потужним чинником дестабілізації внутрішньополітичного становища у цій країні, яку Греція не визнає, зважаючи на саму її назву – “Македонія”.

У свою чергу, Румунія не визнала незалежності Косово, зважаючи на цілий комплекс проблем “самовизначення”. По-перше, румунська влада досить насторожено ставиться до ідей посилення автономії угорців у Трансільванії, по-друге, румуни стурбовані тим, що косовський прецедент може вплинути на визнання Росією незалежності Придністров’я або статус румун української Буковини.

Косовська криза змусила Європейський Союз активізувати співпрацю в рамках спільної зовнішньої та оборонної політики. Улітку 1999 р. Євросоюз прийняв план стабілізації становища на Південному Сході Європи¹².

Серйозна криза навколо Косово певним чином посприяла реанімації співпраці “Вишеградської четвірки”. Символом цього процесу стала зустріч 3 грудня 1999 р. в Герлахові у Високих Татрах президента Польщі О.Квасневського, чеського президента В.Гавела, угорського президента А.Гьонца та словацького президента Р.Шустера. У прийнятій Татранській декларації президенти заявили про відновлення взаємодії. Вони підтвердили намір координувати дії щодо якнайшвидшого вступу в Євросоюз та підтримали прагнення Словаччини стати членом НАТО. Глави держав “Вишеградської четвірки” підтвердили готовність сприяти встановленню миру на Балканах. Слабко використовується потенціал “Центральноєвропейської ініціативи”. 2 квітня 2004 р. Болгарія, Румунія, Словенія стали членами НАТО. На брюссельській зустрічі міністрів закордонних справ країн НАТО 9 грудня 2004 р. було погоджено залишити у Косово 17500 військовослужбовців.

Косовська проблема також дестабілізувала внутрішньополітичне становище у Македонії. 26 лютого 2004 р. під боснійським містом Мостар у авіакастрофі загинув президент Македонії Борис Трайковський. 28 квітня 2004 року президентом Македонії було обрано соціал-демократа Бранко Црвенковського. А вже у липні 2004 р. у Македонії сталися заворушення, пов’язані із законом про децентралізацію, внаслідок якого виникали гомогенні албанські населенні пункти. Втім, 1 жовтня 2004 р. голова Європейської Комісії Р.Проді офіційно розпочав переговори про вступ Маке-

донії до ЄС. Цей крок розглядався як один із способів стабілізації становища не лише у Македонії, а й на Балканах загалом.

Звичайно, косовська проблема впливала й на внутрішньополітичне становище у Сербії. 3 березня 2004 р. за підтримки Соціалістичної партії Сербії В.Коштуниця сформував новий склад уряду. Вибори до Скупщини відбулися внаслідок вбивства З.Зінзича. Загалом сербські націоналістичні політики залишилися в опозиції.

Напруженим залишалося й становище у самому Косово. 17-18 березня 2004 р. відбулися масові безпорядки після загибелі трьох албанських дітей. У підсумку в Косовській Митровиці загинули 9 сербів. Атаки на сербів були здійснені по всій території Косово. У зіткненнях було поранено декілька французьких миротворців. У відповідь на дії косовських албанців у Белграді було підпалено мечеть. Албанці наполягали на остаточному визнанні незалежності Косово.

18 червня 2004 р. Європейський Союз офіційно назвав Хорватію кандидатом на вступ. Це дало привід сербським демократам наголошувати на тому, що Євросоюз зробить аналогічний крок щодо Белграду, якщо серби остаточно відмовляться від загравань зі своїми “націоналістичним демонами”.

Сподівання на це залишалися, адже 27 червня 2004 р. у другому турі президентських виборів у Сербії переміг Борис Тадич. Однак демократизація Сербії дала привід союзній Чорногорії запланувати на 2006 р. референдум про вихід зі складу Союзної Республіки Югославія.

23 жовтня 2004 р. відбулися вибори до парламенту Косово. Політичний лідер косовських албанців І.Ругова заявив, що вибори, незважаючи на бойкот з боку сербів, стали кроком до формального визнання незалежності Косово. Переговори щодо остаточного визначення статусу краю мали розпочатись влітку 2005 р.

У Гаазі вперше розпочалися слухання у справі рядових членів “Армії визволення Косово”. Втім, 2 грудня 2004 р., незважаючи на протест сербів, прем’єр-міністром краю Косово став албанський військовий злочинець Рамуш Карадинай, який висловився на користь проголошення незалежності краю вже в 2005 році.

Наприкінці грудня 2004 р. за наполяганням США Албанія, Болгарія та Македонія підписали угоду про будівництво нафтопроводу з болгарського порту Бургас до албанського порту Вльора. Активізувалася робота з розробки П’ятого транс’європейського транспортного коридору Будапешт – Осік – Сараєво – Плоче. 12 квітня 2005 р. Росія, Болгарія та Греція підписали угоду про будівництво нафтопроводу Бургас – Адріанополіс в обхід Чорноморських проток. Такий перебіг подій підняв ставки у геополітичній боротьбі на Балканах.

Тим часом за результатом розширення Євросоюзу 1 травня 2004 р. Словенія стала першою балканською країною – колишньою югославською республікою, яка стала членом Європейського Союзу. 1 січня 2007 р. членами Євросоюзу стали ще дві балканські країни – Болгарія та Румунія¹³.

2 грудня 2004 р. Європейський Союз перейняв у НАТО командування миротворчою операцією на території Боснії та Герцеговини. У свою чергу лідер косовських албанців Ібрагім Ругова вимагав від міжнародних посередників прискорення процесу визнання незалежності Косово.

Однак, у середовищі косовських албанців також розгорталася боротьба за владу. 15 березня 2005 р. після відставки з посади прем'єр-міністра Косово Р.Карадіна стався невдалий замах на І.Ругову. Того ж дня, перебуваючи в столиці краю, представник ЄС Х.Солана частиною правового визнання незалежності Косово фактично назвав участь сербської етнічної меншини в функціонуванні місцевих органів влади важливим питанням остаточного врегулювання. Радикальні елементи з обох боків продовжували нагнітати напруження.

На такому фоні прем'єр-міністр Сербії В.Коштуниця погодився із пропозицією представника ООН у Косово Есен-Петерсона розпочати у червні переговори з албанцями щодо остаточного визначення політичного статусу Косово. На цьому наполягав новий прем'єр-міністр Косово Б.Касумі. Він переконував, що край має всі ресурси, потрібні для існування як самостійної держави. На цьому також наполягали албанські політики. 3 липня 2005 р. за результатами парламентських виборів Соціалістична партія Албанії на чолі з Ф.Нано прогнала Демократичній партії С.Беріша. Останній більш рішуче підтримував проголошення незалежності Косово. Але США та ЄС заперечували проти самої гіпотетичної можливості створення "Великої Албанії".

10 жовтня 2005 р. міністр закордонних справ Сербії В.Драшкович розпочав переговори про підготовку угоди про асоціацію між Сербією та ЄС. Це дало можливість активізувати регіональний вимір європейського інтеграційного процесу. Зокрема, 14-15 грудня 2005 р. у македонському містечку Охрид відбулася зустріч президента Македонії Б.Црвенковського, президента Болгарії Г.Пирванова та президента Сербії Б.Тадича. Сторони домовилися підтримувати один одного на шляху до ЄС та НАТО.

На початку 2006 р. з життя пішли політики, які значною мірою впливали на балканські події. 21 січня 2006 р. помер політичний лідер косовських албанців Ібрагім Ругова. 11 березня 2006 р. у гаазькій в'язниці на 64-му році життя помер колишній сербський президент Слободан Мілошевич. У косовських албанців після Ругови до влади прийшли більш радикальні політики. Водночас, чимало сербів сподівалися на компроміс за рахунок прискорення європейської інтеграції Сербії.

18 лютого 2006 р. Албанія підписала з Європейським Союзом угоду про асоціацію та стабілізацію. Наступного дня у Відні розпочалися сербсько-албанські переговори про умови визначення остаточного статусу Косово. Було зрозуміло, що переговорний процес буде складним та неоднозначним.

За цих дипломатичних умов цілісність Сербії була поставлена під сумнів. 21 травня 2006 р. відбувся референдум з питання незалежності Чорногорії. Виборча комісія Чорногорії підтвердила, що за від'єднання Чорногорії від Сербії проголосували 55,4% виборців. Явка становила 86,3%. Тим самим забивався останній цвях у труну югославської ідеї. Президент Чорногорії М.Джуканович отримав вітання від координатора спільної зовнішньої політики ЄС Х.Солани¹⁴.

5 червня 2006 р. Скупщина Сербії оголосила правонаступність Союзної Республіки Югославії. Вже 15 червня 2006 р. Сербія офіційно визнала незалежність Чорногорії. За три дні до того аналогічний крок зробила Хорватія. Але серби сподівалися, що швидке визнання незалежності Чорногорії не створить прецедент для аналогічних дій косовських албанців. 2 жовтня 2006 р., перебуваючи у Братиславі, сербський прем'єр-міністр В.Коштуниця домігся від Словаччини обіцянки не визнавати незалежність Косово.

29 жовтня 2006 р. відбувся референдум щодо прийняття нової Конституції Сербії. Сербська націоналістична опозиція закликала бойкотувати референдум. Зважаючи на нечіткість конституційних положень щодо незмінності статусу Косово, якому де-юре надавалася автономія. Утім, 51,5% громадян Сербії проголосували за нову Конституцію. Етнічні албанці референдум бойкотували і не визнали його результати¹⁵.

30 листопада 2006 р. новий прем'єр-міністр албанців Косово Х.Чеку відвідав Москву. Але позиція Росії щодо невизнання незалежності Косово залишалася непохитною. Прем'єр-міністр боснійських сербів М.Додик виключив можливість "самовизначення" боснійських сербів у разі проголошення незалежності Косово. В такому разі вузол балканських проблем міг затягнутися ще сильніше.

Утім, залишалися сподівання, що європейська перспектива мала працювати проти націоналістичних балканських демонів. У січні 2007 р. Словенія замість національної грошової одиниці талера запровадила євро, ставши 13-м членом Монетарного союзу ЄС. Болгарія, Греція та Румунія закликали Євросоюз укласти угоду про асоціацію із Сербією незалежно від визнання Белградом самостійності Косово.

На цьому політичному фоні 21 січня 2007 р. у Сербії відбулися парламентські вибори. Перемогли націоналісти, але їм не вистачило голосів, аби домогтися відставки президента Б.Тадича та прем'єр-міністра В.Коштуниці. Радикальні націоналісти отримали 28,59% голосів сербів, Демо-

кратична партія на чолі з президентом Б.Тадичем – 22,71%, коаліція Демократична партія Сербії – Нова Сербія на чолі з В.Коштуницею – 16,66%. Три інші партії, що подолали п'ятивідсотковий бар'єр, значно відстали від лідерів¹⁶.

17 листопада 2007 р. відбулися парламентські та муніципальні вибори у Косово. Перемогла Демократична партія колишнього командира “Армії визволення Косово” Х.Тачі. Активність албанських виборців була невисокою, а сербська громада вибори бойкотувала. На початку січня 2008 р. “Демократична партія” Х.Тачі та “Демократична ліга” президента Ф.Сейдіу домовилися про створення коаліційного уряду Косово. 3 лютого 2008 р. Б.Тадич був обраний на другий президентський термін у Сербії. Це давало можливість продовжити пошук компромісного варіанту вирішення косовської проблеми. Але косовські албанці не приховували, що для них прийнятним варіантом може бути лише визнання незалежності. У свою чергу, Росія закликала ЄС не визнавати незалежність Косово.

У першому півріччі 2008 р. Словенія головувала у Європейському Союзі. Вже 18 лютого 2008 р. Словенія стала першою з колишніх югославських республік, яка визнала проголошення незалежності Косово. На день раніше це зробила Албанія. Демонструючи підтримку Сербії, 25 лютого 2008 р. у Белграді побував перший віце-прем'єр-міністр російського уряду Д.Медведев. Було підписано угоду про будівництво до 2013 р. газопроводу “Південний потік”, ключове місце в якому належить саме Сербії.

Але це мало порадувало сербів, які опинилися у регіональній ізоляції. Двадцятого березня 2008 р. Болгарія, Хорватія та Угорщина заявили про визнання незалежності Косово. 2 квітня 2008 р. посланець Європейського Союзу П.Фейт схвалив Конституцію Косово, яка набула чинності 15 червня 2008 року. У свою чергу, міністри закордонних справ країн Європейського Союзу погодилися, що Угода про асоціацію із Сербією набуде чинності лише в разі, якщо Белград видасть суду в Гаазі всіх своїх військових злочинців. Більшість сербів була за обмін Косово на безвізовий режим з ЄС. Але сербська політична еліта виявилася неспроможною прийняти це. Зокрема, сербські націоналісти вважають, що є ризик того, що збудеться мрія Австро-Угорської імперії доби напередодні Першої світової війни¹⁷.

11 травня 2008 р. у Сербії відбулися позачергові парламентські вибори. 7 липня 2008 р. до коаліції вперше після відставки 2000 р. С.Мілошевича увійшли соціалісти. Новий уряд очолив “технократ” Мірко Цветкович. Відбулася суттєва корекція сербської зовнішньої політики. Сербські спеціальні служби 21 липня 2008 р. оголосили про арешт колишнього лідера боснійських сербів Р.Караджича, якого було передано до Гаазького міжнародного трибуналу з військових злочинів, скоєних на території колишньої

Югославії. Здавалося, що Сербія незворотно стала на шлях європейської інтеграції. Це відкривало європейську перспективу перед усім регіоном.

Однак, на македонському напрямі сталася серйозна зупинка. У квітні 2008 р. Греція офіційно заблокувала вступ Македонії до НАТО. Натомість 9 липня 2008 р. Албанія та Хорватія офіційно вступили до НАТО. Чорногорія отримали запрошення на вступ до Північноатлантичного альянсу. Черговим випробуванням для Сербії стало повідомлення про те, що 24 жовтня 2008 р. Македонія та Косово підписали угоду про демаркацію кордону.

9 вересня 2008 р. Скупщина Сербії одночасно ратифікувала угоду про асоціацію з Європейським Союзом та угоду про побудову газопроводу “Південний потік”. Десятого жовтня 2008 р. Сербія відкликала послів із Македонії та Чорногорії, які визнали незалежність Косово.

Вузол актуальних балканських проблем тугіше зав’язала й Словенія, яка висунула навесні 2009 р. нові вимоги Хорватії у процесі її переговорів про вступ до Євросоюзу, наполягаючи на врегулюванні прикордонних питань на Адріатиці. Лише у березні 2010 р. Конституційний Суд Словенії визнав легітимність угоди про демаркацію кордону з Хорватією.

У квітні 2009 р. Албанія подала заявку на вступ до ЄС. Втім, вже за рік Конституційний суд Албанії анулював угоду про кордон із Грецією, яка за умов світової фінансової кризи опинилася на межі банкрутства. Внутрішньополітична нестабільність у Греції заважала вирішенню проблеми з назвою Македонії.

5 квітня 2009 р. президентом Македонії було обрано правоцентриста Г.Іванова. Пріоритетом було названо покращення стосунків із Грецією. Міністр закордонних справ Греції Д.Друціс запропонував назву “Північна Македонія”. За посередництва США та Європейського Союзу переговори з цього приводу тривали.

10 грудня 2009 р. Македонія отримала угоду про безвізовий режим із ЄС. Крім того, Європейський Союз підписав угоду із Сербією про створення зони вільної торгівлі. Воеводина набула конституційних прав автономії у складі Сербії. Після цього з 19 грудня 2009 р. громадяни Сербії, а також Чорногорії, отримали безвізовий режим із ЄС.

22 січня 2010 р. Росія в Раді Безпеки ООН виступила проти наміру косовського прем’єр-міністра Х.Тачі посилити албанський контроль за сербськими анклавом на Півночі Косово. Косовські албанці готові були розглядати питання передачі території Прешево з албанцями в обмін на сербський анклав Косовська Митровиця. Втім, все це залишалось лише картами у складній дипломатичній грі. Головним для Сербії було забезпечити собі вихід із регіональної ізоляції, причини якої полягали у визнанні більшістю балканських країн, за винятком власне Сербії та Греції, незалежності Косово.

16 квітня 2010 р. у містечку Печ відбулася зустріч сербського президента Б.Тадича, хорватського президента І.Йосиповича та угорського президента Л.Шойома. Сербія сподівалася до 2014 р. отримати офіційний статус кандидата на вступ до ЄС. Сербія та Хорватія розпочали переговори у зв'язку з взаємними позовами за звинуваченнями у геноциді у роки війни між ними.

Нарешті, 1 травня 2010 р. Чорногорія набула статусу асоційованого члена ЄС. Після цього Белград повернув до Підгориці посла, відновивши тим самим дипломатичні відносини, які були перервані після визнання Чорногорією незалежності Косово. Цей факт засвідчив відхід Сербії від власного варіанту “доктрини Хальштейна”, яку ФРН застосовувала до країн, котрі визнавали НДР. Хоча щодо косовського випадку ця аналогія може бути й надто умовною, але від того суть дипломатичного розвороту Сербії від такого прецеденту не змінюється.

25 травня 2010 р. президент президії Боснії та Герцеговини Харіс Сілайджич відвідав Белград. Цей візит засудив президент боснійських сербів Мирослав Додик, який сподівався на більш націоналістичну позицію Белграду¹⁸.

Пріоритетність врегулювання косовської проблеми залежить від включення краю до регіональної системи міжнародних відносин. Незалежність Косово у 2008–2010 рр. визнали колишні югославські республіки: Хорватія, Словенія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Чорногорія. Однак, ключовим залишається питання невизнання незалежності Косово власне Сербією. Правда, 2009 р. Сербія отримала безвізовий режим для своїх громадян до ЄС, незважаючи на неврегульованість цього питання.

Соціально-політична ситуація у Косово в 2008–2010 рр. залишається невизначеною. В краї збільшується кількість безробітних та осіб, які не мають середньої та початкової освіти. За багатьма критеріями Косово нагадує держави, які “не відбулися”. Але, на відміну від відповідних “класичних варіантів”, властивих, головним чином, африканським країнам, у випадку з Косово вирішальним фактором незалежності є зовнішній чинник. За цих обставин 2 червня 2010 р. у Сараєво Європейський Союз провів зустріч з лідерами країн Західних Балкан. Знову пролунав заклик прискорити процес реформ. Ця зустріч увійшла в історію, адже вперше за одним столом переговорів сиділи міністр закордонних справ Сербії Вук Єремич та міністр закордонних справ Косово Скандер Хісені¹⁹.

Верховний представник Євросоюзу з питань спільної зовнішньої та безпекової політики Катрін Ештон запевнила, що “інтеграція держав Західних Балкан у європейську родину залишається одним із найважливіших завдань побудови єдиної та демократичної Європи”²⁰. На думку керівника місії ООН у Боснії В.Інцко, Боснія та Герцеговина може стати членом ЄС у 2020 році²¹. Свідченням розвитку ситуації у регіоні у цьому напрямку

можна вважати прийняте 6 червня 2010 р. на референдумі у Словенії рішення, відповідно до якого демаркацію спірної ділянки кордону з Хорватією у Піренській бухті визначають міжнародні експерти.

8 червня 2010 р., перебуваючи у Баня-Луці, президент Сербії Б.Тадич підтвердив, що Сербія визнає територіальну цілісність Боснії та Герцеговини²².

14 червня 2010 р. Скупщина Сербії ратифікувала угоду про стабілізацію та асоціацію з ЄС²³. Це дало можливість активізувати регіональну співпрацю, спонсором та організатором якої є Євросоюз. 15 червня 2010 р. у чорногорському містечку Будва відбулася зустріч країн – учасниць Центральноєвропейської ініціативи, на якій обговорювалися питання регіонального співробітництва у контексті європейської інтеграції²⁴. Поступово до цього процесу залучається Косово. Зокрема, 26-27 червня 2010 р. у косовському місті Прізрен відбулася зустріч президента Албанії Баміра Топі, президента Македонії Георгія Іванова та президента Чорногорії Філіпа Вуяновича²⁵.

Таким чином, Європейський Союз стає головним балканським регіональним гравцем. Процес європейської інтеграції балканських держав сприяє пошуку компромісних варіантів врегулювання міждержавних суперечок. Однак косовське питання, з точки зору Сербії, є винятком із цього правила. Втім, сербська громадська думка схильється до прийняття того факту, що вступ Сербії до Євросоюзу залежить від визнання незалежності Косово. З прагматичної точки зору в такому разі лише буде прискорено входження Сербії та Косово до Євросоюзу. Внаслідок цього у складі Європейського Союзу у найближчі десятиліття може виникнути Третя Югославія, якщо Першою Югославією вважати Королівство сербів, хорватів та словенців, яке існувало у міжвоєнний період, а Другою Югославією – Союзну Федеративну Соціалістичну Республіку Югославію. Втім, на відміну від цих двох Югославських держав, Третя Євро-Югославія у складі Європейського Союзу має шанс стати об'єднанням балканських народів, які подолають демонів війни та нарешті досягнуть миру, стабільності та добробуту.

Примітки:

1. Вулевич, М. Косово и Метохия: очерк политико-правовой истории и современное положение / М. Вулевич. – К., 1999. – С. 4.

2. Predrag, S. From Yugoslavia to “Euroslavia” / Simic Predrag // Review of International Affairs. – 2002. – January-March. – P. 18.

3. Bailes, A. The European security strategy: an evolutionary history / A. Bailes // Policy papers. SIPRI. – 2005. – № 10. – P. 14.

4. Буланникова, Ю. А. Процесс интеграции Западных Балкан в Евросоюз / Ю. А.

Буланикова // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 2. – С. 311-318.

5. Кудряшова, И. В. Этнополитическая гомогенизация под международным контролем: Босния и Герцеговина и Косово / И. В. Кудряшова // Политические науки. – 2010. – № 1. – С. 100-137.

6. Гуськова, Е. Ю. Вооружённые конфликты на территории бывшей Югославии / Е. Ю. Гуськова. – М., 1999. – С. 15.

7. Улунян, А. А. Балканские народы друг о друге: явные пристрастия и тайные чувства в конце XX века / А. А. Улунян // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 83.

8. Пономарева, Е. Г. Политическое развитие постъюгославского пространства (внешние и внутренние факторы) / Е. Г. Пономарева. – М., 2007.

9. Романенко, С. А. Югославский миф и российская политическая элита: консенсус или расщеплённое историческое сознание? / С. А. Романенко // Общественные науки и современность. – 2004. – № 4. – С. 120.

10. Маначинский, А. Я. Югославия – приговор вынесен / А. Я. Маначинский. – К., 2005.

11. Каменецкий, М. Косовська проблема від Маркса до Буша / М. Каменецкий // Зовнішні зносини. – 2008. – № 6. – С. 35.

12. Ignatieff, M. Empire lite. Nation-building in Bosnia, Kosovo and Afghanistan / Michael Ignatieff. – London, 2003.

13. Глинкина, С. П. Центрально-Восточная Европа на пути в Евросоюз / С. П. Глинкина // Новая и новейшая история. – 2007. – № 3. – С. 46.

14. Голос України. – 2006. – 23 травня.

15. Там само. – 31 жовтня.

16. Там само. – 2007. – 23 січня.

17. Cooper, R. The breaking of nations. Order and chaos in the twenty-first century / Robert Cooper. – London, 2004.

18. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rian.ru/world/20100525/238190322.html>.

19. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rian.ru/world/20100602/2417177486.html>.

20. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2010/06/100602_rn_eu_enlargement.shtml.

21. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rian.ru/world/20100610/24485761.html>.

22. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.izvestia.ru/news/news.243511>.

23. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2010/06/100614_rn_serbia_eu.html.

24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/news/details/40695.htm>.

25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rian.ru/world/20100615/246600177.html>.

Резюме

В статті розглядається регіональний аспект косовської проблеми. В контексті самоопределення албанців Косово розглядаються різні етапи розпаду колишньої Югославії та розвитку співпраці між балканськими країнами в процесі європейської інтеграції. Також розглядається питання трансформації балканської системи міжнародних відносин після проголошення незалежності Косово та визнання цього факту більшістю держав регіону.

Ключові слова: Балкани, Косово, Європейський Союз, регіональна система міжнародних відносин, Югославія.

Одержано 4 листопада 2010 р.

УДК 528.9+912.43(093)

С.В.Трубчанінов

ІСТОРИЧНЕ КАРТОЗНАВСТВО СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

У повідомленні йдеться про розвиток ідей, уявлень і методів картографії з найдавніших часів до кінця XV ст. (до Великих географічних відкриттів європейців). Карти розглядаються як явище культури, що допомагало просторовому розумінню об'єктів, умов, процесів і подій у первісному суспільстві та в Середні віки.

Ключові слова: карта, історія карти, історико-картографічні дослідження, Стародавній світ, Середні віки.

Історичне картознавство (історія картографії) є суміжною дисципліною, одночасно складовою картографічної й історичної наук, що вивчає картографічні джерела від найдавніших часів до сьогодення з урахуванням різноманітності способів і методів створення та використання карт.

У невеликій статті Я.Р.Дашкевича (1985 р.) зроблено історіографічний огляд розвитку картографічних досліджень в Україні, проаналізовано праці істориків-картознавців, які вивчали середньовічні карти України та публікували їх як окремими виданнями, так і в складі історичних, статистичних, топографічних, етнографічних та інших праць кінця XVIII – початку XX ст.¹ У розвідці І.П.Крип'якевича (1964 р.) розповідається про розвиток історичної картографії на західних землях України до 1939 р.²

Важливе методологічне значення має доповідь Я.Р.Дашкевича “Завдання історичного картознавства в Україні”, зроблена ним на конференції “Картографічна спадщина України” (1998 р.). Учений розрізняє поняття історичного картознавства (як історії картографії України) та історичної картографії (як дисципліни про підготовку історичних карт, що відображають минуле)³. У той же час, поняття “історико-картографічні дослідження” включає як історичне картознавство, так і історичну картографію.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. значно розширилася сфера історико-картографічних досліджень. Чимало ґрунтовних праць з історії картографії України підготував Р.І.Сосса – доктор географічних наук, провідний науковий співробітник центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ, директор державного науково-виробничого підприємства “Картографія”⁴. У 2007 р. Р.І.Сосса видав підручник для студентів вищих навчальних закладів, в якому викладено історію картографування території України від найдавніших часів до сьогодення. У підручнику виділено основні історичні етапи картографування території України і розкрито їх зміст, розглянуто основні картографічні твори, на яких відображені українські землі тощо⁵.

Вагоме місце серед картознавчих досліджень займає книга “Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.” (2006 р.) – видання, давно очікуване у наукових колах. Зауваги видавців щодо того, що видання є “продовженням серії, започаткованої В.Кордтом у 1899 р.”, безперечно, додало інтересу до нього. У новому виданні вміщено кольорові репродукції карт з фондів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка. Вміщені в альбомі карти видрукувані у період від 1493 р. до 1649 р. Упорядники (М.Вавричин, Я.Дашкевич, У.Кришталович) скрупульозно описали карти, включаючи назви, авторів, видавців, граверів, техніку видання, колористику, матеріал, розміри тощо⁶. Всього даний атлас репрезентує 83 карти, проте 41 з них так чи інакше (описані або відтворені) є у виданнях Веніаміна Кордта⁷.

Таким чином, можна констатувати, що українська історична наука в основному сконцентрована на питаннях власної історії картографії та кар-

тознавства. Проте не можна ігнорувати світовий досвід історико-картографічних досліджень.

Найпомітнішим явищем кінця ХХ ст. є багатотомна фундаментальна праця “Історія картографії” за редакцією Дж. Гарлі та Д. Вудворта. 1987 року вийшов перший том, в якому спеціально розглядається розвиток картографії у доісторичний період, Стародавньому світі, середньовічній Європі та Середземномор’ї⁸.

Дж. Гарлі та Д. Вудворт розвивають поняття карти передусім як явища культури і “засобу комунікації про просторові відносини між об’єктами та подіями”, а історії картографії – як картоцентричного погляду на історію суспільства, що відображає усі аспекти його функціонування. “Кarti – це графічні зображення (моделі), що допомагають просторовому розумінню об’єктів, концепцій, умов, процесів або подій у людському світі”⁹.

У першому розділі першого тому “Історії картографії” розглянуто питання періодизації наукових досліджень у галузі картографії. В обговоренні цієї періодизації брали участь вчені різних країн.

На думку американських авторів, слід виділяти три періоди досліджень. Перший період – до 1800 р. – час зародження історіографії вивчення старовинних карт і джерельної бази історії картографії. У цей період формуються картографічні колекції і фонди великих бібліотек, які стали науководослідницькими центрами з історії картографії. Багато істориків картографії керували цими центрами та картографічними відділами бібліотек.

Протягом другого періоду в історії картографії – ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст. – активно діяли географічні товариства, які сприяли поповненню та розвитку колекцій картографічних видань і рукописних карт. Діяльність географів була тісно пов’язана з історичною наукою*. В історико-картографічних дослідженнях розвиваються ідеї та методи у картографії, формується система аналізу історичної картографічної практики.

Третій період починається – з 40-х років ХХ ст. – наш час. В цей період питання теоретичної основи картографії розглядаються різними за фахом спеціалістами, які вивчали давню карту. На сьогодні історична картографія, як вважають Дж. Гарлі і Д. Вудворт, уже визнана як самостійна академічна наука, що активно розвиває власну теоретичну базу. Історія картографії

* Так, всесвітньовідомий учений, російський історик картографії Лев (Лео) Багров (1881–1957) працював професором навігації в Технічній школі (1916–1918), був завідувачем кафедри історії в Інституті географії в Петрограді. У 1918 р. залишив Росію. У 1935 р. заснував міжнародний журнал *Imago Mundi*, присвячений історії картографії. У 1943 р. закінчив роботу над фундаментальною монографією “Історія картографії”. Книга вперше вийшла друком на німецькій мові в 1951 р., витримала декілька перевидань, була перекладена на інші мови.

стала об'єктом дослідження не лише географів, а й істориків, які вивчають комунікативні та пізнавальні можливості карт. Значно розширилася сфера історико-картографічних досліджень, виникли нові тенденції¹⁰.

Серія праць з картографічного джерелознавства, що вийшли в різних країнах Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., присвячена як все-світній, так і національній картографії різних країн.

Так, визначною подією у картознавстві стала публікація з серії “Древнейшие источники по истории Восточной Европы”, підготовлена російським істориком Л.С.Чекіним (1999 р.). Ця робота містить археографічний та картографічний описи 186 рукописних середньовічних карт з різних картосховищ світу, що відображали історію Східної Європи і Середньої Азії. Дане видання вичерпно репрезентує майже весь відомий на сьогодні картографічний матеріал цього періоду¹¹. Відомий російський дослідник, автор низки історико-картографічних та методологічних праць з історії картографії О.В.Подосінов підготував для зазначеної серії ґрунтовну публікацію пам'яток римської картографії, що бере свій початок від карти світу Марка Віпсанія Агріппи (І ст. до н.е.), продовжилася в карті Чорного моря з Дура Европос (середина ІІІ ст. н.е.) і завершилася монументальною “Певтінгеровою картою” світу (останні століття римської історії). У книзі вміщено також деякі літературні твори, які становлять описи карт (“Поділ кола земель”, “Вимірювання провінцій”, “Космографія” Юлія Гонорія, “Космографія” Равенського Аноніма і деякі інші). Книга вміщує репродукції карт, їх описи, легенди карт і тексти літературних творів, їх російський переклад, а також докладний історико-філологічний коментар до літературних текстів і легенд карт¹².

Першим досвідом комплексного дослідження Причорноморського регіону на основі даних морських карт кінця ХІІІ–ХVІІ ст. стала праця сучасного російського історика І.К.Фоменка (2007 р.). На базі аналізу морських карт-портоланів, залучаючи значний масив інших матеріалів (записки мандрівників, літописи, дані нумізматики та археології), автор здійснив реконструкцію політико-економічної, релігійної та етнолінгвістичної ситуації у Причорномор'ї¹³.

Варто також зазначити, що лише на початку ХХІ ст. здійснено перевидання російською мовою найвідоміших праць Л.С.Багрова¹⁴.

Професор Інституту картографії Дрезденського технічного університету (Німеччина), голова комісії з теоретичної картографії Міжнародної картографічної асоціації Олександр Володченко у 1990-х роках запропонував виділити особливий розділ картографії – палеокартографію, – яка акумулює факти і події, що стосуються стародавніх картоподібних зображень, систематизує стародавні карти і картоподібні зображення тощо. З

палеокартографією пов'язаний пошук початків картографії. На сьогоднішній день відбулося значне накопичення інформації про стародавні карти, що створило передумови для їх дослідження в картографії. Формування палеокартографії проходило доволі повільно, без особливих фундаментальних напрацювань. На середину 1990-х років в Інституті картографії Дрезденського технічного університету було виконано ряд проектів з дослідження доісторичних карт. Було виконано систематизацію, а також складено каталог доісторичних карт. Сьогодні О.Володченко разом з іншими ученими вивчає семіотичні характеристики карт, здійснює ряд дослідницьких проектів, що мають на меті створення CD-атласу “Кarti доісторичної епохи та раннього історичного періоду в Європі” та кишенькового атласу “Доісторичні карти в європейських музеях”¹⁵.

О.Володченко та Т.Форнер підібрали культурні пам'ятки палеоліту, неоліту і доби бронзи (вироби з кісток тварин, глиняні таблички, бронзовий посуд, петрогліфи і т.п.), що зберігаються у музеях Європи або у природі (скелі, печери), на яких нанесено зображення, визнані як “карти доісторичної епохи та раннього історичного періоду”. З точки зору картосеміотики, дані пам'ятки відтворюють різні топографічні, космологічні чи небесні об'єкти¹⁶.

Таблиця 1. Карти доісторичної епохи та раннього історичного періоду з музеїв Європи (за О.Володченко та Т.Форнером)

Доісторичні карти	Музей	Країна
Павловська карта (24000-25000 рр. до н.е.)	Археологічний музей, Дольні Вестоніце	Чеська республіка
Межирицька карта (11000-12000 рр. до н.е.)	Національний науково-природничий музей НАН України, Київ	Україна
Майкопська карта (2000-3000 рр. до н.е.)	Ермітаж, Санкт-Петербург	Російська Федерація
золота пластина з Моордорфа (1500 р. до н.е.)	Нижньосаксонський земельний музей, Ганновер	Німеччина
диск з Небри (1400 р. до н.е.)	Археологічний музей, Галле	Німеччина
петрогліфи (1000-1500 рр. до н.е.)	Історико-археологічний заповідник “Кам'яна Могила”	Україна
Ранньоісторичні карти	Музей	Країна
карта з Ніппура (1500 р. до н.е.)	Колекція вавилонських старожитностей фрау Хілпрехт, університет Йени	Німеччина
вавилонська карта світу (500 р. до н.е.)	Британський музей, Лондон	Велико-британія

Зроблений О.Володченком та Т.Форнером підбір пам'яток не є вичерпним і бездоганним. Так, бронзовий диск унетицької культури з Небри (не пізніше 1600–1560 рр. до н.е.), напевно, все ж є календарем¹⁷. На наш погляд, невільно також трактувати як карту зображення на срібній вазі, знайденої поблизу від Майкопа на Північному Кавказі.

Переважно в пресі та в мережі Інтернет періодично з'являються сенсаційні повідомлення про відкриття “найдавнішої” карти в світі. Проте насправді важко визначити, коли ж з'явилися перші картоподібні зображення. Серед археологічних знахідок на всіх континентах вчені вже навчилися вирізняти примітивні рисунки місцевості, зроблені на каменях, кістках, дереві, корі чи шкірі тварин, які називають “передкартами”, “протокартами” або “доісторичними картами”.

Ці рисунки, що нерідко відрізнялися великою правдоподібністю, служили для задоволення потреб, які виникали в умовах спільної праці людей. Найдавніші картоподібні зображення, на думку дослідників, мали вирішувати чотири головних завдання: орієнтування на місцевості і відображення шляхів сполучення (шляхів кочівель); локалізація і зображення меж володінь (місць полювання, території племені, ранніх державних утворень, приватновласницьких угідь); відображення укріплень та урбанізованих територій; картографічна декларація території держави.

Одна з найдавніших доісторичних карт – рисунок на кістяній пластині, виявлений під час розкопок довготривалої стоянки мисливців на мамонтів на березі річки Росави біля села Межиріч Канівського району Черкаської області. Рисунок, якому близько 15–17 тис. років, вчені вважають картосхемою поселення: чотири житла, перед двома з них – вогнища, які стоять на березі річки, позаду них – крутий схил і плато. Окремі дослідники вбачають в рисунку запис спостережень за зміною сезонів і циклів місяця¹⁸.

У пустелі Сахара в Лівії виявлено рельєфний малюнок на скелі, якому близько 9 тис. років. Його вважають картою регіону Ваді Ташвінат, на якій лініями показано долини річок, заглибленнями – колодязі¹⁹. Схожі доісторичні карти знаходять на скелях у багатьох куточках світу – в Індії, Таїланді, Йорданії, Іспанії, Мексиці²⁰, Швеції²¹, Тибеті (Китай)²² та інших країнах.

Особливо чіткими є петрогліфи з Бедоліни в Капо ді Понте у долині Камоніка (Valcamonica) на півночі Італії. Їх пов'язують з епохою бронзового віку (близько 1500 р. до н.е.). Це свого роду “кадастровий план”, на якому показано оброблені поля, пасовища, стежки, струмки і зрошувальні канали²³.

До найбільш древніх з уцілілих картографічних зображень відносять також малюнок на стіні будівлі Чатал-Гююк – великого поселення епохи неоліту та енеоліту в південній Анатолії (Туреччина), що датується при-

Рис. 1. Петрогліфи з Бедоліни в долині Камоніка.

близно 6200 р. до н.е. Допускають, що карта була намальована на всіх чотирьох стінах кімнати, в якій вона була знайдена. Проте виявлені тільки добре збережені фрагменти на північній стіні. Більшість дослідників вважає її точним планом міста з двоголовою вершиною вулкану Хасандаг на задньому плані²⁴. Проте є доволі аргументоване припущення, що це лише геометричний орнамент – плями леопарда²⁵. Оскільки дослідження Чатал-Гююка далекі від завершення, тому рано ставити крапку в дискусії про найдавніший план у світі.

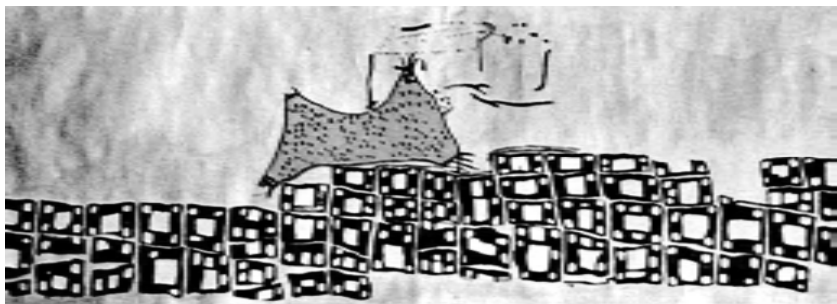

Рис. 2. План з Чатал-Гююка.

У музеї в Оксфордї (Велика Британія) зберігається виготовлена індіанцями племені поухатан церемоніальна накидка з оленьої шкіри розміром 2,33х1,5 м. На ній, як вважають дослідники, зображено територію на південь від затоки Чесапїк у Вірґїнії – 34 селища індіанців (у вигляді кіл), які до 1608 р. були об'єднані під владою вождя Вахунсонакока (його білі поселенці називали “королем Вірґїнії”)²⁶.

Існували примітивні карти-малюнки американських індіанців²⁷. Але були і більш досконалі карти. Так, у племені чїкасо на початку XVIII ст. існувала мапа, на якій у загальних рисах було відображено територію площею понад 700 тис. кв. км. Незважаючи на схематичність карт індіанців, їх дуже високо цїнували і широко використовували перші європейські поселенці. Окремі карти завірялись владою колоній і вважались офіційними документами²⁸.

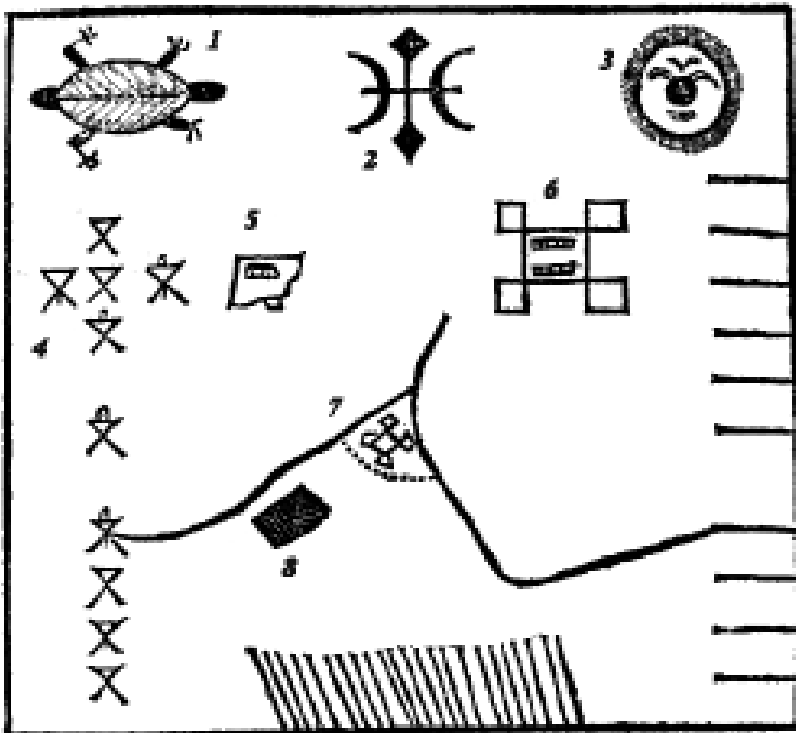

Рис. 3. План вождя клану Тортойсе племені делаварів (кінець XVIII ст.):
1 – черепаха – тотем клану, 4 – скальпи і полонені вороги,
5-8 – форт Пітт та Детройт.

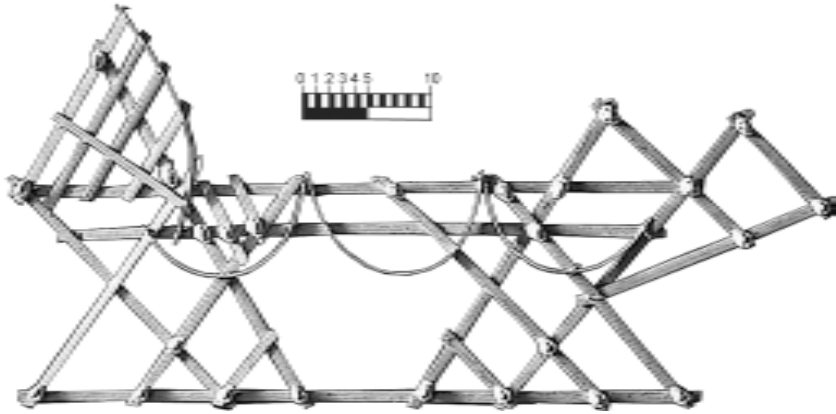

Рис. 4. Одна з морських карт (Маршаллові острови).

Потребам жителів Маршаллових островів у Тихому океані прекрасно відповідали виготовлені власноруч “морські карти”. Сітка з плоских пальмових волокон відтворювала відкрите море, дугоподібні жилки показували фронт хвиль, що наближалися до островів, позначених мушлями молюсків. Існувало декілька різновидів цих карт, одні з яких, що зображали частину архіпелагу (так звані “меддо” та “реббеліб”) бралися мореплавцями до своїх каное, інші – більші за розмірами (“маттанг”) – залишалися на суші²⁹.

А от жителі Каролінських островів вдалися до більш радикальних засобів для збереження карт – вони татуювали зображення на своїй шкірі³⁰.

Кarti на глиняних табличках з Межиріччя, датовані III–II тис. до н.е., відображають різноманітні за величиною об’єкти – від окремого землеволодіння до річкової долини.

За міфологічними уявленнями жителів Вавилону їхнє місто було центром Всесвіту. Саме у Вавилоні близько 600 р. до н.е. створено першу відому карту світу. Зображення, яке займає 2/3 глиняної таблички розміром 125x75 мм, нагадує сонце, що має 7 променів. У центрі круглого диску, оточеного “гіркою річкою”, – місто Вавилон у вигляді прямокутника. Річка Євфрат (дві паралельні лінії) розтинає круг навпіл, у її верхів’ях овалом показано гори, в пониззі горизонтальною стрічкою – болота. Вісім кіл означали великі міста та Ассирію (праворуч від Вавилону); промені зірки – острови. Саме з Вавилону через греків західна цивілізація запозичила систему лічби, яка заснована на числі 60, в якій тепер подають географічні координати³¹.

Важливе значення для історії картографії мають карти, які створювалися у стародавньому Єгипті. У Єгипетському музеї в Турині (Італія) збері-

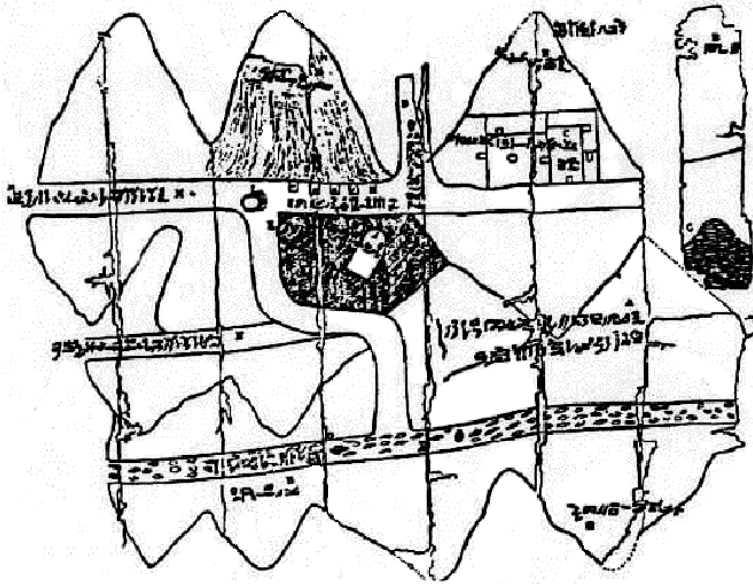

Рис. 5. Давньоєгипетська карта золотих копалень.

гається папірус, на якому близько 1400 р. до н.е. зображено картосхему району золотих копалень. Підписи на плані пояснюють: “ось гори, в яких добувається золото”, “ось закинута дорога до моря”, “промивка золота”, “святилище Амона”, “будинки поселення золотодобувачів”, “оброблюване поле”, “обеліск Менмаатра” (фараона Сети I). Чотири дороги, будинки поселення і святилище зафарбовані у світло-червоний колір. Зображення гір – темніші. Насиченим червоно-коричневим кольором показано “золоту гору”. Завдяки цій карті сучасним геологам вдалося відшукати давні копальні в районі Ваді Мійя і відновити видобуток золота³².

У Давньому Китаї складання карт вважалося справою державної ваги і мало систематичний характер. Дві найдавніші карти на шовкові, які датуються 186–168 рр. до н.е., зображують територію спадкоємного володіння Чанша. Астроном і математик Чжан Хен першим використав прямокутну координатну сітку, а картограф Пей Сю у III ст. сформулював правила картографії: складати карту в одному масштабі, використовувати сітку координат, обчислювати відстані на підставі законів геометрії, вказувати виміряні висоти тощо.

У III ст. до н.е. китайці першими в світі почали виготовляти рельєфні карти. З писемних джерел відомо, що в 210 р. до н.е. для гробниці імпе-

ратора Цінь Шіхуанді зробили карту, яка мала показувати всю імперію. Сім тисяч майстрів вирізали з твердої скелі форми рельєфу. Спеціальні механізми змушували текти ртуть, яка імітувала річки. Збереглася рельєфна військово-стратегічна карта 32 року. Долини й гори на ній були виготовлені з рису. Такі карти вважалися дуже корисними, існувала навіть спеціальна книга – “Записки про мистецтво спорудження гір із рису”. Рельєфні карти також ліпили з глини або вирізали з дерева. Окремі деталі робили з стружки, обробленої клеєм³³.

З писемних джерел (праці Гекатея, Геродота, Арістотеля, Страбона) відомо, що давні греки досягли значних успіхів у картографії. У IV ст. до н.е. вони дійшли висновку про кулястість Землі і поділили її на кліматичні пояси (з цього пізніше виникла концепція широти). Завідувач Олександрійської бібліотеки Ератосфен Кіренський (близько 276–194 рр. до н.е.) заклав основи математичної географії, першим визначив радіус Землі (6311 км) та створив карту світу, на якій були показані лінії широти і довготи. У II ст. до н.е. Гіппарх першим зобразив географічні координати у вигляді правильної сітки з рівними інтервалами. Книги географа Артемідора з Ефесу у середині I ст. до н.е. в Олександрії були проілюстровані географічними картами. Фрагмент однієї з них, на якому зображено південну частину Піренейського півострова, дивом дійшов до наших днів (музей у Турині на початку XXI ст. придбав старовинний папірус із фрагментом цієї карти за астрономічну суму – § 3 369 850)³⁴.

Як відомо, великі роботи по зйомці земель і складання дорожніх карт вели римляни. Автором трактату про вимірювання довжини доріг був воєначальник Марк Віпсаній Агріппа (близько 63–12 рр. до н.е.). У своєму заповіті він розпорядився скласти карту держави й помістити її в закладеному ним портику на Марсовому полі в Римі. Створення карти за наказом Октавіана Августа було завершено близько 20 року. “Карта Агріппи” стала важливим джерелом, яке використовували античні географи (Пліній Старший, Страбон, Помпоній Мела та ін.). Описова географія Помпонія Мела є найдавнішим зі збережених латинських географічних творів, в якому збереглися відомості з більш ранніх грецьких і римських праць³⁵.

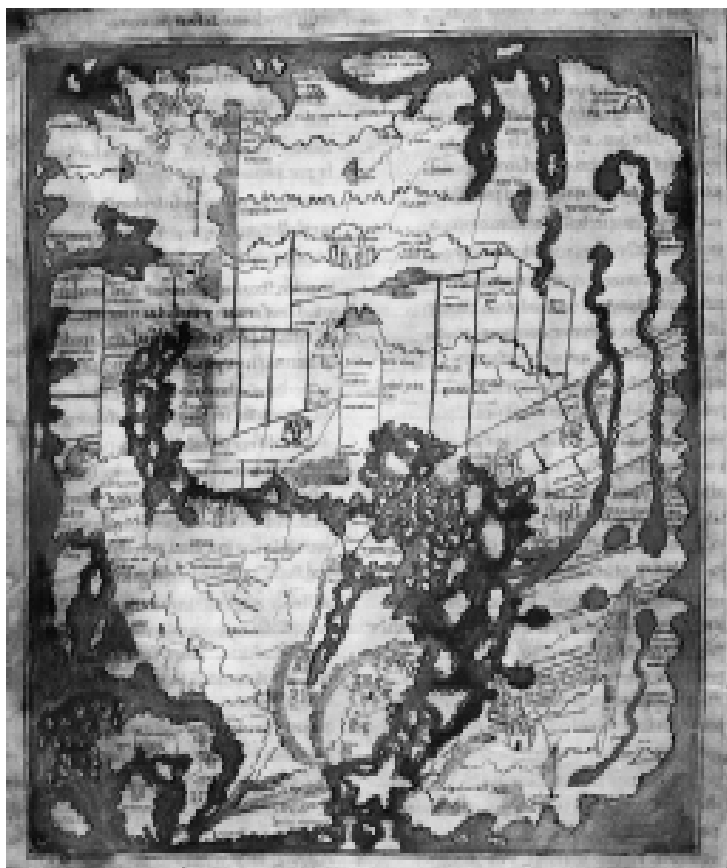
Збереглася пергаментна копія XIII ст. римської дорожньої карти, найімовірніше складеної близько 365 р. римським космографом Касторієм*. Вона являла собою сувій із 12 склеєних аркушів (збереглися 11 сегментів) довжиною 6,82 м і шириною 34 см. На карті показано дороги, з вказівкою на кількість денних переходів, від Британських островів до устя річки Ганг,

* Більш відома як Певтингерова таблиця – Tabula Peutingeriana або Peutingeriana Tabula Itinaria, за прізвиськом власника карти у XVI ст. Конрада Пейтингера.

з річками, горами, населеними пунктами, військовими таборами, маяками, святими місцями тощо. Всього на карті позначено 555 міст і близько 3500 різноманітних об'єктів. Звичайні міста відмічені невеликими будиночками, у той час як Рим, Константинополь, Антіохія – спеціальними піктограмами у вигляді медальйонів. Серед іншого на цій карті показані племена, що населяли сучасну територію України: роксолани-сармати, бастарни, савріки, меоти, венеди³⁶.

Картографічним зведенням усіх знань античності було “Керівництво з географії” Клавдія Птолемея (90–168 рр. н.е.) з Олександрії Єгипетської. У праці розглядалися необхідні теоретичні питання, а потім перераховувалися країни, населені пункти, річки, гори (їх розташування вказувалося географічними координатами). Тут також містилися карти і наводилися свідчення про народи, які населяли різні країни. Праця Птолемея тривалий час поширювалася в рукописах. На жаль, не вціліло жодної карти, яка була б створена особисто ним. Збереглися тільки пізніші копії рукопису. Їх пов’язують з візантійськими ученими Максимосом Планудесом (1260–1310) і Никифоросом Грегорасом (1295 – після 1359). У 1409 р. твір переклали з грецької мови на латинську (у перекладах працю називали по-різному: “Космографією” чи “Географією”). Переписувачі та видавці у XIV–XVIII ст. “реконструювали” карти Птолемея, використовуючи вказані ним координати (всього їх близько 8000)³⁷.

У середні віки більшість карт, складених у Європі, були дуже схематичними. “Перший енциклопедист середньовіччя” Ісидор Севільський (близько 570–636), щоб показати частини світу, вписав літеру “Т” в “О”. Верхню половину схеми займала Азія, Європа – ліву нижню чверть, Африка – праву. Для середньовічних учених це була найбільш раціональна і гармонійна концепція світобудови, яка не суперечила географічним знанням того часу. За принципом Т–О складені *mapae mundi* (карти світу). На цих мапах схід був вгорі. Суходіл зображували у вигляді диску, оточеного океаном, який поділявся за допомогою літери “Т” (рідше – “Y”). Вертикальною лінією букви “Т” на багатьох картах було Середземне море, а ріки Ніл і Танаїс (Дон) – правою і лівою частинами її верхньої перекардини. На деяких картах за межами диску “О” знаходилися острови Гібернія (Ірландія) і міфічний Туле. З часом карти світу ставали більш змістовними. На деякі карти навіть наносилися кліматичні зони. До XX ст. вціліло близько 1100 картографічних пам’яток Середньовіччя. Багатством змісту і розмірами всіх перевершила виготовлена близько 1240 р. Ебсторфська мапа з Нижньої Саксонії (3,58х3,56 м). Вона містила понад 1600 відомостей з біблійної, античної і середньовічної географії та історії³⁸. Після втрати у 1943 р. Ебсторфської карти найбільшою з *mapae mundi* на сьо-

*Рис. 6. Англо-саксонська карта світу (близько 1025–1050 рр.).
Розміри 21х17 см.*

годні є Херефордська карта (158х133 см). Настінні карти такого масштабу були своєрідними енциклопедіями середньовічних знань: на них зображали сторони світу, біблійні оповідання (Едемський сад, Ноїв ковчег, Єрусалим), міфологічних тварин і рослин тощо³⁹.

Після поширення у Європі компаса з'являються навігаційні карти – портолани. Карта з Пізи (кінець XIII ст.) – найдавніша зі збережених. Компасні сітки на картах вказували розташування країн і проміжні напрямки. На портоланах детально зображували берегову лінію Атлантичного океану, Середземного і Чорного морів⁴⁰.

У ранньому середньовіччі успішно розвивалася арабська картографія.

У X ст. в Багдаді створено “Атлас ісламу”. Методологію географічного опису, запропоновану аль-Балхі, розвинули аль-Істахрї та Ібн Хаукаль. Розквіт арабської картографії пов’язаний з ім’ям аль-Ідрісі (1100 – близько 1165). Його карта світу викарбувана на срібній пластині розмірами 3,5x1,5 м, а також намальована на 70 листах паперу⁴¹.

Китайці першими в світі розпочали друкування карт (середина XII ст.). Китайська картографія своєї вершини досягла в рукописній карті Чжу Си-бєня (1273–1333), через два століття її видали у вигляді атласу. На початку XXI ст. оприлюднили географічну карту 1763 року, у написі якої говорилося, що вона скопійована з карти 1418 року і “показує варварів, які сплачують данину династії Мін”. Допускають, що ця карта є наслідком морських експедицій адмірала Чжен Хе, який з 1405 по 1433 рр. відвідав 56 країн. Корейська та японська картографічні школи склалися під значним впливом китайців. Особливо великими були успіхи корейських картографів. Виготовлені ними карти навіть надсилалися до Китаю (628 та 1148 рр.). У 1402 р. корейські картографи на чолі з Кім Сахеном створили власну карту світу. Наприкінці XV ст. складено “Географічну енциклопедію Кореї”⁴².

Отже, карти, які створювалися з найдавніших часів до кінця XV ст., були важливим явищем культурного життя людства, а ідеї, уявлення і методи картографії розвивалися під впливом процесів та подій суспільного розвитку, загального рівня знань та технології.

Примітки:

1. Дашкевич, Я. Р. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. / Я. Р. Дашкевич // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Респ. міжвід. зб. наук. пр. – К. : Наук. думка, 1985. – Вип. 11. – С. 85-90.
2. Крип’якевич, І. П. Історична картографія у Західній Україні (до 1939 р.) / І. П. Крип’якевич // Історичні джерела та їх використання. – К. : Наук. думка, 1964. – Вип. 1. – С. 263-267.
3. Дашкевич, Я. Р. Завдання історичного картознавства в Україні / Я. Дашкевич // Картографія та історія України: Збірник наукових праць. – Львів, 2000. – С. 13-17.
4. Див.: Сосса, Р. І. Становлення української національної картографії / Р. І. Сосса // Пам’ятки України: історія та культура. – 1996. – № 2. – С. 93-96; Сосса, Р. І. Основні етапи картографування терену України до 1920 р. / Р. І. Сосса // Вісник геодезії та картографії. – 1999. – № 2. – С. 38-49; Сосса, Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. // Р. І. Сосса. – К. : Наук. думка, 2000. – 248 с.; Сосса, Р. І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи / Ростислав Сосса. – К. : Наук. думка, 2005. – 292 с., 56 іл.; Сосса, Р. І. Дослідження з історії картографії України / Р. І. Сосса // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 176-202.

5. Сосса, Р. І. Історія картографування території України: підручник для студентів вищих навчальних закладів / Р. І. Сосса. – К. : Либідь, 2007. – 336 с.

6. Вавричин, М. Г. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К. : ДНВП “Картографія”, 2006. – 208 с.

7. Підраховано за виданнями: Кордт, В. О. Материали по истории русской картографии / В. О. Кордт. – К., 1899. – Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII в. – 15 с.; XXXII на 42 л. карт.; Кордт, В. О. Материали по истории русской картографии / В. О. Кордт. – К., 1910. – Вып. II: Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII в. – 31 с.; XLV на 56 л. карт.; Кордт В. О. Материали до історії картографії України / В. О. Кордт. – К., 1931. – Ч. 1. – 198 с.

8. The History of Cartography. – Chicago; London : Univ. of Chicago Press, 1987. – Vol. 1. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean / Ed. by Harley J. A., Woodward D. – XXI, 599 p.

9. Ibid. – P. 17.

10. Ibid. – P. 15-21.

11. Чекин, Л. С. Картография христианского Средневековья VIII–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий / Л. С. Чекина. – М. : Вост. лит., 1999. – 368 с. – (серия “Древнейшие источники по истории Восточной Европы”).

12. Подосинов, А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции: Тексты, перевод, комментарий / А. В. Подосинов. – М. : Индрик, 2002. – 488 с.; 16 илл. – (серия “Древнейшие источники по истории Восточной Европы”).

13. Фоменко, И. К. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII–XVII вв. / И. К. Фоменко. – М. : Индрик, 2007. – 408 с.

14. Багров, Л. С. История картографии / Лео Багров. – М. : Центрполиграф, 2004. – 320 с.; Багров, Л. С. История русской картографии / Лео Багров. – М. : Центрполиграф, 2005. – 524 с.

15. Володченко, А. Картосемиотика и доисторические карты / Володченко А. – Барнаул : Дрезден : Изд-во Алтайского гос. ун-та, 1997. – 102 с.; Володченко, А. Древние картоподобные изображения и их семантика / Володченко А. // Картографія та вища школа: Збірник наукових праць. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 17-19; Шевченко, В. Доісторичні карти України / Шевченко В., Володченко О. // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: Збірник наукових праць: В 3-х т. – К. ; Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 2. – С. 367-368; Wolodtschenko, A. Prehistoric and Early Historic Maps in Europe: Conception of Cd-Atlas / Alexander Wolodtschenko, Thomas Forner // e-Perimetretron. – 2007. – Vol. 2. – № 2. – S. 114-116; Володченко, А. e-LEXIKON. Картосемиотика / А. Володченко. – Dresden : Selbstverlag der Technischen Universität Dresden, 2009. – 61 с.

16. Wolodtschenko, A. Prehistoric and Early Historic Maps in Europe... – S. 115.

17. Див.: Диск из Небры [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Небесный_диск#.D0.90.D1.82.D1.80.D0.B8.D0.B1.D1.

83.D1.86.D0.B8.D1.8F.

18. Давня історія України: В трьох томах. – К. : Наук. думка, 1997. – Том 1. Первісне суспільство / В. Н. Станко (відпов. редактор), С. С. Березанська та ін. – С. 99.

19. Wadi Tashwinat [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.temehu.com/tashwinat.htm>.

20. Couclelis, H. Experiential Realism. Verbal directions for way-finding: Space, cognition and language / Helen Couclelis // *The Construction of Cognitive Maps* / Edited by Juval Portugali. – Dordrecht : Kluwer Academic Publishers, 1996. – P. 151.

21. *European Landscapes of Rock-art* / Edited by George Nash and Christopher Chippindale. – London : Routledge, 2002. – P. 188-190.

22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tibetanaltar.blogspot.com/2010/10/letters-from-old-magician.html>.

23. Casey, E. *Representing Place: Landscape Painting & Maps* / Edward S. Casey. – Minneapolis : The University of Minnesota Press, 2002. – P. 133-134.

24. Трусов, С. План Катахлюка. В Турції издана книга о самой древней карте в мире / Сергей Трусов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.ru/db/msg.html?mid=1165049>; Casey, E. Op. cit. – P. 132-133.

25. Meece, S. A bird's eye view – of a leopard's spots. The Catalhoyuk 'map' and the development of cartographic representation in prehistory / Meece Stephanie // *Anatolian Studies*. – 2006. – Vol. 56. – P. 1-16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dspace.cam.ac.uk/bitstream/1810/195777/1/Authors%20version%20of%20Meece%202006.doc>.

26. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.she-philosopher.com/gallery/powhatan-map.html>.

27. Gibbon, G. *The Sioux: The Dakota and Lakota Nations* / Guy Gibbon. – Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – P. 60-63; Casey, E. Op. cit. – P. 118-119.

28. Waselkov, G. *Indian Maps of the Colonial Southeast* / Gregory A. Waselkov // *Powhatan's mantle: Indians in the colonial Southeast*. – Second edition. – Linkoln : The University of Nebraska Press, 2006. – P. 435-502.

29. Jacob, Ch. *The Sovereign Map: Theoretical approaches in cartography throughout history* / Christian Jacob; translated by Tom Conley, edited by Edward H. Dahl. – Chicago : The University of Chicago Press, 2006. – P. 45-46.

30. Ibid. – P. 47-48.

31. Harwood, J. *To the Ends of the Earth: 100 Maps that Changed the World* / Jeremy Harwood. – Maitland : Struik, 2006. – P. 10-12.

32. Ibid. – P. 18.

33. Ibid. – P. 29.

34. Трубчанинов, С. В. Розвиток ідей, уявлень і методів картографії (до Великих географічних відкриттів європейців) // Трубчанинов, С. В. *Історико-географічні дослідження* / С. В. Трубчанинов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 1. – С. 41.

35. Подосинов, А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции. – С. 35-61.
36. Там само. – С. 287-378; Elliott, T. Constructing a digital edition for the Peutinger map / Tom Elliott // Cartography in Antiquity and the Middle Ages: Fresh Perspectives, New Methods / Edited by Richard J. A. Talbert and Richard W. Unger. – Leiden : Brill, 2008. – P. 99-110; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fhaugsborg.de/~harsch/Chronologia/Lspost03/Tabula>.
37. Edson, E. The World Map, 1300–1492: The Persistence of Tradition and Transformation / Evelyn Edson. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2007. – P. 114-140; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/home.html; Клавдий Птолемей. География (отрывки) // Древний Восток в античной и раннехристианской традиции (Индия, Китай, Юго-Восточная Азия) / Пер. и примеч. Г. А. Тароняна. М. : Ладомир. 2007. С. 212-247.
38. Harwood, J. Op. cit. – P. 33, 39-40; Edson, E. Op. cit. – P. 11-32.
39. Alington, G. The Hereford Mappa Mundi: A Medieval View of the World / Gabriel Alington. – Leominster (Herefordshire), 1996. – 56 p.
40. Див., детальніше: Фоменко И. К. Названа праця.
41. King, D. A. World-maps for Finding the Direction and Distance to Mecca: Innovation and Tradition in Islamic Science / David A. King. – Leiden : Brill, 1999. – 638 p.; Harwood, J. Op. cit. – P. 41-47.
42. Трубочанінов, С. В. Названа праця. – С. 45.

Summary

This report is about development of ideas, conceptions and methods of cartography from ancient times to the end of 15th century (to the Great geographic discovery of Europeans). The maps are reviewed as occurrence of culture that helped to understand objects in space, processes and events in primitive society and in the Middle Ages.

Key words: the map, history of map, historical and cartographical researches, Ancient world, Middle Ages.

Одержано 4 листопада 2010 р.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

Антонюк-Кисіль Павло Володимирович (м.Рівне), аспірант кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Байдич Володимир Григорович (м.Хмельницький), здобувач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Боровець Іван Іванович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Верстюк Володимир Вікторович (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Газін Володимир Володимирович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Газін Володимир Прокопович (м.Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гахраманова Шахла Шахі (м.Київ), аспірантка Дипломатичної академії України при МЗС України.

Глушковецький Анатолій Леонідович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Головко Олександр Борисович (м.Київ) доктор історичних наук, головний консультант Апарату Верховної Ради України.

Гордуновський Олег Миколайович (м.Київ), кандидат історичних наук, доцент Черкаського інституту банківської справи Університету банківської справи НБУ.

Гудима Вадим Валерійович (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Дзира Іван Ярославович (м.Київ), доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки та методики професійного навчання Київського національного університету технологій та дизайну.

Дробна Ірина Васиївна (м.Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Дубінський Володимир Анатолійович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Завальнюк Олександр Михайлович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії України, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Задорожняк Андрій Борисович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Іваневич Лілія Анатоліївна (м.Хмельницький), кандидат історичних наук, завідувач кафедри природничо-наукових дисциплін Хмельницького інституту конструювання моделювання швейних виробів.

Карпенко Сергій Володимирович (м.Київ), кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна".

Комарніцький Олександр Борисович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій Анатолійович (м.Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кравчук Олександр Миколайович (м.Вінниця), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Красносілецький Денис Павлович (м.Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Кульчицький Руслан Володимирович (м.Чортків), викладач Чортківського інституту підприємництва і бізнесу.

Лиман Сергій Іванович (м.Харків), доктор історичних наук, професор Харківської державної Академії культури.

Лозовий Віталій Станіславович (м.Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Матвєєв Андрій Юрійович (м.Хмельницький), кандидат історичних

наук, перший проректор Хмельницького економічного університету.

Мельничук Олег Анатолійович (м.Вінниця), доктор історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мицик Юрій Андрійович (м.Київ), доктор історичних наук, професор Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

Мілясевич Ірина Володимирівна (м.Рівне), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри бібліотекознавства та бібліографії Рівненського державного гуманітарного університету.

Нечитайло Віталій Васильович (м.Кам’янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олещук Анна Романівна (м.Кам’янець-Подільський), аспірантка кафедри всесвітньої історії Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олійник Олена Степанівна (м.Чортків), аспірантка кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олійник Олександр Васильович (м.Кам’янець-Подільський), асистент кафедри політології та соціології Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Палилюцько Оксана Михайлівна (м.Кам’янець-Подільський), асистент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету.

Перерва Володимир Степанович (м.Біла Церква), кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”.

Постоловський Руслан Михайлович (м.Рівне), кандидат історичних наук, професор, ректор Рівненського державного гуманітарного університету, член-кореспондент Міжнародної слов’янської академії наук.

Прокопчук Віктор Степанович (м.Кам’янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін, директор наукової бібліотеки Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Савчук Віктор Олексійович (м.Кам’янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін, проректор з міжнародних відносин, зв’язків з державними органами влади, самоуправління та засобами масової інформації Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Свідерська Оксана Мирославівна (м.Хмельницький), викладач кафедри українознавства і культури Хмельницького економічного університету.

Сеньків Михайло Васильович (м.Дрогобич), доктор історичних наук, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Смолій Віталій Андрійович (м.Київ), доктор історичних наук, академік НАН України, директор інституту історії України НАН України.

Стародубцев Владислав Андрійович (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанков Валерій Степанович (м.Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Тарасенко Інна Юріївна (м.Київ), кандидат історичних наук.

Трембіцький Анатолій Михайлович (м.Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент Хмельницького інституту МАУ, заступник директора з наукової роботи ДІКЗ "Меджибіж", завідувач Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля.

Трубчанінов Сергій Васильович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Федорак Нестор Дмитрович (м.Івано-Франківськ), аспірант прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Філінюк Анатолій Григорович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Юга Олександр Анатолійович (м.Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Якимчук Ірина Вікторівна (м.Шепетівка), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 20

Рік заснування – 1995. У 1995–1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997–2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004–2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ №13867-2841 ПР від 22.04.2008 р.,
видане Міністерством юстиції України*

Підписано до друку 27.11.2009. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Baskerville. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 30,5. Ум. друк. арк. 33. Наклад 250.

Приватне видавництво “Оіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ХЦ №009 від 12.10.2000 р.

32301 м. Кам'янець-Подільський, пров. Михайлівський, 8/4.

тел. (03849) 9-08-14 oium@kp.rel.com.ua

Комп'ютерна верстка

Художник

Л. Ольхова

О. Комарова